॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-१ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॐ ॥

॥ अथ सप्रयोजनं द्वितीयपादप्रतिपाद्यार्थप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्रादौ उत्तरपादप्रतिपाद्यार्थभेदः ॥

१ सु०— द्वितीयपादस्य पूर्वोत्तरपादभेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धये प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति **लिङ्गात्मकानामिति**।

अनु०— लिङ्गात्मकानां शब्दानां

लिङ्गं धर्मः स **आत्मेवात्मा** प्रवृत्तिनिमित्तं येषां ते लिङ्गात्मकाः । **स्वरूपार्थो** वा **आत्मशब्दः**, निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारात् । सकलवेदगतानामन्यत्रप्रसिद्धानामिति शेषः ।

परि०— **द्वितीयपादस्येति** । प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीत्यन्वयः । तस्य फलोक्तिः **पूर्वेत्यादि** । पूर्वपादोत्तरपादोक्तार्थादर्थभेदोक्त्या पादभेदस्यैकरूपार्थप्रतिपादकत्वोक्त्या स्वस्मिन् द्वितीयपादे एकवाक्यतायाश्च सिद्धेः । अत्र नियामकस्य 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यमि'त्यादेरन्तरधिकरण एवोक्तेरिति भावः ।

यादु०— **द्वितीयपादस्येति** । प्रतिपाद्यमित्यन्वयः । **स्वस्मिन्निति** । द्वितीयपाद इत्यर्थः । तथा चान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेन द्वितीयपादस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वं पूर्वोत्तरपादानां चातदर्थत्वात्तद्भेदश्च सिद्ध्यतीति भावः । **लिङ्गं धर्म इति** । धर्म्यनुमापकरूपो धर्म इत्यर्थः । निर्वचनलभ्योऽर्थो धर्म इति व्याख्यानं तु सर्वेषु भूतेष्वेतमेवेत्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यप्रतिपाद्येषु सर्वगतत्वादिलिङ्गेष्वव्याप्त-त्वादुपेक्ष्यम् । तथा च लिङ्गात्मकानामित्यस्य व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारैव धर्म्युपस्थापकानामित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञातव्यम् । प्रपञ्चितं चैतदानन्दमयाधिकरणे । **प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । निर्वचनलभ्योऽर्थ इत्यर्थः । इदं चान्त-र्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपलिङ्गात्मकशब्दानपेक्ष्योक्तम् । वस्तुतस्तु आत्मा प्रतिपाद्यमित्यर्थः । तेन नोक्त-लिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिः । **निमित्तनिमित्तिनोरिति** । पूर्वयोजनायामात्मप्रातिपदिके गौणी वृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरण्यरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः । अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिव-दित्यत्र आदिपदेन उभयत्रप्रसिद्धत्वं ग्राह्यम् ।

वं०प०— ननु शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तस्वरूपत्वं कथमित्यत आह **निमित्तेति** ।

आनन्दः— अत्र **द्वितीयपादस्य** प्रतिपाद्यमित्यन्वयः । ननु प्रतिपादनेनैव प्रतिपाद्यार्थज्ञानसंभवात् तत्प्रतिपाद्यार्थमयुक्तमित्यत्राह **पूर्वोत्तरेति** । प्रथमतृतीयाभ्यां भेदस्य सिद्धये द्वितीयपादस्याप्येकार्थप्रतिपादकत्वेन एकवाक्यतायाश्च सिद्धय इत्यर्थः । नन्वसाधारणधर्मरूपलिङ्गस्य शब्दैक्याभावाल्लिङ्गात्मकानामित्ययुक्तमित्यत्राह **लिङ्गधर्म इति** । एवं चात्मशब्दस्य लक्षणया प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वान्नोक्तदोष इति भावः । लक्षणा जघन्या वृत्तिरित्यतः स्वरूपार्थतयैव व्याख्याति **स्वरूपेति** । नन्वेतद्बाधितमित्युक्तमत्राह **निमित्तेति** । लौकिकशब्दव्यावृत्त्यर्थं **सकल-वेदगतानामिति** । उत्तरपादाद्भेदं दर्शयितुं **अन्यत्रेति** ।

कं०रा०— **द्वितीयेति** । द्वितीयपादस्य प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीति सम्बन्धः । किमर्थमित्यतः पूर्वोत्तरपाद-भेदस्य सिद्धये स्वस्मिन्द्वितीयपादे एकवाक्यत्वसिद्धये चेत्युक्तम् **निमित्तेति** । प्रवृत्तिनिमित्तस्य लिङ्गस्य निमित्तवतः शब्दस्य च अभेदोपचारादात्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वपक्षे लिङ्गात्मकानामिति व्यपदेशः संभवतीति भावः ।

श्रीनिधि०—

रक्षोवक्षःपाटनोत्थरक्ताङ्कितनखावळिः ।
नरसिंहो ममासह्यविघ्नौघान् हन्तु सन्ततम् ॥

स आत्मेवेति । आत्मसादृश्यं च तत्र प्रतिपादनोपयोगित्वं गौण्या वृत्त्या अयमर्थ उक्तः । **स्वरूपार्थो वेति** । द्वितीये लक्षणयेति ज्ञेयम् ।

शे०वा०—

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात्।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा॥ १॥

प्रयोजनोक्त्या किं पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनेनेत्याशङ्कां परिहरन्नेव तत्प्रदर्शनपरत्वान्नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तत्सङ्गमयति **द्वितीयपादस्येति**। द्वितीयपादस्य पूर्वपादेनोत्तरपादाभ्यां च भेदसिद्धय इति च पादप्रतिपाद्य-प्रदर्शनप्रयोजनसङ्कीर्तनम्। अत्र च स्वस्मिन्नित्यनुक्तौ प्रकृतत्वात् पूर्वोत्तरपादैरेकवाक्यतासिद्धय इति प्राप्त्या पूर्वोत्तरभेदसिद्धय इत्यनेन विरोधः स्यात्। तत्परिहाराय स्वस्मिन्नित्युक्तम्। पादप्रतिपाद्ये प्रदर्शिते सर्वत्रेत्यादि-सूत्रसन्दर्भस्यान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वात् स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वस्य तस्य चार्थस्य पूर्वोत्तरपादव्यावृत्तत्वात् तद्भेदस्य च सिद्धिर्भवतीत्यर्थवत् पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनमिति भावः। प्रतिपाद्यमित्यत्रापि द्वितीयपादस्येत्यस्य सम्बन्धः। **लिङ्गं धर्म इति**। निर्वचनलभ्यार्थो धर्म इत्यर्थः। अन्यथा रूढानां घटादि-शब्दानामपि घटत्वादिरूपधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लिङ्गात्मकत्वप्रसङ्गात्। उक्तविवक्षायां तु नातिप्रसङ्गः। घटत्वादेर्निर्वचनलभ्यत्वाभावेन तादृशधर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्। इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकशब्दत्वमित्यङ्गीकृत्योक्तम्। अतो न 'सर्वभूतेष्वेतं' 'यस्मिन्द्यौरि'त्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यरूप-लिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिरिति ध्येयम्। यद्वा। धर्म्युपस्थापकरूपो धर्म इत्यर्थः। अत्राप्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकत्वेन विवक्षणान्नाव्याप्तिरिति बोध्यम्। ननु शब्दार्थयोर्भेदात् कथं शब्दानामर्थरूपलिङ्गात्मकत्ववचन-मित्यतो गौणीं वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे **स आत्मेवेति**। यथाऽऽत्मा प्रवृत्तौ निमित्तं तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति निमित्तत्वसाम्येन लिङ्गे आत्मोपचार इति भावः। नामात्मकेष्वात्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वं लिङ्गात्मकेषु च प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वमिति वैरूप्याश्रयणमयुक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाह **स्वरूपार्थो वेति**। नन्वेवं शब्दाना-मर्थस्वरूपत्वमुक्तं स्यात् तच्च बाधितमित्यतोऽनयोर्निमित्तनैमित्तिकभावापन्नत्वात् तद्भावापन्नयोश्च त्रपुसज्वरयो-स्त्रपुसं ज्वर इत्यभेदव्यवहारदर्शनाद्युक्तोऽत्र भेदेऽप्यभेदव्यवहार इत्याह **निमित्तेति**। कतिपयशब्दवाच्यत्वे गुणपूर्त्यसिद्धिप्रसङ्गादाह **सकलेति**। भाषाशब्दव्यावृत्त्यर्थं **वेदगतेति**। लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वस्य तृतीयचतुर्थयोरपि सत्त्वेन कथं ततो भेदसिद्धिरित्यत उक्तम् **अन्यत्रेत्यादि**। ततश्च उभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धलिङ्ग-समन्वयप्रतिपादकत्वस्य तृतीयपादादौ सत्त्वेऽप्यन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयाप्रतिपादकत्वात् युक्तैवोत्तरपादाभ्यामस्य भेदसिद्धिरिति भावः।

वा०र०—

श्रीनृसिंहगुरून् सर्वान् जयार्यं व्यासराजकम्।
विद्याधीशगुरुं वन्दे तद्गुरुं च विशेषतः॥ १॥

प्रयोजनोत्त्येति । अस्य शङ्कां परिहरन्नित्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्प्रदर्शनेत्यत्र तत्पादप्रतिपाद्यस्य परामर्शः । प्रयोजनोत्त्येति प्रागुक्तं प्रयोजनं केन भागेन दर्शितमित्यतः स्पष्टयति **द्वितीयपादस्येति** । **पूर्वोत्तरपादैरिति** । पूर्वपादेनेत्यादेरुक्तत्वात् स्पष्टमेतत् । धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकानीति चन्द्रिकोक्तानुसारेण पक्षान्तरमाह **यद्वा धर्मीति** । धर्मद्वारेत्येतल्लिङ्गत्वमेकपादात्मकानुगतं नानेकपादेष्वपीत्यादि चन्द्रिकायां स्वोक्तिरत्रानुसन्धेयेति सूचयन्नाह **इदं चैकेति** । नामलिङ्गभेदविचारस्तु चन्द्रिकाटीकाव्याख्यावसरेऽस्माभिर्लिखितोऽस्ति आनन्दमयाधिकरणे च सोऽत्र विशेषः । यथा आत्मा प्रवृत्ताविति शरीरादिप्रवृत्तिरिह प्रवृत्तिपदेन ज्ञेया । **त्रपुसं ज्वर इतीति** । दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर इति यथेति तृतीयाध्याये ज्ञानपादे उदाहरिष्यते । तत्रोपयुक्तमिहोपात्तम् । तदर्थविचारोऽपि तद्व्याख्यानावसरे ज्ञेयः । **उत्तरेति** । उत्तरपदाभ्यां भेदेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु पादार्थप्रतिपादनादेव पादार्थः इति ज्ञास्यते, किं तत्प्रदर्शनेन; इत्यत आह **द्वितीयपादस्येति** । प्रतिपाद्यमर्थमित्यनेन सम्बन्धः । **स्वस्मिन्निति** । द्वितीयपाद इत्यर्थः । अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थकत्वेन द्वितीयपादस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वं, पूर्वोत्तरपादानां चातदर्थत्वात् तद्भेदश्च सिद्ध्यतीति भावः । **लिङ्गं धर्म इति** । निर्वचनलब्धार्थो धर्म इत्यर्थः । तथा च लिङ्गात्मकाः अन्यत्रप्रसिद्धयौगिका एवोच्यन्ते इति ज्ञातव्यम् । **आत्मेवात्मेति** । यथा आत्मा सर्वेषां प्रवृत्तौ निमित्तं, तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति प्रवृत्तिनिमित्तत्वसाम्येन आत्मशब्दोपचार इति भावः । आत्मशब्दस्य स्वरूपार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्ते प्रवृत्तिनिमित्तमाह **निमित्तेति** ।

विठ्ठल०— **प्रतिपाद्यमर्थं दर्शयतीति** । एकावच्छेदकावच्छिन्नतया प्रतिपाद्यार्थे दर्शितेऽस्य द्वितीयपादस्यैकार्थप्रतिपादकतया एकवाक्यत्वं तदप्रतिपादकपूर्वोत्तरपादाभ्यां भेदश्च सिद्ध्यतीति भावः । लिंगात्मकानामित्यत्र शब्दानां धर्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः आत्मेवात्मास्वरूपमिव स्वरूपं स्वरूपवदविनाभूतमिति सादृश्येन वा उपचारेण वाऽऽत्मशब्दप्रयोगः संभवतीत्याह **आत्मेवात्मेति** । पूर्वयोजनायामात्मशब्दप्रातिपदिके गौणीवृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरण्यरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः ।

चषकः—

सत्रायमाणप्रणतयोपुरोज्ञानलोलुवः ।
स्ताद्गुरुः श्रीनिवासार्यो मन्मनीषामरीमृजः ॥

उत्तरभाष्यमवतारयति **द्वितीयपादस्येति** । प्रथमषष्ठ्या विशेषतानिरूपकत्वमुत्तरषष्ठीद्वयेन प्रकारतानिरूपकत्वं सिद्धिपदोपस्थाप्यनिश्चयान्वयि प्रत्याप्यते । तदेकदेशविशेष्यताप्रकारतयोराधेयतासंसर्गेण प्रकृत्यर्थद्वयमन्वेति । सर्वनाम्नां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोपस्थापकतया निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या तादृशसप्तमी प्रकृतिभूतस्वपदोपस्थाप्यतावच्छेदकीभूतद्वितीयपादत्वावच्छिन्नान्विता तदुपस्थाप्याधेयता तल-

न्तोपस्थाप्यान्वयिनी । अर्थपदोत्तरद्वितीयया चाक्षुषत्वावच्छिन्नवाचकणिच्प्रकृतिभूतदृशिलक्ष्यतावच्छेदकीभूत-ज्ञानत्वावच्छिन्नान्वयिविषयतारूपकर्मत्वमवगम्यते । चतुर्थ्युपस्थाप्या प्रकृत्यर्थान्विता फलता निरूपकतासंसर्गेण क्रियायां सा चानुकूलतासंसर्गेण णिजर्थव्यापारे स चाख्यातार्थव्यापारे स च प्रथमान्तार्थेऽन्वेति । आद्यषष्ठ्य-न्तार्थविशिष्टे उत्तरषष्ठ्यन्तार्थस्य वैशिष्ट्यभानोपगमात् तत्तद्विषयकत्वानामवच्छेद्यावच्छेदकभावो भासत इत्युपेयते । एकवाक्यतापन्नो द्वितीयपादः सर्वत्रेति सूत्रघटितः, पूर्वोत्तरपादभिन्नं च घटमानयेति वाक्यमिति समूहालम्बनव्युदासाय आद्यषष्ठ्यन्तं तन्त्रावृत्त्याद्याश्रयणेन प्रतिपाद्यमित्यनेनापि सम्बध्यते । प्रत्युपसृष्टात्पद्यते-र्ण्यन्तात् 'तयोरेवे'ति लक्षणानुशिष्टकर्मसाधनता(कर्मणिनिष्पन्नप्रतिपाद्यशब्दावयवभूता णिच्प्रत्ययप्रकृत्युप-स्थाप्यप्रतिपत्त्यन्वयिनी जनकता) आवर्जितषष्ठ्यावगम्यते । इत्यन्व(?)द्वितीयपादनिष्ठविशेष्यतानिरूपकपूर्वोत्तर-पादभेदनिष्ठप्रकारताकैकवाक्यतानिष्ठप्रकारताकनिश्चयफलकप्रतिपत्तिजनकव्यापारकर्मीभूतार्थविषयकज्ञानानुकूल-व्यापारकर्ता भाष्यकार इति समुदितग्रन्थाधीनान्वयबोधप्रकारोऽवसेयः । अत्र च स्वस्मिन्नित्यनिर्देशे पूर्वोत्तर-पादयोः प्रकृतयोरेकवाक्यतायामप्यन्वयो भायात् तथा सति ताभ्यां भेदसिद्धय इति वचनं विरुद्ध्येतेति तथा मा भूदिति तत्पदं निरदिक्षत् । प्रकृतपादप्रतिपाद्ये श्रुत्यादितो लोकतो वाऽपीतरेषु प्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्द-समन्वयरूपैकार्थतात्पर्यकत्वे सर्वत्रेत्यादिकाऽऽमनन्तीत्यन्तसूत्रसन्दर्भस्यावधृते तादृशहेतुप्रतिसन्धानाधीना प्रकृतपादधर्मिका दर्शितार्थतात्पर्यकता विनियुक्तपूर्वोत्तरपादवृत्तिप्रातिस्विकधर्मपर्याप्ता(स्य)वच्छेदकताक-प्रतियोगिताकभेदद्वयविधेयिका अनुमितिरुद्देश्यतीत्याशयः । इत्थं च दर्शितहेतुप्रतिसंहितौ किञ्चिदद्वारक-पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनफलत्वं तद्द्वारकं तु दर्शितानुमिताविति ध्येयम् । **लिङ्गं धर्म इति** । अत्र व्याचक्षाणाः ''निर्वचनलभ्यार्थरूपो धर्म इत्यर्थः । अन्यथा रूढानामपि घटादिशब्दानां घटत्वादिरूपधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन लिङ्गात्मकत्वप्रसङ्गात् । उक्तविवक्षायां तु नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेर्निर्वचनलभ्यत्वाभावेन तादृशधर्मप्रवृत्ति-निमित्तकत्वाभावात् । इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकशब्दत्वमित्यङ्गीकृत्योक्तम् । अतो न सर्वेषु भूतेष्वेतं यस्मिन्द्यौरित्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यरूपलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्वा धर्म्युपस्थापकरूपो धर्म इत्यर्थः । अत्राप्येकप्रातिपदिकरूपाणामेव लिङ्गात्मकत्वेन विवक्षायां नाव्याप्तिरिति बोध्यमि''ति व्याचक्षते । उक्ताव्याप्तिप्रसङ्गेनाद्यव्याख्यानमुपेक्ष्यमित्यपि निबध्नन्ति । इत्थं च लिङ्गात्मकाना-मित्यस्यावयववृत्तिनिमित्तनियन्त्रिततादृशवृत्तिकानामिति । तादृशवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्यानेकप्रातिपदिकसमभि-व्याहाराधीनप्रतीतिगोचरधर्मिरूपस्य वा व्याप्यधर्मस्य उपस्थितिद्वारा धर्म्युपस्थापकानामिति वा मतभेदे-नार्थद्वयमवसेयम् । अत्र व्याकर्तारः । ननु शब्दार्थयोर्भेदात् कथं शब्दानामर्थरूपं लिङ्गात्मकत्ववचनमित्यतो गौर्णी वृत्तिमाश्रित्य व्याचष्टे **आत्मेवेति** । यथात्मा प्रवृत्तौ निमित्तं तथा लिङ्गमपि शब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति निमित्तत्वसाम्येन लिङ्गे आत्मत्वोपचार इति भावः । नामात्मकेष्वात्मशब्दस्य स्वरूपार्थत्वं लिङ्गात्मकेषु च प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वमिति वैरूप्याश्रयणमयुक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाह **स्वरूपार्थो वेति** । नन्वेवं शब्दाना-मर्थस्वरूपार्थमुक्तं स्यात् तच्च बाधितमित्यतोऽनयोर्निमित्तनिमित्तिभावापन्नत्वात् तद्भावापन्नयोश्च त्रपुसं ज्वर इत्यभेदव्यवहारदर्शनाद्युक्तोऽत्र भेदेऽप्यभेदव्यवहार इत्याह **निमित्तेतीति** । व्याकुर्वते निबन्धान्तरीयविन्यासस्तु

निमित्तनिमित्तिनोरिति । पूर्वयोजनायामात्मप्रातिपदिके गौणी वृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरणरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः । यद्वा पूर्वयोजनायामात्मशब्दः स्वामित्वार्थः । तत् 'सादृश्यं च प्रधानत्वं', 'अर्थत्वमर्यतैव स्यादि'त्यनुव्याख्यानोक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । शब्दापेक्षया तत्प्रवृत्तिनिमित्तधर्मस्य प्रधानत्वादिति । यथोक्तं तद्व्याख्यानसुधायाम् । अर्थो हि ज्ञानाद्यपेक्षया प्रधानं विवक्ष्यत इति । **अभेदोपचारादिति** । तादात्म्यसम्बन्धरूपेणाभेदेन निमित्तनैमित्तिकभावस्यापि सम्बन्धत्वेन सदृशत्वादित्यर्थः । अथवा निमित्तनैमित्तिकभावसम्बन्धेनात्मलिङ्गरूपनिमित्तकत्वस्य लक्षकः । उपचारोक्तिस्त्वमुख्यवृत्त्यभिप्रायेणेति ज्ञेयमिति । यादृशयादृशशब्दव्यक्तीनामीशनिरूपितशक्तितात्पर्यवत्ता न समर्थिता तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्ताविशेषिततानिबन्धनगुणपूर्त्यसिद्धिप्रसङ्गापनुत्तिफलकं वेदगतांशेऽभेदेनान्वयिप्रत्यायकसकलपदोपादानम् । भाष्यशब्दव्यावृत्तिपरिच्छित्तिप्रयोजनकं च निष्ठान्तोपादानम् । तृतीयतुरीयपादसमन्वेतव्यलिङ्गात्मकशब्दप्रतियोगिकभेदावगतिहेतुभूतं श्रुत्यादिकोशाद्यन्यतरव्युत्पादितेशेतरशक्तितात्पर्यसम्बन्धावगमकमपरनिष्ठान्तोपादानम् ।

॥ इति उत्तरपादप्रतिपाद्यार्थभेदः ॥

* * *

॥ ततश्च पूर्वपादप्रतिपाद्यार्थभेदः ॥

२ सु०— नन्वतीतपादे समन्विता अपि लिङ्गात्मका एव, यौगिकत्वात्, अन्यथा गुणपूर्त्यलाभेन समन्वयसमर्थनवैयर्थ्यात् । न च प्रकरणगतगुणलाभेन सार्थक्यम्, वचनवृत्त्यङ्गीकारवैफल्यात्, उक्तं च 'यच्छब्दा योगवृत्तय' इति । तत्कथमयं विभागः । सत्यम् । तथाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्यदोषः ।

अनु०— वृत्तिर्नारायणे परे ॥

चिन्त्यते

वृत्तिः लक्षणादिरपि भवति, इत्यतः परे मुख्यार्थ इत्युक्तम्; तथा च मुख्यवृत्तिरिति लभ्यते । चिन्त्यते समर्थ्यते, अस्मिन्पाद इति शेषः ।

परि०— उक्तं चेति । सङ्क्षेपभाष्ये । **अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति** । यथाऽन्यत्रोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धत्वमापाततस्तद्वदित्यर्थः । प्रपञ्चितश्चायं नामलिङ्गादिभेदश्चन्द्रिकायाम् । **मुख्यार्थ इतीति** । सप्तम्यन्तं मुख्यार्थपदम् । अत्र विशेष उपासनापादे वक्ष्यत इति भावः ।

यादु०— आपातेति । अज्ञप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । तथा च यथा विद्वत्प्रसिद्ध्या भगवत्पराणामपीन्द्रादि-शब्दानामज्ञप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्र प्रसिद्धत्वादिकं विवक्षितम् । तथा पूर्वपादे समन्वितानां शब्दानां विद्वद्रीत्या यौगि-कानामप्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन रूढतया साक्षाद्धर्म्युपस्थापकत्वं विवक्षितम् । अतो युक्तेयं पादभेदोक्तिरिति भावः ।

वं०प०— अन्यथेति । रूढत्वेऽवयववृत्त्या तन्नामप्रतिपादितगुणालाभादित्यर्थः । **न चेति** । तथा च तन्नाम्नो रूढ्या भगवद्वाचकत्वमेवास्तु । तन्नामवाच्यगुणालाभेऽपि तन्नामोपेते ये गुणास्तत्प्रकरणोक्तास्तद्वत्त्वं भविष्यतीति गुणपूर्त्यलाभो नेति भावः । **वचनेति** । तथा च तत्प्रकरणगतनाम्नो लक्षणया भगवत्परत्वेऽपि तत्प्रकरणगतगुणलाभो भविष्यतीति वचनवृत्तिः कस्मादङ्गीकार्येत्यर्थः । यौगिकत्वादित्युक्तं युक्त्योपपाद्य तत्र सम्मतिं चाह **उक्तं चेति** ।

आनन्दः— गतार्थत्वं शङ्कते **नन्विति** । **अन्यथेति** । यौगिकत्वाभाव इत्यर्थः । **न चेति** । यौगिकत्वा-भावेऽपीति शेषः । **वचनवृत्तीति** । आकाशादि शब्दानां लक्षणास्वीकारेऽपि लाभस्य संभवादित्यर्थः । ननु मुख्ये संभवत्यमुख्यायोगान्मुख्यवृत्तिस्वीकारो न त्वावश्यकत्वेनेत्यत आह **उक्तं चेति** । सङ्क्षेप इति शेषः । अत्र यौगिकत्वस्यावश्यकताया उक्तत्वात् । अन्यथा तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । **तथापीति** । आपाततो लोकप्रसिद्धि-मात्रेण यथान्यत्रप्रसिद्धत्वं तत्र आपाततः आदौ धर्मप्रतीतिमाश्रित्यालिङ्गत्वं तादृशधर्मिप्रतीतिमाश्रित्य नामत्व-मिति न दोष इति भावः । परशब्दस्याकृष्टार्थत्वान्न लक्षणनिवारणमत्राह **मुख्यार्थ इति** । चिन्तन इत्यत्र चिन्तन-शब्देन ध्यानं प्रतीयते तत्प्रकृतानुपयुक्तं अतो व्याख्याति **समर्थ्यत इति** ।

कं०रा०— न चेति । यस्य शब्दस्य हरौ समन्वयः समर्थ्यते । तस्य यौगिकत्वाभावेन तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणालाभात् तल्लाभेन तत्समन्वयसमर्थनस्य सार्थक्यायोगेऽपि तच्छब्दप्रकरणगतगुणान्तर-लाभेन तस्य सार्थक्यं युज्यत इति न चेत्यर्थः । **वचनेति** । लक्षणया ब्रह्मणि समन्वयाङ्गीकारेऽपि लाक्षणिक-शब्दप्रकरणगतगुणान्तरतत्समन्वयसमर्थनस्य सार्थक्योपपत्तेः । वचनवृत्त्यङ्गीकारस्य वैफल्यप्रसङ्गादित्यर्थः । रूढ्यङ्गीकारवैफल्यादित्यर्थः । **उक्तं चेति** । गुणपूर्त्यलाभप्रसङ्गेन शब्दानां हरौ यौगिकत्वं न केवलमस्माभिरेवानु-मीयते । किन्तु शब्दैरतोऽनन्तगुणे यच्छब्दा योगवृत्तय इत्यनुभाष्ये सर्वेषां शब्दानां हरौ यौगिकत्वमाचार्यैरुक्तं चेत्यर्थः । **सत्यमिति** । सर्वेऽपि शब्दा हरौ यौगिका इत्येतत्सत्यम् । तथाऽपि यथा सर्वेषां शब्दानां सिद्धान्तन्यायेन हरौ प्रसिद्धत्वेऽप्यापातप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्र प्रसिद्धत्वादेरुक्तिः । तथाऽप्यापातप्रतीत्यनुरोधेन केषाञ्चिच्छब्दानां यौगित्वमाश्रित्य लिङ्गात्मकत्वोक्तिरित्यदोष इत्यर्थः । (आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति यौगिकत्वलिङ्गत्वमित्युक्ति-रापातप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । आपाततो यौगिकत्वं लिङ्गत्वमिति यावत् । तदपि चापाततो रूढिरहितत्वमेव मन्तव्यम् । ततो नानेकपदसमभिव्याहारात्मकेषु सर्वेषु भूतेष्वेतमित्यादिरूपलिङ्गात्मकशब्दे नाव्याप्तिरिति भावः । तथा च पूर्वपादे समन्वितानां शब्दानां विद्वद्रूढ्या यौगिकानामपि अज्ञप्रतीत्यनुरोधेन रूढ्या साक्षाद्धर्म्युपस्थापकत्वं विवक्षितम् । अतो युक्तेयं पादभेदोक्तिरिति भावः ।)

श्रे०वा०— अस्त्वेवमस्योत्तरपादभेदसिद्धिस्तथाऽपि न पूर्वपादभेदसिद्धिः । तस्याप्यन्यत्रप्रसिद्धलिङ्ग-समन्वयप्रतिपादकत्वेन पादप्रतिपाद्यस्य पूर्वपादादव्यावृत्तत्वादित्याक्षिपति **नन्विति** । ननु पूर्वपादे समन्वितानां रूढत्वेन नामत्वान्न लिङ्गत्वमित्यतो नात्र धर्मिवाचितत्वं नामत्वं धर्मवाचित्वं लिङ्गत्वमित्याश्रयितुं युक्तम् । तथा सति धर्मिवाचितयाऽन्तर्याम्यादिशब्दानां नामत्वस्य धर्मवाचितया चानन्दादिशब्दानां च लिङ्गत्वस्य प्रसङ्गात् । किं नाम रूढत्वं नामत्वं यौगिकत्वं च लिङ्गत्वमित्येवाश्रयणीयम् । तथा च पूर्वपादसमन्वितानामपि यौगिकत्वात् कथं न लिङ्गत्वमित्याह **यौगिकत्वादिति** । अस्तूक्तरीत्या रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामेव नामलिङ्गभेदस्तथाऽप्यतीतपादे समन्वितानामपि रूढत्वादेव न यौगिकत्वमिति कथं लिङ्गत्वमित्यतः स्यादेतदेवं यदि केचिद्रूढा एव केचिद्यौगिका एवेति विभागः स्यात् । न चैतदस्ति । सर्वेषामपि यौगिकत्वादिति भावेन रूढानां यौगिकत्वानङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथेति** । रूढानां यौगिकत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । **गुणपूर्त्यलाभेनेति** । तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुणलाभैकप्रयोजनकत्वात् समन्वयसमर्थनस्य तदभावे वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरसम्भवात् तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धगुण-लाभैकप्रयोजनकत्वमसिद्धं समन्वयसमर्थनस्येत्याशङ्कते **न चेति** । प्रकरणगतगुणलाभेनेत्युपलक्षणम् । तत्तदधि-करणाक्षेपसमाधानेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । **वचनवृत्तीति** । रूढ्यङ्गीकारवैफल्यादित्यर्थः । लक्षणादिना भगवत्परत्वेऽपि प्राकरणिकगुणलाभस्य तत्तदधिकरणाक्षेपसमाधानस्य च सम्भवादिति भावः । **उक्तं चेति** । सङ्क्षेप इति शेषः । यतोऽर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्ष्य नारायणमभिदधति अतोऽनन्तगुणोऽसाविति पूर्वेण सम्बन्धः । विद्वत्प्रतीत्या सर्वेषां यौगिकत्वेऽप्यज्ञप्रतीत्या ये रूढास्ते नामानि तत्प्रतीत्या ये यौगिकास्ते लिङ्गानीत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन नामलिङ्गविभागस्याश्रयणाददोष इत्याह **सत्यमिति** । **आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति** । यौगिकत्वं लिङ्गत्वमित्युक्ति-रापातप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । आपाततो यौगिकत्वं लिङ्गत्वमिति यावत् । तदपि चापाततो रूढिरहितत्वमेव मन्तव्यम् । तेनानेकपदसमभिव्याहारात्मकेषु 'सर्वेषु भूतेष्वेतमि'त्यादिरूपलिङ्गात्मकशब्देषु नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र प्रकृतशङ्काऽनुसारेणापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि प्रसङ्गादन्यत्रप्रसिद्धोभयत्र-प्रसिद्धादिविभागोऽपि न वास्तवः । विद्वत्प्रसिद्ध्या सर्वशब्दानां भगवत्परत्वात् किं त्वज्ञप्रतीत्या केचिदन्यत्र-प्रसिद्धाः केचिदुभयत्रप्रसिद्धाः केचिदन्यत्रैवप्रसिद्धा इत्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेनैवेति ज्ञापयितुमन्यत्र प्रसिद्धादिवदिति दृष्टान्ततयोपादानं कृतमित्यवधेयम् । परमत इव स्वमतेऽपि नारायणे परापरविभागभ्रान्तिं परिहर्तुं पर इत्यस्य प्रयोजनमाह **वृत्तिरिति** । कथमनेनोक्तभ्रान्तिनिरास इत्यतो व्याचष्टे **मुख्यार्थ इति** । नारायणस्य मुख्यार्थत्वोक्तावपि कथं वृत्तेर्मुख्यत्वलाभः परशब्देनेत्यतः परशब्दोक्तमुख्यार्थत्वस्य वृत्तेर्मुख्यत्वं विना ऽनुपपन्नत्वात् तेन तल्लाभ इत्याह **तथा चेति** । उक्तलिङ्गसमन्वयस्य द्वितीयपादप्रतिपाद्यत्वलाभायानुगुणं शेषमाह **अस्मिन्निति** ।

वा०र०— यदि रूढत्वयौगिकत्वाभ्यामेव नामलिङ्गभेदस्तर्हि पूर्वपादसमन्वितानामपि यौगिकत्वात् कथं नामलिङ्गत्वमिति दोषतादवस्थ्यमित्यत आह **तथापीति** । तथाभेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । पूर्वपादीयानां यौगिकत्वा-

ङ्गीकार एव तद्विभागानुपपत्तिप्रसरो नान्यथेति भावः । **प्रयोजनान्तरेति** । समन्वयसमर्थनस्य प्रयोजनान्तरेत्यादि सम्बन्धः । यच्छब्दा इत्यत्रत्ययच्छब्दार्थकथनेनात इत्येतदपेक्षितहेतुलाभं दर्शयन्नेवातोऽनन्तगुण इति पूर्वेणान्वयं च दर्शयति । **यतोऽर्थगतमिति** । योगवृत्तस्य इत्यस्य व्याख्यानम् **अर्थगतमित्यादि** । **विद्वत्प्रतीत्येति** । एतदपि प्राचीननामलिङ्गनिष्कर्षानुसारेण योज्यम् । चन्द्रिकानुसारेणाह **तदपि चेत्यादि** । **परापरविभागेति** । पर इति विशेषणेन प्रसक्तमिति शेषः ।

स०व्र०— ननु यौगिकत्वानङ्गीकारेऽपि यस्मिन्प्रकरणे यः शब्दः तस्य यथाकथञ्चित् भगवत्परत्वे, समर्थितत्वं(=यौगिकत्वं) किमर्थमङ्गीकर्तव्यम्; इति शङ्कते **न च प्रकरणेति** । **अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति** । अन्यत्रप्रसिद्धत्वं यथा लोकत इत्यर्थः । आदिपदेन उभयत्रप्रसिद्धत्वं ग्राह्यम् । नामात्मकत्वं त्वज्ञरूढित इति ग्राह्यम् । तथा आपातप्रतीत्यनुरोधेन अज्ञप्रतीत्यनुरोधेन यौगिकत्वमेव लिङ्गात्मकत्वमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— **यौगिकत्वादिति** । यौगिकेष्वानन्दमयाकाशादिशब्देष्वानन्दप्राचुर्यासमन्तात्काशनादि-धर्मा एव प्रवृत्तिनिमित्ता इति भावः । **अन्यथा** यौगिकत्वानङ्गीकारे । **उक्तं चेति** । अणौ भाष्यसङ्ग्रह इत्यर्थः । **अन्यत्रप्रसिद्धत्वादिवदिति** । यथाऽन्यत्रोभयत्रान्यत्रैवप्रसिद्धिरापातप्रतीत्यनुसारेण तथेहापि शब्द-श्रवणमात्रेणापाततो धर्म्युपस्थितौ तेषां शब्दानां नामात्मकत्वं धर्मद्वारा धर्म्युपस्थितौ लिङ्गात्मकत्वमिति विवेक इति भावः ।

चषकः— ननु धर्मिवाचकत्वं नामत्वं धर्मवाचकत्वं लिङ्गत्वमिति विवक्षायाः अन्तर्याम्यादिशब्दानां नामताया आनन्दादिशब्दानां लिङ्गतायाश्च प्रसञ्जकतया योगेन समुदायवृत्त्युपरक्तप्रतिसंहितिगोचरत्वं नामत्व-मवयववृत्त्युपरागेण तत्प्रतिसन्धानविषयत्वं च लिङ्गत्वमित्येवाश्रयणीयं इत्थं च प्राक्तनपादसमन्वितानामपि तादृशलैङ्गिकलक्षणलक्षिततया लिङ्गता प्रासाङ्क्षीदेवेत्याह **यौगिकत्वादिति** । **आपातप्रतीत्यनुरोधेनेति** । प्राति-स्विकनिरवधिकशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वान्यगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तनियामकत्वाभ्यां निखिलशब्दानामीशनिरूपित-परममुख्यवृत्तितात्पर्यकत्वे प्रतिसन्दधानानां प्रसिद्ध्या भगवत्पराणामपीन्द्रादिशब्दानां तादृशप्रवृत्तिनिमित्ता-ननुसन्धातॄणामिन्द्रादिशब्दश्रवणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन जनितशचीपतित्वादिप्रकारकप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्र-प्रसिद्धत्वादिकं यथा पूर्वपादे विवक्षितम् । तथा तत्र समन्वितानां तादृशप्रवृत्तिनिमित्तानुसन्धानदिशावयववृत्त्या परमैश्वर्याद्युपरक्तान्वयधीजनकानामपि तादृशनिमित्ताप्रतिसंहितिकालीनसमुदायवृत्त्यधीनतादृशधर्मानुपरक्तप्रतीति-मनुरुध्य रूढत्वमपि विवक्षितमिति पादभेदोक्तिः सङ्गच्छत इति भावः ।

॥ इति पूर्वपादप्रतिपाद्यार्थभेदः ॥

॥ इति सप्रयोजनं द्वितीयपादप्रतिपाद्यार्थप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ च प्रथम(सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति) सूत्रव्याख्यानम् ,
मायावादिनां रामानुजीयानाञ्च व्याख्यानस्य दूषणम् ॥
॥ तत्रादौ मायावादिनां रामानुजीयानाञ्च व्याख्यानस्य अनुवादः ,
तन्निरासकतया अनुव्याख्यानार्थकथनञ्च ॥

३ **सु०—** केचित् 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूप' इत्युक्तं मनोमयत्वादिनोपास्यत्वं परमात्मनः प्रतिपादयितुमिदमधिकरणमिति व्याचक्षते, तदसदित्याशयवान् आह **सर्वगत्वमिति** ।

अनु०— सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ।

तुशब्दोऽवधारणे । 'एतमस्यामेतं दिवी'त्यादिवाक्योक्तं **सर्वगतत्वम्** एवात्र पादे **प्रथमं** परमेश्वरस्य समर्थ्यते, न तु मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमित्यर्थः । सत्यकामत्वादि-परमेश्वरधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति भावः ।

परि०— केचिदिति । मायावादिनो रामानुजीयाश्च । **इत्युक्तेति** । छान्दोग्ये तृतीयाध्याये उक्तेत्यर्थः ।

यादु०— सत्यकामत्वादीति । आदिपदेन सत्यसङ्कल्पत्वादिपरिग्रहः ।

वं०प०— केचित् मायिनो रामानुजीयाश्च ।

आनन्दः— सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादिति । अत्र पूर्वाधिकरणे सिद्धान्ताक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । ब्रह्मततमित्युक्तं सर्वगतत्वं ऐतरेयके श्रूयते । एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसत इति इत्यादि । तत्किं विष्णोरन्यस्य चेति सन्देहे तस्यैतस्यासावादित्यो रस इति यश्चासावादित्य इति तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्य इति बह्वादित्यश्रुतेः सूर्यात्मेति सौरमन्त्रोदाहरणादादित्येऽनुक्तत्वाल्लिङ्गाच्चादित्यो अर्भकौकस्त्वचक्षुर्मयत्वादिलिङ्गाच्च जीवो वेति प्राप्ते प्रतिविहितं सूत्रकृता **सर्वत्रेत्यादि** । सर्वत्र पृथिव्यादिषु उच्यमानो नारायण एव एतमेव ब्रह्मेति सर्वगतेति ब्रह्मशब्दोपदेशात्तस्य च नारायण एव प्रसिद्धत्वादादित्यश्रुत्यादिकं तु भाष्योक्तरीत्या सावकाशमिति ।

नन्वत्र परोदाहृतविषयवाक्यं परित्यज्य स्वयं विषयवाक्यान्तरोदाहरणमयुक्तमित्यतः परोदाहृतस्य विषयवाक्यमित्यत्राह **सत्यकामत्वादीति** ।

कं०रा०— सत्यकामत्वादीति । मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प इति वाक्ये सत्यकामत्वादिब्रह्मधर्माणां स्फुटप्रतिभासत्वेन तत्र मनोमयत्वादिनोपास्यो जीवो वा ब्रह्म वेति सन्देहस्य जीव एवेति पूर्वपक्षस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

शे०वा०— प्रतिपाद्यान्तराप्रसङ्गात् प्रसक्तौ वा सति सम्भवे तत्परित्यागेन प्रतिपाद्यान्तरस्यावक्तव्यत्वात् तदसम्भवाभिप्राये चासम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वादधिकरणप्रतिपाद्यमात्रप्रदर्शनपरोत्तरभाष्यमनर्थकमित्यतः प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिं तावद्दर्शयति **केचिदिति** । एवं प्रतिपाद्यान्तरप्रसक्तिमुद्भाव्य तर्हि तदेवास्तु किं प्रतिपाद्यान्तराश्रयणेनेत्यतस्तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं तत्परित्यागेन भाष्यकाराणां प्रतिपाद्यान्तराश्रयणमित्याशयेन तद्भाष्यं सङ्गमयति **तदसदित्याशयवानिति** । स्पष्टं तन्नेत्यनुक्तेराशयपदम् । प्रतिपाद्यान्तरासाधुत्वाशयस्य मूलारूढताप्रसिद्ध्यर्थं तदनुगुणतया तुशब्दं व्याचष्टे **तुशब्द इति** । तर्ह्यसम्भवहेतोरपि वक्तव्यत्वात् तदनुक्तौ कथं प्रतिज्ञामात्रेणाभिमतसिद्धिरित्यतोऽसम्भवहेतोरत्र स्पष्टत्वात् तदनुक्तावपि प्रतिज्ञामात्रेण विवक्षितसिद्धिरित्याशयेन भाष्याभिप्रायमाह **सत्यकामत्वादीति** । सत्यकामत्वेत्यनेन 'सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मेति' विषयवाक्योक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य परिग्रहः । आदिपदेन 'अवाक्यनादरो ज्यायान्पृथिव्या' इत्यादिवाक्यशेषोक्तान्तरत्वज्यायस्त्वादिलिङ्गसङ्ग्रहः । सन्देहादीत्यादिपदेन पूर्वपक्षसङ्ग्रहः ।

वा०र०— प्रसक्तौ वेति । प्रतिपाद्यान्तरस्येति बुद्ध्या विवेकेन अनुवर्तनीयम् । सर्वगतत्वं त्विति भाष्योक्तप्रतिपाद्यापेक्षया प्रतिपाद्यान्तरमिति तथोक्तम् । **सति सम्भव इति** । अतिरिक्तप्रतिपाद्ये सम्भवति सतीत्यर्थः । प्रतिपाद्यान्तरशब्दा यथासम्भवं व्याख्येयाः । **सत्यकामत्वादीति** मूले सत्यकामत्वस्य ग्रहणं न युक्तम् । यदि चातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा सत्यसङ्कल्पत्वग्रहणस्वीकारस्तर्हि सत्यसङ्कल्पत्वमात्रसङ्ग्रहप्राप्त्या वाक्येनादरत्वादेर्वाक्यशेषोक्तस्य सङ्ग्रहो भवतीत्यतः सत्यकामपदेनैवोपलक्षणया सत्यसङ्कल्पत्वग्रहः । आदिपदेन चावाक्यानादरत्वादेर्ग्रह इति । मूलाभिप्रायं दर्शयति **सत्यकामत्वेत्यनेनेति** ।

विठ्ठल०— मनोमयत्वादिनोपास्यत्वमिति । तथा चास्मिन्नधिकरणे मनोमयत्वादिनोपास्यत्वलिङ्गमत्र समन्वीयत इति भावः । अवधारणलब्धमिह हेतुमाह **सत्यकामत्वादिति** । तत्रैव विषयवाक्ये सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिनोक्तानां परमेश्वरासाधारणधर्माणामित्यर्थः ।

चषकः— मनोमयत्वादिनेति । कर्मसाधनकृत्यप्रकृत्युपस्थाप्योपासनान्वयिप्रकारतानिरूपकत्वं तृतीयार्थः । **सत्यकामत्वादीति** । आदिपदं सत्यसङ्कल्पस्य, 'अवाक्यनादरः ज्यायान् पृथिव्या' इत्यादिवाक्यशेषोक्तावाक्यनादरत्वज्यायस्त्वादिलिङ्गस्य च परिग्राहकम् । **सन्देहाद्यनुपपत्तेरिति** । इहादिपदं पूर्ववादिमतसङ्ग्राहकं तथा च विशेषादर्शनघटितसामग्र्यभावेन सन्देहस्य पारमेश्वरलिङ्गबाहुल्याश्रवणेन पूर्ववादिमतप्रवृत्तेश्चानुदय इति भावः ।

।। ततश्च उत्थाप्यशङ्का तत्समाधानञ्च ।।

४ **सु०— ननु मनोमयत्वादयः शारीरधर्मा अपि प्रतीयन्त इति चेन्न, तेषामानन्दमयाधिकरणन्यायेन सावकाशत्वात्, चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन प्रथमप्रतीतस्य सावकाशस्यान्यथात्वोपपत्तेः ।**

परि०— ननूपक्रमप्राबल्यस्य पूर्वतन्त्रे स्थितत्वात्सत्यकामत्वादिचरमधर्मेण कथं प्रबलस्य मनोमयत्वादिप्रथमश्रुतस्य बाध इत्यत आह **चरमेति** । 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमि'ति पूर्वतन्त्र एवोक्तेरिति भावः ।

यादु०— ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां मनोमयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वम् । असञ्जातविरोधितया प्रबलोपक्रमप्रतीतत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह **चरमेति** ।

वं०प०— ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां मनोमयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वमसञ्जातविरोधित्वेन प्रबलोपक्रमस्थत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह **चरमेति** ।

आनन्दः— **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति** । प्राचुर्यादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । ननु सावकाशस्यापि मनोमयत्वादेः प्रथमप्रतीतत्वेनानुपसञ्जातविरोधित्वेन प्राबल्यात्तेन चरमप्रतीतस्यापि सत्यकामत्वादेः बाधो भविष्यतीत्यत आह **चरमेति** । प्राबल्यापेक्षया निरवकाशत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य बलवत्वादिति भावः ।

कं०रा०— ननु मनोमयः प्राणशरीर इति वाक्ये मनःसम्बन्धित्वादयो जीवधर्मा अपि प्रतीयन्ते । अप्राणो ह्यमना शुभ्र इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो मनःप्राणसम्बन्धादिरहितत्वात् । अतः सन्देहपूर्वपक्षयोरुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । **चरमेति** । चरमप्रतीतेनापि निरवकाशेन सत्यकामत्वादिति प्रथमप्रतीतस्य सावकाशस्य मनोमयत्वादेर्बाधोपपत्तेः पूर्वपक्षानुदय एवेति भावः ।

शे०वा०— ननु भवेत्सन्देहाद्यनुदयो यद्यत्र वाक्ये सत्यकामत्वादयो ब्रह्मधर्मा एव प्रतीयेरन् । न चैतदस्ति । मनोमयत्वादीनां शरीरधर्माणामप्यत्र प्रतीयमानत्वात् । तथा चोभयधर्मश्रवणाद्युक्तः सन्देहः । मनोमयत्वादीनामुपक्रमस्थत्वेन प्रथमावगतत्वात्सत्यकामत्वादीनां चोपसंहारस्थत्वेन चरमावगतत्वादुपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रथमावगततया प्रबलैः शारीरधर्मैरेव चरमावगततया दुर्बलब्रह्मधर्मबाधया युक्तः पूर्वपक्षोऽपीत्यभिप्रेत्य शङ्कते **नन्विति** । मनोमयत्वादीत्यादिपदेनान्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिवाक्यशेषोक्ताणीयस्त्वादेः सङ्ग्रहः । मनोमयत्वादिकं च जीवधर्म एव । तस्यैव मन आदिसम्बन्धात् । न तु ब्रह्मणः । तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तद्राहित्यावगतेरिति भावः । **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति** । न मनोमये मनःशब्दोऽन्तःकरणपरो येनोक्तानुपपत्तिः

किन्तु मनु अवबोधन इत्यस्माद्भावे असुन्प्रत्यये मनोबोधस्तत्प्राचुर्यं च महाबोधत्वरूपं परमेश्वरे सम्भवत्येवेत्यानन्दमयाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । **सावकाशत्वादिति** । तथा च अतुल्यबलत्वान्न मनोमयत्वादीनां जीवत्वकोट्युपस्थापकत्वं नापि तत्कोट्यवधारकत्वमिति न सन्देहाद्यवसर इति भावः । ननु तर्हि सत्यकामत्वादीनां चरमश्रुततया दुर्बलत्वात् तैः प्रथमप्रतीततया प्रबलमनोमयत्वादिजीवधर्मबाधायोगात् सत्यकामत्वादिना ब्रह्मपरत्वनिश्चयोऽपि न स्यादित्यतो मनोमयत्वादीनामुक्तरीत्या सावकाशत्वात् सत्यकामत्वादीनां चरमप्रतीतत्वेऽपि निरवकाशत्वात् सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलवत्त्वाद्युक्तो निरवकाशसत्यकामत्वादिधर्मैः सावकाशमनोमयत्वादिजीवधर्मबाधया ब्रह्मपरत्वनिर्णय इत्याशयेनाह **चरमप्रतीतेनापीति** ।

स०व्र०— नन्विति । यथा सत्यकामत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं स्फुटं तथा मनोमयत्वादीनां शारीरधर्मत्वमिति सदेहाप्तिरित्यर्थः । **न तेषामिति** । मनःशब्दस्यावबोधार्थत्वान्मयटः प्राचुर्यार्थत्वात् मनोमयशब्दस्य वाच्यं ब्रह्मैवेति तदुक्तमित्यर्थः । ननु जीवधर्मत्वसम्भवे कथं मनोमयत्वादीनां ब्रह्मधर्मत्वं सत्यकामत्वादिना निर्णयश्चेति चेत् न । पूर्वप्रतीतस्यानुपसञ्जातविरोधिनः पश्चात्प्रतीतेनोपसञ्जातविरोधिना बाधायोगादित्यत आह **चरमेति** । यथा पश्चाच्छ्रुतेनापि 'तेजो वै घृतमि'त्यनेन प्रथमप्रतीतस्याक्ताः शर्करा उपदधातीत्यस्य निर्णयः तत्र अक्ततासाधनद्रव्यमात्रक्षेपेण तैलवसादीनामपि प्राप्तौ घृतस्तावकेनार्थवादेन निर्णेयविधेयस्यैव अक्ततासाधनत्वात् तथा सत्यकामत्वादिना मनोमयत्वादीनां निर्णयः । सावकाशत्वनिरवकाशत्वे प्राबल्यदौर्बल्यकारणे इत्यर्थः । घृतस्तुतेरुपलक्षणत्वेनापि तैलस्यापि ग्रहसम्भवात् सन्देहाप्तिरित्यर्थः । सत्यकामत्वादीनां कथञ्चिदन्यत्र सम्भवः ।

विठ्ठल०— आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति । प्राचुर्यार्थाश्च मयट इत्युक्तत्वेन मनःशब्दस्य च ज्ञानार्थकत्वेन प्राणशब्दस्य प्रणेतृत्वार्थत्वेन महाप्राणो महाबोध इत्यत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थः । ननु मनोमयत्वादीनां शारीरधर्माणां (न) सत्यकामत्वादिबलेन सावकाशत्वमुचितम् । तेषामुपक्रमे प्रतीतत्वेन प्रबलत्वात् सत्यकामत्वादीनां चरमप्रतीतत्वेन दुर्बलत्वादित्यत आह **चरमेति** ।

चषकः— ननु सत्यकामत्वादिपारमेश्वरधर्माभिधायकपदसमभिव्याहारवन्मनोमयत्वादिशारीरधर्माभिधायकपदसमभिव्याहारस्यापि प्रकृतवाक्ये सत्त्वेन सत्प्रतिपक्षस्थल इव संशयावतारस्य मनोमयत्वादीनामुपक्रमगतपदबोध्यतानिबन्धनक्षिप्रोपस्थितिकत्वाधीनबलीयस्ताकतया सत्यकामत्वादीनां च निगमनगतत्वापादितमन्थरप्रतीतिकत्वायत्तदौर्बल्यकत्वेन उपक्रमाधिकरणन्यायेनौपक्रमिकपदोपस्थापितशारीरधर्मैर्नैगमनिकपदप्रतीतभागवतधर्मबाधया पूर्ववादिमतप्रवृत्तेश्च निरर्गलतया न क्षतिरित्याशङ्कते **नन्विति** । मनोमयत्वादीत्यादिपदं अन्तर्हृदयेऽणीयानित्यादिवाक्यशेषाभिहिताणीयस्त्वादिसङ्ग्राहकम् । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणो मन आदिसम्बन्धराहित्यावगतेस्तदादिसम्बन्धित्वरूपमनोमयत्वादेर्जीवधर्मताऽवधृतेरिति भावः । **आनन्दमयाधिकरणन्यायेनेति** । अवबोधनार्थस्य मनोभविऽसुनि तदन्तान्मयटि च प्राचुर्यार्थे निष्पन्नमनोमयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमहाबोधवत्वस्येश्वरे सम्भवेन सामञ्जस्यमित्यानन्दमयनयव्युत्पादितन्यायेनेत्यर्थः । **सावकाशत्वादिति** । तथा च

मनोमयत्वादीनां सत्यकामत्वादितुल्यकक्ष्यानापन्नतया जीवत्वकोट्यनुपस्थापकतया तदनवधारकतया च न सन्देह-पूर्वमतप्रवृत्त्यवतार इति भावः । मान्थर्यामान्थर्याभ्यामुपस्थितत्वानुपस्थितत्वे न दौर्बल्यप्राबल्यापादके किन्तु सावकाशत्वनिरवकाशत्वे एवेति तादृशमनोमयत्वादीनां तादृशसत्यकामत्वादिभिर्बाधनं सङ्गच्छत इत्याशयेनाह **चरमप्रतीतेनेति** । **अन्यथात्वोपपत्तेः** । परमेश्वरशक्तितात्पर्यकत्वोपपत्तेः ।

५ सु०— ननु कथं तर्ह्यस्माकमपि चक्षुर्मयत्वादीनि पूर्वपक्षप्रापकाणि । उच्यते । हेत्वन्तरेण पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्चयमात्रत्वेन तेषामुपन्यासः, यथा परस्येक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्तेऽप्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरणे तदुपन्यासः ।

परि०— तर्हीति । आनन्दमयनयन्यायेन दर्शनशक्तिप्राचुर्यादिना सावकाशत्व इत्यर्थः । **हेत्वन्तरेणेति** । सर्वप्राणिहृदयगुहास्थत्वरूपार्भकौकस्त्वहेतुना पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अत एव सूत्रेऽर्भकौकस्त्वोक्त्यनन्तरं तद्व्यपदेशादित्युक्तिः । **परस्येक्षत्यधिकरण इति** । तत्तेज ऐक्षतेति गौणेक्षणप्रायपाठात्तदैक्षतेत्युक्तमपीक्षणं गौणमिति शङ्कितेऽनेन जीवेनात्मनेत्यात्मशब्दादीक्षणं न गौणम् । प्रायपाठस्तु निर्णायके सत्यप्रयोजक इति गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र निरस्तेऽप्यत एव प्राण इत्यत्र कतमा सा देवता उद्गीथमन्वायत्ता आदित्य इति होवाचेत्याद्यब्रह्मादित्यान्नप्रायपाठात्प्रस्तावकवाक्यस्थप्राणोऽप्यब्रह्मेति पूर्वपक्षो यथा तथेत्यर्थः । 'निरस्तोऽपीक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपक्षोपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति वाचस्पत्युक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— यथा परस्य इत्यत्र यथा परेण 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्ते'ति जडेक्षणप्रायपठितत्वेन 'तदैक्षते'त्यत्रोक्तमपीक्षितृत्वं गौणमित्याशङ्क्य 'गौणश्चेन्नात्मशब्दादि'ति निरस्तस्यापि प्रायपाठस्य पुनः प्राणाधिकरणे उद्गीथान्नप्रायपठितत्वात् प्राणोऽप्यन्य इति पूर्वपक्षप्रापकत्वमुक्तं तथेत्यर्थः ।

यादु०— कथं तर्हीति । चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्याद्यानन्दमयाधिकरणोक्तन्यायेन तेषामपि परमेश्वरे सावकाशत्वादिति भावः । **हेत्वन्तरेणेति** । आदित्यश्रुत्यादीनां बहुत्वं, क्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽनुक्तिरित्यादिहेत्वन्तरेणेत्यर्थः । **यथा परस्येक्षत्यधिकरण इति** । तत्र हि तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीतीक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं संभवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनोक्ते नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वादित्याशङ्क्यानेन जीवेनात्मनेत्याद्यात्मशब्दान्नायमीक्षतिर्गौणो भवितुमर्हतीति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चित्कर एवेत्याशयेनोक्तम् गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति । एवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रत्वेनेति** । 'प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ते'ति वाक्ये श्रूयमाणः

प्राणशब्दो वायुविकारपर एव न ब्रह्मपरः । प्राणशब्दस्य वायुविकारे प्रसिद्धतरत्वात् । भूतसंवेशनोद्गमनरूपब्रह्म-लिङ्गयोश्च तदभिमानिनि मुख्येऽपि सावकाशत्वादिति पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिमभिधायापि चादित्योन्नं चोद्गीथप्रति-हारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्यात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति तद्भाष्ये प्रायपाठस्यापि पूर्वपक्षहेतूपोद्बलनायोपन्यास इत्यर्थः । उक्तं च भामत्याम् । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त इति ।

आनन्दः— ननु कथमिति । मयटः प्राचुर्यर्थताया उक्तत्वादिति भावः । **हेत्वन्तरेणेति** । अर्भकौक-स्त्वादिरूपहेत्वन्तरेणेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह **यथा परस्येति** । ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य प्रधानस्याचेतनत्वा-न्नेक्षितृत्वं संभवति इत्युक्ते तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्राये पठितत्वाद्गौणमीक्षणमिति परोपन्यस्ते प्रायपाठे आत्मशब्दे निरस्ते सतीत्यर्थः । आदित्या(?)नयोरब्रह्मत्वात्तत्प्रायपठितस्य प्राणस्याप्यब्रह्मत्वमेव वक्तव्यमिति । अभ्युच्चयमात्रेण प्राणाधिकरणे उपन्यास इत्यर्थः ।

कं०रा०— ननु कथमिति । मनोमयः प्राणशरीर इत्यत्र मनोमयत्वादेरानन्दमयाधिकरणन्यायेन (चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यत इत्यानन्दमयाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । ब्रह्मणि सावकाशत्वेन परपक्षे पूर्वपक्ष-प्रापकत्वयोगेऽस्मत्पक्षेऽपि चक्षुर्मयश्रोत्रमयछन्दोमयमनोमय इत्यादिनोक्तानि चक्षुर्मयत्वादीनि एतमस्यामेतं दिव्येतं वायवे तमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं वनस्पतीष्वेतं चन्द्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मे-त्याचक्षत इति वाक्योक्तं सर्वगतत्वं सर्वजीवानां भवेदिति पूर्वपक्षस्य प्रापकाणि कथं स्युर्न कथञ्चित् । चक्षुर्मय-त्वादीनामप्यानन्दमयाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणि सावकाशत्वादित्यर्थः । **हेत्वन्तरेणेति** । सर्वेषु भूतेष्वित्युक्ते-नाल्पौकस्त्वेनापरिच्छिन्ने ब्रह्मणि निरवकाशेन पूर्वपक्षे सत्यभ्युच्चयमात्रत्वेन चक्षुर्मयत्वादीनामुपन्यासोऽस्माभिः कृतः । न तु तेषामेवासाधारण्येन पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयेन येनास्मत्पक्षेऽपि पूर्वपक्षानुदयः स्यादिति भावः । **यथेति** । यथा परस्य मते ईक्षत्यधिकरणे तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । अत्रेक्षतिर्गौणो व्याख्येयः । तत्तेज ऐक्षत त आप ऐक्षन्तेति गौणप्राये पठितत्वादिति पूर्वपक्ष्याशङ्कितप्रायपाठे गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति निरस्तेऽपि प्राणा-धिकरणपूर्वपक्षे उद्गीथप्रतीहारदेवतयोरादित्यान्नयोरब्रह्मत्वात् तत्प्रायपठितप्रस्तावदेवतारूपप्राणस्याप्यब्रह्मत्वमेव स्वीकर्तुमित्यभ्युच्चयमात्रत्वेन प्रायपाठस्योपन्यासः । तथाऽस्मत्पक्षेऽपि चक्षुर्मयत्वादीनामभ्युच्चयमात्रत्वेनोपन्यास इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

श्रीनिधि०— ननु कथं तर्ह्यस्माकमपीति । उक्तं हि भाष्ये न च आदित्यशब्दः पशुर्मयत्वादेश्च जीव इति वाच्यमिति तात्पर्यभेदोऽनेनोच्यत इति सर्वगतत्वस्योभयत्र प्रतिपादनेऽपि अत्र तत्प्रतिपादनस्य तच्छक्ति-प्रबोधकत्वप्रतिपादने तात्पर्यमिति ।

शे०वा०— शिष्यः शङ्कते **नन्विति** । 'चष्ट इत्येव तच्चक्षुः श्रवणाच्छ्रोत्रमुच्यते' इत्यानन्दमयाधि-करणोक्तरीत्या चक्षुर्मयत्वादीनामपि ब्रह्मणि सावकाशत्वान्न चक्षुर्मयत्वादीनां पूर्वपक्षप्रापकत्वं स्यात् । सावकाश-

स्यापि तस्यास्माकं पूर्वपक्षप्रापकत्वे सावकाशस्यापि मनोमयत्वादेः परेषामपि कथं न पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयः । न चक्षुर्मयत्वमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकतया अस्माकमभिप्रेतं येन सावकाशतयाऽहेतुः स्यात् । किं त्वर्भकौकस्त्वरूपलिङ्गादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकम् । चक्षुर्मयत्वादिकं चाभ्युच्चयहेतुरेवेति युज्यते सावकाशस्याप्यभ्युच्चयतया पूर्वपक्षप्रापकत्वम् । परेषां च मनोमयत्वादिकमेव मुख्यतः पूर्वपक्षप्रापकं न त्वभ्युच्चयहेतुरिति कथं सावकाशस्य तस्य पूर्वपक्षप्रापकत्वमित्याशयेन आनन्दमयोक्तस्य को ह्येवान्यादिति प्राचुर्यार्थे हेतुव्यपदेशस्य तत्प्रायपाठस्य चासम्भवात् न तन्न्यायविषयत्वं, ज्ञानकरणतया प्रसिद्धचक्षुरादिसम्बन्धस्यैव नित्यज्ञाने सर्वान्तर्यामिण्यसम्भवेन तत्प्राचुर्यस्य सुतरामनुपपत्तिरेव । चक्षुःशब्दस्य विष्णुपरत्वे मयटो वैयर्थ्यं चेति चक्षुर्मयत्वादिकं मुख्यैव पूर्वपक्षयुक्तिरिति सत्येव समाधानेऽङ्गीकारवादेन समाधत्ते **उच्यत इति** । कथं सावकाशस्याभ्युच्चयतयाऽपि पूर्वपक्षसाधकतयोपन्यास इत्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह **यथेति** । सदेवेत्यादिवाक्योक्तं कारणं प्रधानमिति प्राप्ते 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इति ईक्षितृत्वश्रवणादचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वासम्भवान्न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैवेतीक्षतेर्नाशब्दमिति पूर्वसूत्रेणोक्तम् । तत्र तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्राये पठितत्वात् तदैक्षतेतीक्षतिर्गौणो व्याख्यातव्य इत्याशङ्क्योक्तं **गौणश्चेदिति** । अप्तेजसोरिवाचेतने प्रधाने गौणोऽयमीक्षतिरित्यसत् । कुतः अनेन जीवेनात्मनेति आत्मशब्दात् । न हि जीवश्चेतनोऽचेतनस्य प्रधानस्यात्मा सम्भवतीति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चित्कर इत्येवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः । **अभ्युच्चयत्वेनेति** । 'प्रस्तोतर्या देवते'त्युपक्रम्य श्रुते 'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ती'ति वाक्ये प्राणशब्दः प्रसिद्धप्राणपर एव । न च सर्वभूतसंवेशनादिविरोधः । 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः' इत्यादिश्रुतेः स्वापकाले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसर्वेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयादिपराया मानान्तरानुगृहीतत्वेन प्रबलत्वाद्ब्रह्मणि भूतलयादिबोधिकायाश्च यतो वा इमानीत्यादिश्रुतेस्तदनुगृहीतत्वेन दुर्बलत्वात् प्रस्तावववाक्यमपि प्रबलानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरं न तु ब्रह्मणि सर्वभूतलयपरमित्यभ्यधिकाशङ्कामभिधायापि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्प्रायपाठात् प्राणस्य न ब्रह्मत्वमिति यथा परस्य मते प्रायपाठस्य पूर्वपक्षहेतूपोद्बलनायोपन्यासः । उक्तं च भामत्यां 'निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति । तथाऽस्माकमपि मतेऽभ्युच्चयत्वेनैव चक्षुर्मयत्वादेरुपन्यास इति भावः ।

स०व्र०— नन्विति । आनन्दमयाधिकरणे चक्षुर्मयत्वादीनामपि चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्यादिना सावकाशत्वाभिधानादिति भावः । **यथा परस्य ईक्षत्यधिकरण इति** । तत्र हि तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति ईक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं सम्भवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनोक्ते नन्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वादित्याशङ्क्य अनेन जीवात्मनेत्याद्यात्मशब्दान्नायमीक्षतिर्गौणो भवितुमर्हति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चित्कर एवे-

त्याशयेनोक्तं **गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति** । एवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे व्यर्थतया निरस्त इत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रत्वेन प्राणाधिकरण इति** । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति वाक्ये श्रूयमाणप्राणशब्दो वायुविकारपर एव । न ब्रह्मपरः । प्राणशब्दस्य वायुविकारे प्रसिद्धतरत्वात् भूतसंवेशनोद्गमनरूपब्रह्मलिङ्गयोश्च मतान्तरसंवादबलेन तदभिमानिनि मुख्येऽपि सावकाशत्वादिति पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिमभिधायापि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्यते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्यात् प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति तद्भाष्ये प्रायपाठोऽपि पूर्वपक्षोपोद्बलनायोपन्यस्त इत्यर्थः । उक्तं च भामत्यां 'निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इति । हेत्वन्तरं च तत्त्वप्रकाशिकादौ द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— ननु भाष्ये चक्षुर्मयत्वादेश्चेति पूर्वपक्षनिराकरणमनुपपन्नं स्यात् । तस्याप्यानन्दमयाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणि सावकाशत्वादिति शङ्कते **ननु कथं तर्हीति** । **हेत्वन्तरेणेति** । क्षित्यादिषूक्त्वा(मे?)-नुक्तिरित्यादिहेत्वन्तरेणेत्यर्थः । अभ्युच्चयत्वेनोपन्यासेन दोष इत्यत्र परसंमतिमाह धार्यत(?) तदैक्षतेतीक्षितृत्वश्रवणान्न प्रधानं जगत्कारणं किं तु ब्रह्मैव अचेतनस्य ईक्षितृत्वायोगादिति ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रेणोक्तेः 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्ते'ति जडेक्षणप्रायपठितत्वादीक्षतिर्गौणो व्याख्येय इत्याशङ्क्य गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्यत्र अनेन जीवेनेत्यात्मशब्दान्नेक्षतिर्गौण इति निषिद्धस्यापि प्रायपाठस्य प्राणाधिकरणे प्राण इति होवाचेत्यत्र वाक्ये मुख्यप्राण एव प्रतिपाद्यते प्राणश्रुतेरिति पूर्वपक्षे अभ्युच्चयत्वेन आदित्यो भवेत्युद्गीथप्रतिहारदेवते तावद्ब्रह्मणोऽन्ये तत्प्रायपाठात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति निरस्तस्यापि प्रायपाठस्योपन्यासस्तथेत्यर्थः ।

चषकः— ननु चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्याद्यानन्दमयनयोक्तदिशा चक्षुर्मयत्वादीनामपीशनिरूपितशक्तितात्पर्यकतया पूर्ववादिमतप्रवर्तकत्वायोगेनातादृशं तादृशत्वेन कथं भाष्यकारा अभाषिषत । उक्तक्षतितादवस्थ्यादतथाभूतस्यापि तथात्वोपगमे च परभाष्यकृदपि तथा कथं नाभ्युपेयादिति विनेयशङ्कामपनिनीषुराशङ्कते **नन्विति** । **हेत्वन्तरेणेति** । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अर्भकौकस्त्वादित्यश्रुतिक्रियासमभिव्याहारक्षित्यादिस्थित्युक्तिपूर्वकादित्यस्थित्यनुक्तिरूपप्रधानहेतुनेत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रेणेति** । पूर्ववादिमतसञ्चिकी(सन्तिती)र्षयेत्यर्थः । **तेषां** चक्षुर्मयत्वादीनाम् । **यथा परस्येत्यादि** ईक्षतिनये तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेतीतीक्षितृत्वश्रवणात् जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वसम्भवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनाभिधाय अथायमीक्षतिर्भाक्तोऽर्थो व्याकर्तव्यस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति भाक्तार्थकभूयस्तत्समभिव्याहृतत्वादित्याशङ्क्यानेन जीवेनात्मनेत्यात्मशब्दसमभिव्याहृतत्वान्नायमीक्षतिर्भाक्तार्थको भवितुमीष्टे भूयस्समभिव्याहारस्त्वकिञ्चित्कर इत्यभिसन्धायोक्तं गौणश्चेन्नात्मशब्दादित्येवमीक्षतिनये प्रायपाठेऽपहस्तितेऽपीत्यर्थः । **अभ्युच्चयमात्रत्वेनेति** । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्राणमन्वायत्तेति वाक्ये श्रूयमाणप्राणशब्दो वायुविकारतात्पर्यक एव न ब्रह्मतात्पर्यकस्तस्य तत्र सिद्धत्वात् ।

भूतसंवेशनोद्गमनादिरूपपरमेश्वरलिङ्गयोस्तदभिमानिमुख्येऽपि सावकाशत्वादिति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिबीजभूतां युक्तिमभिधायापि चादित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति तत्सामान्यात् प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्यन्यदीयभाष्ये पूर्ववाद्युपन्यस्तहेतूपोद्बलनायोपन्यस्तमित्यर्थः । भामत्यां 'निरस्तोऽप्ययमर्थः ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त' इत्युक्तेः । तथा भगवत्पादैरपि तादृशहेतूपोद्बलनायैव चक्षुर्मयत्वादिरुपन्यस्त इत्याशयः ।

॥ इति उत्थाप्यशङ्का तत्समाधानञ्च ॥

* * *

॥ तत्र च सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगदर्शनम् ॥

६ **सु०**— सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः ॥

प्रबोधनं कार्याभिमुखीकरणम् ।

तत्किं दूरे स्थितः शक्तिप्रबोधने न शक्तो, येन तत्र तत्र तिष्ठति, इत्यत उक्तम् **दूरतोऽपीति** ।

अनु०— दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः ।
इति ज्ञापयितुम्

यद्यपि **स प्रभुः** विष्णुः **दूरतोऽपि** तत्तच्छक्तिप्रबोधने **अतिशक्तः** तथाऽपि **केवलं लीलया तत्र तत्र स्थितस्तत्तच्छक्तीनां प्रबोधको** भवतीति **ज्ञापयितुं** सर्वगतत्वमिह प्रविचार्यत इति सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । 'स्वनिर्गमप्रवेशाभ्यां देहपातनोत्थापनमित्याद्या मुख्यप्राणादिशक्तयस्तदन्तर्गतभगवदायत्ता इति प्रागुक्तम् । तदनुपपन्नम्, भगवतः सर्वगतत्वाभावात् । शास्त्रैकसमधिगम्यं खलु (हि) तत् । शास्त्रं चैतमस्यामित्यादिकमन्यपरमि'त्याशङ्क्योक्तार्थसमर्थनाय सर्वगतत्वमत्र हरेरुपपाद्यत इति ।

अथवा 'न सर्वगतत्वं हरेरुपपादनीयम्, तस्यानन्दादिवत् स्रष्टृत्वादिवद्वा गुणत्वाभावादि'त्याशङ्क्य न सर्वगतत्वं नाम सर्वसंयोगित्वमात्रमिह विवक्षितम्, किं नाम तत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेन। अतस्तदुपपादनमुपपद्यत इत्यनेनोच्यते।

अथवा 'न सर्वगतत्वमत्र प्रतिपादनीयम्, अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादि'त्याशङ्क्य तत्र सर्वगतत्वमात्रमत्र तु तत्तच्छक्तिप्रबोधकत्वमिति तात्पर्यभेदोऽनेनोच्यते।

अथवा 'अन्तर्याम्यधिकरणे पृथिव्यादिषु स्थितेर्वक्ष्यमाणत्वात् नेदमारम्भणीयम्' इत्याशङ्क्यात्र शक्तिप्रेरकत्वेन तत्र तु सत्तादिप्रदत्वेन तत्तदन्तर्गतत्वमुच्यत इत्यनेनाचष्टे।

अथवा 'अन्तःस्थत्वाधिकरणेनेदं गतार्थम्' इत्याशङ्क्य तत्र चन्द्रादिकतिपयपदार्थान्तरस्थितत्वम् अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमभिधीयत इति प्रतिपाद्यभेदमेतेनाह।

अथवा 'सर्वगतत्वं नाम सर्वमूर्त(द्रव्य)संयोगित्वं (वा) परममहत्परिमाण(योगि)त्वं वा (सु)प्रसिद्धम्, तदत्र यदि साध्यं स्यात्तदाऽर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरदृश्यत्वाद्यधिकरणेन गतार्थता च' इत्याशङ्क्य सर्वगतत्वमन्यथाऽनेन व्याचष्टे।

परि०— दर्शयतीति। विवक्षितगुणोपपत्तेरिति सूत्रस्य विवक्षितः 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इति श्रुतावभिमतः दूरे शक्तस्यापि तत्तच्छक्तिप्रबोधनार्थं तत्र तत्रावस्थानरूपो यो गुणस्तस्य लीलयोपपत्तेरिति वर्णकान्तरमभिप्रेत्येति योज्यम्। ननु प्रकृतोपयोगं दर्शयतीत्युक्तं किं प्रकृतं कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह **एतदुक्तमिति।** इतःपरं तत्र तत्रेति वाक्यस्य पञ्चधाप्युपयोगमाह **अथवे**त्यादिना **अन्यथाऽनेन व्याचष्ट** इत्यन्तेन। **अत्र तु सर्वपदार्थान्तर्गतत्वमिति।** नन्वेवमपि तदनेन गतार्थं 'आ(त्तं)प्तं वै भूयसा कनीयः' इति न्यायादिति चेत्सत्यम्। चन्द्राद्यन्तःस्थत्वं सर्वगतस्यायुक्तमित्याक्षेपे व्योमवदित्यनेनात्र तदुपपाद्यत इति तात्पर्यात्। वक्ष्यति च 'एतद्भावाभिधमि'त्येतद्व्याख्याने यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति। तत्र कतिपयान्तस्थत्वमित्युक्तिस्तु व्योमवदित्यत्रत्यन्यायानुसन्धानेनापि कतिपयान्तःस्थत्वमेव न सर्वान्तस्थत्वमित्यभिप्रायः। **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति।** 'सर्वेषु भूतेष्वेतम्' इत्यनेनाकाशादेरिव विभुत्वस्योक्तौ सत्याम् 'अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेत्' इति सूत्रे 'सर्वेषु भूतेषु' इत्यल्पस्थानस्थितत्वश्रवणात्

तस्यापरिच्छिन्ने हरावयोगान्नात्र विष्णुः प्रतिपाद्यः किन्त्वादिरेवेति पूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । **व्याचष्ट इति** । तत्र तत्र स्थित इति श्लोकेनेति योज्यम् ।

यादु०— यदि साध्यमिति । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् । **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । असिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । तथाहि । अयं सर्वगतो न विष्णुः सर्वभूतेष्वित्यनेनास्य सर्वगतस्याल्पमात्रस्थानस्थितिकथनात् । अन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपरिच्छिन्नपरिमाणे विष्णौ च तदयोगादिति ह्यत्राक्षेपोऽभिमतः । अयं च सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे संभवति । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वसंभवेनासिद्ध्यभावात् । न तु तस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपत्वे । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वस्य सर्वथाऽप्यसंभवेनासिद्धिप्रसङ्गात् । न ह्यसिद्धं लिङ्गं कस्यचिदर्थस्य साधनाय बाधनाय वा क्षममिति ।

वं०प०— अन्यपरम् आदित्याख्यजीवपरम् । सर्वमूर्तसंयोगित्वपक्षे दूषणमाह **अर्भकेति** । परममहत्परिमाणपक्षे दूषणमाह **अदृश्यत्वाद्यधिकरणेनेति** । यत्तदद्रेश्यमित्याद्युक्त्वा नित्यं विभुं सर्वगतमिति वाक्योक्तसर्वगतत्वस्यादृश्यत्वाधिकरणे हरौ समन्वितत्वादिति भावः ।

आनन्दः— ननु सर्वगतत्वत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्तीत्युपक्रम्य तदनुक्त्वा तत्र तत्र विष्णुस्थित इत्यादि वचनं कुत्र सङ्गतमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **अथवा अन्तस्थेति** । न चानेन तत्पुनरुक्तम् । सामान्यविशेषभावाश्रवणेन पौनरुक्त्यभावात् ।

कं०रा०— प्रागुक्तमिति । अत्रगस्य हि 'विष्णोरेव तु लिङ्गानि प्राणस्थानि तु सर्वशः । प्राणसंवादपूर्वाणी'त्यादिना मुख्यप्राणशक्तीनां तदन्तर्गतभगवदायत्तत्वं प्रागुक्तमिति भावः । **तदिति** । भगवत्सर्वगतत्वमित्यर्थः । **उक्तार्थेति** । मुख्यप्राणशक्तयस्तदन्तर्गतभगवदायत्ता इत्युक्तार्थसमर्थनायेत्यर्थः । **तत्तदिति** । तत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेन सर्वसंयोगित्वं सर्वगतत्वं विवक्षितम् । तस्य च गुणत्वात् तदुपपादनमुपपद्यत इत्येतत् 'तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधक' इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । **अदृश्यत्वादीति** । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यधिकरणे यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममिति विषयवाक्योक्तादृश्यत्वादिगुणमध्यपतितत्वेन सर्वगतत्वस्य हरिनिष्ठतया प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु तत्तच्छक्तिप्रबोधक इत्यत्र तत्तच्छक्तीनां प्रबोधक इति षष्ठीसमासोऽभिमतः । स च न संभवति । कर्तरि च कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां षष्ठी न समस्यत इति षष्ठीसमासप्रतिबाधादिति शङ्कते **तत्तदिति** ।

श्रीनिधि०— अनेनाहेति । तत्र तत्र स्थित इत्युक्त्येति भावः । **आक्षेपानुपपत्तिरिति** । परममहत्परिमाणे सिद्धे अल्पदेशस्थितत्वोक्तेः संभवादित्यर्थः । **अदृश्यत्वाद्यधिकरणेनेति** । तत्र अदृश्यत्वादिगुणमध्ये

नित्यं विभुं सर्वगतमिति सर्वमूर्तसंयोगित्वपरममहत्परिमाणत्वयोः श्रुतयोर्भगवन्निष्ठत्वसाधनादिति भावः । अन्यथा व्याचष्ट इति तत्रोक्तापेक्षयेति भावः । न चैवमथवा । ननु सर्वगतत्वमप्रतिपादनीयं अदृश्यत्वाद्यधिकरणे तस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् इत्यनेनांशतः, पौनरुक्त्यं परिहारभेदात् । तथा हि पूर्वं उभयत्र सर्वगतत्वप्रतिपादनेऽपि अत्र तत्तच्छक्तिबोधकत्वप्रतिपादकत्वसिद्ध्यर्थं सर्वगतत्वमुच्यत इत्युक्तम् । इदानीं तु सर्वगतत्वमेतादृशमेव विवक्षितमित्युच्यते । अत एव प्राक् तात्पर्यभेदोऽनेन उच्यत इत्युक्तम् । इदानीं अन्यथा व्याचष्ट इतीति न कोऽपि दोषः ।

शे०वा०— प्रकृतोपयोगमिति । उक्तार्थसमर्थनार्थमित्यर्थः । अन्यथा निष्फलतया सर्वगतत्वमस्ति न वेति चिन्ताया अकर्तव्यत्वादिति भावः । **दर्शयतीति** । अतो नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावः । किं तत्प्रकृतं कथं च सर्वगतत्वस्य तदुपयोग इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **अन्यपरमिति** । आदित्यादिपरमित्यर्थः । **उक्तार्थेति** । अव्यवहितप्राणाधिकरणोक्तार्थ इत्यर्थः । **गुणत्वाभावादिति** । सर्वसंयोगित्वादिरूपस्य तस्याकाशादिसाधारणत्वादिति भावः । **अनेनेति** । तत्र तत्र स्थित इति वाक्येनेत्यर्थः । **प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति** । अन्यथा पुनरुक्तेरिति भावः । **साध्यमिति** । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् । **अर्भकौकस्त्वादित्याद्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । अयं भावः । समन्वेतव्यसर्वगतत्वस्य स्वरूपेणैवासम्भवो ह्यत्रोच्यते । स च यद्यपि सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे सम्भवति । तथा सति समन्वेतव्यसर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वप्राप्त्या तस्य चापरिच्छिन्ने ब्रह्मणि स्वरूपेणैवासम्भवेन नायं सर्वगतो विष्णुरस्य सर्वगतत्वस्य सर्वेषु भूतेष्वित्येतदनुसारेण अल्पस्थानस्थितिरूपत्वादन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तस्य च ब्रह्मण्यसम्भवादित्याक्षेपसम्भवात् । तथाऽपि सर्वगतत्वस्य सकलमूर्तसंयोगित्वरूपत्वे वाऽपरिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वरूपत्वे वा न सम्भवति । तथा सति समन्वेतव्यस्य सकलमूर्तसंयोगित्वादिरूपस्य सर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वानापत्त्याऽपरिच्छिन्नतया अल्पस्थानस्थितत्वासम्भवेऽप्यपरिच्छिन्नेऽपि विष्णौ समन्वेतव्यसकलमूर्तसंयोगित्वादिरूपसर्वगतत्वोपपत्त्या तदसम्भवाभावेन नायं सर्वगतो विष्णुरत्रोक्तस्य सर्वगतत्वस्याल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वात् तस्य च विष्णावसम्भवादित्याक्षेपायोगादिति । **अन्यथेति** । तत्र तत्र स्थितत्वरूपेणेत्यर्थः । ततश्चोक्तरीत्याऽऽक्षेपोपपत्तिः । अदृश्यत्वाधिकरणेनागतार्थता चेति भावः ।

स०व्र०— अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति । अयं भावः । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यनेन तत्तद्भूतमात्रगतत्वरूपमल्पौकस्त्वमुच्यते । अन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । इदं च सर्वेषु भूतेषु उपपद्यते । तत्तज्जीवानां तत्तद्भूतमात्रगतत्वसम्भवात् । न विष्णोः । तस्यैतस्यैव सर्वगतमित्यस्यार्थस्य सर्वभूताशयस्थित इत्यादिप्रमाणसिद्धस्य सिद्धान्तिनोऽभिमतत्वात् । तस्मान्न विष्णुरत्र सर्वगततयोच्यते किन्तु तत्तज्जीवा एवेति हि पूर्वपक्षिणोऽभिमतम् । इदं च सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपसर्वगतत्वस्यात्र विचार्यत्वेऽनुपपन्नम् । सर्वजीवेष्वपि सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपस्य सर्वगतत्वस्य विष्णाविवाल्पौकस्त्वानुपपत्तिरूपबाधकबलेन वक्तुमशक्यत्वे जीवा एव सर्वगता इत्याक्षेपानुपपत्तेः । तत्र तत्र स्थितत्वरूपसर्वगतत्वस्य साध्यत्वे तु विष्णोरेकस्य

निरुक्ताल्पौकस्त्वानुपपत्त्या तत्र तत्र स्थितत्वरूपसर्वगतत्वासम्भवेऽप्यनेकेषां जीवानां तदुपपद्यत एवेत्याक्षेपः श्लिष्टतरो भवति तद्वत्तत्रापि व्याहतेरभावादिति । यद्वा यल्लिङ्गं साध्यसहचरितं न तु तद्विरुद्धं तदेव कस्यचिदर्थस्य साधकं बाधकं वा भवति । निरुक्ताल्पौकस्त्वं परममहत्त्वपरिमाणवत्त्वादिरूपसाध्यविरुद्धं कथं विष्णुग्रहणे बाधकं च स्यात् । अतः साध्यविरुद्धेन लिङ्गेनाक्षेपो नोचित इत्यर्थः । वस्तुतस्तु एतमस्यामित्यादौ यद्येतादृशं सर्वगतत्वमित्युच्यते तदात्रैव सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वाक्षेपो नोपपद्यते । अल्पस्थलेऽवस्थानस्यैतद्वाक्यार्थत्वेन प्रसक्तेरेवाभावादिति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— प्रबोधशब्दस्य ज्ञानार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह **प्रबोधनमिति** । पूर्वाधिकरणोक्तार्थाक्षेपे परिहारायास्याधिकरणस्यास्ति प्रकृतोपयोग इत्याद्यनेकप्रकारेण सङ्गतिं वक्तुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । **गुणत्वाभावादिति** । स्रष्टृत्वादेः क्रियात्वेन गुणत्वाभावादत्र गुणशब्दो महत्त्वापादकशुभधर्मे परो बोद्धव्यः सर्वसंयोगित्वमात्रमिति एतच्चाकाशादिसाधारणमिति नासाधारणब्रह्मधर्म इति भावः । **अदृश्यत्वाद्यधिकरण इति** । अदृश्यत्वाधिकरणे नित्यं विभुं सर्वगतमिति वैश्वानराधिकरणे अभिविमानपदेन चास्य सर्वगतत्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः । तत्र तु सत्ताप्रदत्वेनेति यथोक्तम् । **आक्षेपानुपपत्तिरिति** । परममहत्परिमाणत्वस्य सर्वत्रेति सूत्रोक्तत्वे सर्वेषु भूतेष्वित्यल्पौकस्त्वस्यासंभवेन तदाक्षेपानुपपत्तिरिति भावः । **गतार्थतेति** । तत्र सर्वगतपदेन परममहत्परिमाणोक्तेरिति भावः ।

चषकः— **प्रकृतोपयोगमिति** । उक्तार्थसमर्थकत्वमित्यर्थः । सर्वगतत्वोपपादनस्य प्रकृतार्थनिश्चायकतां सङ्घटयति **एतदुक्तं भवतीति** । **अन्यपरम्** आदित्यादितात्पर्यकम् । **उक्तार्थसमर्थनायेति** । पादान्त्यप्राणनये ब्रह्म ततममिति निरुपपदात्तनोतेर्डप्रत्ययनिष्पन्नतशब्दप्रकृतिकतमबन्तेनाभिहितार्थावधारणायेत्यर्थः । **गुणत्वाभावादिति** । सर्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्वरूपसर्वसंयोगित्वात्मकसर्वगतत्वस्य गगनादिसाधारण्येन परमेश्वरासाधारणगुणत्वाभावादिति भावः । **अनेनेति** । प्रकृतपरामर्शकिन सर्वनाम्नेदमा तत्रतत्रेति प्रतीकं कर्मलकारप्रकृत्युपस्थाप्यान्वयिनी हेतुता तृतीययोपस्थाप्यते । **प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति** । करिष्यमाणप्रतिपादनक्रियाकर्मत्वादित्यर्थः । अत्रापि प्रतिपादने पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः । **यदि साध्यमिति** । यदि विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति फलिताशयः । **अर्भकौकस्त्वादित्याद्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । अयमभिसन्धिः । भूतेष्वित्यस्यार्थवत्ताऽनुरोधेनाल्पाल्पस्थानस्थितितात्पर्यकत्वस्यावश्योपेयतयाऽपरिच्छिन्नपरिमाणे विष्णौ तदयोगेन प्रकृतनयसमन्वेतव्याभिमतसर्वगतत्वस्यासम्भवप्रसङ्गेन न सर्वगतो विष्णुरिति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिरत्राभिप्रेता । सा च समन्वेतव्याभिमतसर्वगतत्वस्य तत्तत्स्थानस्थितत्वरूपतायामेव सङ्गच्छते न सर्वमूर्तसंयोगित्वापरिच्छिन्नपरिमाणत्वरूपतायाम् । तथा सति तस्याल्पाल्पस्थानस्थितत्वरूपत्वानापत्त्या अपरिच्छिन्नेऽपि तादृशयोः सम्भवेन तदसम्भवाभावेन दर्शितपूर्ववादिमतानवतारप्रसङ्गादिति ।

॥ इति सर्वगतत्वप्रतिपादनस्य प्रकृतोपयोगदर्शनम् ॥

।। ततश्च 'तत्तच्छक्तिप्रबोधकः' इति प्रयोगस्य व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या साधुता ।।

७ सु०— तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथम्, 'कर्तरि चे'ति समासप्रतिषेधात् । न, 'याजकादिभिश्चे'ति प्रतिप्रसवात् ।

यद्वा । प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति वा पचाद्यजन्तत्वेन वा प्रबोधः । शक्तीनां प्रबोधः शक्तिप्रबोधः । ततश्च 'अज्ञात' (पा.सू. ५.३.७२) इति कप्रत्यय इति ।

परि०— समासानुपपत्तिमाशङ्कते **तत्तच्छक्तिप्रबोधक इति कथमिति । कर्तरि चेति ।** 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादे निषेधादित्यर्थः । यत्तु 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति सूत्रमुदाहार्यम् । तस्यैव 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां सह षष्ठी न समस्यते' इत्यर्थः । न तु 'तृजकाभ्यां सह कर्त्रर्थकषष्ठी न समस्यते' इति । तथात्वे तृचः कर्तर्येव विधानेन तद्योगेऽकर्त्रर्थकषष्ठ्या । असम्भवेन तृज्ग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । कर्तरि चेति तदुत्तरसूत्रस्य तु तृजकाभ्यां सह कर्त्रर्थकषष्ठी न समस्यत इति । तथैव मञ्जर्यामुक्तेरिति । तन्न । वृत्तौ तृज्ग्रहणमुत्तरार्थमित्युपेत्य कर्तरीति षष्ठीविशेषणं चोपेत्य कर्तरि षष्ठीसमासनिषेधस्य पूर्वसूत्रार्थत्वमुक्त्वा कर्तरि चेत्यस्य कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यत इत्युक्तत्वात्तदनुरोधेनेयमुक्तिरिति ध्येयम् । मञ्जर्युक्तेर्दूषणं त्वनवसरत्वान्नोच्यते । **याजकादिभिश्चेति** । याजकपूजकादिशब्दैः कर्त्रर्थकतृजकान्तैरपि षष्ठी समस्यत इति पुनः षष्ठीसमासविधानाद्याजकादिगणेऽस्यापि शब्दस्य पठितव्यत्वादिति भावः । प्रतिप्रसवो निषेधस्यापवादः । वृत्त्यादौ याजकादिगणमध्ये बोधकशब्दस्यापाठादाह **यद्वेति । पचादीति ।** 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति सूत्रे पचादिगतशब्देभ्योऽच्प्रत्ययविधानात्पचादिगणस्य च 'अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः' इति भाष्योक्तेः 'यङोचि च' इति सूत्रे अज्ग्रहणेन ज्ञापनाद्वा आकृतिगणत्वात्प्रकर्षेण बोधयतीत्यर्थे प्रपूर्वाद्बुध अवबोधने इत्यतो ण्यन्तादच्प्रत्यये पुगन्तेति गुणे णेरनिटीति णिलोपे सति प्रबोध इति रूपम् । तेन 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति भाव्यमिति चोद्यानवकाशः । **अज्ञात इति । अज्ञाते** अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययो भवतीति सूत्रस्यार्थः । शक्तिप्रबोधनमन्यैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ।

गु०दी०— कर्तरि च इत्यत्र 'कर्तरि चे'ति सूत्रस्य कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठी न समस्यत इत्यर्थः । **ततश्चाज्ञात** इत्यस्य स्वरूपे असम्यक् ज्ञाते सति तस्मिन्नेवार्थे कप्रत्यय इत्यर्थः ।

यादु०— कर्तरि चेति । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः । अपां स्रष्टा सतामर्चक इत्युदाहरणम् । एवं चात्र कर्त्रर्थकेन षष्ठ्याः कथं समासोपपत्तिरित्याशयः । **याजकादिभिश्चेति** । एतैः षष्ठी समस्यत

इत्यर्थः । ननु याजकादिष्वस्यापाठादाकृतिगणत्वस्याप्यत्राकथनात्कथमिदं समाधानमित्यस्वरसादाह **यद्वेति** । बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्वपक्षे वा प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासम्बन्धेनैव विवक्षितम् । अतः प्रकृतवाक्यार्थ-सङ्गतिरिति ध्येयम् । **अज्ञात इतीति** । सम्बन्ध्यादिनाऽज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । कस्यायमश्वः अश्वक इत्युदाहरणम् । तथा च प्रबोधक इत्यस्याकत्वाभावान्न 'कर्तरि चे'ति प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । न च प्रकृते तत्तच्छक्तिप्रबोधवतः किं सम्बन्धित्वेनाज्ञानं यदर्थे कप्रत्यय इति वाच्यम् । न ह्यत्र सम्बन्धित्वेनैवाज्ञाते कप्रत्ययः इति विवक्षितं किन्तु स्वरूपेण ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणाज्ञात इत्येव । यथाऽऽहुः । 'प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यः । तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपतः' इति । तथा चैकस्यैकदैवानन्तपदार्थेषु स्थित्वा तत्तच्छक्ति-प्रबोधकर्तृत्वमस्मदादिष्वविद्यमानमैश्वर्यादिकं संभावकं विना न ज्ञातुं शक्यमित्यर्थे कप्रत्यय इत्याशयात् ।

वं०प०— प्रतिप्रसवः निषेधस्यापवादः ।

आनन्दः— प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति । अनेन बोधनं बोध इति भावे घञ् इत्युक्तं भवति । **पचाद्यज-न्तत्वेनेति** । प्रबोधयतीति प्रबोधः । **ततश्चेति** । **अज्ञातः** शक्तिप्रबोधः शक्तिप्रबोधक इति विग्रहः पदार्थानां शक्ति-प्रबोधे सामान्यतो ज्ञातेऽपि ईश्वरकृतत्वाज्ञानात्कप्रत्ययः ।

कं०रा०— याजकादिभ्यश्च षष्ठी समस्यत इति । षष्ठीसमासस्य प्रतिप्रसवात् प्रबोधकशब्दस्यापि याजकादित्वेन षष्ठीसमास उपपन्न इत्याशयेन परिहरति **नेति** । प्रबोधकशब्दस्य याजकादिष्वपठित्वाद्याजका-दिभ्यश्चेत्यनेन षष्ठीसमासो नोपपद्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । **पचाद्यजन्तत्वेन वेति** । प्रपूर्वाद्बुद्ध्यते-र्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति पचादित्वेनाच्प्रत्यये पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च कृते निष्पन्नः प्रबोधशब्दः प्रबोद्धृवाचकाच्प्रत्ययस्य कर्तरि कृदिति कर्तरि विहितत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— कर्तरि चेति । कर्तरि यौ तृजन्तौ ताभ्यां षष्ठी न समस्यत इत्यर्थः । **याजकादि-भिश्चेति** । कर्तरि यौ तृजकौ तदन्तानामपि याजकादीनां योगे षष्ठी समस्यत इत्यर्थः । याजकादेराकृतिगणत्वात् । **अज्ञात इतीति** । प्रातिपदिकार्थज्ञेयत्वे गम्यमाने कप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु बुध् इत्यस्मात् ण्वुलि तस्याकादेशे लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकशब्दस्य कर्त्रर्थ-काकप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात् कथं शक्तिबोधक इति षष्ठीसमास इत्याशङ्कते **तत्तदिति** । **कर्तरि चेतीति** । यद्यप्यत्र तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रे कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणं युक्तम् । साक्षात् श्रुतत्वात् तृज्ग्रहणं चेहैवोपयुज्यते अयमेको गुण इति भावः । अन्यथा ह्युत्तरार्थता तस्य वक्तव्या स्यात् (अचान्वयाभावप्रयुक्तोत्तरार्थत्वमत्रैवान्वयसम्भवे नाङ्गीकार्यमिति भावः) । तृच्प्रयोगे कर्तृषष्ठ्या अभावात् कर्तृकर्मणोरित्यत्रानभिहिताधिकारस्याकरे स्थितत्वात् । तृचा च कर्त्रर्थस्याभिधानात् । ततश्च कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मणि षष्ठ्या न समास इत्येव तदर्थः पर्यवस्यति । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणम् ।

तस्याश्चैकेनैव समासप्रतिषेधः । तस्यैव तृजकाभ्यामित्यतोऽनुवृत्तिः । न च तृचोऽप्यनुवृत्तिः । कर्तर्येव तृज्-विधानेन कर्तुरभिहिततया तद्योगे कर्तरि षष्ठ्या एवासम्भवात् । न चैवं कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धाभावान्नित्यं क्रीडाजीवकयोरित्यत्रानुवृत्तिः कथं स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव च तस्योपयोगसम्भवेनानुवृत्तेरिष्टत्वात् । अत एवोक्तं वृत्तिकृता नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र तृजत्र नास्तीति । ततश्च कर्तरि चेत्यस्य कर्तरि या षष्ठी साऽकेन न समस्यते इत्येवार्थ उपपन्नः । सम्मतश्च हरदत्तादीनां तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्राथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयत इत्याशङ्क्य तथाऽनाश्रित्यैवेति स्पष्टमस्य पक्षस्यैव यौक्तत्वसूचनात् ततश्च तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासानिषेधकत्वान्न कर्तरि चेत्यस्य प्रकृते प्रसङ्गः किन्तु तृजकाभ्यामित्यस्यैवेति तृजकाभ्यां कर्तरीति समासप्रतिषेधादित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि जयादित्यमतमाश्रित्यैवमुक्तम् । तन्मते हि तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्र कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थः । अत एव कर्तर्येव तृज्विधानात् कर्तुरभिहितत्वेन तृज्योगे कर्तरि षष्ठी नेति अपां स्रष्टेत्यनुदाहृत्य भवतः शायिकेत्येवोदाहृतम् । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मषष्ठ्या न समास इत्यर्थः । अत्रापि कर्तरीत्येतदकस्यैव विशेषणं तत्रैव सामर्थ्यात् । सम्भवे व्यभिचारे च सत्येव हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृच्कर्तारं व्यभिचरति तस्य कर्तर्येव विधानादकस्तु व्यभिचरति कर्तारम् । तस्य भावेऽपि विधानात् । ततश्च जयादित्यमते कर्तरि चेत्यस्य कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययेन समासप्रतिषेधकत्वाद्युक्तस्तत्तच्छक्तीनामिति कर्मषष्ठ्याः कर्त्रर्थकाकप्रत्ययान्तबोधकशब्देन समासस्य कर्तरि चेत्यनेन प्रतिषेध इति ध्येयम् । वस्तुतोऽत्र कर्तरि चेत्यनेन तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्याप्युप-लक्षणतया ग्रहणाज्जयादित्यमतेन कर्तरि चेत्यनेन यौक्तमतेन तृजकाभ्यां कर्तरीत्यनेन कर्मषष्ठ्याः समास-प्रतिषेधान्न षष्ठीसमासो युक्त इत्येवाक्षेपग्रन्थार्थ इति न काऽपि कुसृष्टिरित्यवधेयम् ।

नेति । याजकादिभिः शब्दैः कर्मणि षष्ठी समस्यत इति सूत्रार्थः । **प्रतिप्रसवादिति** । अन्येन निवर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसव इत्यर्थः । यद्यपि बोधकशब्दो न याजकादिषु पठितस्तथाऽपि याजकादे-राकृतिगणत्वाद्विष्णुबोधकमिति समासः साधुरित्यन्यत्रोक्तेस्तस्याकृतिगणत्वाद्युक्तः प्रतिप्रसव इति ध्येयम् । यद्यप्यत्र कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया शेषषष्ठीसमासो वक्तुं युक्तः । कर्तरि चेत्यस्य तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य वा कृल्लक्षणषष्ठीसमासप्रतिषेधकत्वेऽपि शेषषष्ठीसमासाप्रतिषेधकत्वात् । न च सतः कर्मत्वस्य कथमविवक्षेति वाच्यम् । यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमाभावेन तत्सम्भवात् । अन्यथा वृक्षस्य शाखेत्यादावधिकरणत्वादेर्विद्यमानत्वेन तद्विवक्षाऽऽपत्त्या सप्तमीप्रसङ्गेन षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् । अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षया शेष इति । ततश्च तृजकाभ्यां योगे कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तषष्ठ्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्याः समासो युज्यत एव । अत एवाह कैयटः । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेषषष्ठ्या समास इति । किं च कर्मत्वविवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृल्लक्षणषष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्च जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादित्रिमुनिनिर्देशेन कर्तरि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन

क्वचिदप्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता', 'हितकारक' इत्यादिप्रयोगा अप्युपपन्नाः । तथा च याजकादित्वाश्रयणमनर्थकमिव भाति । तथाऽपि कर्मत्वविवक्षां कर्तरि चेत्यादेः षष्ठीसमासनिषेधस्य नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्य याजकादित्वाश्रयणं कृतमिति ध्येयम् । न चैवमपि कर्मणि चेति कर्मणि षष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् कथमत्र षष्ठीसमास इति वाच्यम् । कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या एव समास-निषेधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति कृल्लक्षणषष्ठ्याः समासस्योपपन्नत्वात् । यदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत तथा सति कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यां कर्तरीति वा निषेधो व्यर्थ एव स्यात् कर्मणि चेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति सर्वमनाकुलम् ।

एवं निषेधप्रसक्तावपि प्रतिप्रसवात् समाससम्भवोऽभिहितः । अधुना प्रतिषेधप्रसङ्ग एव नेति समाधानान्तरमाह **यद्वेति** । अत्र च बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तपक्षेऽपि प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासम्बन्धेनैव विवक्षितमिति न प्रकृतवाक्यार्थासङ्गतिरिति ज्ञेयम् । (इदं विचार्यम्) । **शक्तीनां प्रबोध इति** । तथा च कर्तरि चेति निषेधप्रसक्तिरेव नेति भावः । नन्वस्मिन्पक्षे शक्तिप्रबोध इत्येव स्यान्न तु शक्तिप्रबोधक इति तत्राह **ततश्चेति** । **अज्ञात इतीति** । अज्ञात इति सामान्येनोच्यते । न च सर्वथाऽज्ञातेऽर्थे शब्दप्रयोग एव सम्भवति । न खल्वश्व इत्यजानन्नश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति । तथा च स्वरूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते कविधानमेतत् । अत एवोक्तं 'प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यः । तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपत' इति । ततश्च स्वरूपेण ज्ञातस्याप्यश्वस्य स्वामिविशेषसम्बन्धाज्ञानादज्ञातविशेषत्वेनाज्ञातत्ववस्तत्तच्छक्तिप्रबोधस्यापि स्वरूपेण ज्ञातस्य विशेषरूपेणाज्ञानादज्ञातत्वमेवेति युक्तोऽश्वक इत्यादाविवात्रार्थे (=अज्ञातार्थे) वर्तमानात् प्रातिपदिकास्स्वार्थे प्रागिवात्क इत्यधिकृतः कप्रत्यय इति भावः ।

वा०२०— यद्यप्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमाश्रित्यादिपदेनैव सर्वसङ्ग्रहणमिति व्याख्याने तद्वाक्योक्त**प्रकृष्टो बोधो यस्मादिति वेति** मूलम् । बुध्धातोर्भावे घञन्तबोधशब्देन प्रकृष्टार्थकप्रेत्यस्य बहुव्रीहिसमासो वेत्यर्थः । विष्णुबोधकमिति गीताभाष्यटीकायां तु करणार्थकघञन्तेन वा समास इत्युक्तमपि बुध्यतेऽनेनेति करणे घञि बोधशब्दनिष्पत्त्यभ्युपगमेन प्रवृत्त्या बहुव्रीहिसमानार्थकं प्रकारान्तरमिति न दोषः । घञपवादेन करणाधि-करणयोश्चेति ल्युट् प्राप्तिशङ्का तु कृत्यल्युटौ बहुलमिति बाहुलकाद्बोधेतीति गीताभाष्यटीकाप्रपञ्चेऽस्मदुक्तं ज्ञेयम् । उमर्जीकोक्तपरिहारप्रकारो दूषणश्च तत्रैव ज्ञेयम् । **मत्वर्थीयपचाद्यजन्तेति** । कर्तरि पचाद्यचि बुध्यतीति बोध इत्युक्ते बोधनमित्यर्थप्रतीतेर्जानातीत्यादेर्ज्ञानवानित्यर्थप्रतीतिदर्शनेन सिद्धत्वात् पचाद्यच्प्रत्ययोऽपि मत्वर्थीयप्रत्ययसदृश इत्यभिप्रायेण बहुव्रीहिसमानार्थत्वमानेतुं मत्वर्थीयत्वोक्तिः । न तु तद्धितप्रत्ययोऽयं मत्वर्थ इति भावेनेति न दोषः । न च तर्हि पचाद्यच्पक्षे कर्तृत्वस्य प्रत्ययादेव प्राप्तेः बोधवत्त्वं कर्तृतेत्यस्यायोग इति वाच्यम् । दृष्टान्तत्वाभिप्रायेण अनयोपादानात् । यथा पचाद्यचः कर्तरि विहितस्य मत्वर्थसमर्पकत्वेऽपि बोधवत्त्वं कर्तृतासम्बन्धेन प्रत्ययबलात् तथा प्रकृष्टो बोधो यस्मादित्येतद्बहुव्रीहिणोक्तं बोधवत्वमपि कर्तृता-सम्बन्धेन विवक्षितमिति अर्थोपपत्तेरिति ज्ञेयम् । *(इतः आद्वितीयपादं ग्रन्थोऽनुपलब्धः ।)*

स०व्र०— कर्तरि शप्प्रत्ययः ण्वुलि चाविति कृते युवोरनाकाविति अकादेशे कृते पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणे च सति बोधक इति रूपम्। **कर्तरि चेति**। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः। अपां स्रष्टा सतामर्चक इत्युदाहरणमत्र द्रष्टव्यम्। **याजकादिभ्यश्चेतीति**। एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः। **प्रतिप्रसवादिति**। कर्तरि चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमारभ्यते प्रसवार्थमिति काशिकायामुक्तेरिति भावः। याजकादेराकृतिगणत्वमभिप्रेत्येत्थं समाहितम्। तदभावे प्रकारान्तरमप्याह **यद्वा प्रकृष्टो बोध इति**। भावे घञ्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्पुणिन्यच इति पचाद्यजन्तं वा। अत्र बोधकशब्दस्य कप्रत्ययान्तत्वेनाकत्वाभावान्न कर्तरि चेति प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः। बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्वपक्षे वा प्रबोधत्वं कर्तृतासम्बन्धेनैव ज्ञेयम्। **अज्ञात इतीति**। सम्बन्ध्यादिना अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। कस्यायमश्वः अश्वक इत्युदाहरणमत्र बोध्यम्। प्रकृते पदार्थानां शक्तिप्रबोधे सामान्यतो ज्ञाते ईश्वरकृतत्वाज्ञानात् कप्रत्यय इति भावः।

विट्ठल०— ननु तत्तच्छक्तीनां प्रबोधक इति षष्ठीसमासो वक्तव्यः। स न युज्यते। तृजकाभ्यां कर्तरि कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां षष्ठी न समस्यत इति सूत्रार्थः। तथा च कप्रत्यययोगे कर्तरि विहितस्यापि षष्ठीसमासस्य प्रतिषेधादिति शङ्कते तत्तच्छक्तीति समाधत्ते **याजकादिभ्यश्चेति**। एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः। प्रबोधकशब्दस्य याजकादिष्वपाठादरुच्या पक्षान्तरमाह **यद्वेति**। **पचाद्यजन्तत्वेनेति**। नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन वेत्यर्थः। एवं च प्रबोधशब्दस्य प्रबोधकत्वार्थे लब्धे शक्तिप्रबोध इति समासार्थं वदन् कप्रत्ययाभिप्रायमाह **शक्तीनामिति**। **अज्ञात इतीति**। सम्बन्ध्यादिना अज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः। भगवतश्चात्राज्ञातत्वज्ञापने इह कप्रत्यय इति भावः।

चषकः— अथावगमार्थस्य बुधेर्ण्वुलि युवोरिति तस्य अकादेशे पुगन्तेति लघूपधगुणे च निष्पन्नबोधकशब्दस्य वज्रस्य धर्ता, ओदनस्य पाचक इत्यादेरिव कर्तरि चेति कर्त्रर्थतृजकसमभिव्याहारे षष्ठीसमासप्रतिषेधगोचरतया षष्ठ्यन्तशक्तिपदेन न समास इत्याशङ्कते **कर्तरि चेतीति**। अथ तृजकाभ्यां कर्तरीति सूत्रे प्रकृतिप्रत्यायितकर्त्रन्वितसप्तम्यर्थवाचकत्वस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यतृजकान्वितत्वैव ज्ञानुवृत्तपदबोध्यषष्ठ्याम्। कर्तृकर्मणोरित्यत्रानभिहिताधिकारस्याकरे समर्थिततया तृचः कर्त्रर्थकतानैय्यत्येन तत्समभिव्याहारे कर्त्रर्थकषष्ठ्या अप्रसङ्गेन तत्र तदन्वयस्य दुरुपगमत्वात्। तथा च कर्तृनिरूपितवाचकताविशेषिततृजकाभ्यां कर्मसाधनषष्ठी न समस्यत इति तत्सूत्रार्थः पर्यवासासीत्। उदाजहुश्च तत्र अपां स्रष्टा, ओदनस्य पाचक इति कर्मणि षष्ठीघटितान्येव। कर्तरि चेत्यस्य तु धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्य इति भावेऽपि ण्वुलो विहिततया तत्समभिव्याहारे कर्तरिषष्ठीप्रसङ्गेन तादृशी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इति। प्रकृते च भावसाधनषष्ठीघटितमेव भवतः शायिकेति। इत्थं च प्रकृते कर्मणि षष्ठीसमासनिषेधकतृजकाभ्यामित्यस्यैवोदाहार्यतया कथं कर्तृषष्ठीसमासनिषेधकं कर्तरि चेत्युदाहार्षुरिति चेत् सत्यम्। जयादित्यमते तृजकाभ्यां कर्तरीत्यत्र तु सप्तम्यन्तार्थस्यानुवृत्तपदार्थेऽन्वयमुपेत्य कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थे भवतः शायिकेति कर्तृषष्ठी-

घटितस्यैवोदाहृततया कर्तरि चेत्यत्र तु सप्तम्यन्तार्थस्यानुवृत्ततृजकाभ्यां इत्येकदेशेनाकेनान्वयमूरीकृत्य कर्मणि या षष्ठी सा तृचा कर्त्रर्थकाकेन च न समस्यत इत्यर्थं कर्मणिषष्ठीघटितानामेवोदाहरणेन तन्मताभिप्रायकतया प्रकृतग्रन्थसामञ्जस्यात् । मतान्तरे तु कर्तरि चेत्यस्य तृजकाभ्यामित्येतदुपलक्षकत्वोपगमान्न क्षतिरित्याकरदृशां निरूढः पन्थाः । **याजकादिभिरिति** । एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः । **प्रतिप्रसवादिति** । केनचिद्योगेन प्रतिषिद्धस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानं प्रतिप्रसवः । बोधकशब्दस्य गणपाठाभावेऽपि तस्याकृतिगणत्वं पाणिनीयैरूरीकृतमित्या-शयेनेयं समाहितिः कर्मत्वस्यापि सम्बन्धत्वेन बोधविवक्षायामेव । तर्हि कर्मादिनामविवक्षा शेष इति भाष्यकारोक्त्या कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति शेषषष्ठ्या समास इति कैय्यटेनाभिहिततया जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्च जातिवाचको गुणे गुणिविशेषक इत्यादिमुनित्रयनिर्देशेन च समासः सङ्गच्छत एव । कथमन्यथा भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्तेत्याद्यभियुक्तप्रयोगाः सङ्गच्छेरन्निति ध्येयम् । तत्रासम्प्रतिपत्तौ तु विधान्तरेणापि समाधत्ते **यद्वेति** । एवं निषेधं प्रसज्य प्रतिप्रसवेन समाहितम् । सम्प्रति निषेध एव न प्रसज्यत इति समाहित्यन्तरमाह यद्वेतीत्यपि स्थितम् । तथा सति ककारविनिर्मुक्तन्यासेन भवितव्यमित्येतत्परिजिहीर्षति **अज्ञात इति** । प्रकृत्युपस्थाप्यज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितनिष्ठोपस्थापितविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्युदासनञ्-बोध्यभेदवत्यर्थे प्रागिवात्क इत्यधिकृतः कोऽनुशिष्टः । 'प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यत् । तस्मात् धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपतः' इत्युक्त्या कस्यायमश्वोऽश्वक इत्याद्युदाहरणेषु तादृशार्थबाधात् प्रकृत्यंशस्य धर्मविशेषोपरक्तज्ञानत्वावच्छिन्नलक्षकतामुपेत्याश्वस्याश्वत्वादिनावगमेऽपि पुरुषविशेषनिरूपितत्वाश्रयणेनानधि-गमादुदाहरणत्वं सङ्गमनीयम् । इत्थं च प्रकृतेऽपि स्वनिरूपितकर्तृतासम्बन्धेन शक्तिप्रबोधवतः परमात्मनः सामान्यधर्मपुरस्कारेणाधिगमेऽपि धर्मविशेषोपरागेणानधिगमात् प्रकृतसूत्रोदाहरणत्वं सङ्गच्छन्त इति मन्तव्यम् ।

।। इति 'तत्तच्छक्तिप्रबोधकः' इति प्रयोगस्य व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या साधुता ।।

।। इति प्रथम(सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति)सूत्रव्याख्यानम् ,
मायावादिनां रामानुजीयानाञ्च व्याख्यानस्य दूषणम् ।।

* * *

।। अथ च चतुर्थ(कर्मकर्तृव्यपदेशादिति)सूत्रव्याख्यानम् ।।
।। तत्र चादौ कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावः ।।

८ **सु०— अत्र सूत्रम् कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति ।**

ब्र०सू०— ।। ॐ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॐ ।।

अस्यार्थः 'आत्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायामात्मनः सर्वगतस्य कर्मत्वेन शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशाच्च न शारीरोऽयं सर्वगतः, एकस्यां क्रियायां कर्मकर्त्रोः

एकत्वायोगात् । न हि देवदत्तः छिदायां कर्ता कर्मापि भवती'ति । तत्र किं कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त उत नेति । नाद्यः, नियामकाभावेन व्याप्तेरनिश्चयात् ।

परि०— अत्रेति । अस्मिन्नधिकरणे तृतीयं गुणसूत्रमित्यर्थः । अत्र सूत्रे कर्मकर्त्रोर्भेदमुपेत्य पूर्वपक्षो निरस्तः । स तु भेदोऽनुव्याख्याने उत्सर्गतोऽनियत इत्युच्यते । तत्र भेदस्यौत्सर्गिकत्वोक्तेर्बीजं विवक्षुः सूत्रार्थं तावदनुवदति **अस्यार्थ इत्यादिना** । **तत्रेति** । एवं सूत्रार्थे सतीत्यर्थः । व्याप्तो नेति पक्षं परिशेषयितुं व्याप्तिपक्षं तावन्निराह **नाद्य इति** ।

यादु०— नियामकाभावेनेति । विपक्षे बाधकाभावेनेत्यर्थः ।

आनन्दः— ननु कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रे कर्मकर्तृभावशरीरस्य सर्वगतत्वाद्भेदे हेतुत्वेनोच्यते तदयुक्तम् । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्यतः कर्मकर्तृभावस्यासाधकत्वमाक्षिप्य समाधातुं सूत्रं प्रतीकेन गृह्णाति । **अत्र सूत्रमिति** । अत एव सूत्रान्तरपरित्यागेन अस्यैव ग्रहणमिति भावः । नन्वैकस्यापि देवदत्तस्य क्रियाभेदेन कर्मकर्तृभावसंभवादयुक्तम् । अनेन भेदसाधनमित्यतः सूत्रं व्याख्याति **अस्यार्थ इति** । एवं च शरीरः न सर्वगतः शंसनक्रियाकर्तृत्वात् सर्वगतस्य च कर्मत्वादिति फलितम् । एतदाक्षिपति **तत्रेति** । **नियामकाभावेनेति** । अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः ।

कं०रा०— नियामकाभावेनेति । विपक्षे बाधकाभावेनेत्यर्थः ।

शे०वा०— शंसनक्रियायामित्युपलक्षणम् । आत्मानं वेदेति वेदनक्रियायां यस्तत्त्याजेति त्यागक्रियायामित्यपि द्रष्टव्यम् । एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्मकर्तृभावविरोध उक्तस्तमाक्षिपति **तत्रेति** । **नियामकाभावेति** । अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— एकक्रियायां एकस्यैव कर्मकर्तृभावविरोध उक्तः, तमाक्षिपति **तत्रेति** ।

विट्ठल०— एवं भाष्यरीत्या सूत्रार्थे निश्चिते तत्र कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावेन कर्मकर्तृभावापन्नसर्वगतात्मनोर्भेदे हेतुत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशोपपादनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्परिहारतयोत्तरमूलं सङ्गमयितुं प्रस्तावयति **तत्र किमिति** ।

चषकः— शंसनक्रियायामिति । आत्मानं वेदेति वेदनक्रियायां यस्तत्याजेति त्यजनक्रियायामिति चोपस्कर्तव्यम् । एकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वं एकस्यां व्यक्तौ न घटते विरोधादित्यभिहितार्थमाशङ्कते **तत्रेति** । **कर्मकर्तृभावः** एकक्रियानिरूपितकर्मकर्तृभावः । **भेदव्याप्तः** तादृशकर्मत्वकर्तृत्वान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्याप्तः । **नियामकाभावेनेति** । अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः ।

९ सु०— स्यादेतत् । क्रियाश्रयः कर्तेति तावत्प्रसिद्धम् । परसमवेतक्रिया(जन्य)-फलशालिकर्मेत्युच्यते । यथा देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशाली ग्रामः । क्रिया-फलशालित्वेनैव कर्मत्वे संयोगशालिनो देवदत्तस्यापि तत्प्रसङ्गः । तथात्वे च देवदत्तं ग्रामं गच्छतीति द्वितीया स्यात् । अतो लक्षणविरोधात् कर्मकर्त्रोर्भेदो नियत इति ।

मैवम् । यतो देवदत्तो ग्रामं गच्छति तस्यापि देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफल-विभागशालित्वेन कर्मत्वप्रसङ्गात्, तथा च देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीति प्रयोगः स्यात् ।

किं चानागतादिविषयेच्छादिक्रियाफलशालित्वमनागतादेर्नास्तीति तत्कर्मत्वं न स्यात् । न हि तदभावे तत्र फलोत्पादः संभवति । मा भूदिति चेन्न, इच्छादीनां सकर्मकत्वव्याघातात्, तद्वाचिनो द्वितीयानुपपत्तिप्रसङ्ग(श्च)ाच्च । वर्तमानेऽपि घटादौ न ज्ञानादिजन्यं फलमुपलभ्यते । तथा हि । न तावज्ज्ञातता, निराकरिष्यमाणत्वात्, इच्छादिना तदजननाच्च (इच्छादीनां तदजनकत्वाच्च) । नापि संस्कारादिकम्, तस्यात्मन्येवोत्पादात् । नापि व्यवहारः, व्याहारादि(व्याहरण)(व्यवहरणा)(व्यवहारा)रूपस्य तस्य कर्तृनिष्ठत्वात्, उपादानादिरूपस्योपेक्षणीयाव्याप्तेः । तस्मात् क्रियास्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम्, तद्विषयत्वं (च) कर्मत्वमिति वाच्यम् । न च तयोः कमपि विरोधं पश्यामः; अन्यथा कर्म-कर्ताऽपि दुर्लभः स्यात् ।

किं चास्ति तावत्कारकान्तरसमावेशः, कांस्यपात्र्या भुङ्क्ते, कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यादि-प्रयोगदर्शनात्; तथा कर्मकर्त्रोरपि समावेशे को विरोधः ।

परि०— ननु नियामकाभावेनेत्यसिद्धम् । कर्मकर्त्रोर्भेदाभावे कर्मादिलक्षणविरोधस्य व्यभि-चारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनस्य च नियामकस्य भावादित्यत आद्यं तावदाशङ्क्य निराह **स्यादेत-दित्यादिना को विरोध इत्यन्तेन**। **क्रियाऽऽश्रय इति**। गमनादिरूपक्रियाऽऽश्रय इत्यर्थः। **लक्षणेति**। अन्यत्वगर्भितकर्मलक्षणविरोधादित्यर्थः। नेदं कर्मादिलक्षणम्। येन तद्विरोधभिया भेदोऽभ्युपेयः स्यात्। किन्तु क्रियाविषयत्वादिकमेवेति परोक्तलक्षणं निराह **यत इति**। देशादिति योज्यम्। अवधौ पञ्चमी न हेतौ। **तस्यापीति**। अवधिभूतदेशस्यापीत्यर्थः। तथा च कौशाम्ब्याः पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यत्र पञ्चमी न स्यात्। द्वितीयैव स्यादित्याह **तथा चेति**। **तदभाव इति**। अनागतादेरभावे। ननु

वर्तमानकर्मादेरेवैतल्लक्षणमित्यत आह **वर्तमानेऽपीति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेद-कार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यत्र युक्तिपाद इति भावः । **व्याहा(व्यवहा)रादीति** । अभिलपनरूपस्य हानादिबुद्धिरूपस्य वेत्यर्थः । **उपादानादीति** । परिग्रहपरित्यागादिरूपस्येत्यर्थः । **अन्यथेति** । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वे तण्डुलाः स्वयमेव पच्यन्ते, वत्साः स्वयमेव मुच्यन्ते, भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति तृतीयाद्यपादतृतीयसूत्रे कर्मकारकस्थक्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्कार्यं लभत इत्युक्त्या सिद्धः कर्ता दुर्लभः स्यादित्यर्थः । **कारकान्तरेति** । अधिकरण-करणादिरूपकारकान्तरेत्यर्थः ।

गु०दी०— गतिक्रियाफलसंयोगशाली इत्यत्र संयोगो अन्त्यचरणसंयोगः । **यतो देवदत्त** इत्यत्र यतो ग्रामात् देवदत्तो गच्छतीत्यर्थः । **तथा च** इत्यत्र कौशाम्बी ग्रामविशेषः, पाटलीपुत्रोऽपि ग्रामविशेषः । **तद्वाचिन** इत्यत्र इच्छाविषयघटादिवाचिन इत्यर्थः । **व्यवहारादिरूपस्य** इत्यत्र **व्यवहारः** अभिलापः आदिपदेन प्रवृत्त्यादिकं गृह्यते । **अन्यथा कर्मकर्ता** इति पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादि व्यवहारे कर्मरूपः कर्ता न स्यादित्यर्थः ।

यादु०— क्रियाऽऽश्रय इति । अत्र क्रियापदेन कर्तृव्यापारो ग्राह्यः । तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाऽऽश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिव्याप्तिः । द्विधाभवनादिरूपकर्तृव्यापारानाश्रयत्वादिति ध्येयम् । गतिक्रियेत्यत्रापि गत्यनुकूलो व्यापार एव विवक्षितः । **तथात्वे देवदत्तमिति** । ननु देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीयाप्रसङ्गः । तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात् । कर्मणि द्वितीयेत्यत्र चानभिहित इत्यधिकारेण तिङाद्यन-भिहित एव कर्मणि द्वितीयाविधानात् । अतः कथं देवदत्तमिति द्वितीयाऽऽपादनमिति चेन्न । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेवदत्तस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन मामहं जानामीत्यादाविव तत्र द्वितीया-ऽऽपादनसम्भवादित्याशयात् । द्वितीया स्यादित्यस्यानन्तरमतःपरसमवेतेति क्रियाविशेषणमावश्यकमिति पूरणीयम् । **अतो लक्षणेति** । कर्मलक्षणे परपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यताप्रतीतेः । तयोरैक्ये इदं कर्मलक्षणं तत्राव्याप्तसमञ्जसं स्यादिति तयोर्भेद आवश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः ।

यत इति । यस्माद् ग्रामादित्यर्थः । तथा चापादानेऽतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वपादानस्य कर्मत्वमपि स्यात्को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादिति भावः । ननु कौशाम्ब्याः सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितम्, अतः पञ्चम्येव भवति न द्वितीया । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिति चेन्न । वास्तवकर्मत्वसद्भावेऽपि विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्राधीनत्वेन कादाचित्कर्मत्वविवक्षया द्वितीया-प्रयोगोऽपि स्यादित्याशयात् । अपादानस्य कर्मत्वं कदाऽपि न विवक्षितमिति शाब्दिकसंप्रदायोऽयमिति चेत् । तर्ह्यपादानात्सकलकर्मव्यवहारनिवृत्तौ व्यवहर्तव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिरेव । त्वया परं स्वलक्षणानुरोधेन यदि

कर्मत्वं तत्रेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परसमवेतेत्यादिलक्षणेनेत्यलम् । अपादानेतरत्वेन विशेषणे नोक्तदोष इत्यरुचेराह **किञ्चेति । निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यादिनेति शेषः । अस्तु वा ज्ञातता । तथाप्यव्याप्तिरित्याह **इच्छादिनेति** । आदिपदेन कृत्यादिः । तथा च घटमिच्छति घटं करोति शत्रुं द्वेष्टीत्यादिप्रयोगे इच्छादिकर्मस्विच्छादिभिर्ज्ञातताया अजननादव्याप्तिरित्यर्थः । संस्कारादिकमित्यत्र ज्ञानेन जायमानं फलं संस्कार इच्छाद्वेषौ चेच्छाद्वेषाभ्यां कृतिरूपं फलं कृत्याश्च धर्माधर्मरूपं जायत इत्यादि-पदार्थविवेकः । **कमपीति** । स्वरूपानुबन्धिनं लक्षणानुबन्धिनं वेत्यर्थः । **अन्यथेति** । परसमवेतेत्यादिकर्मलक्षण-विरोधेन कर्मकर्त्रोर्भेदनियम इत्यर्थः । **कर्मकर्ताऽपीति** । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिरूप इति शेषः । अत्र हि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनेन कर्तुरेव कर्मता विहिता । यदि चोक्तलक्षणं कर्मत्वमङ्गीकृत्य तद्विरोधेन तयोर्भेदो नियत इत्युच्यते तदैतत्सूत्रोक्तं कर्मकर्त्रोः ऐक्यमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । अत्र च कर्मणस्तिङाऽभिहितत्वान्न तत्र द्वितीयेति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र नैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मणोरैक्यं सम्भवति । तथाहि । भिदादिर्यदि द्विधाभवनविक्लेदनादिरूपकर्तृव्यापारवाची तदा काष्ठादेः कर्मतैव न कर्तृता । देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति ओदनं पचतीत्यादिप्रयोगात् । यदा च द्विधाभवनविक्लेदनेत्यादिरूपकर्मव्यापारमात्रवाची भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ तदा काष्ठादेः स्वसमवेततद्विधाभवनादिरूपव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्तृतैव न तदा कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति । अत एवैतादृशप्रयोगात्सकर्मका अप्यकर्मका भवन्ति लकारश्च कर्तरि भावे चेत्याहुः । उदाहृतं सूत्रं च काष्ठादेः शुद्धकर्मत्वाभावेऽपि यगादिप्रत्ययसिद्ध्यर्थं कर्मत्वातिदेशपरं पारिभाषिककर्मत्वं वा । ततश्च मामहं जानामीत्यादाविवैकस्यां क्रियायामत्र कर्मकर्त्रोः ऐक्याभावात्कथमिदमापादनमिति चेत् । उच्यते । 'क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुरि'ति कर्मकर्तृलक्षणप्रतिपादकश्लोकार्थ-पर्यालोचनया स्वाभाविकमेव कर्तुः कर्मत्वमस्तीति प्रतीयते । तथाहि । चैत्रः काष्ठं भिनत्तीत्यादाविव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादावपि भिद्यादिद्विधाभवनाद्यनुकूलव्यापारवाच्येव न द्विधाभवनादिमात्रवाची । अनुकूलव्यापारश्च तत्र कुठारोद्यमननिपतनादिरूपः । अत्र तु सुकरनिःसारत्वपुराणत्वादिस्वगुणरूपः । तस्मिंश्च व्यापारे यत्स्वतन्त्रं काष्ठादि तदेव कर्तृ कर्म च भवति । तत्साध्यद्विधाभवनादिरूपफलभागित्वसुकरनिःसारत्वादिगुणानां च कर्तृव्यापारत्वा-विवक्षायामुदाहृतश्लोके सुकरैः स्वैर्गुणैरित्यस्य वैय्यर्थ्यं स्यात् । अवतारितं चेदं तु व्याख्यातृभिः । कथं पुनरचेतनं चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिद्ध्यति । यो हि कुठारस्योद्यमननिपतनादि करोति स भेदने कर्तोपलब्धः । न चैत-त्काष्ठेऽस्तीत्यत आह **सुकरैः स्वैर्गुणैरितीति** । तथा चोक्तसुकरनिःसारत्वादिगुणानामुद्यमनादिकर्तृव्यापार-तुल्यताया अत्राभिप्रेततया तद्रूपैकक्रियायां कर्मभूतमेव काष्ठादि कर्त्रिति कर्मकर्तृसिद्धिः । न चैवमस्मि-न्प्रयोगेऽकर्मकत्वाभिधानादिविरोधः । स्वभिन्नकर्तृव्यापाराकर्मत्वविवक्षया तदुपपत्तेरिति । यद्वा एतदस्वरसादेवाह **किञ्चेति । कांस्यपात्र्येति** । न चात्र करणत्वमेव नाधिकरणत्वम् । एवं कांस्यपात्र्यामित्यत्राप्यधिकरणत्वमेव न करणत्वम् । तथा च कथं कारकान्तरसमावेश इदमुदाहरणमिति वाच्यम् । शक्तिः कारकमिति पक्षे करणा-धिकरणयोरप्यधिकरणतासद्भावात् ।

वं०प०— द्वितीया स्यादिति । तथा च तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय परसमवेतेत्युक्तमिति भावः । **ननु** परशब्दस्य कर्मान्यत्वमर्थः । तथा च पुनः कर्तर्यव्याप्तिरेवेति चेन्न । परसमवेतेत्यस्य कर्त्रन्यत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यात् । **यतः** कौशाम्बीपुरात् । **क्रियाफलविभागेति** । क्रियाजन्यविभागरूपफलेत्यर्थः । **इच्छादिक्रियेति** । इच्छादिरूपक्रियेत्यर्थः । श्वस्तनं भोजनमिच्छामीत्यादावनागतादेः कर्मत्वानङ्गीकारे दूषणान्तरमाह **तद्वाचिन इति** । कर्मवाचिनो भोजनादिशब्दस्योपरीत्यर्थः । **द्वितीयेति** । द्वितीया विभक्तिरित्यर्थः । **कांस्येति** । एकस्यामेव भोजनक्रियायां करणस्यैवाधिकरणत्वदर्शनादित्यत्र भिन्नप्रयोगे समावेशोऽत्र त्वेकस्मिन्प्रयोग इति तु वैषम्यमात्रम् । एवं च करणकारकेऽधिकरणकारकान्तरसमावेशस्य दृष्टत्वात्प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्वित्याशयः ।

आनन्दः— लक्षणविरोधमेव नियामकं शङ्कते **स्यादेतदिति** । कुतस्तस्य फलशालित्वं नेत्यत आह **न हीति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **मा भूदिति** । **तद्वाचिन इति** । अनागतवाचिन इत्यर्थः । नन्वनागतस्य कार्याकारेण भावेऽधिकारणाकारेण सत्त्वात्तत्र फलोत्पादः स्यादेवेत्यत आह **वर्तमानेऽपीति** । तथा च वर्तमाने फलोत्पादो न संभवति यदा तदा किमु वक्तव्यमनागते न संभवतीति भावः । **इच्छादीनामिति** । नन्वेष्टतादिकमिच्छया जन्यत इति वाच्यम् । तथा परेणानङ्गीकारात् । अन्यथाऽपसिद्धान्तादिति भावः । **संस्कारादिकमिति** । आदि-शब्देन स्मृतिपरिग्रहः । **उपादानादिरूपस्येति** । आदिपदेन हानिमात्रस्य परिग्रहः । एवं चोपथक्षणीया (?) व्याप्तिश्च सङ्गच्छते । युगपत्त्रितयविवक्षायामसंभवः अन्यतरविवक्षायां च गगनादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । **अन्यथेति** । कर्तृकर्मणोर्विरोध इत्यर्थः । यद्येकस्योभयरूपत्वं विरुद्धं स्यात्तदा पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यस्योभयरूपत्वं न स्यात् । अत्र कर्मणा स्तिङाभिहितत्वात् प्रथमा । ननु कर्तृकर्मणोः विरोधाभावे कारकद्वयसमावेशः स्यात् । न चासौ युज्यते । अन्यत्रादृष्टत्वात् एकस्माद्विभक्तिद्वयापत्तिश्चेत्यत आह **किं चास्तीति** । एकस्माद्विभक्तिद्वयापत्तिश्च विवक्षाभावान्न भवति । सत्यामपि तस्यां तिङाभिधाने प्रथमा, अन्यथा नेति भावः ।

कं०रा०— क्रियाश्रय इति । क्रियानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । मीमांसकाद्यभिमतं कर्मलक्षणमाह **परेति** । अत्र फलशालित्वं कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफले सुखादिशालिन्यतिप्रसक्तेस्तन्निरासाय क्रियेति । **लक्षणेति** । क्रियाश्रयत्वपरसमवेतक्रियाफलशालित्वरूपकर्तृकर्मलक्षणयोर्विरुद्धत्वात् तदाश्रययोः कर्मकर्त्रोर्भेदो नियत इत्यर्थः । **तथा चेति** । देवदत्तसमवेतगतिरूपक्रियाजन्यविभागशालिनोऽपि कर्मत्वे देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीति प्रयोग इति भावः । अनागतादेरिच्छादिकर्मत्वं मास्त्वितीष्टापत्तिं शङ्कते **मा भूदिति** । **सकर्मकत्वेति** । इच्छादीनां सकर्मकत्वं चेदमिच्छामीत्याद्यनुभवसिद्धमिति भावः । **द्वितीयानुपपत्तीति** । अनागतादेरिच्छादिक्रियां प्रति अकर्मत्वेऽनागतादिवाचिपदद्वितीया न स्यात् । कर्मणि द्वितीयेति कर्मण्येव तदनुशासनादिति भावः । **निराकरिष्य-माणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यत्रेति शेषः । अस्तु वा ज्ञातता तथाऽप्यव्याप्तिरित्याह **इच्छादीनामिति** । आदिपदेन कृत्यादिसङ्ग्रहः । ज्ञानस्य ज्ञातताजनकत्वात् परसमवेतज्ञानक्रियाजन्यज्ञाततारूप-फलशालित्वेन ज्ञानकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तरूपकर्मत्वस्य सत्त्वेऽपीच्छादिक्रियाणां ज्ञाततोत्पादकत्वाभावेन

इच्छादिक्रियाजन्यज्ञाततारूपफलशालित्वाभावेनेच्छाकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तलक्षणाभावादव्याप्तिः । न द्वितीय इत्याह **नापीति । व्यवहारेति** । अभिलपनाभिज्ञारूपस्य व्यवहारस्य कर्तृनिष्ठत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । अत्तृत्व-कर्मत्वयोर्विरोधे कर्मकर्ता दुर्लभः स्यात् । तथा च पच्यते ओदनः स्वयमेव मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यादौ कर्म-कर्तरि प्रयोगो न स्यादिति भावः । **किञ्चास्तीति । कांस्यपात्र्या भुंक्ते** कांस्यपात्र्यां भुंक्ते इत्यादि प्रयोगदर्शनात् करणत्वाधिकरणत्वयोः समावेशः तावदस्ति । तथा कर्मत्वकर्तृत्वयोरपि समावेशे को विरोधः । न कोऽपीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न हि तदभाव इति । अनागतादेरभाव इत्यर्थः । **व्याहारादिरूपस्येति** । अभिला-पादिरूपस्येत्यर्थः । **कांस्यपात्र्येति** । यदा देवदत्तो भुङ्क्ते तदा कश्चित् कांस्यपात्र्यां भुङ्क्त इति प्रयुक्ते तत्रैकस्यां क्रियायां पात्रस्याधिकरणत्वं करणत्वं युगपत् प्राप्तम् । तत्र प्रयोक्तृपुरुपुरुषभेदो अस्ति चेत् किमनेन हि पुरुष-प्रतीतिकृतो विरोधः । किन्तु क्रियाकृतः । न चात्र काचिदन्यथासिद्धिरिति भावः ।

शे०वा०— लक्षणविरोध एवानुकूलतर्को भविष्यतीति नियामकाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कते **स्यादेतदिति** । **क्रियाश्रय इति** । क्रियानुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः । तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिप्रसङ्गः । तस्य द्विधाभवनक्रियाश्रयत्वेऽपि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाभावादिति भावः । प्रसिद्धवैयाकरणानामिति शेषः । मीमांसकाद्यभिमतं कर्मलक्षणमाह **परेति** । नन्वत्रान्यसमवेतत्वं क्रियाविशेषणं वा फलविशेषणं वाऽभिमतम् । आद्येऽप्यन्यत्वं क्रियाश्रयापेक्षया विवक्षितं फलाश्रयापेक्षया वा । नाद्यः । क्रियाऽऽश्रयादन्यत्र क्रियाया असम्भ-वात् । न द्वितीयः । ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनक्रियायाः संयोगरूपफलाश्रयात् देवदत्तशरीरादन्यत्रासमवेतत्वेन ग्रामादेरकर्मत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । उक्तविकल्पक्रमेणातिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गात् । गमनक्रियाश्रयदेवदत्तान्य-ग्रामनिष्ठसंयोगरूपफलभागिनि देवदत्त एवातिव्याप्तेः । फलाश्रयादन्यत्र फलासम्भवाच्च । अथ कमपिक्षमेवान्यत्वं विवक्षितं तदाऽऽत्माश्रयत्वप्रसङ्गः । कर्तर्यतिव्याप्तेश्च । एतेन कर्तुरेवान्यपदार्थत्वेन कर्तुसमवेतक्रियाफलशालि-त्वस्यैव लक्षणार्थत्वान्नात्माश्रयप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तावताऽपि कर्तर्यतिव्याप्तेरपरिहारात् । तत्कथमिदं कर्मत्वलक्षणमिति चेन्न । तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियाफलशालित्वस्यैव समुदायार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । लक्ष्ये लक्षणं योजयति **यथेति** । अत्र फलभागित्वं कर्मत्वमित्युक्ते पुण्यफलसुखादिशालिन्यतिप्रसक्तेस्तन्निरासाय **क्रियापदोपादानम्** । सत्यन्तपदव्यावर्त्यमाह **क्रियाफलशालित्वेनेति** । गमनफलं ग्रामदेवदत्तप्राप्तिः । सा चोभयनिष्ठत्वाद्गमनकर्तर्यपीति तस्यापि क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । अस्तु देवदत्तस्यापि कर्मत्वम् । किं तावताऽपीत्यत आह **तथात्वे चेति** । न च देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीया-प्रसङ्गः । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽनभिहिताधिकारेणानभिहित एव कर्मणि द्वितीयाऽविधानात् । प्रकृते च देवदत्तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात् कथं द्वितीयापादनमिति वाच्यम् । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेवदत्तस्याभि-धानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन द्वितीयाऽऽपादनसम्भवात् । अन्यथा मामहं जानामीत्यादावपि द्वितीया न स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं सत्यन्तं गृहीतमिति शेषः । ततश्च देवदत्तस्य

स्वसमवेतगतिक्रियानधिकरणत्वाभावान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । **अत इति** । कर्मलक्षणपरपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यतोक्तेः कर्मकर्त्रोः ऐक्ये निरुक्तकर्मलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् तयोर्भेद एवावश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः ।

अपादानेऽतिव्याप्तेर्नेदं कर्मलक्षणमित्याशयेनाह **यत इति** । यस्माद् ग्रामादित्यर्थः । **तस्यापीति** । विश्लेषावधेर्ग्रामस्यापीत्यर्थः । कर्मत्वप्रसङ्गादित्यन्वयः । उक्तलक्षणोपपादनं **देवदत्तेत्यादि** । देवदत्तसमवेतगतिक्रिययोत्तरसंयोगस्येव पूर्वदेशविभागस्यापि जननात् देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलसंयोगशालित्वेन गम्यस्य ग्रामादेः कर्मत्ववदवधिभूतग्रामस्यापि परसमवेतगतिक्रियाफलविभागशालित्वात् कर्मत्वमिति भावः । नन्वपादानं कर्मापि भवतीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह **तथा चेति** । कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादिति भावः । ननु कौशाम्ब्याः सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितमिति पञ्चम्येव स्यात् । कर्मत्वस्य चाविवक्षितत्वान्न द्वितीयाप्रसङ्गः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिति चेन्न । अपादानस्य यदि वास्तवं कर्मत्वं तदा विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयाप्रयोगः स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु भवेदेवं यदि विवक्षा प्रयोक्तृमात्राधीना स्यात् न त्वेवं किन्तु शाब्दिकसम्प्रदायानुरुद्धाः । तथा च ग्रामगामा(म्या)दिवत् देवदत्तः कौशाम्बीं पाटलीपुत्रं गच्छतीत्यप्रयोग उपपन्न इति चेन्न । प्रमाणतर्कावनुपन्यस्य सम्प्रदायमात्रात् सर्वथानिवृत्तकर्मव्यवहारेऽप्यपादाने स्वकृतलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमेवेति प्रत्यवस्थाने वस्तुत्वमात्रस्यापि कर्मत्वरूपत्वप्रसङ्गात् । अतिव्याप्त्यभिधानेऽस्त्येव कर्मत्वं किन्तु विवक्षा न कर्तव्येति वैय्याकरणसम्प्रदाय इत्यभिधातुं शक्यत्वात् । तथा च लक्षणालक्षणव्यवस्था स्यादिति भावः । अपादानेतरत्वेनोक्तलक्षणविशेषणान्न तत्रापि व्याप्तिरित्यरुचेराह **किं चेति** । यद्वाऽतिव्याप्तिमुक्त्वाऽव्याप्तिमाह **किं चेति** । अत्राद्येनाऽऽदिपदेनातीतस्य द्वितीयेन ज्ञानादेः परिग्रहः । कुतोऽनागतादेः क्रियाफलशालित्वाभावस्तत्राह **न हीति** । अनागतादेर्विषयस्यैवाभावान्न तत्र फलोत्पाद इति भावः । **द्वितीयाऽनुपपत्तीति** । अनागतादेरिच्छादिक्रियां प्रत्यकर्मकत्वेऽनागतादिपदाद् द्वितीया न स्यात् । कर्मणि द्वितीयेति कर्मण्येव तदनुशासनादिति भावः । अनागतादेरलक्ष्यत्वात् तत्रावर्तमानत्वेऽपि न लक्षणस्याव्याप्तिरित्यरुचेराह **वर्तमानेऽपीति** । ज्ञानादीत्यादिपदेनेच्छादिपरिग्रहः । वर्तमाने घटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यं फलं किं भट्टरीत्या ज्ञाततोतोभयरीत्या संस्कारादिकम् यद्वा मद्रीत्या व्यवहार इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदिति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । युक्तिचरणे 'न परिच्छेदकार्येव' इत्यादिना, भक्तिचरणे 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात् ' इत्यादिना चेति शेषः । तथा चासम्भव इति भावः । अस्तु वा ज्ञातता तथाऽप्यव्याप्तिरित्याह **इच्छादिनेति** । आदिपदेन कृत्यादिसङ्ग्रहः । ज्ञानस्य ज्ञाततजनकत्वात् । परसमवेतज्ञानक्रियाजन्यज्ञाततारूपफलशालित्वेन ज्ञानकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तरूपकर्मत्वस्य सत्त्वेऽपीच्छादिक्रियाणां ज्ञाततोत्पादकत्वाभावेनेच्छादिक्रियाजन्यज्ञाततारूपफलशालित्वाभावेनेच्छादिकर्मणि वर्तमानघटादावुक्तलक्षणाभावादव्याप्तिरिति भावः । न द्वितीय इत्याह **नापीति** । संस्कारादिकमित्यादिपदेन ज्ञाननिवृत्तिपरिग्रहः । **तस्येति** । तथा च ज्ञानादिकर्मणि वर्तमानघटादौ ज्ञानादिक्रियाजन्यसंस्कारादिरूपफलशालित्वाभावान्न तस्य कर्मता

स्यात् । प्रत्युतात्मन एव ज्ञानादिजन्यसंस्कारादिरूपफलशालित्वेन घटादिज्ञानादिकर्मता स्यादिति भावः । न तृतीय इत्याह **नापीति** । व्यवहारोऽपि किमभिवदनादिरूपो विवक्षितः । किं वोपादानादिरूप इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **व्यवहारादिरूपस्येति** । आदिपदेनाभिज्ञासङ्ग्रहः । ततश्च घटादेस्तत्कर्मत्वाभावापत्ति-रात्मन एव घटादिज्ञानकर्मत्वापत्तिरिति भावः । द्वितीयं प्रत्याह **उपादानादिरूपस्येति** । आदिपदेन हान-परिग्रहः । उपेक्षणीयाव्याप्तेरित्युपलक्षणम् । कलधौतमलादेरपि तज्ज्ञानकर्मत्वापातादित्यपि द्रष्टव्यम् । **क्रिया-स्वातन्त्र्यमिति** । प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रत्याश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । नन्वस्तु क्रियास्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वं तद्विषयत्वमेव कर्मत्वम् । किं तावतेत्यतो लक्षणविरोधाभावः सिद्ध इत्याह **न चेति** । ननु क्रियास्वातन्त्र्य-विषयत्वयोः प्रत्यक्पराग्भावलक्षणत्वात् कथं न विरोध इत्यत उक्तं **कमपीति** । विशेषबलात् तदुपपत्तेरिति भावः । एवं तर्ह्यतिप्रसङ्गः स्यादिति चेन्न । सति प्रमाणे तन्निर्वाहहेतुभूतभेदाभावे च तत्प्रतिनिधिना तत एव च सिद्धेन विशेषेण तन्निर्वाहाभ्युपगमादिति भावः । एकस्य कर्मकर्तृभावो विरुद्ध इत्यङ्गीकारेऽनिष्टमाह **अन्यथेति** । पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादिरिति शेषः । कर्मैव सत् यत्सतोऽपि कर्तृव्यापारस्य सूक्ष्मत्वादनुदरा कन्येतिवत् तदविवक्षया कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । तत्र व्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वविवक्षाभावाद्विवक्षावशेनैव च वैय्याकरणैः कारकत्वाङ्गीकारात् कर्मत्वं न स्यादिति भावः । **किञ्चेति** । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायेनाधिकरणस्य सतोऽप्यधिकरणत्व-स्याविवक्षयाऽतिशयमात्रस्यैव विवक्षया कांस्यपात्र्येति करणप्रत्ययः करणस्य च सतोऽप्यतिशयस्याविवक्षया-ऽधिकरणमात्रस्यैव च विवक्षया कांस्यपात्र्यामित्यधिकरणप्रत्ययश्च यथेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेनात्मनाऽऽत्मानं वेत्सीत्यादेः सङ्ग्रहः।

स०व्र०— नियामकमाशङ्कते **स्यादेतदिति** । परसमवेतपदव्यावृत्तिं दर्शयति **क्रियेति** । अस्तु तर्हि देवदत्तस्यापि कर्मत्वमित्यत आह **तथात्वे चेति** । ननु देवदत्तस्य क्रियाफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न द्वितीया-प्रसङ्गः । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेऽनभिहित इत्यधिकारेण तिङाद्यनभिहिते कर्मद्वितीयाविधानात् प्रकृते च देवदत्तस्य गच्छतीति तिङाभिहितत्वात् कथं द्वितीया स्यादिति चेन्न । गच्छतीति कर्तरिप्रत्ययस्य समागतत्वात् तेन च कर्तृत्वविशिष्टस्यानभिधानेन कर्मणो वाऽनभिहितत्वेन द्वितीयाप्राप्तेरावश्यकत्वादिति भावः । अस्तु नामैवं कर्मत्व-लक्षणं ततः किमित्यत आह **अत इति** । कर्मलक्षणे परसमवेतपदेन तत्क्रियाऽनधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । अन्यथा कर्मापेक्षया परत्वविवक्षायामात्माश्रयत्वम् । परशब्देन कर्तृत्वविवक्षायां च कर्तर्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्य-मित्यादिदूषणावकाशप्रसङ्गात् । तथा च तत्क्रियाऽनधिकरणत्वे सति तत्क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति पर्यवस्यति । एवं च स्फुटो विरोधः । कर्तृत्वस्य क्रियाश्रयकत्वरूपत्वेनोक्तत्वादिति । वस्तुतस्तु परमसमवेतपदेन कर्तृभिन्नत्वस्यैव विवक्षितत्वेन कर्तुः अन्यत्वं नास्तीति विरोध इति द्रष्टव्यम् । नन्विदं कर्मलक्षणं देवदत्तो दारु छिनत्तीत्यादावव्याप्तम् । धात्वर्थक्रियाया एवात्र क्रियापदेन विवक्षितत्वात् । दावदिश्च तदाश्रयत्वात् । कर्तृत्व-लक्षणं च दार्वादावतिव्यापकमिति चेन्न । अयमस्याः क्रियायाः कर्तेति प्रतीतिसाक्षिकसम्बन्धविशेषेणैव क्रियाऽनाश्रयत्वाऽऽश्रयत्वयोर्विवक्षितत्वे दोषाभावात् दार्वादावुक्तसम्बन्धविशेषणे क्रियाऽऽश्रयत्वाभावादिति ।

वस्तुतस्तु कर्तृव्यापारलक्षणक्रियाया एव धात्वर्थत्वेन तदाश्रयत्वस्य दार्वादावभावभावेन नाव्याप्तिः कर्तर्येव तदाश्रयत्वस्य सत्त्वेन अतिव्याप्तिश्च नेति द्रष्टव्यम् । यथोक्तं 'क्रियैव वाच्या धातूनां कर्तृव्यापारलक्षणा । स्वैकनिष्ठक्रियार्थत्वे धात्वर्थेष्वक्रियात्मसु' इति ।

अतिव्याप्त्यैतल्लक्षणं निराकरोति **मैवमिति** । यतो यस्माद्ग्रामात् । अपादानस्यापि कर्मत्वे को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । ननु फलशब्देनोद्देश्यस्यैवाभिधानादस्योद्देश्यफलसम्बन्धाभावात् ईप्सिततमत्वाभावात् कथं कर्मत्वेन द्वितीयाप्रसङ्गः । यदा निर्वर्त्यत्वेन उद्देश्यफलविभागशालित्वादीप्सिततमं वा ग्रामान्तरसंयोगो नान्तरीयकः तदाऽयं व्यभिचार इत्यदोषः । न च कर्मत्वेऽपि कौशाम्ब्या अपादानत्वं स्यादिति भावः । अव्याप्तिमप्याह **किं चेति** । कुतोऽनागतादेरिच्छादिक्रियाफलशालित्वं नास्तीत्यत आह **न हीति** । अनागतादीनां विषयाणामेवाभावात् न तत्र फलोत्पाद इत्यर्थः । अनागतादीनामलक्ष्यत्वात् तत्रावर्तमानं लक्षणं नाव्यापकमिति शङ्कते **मेति** । अतीतादीनां लक्ष्यत्वानङ्गीकारे दूषणमाह **नेति** । अव्याप्तेर्विषयमाह **वर्तमानेति** । तदुपपादयति **तथा हीति** । ज्ञानादिजन्यं फलं किं ज्ञातता तत्संस्कारादिकं वा व्यवहारो वेति विकल्प्य दूषयति **न तावदित्यादिना** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'त्यादिनेति शेषः । **इच्छादिनेति** । ज्ञाततामङ्गीकुर्वताऽपीष्टतादेरनभ्युपगमादिति भावः । **संस्कारादिकमिति** । ज्ञानस्य प्रकृतत्वात् तदभिप्रायेण बोध्यम् । व्यवहारोऽपि किं वचनरूपः उतोपादानादिरूपो वा । पक्षद्वये दूषणमाह **नापीति** । नन्विदं लक्षणं दुष्टं चेत् किं तर्हि युक्तं लक्षणमित्यत आह **तस्मादिति** । ननु प्रत्यक्पराग्भावलक्षणे क्रियास्वातन्त्र्यविषयत्वे कथं न विरुद्ध इत्यत आह **न चेति** । विशेषबलादुपपत्तेरित्याशयः । एकस्य कर्मकर्तृत्वभावो विरुध्यत इत्युररीकरणे अनिष्टमाह **अन्यथेति** । यद्येकस्य कर्तृकर्मत्वं विरुद्धं स्यात् तर्हि मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यस्योभयरूपत्वं न स्यात् । अत्र कर्मणस्तिङाभिहितत्वात् प्रथमा । **किञ्चेति** । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति न्यायात् अधिकरणस्य सतोऽतिशयविवक्षया करणप्रत्ययः । ननु तत्र क्रियासाम्येऽपि प्रयोगभेदेन कारकान्तरसमावेशो न विरुद्धः युगपत् प्रयोगासम्भवात् अत्रापि प्रयोगभेदश्चेत् अविरोध एव न चैकत्वे कथमविरोधः । दिङ्मात्रमेतत् एकस्मिन्नपि प्रयोगे ज्ञानक्रियायां कर्मकर्त्रोः भेदस्यापि सिद्धत्वादिति ।

विट्ठल०— व्याप्तेर्नियामकमाशङ्कते **स्यादेतदिति** । **यतो ग्रामादिति** । यस्माद्ग्रामादित्यर्थः । एवं परसमवेतक्रियाफलशालित्वमिति लक्षणस्यातिव्याप्तिमभिधायाव्याप्तिमप्याह **किञ्चेति** । लक्ष्यतावच्छेदकं कर्मत्वं विषये मा भूदतो वा व्याप्तिरिति शङ्कते **मा भूदिति चेदिति** । **व्याघातादिति** । इच्छादिक्रियाणां सकर्मकत्वस्याप्रमितत्वादिति भावः । घटमयं जानातीत्यादौ तानकर्मकर्मत्ववति वर्तमाने घटादावव्याप्तिमाह **वर्तमानेति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । न परिच्छेदकार्येवेत्यत्रेति भावः । ज्ञातताभावेऽप्यन्यफलं भविष्यतीति चेत् तत्किं संस्कारादिकं अथ व्यवहारः कुतोपादानहानादिरिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **नापीत्यादिना** । यस्मादेव मुक्तयोः कर्तृकर्मलक्षणयोः दुष्टत्वेन नियामकाभावात् कर्मकर्तृभावो भेदेन व्याप्त इत्याद्यपक्षोऽनुपपन्नस्तस्माल्लक्षणान्तरमभिधाय कर्मकर्तृभावो भेदेन व्याप्तो नेति द्वितीयः पक्ष एवाश्रयणीयः । सति चैवं

कर्मकर्तृभावव्यपदेशस्य हेतुत्वेनोपादानमनुपपन्नमिति वक्तुमाह **तस्मादिति** । **अन्यथेति** । कर्तृत्वकर्मत्वयोः सहानवस्थानविरोधाङ्गीकारे कर्मत्वे सति कर्ता दुर्लभः स्यात् तथा च मुच्यते वत्सः स्वयमेव ओदनं पच्यते स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तृप्रयोगो न स्यादिति भावः ।

चषकः— लक्षणविरोधमेवानुकूलतर्कमन्वानो नियामकाभावासिद्धिमाशङ्कते **स्यादेतदिति** । **क्रियाऽऽश्रय इति** । अत्र व्यापारमात्रं धात्वर्थः । जन्यजनकभावस्य विनैव पदार्थत्वं संसर्गमर्यादया भानं सम्भवतीति फलमात्रं कर्मप्रत्ययार्थः । फलविशेषान्वयबोधे च धातुविशेषजन्यव्यारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्देर्ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव ग्रामं गच्छतीत्यादौ च ग्रामनिष्ठसंयोगजनकत्वमेव प्रतीयते न तु विपरीतम् । तादृशव्यापारपदाभिधेयं धात्वर्थाश्रयत्वमेव गच्छत्युत्पद्यते जानातीत्यादौ कर्तृत्वं गलाधःसंयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजनकण्ठताल्वभिघातरूपपाठनिरूपितं च तदनुकूलकृतिमत्वरूपं नाशनिरूपितं च प्रतियोगित्वमिति नानैव निर्णीतम् । ग्रामं गच्छतीतिवत् स्वं गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि स्वातन्त्र्येण द्वितीयार्थ इष्यते । तस्य च धात्वर्थेऽन्वयः । परत्वे चैकदेशेऽपि आकाङ्क्षावैचित्र्यात्प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः । एवं च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसंयोगजनिका या क्रिया तदाश्रयतावांश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । अत्र च स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्वात् स्वं गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारतया द्वितीयाप्रकृत्यर्थतावच्छेदावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैवान्वयोपगमे च चैत्रो द्रव्यं गच्छति मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादेरनिर्वाहात् । एतन्निर्वाहाय क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थ इत्यूरीकारेऽपि विहङ्गो भूमिं प्रयातीतिवत् विहङ्गो विहङ्गं गच्छतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतद्विहङ्गवृत्तिभूमिसंयोगजनकक्रियाया अपि विहङ्गान्तरनिष्ठाभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । अतो विहङ्गो विहङ्गं गच्छतीत्यादौ विहङ्गादिवृत्तित्वविशिष्टसंयोगस्य स्वनिरूपितजनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयोपगमात् विहङ्गनिष्ठक्रियायास्तद्विहङ्गनिष्ठसंयोगजनकत्वेन तज्जनकत्वसम्बन्धेन तत्संयोगवत्वेऽपि विहङ्गवृत्तित्वविशिष्टतत्संयोगाश्रयतद्विहङ्गनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् नोक्तोभयसम्बन्धेन विशिष्टसंयोगवत्वमित्यनतिप्रसङ्गादिति न्यायनये प्रपञ्चितं प्राचीनमतमनुसन्धेयम् । नव्यमते तु फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः फलान्वय्याधेयत्वं द्वितीयार्थः शेषं समानमित्थं च धातुवृत्तिग्रहविशेष्याश्रयः कर्तेति सौधाक्षरार्थपर्यवसित्या क्रियापदेन परिस्पन्दमात्रानुपादानात् भुज्यादिशक्यतावच्छेदककोटिनिविष्टक्रियापरपर्यायपरिस्पन्दनस्यादनादिकर्मसाधारण्येऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । अत्र व्याचक्षाणाः अत्र क्रियापदेन कर्तृव्यापारो ग्राह्यस्तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिव्याप्तिः । द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये कर्तृव्यापारानाश्रयत्वसत्त्वादिति ध्येयम् । गतिक्रियेत्यत्र गत्यनुकूलो व्यापारो विवक्षितः' इति व्याचचक्षिरे । नन्वत्र देवदत्तस्य क्रियाफलशालित्वेऽपि न तद्वाचकपदोत्तरं द्वितीयापादनसम्भवः । कर्मणि द्वितीयेत्यत्रानभिहिताधिकारस्य समर्थिततया प्रकृते च देवदत्तस्य समभिव्याहृतलकाराभिहितत्वादिति चेन्न । कर्तरि कृदित्यत्र यत्कर्तृग्रहणं तदेव लः कर्मणीत्यत्र चकारेणानुकृष्यत इति ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्याभावेनाकान्तस्य

(अकप्रत्ययान्तस्य) नामतेव पचतिरूपं पचतिकल्पदेवदत्त इत्यादौ रूपबाद्यन्तस्यापि नामतया नामार्थयो-रभेदसंसर्ग एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे बीजमित्यस्याप्यकिञ्चित्करतया युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः अस्मद्युत्तम इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्तपुरुषव्यवस्थायाः लकृत्तद्धितसमासैरनभिहिते कर्तरि प्रथमेत्यादेश्च तिङक्ष्वपि कर्तुरिव वाच्यतायां प्रामाण्येन गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टस्याभिहितत्वेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्यानभिधानेन मामहं वेद्मीत्यादाविव द्वितीयाप्रसञ्जनात् । द्वितीया स्यादित्यनन्तरं परसमवेतेति क्रियाविशेषणमावश्यकमिति पूरणीयम् । **अतो लक्षणेति** । कर्मलक्षणे परपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यताप्रतीतेरेकक्रियायां कर्मकर्त्रैक्ये कर्मलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गेनासामञ्जस्यात् तयोर्भेदावश्यम्भाव इत्यनुकूलतर्क एवाभिहितव्याप्त्यवधारक इति भावः ।

यतो देवदत्त इति । **यतः** कौशाम्बीतः । **ग्रामं** पाटलीपुत्रम् । **तस्यापि** कौशाम्बीरूपापादानस्यापि प्रयोगसमवेतानामादेशानां तैः स्मार्यमाणानां स्थानिनां वा बोधकत्वमिति मतभेदेनाकरे स्थिततया पञ्चम्या-देशतापन्नतसिला तत्स्थानिभूतपञ्चम्या वाऽपादाने पञ्चमीति योगेनानुशिष्टया अपादानत्वं प्रत्याप्यते । तच्च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । देवदत्तः कौशाम्बीतः पाटलीपुत्रं प्रयातीत्यादौ देवदत्तस्यापादानतावारणाय भूतान्तं क्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे विभागे च पञ्चम्याः शक्तिद्वयम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाश्रयता-सम्बन्धेन विभागश्च जनकतासम्बन्धेन क्रियायामन्वेति । एवं च कौशाम्बीनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदिका तन्निष्ठविभागजनिका पाटलीपुत्रकर्मिका या गमनक्रिया तत्कर्ता देवदत्त इत्युक्तस्थले बोधः । **कौशाम्बीमिति** । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे विहिताणन्तात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् । कुशाम्बेन निवृत्तां नगरीमित्यर्थः । तथा च देवदत्तसमवेतगतिक्रियाफलीभूतसंयोगाश्रयस्येव तत्फलीभूतविभागाश्रयापादानस्यापि कर्मसंज्ञापत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनात् तद्वाचकपदोत्तरद्वितीयोत्पादः स्यादिति भावः । करणाधिकरणत्वोभयसत्त्वे कांस्यपात्र्या भुक्ते कांस्यपात्र्यां भुक्त इति कादाचित्कविवक्षाविशेषाधीनप्रयोगद्वयवत् वास्तवकर्मत्वापादनत्वोभयसत्त्वे तदधीनप्रयोगद्वयापत्तेर्न जात्वपादानस्य कर्मत्वं विवक्ष्यत इति पाणिनीयसम्प्रदायोक्तिमात्रेण दुर्निवारत्वात् । प्रयोक्तृमात्राधीननिखिलातिप्रसङ्गपरिजिहीर्षयामभिधेयत्वादिकं कर्मलक्षणमिति किमिति नाभ्यधात् इत्यलम् । अत्रेत्थं लक्षणमाचक्षाणैः प्राचीनैः फलविशेषान्वयबोधे धातुविशेषजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतुतया ग्रामं त्यजतीत्यादौ धात्वर्थस्पन्देर्ग्रामनिष्ठविभागजनकत्वमेव गच्छतीत्यादौ च संयोगजनकत्वमेव प्रतीयते, न तु विपरीतमिति सिद्धान्तिततयाऽपादानाभिमतकौशाम्ब्यां गमिजनितोपस्थितिघटितसामग्र्या भासमानसंयोगजनकत्वस्य बाधेन विभागजनकत्वभासकसामग्र्या अभावेन नेदमापादनं सङ्गच्छत इत्यरुचिमनुसन्दधानोऽतिप्रसङ्गानवकाशे-ऽप्यव्याप्त्यैव लक्षणं दुष्यतीत्यभिधत्ते **किञ्चेति** । अपादानेतरत्वविशेषणे नोक्तदोष इत्यरुचेराह **किञ्चेती-**त्यप्यवतारितं निबन्धान्तरेषु । आद्यतृतीयादिपदाभ्यामतीतस्य द्वितीयेन ज्ञानकृतिसंस्काराणां परिग्रहः । अनागतादेः क्रियाफलशालित्वाभावे हेतुमाह **न हीति** । असति धर्मिणि धर्मोत्पादस्य धर्मिसत्ताघटितसामग्र्य-

भावेनायोगादिति भावः । ज्ञानादीत्यादिपदमिच्छादिपरिग्राहकं वर्तमानघटादिगोचरज्ञानादिक्रियाजन्यफलं भाट्टदिशा ज्ञातता उभयदिशा संस्कारादिकं व्यवहारो वेति कल्पत्रयीमभिसन्दधान आद्यं प्रतिविधत्ते **न तावदिति** । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । युक्तिभक्तिचरणयोः 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमे'ति 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यादि'ति प्रतीकाभ्यां प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । तथा चासम्भवदूषितमिति भावः । भाट्टैरपि ज्ञानस्यैव ज्ञातताजनकत्वोपगमेनेच्छाकृत्यादीनां तदभावेन जानातिकर्मतायाः घटादौ कथञ्चिन्निर्वाहेऽपीच्छत्यादिकर्मताया अनिर्वाहप्रसङ्ग एवेत्याह **इच्छादीनामिति** । द्वितीयं प्रत्याख्याति **नापीति** । आदिपदमज्ञानध्वंससङ्ग्राहकम् । **तस्यात्मनीति** । तथा च घटादावव्याप्तिरात्मन्यतिप्रसङ्गश्चेत्याशयः । तृतीयेऽपि व्यवहारपदेनाभिज्ञारूपः हानोपादानादिरूपो वेति वितर्कद्वयमनुसन्दधान आद्यमपाकुरुते **कर्तृनिष्ठत्वादिति** । तथा चोक्तदिशा अव्याप्त्यतिप्रसङ्गौ स्यातामिति भावः । द्वितीयं प्रतिषेधति **उपादानादीति** । **उपादानादिरूपस्येति** । इष्टसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वादिति हृदयम् । प्रत्यक्पराग्भावरूपकर्तृत्वकर्मत्वे कथमेकस्य घटेते इत्याशङ्कमानाः भेदप्रतिनिधिविशेषशक्त्या सङ्गच्छेते इत्यपि समादधति **कर्मकर्तापीति** । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यादौ 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' (पा. सू. ३-१-८७) इत्यनेन कर्तुरेव कर्मवद्भावविधानात् कर्तृकर्मणोर्नियमेन भेदाङ्गीकारे स न स्यादिति तादृशप्रयोगाः कथं सङ्गच्छेरन्निति भावः । अथ यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते, तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात् कर्तरि लकारः । साध्वसिः(=खड्गः) छिनत्ति काष्ठानि पचन्ति स्थाली पचतीति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि इदानीमकर्मका एव तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत् स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवदित्युपगमादस्मादेवातिदेशात् भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादिति शङ्कानवकाशः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किन्तु भाव एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम्, कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियायाः भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ मा भूत् । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत् ज्ञानेच्छादिवत् यत्नस्य कर्तृस्थत्वादित्यादिना सप्रपञ्चं पाणिनीयैर्व्याख्याततया तेन पारिभाषिककर्मत्वोरीकारेऽपि शुद्धस्य 'कर्तुरीप्सिततमं कर्मे'ति लक्षणलक्षितकर्मत्वस्यानुपगत्या मामहं जानामीत्यादावेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपगमेन कथमिदं प्रसञ्जनं सङ्गच्छत इत्यरुचिमनुसन्दधानः क्षत्यन्तर(=दोषान्तर)मभिधत्ते **किञ्चेत्यादि** ।

साक्षात्कारस्येति । उपलक्षणमेतत् कर्मकर्त्रोः ऐक्यस्यापरिहार्यत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनुमितावप्यात्मन एव कर्तृत्वात्कर्मत्वाच्चेति भावः ।

कं०रा०— अव्यभिचरितसहचारदर्शनात् कर्मकर्त्रोर्भेदेन व्याप्तिनिश्चय इत्याशङ्कते **ननु चेति** । **दर्शनादर्शनमात्रस्येति** । सहचारदर्शनेन व्यभिचारदर्शनमात्रस्येत्यर्थः । व्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तिसहकृतस्य तस्य व्याप्त्यनिश्चायकत्वात् तन्निरासाय मात्रपदम् । न व्यभिचारादर्शनमप्यस्तीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **अन्यथेति** । मामहं जानामीति प्रत्ययस्यैवाभावे कर्मतातिरिक्तप्रतिभासानिरुक्तेरिति । ज्ञानं प्रत्यये प्रतिभासो नामानं प्रत्यये कर्मत्वमेवेत्यर्थः ।

शे०वा०— अव्यभिचरितसहचारदर्शनात् कर्मकर्त्रोर्भेदेन व्याप्तिनिश्चय इत्याशङ्कते **ननु चेति** । **दर्शनादर्शनमात्रस्येति** । सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमात्रस्येत्यर्थः । व्यभिचाराभावे प्रमाणप्रवृत्तिसहकृतस्य तस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वात् तन्निरासाय मात्रपदम् । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यादिनेति शेषः । अभ्युपेत्यैव व्यभिचारादर्शनं सहचारव्यभिचारदर्शनादर्शनमात्रं न व्याप्तिनिश्चायकमिति वस्तुस्थितिमात्रमुक्तम् । वस्तुतस्तु न व्यभिचारादर्शनमप्यस्तीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । उक्तरूपज्ञाने आत्मनः कर्मत्वानभ्युपगमेऽनिष्टमाह **अन्यथेति** । ततश्चात्मनो नापरोक्ष्यं स्यादिति भावः । नन्वात्मनो नित्यानुमेयत्वान्नापरोक्षमितीष्टापादनतया प्रसङ्गाभासोऽयमित्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । **अशक्यत्वादिति** । अहमितिप्रत्यक्षस्य प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वान्नापह्नवो युक्तः । अन्यथा घटादिसाक्षात्कारस्याप्यपह्नवप्रसङ्गादिति भावः ।

स०व्र०— अव्यभिचरितसाहचर्यात् कर्तृकर्मणोर्भेदोऽभ्युपगन्तव्य इति शङ्कते **ननु चेति** । साहचर्यमात्रस्य व्याप्त्यनिश्चायकत्वं, अव्यभिचरितत्वं तु प्रकृते नास्ति । ज्ञानक्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावदर्शनादिति परिहरति **वक्ष्यमाणत्वादिति** । परमाण्वारम्भवादे 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यादिनेति शेषः । अङ्गीकृत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु व्यभिचारादर्शनमपि नास्तीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । **तद्दर्शनादिति** । **मामहं जानामीति** । एकत्रैव कर्तृकर्मत्वयोर्विद्यमानत्वेन भेदाभावात् व्यभिचारदर्शनादित्यर्थः । यद्यपि मुच्यते वत्सः स्वयमेवेत्यादावेव व्यभिचारः शक्यप्रदर्शनः, तथापि मीमांसार्थमेतत्प्रदर्शनमित्यदोषः । **अन्यथेति** । आत्मनः कर्मत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । आत्मकर्मकसाक्षात्कारानुपपत्तेरित्यर्थः । आत्मनो नित्यानुमेयत्वात् नाहंप्रत्ययकर्मतेत्यत आह **न चेति** ।

विठ्ठल०— **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत' इत्यत्रेति शेषः । **अन्यथेति** । मामहं जानामीत्यत्र कर्मकर्तृभेदव्यभिचारानङ्गीकारे तत्रापि भेदाङ्गीकार इति यावत् । आत्मनस्साक्षात्कारानुपपत्तिः साक्षात्कारकर्मीभूतस्वात्मव्यतिरेकेण साक्षात्कर्तुरन्यस्याभावादिति भावः ।

चषकः— वक्ष्यमाणत्वादिति । वैशेषिकपरीक्षायां 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते' इत्यभिधास्यमानत्वादित्यर्थः । **अन्यथा** दर्शितसाक्षिरूपज्ञानकर्मत्वानुपगमे । आपाद्यानिष्टताघटितसामग्र्यभावात् आपरोक्ष्याभावापाद्यकापत्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य पराकुरुते **न च नित्यानुमेय इति** । अचिदात्मन्यन्तःकरणे चिदाकारप्रतिबिम्बावभासः तथाविधबिम्बान्तरपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वात् मुखप्रतिबिम्बवदिति साङ्ख्यदिशा संवेदनेषु विषयाकारप्रतिबिम्बावभासः तथाविधबिम्बसन्निधानपुरःसरः तस्मिंस्तदाभासत्वात् । दर्पणगतमुखाद्यवभासवत् इति सौत्रान्तिकदिशा वा इच्छाद्याश्रयत्वेन तार्किकदिशा अत्रानुमेय इत्यर्थ इति स्थितम् । **अपह्नोतुमशक्यत्वादिति** । भेदप्रतिनिधिविशेषमहिम्ना लिङ्गपरामर्शसिद्ध्यभावबाधाभावादिघटितसामग्र्यसमवधानकालीनज्ञानावगाहि 'मामहं जानामी'त्याकारकविषयिताप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नात्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नज्ञाननिष्ठाश्रयतासंसर्गावच्छिन्नतादृशविषयतानिरूपितात्मनिष्ठप्रकारताशालिनः साक्षिरूपानुभवस्यापह्नवे घटं साक्षात्करोमीत्यादेरपि तत्प्रसङ्गादिति भावः ।

११ सु०— कश्चिदाह 'मानसप्रत्यक्षावसेयोऽयमात्मा । तथाऽपि कर्तृतैवास्य, न कर्मता; आत्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रतिभासमात्रेण तदापरोक्ष्यसिद्धेरिति, तत् कर्मतातिरिक्तानिरुक्तेः रिक्तमेव वचनम् ।

किं चाहमितिप्रत्ययः सकर्मको न वा । नेतिप(क्षे)क्षोऽनुभववि(रोधः)रुद्धः, जानातेः सदा सकर्मकत्वावभासाच्च । आद्ये किमस्य कर्मेति वक्तव्यम् । न तावदात्मातिरिक्तम्, घटादावहंप्रत्ययादर्शनात् । आत्मसम्बन्धि सुखादिकमिति चेन्न, तन्मात्र(स्य)कर्मतायामात्मासिद्धिप्रसङ्गात्, अहं सुखमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गाच्च ।

अथ ज्ञानाश्रयः कर्ता सुखादिविशिष्टं(ष्टः) कर्मेति चेत्, (न) आगतं तर्ह्यंशतः कर्मकर्त्रोः ऐक्यम् ।

किं च युञ्जानस्य निरुपाधिकमात्मानं पश्यतोऽहंप्रत्ययो नान्यकर्मक इत्यकर्मको वाऽऽत्मकर्मको वाऽभ्युपगन्तव्यः, गत्यन्तराभावात् ।

परि०— द्वितीयं मतमनूद्य निराह **कश्चिदित्यादिना अपरस्त्वितिपर्यन्तेन** । **अहं सुखमित्यादीति** । अहं सुखं जानामि अहं दुःखं जानामीत्यादिव्यवहारः स्यात् न तु मामहं जानामीत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेनैव कर्तृत्वं कर्मत्वं चोपपद्यत इत्याशङ्कते **अथ ज्ञानाश्रय इति** । **युञ्जानस्येति** । समाधि कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिकमात्मानमिति** । तस्यां

दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात् सुखादिविशिष्टं कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

गु०दी०— **मानसप्रत्यक्षावसेय** इत्यत्र मानसप्रत्यक्षं यदहमिति प्रत्यक्षं तेनावसेय इत्यर्थः । **तत्कर्मता** इत्यत्र तत् इत्यस्य वचनमित्यनेन सम्बन्धः । कर्मतातिरिक्तपदेन कर्मतातिरिक्ताऽवभास्यता लक्ष्यते । **किं चाहमिति प्रत्यय** इत्यादेरिदं तात्पर्यम् । अस्ति तावदुक्तविधया अहमित्येव ज्ञानं जानातिश्च धातुः देवदत्तोऽहं दशमोऽहमित्यादिरूपः सकर्मकः । अतः अयं घट इति प्रत्ययस्य घट इव किञ्चिदहंप्रत्ययस्य कर्म वक्तव्यम् । कर्ताऽपि वाच्यः । स चाहं पदार्थ एव भवेत्, अन्यस्यात्रोल्लेखाभावात्, अहंपदार्थश्च न बाह्यः घटादिः । नाप्यान्तरं सुखादिकं, तेष्वहंपदसामानाधिकरण्यादर्शनात्, अतोऽहंपदवाच्य आत्मैव कर्ता कर्म चेति न कथं कर्तृकर्मणो- रैक्यम् । ज्ञानसुखाख्योपाधिभ्यां विशिष्टे अहंपदार्थे कर्तृकर्मतायामपि विशेष्यांशेन कर्तृकर्मैक्यं स्यादेव । अहमित्येव प्रतीतौ विशेषणीभूतज्ञानसुखयोरनुल्लिख्यमानयोरुपाधित्वायोगेन केवलाहंपदार्थ एव कर्तृकर्मत्वा- परिहाराच्च । अतः मामहं जानामीत्यनुभवे विवदमानेनापि साक्षिरूपे मानसप्रत्यक्षरूपे वा अहंप्रत्यये उक्तविधया कर्तृकर्मणोरैक्यमङ्गीकरणीयम् । कर्मत्वप्रयुक्तविभक्तिस्तु घटमहं जानामीति घटज्ञानानुव्यवसाय इव मामहं जानामीत्यहंज्ञानानुव्यवसाये स्यात् । न चास्मिन्ननुव्यवसाये विवादः । उक्तविधयाऽहमर्थस्यैव कर्तृत्वे कर्मत्वे च सिद्धे तदभिव्यञ्जकवाक्येऽहमिति कर्त्रर्थविभक्तेः मामिति कर्मार्थकविभक्तेश्च युक्तियुक्तत्वात् । कथमन्यथा पच्यते ओदनः स्वयमेवेति वैयाकरणानां कर्तृकर्मव्यवहार इति ।

यादु०— तार्किकाद्युक्तं आत्मनोऽप्यकार्यत्वेऽपि आपरोक्ष्योपपादनं दूषयितुमनुवदति **कश्चिदिति** । **कर्मतातिरिक्तेति** । प्रतिभासमानत्वस्येति शेषः । **सदेति** । आत्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे आत्मविषयकत्वे- ऽपीत्यर्थः । **अहं सुखमित्यादीति** । अहमित्यस्य हि सामान्याकारेण वस्तुत आत्मसम्बन्ध्यर्थ इति त्वयोच्यते । सुखं च तद्विशेषः । एवं चात्मसम्बन्धिसुखमित्यादिव्यवहारवत् अहं सुखमित्यादिव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । तेनात्मातिरिक्तस्यैव सुखादेरहंप्रत्ययविषयत्वमिति पक्षस्यात्र निराक्रियमाणत्वात्कथमहं सुखमिति सामानाधि- करण्येन व्यवहारापादनमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । ननु नात्मातिरिक्तस्य कर्मत्वं, किन्त्वात्मन एव । न चैवं कर्मकर्त्रोः ऐक्याङ्गीकारप्रसङ्गः । आत्मन एकत्वेऽपि विशिष्टाकारभेदादित्याशयेन शङ्कते **अथेति** । विशिष्टं न विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति पक्षमाश्रित्याह **आगतं तर्हीति** । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमिति पक्षे न किञ्चिद्दूषणमित्यस्वरसादाह **किञ्च युञ्जानस्येति** । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिकमिति** । तस्यां दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात्सुखादिविशिष्टः कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । न च तदा शुद्धस्य ज्ञेयत्वेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातृत्वात्पुनर्भेद एवेति वाच्यम् । सर्वोपाधिप्रहाणेन केवलस्यैव ज्ञातृतयाऽङ्गीकारात् । उक्तं हि खण्डनटीकायाम् 'युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनादिश्रुतिबलादि'ति । अकर्मकत्वे उक्तानुभवविरोध इत्यत आह **आत्मकर्मको वेति** ।

वं०प०— **तत्** आपरोक्ष्यम् । **वचनं** कर्तृतैव न कर्मतेति वचनम् । **घटादाविति** । अहमिति प्रत्ययस्यात्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे घटादौ विषयेऽहमिति ज्ञानापत्तिः । तथा च घटोऽहमिति व्यवहारापत्तिरित्यर्थः । अहंप्रत्ययस्यात्मातिरिक्तं घटादि न विषयः । किं त्वित्यत आह **आत्मेति** । **तन्मात्रस्येति** । आत्मसम्बन्धिसुखादिमात्रस्याहंप्रत्ययकर्मतायामित्यर्थः । मामहं जानामीत्यत्र कर्मकर्त्रोर्भेदमाशङ्कते **अथेति** । तथा ज्ञानाश्रयः सुखादिविशिष्टं जानामीत्यर्थः ।

आनन्दः— ननु कर्मकर्त्रोः ऐक्यस्यापरिहार्यत्वादित्ययुक्तम् । आत्मनः कर्तृत्वमात्राङ्गीकारेण कर्मत्वानङ्गीकारात् । न चैवं तदसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । आत्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रतिभानमात्रेण तत्सिद्धेः संभवादिति कस्यचिन्मतमाशङ्कते **कश्चिदाहेति** । **तत्कर्मतातिरिक्तेति** । तद्वचनं कर्मतातिरिक्तस्य प्रतिभासस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्व्यर्थमित्यर्थः । ननु कर्मत्वं जनकत्वं प्रतिभासो नाम विषयत्वमित्यस्ति भेद इत्यत आह **किं चेति** । **अहंप्रत्ययेति** । अहमितिप्रत्ययस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वात्मनोऽहमिति मानसप्रत्यक्षावसेयत्वे अहमिति प्रत्ययं प्रत्यात्मन एव कर्तृत्वात्कर्मत्वाच्चैकस्य कर्तृकर्मभावः प्राप्त एवेत्यत आह **तथाऽपीति** । अहंप्रत्ययं प्रत्यात्मनः कर्तृतैव न कर्मता । कर्मत्वाभावेऽप्यात्मकर्तृकेऽहंप्रत्यये प्रतिभासमात्रेण तस्यापरोक्षसिद्धेरित्यर्थः । **तदिति** । अहंप्रत्यये कर्मत्वातिरिक्तस्याहंप्रत्यये प्रतिभासस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्कर्मत्वरहितस्याप्यात्मनस्तत्र प्रतिभासमात्रेणापरोक्ष्यमित्येतद्वचनं रिक्तमेवेत्यर्थः । **अहं सुखमिति** । अहंप्रत्यये सुखादिमात्रस्य कर्मत्वं सुखादेरहमर्थस्य चैक्यं विना न संभवतीति तदैक्यस्यापतितत्वेनाहं सुखमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वहंप्रत्ययं प्रति न सुखादिमात्रं कर्म । येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु सुखादिविशिष्टः कर्म । ज्ञानाश्रयस्तु कर्ता । अतो नोक्तदोष इति शङ्कते **अथेति** । **आगतमिति** । कर्मणि सुखादिविशिष्टे कर्तरि ज्ञानाश्रये प्रविष्टस्य विशेष्यांशस्यात्मत्वेनांशतः कर्मकर्त्रोः ऐक्यमागतमित्यर्थः । **युञ्जानस्य** ध्याननिष्ठस्य निरूपाधिं केवलम् ।

श्रीनिधि०— **युञ्जानस्य** समाधिस्थस्य ।

शे०वा०— वैशेषिकाद्युक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽपि आपरोक्ष्योपपादनप्रकारमनूद्य दूषयति **कश्चिदिति** । नन्वेवमात्मनः कर्तृत्वकर्मत्वसिद्ध्येष्टसिद्धिरित्यत आह **तथाऽपीति** । नन्वेवं नापरोक्ष्यसिद्धिः कर्तृत्वेऽप्यात्मनो मानससाक्षात्काराकर्मत्वादित्यत आह **आत्मकर्तृक इति** । **कर्मतेति** । कर्मताया अवभासमानत्वातिरिक्ताया अनिरुक्तेरित्यर्थः । तथा चात्मनोऽहंप्रत्यये प्रतिभासाभ्युपगमे तत्कर्मत्वस्यैव प्राप्तेर्नात्मनः कर्मतेति वचनमर्थशून्यमिति भावः । **अनुभवविरोध इति** । घटादिवद्विषयानुल्लेखितया ज्ञानस्याननुभवात् तस्याकर्मकत्वमप्रामाणिकमित्यर्थः । न केवलं विषयानुल्लेखितया नानुभूयत इत्येव, किन्तु विषयोल्लेखितयैवानुभूयमानत्वाच्चेत्याह **जानातेरिति** । जानातेः सकर्मकत्वावभासेन सविषयकत्वस्य ज्ञानस्वभावत्वस्थितेः निर्विषयत्वे

तत्स्वभावशून्यतया घटादिवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र सप्रतियोगिकेऽभावादौ सप्रतियोगिकत्वस्य स्वभावत्वदर्शनात् सविषयकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात् स्वभावस्य चानपायात्सार्वकालिकं सविषयत्वमेव ज्ञानत्वे प्रयोजकं न तु यदाकदाचित्सविषयत्वमात्रमिति वस्तुस्थितिकथनार्थं सदेत्युक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आत्मोल्लेखितयाऽहमितिप्रत्ययस्य तत्कर्मकतायाः तत्प्रत्यक्षेणैव सिद्धेस्तस्याकर्मकत्वमनुभवविरुद्ध-मित्यर्थः । न केवलं प्रत्यक्षानुभवविरुद्धं, किन्त्वहंप्रत्ययो न निर्विषयो ज्ञानत्वात् नीलादिज्ञानवत् इत्यनुमानविरुद्धं चेति भावेनानुमानमूलभूतव्याप्तिं व्यभिचाराभावसूचनेनोपपादयति **जानातेरिति** । **आद्य इति** । सकर्मकत्वपक्ष इत्यर्थः । अहंप्रत्ययः सकर्मको भवन् आत्मातिरिक्तकर्मको वा आत्मकर्मको वा । आद्येऽप्यात्माऽसम्बन्धिघटादि-कर्मको वा तत्सम्बन्धिसुखादिकर्मको वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदिति** । द्वितीयमाशङ्कते **आत्मेति** । अत्रापि किं सुखादिमात्रं कर्मेत्यभिमतं सुखादिविशिष्टात्मा वेति विकल्पं मनसि निधाय, आद्यं दूषयति **तन्मात्रस्येति** । अहमितिप्रत्ययव्यतिरेकेणात्मसाधकाभावात् तस्य च सुखमात्रविषयकत्वात् आत्माऽसिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । **अहं सुखमित्यादीति** । आदिपदेन दुःखादिपरिग्रहः । यथा हि अयमितिप्रत्ययस्य घटविषयकत्वात् घटत्व-इदंत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाही अयं घट इति प्रत्ययः तत्साध्यः तथा व्यवहारश्च भवतः तथाऽह-मितिप्रत्ययस्य सुखविषयकत्वेऽहंत्वसुखत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाही अहंसुखमितिप्रत्ययः तत्साध्यतादृश-व्यवहारश्च स्यातामिति भावः । अस्तु तर्ह्यात्मकर्मक इति आद्यद्वितीयः तेन नानुभवविरुद्धः । न चैवमेकस्य कर्तृत्वकर्मत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । निरुपाधिस्वरूपस्यैकत्वेऽपि सोपाधिकस्य भेदात् एकस्मिन्नपि देहे ज्ञातृज्ञेययोर्भेदोपपत्तेः । अस्तु वा सुखादिविशिष्टस्यात्मनो ज्ञानकर्मत्वं, न सुखादिमात्रस्येत्यव्यवहितद्वितीयः पक्षः । ततश्च नात्मासिद्धिप्रसङ्गो नाप्यहंसुखमिति व्यवहारप्रसङ्गश्च । न चास्मिन्पक्षे विशिष्टस्य विशेष्याभेदेन कर्तृकर्मणोरैक्यापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टविशेष्ययोरभेदेऽपि विशिष्टद्वयस्य परस्पराभेदाभावेन तदप्रसङ्गात् । अत्र च विशिष्टद्वयस्यैव कर्तृकर्मभावाभ्युपगमेन विशेष्यविशिष्टयोः तदनभ्युपगमादिति शङ्कते **अथेति** । न विशिष्टं विशेषणादिभ्यः तत्त्वान्तरम् । कृशानुयुक्तो गिरिः तद्ध्वजयुक्तत्वात् इत्यादौ हेतुसाध्ययोर्वैय्यधिकरण्यप्रसङ्गात् इत्याशयेनाह **आगतं तर्हीति** । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमखण्डमेवेति पक्षमङ्गीकृत्याप्याह **किञ्चेति** । **युञ्जानस्येति** । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिमिति** । सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमित्यर्थः । अतो न तत्र विशिष्टस्य कर्मत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः । न च तदा शुद्धस्यैव ज्ञेयत्वेऽपि न कर्मकर्त्रोरभेदसिद्धिः विशिष्टस्य ज्ञातृत्वसम्भवात् इति वाच्यम् । तदा सर्वोपाधिप्रहाणेन केवलस्यैव ज्ञातृत्वाङ्गीकारात् । उक्तं खण्डनटीकायां सङ्करेण । युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनश्रुतिबलादिति । **अकर्मको वेत्यादि** । अकर्मकत्व-स्यानुभवविरुद्धत्वादात्मकर्मकत्वमेव वाच्यमिति भावः । विधान्तरेणैव स प्रत्ययः किं न स्यादित्यतस्तस्या-सत्त्वान्न तथेत्याह **गत्यन्तराभावादिति** ।

स०व्र०— वैशेषिकादिमतमुत्थापयति **कश्चिदाहेति** । **तथापीति** । अयं भावः । आत्मा अस्मदादि-मानसप्रत्यक्षः ज्ञानसमवायिकारणाश्रयत्वात् मनोवत् । परसिद्धसाधनादिनिर्देशादनवद्यम् । विपक्षे स्ववृत्तिविरोधो

बाधकः । विमतं ज्ञानं न स्वाश्रयविषयं गुणत्वात्, यो गुणो नासौ स्वाश्रयविषयः, यथाऽग्नेरौष्ण्यतायाः प्रकाशादिरिति । **घटादावित्यादिना** । न हि मामित्यस्मच्छब्देन घटाद्यभिधानं सम्भवति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययात् विशेषणत्वेन सुखादेरस्मच्छब्दविषयत्वेऽपि सुखादिमात्रस्य कर्मत्वे आत्मत्वं मतुबर्थप्रत्ययश्च न स्यात् । विशिष्टकर्मतायामिष्टसिद्धिरिति समुदायार्थः । **अहं सुखमितीति** । अयमिति प्रत्ययस्य घटविषयत्वे यथा सामानाधिकरण्येन अयं घट इति व्यवहारः, तथाहमिति प्रत्ययस्य सुखविषयत्वे सामानाधिकरण्येनाहं सुखमिति व्यवहारः स्यादिति भावः । यद्वा अहमिति प्रत्ययस्तावत् अहमर्थविषय इत्यविवादम् । अत्र सुखादेः कर्मत्वे अहमर्थोऽपि तदात्मतया प्रतीयते । तथा चाहं सुखमित्यादिसामानाधिकरण्येन व्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकस्यैवात्मनोऽवच्छेदकभेदेन कर्तृत्वं कर्मत्वं चोपपद्यत इत्याशङ्कते **अथ ज्ञानाश्रय इति** । **युञ्जानस्येति** । ध्यानलक्षणं योगं कुर्वत इत्यर्थः । **निरुपाधिकमात्मानमिति** । तस्यां दशायां आत्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेव भासत इत्यङ्गीकारात् सुखविशिष्टकर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वेऽपि कर्तृकर्मभावो वर्जनीय इत्यत आह **तथापीति** । **अथ ज्ञानाश्रय इति** । तथा च विशेष्यभूतात्मन एकत्वेऽपि विशिष्टभेदेन भेद इति भावः । **युञ्जानस्येति** । ध्यानयोगं कुर्वत इत्यर्थः । तदा सुखाद्यनवच्छिन्नकेवलात्मन एव प्रतिभासादिति भावः ।

चषकः— चिरन्तननैय्यायिकैकदेशप्रदर्शिताम् आत्मनः कर्मतामन्तरेणापि आपरोक्ष्योपपादनभङ्गीं दुदूषयिषुरनुवदति **कश्चिदिति** । **कर्तृतैवेति** । न्यायनये जानात्यर्थनिरूपिताश्रयत्वस्यैव तदर्थनिरूपितकर्तृतारूपत्वादिति भावः । **आत्मकर्तृते** आत्माश्रिते । कर्मत्वातिरिक्तेति सविषयकज्ञानादिनिरूपितकर्मतायाः विषयतारूपत्वादिति भावः । **अनुभवविरोध इति** । सविषयकाणां विषयानुपरागेण भानाभावेन मामहं जानामीति प्रत्ययस्य विषयोपरक्तज्ञानग्रहरूपतया ज्ञानस्य सविषयकताऽसैत्सीदिति तद्राहित्यमनुभवविरुद्धमित्यर्थः । किं च ज्ञानं सकर्मकं द्वितीयान्तोपस्थापितप्रकृत्यर्थविशेषितकर्मत्वप्रकारकनिरूपकतासंसर्गकक्रियाविशेष्यकशाब्दबोधौपयिकसमभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाविशेषितधातूपस्थाप्यत्वात् गम्याद्युपस्थापितवत् इत्यनुमानेनापि सकर्मकताऽवगमः सेधिष्यतीत्याशयेनाह **जानातेरिति** । देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमिधातोः प्राप्त्यर्थकत्वेन सकर्मकत्वेऽपि परिस्पन्दरूपक्रियार्थकत्वदशायाम् अकर्मकत्ववत् जानातेः कदाप्यकर्मकत्वं नास्तीत्याह सदेतीत्यपि व्याचक्षते । उत्तरसंयोगावच्छिन्नक्रियारूपप्राप्त्यर्थकत्वं गमेरभिधावृत्त्या नव्यमते नियतमिति तदानीं सकर्मकत्वमेव लक्षणया तदनवच्छिन्नपरिस्पन्दार्थकताग्रहदशायामकर्मकत्ववत् जानातेरपि परिस्पन्दादिलक्षकताग्रहदशायाम् अकर्मकत्वमिष्टमेव तान्त्रिकाणामित्येतद्व्याख्याशयो भावनीयः । जानातेः सकर्मकत्वावभासेन सविषयकत्वस्य ज्ञानस्वभावत्वस्थितेर्निर्विषयत्वे तत्स्वभावशून्यतया घटादिवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र सप्रतियोगिके अभावादौ सप्रतियोगिकत्वस्य स्वभावत्वदर्शनात् । सविषयकत्वस्यापि ज्ञानस्वभावत्वात् स्वभावस्य चानपायात् सार्वकालिकं सविषयकत्वमेव ज्ञानत्वे प्रयोजकं, न तु यदाकदाचित्सविषयकत्वमात्रमिति वस्तुस्थितिकथनार्थं

सदेत्युक्तमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु । आत्मोल्लेखितयाऽहमितिप्रत्ययस्य तत्कर्मकतायास्तत्प्रत्यक्षेणैव सिद्धेस्तस्याकर्मकत्वमनुभवविरुद्धं, किं त्वहंप्रत्ययः न निर्विषयकः ज्ञानत्वात् नीलविज्ञानवदित्यनुमानविरुद्धं चेति भावेनानुमानमूलभूतव्याप्तिं व्यभिचाराभावसूचनेनोपपादयति जानातेरितीत्यपि अर्थापयन्ति । **आद्य इति** । सकर्मकत्वकल्प इत्यर्थः । दर्शिताद्यकल्पेऽपि आत्मातिरिक्तकर्मक आत्मकर्मको वेति वितर्कद्वयी, तद्घटकाद्यवितर्केऽपि आत्माऽसम्बन्धिघटादिकर्मकः तत्सम्बन्धिसुखादिकर्मको वेति वितर्कद्वयं, तद्घटकद्वितीयवितर्केऽपि सुखादिमात्रं कर्मेत्यभिप्रेयते तद्विशिष्ट आत्मा वेति तद्द्वयं प्रतिसन्दधानः क्रमेणापहस्तयते **न तावदित्यादि** । **तन्मात्रस्य** सुखमात्रस्य । **आत्मेति** । अहमितिप्रत्ययस्य सुखत्वावच्छिन्नमात्रावगाहितायामात्मत्वावच्छिन्नावगाहनेन तद्धर्मावच्छिन्नव्यवस्थापकतादृशार्थावगाहिप्रमितिविरहेण तद्धर्मावच्छिन्नसत्त्वानिर्वाहप्रसङ्ग इति भावः । **अहं सुखमित्यादीति** । यथा ह्ययमिति धर्मितावच्छेदकीभूत-इदन्त्वप्रकारकग्रहबलात् तद्धर्मविशेषितानुयोगिकवैशिष्ट्यं घटत्वांशेऽवगाहमानौ अयं घट इति प्रत्ययव्यवहारौ भवतः, अतः तद्वत् अहमिति धर्मितावच्छेदकीभूताहंत्वप्रकारकप्रतीतिबलात् तद्धर्मविशेषितानुयोगिकवैशिष्ट्यं सुखत्वांशेऽवगाहमानौ अहंसुखमितिप्रतीतिव्यवहारौ स्यातामिति भावः । ज्ञानविशिष्टस्य कर्तृत्वं सुखादिविशिष्टस्य कर्मत्वं उपेयत इति तयोर्भेदान्न क्षतिरित्याशङ्कते **अथेति** । विशिष्टस्य विशेष्यादिविशेषणसम्बन्धत्रितयरूपतया तादृशविशिष्टद्वयघटकविशेष्यांशैक्यनियन्त्रितोक्तक्षतितादवस्थ्यमभिधत्ते **तर्हीति** । विशिष्टं न दर्शितत्रितयरूपं किं त्वखण्डमन्यदिति मताश्रयणेऽपि तदापत्तिर्दुर्वारेत्याह **किञ्च युञ्जानस्येति** । रूधादीरिन्नवकस्य स्वरितेत्त्वेन तदन्तर्गतात् युजेर्योगार्थात्कर्तरि लटः शानजादेशे श्नम्यल्लोपेऽनुस्वारे च निष्पन्नतया युञ्जानशब्दस्य योगं कुर्वाणस्येत्यर्थः । निरुपाधिं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नम् । अतस्तत्र विशिष्टकर्मत्वं न सुवचमिति भावः । युञ्जानश्च केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनादिश्रुतिबलादिति साङ्करोक्त्या केवलस्यैव ज्ञातृत्वाङ्गीकारादिति हृदयम् ।

१२ सु०— अपरस्तु (अपर आह) घटादिसन्निकृष्टेन चक्षुरादिनोपजनितं विज्ञानं त्रितयप्रकाशरूपं कर्मतया विषयम् । स्वप्रकाशतया स्वरूपम् । आश्रयतयाऽऽत्मानं व्यवस्थापयतीति नात्मनः कर्मता, नापि तत्साक्षात्कारासिद्धिरि(ति)त्याह । स प्रष्टव्यः । किमिदं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नामेति । स्वकर्मकप्रकाशत्वमिति चेत् । तर्हि वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः । यत्स्वलक्षणमात्राधीनविरोधं कर्मकर्तृभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितविरोधं क्रियाकर्मभावमभ्युपैति । क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते । न च जन्यजनकयोरेकतोचिता । अन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वात्तस्याः । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते । प्रकाशान्तरानपेक्षसि(द्धं)द्ध(द्धि)त्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेन्न । घटादेरपि स्वप्रकाशतापातात् । न हि घटादयः स्वसिद्धौ प्रकाशान्तरमपेक्षन्ते, किं नाम प्रकाशमेव । स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्ध(द्धि)त्वमिति चेन्न । स्वापेक्षाभावेन स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् ।

प्रकाशानपेक्षसिद्धत्वमिति चेन्न । व्याघातात् । शशविषाणादेरपि (एवं) सिद्धिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति चेन्न । स्वविषय एव (स्व)व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनास्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुताऽनुपपत्तेः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकं तु नोदाहरण(णीय)म् । गुणस्यापि समासविषयताऽङ्गीकारात् ।

परि०— तृतीयं मतमनूद्य निराह **अपरस्त्विति** । इत्याहेत्यन्वयः । कथमाशीविषमुखे निपातोऽयमित्यतो व्यनक्ति **यदिति** । **स्वलक्षणेति** । स्वेन कल्पितं यल्लक्षणं परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं, क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्मकर्तृत्वमिति कर्मकर्तृलक्षणं तन्मात्राधीनविरोधमिति बहुव्रीहिः । **कर्मकर्तृभावमिति** । एकस्येति योज्यम् । कर्मणः कर्तृभावं कर्मभावं कर्मकर्तृभावमिति वा । क्रियायाः कर्मभावे कथं विरोध इत्यत आह **क्रिया हीति** । ननु लम्बकर्णमानयेत्यादिबहुव्रीहिसमासस्य अन्यपदार्थविषयकतया लम्बमानकर्णरूपविशेषणाविषयकस्यापि लम्बमानकर्णानयनादिहेतुतायाः दर्शनात् अस्वविषयस्य स्वव्यवहारहेतुतानुपपत्तेरित्ययुक्तमित्यत आह **तद्गुणेति** । तस्य गुणभूतस्य अन्यपदार्थे संविज्ञानं यस्मिन्बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः लम्बकर्ण इत्यादिः ।

यादु०— प्राभाकरोक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽप्यपरोक्षत्वोपपादनं दूषयितुमनुवदति **अपर आहेति** । प्रकाशान्तरं प्रकाशभिन्नमित्यर्थः । **स्वापेक्षाभावेनेति** । कुत्रापीति शेषः । **स्वविषय एवेति** । तथा च ज्ञाने स्वविषयकव्यवहारहेतुतावच्छेदकं हि स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । अन्यत्र तथा दर्शनात् । तच्चोक्तरीत्या तत्र न संभवतीति स्वाविषयव्यवहारहेतुत्वमपि तत्रासंभवीति भावः । ननु यथा गाङ्कुटादिभ्य इत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिवाक्यं स्वाविषयेऽपि समस्यमानपदार्थे कुटादौ स्वविषयान्यपदार्थभूतपुटादाविव स्वकार्यं करोति । यथा वाऽध्ययनविधिदीपप्रभादिकं स्वाविषयकमप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्नपि स्वकार्यं करोति । तथा ज्ञानं स्वाविषयकमपि स्वस्मिन्नपि व्यवहाररूपकार्यहेतुः किं न स्यादित्यत आह **तद्गुणसंविज्ञानेति** । **गुणस्यापीति** । प्रधानेऽन्यपदार्थे गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य पुटादेरपीत्यर्थः । यथा चैत्रशालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्वं, तथा कुटादेरपि पुटादिवत् अन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वेन तदविषयत्वमसम्मतमेवेति भावः । एवमध्ययनविधेर्दीपप्रभायाश्च स्वाविषयकत्वमसम्मतमेवेत्यपि ग्राह्यम् ।

वं०प०— **क्रियेति** । ज्ञानरूपक्रियेत्यर्थः । **स्वापेक्षेति** । यदि कुत्रचित्स्वसिद्धौ स्वापेक्षा स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनाय स्वातिरिक्तेति विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येवमस्त्यात्माश्रयादित्यर्थः । माऽस्तु तद्विशेषणमित्याशयेन शङ्कते **प्रकाशेति** । **व्याघातादिति** । सिद्धत्वमित्युक्त्या ज्ञानाभिधसिद्ध्यपरपर्यायप्रकाशापेक्षाया एव प्राप्त्या

पुनस्तदनपेक्षोक्तौ व्याहतिरित्यर्थः । **शशेति** । प्रकाशानपेक्षसिद्धेर्वक्तुं सुवचत्वादित्यर्थः । **स्वविषय एवेति** । ज्ञानं यत्तत्स्वस्य यो विषयस्तत्रैव व्यवहारं करोति नान्यत्र । ज्ञानव्यवहारयोः समानविषयकतानियमात् । तथा च ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारजनकत्वं यद्युच्यते तदा स्वस्य स्वयमेव विषय इति वाच्यम् । तथा च स्वाख्य-विषयकव्यवहारजनकतावच्छेदकं ज्ञाने किञ्चिद्वाच्यम् । तच्चान्यन्न सम्भवतीति स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । तच्च क्रियाकर्मभावानुपपत्त्या दूषितमित्यविषयकत्वान्न स्वविषयकव्यवहारहेतुत्वमुपपन्नमिति भावः । नन्वतद्विषयक-स्यापि तद्विषयकव्यवहारहेतुतोपपन्नैव । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्थले दृष्टत्वात् । तथा हि । लम्बौ कर्णौ यस्य तमानयेत्यत्र बहुव्रीहेरन्यपदार्थदेवदत्तविषयकत्वेन स्वाविषयेऽपि समस्यमानपदार्थे कर्णे स्वविषयान्यपदार्थभूत-देवदत्त इवानयनव्यवहारहेतुतादर्शनाद्व्यभिचार इत्यत आह **तद्गुणेति** । कुत इत्यत आह **गुणस्यापीति** । कर्णादे-रित्यर्थः । **समासो** बहुव्रीहिसमासः । तथा चास्वविषयकत्वमेव तत्र नास्तीति भावः ।

आनन्दः— ननु तथापि न कर्मकर्त्रोः ऐक्यं आत्मनः कर्मत्वानङ्गीकारात् । न च तत्साक्षात्कारानुपपत्तिः स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वेनैव तदुपपत्तेरिति प्रभाकरमतमाशङ्कते **अपरस्त्विति** । **स्वलक्षणमात्राधीनविरोधमिति** । स्वकल्पितं यल्लक्षणं तन्मात्राधीन एव विरोधो यस्य तादृशं वस्तु न तु वस्तुतो विरोधायुक्तमित्यर्थः । क्रियाकर्म-भावस्य कथं लोके विरोधोऽवसित इत्यत्राह **क्रिया हीति** । **अन्तर्भावितेति** । अन्तर्भावितः पूर्वापरभावो यस्मिन् तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । **तस्य** जन्यजनकभावस्य । **प्रकाशान्तरमिति** । अन्यः प्रकाशः प्रकाशान्तरं तं नापेक्षन्त इत्यर्थः । **स्वापेक्षाभावेनेति** । यदि हि स्वप्रकाशे स्वापेक्षा स्यात्तदा स्वव्यावृत्त्यर्थं स्वातिरिक्तेति विशेषणं सार्थकं स्यात् । न चैवमित्यर्थः । **व्याघातादिति** । अत्र हि प्रकाशानपेक्षासिद्धिर्यस्येत्युक्ते सिद्धिलक्षणप्रकाशवत्तया तत्सापेक्षत्वमुक्तं प्रकाशानपेक्षेत्यनेन तु तदनपेक्षत्वमिति व्याघातः स्यादित्यर्थः । किं च शशविषाणस्यापि स्वप्रकाशत्वं स्यात् । प्रकाशानपेक्षत्वसिद्धित्वस्य तत्रापि सुलभत्वादित्याह **शशेति** । **स्वव्यवहारेति** । तथा च न व्याघातो न वा शशविषाणस्वप्रकाशत्वं तस्यासत्येनाहेतुत्वादिति भावः । **स्वविषय एवेति** । यद्धि न यद्विषयकं न तत्तद्व्यवहारहेतुरिति व्याप्तेर्घटज्ञानादौ दृष्टत्वेन ज्ञानस्य च स्वविषयत्वाभावात्स्वव्यवहारहेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । तथा च ज्ञानं स्वव्यवहारहेतु न स्वाविषयत्वेऽपि आनयनादिरूपस्वव्यवहारहेतुत्वस्यैव विद्यमानत्वेन व्यभिचार इत्यत्राह **तद्गुणेति** । आदिपदेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य परिग्रहः । तथा च हेतोरेव तत्राभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

कं०रा०— **यदिति** । परसमवेतक्रियाफलशालित्वक्रियाश्रयत्वरूपकर्मकर्तृलक्षणमात्राधीनो विरोधो यस्य तथाविधं कर्मकर्तृभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितो विरोधो यस्य तं क्रियाकर्मभावमुपैतीति यत् तत् वृश्चिकभयात् पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः इत्यन्वयः । क्रियात्वकर्मत्वयोर्विरोधमेव दर्शयति **क्रिया हीति** । **न हीति** । घटादयः स्वसिद्धौ प्रकाशान्तरं प्रकाशादन्यत्र ह्यपेक्षन्ते । किं नाम प्रकाशमेवापेक्षन्त इत्यर्थः । **स्वातिरिक्तेति** । एवं च घटादेः स्वातिरिक्तप्रकाशापेक्षसिद्धिकत्वेनोक्तलक्षणविरहान्न स्वप्रकाशत्वमिति भावः । **स्वापेक्षेति** । स्वस्य

स्वापेक्षाविरहेण ज्ञानस्वरूपप्रकाशापेक्षसिद्धित्वादसंभव इत्यस्याप्रसक्त्या स्वातिरिक्तविशेषणस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः। **व्यवहारेति**। स्वविषयकव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमित्यर्थः। तथा चास्मिन्पक्षे स्वकर्मकप्रकाशत्वपक्ष इव क्रियाकर्मभावविरोधो नेति भावः। **स्वविषय इति**। ज्ञानस्य स्वविषय एव व्यवहारहेतुत्वस्य दृष्टत्वेनास्वविषयकस्य ज्ञानस्य स्वविषयकव्यवहारहेतुताया अनुपपत्तेरित्यर्थः। ननु गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे कुटादीति बहुव्रीहिः अन्यपदार्थविषयकस्य स्वविषये कुटेऽपि यथा कार्यकारित्वं तथा ज्ञानस्यापि स्वाविषये स्वस्मिन् व्यवहाररूपकार्यकारित्वं किं न स्यादित्यत आह **तद्गुणेति**। स्वाविषयेऽपि स्वकार्यकारित्वमित्यत्र कुटादीत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीह्यादिकं नोदाहरणम्। गुणस्यापि कुटधातोरन्यपदार्थभूतधातुसमुदायान्तर्गतत्वेन समासविषयत्वाङ्गीकारात्। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति भावः।

श्रीनिधि०— **क्रिया हीति**। ज्ञानादिरूपक्रियेत्यर्थः। **इष्यते** परेणेत्यर्थः। अस्माभिस्तु न ज्ञानस्य विषयजन्यत्वमिष्यत इति भावः। **प्रकाशमेवेति**। न हि घटादिसिद्धिप्रदीपादिप्रकाशापेक्षया प्रकाशान्तरमपेक्षत इति भावः। **स्वापेक्षाभावेनेति**। स्वापेक्षया स्वस्य पूर्वभावित्वाभावात्। यत्स्वसिद्ध्यर्थं यदपेक्षते तत्तदपेक्षया पूर्वभावीति दर्शनादिति भावः। **अस्वविषयस्येति**। स्वविषयं न भवतीत्यस्वविषयम्।

शे०वा०— त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिना प्राभाकरेणात्मनोऽकर्मत्वेऽप्युक्तं स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वेन प्रत्यक्षत्वोपपादनप्रकारं दूषयितुमनुवदति **अपरस्त्विति**। **किमिदमिति** वक्ष्यमाणापेक्षया किंशब्दः। **स्वलक्षणेति**। परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वमिति स्वमात्रकल्पितान्यत्वगर्भलक्षणमात्राधीन एकैकस्य कर्तृत्वकर्मत्वविरोधो न वास्तव इति युक्तमेकत्वं कर्तृकर्मणोः न तु क्रियाकर्मणोरपि। तयोर्विरुद्धत्वाद्विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः। विरुद्धस्वभावत्वमेव कथमित्यतो भेदव्यतिरेकेण क्रियाकर्मभावस्यैवानुपपत्तेरित्याह **क्रिया हीति**। कार्या क्रियेत्यर्थः। **अन्तर्भावितेति**। अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वं कारणत्वमनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं तु कार्यत्वमित्यर्थः। ततोऽपि किमित्यत आह **न चेति**। एकस्याप्यनेककालसम्बन्धितया पूर्वापरभावोऽस्ति। अत उक्तं **स्वात्मानं प्रतीति**। द्रव्याद्याकारेणाभेदेऽपि मृद्घटयोः पूर्वापरभावोऽस्ति। तत उक्तं **तदेवेति**। तदनवच्छिन्नकालविशेषस्यैव तत्पूर्वशब्दार्थत्वात् युगपन्नैकस्यापि पूर्वापरीभावसम्भव इति भावः। प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धत्वं किं प्रकाशभिन्नानपेक्षसिद्धत्वमभिमतं, स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न घटादेरपीति**। प्रकाशभिन्नानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तप्रकाशापेक्षसिद्धत्वान्न घटादेस्तत्प्रसङ्ग इति। द्वितीयं शङ्कते **स्वातिरिक्तेति**। **स्वापेक्षाभावेनेति**। कुत्रापीति शेषः। **व्याघातादिति**। सिद्धेः प्रकाशापेक्षत्वनियमेन सिद्धित्वोक्त्या तत्सापेक्षत्वस्यैव लाभात् सिद्धेः प्रकाशत्वानपेक्षत्वोक्तिर्व्याहतेत्यर्थः। सिद्धेः साधकप्रमाणानपेक्षत्वनियमाभावात् न व्याघात इत्यरुचेराह **शशेति**। **स्वविषय एवेति**। तद्विषयकज्ञानस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वस्य पटादिज्ञाने दर्शनेन ज्ञानस्य स्वविषयव्यवहारहेतुत्वं वदता स्वविषयताऽवश्यं वाच्या। अन्यथा स्वव्यवहारहेतुत्वमेव न स्यात्। तथा चोक्तरीत्या क्रियाकर्मभावविरोध एवेति भावः। ननु

तद्विषयमेव तत्र स्वकार्यं करोतीति न नियमः । गाङ्कुटादिभ्यः (गाङ् कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । गाङादेशात् कुटादिभ्यश्च परे अञ्णितः प्रत्ययाः ङितः स्युः) इत्यत्र बहुव्रीहेः स्वाविषयेऽपि कुटे स्वाविषयान्यपदार्थभूत-पुटादाविव कार्यकारित्वदर्शनात् । अध्ययनविधिदीपप्रभादेश्च स्वाविषयकस्याप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्स्वकार्य-कारित्वदर्शनात् । ततश्चोक्तनियमासिद्धेः ज्ञानस्यापि स्वाविषयकस्य स्वव्यवहारहेतुत्वं किं न स्यादित्यत आह **तद्गुणेति** । **गुणस्यापीति** । प्रधानमन्यपदार्थं प्रति गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कुटस्यापीत्यर्थः । **समास-विषयत्वाङ्गीकारादिति** । बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरिति वैय्याकरणादिमते, लक्षणेति तार्किकादिमते च चैत्र-शालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्ववत् कुटस्यापि कुटादि-वदन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वस्यैव सत्त्वात् न तदविषयत्वम् । तथाऽध्ययनविधिदीपप्रभादेरप्यन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्स्वकार्यकारिणोऽपि स्वविषयत्वमेवेति न तदविषयत्वमिति नोक्तव्याप्तेः कुत्रापि व्यभिचार इति भावः ।

स०व्र०— त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य मतमुत्थापयति **अपर इति** । **किमिदमिति** । वक्ष्यमाण-पक्षापेक्षया किंशब्दः । **यत्स्वलक्षणेति** । कर्तृकर्मलक्षणयोः पदार्थयोः पूर्वापरभावानपेक्षत्वात् नात्यन्तं विरोधः अतो युक्तमेकत्वं कर्तृकर्मणोः । न क्रियाकर्मणोः जन्यजनकयोः पूर्वापरभूतत्वेन विरुद्धधर्माधारत्वादिति । **कर्मकर्तृभावमिति** । कर्मणः कर्तृभावमित्यर्थः । एवं क्रियाकर्मभावमित्यत्रापि क्रियायाः कर्मभावमित्यर्थः । **स्वविषय एव व्यवहारहेतुत्वदर्शनेनेति** । तथा च स्वविषयव्यवहारहेतुताऽवच्छेदकत्वेनैव स्वविषयकत्वं ज्ञाने अवर्जनीयं, तच्च दूषितमिति भावः । ननु लम्बकर्णमानयेति बहुव्रीहेः अन्यपदार्थविषयकत्वेन गुणभूतकर्णाविषय-त्वेऽपि कर्णानयनादिव्यवहारहेतुत्वदर्शनात् अवच्छेद्यन्यूनवर्तिनः कथमवच्छेदकत्वमित्यत आह **तद्गुण-संविज्ञानबहुव्रीह्यादिकमिति** । आदिपदेन तत्पुरुषपरिग्रहः । **गुणस्यापीति** । अन्यथा चित्रगुमानयेत्यादावपि गवानयनं स्यादिति भावः । प्राधान्याप्राधान्ये यथाक्रममन्यपदार्थवृत्तिपदार्थयोर्विषयत्वप्रयुक्ते इति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— एवं तार्किकमतमुक्त्वा प्राभाकरमतमाह **अपरस्त्विति** । **स्वलक्षणमात्रेति** । परसमवेत-क्रियाफलशालित्वमिति यत्स्वोक्तं लक्षणं तेन एकस्यैव न कर्मकर्तृभावो विरुद्ध अत आत्मसाक्षात्काराङ्गीकारे कर्मकर्तृभावाप्राप्तेस्तं परिहर्तुमित्यर्थः । अनुपपन्ना च क्रियाकर्मणोरेकतेत्याह **क्रिया हीति** । **अन्तर्भावितेति** । तस्याः जन्यजनकतायाः जनकस्य पूर्वभावित्वं जन्यस्यापरभावित्वमित्यन्तर्भावितपूर्वापरभावित्वादित्यर्थः । **प्रकाशान्तरेति** । स्वग्राहकप्रकाशमपहाय प्रकाशान्तरमित्यर्थः । प्रकृते स्वयमेव स्वग्राहकमिति तात्पर्यं **स्वापेक्षाभावेनेति** । स्वस्य स्वापेक्षासद्भावे स्वातिरिक्तेति विशेषणस्य सार्थक्यं भवेत् न ज्ञानं स्वसापेक्षं तथात्वे क्रियाकर्मभावप्राप्त्या विरोधापत्तेः । अतो व्यर्थं विशेषणमिति भावः । **स्वविषय इति** । ज्ञानस्य विषय एव व्यवहारहेतुत्वस्य दृष्टत्वेनास्वविषयकव्यवहारहेतुताया अनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्वव्यवहारहेतुत्वे स्वविषयत्वापत्त्या सकललोकावसितविरोधापत्तिरिति भावः । ननु अन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीहिसमास एवान्यपदार्थविषयकस्यान्यपदार्थ

एव प्रतीतिजनकस्यापि क्वचिद्ब्रह्मादयो विष्णुभक्ताः लम्बकर्णमानयेत्यादौ स्वविषये ब्रह्मणि कर्णादौ च व्यवहारहेतुत्वस्य दर्शनादुक्तमयुक्तमित्यत आह **तद्गुणेति** । तस्यान्यपदार्थस्य यो गुणभूतः उपसर्जनभूतो ब्रह्मादिपदार्थस्तस्य कार्ये व्यवहारादौ संविज्ञानमभ्यनुज्ञानं साहित्यं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञानस्तस्मिन्नित्यर्थः । **गुणस्यापीति** । अनुभवसिद्धत्वेनेति शेषः ।

चषकः— नैयायिकाद्युपेतघटादिमुख्यविशेष्यकव्यवसायविषयविशेषितज्ञानविशेषितात्मगोचरानुव्यवसायोभयलिङ्गकमिति मानमातृमेयरूपत्रिपुटीविषयक-'अयं घटः, घटमहं जानामि' इत्याद्याकारकघटचक्षुःसन्निकर्षविषयासंसर्गग्रहादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यस्वप्रकाशरूपज्ञानाश्रयत्वमात्मनोऽकर्मकत्वेनापरोक्ष्यं चोपगच्छतां प्रभाकराणां मतं प्रतिविधित्समानोऽनुवदति **अपरस्त्विति** । **अन्तर्भावितेत्यादि** । अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं स्वनिरूपितकारणत्वं, अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वं कार्यत्वं, तच्चैकत्र विरुद्धमित्यर्थः । प्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धिकत्वं प्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदनियन्त्रितसिद्धिकत्वरूपं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वातिरिक्तत्वविशेषितप्रकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वरूपं वाऽभिप्रेयत इति वितर्कद्वयमनुसन्दधानो घटादिचाक्षुषे सौरादिप्रकाशापेक्षायामपि तदन्यनैरपेक्ष्यात् आद्यासामञ्जस्यमात्माश्रयप्रसङ्गेन स्वातिरिक्तविशेषणानर्थक्येन द्वितीयस्य च तन्मन्वानः प्रतिविधत्ते **प्रकाशान्तरेत्यादि** । **व्याघातादिति** । सिद्धत्वस्य प्रकाशसापेक्षत्वव्याप्यतया तेन तल्लब्ध्या पुनस्तत्प्रतिविहितौ व्याहतिरित्यर्थः । चाक्षुषत्वस्यैवालोकापरपर्यायप्रकाशजन्यतावच्छेदकतया, स्पार्शनादिसाधारणनिश्चयत्वरूपसिद्धित्वस्य तदभावेन न क्षतिरित्यरुचेराह **शशेति** । सिद्धित्वस्य कस्यापि जन्यतानवच्छेदकतया तदभावेन दुःसमाधेयत्वादिति हृदयम् । **अस्वविषय इति** । घटादिज्ञानात् घटादिगोचरव्यवहारानुदयेन समानविषयकज्ञानव्यवहारयोरेव हेतुहेतुमद्भावस्य स्थिततया व्यवहारहेतुप्रकाशत्वस्य स्वविषयकत्वव्याप्यतया व्यवहारांशे स्वविषयकत्वोपादानानर्थक्यादिति भावः । ननु कुटादिभ्यः रुधादिभ्य इत्यादितद्गुणसंविज्ञाननिर्देशेषु तादृशनिर्देशाविषयेऽपि कुटादौ रुधादौ च तद्विषयीभूते पुटभिद्यादितुल्यकक्ष्यापन्नतया कार्यकरत्वदर्शनात् प्रकृतेऽपि तथा किं न स्यादित्याशङ्कते **तद्गुणेति** । **गुणस्यापीति** । तादृशनिर्देशाधीनान्वयधीनिरूपितसमासाघटकपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नस्यापि कुटादेः, रुधादेश्चेत्यर्थः । बहुव्रीहेर्गुणसाधारणधर्मावच्छिन्ने शक्तिमुपगच्छतां पाणिनीयानां, तत्तद्घटकैकपदे तद्धर्मावच्छिन्ने लक्षणामूरीकुर्वाणानां नैयायिकानां मते चोक्तधीप्रकारीभूतस्यापि दर्शितदिशा समासवृत्तिविषयत्वोपगमादिति भावः ।

१३ सु०— किञ्चात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासते अरूपिद्रव्यत्वादाकाश(ादि)वत् । अन्यथा रूपित्वप्रसङ्गः । कर्मतया प्रकाशे रूपोपयोग इति चेन्न । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति वदन्तं प्रति विशेषणवैयर्थ्यात् । एतेनानुमाने(ऽपि) प्रयोजकान्तरशङ्का

(परास्ता) निरस्ता । किं चात्मा यदि तदविषयोऽपि तत्र प्रकाशते हन्त तर्हि रूपज्ञाने रसोऽपि कस्मान्न प्रकाशते । अनाश्रयत्वादिति चेत् । तत् किं यावज्ज्ञानसम्बन्धि (तावत्) ज्ञाने प्रकाशते, किंवाऽऽश्रय एव ॥ आद्ये चक्षुरादाव(पि)तिप्रसङ्गः(ङ्गात्) । द्वितीयेऽपि नियामकं वाच्यम् । न हि घटोऽयमित्यात्माऽवभासते । घटमहं जानामीतिप्रत्ययस्तु घटज्ञानविशिष्टात्मकर्मकोऽन्य एव । आत्मसिद्धिस्तु कर्मतया(ऽपि) भविष्यतीति । एतेन स्वप्रकाशतयाऽऽत्मसिद्धिरपि परास्ता । स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वतद्रूपत्वातिरिक्तायास्तस्या निरूपयितुमशक्यत्वात् ।

तदेवं कर्तृकर्मभावो न भेदव्याप्त इति सिद्धम् ।

परि०— अनुमानेऽपीति । आत्मा न चाक्षुषे ज्ञानेऽवभासते इत्यनुमाने इत्यर्थः । ज्ञानानाश्रयत्वज्ञानासम्बन्धित्वादिकमेव चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे प्रयोजकं न त्वरूपिद्रव्यत्वमिति शङ्का निरस्ता । चाक्षुषज्ञानावभासे रूपस्यैव प्रयोजकत्वेन तदभावे तदभावनियमेन हेतोरेव प्रयोजकत्वाज्ज्ञानाश्रयत्वस्याप्रयोजकत्वादिति भावः । **अनाश्रयत्वादिति** । तज्ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः । घट इत्यादिज्ञाने आत्मनो भानमेव नियामकमित्यत आह **न हीति** । ननु घटज्ञानस्याकारो न घटोऽयमिति, किन्तु घटमहं जानामीत्येव । तत्र चात्मा भात्येवेत्यत आह **घटमिति** । नन्वत्रापि प्रत्यये ज्ञानमेव कर्मतया भाति । आत्मा त्वाश्रयतयैव । अन्यथात्मसिद्धिरेव न स्यादित्यत आह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । अत एव प्राग्घटज्ञानकर्मक इत्यनुक्त्वा ज्ञानविशिष्टात्मकर्मक इत्यवोचमिति भावः । एवञ्च विशिष्टात्मज्ञाने कर्तुरेव कर्मत्वं प्राप्तमित्याकूतम् ।

यादु०— एतेनानुमान इति । चाक्षुषज्ञानासम्बन्धित्वं नोपाधिः । सम्बन्धपदेन कर्मत्वविवक्षायां साधनव्यापकता । सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु चक्षुरादौ साध्यव्यापकतेति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्त्वात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमाने चाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति शङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेणाश्रयत्वस्य प्रकाशप्रयोजकत्वेऽज्ञानाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वाश्रयतयाऽऽत्मनः चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे कथं घटमहं जानामीति चाक्षुषज्ञानाकार आत्मोल्लेखी उपपन्नः स्यात् । अत आश्रयाभाने ज्ञानाकार एव नियामक इत्यत आह **न हि घटोऽयमिति** । ततश्च यच्चाक्षुषज्ञानं तस्य घटोऽयमित्येवाकारो, न तत्रात्मा भासते । यत्र चात्मा भासते घटमहं जानामीत्यत्र, न तच्चाक्षुषमिति न चाक्षुषज्ञाने आश्रयज्ञाने ज्ञानाकारो नियामक इति भावः । ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयभाने नियामिकेत्यत आह **आत्म-**

सिद्धिरिति । **कर्मतयेति** । अहं जानामीत्यत्रेति शेषः । एवं स्वमतेऽन्यथोपपत्तिमभिधाय मायावाद्युक्तान्यथोपपत्तिं दूषयति **एतेनेति** । उभयत्रापि कर्मतयैवात्मसिद्धेरागतत्वेनास्मदुक्तप्रकाराबहिर्भावेनेत्यर्थः । सुषुप्तावप्यात्मज्ञानानुभवादकर्मकज्ञानस्य नित्यत्वं तावदावश्यकम् । तस्य चात्मभेदे ज्ञानस्याबुभुत्सितग्राह्यत्वेन ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्था, स्ववेद्यत्वे आत्मज्ञानयोरुभयोः स्वप्रकाशत्वकल्पनागौरवप्रसङ्गः । अतो यावद्द्रव्यभाविना तेनात्मनोऽभेदाङ्गीकार एव श्रेयानित्याशयेनोक्तम् **तद्रूपत्वेति** । अत्र च ज्ञानस्य नित्यत्वान्न क्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वापर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् । **अशक्यत्वादिति** । अवेद्यत्वपराप्रकाशत्वादिरूपायाः सिद्ध्युपायानुपन्यासेनासङ्गतत्वात्स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्वादिरूपायाश्च स्वकर्मकत्वं विनाऽसम्भवादिति भावः । एवं मामहं जानामीत्यत्रात्मनोऽकर्मत्वे तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गातत्कर्मत्वे वाच्ये तत्र व्यभिचारान्न कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेनैव द्वितीयं पक्षमुपादाय तत्र व्यभिचारिणो हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं प्रदर्शयन्नुत्तरग्रन्थमवतारयति **तदेवमित्यादिना** । एवं च प्राग्विकल्पितस्य नेति द्वितीयपक्षस्यादूषणान्न्यूनतेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ।

वं०प०— इतोऽप्यात्मा न ज्ञानाश्रयतया भासत इत्याह **किञ्चेति** । **अन्यथेति** । आत्मनोऽपि चाक्षुषज्ञानेऽवभासाङ्गीकारे । **रूपित्वेति** । तदेव हि द्रव्यं चाक्षुषं यन्महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवदिति भावः । उपयोग इत्यनन्तरं नाश्रयतया प्रकाशे, आत्मा तु ज्ञानाश्रयतया प्रकाशतेऽतो न तत्र रूपस्योपयोग इति वाक्यशेषः । तथा चारूपिद्रव्यत्वेऽपि ज्ञानाश्रयतया चाक्षुषज्ञानेऽवभाससम्भवादप्रयोजकतेति भावः । **विशेषणेति** । कर्मतया विशेषणे वैयर्थ्यमित्यर्थः । यद्यकर्मतया प्रकाशमानं किञ्चित्स्यात्तदा परं तद्व्यावर्तनायेदं विशेषणं सार्थकं स्यात् । न ह्येतदस्त्यतो व्यावर्त्याभावादिदं विशेषणं व्यर्थमिति भावः । तदविषयोऽप्यात्मा आश्रयतया प्रतीयते इति ब्रुवाण आशङ्कते **अनाश्रयत्वादिति** । रसस्य रूपज्ञानानाश्रयत्वादात्मनश्च तदाश्रयत्वादित्यर्थः । **ज्ञानसम्बन्धि** आश्रयकरणादिकम् । तावत्सर्वमिति शेषः । **आद्य इति** । चक्षुरादेर्ज्ञानकरणत्वेन तत्सम्बन्धित्वाद्रूपादिज्ञाने चक्षुरप्यवभासेतेत्यर्थः । **इतीति** । इत्यत्रेत्यर्थः । ननु घटमहं जानामीति चाक्षुषप्रत्यये भासत एवेति चेत् तत्राह **घटमहमिति** । घटज्ञानवानहमिति तदर्थः । अन्यः चाक्षुषो न, किन्तु साक्षिरूपानुव्यवसायरूप इत्यर्थः । **तदेवमिति** । कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । भेदव्याप्तो नेति द्वितीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्याह **न कर्मकर्तृभाव इति** ।

आनन्दः— नन्वरूपितद्रव्यत्वमस्तु चाक्षुषतया नावभासत इति मास्तु तथा च विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजको हेतुरित्यत्राह **अन्यथेति** । तथा च हेतूच्छित्तिरेव विपक्षे बाधिकेति महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्यैव चाक्षुषज्ञानावभासे प्रयोजकमिति भावः । ननु कर्मत्वेन चाक्षुषज्ञानावभासे महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं प्रयोजकम् । ननु चाक्षुषज्ञानावभासस्य मात्रे (?) तथा च प्रयोजकं स्यादेवेति शङ्कते **कर्मतयेति** । **प्रकाशमानमिति** । तथा च द्रव्यविषयकचाक्षुषज्ञानमात्रं प्रत्युक्तस्य प्रयोजकतया हेतूच्छित्तिः स्यादेवेति भावः ।

एतेनेति । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशते इति वचनेनेत्यर्थः । अतिशब्दो भिन्नक्रमः । (नन्वनुगतसामान्यस्य) योजनप्रकारान्तरशङ्कापि । ज्ञानानाश्रयरूपप्रयोजकान्तरशङ्कापि । ननु प्रतीतिरेव नियामिकेत्यत आह **न हीति** । तथापि प्रतीत्यन्तरं नियामकं स्यादित्यत आह **घटमिति** । ननु ज्ञानाश्रयत्वेनात्मभानाभावे तदसिद्धिरेव स्यादित्यत आह **आत्मेति** । अपिशब्दः संभावनार्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह **स्वकर्मकेति** । तत्राद्ये प्रकाशत्वोक्त्या तत्कर्मत्वस्योक्तत्वेन कर्तृकर्मणोरैक्यापत्तिः । द्वितीये प्रकाशरूपत्वोक्त्या क्रियात्वस्योक्तत्वेन क्रियाकर्मभावस्यापत्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— यदुक्तं घटादिसन्निकृष्टेन चक्षुरादिनोपजनितं ज्ञानमाश्रयतयाऽऽत्मानं व्यवस्थापयतीत्यात्मनश्चाक्षुषज्ञाने भानं तद्दूषयति **किञ्चात्मेति** । ननु चाक्षुषज्ञाने कर्मतया प्रकाशाङ्गीकारात् । अरूपित्वेनात्मनश्चाक्षुषज्ञाने भानसामान्याभावसाधनमयुक्तम् । तस्य तं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । कर्मतया प्रकाशाभावं प्रत्येव प्रयोजकत्वाच्चेत्याशयेन शङ्कते **कर्मतयेति** । **प्रकाशमानमिति** । प्रकाशमानं वस्तु कर्मतयैव प्रकाशत इति वदन्तं प्रति चाक्षुषज्ञाने कर्मतया प्रकाशे रूपोपयोग इत्यत्र कर्मतयेति विशेषणं व्यर्थम् । तद्व्यावर्त्यस्य प्रकारान्तरेण प्रकाशस्याभावादिति भावः । **एतेनेति** । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशते न प्रकारान्तरमस्तीत्युक्तत्वेनात्मा न चाक्षुषज्ञाने भासते अरूपिद्रव्यत्वात् आकाशवदित्यत्र आकाशस्य चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे ज्ञानानाश्रयत्वं प्रयोजकम् । तथा च तदेव तत्रोपाधिरिति शङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । **चक्षुरादाविति** । ज्ञानकरणत्वेन चक्षुरादेरपि ज्ञानसम्बन्धित्वात् चाक्षुषज्ञाने तस्य प्रकाशप्रसङ्ग इत्यर्थः । **तदेवमिति** । एवमुक्तरीत्या कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तौ नियामकाभावात् कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्तौ नेति द्वितीयपक्ष एवावशिष्यत इति भावः ।

श्रीनिधि०— **प्रयोजकान्तरमिति** । ज्ञानाश्रयत्वमित्यर्थः । **एतेनेति** । प्रकाशमानं कर्मतयैवेति वदन्तं प्रत्युक्तयेत्यर्थः । तथा चात्मा प्रकाशते ज्ञानाश्रयत्वादिति वक्तव्यम् । एवञ्च ज्ञानाश्रयत्वं प्रयोजकं नेति वदन्तं प्रति तत्कथनमसङ्गतमिति भावः । ननु बाधकाभावे तस्य प्रयोजकत्वं अङ्गीकारार्हमेवेत्यत आह **किञ्चेति** । **अनाश्रयत्वादिति** । ज्ञानानाश्रयत्वादित्यर्थः । आत्मनश्चाक्षुषज्ञाने भानमनुभवविरुद्धं चेत्याह **न हि घटोऽयमिति** । **अन्य एवेति** । घटादिसन्निकृष्टचक्षुरादिनो जनिताद्विज्ञानादन्य एवेत्यर्थः । ज्ञानाश्रयत्वेनात्मनो अभाने तत्सिद्धिरेव न स्यादित्यत आह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । **परास्तेति** । मायियुक्तेत्यर्थः । **निरूपयितुमशक्यत्वादिति** । स्वव्यवहारे स्वातिरेकिसंविदन्तरानपेक्षत्वमित्यादेरिति भावः । **तदेवमिति** । उक्तरीत्या भेदव्याप्त इत्याद्यपक्षनिराकरणेनेत्यर्थः । **सिद्धमिति** । प्रतियोगितदभावयोर्मध्ये अन्यतरासंभवे अन्यतरविधिनियम इति भावः ।

शे०वा०— एवं स्वप्रकाशत्वानिरुक्तेर्न स्वप्रकाशतया स्वरूपव्यवस्थापकत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । इदानीं ज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मव्यवस्थापकत्वं परोक्तं दूषयति **किञ्चेति** । अप्रयोजकत्वं निराह **अन्यथेति** । **कर्मतयेति** । तथा च रूपवत्त्वस्य चाक्षुषज्ञाने कर्मतया प्रकाशे प्रयोजकत्वात् अरूपिद्रव्यत्वेन कर्मतया चाक्षुषज्ञाने प्रकाशाभाव एव साधनीयो न तु अरूपिद्रव्यत्वेन तत्र प्रकाशाभावः । चाक्षुषज्ञानमात्रे रूपवत्त्वस्याप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वात् ।

तथा च सिद्धसाधनतेति भावः । न च ज्ञानस्यारूपिद्रव्यत्वेऽपि चाक्षुषज्ञाने भानात् तत्रानैकान्त्यमिति वाच्यम् । तस्यापि पक्षतुल्यत्वेन तदनवकाशात् । अत एव किञ्चेत्युक्तम् । अन्यथाऽऽत्मनो भानस्य पूर्वमदूषितत्वात्किञ्चेत्यनुपपन्नं प्रसज्येतेति द्रष्टव्यम् । **विशेषणेति** । कर्मतयेति विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । सम्भववद्व्यभिचारस्यापि विशेषणताप्रयोजकत्वादिति भावः । **एतेनेति** । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेणाऽऽश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेनानाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वासिद्ध्याऽप्रयोजकत्वेनात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमानेऽरूपिद्रव्यत्वापेक्षया ज्ञानानाश्रयत्वरूपोपाधिशङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । उक्तमुपाधिमेवोद्भाव्य दूषयितुं प्रतिबन्दीं च तावदाह **किञ्चेति** । **तत्किमिति** । यद्यप्यनाश्रयत्वादिति विशिष्योक्तेर्न प्रथमविकल्पावसरः, तथाऽपि यावज्ज्ञानसम्बन्धि तावदपि ज्ञाने प्रकाशत एवेत्यङ्गीकृत्य प्रकृते ज्ञानसम्बन्धित्वमुपपादयितुमाश्रयत्वोपन्यास इत्यभिप्रायसम्भवात्प्रथमपक्षप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **आद्य इति** । चक्षुरादेरपि ज्ञानकारणत्वेन ज्ञानसम्बन्धित्वादित्याशयः । **नियामकं वाच्यमिति** । तेन विना चक्षुरादिकरणादेर्न भानं किं त्वाश्रयस्यात्मन एवेति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तच्च दुर्वचमिति भावः । ननु घटज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे घटमहं जानामीति आद्योल्लेखिचाक्षुषघटज्ञानाकारानुपपत्तेरेवाश्रयतया भाने नियामिकेत्यतो यद्धटज्ञानं तत्रात्मनोऽवभास एव नास्ति । यत्र च घटमहं जानामीत्यादावस्त्यात्मावभासो न तद्धटज्ञानं, किन्तु घटज्ञानविशिष्टात्मज्ञानमेवेति न तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽप्यात्मन आश्रयतया घटज्ञाने भानसिद्धिरित्याह **न हीति** । ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयतयाऽऽत्मभाने नियामिकेत्यतः स्यादेतदेवं यद्याश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिः स्यात् । न चैतदस्ति । चाक्षुषादिज्ञाने कर्मतयाऽवभासेनापि तत्सिद्धिसम्भवात् । ततश्चान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावात् नोक्तनियमसिद्धिरित्याह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । केचित्तु 'घटमहं जानामीत्यात्मोल्लेखिघटज्ञानाकारानुपपत्तिर्वा तत्राश्रयात्मभाननियामिकाऽऽश्रयतयाऽभानेऽसिद्धिप्रसङ्गो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीति** । द्वितीयं दूषयति **आत्मेति** । **कर्मतयेति** । 'घटमहं जानामीति घटज्ञानविशिष्टात्मानुभवे तद्विशिष्टात्मनः कर्मत्वादिति भाव' इत्याहुः । अन्ये तु 'तर्हि घटज्ञाने आत्मभानं न स्यात् । ततश्च तदसिद्धिप्रसङ्ग इति न तदभाव इत्यतो यद्धटज्ञानं न तत्रात्मा भासते, घटोऽयमित्यादौ तदभावात् । यत्र चात्मा भासते घटमहं जानामीत्यादौ तच्च न घटज्ञानमित्याह **न हीति** । अत एव न तदसिद्धिप्रसङ्गोऽपीत्याह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । **कर्मतयेति** । 'मामहं जानामीत्यत्रेति शेष' इत्याहुः । ननु नात्मसिद्ध्यर्थं तस्य कर्मत्वमाश्रयणीयम् । वेदान्तरीत्या विनापि कर्मत्वं स्वप्रकाशतयैव तत्सिद्धिसम्भवादित्यत आह **एतेनेति** । एतेनेत्युक्तं हेतुमेव विशदयति **स्वकर्मकेति** । **अशक्यत्वादिति** । उक्तरीत्येति शेषः । अयमाशयः । स्वप्रकाशत्वं न तावत्स्वप्रकाशान्तरानपेक्षसिद्धिकत्वम् । घटादेरपि तदापातात् । नापि स्वातिरिक्तप्रकाशानपेक्षसिद्धिकत्वम् । स्वातिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यात् । नापि प्रकाशानपेक्षसिद्धित्वम्, व्याघातात्, शशविषाणादेरपि सिद्धिप्रसङ्गाच्च । नापि स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वम् । स्वविषयवत्त्वं विना तदयोगात् । तस्मात्स्वकर्मकप्रकाशवत्त्वं वा स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वा स्वप्रकाशत्वमिति वाच्यम् । न च तत् तेषां मते आत्मनः सम्भवति । कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गेन परैस्तदनङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा

उभयत्र कर्मतयैवात्मसिद्धेः प्राप्तत्वेन अस्मदुक्तप्रकाराबहिर्भाव इति । अत्र च स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्येश्वर-ज्ञानवन्नित्यत्वान्न कार्यक्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वापर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं मामहं जानामी-त्यत्रात्मनोऽकर्मत्वे उक्तरीत्या तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात् कर्मत्वे वाच्ये तत्रैव व्यभिचारान्न कर्तृकर्मभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेन द्वितीयपक्षमुपादत्ते **तदेवमिति** ।

स०व्र०— एतेनेति । चाक्षुषज्ञानासम्बन्धित्वमुपाधिर्न भवति सम्बन्धित्वस्य कर्मत्वाविनाभूतत्वेन साधनवतः पक्षादव्यावृत्तत्वेन साधनव्यापकत्वात् । सम्बन्धित्वमात्राश्रयणे चक्षुरादौ साध्यव्यापकता । अथ ज्ञानाश्रयत्वमुपाधिः, तन्न; प्रतिपक्षानुमानस्यानैकान्त्यप्रसङ्गात्, घटोऽयमिति ज्ञाने आत्माऽप्रतिभासात्; 'यत्कर्म तदेव प्रकाशते नान्यत्' इति नियमाङ्गीकारेणाश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेन अनाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशा-प्रयोजकत्वाच्चेति । ननु घटमहं जानामीत्यत्र घटस्यैव कर्मत्वात् आश्रयतया प्रतिभासानभ्युपगमात् कथमात्मावभासत्वमुपपद्यत इत्यत आह **आत्मेति** । किञ्च आत्मा न संविदाश्रयतया परोक्षः वस्तुत्वात् घटवत् । केवलान्वयितया उपाधेरनाशङ्क्यत्वादिति । **अनाश्रयत्वादिति** । विशेषोक्तावपि यावज्ज्ञानसम्बन्धि ज्ञाने प्रकाशत इत्येवाङ्गीकृत्य प्रकृतत्वाभिप्रायेणात्मनः ज्ञानसम्बन्धित्वमुपपादयितुमेवमुच्यते उत ज्ञानाश्रय एव ज्ञाने प्रकाशत इत्यङ्गीकारात् रूपादेश्च तदभावान्न प्रकाशप्रसक्तिरित्यभिप्राये नेति विकल्पकोट्युत्थानं द्रष्टव्यम् । स्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वेन आत्मसिद्धिरित्येतन्मतदूषणेन मायावादमतमपि दूषितमित्याह **एतेनेति** । **निरूपयितु-मशक्यत्वादिति** । तथा च प्रथमपक्षाङ्गीकारे प्रागुक्तव्यभिचारः । द्वितीये पौर्वापर्यविरोध इति द्रष्टव्यम् । प्रथमपक्षस्यासम्भवदुष्टत्वात् द्वितीयं पक्षमभ्युपगमयन् आक्षेपमुपसंहरति **तदेवमिति** ।

विठ्ठल०— एतेनानुमानेऽपीति । प्रकाशमानं कर्म तयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेण आत्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमाने चाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति शङ्का निरस्तेति भावः । अनाश्रयत्वा-दित्यत्राश्रयत्वादिप्रकारकयत्किञ्चित्सम्बन्धाभावादित्यर्थोऽभिमतः किं वाऽऽश्रयत्वप्रकारकसम्बन्धस्यैव प्रयो-जकत्वमुपेत्य तदभावादित्यर्थोऽभिमत इति पृच्छति **इति किमिति** । नन्वाश्रयतयात्मनश्चाक्षुषज्ञानेनावभासे घटमहं जानामीत्यात्मोल्लेखि चाक्षुषज्ञानाकारोऽनुपपन्नः स्यात् अत आश्रयतया भाने घटमहं जानामीति प्रत्यय एव नियामक इत्यत आह **न हि घटोऽयमिति** । तथा च यच्चाक्षुषज्ञानं घटोऽयमित्येवमाकारकं न तत्रात्मावभासते यच्च घटमहं जानामीति ज्ञानं न तच्चाक्षुषम् । अतो आश्रयतया आत्मभानेन चाक्षुषज्ञानाकारो नियामक इति भावः । तर्ह्यात्मसिद्ध्यनुपपत्तिरित्यत आह **आत्मसिद्धिस्त्विति** । मामहं जानामीति ज्ञानकर्मतयेत्यर्थः । एवं कर्तृकर्मभावो भेदेन व्याप्तो नेति द्वितीयपक्षे पर्यवसानमुपपाद्योपसंहरति **तदेवमिति** ।

चषकः— गुरूणां मते चाक्षुषज्ञाने आत्मभानोपगतिः सङ्गच्छत इत्याह **किं चेति** । **अन्यथेति** । विषयताप्रत्यासत्त्या द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपस्य तन्त्रत्वोपगमादिति भावः । **प्रयोजकान्तरशङ्केति** । उक्तानुमाने अरूपिद्रव्यत्वातिरिक्तचाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वस्योपाधिताशङ्का चाक्षुषज्ञाने रूपस्यैव

प्रयोजकताव्युत्पादनेन निरस्तेत्यर्थः । **अन्य एवेति** । मनःकरणकानुव्यवसायरूप इत्यर्थः । **कर्मतयेति** । व्यवसायात्मात्ममनोयोगविषयासंसर्गाग्रहादिघटितसामग्रीनिष्पाद्य यद्विषयिताप्रत्यासत्त्या विषयविशेषितज्ञान-विशेषितात्मविषयकलौकिकप्रत्यक्षात्मकानुव्यवसायरूपज्ञानं तन्निरूपितलौकिकविषयतारूपकर्मतयेत्यर्थः । आत्मनः कर्मतामन्तरेणापि स्वप्रकाशतयैव तत्सिद्धिसम्भवादिति वेदान्तिनयप्रत्याचिख्यासया तमनुवदति **एतेनेति** । कर्मत्वोरीकार एवात्मसिद्धिरित्येतादृशार्थ एव पर्यवसानेन अस्मदभिहितविधा ब्रहिर्भविनेत्यर्थः । तदेव विशदयति **सकर्मकेति** । सुप्तिदशायामप्यात्मज्ञानानुभवेनात्मकर्मकज्ञानावश्यंभावेन तादृशज्ञानस्य चात्मभिन्नत्वे ज्ञानान्तर-वेद्यत्वेऽनवस्थापत्त्या स्ववेद्यत्वे आत्मज्ञानयोरुभयोः कल्पनाप्रसङ्गेन यावद्द्रव्यभाविना तेनात्मनाऽभेदाङ्गीकार एवाश्रेयानित्याशयेन तद्रूपत्वेत्युक्तिः । एतत्कल्पे ज्ञानस्य नित्यतया न क्रियाकर्मभावनिबन्धनपौर्वापर्यानुपपत्ति-प्रसङ्ग इति मन्तव्यम् । **अशक्यत्वादिति** । आत्मनः सिद्ध्युपायानुपन्यसनेनावेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वस्य दुरुपगमतया स्वव्याहारेत्यादिरूपस्य चोक्तदिशाऽपहस्तितत्वादिति भावः । एवं मामहं जानामीति प्रतीति-निरूपितकर्मत्वस्यात्मन्यनुपगमे तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गेन तत्र तत्कर्मत्वस्योपेयतया तत्रैवानैकान्त्यात् । न कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमकल्पीयदूषणनिगमनापदेशेन द्वितीयकल्पमुपाददानस्तत्रानैकान्त्येन हेतुत्वे-नोपादानानुपपत्तिरूपां क्षतिमभिदधान उत्तरग्रन्थमवतारयति **तदेवमित्यादि** । इत्थं च प्राग्वितर्कितस्य भेद-व्याप्तत्वनिषेधोपरक्तद्वितीयवितर्कस्याप्रतिविधानान्न्यूनतेति दोषानवकाशः ।

॥ इति कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावः ॥

* * *

॥ अथ ततश्च तत्र कर्मकर्तृभावस्य या भेदव्याप्तिः सा औत्सर्गिकी ॥

१४ सु०— तथा च कथं हेतुत्वेनोपादानमित्यत आह **कर्मेति** ।

अनु०— **कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ॥**

यावेकस्यां क्रियायां कर्मकर्तारौ तयोर्भेद इत्यस्त्येव व्याप्तिः, किं त्वौत्सर्गिकी । न तु धूमस्येवाग्निना सङ्कोचानर्हेत्यर्थः । ततः किं लब्धमिति चेद्दोषद्वयं परिहृतमिति क्रमेणाह **अभेदोऽपीति** ।

अनु०— **अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ।**

यस्मात् **कर्मकर्त्रोरुत्सर्गत** एव **भिदा**, तस्माद्विशिनष्टि स्वविषयमुत्सर्गविषया-द्व्यवच्छिनत्तीति **विशेषो**ऽपवादः **तस्मिन्सत्यभेदोऽपि स्यात्** । तथा च 'मामहं जानामी'-

(त्याद्यु)त्युपपन्नं भवति । यतश्चोत्सर्गोऽप्यपवादाभावे बली स्वसाध्यसाधने समर्थः, न चास्ति प्रकृतेऽपवादः, तस्मादत्र हेतुत्वेनोपादानमपि युज्यते । यथा हि न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यौत्सर्गिको भूतहिंसानिषेधोऽग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिनाऽपोद्यते, भवति चानपोदिते ब्रह्महिंसाद्यकरणीयत्वे प्रमाणम् ।

नन्वेवं तर्हि प्रमेयत्वानित्यत्वयोरप्येवं वक्तुं श(क्येत)क्यत एव; 'प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनौत्सर्गिकी व्याप्तिः, अपवादेन त्व(च)ाकाशादौ नित्यत्वम्, अपवादाभावाच्छब्दादावनित्यत्वसाधकते'ति, ततश्चानैकान्ति(को)कतोच्छेदः स्यात् । मैवम् । सामान्यविषयेण हि प्रमाणेनार्थे प्रतीते (सति) विशेषविषयेणापवादो भव(िष्य)ति । ततश्च सर्वतः (सर्वत्र) प्रसक्ता बुद्धिस्तद्विषयं परित्यज्यान्यत्र विश्राम्यति (च) । न च सर्वभूतहिंसानिषेधस्येव प्रमेयत्वानित्यत्वव्या(प्र)ाप्तेः केनापि प्रमाणेन प्राप्तिरस्ति, किं नाम प्रमेयत्वं, नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सह (व्यव)स्थितमेवोपल(क्ष्य)भ्यत इति न तत्र (अपि) उत्स(र्गिका)र्गापवादन्यायस्यावकाशः ।

एवं तर्हि कर्मकर्तृभावोऽपि भेदाभेदाभ्यां सह व्यवस्थित एवोपलब्ध इति कथमत्राप्युत्सर्गापवादन्या(या)यस्यावकाशः । मैवम् । प्रत्यक्प(त्त्व)पराक्त्वरूपो हि कर्तृकर्मभावः । स तावदापाततो विरोधाद्भेदेन घटनीयो (वा) विशेषेण वा । तत्र भेदो मुख्यः, विशेषस्तु प्रतिनिधिरित्युक्तम् । न च मुख्यप्रतिनिध्योः समकक्ष्यतया प्रतिभासो भवति, अतो भेदः सामान्यतः प्राप्नोति विशेषस्त्वपवादेनेति युक्तमुक्तम् ॥ यथा चानुगतसामान्याभावेऽप्युत्सर्गापवादन्यायसंभवस्तथा वक्ष्यामः ॥ सोपाधिकसम्बन्धस्य साधनाङ्गताऽभाववत् सोपाधिकव्यभिचारस्यापि न दूषणाङ्गत्वमिति किमत्रालौकिकम् । वक्ष्यते चैतदिति ।

परि०— दोषद्वयमिति । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वे मामहं जानामीत्यात्मसाक्षात्कारानुपपत्तिः । अव्याप्तत्वे च सूत्रे भेदव्याप्तत्वमुपेत्य कर्मकर्तृव्यपदेशस्य हेतुत्वेनोक्त्यनुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः । **न चास्ति प्रकृतेऽपवाद इति** । अर्भकौकस्त्वस्य व्योमवत्समाहितत्वाच्चक्षुर्मयत्वादेश्चानन्दमयनयन्यायेन सावकाशत्वादिति भावः । **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति भावः । **प्रतिनिधिरित्युक्तमिति** । जन्मादिनय उक्तमित्यर्थः । ननु हिंसात्वादिजातिविषय उत्सर्गः । अग्नी-

षोमीयादिव्यक्तिविशेषविषयः अपवादः सिद्धः । 'कुतो भस्मत्वमात्तस्य नरत्वं पुनरिष्यते' इत्यादिना वैशेषिकनयेऽनुगतजातिः सिद्धान्ते निरसिष्यते । तथा च कथमुत्सर्गापवादन्यायावकाश इत्यत आह **यथा चेति** । '(इति) व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्येतद्व्याख्यानसुधायां वैशेषिकनये सादृश्यमादायैवोत्सर्गादिरिति वक्ष्याम इति भावः । नन्वपवादकृतव्यभिचारिणोऽपि व्यभिचारित्वात्तस्य हेतुत्वेनोपादानमलौकिकमित्यत आह **सोपाधिकेति** । **वक्ष्यते चैतदिति** । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्त-मपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति' इति भक्तिपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ।

यादु०— दोषद्वयमिति । आद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचारो द्वितीयपक्षोक्तो हेतुत्वेनोपा-दानानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः । **भूतहिंसानिषेध इति** । या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्सर्गिको नियम इत्यर्थः । **सर्वभूतहिंसानिषेधस्येवेति** । सर्वभूतहिंसात्वनिषेधयोर्व्याप्तिरिवेत्यर्थः । **सहव्यवस्थित एवेति** । तथा च कर्म-कर्तृभावभेदयोः सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः । क्वचित्सहावस्थानादापातत इत्युक्तम् । **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति भावः । **सामान्यत इति** । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावेन कथमुत्सर्गापवादन्यायसंभवः । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतर-स्याप्रामाण्यमेव स्यात् । भिन्नविषयकत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणाप-वाददर्शनादिति बाधकावतारादित्यत आह **यथा चानुगतेति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनु-व्याख्यानव्याख्यावसरेऽनुगतसामान्यभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु व्यभिचारो न दूषणाङ्गमित्येतत्कथमित्यत आह **सोपाधिकेति** । **सोपाधिकस्येति** । अपवादादि-निमित्तस्येत्यर्थः । कुत एतत्कल्पनीयमित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । 'अतो हि भोजनादीनामिष्टसाधनतानुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इत्यत्र सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणत्वाभावादेव ह्यागामिभोज-नादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणाङ्गं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानं प्रसज्येत । तत्रापि क्वचिदपथ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्या-प्युपलम्भेन व्यभिचारसद्भावात् । न च तत्र पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालफलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । न च भोजनत्वस्यामानत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । प्रेक्षावतां निःशङ्क-व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतो निरुपाधिक एव व्यभिचारो दूषणाङ्गं न सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं वक्ष्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— हेतुत्वेनोपादानमिति । शारीरस्य सर्वगतत्वाभावे कर्मकर्तृव्यपदेशस्य कथं हेतुत्वेनोपा-दानम् । कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावेनाभेद एवोपपन्नत्वाज्जीवस्यैवास्तु सर्वगतत्वम् । तथा च जीवः स्वात्मानं स्वयं शंसतीति युक्तमेवातो विरुद्धो हेतुरित्याशयः । **ब्रह्महिंसादीति** । एवं प्रकृतेऽपि शंसनक्रियायां कर्मकर्त्रोर्भेदव्यपदेशोऽपवादाभावात् प्रकृतार्थे प्रमाणत्वं भविष्यतीति भावः । **सहव्यवस्थितमेवेति** । यत्र नियम-

ग्राहकं प्रमाणमस्ति तत्रैव नियमे चेद्व्यभिचारो दृश्यते, तर्हि तत्रोत्सर्गापवादन्यायावतार इति भावः। **एवं तर्हीति**। कर्मकर्त्रोरपि भेदग्राहकं प्रमाणं नास्त्येवेति भावः। **विशेषेण वेति**। अभेदमङ्गीकृत्य भेदकार्यकारिणा विशेषेणेत्यर्थः। **प्रतिनिधिः** भेदप्रतिनिधिः। **समकक्ष्यतयेति**। सोमपूतिकयोरदर्शनादिति भावः। अत इत्यनन्तरं कर्मकर्त्रोरिति शेषः। **अपवादेनेति**। मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारेण भेदापवादकतया तत्प्रतिनिधिर्विशेष इत्यर्थः। एवं च प्रमेयत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां सहावस्थाने न कोऽपि विशेषोऽस्ति। किन्तु साम्येनैव। प्रकृते तु कर्मकर्तृभावस्याभेदेन सहावस्थानं विशेषबलेनैव इति भेदेन सहावस्थानरूपकोट्या साम्यं नास्तीति भेदेनैव सहावस्थानं प्रामाणिकमिति, तदेव प्रबलमिति भावः। ननु कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वात् न शारीरस्य सर्वगतत्वमुपपद्यत इत्येतदयुक्तम्। मामहं जानामीत्यभेदावगाहिप्रत्यक्षरूपापवादकप्रमाणनिमित्तव्यभिचारादर्शनेन भेदव्याप्तत्वासम्भवात् कथं व्यभिचारिणस्तस्य हेतुत्वेनोपादानमिति चेत्। न। एतादृशव्यभिचारस्य दूषणानङ्गत्वात्। कथमिति चेत्तत्राह **सोपाधिकेति**। शाकपाकजत्वप्रयुक्तश्यामत्वसम्बन्धस्येत्यर्थः। **सोपाधिकव्यभिचारस्येति**। किं नाम स्वारसिकव्यभिचारस्यैव दूषणाङ्गत्वम्। न चात्र तादृशो व्यभिचारोऽस्तीत्याशयः।

आनन्दः— कर्मकर्त्रभिधेत्ययुक्तं एकस्यैव देवदत्तस्य क्रियाभेदेनोभयोरपि दृष्टत्वादित्यत्राह **याविति**। नन्विदानीमेव व्यभिचारो दर्शितोत आह **किं त्विति**। अस्यार्थमाह **नन्विति**। उत्सर्गस्य बाधकैकापोद्यत्वे दृष्टान्तमाह **यथा हीति**। अथ वादाभावे बलीत्यत्र दृष्टान्तमाह **भवति चेति**। स्ववचनस्याभाससमानयोगक्षेमत्वं शङ्कते **नन्वेवमिति**। भवद्भिरनङ्गीकारात्कथं भेदस्य सामान्यतः प्राप्तिर्विशेषतोऽपवादतेत्युत्सर्गापवादन्यायसंभवो भवन्मत इत्यत आह **यथा चेति**। वक्ष्यामः। वैशेषिकपरीक्षायां ननु कर्मकर्तृभावस्य भेदे न सत्यपि व्यभिचारे पुनः साध्यसाधनभाव आश्रीयते न तु व्यभिचारस्य दूषणत्वमेवेत्येतदलौकिकमत्राह **सोपाधिकेति**। तथा चास्य सोपाधिकव्यभिचारत्वेन वास्तवव्यभिचारत्वाभावात्सोपाधिकसहचारस्य साधनाङ्गभाववन्नास्य दूषणाङ्गत्वमिति भावः। **वक्ष्यत इति**। अत्रापि वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः।

कं०रा०— तत्र दूषणमाह **तथा चेति**। कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाभावे अयं सर्वगतो न शारीरः। आत्मानं परस्मै शंसतीति शंसनक्रियायां सर्वगतस्य कर्मत्वेन शारीरस्य कर्तृत्वेन व्यपदेशादिति सर्वगतशारीरयोर्भेदसाधने कर्तृभावस्य हेतुत्वेनोपपादनं कथमित्यर्थः। **तत इति**। कर्मकर्तृभावस्य भेदेन सहौत्सर्गिकव्याप्त्यङ्गीकारात्किं लब्धमिति चेत्। कर्मकर्तृभावस्य भेदव्याप्तत्वाङ्गीकारे मामहं जानामीत्याद्यनुपपत्तिः। तदनङ्गीकारे कर्मकर्तृभावस्य हेतुत्वेनोपादानमयुक्तमिति दोषद्वयं परिहृतमिति क्रमेणाहेत्यर्थः। **ब्रह्महिंसेति**। ब्रह्महिंसादेरकर्तव्यत्व इत्यर्थः। **तदिति**। अपवादविषयमित्यर्थः। **न चेति**। सर्वभूतहिंसानिषेधस्य यथा प्रमाणेन प्राप्तिरस्ति। तथा प्रमेयत्वानित्यत्वव्याप्तेः केनापि प्रमाणेन प्राप्तिर्न चास्तीत्यर्थः। ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावात् कथं सामान्यविषयस्योत्सर्गस्य विशेषविषयेणापवाद इत्युत्सर्गापवादन्याय इत्यत आह **यथा चेति**। अनुगत-

सामान्याभावेऽप्युत्सर्गापवादन्यायो यथा संभवति तथेति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत इत्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वौत्सर्गिकव्याप्तिमतोऽपवादप्रयुक्तव्यभिचारेण दुष्टत्वात्कथं साधकत्वमित्यत आह **सोपाधिकेति** । सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य साधनाङ्गत्वाभाववत्कारणविशेषप्रयुक्तव्यभिचारस्य दूषणाङ्गत्वाभाव इति **किमत्रालौकिकम्** । न किञ्चिदलौकिकमित्यर्थः । ननु कारणविशेषप्रयुक्तव्यभिचारस्य दूषणानङ्गत्वं कथमित्यत आह **वक्ष्यत इति** । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति । अतोऽनुमातिभोजनादीनामिष्टसाधनतामानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इत्येतद्व्याख्यानावसरे कारणविशेषप्रयुक्तव्यभिचारस्य दूषणानङ्गत्वमुपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एवं सिद्धं उत नेति द्वितीयपक्षं दूषयति **तथा चेति** । तत्परिहारार्थं मूलं प्रवृत्तमित्याह **अत आहेति । दोषद्वयमिति** । कर्मकर्त्रोर्देहे मामहं जानामीति प्रत्ययायोगः । अभेदे हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिः इति दोषद्वयमित्यर्थः । **प्रत्यगिति** । अत्रायं निष्कर्षः कर्तृकर्मणोस्तावद् भेद उत्सर्गेण सर्वत्र विरुद्धधर्मादिकरणत्वानुमानेन प्राप्तः । प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात् । मामहं जानामीत्यपवादेन मानेन चोद्यते । एवं च प्रमेयमित्युक्ते नित्यं वा स्यादनित्यं वा स्यादिति कथनसमक्ष्यतया प्राप्तिः । किन्तु सोमाभाव एव पूतिकास्येति द्रष्टव्यः ।

शे०वा०— अस्तु तर्हि द्वितीयो निरवद्यत्वादित्यतस्तत्र च व्यभिचारिणोऽहेतुत्वाद्धेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं दर्शयन् उत्तरग्रन्थमवतारयति **तथा चेति । दोषद्वयमिति** । कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्तः इति आद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यादौ व्यभिचारः । नेति द्वितीयपक्षोक्तो हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूप इत्येवं प्राक् विकल्पितपक्षद्वयोक्तं दोषद्वयमित्यर्थः । कथं क्वचिदपोदितस्यापि प्रकृतेऽपवादाभावमात्रेण हेतुतयोपादानमित्यतन्यथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याशयेनाह **यथा हीति । औत्सर्गिक इति** । या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्सर्गिकोऽयं नियम इत्यर्थः । **सर्वभूतहिंसानिषेधस्येवेति** । सर्वभूतहिंसात्वनिषिद्धत्वयोर्व्याप्तिरिवेत्यर्थः । **सहव्यवस्थित एवेति** । तथा च कर्मकर्तृभावभेदयोरपि सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः । क्वचित्सहावस्थानात् आपतित इत्युक्तम् । **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यादाविति शेषः । **उक्तं** जन्माधिकरण इति शेषः । **सामान्यत इति** । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावात् कथमुत्सर्गापवादन्यायः । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात्, भिन्नविषयत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणापवाददर्शनादित्यत आह **यथा चेति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । नन्वसाधनत्वापादकव्यभिचाराक्रान्तः कर्मकर्तृभावः कथं भेदकः स्यादित्यतो न व्यभिचारमात्रमसाधनत्वे हेतुः, किन्तु निरुपाधिकव्यभिचार एवेत्यभिप्रेत्य व्यभिचारमात्रस्यादोषत्वं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकमुपपादयति **सोपाधिकस्येति** । साधनस्य साध्यसाहित्यमात्रं न प्रामाण्योपयोगि किन्तु निरुपाधिकमेव । अन्यथा सोपाधिकसाध्यसम्बन्धस्य मैत्रीतनयत्वादेरपि श्यामता-

साधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **सोपाधिकेति** । व्यभिचारोऽपि निरुपाधिक एवासाधनत्वे हेतुः । यथा प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन । न हि प्रमेयत्वं स्वभावेन नित्यत्वाव्यभिचारि । व्यभिचारि तु निमित्तान्तरेणेत्यत्र नियामकं पश्यामः । यस्तु स्वभावेन साध्याव्यभिचारिणोऽपि साधनस्यौपाधिको व्यभिचारो नासावप्रामाण्यकारणमिति भावः । कुत एतदित्यतोऽस्यार्थस्य 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यति' इत्यनेन तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यमाणत्वादित्याह **वक्ष्यते चैतदिति** । किमत्र कल्पकमित्यतः 'अतो हि भोजनादीना-मिष्टसाधनताऽनुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इति । तदुत्तरानुव्याख्याने सोपाधिकव्यभि-चारस्य दूषणत्वाभावादेवागामिभोजनादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि च सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानमप्यमानं स्यात् । तत्रापि क्वचिदप-थ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भेन व्यभिचारसद्भावात् । न च पथ्यत्वादिविशिष्टभोजनत्वादिकमेव तत्र साधनमिति न व्यभिचारः । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालं फलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । तस्मान्निरुपाधिक एव व्यभिचारो-ऽसाधनत्वे हेतुर्न तु सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं च वक्ष्यत इत्यर्थः ।

स०व्र०— दोषद्वयमिति । मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचारः, व्यभिचारिणश्च हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः । 'यथा हि' इत्यादिना सामान्यविशेषभावमुपपादयति । मैवमित्यादेरयं भावः । सामान्यव्याप्तेः प्रमितायाः एव विशेषव्याप्त्या प्रमितयैव सङ्कोचः क्रियते । यत्र प्रमितता नास्ति, साहचर्यमात्रं तु प्रतीयते, न तत्र सामान्यविशेषभावः । विशेषप्रमाणप्रवृत्तेः प्रागेव व्यभिचारात् । सामान्यव्याप्तेर्विशेषवृत्तिशङ्काऽनुदयात् । विलक्षणप्रमाणप्राप्तयोश्च न सामान्यविशेषभाव इति । **विशेषेण वेति** । मामहं जानामीत्यत्रेति भावः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावेन कथमुत्सर्गापवादन्यायावकाशः । द्वयोः प्रमाणयोरेकविषयत्वे अन्यतरस्या-प्रामाण्यमेव स्यात् भिन्नविषयत्वे तु नापवादविषयोऽस्तीति बाधकावतारात् । अनुगतसामान्याङ्गीकारे तु सामान्यतः प्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषतोऽपवादविषयत्वेन नोक्तदोषः स्यादित्यत आह **यथा चानुगतसामान्या-भावेऽपीति** । 'व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः । **सोपाधिकस्य व्यभिचारस्यापीति** । अपवादनिमित्तस्य व्यभिचारस्येत्यर्थः । **वक्ष्यते चैतदिति** । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्त-मपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'त्यत्रेति शेषः ।

विट्ठल०— दोषद्वयमिति । आद्यपक्षे मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचार इति शेषः । द्वितीयपक्षे हेतुत्वे-नोपादानायोग इति दोषद्वयमित्यर्थः । **भवति चेति** । तथात्रापीत्यर्थः । प्रमाणमेवेति सम्बन्धः । सर्वभूतहिंसानिषेध-स्येति यथास्य हिंसानिषेधस्य न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति श्रुत्या प्राप्तिस्तथेत्यर्थः । **भेदाभेदाभ्यामिति** । देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ भेदेन मामहं जानामीत्यादावभेदेन सहेत्यर्थः । **आपातत इति** । सहावस्थानस्य क्वाचित्कतया तत्रापि विशेषाङ्गीकाराच्च आपातत इत्युक्तमिति ध्येयम् । **इत्युक्तमिति** । जन्माधिकरण इति शेषः । **वक्ष्याम इति** । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः । ननु व्यभिचारो नाम दूषणाङ्गमित्येतदलौकिकमित्यर्थः । स्यादलौकिकत्वं

यदि निरुपाधिको व्यभिचारः स्यादित्याशयेनाह **सोपाधिकस्येति** । अपवादादिनिमित्तस्येत्यर्थः । **वक्ष्यत इति** । 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'ति भक्तिपादे ....

चषकः— सङ्कोचानर्हेति । यथा हिंसात्वेन अकर्तव्यत्वसाधने वैधहिंसायामनैकान्त्यव्युदसनाय तदन्यत्वं हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं, न तथा धूमेन वह्निसाधने किञ्चित्तत्र निवेशनीयमित्यर्थः । **दोषद्वयमिति** । आद्यकल्पोक्तानैकान्त्यद्वितीयकल्पोक्तानैकान्तिकहेतुपरिग्रहानौचित्यरूपदोषद्वयमित्यर्थः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यधिकृत्य घञो विहिततया विशेषशब्दस्य करणसाधनघञन्ततायामेवापवादबोधकता सङ्गच्छते न तु कर्तृसाधनतदन्ततायां, तस्य तत्र नानुशासनात् विशिनष्टीत्येतत्फलितप्रदर्शनपरम् । उपदेशशब्दस्य करणसाधन-घञन्ततायाः भाष्यवृत्त्यादिषु समर्थितत्वात् । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यावृत्तविशेषणविशेषस्य सर्वत्रापि हेतुतावच्छेदककोटौ निवेशसम्भवेनानैकान्तिकमात्रोच्छेदः स्यादित्याशङ्कते **नन्वेवमिति** । **सामान्यतः प्राप्नोतीति** । एकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वे, तादृशान्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनियन्त्रिताधेयताके, प्रत्यक्पराग्भाव-रूपत्वात् बिम्बप्रतिबिम्बभाववदित्यनुमानेन प्राप्नोतीत्यर्थः । **युक्तमुक्तमिति** । जन्मादिनय इति पूरणीयम् । अथ प्रमाणद्वयस्यानुगतधर्मावच्छिन्नविषयतायामूरीकृतायामेवोत्सर्गापवादन्यायसम्भवः । यथा सार्वधातुकार्धधातुकयोः, पुगन्तलघूपधस्य च, क्ङिति चेत्यादीनाम् । प्रकृते च सिद्धान्ते तादृशधर्मानुपगत्या न तन्न्यायावतारः, द्वयोरेक-व्यक्तिविषयत्वेऽन्यतराप्रामाण्यमेव स्यात् नोभयप्रामाण्यं, भिन्नविषयत्वे च नापवादविषयोऽस्ति । सामान्य-धर्मावच्छिन्नविषयकप्रमाणस्यैव विशेषधर्मावच्छिन्नविषयकप्रमाणेनापवाददर्शनादित्यत आह **यथा चेति** । वैशेषिकपरीक्षायाम् 'इति व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्यमुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीत्यभिधास्याम इत्यर्थः । नन्वनैकान्तिककर्मकर्तृभावः कथं भेदसाधनायालमित्यतो नानैकान्त्यमात्रमसाधनत्वाङ्गं, किन्तु निरुपाधिकत्वविशेषितमित्येतन्निदर्शनप्रदर्शनेन घटयति **सोपाधिकेति** । **वक्ष्यत इति** । साधनलक्षणे भक्तिचरणे 'उत्सर्गतोऽपि यत्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती'त्यादिनाऽयमर्थोऽभिधास्यत इत्यर्थः । 'अतो हि भोजनादीनामिष्टसाध-नताऽनुमा । मानं व्यवहृतौ नित्यं व्यभिचारो हि तत्र च' इति तदुत्तरानुव्याख्याने सोपाधिकानैकान्त्यस्य दूषणत्वविरहादेवागामिभोजनादीनामतीतप्रत्यवसानं निदर्शनीकृत्य प्रत्यवसानत्वेन इष्टसाधनतानुमापनं सङ्ग-च्छते । तस्यापि तत्तायां तु क्वचिदपथ्यत्वोपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भेनानैकान्त्यस्य सूपपादत्वात् । पथ्यत्वविशिष्टप्रत्यवसानत्वं तु न प्राक् स्वध्यवसायम् । तादृगनुमानामानत्वे च प्रेक्षावतां निःशङ्कप्रवृत्त्यनुदय-प्रसङ्ग इति प्रकृतार्थकल्पकं व्यक्तमिति भावः ।

॥ इति कर्मकर्तृभावस्य या भेदव्याप्तिः सा औत्सर्गिकी ॥

॥ इति चतुर्थ(कर्मकर्तृव्यपदेशादिति)सूत्रव्याख्यानम् ॥

* * *

१५ सु०— 'सर्वगतत्वमत्राधिकरणे प्रतिपाद्यत इत्युक्तम्, तत्किं तन्मात्रमुतान्योपलक्षणम् । आद्ये सूत्राणां विश्वतोमुखत्वहानिः, शास्त्रापर्यवसानं चापद्येत । द्वितीये तूपाधिर्वक्तव्यः, अन्यथाऽधिकरणान्तराभावप्रसङ्गात्' इत्यतः प्रथमाधिकरणोपाधिं वदन् प्रसङ्गात्सर्वाधिकरणोपाधीनाह **एतदिति** ।

अनु०— एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् ॥
अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ।
अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥

एतत् सर्वगतत्वं **भावाभिधं** सत्ताभिधम् । यावन्तः शब्दाः क्वचित्प्रतीके स्थितिवाचिनस्ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञातव्यम् ।

क्रिये च ते लिङ्गे च । **ततः** प्रथमाधिकरणात् **परं** द्वाभ्याम् 'अत्ता चराचरग्रहणात्', 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'त्येताभ्यामधिकरणाभ्यां चिन्त्येते ।

नन्वेकमधिकरणं व्यर्थम् । न व्यर्थम् । अ(भ्य)धिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानात् । '**अन्तर** उपपत्तेः' इति '**अन्तर्याम्य**धिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादि'ति चाधिकरणद्वयेन **क्रिया**प्रधानक**भावाख्यं लिङ्गमुच्यते** प्रतिपाद्यते । अत्रापि पूर्ववन्नान्यतराधिकरणवैयर्थ्यम् ॥ अत एव 'क्रिया क्रियया भावो भावेन व्याख्यायत' इति परास्तम् ।

'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इत्यत्रोक्तम् **अदृश्यत्वादि**लिङ्गम् **अभावाख्यम्** । **परा** परस्मिन् 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'त्यधिकरणे प्रतिपाद्या श्रुतिर्नाम न तु लिङ्गम् । तर्हि पादान्तर्भावो न संभवतीत्यत उक्तं **लिङ्गाधिकेति** । **लिङ्गान्यधिकानि** समानाधिकरणानि **यया सा** लिङ्गाधिकेति । यथा प्रथमपादेऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति लिङ्गनिर्णयो बहुनामसमन्वयलाभार्थः तथा बहुलिङ्गसमन्वयलाभार्थो नामविचारोऽत्र न विरुध्यत इति ।

साक्षात्प्रकर(ण)णिनिष्ठत्वात् श्रुतेरुपादानं चोपपद्यते । सा च सूक्तादिव्यावर्तकाग्न्यादिशब्दोपलक्षणमिति ज्ञातव्यम् ॥

परि०— **क्वचित्प्रतीक इति** । परिच्छिन्नस्थलविशेष इत्यर्थः । अन्तराधिकरणादावत्रत्यन्यायसिद्धचन्द्राद्यन्तःस्थत्वमुखेनेन्द्रादिनामसमन्वय एव क्रियते । न त्वन्तःस्थत्वं तत्र ब्रह्मणि व्युत्पाद्यते । अत एव सङ्क्षेपभाष्ये व्योमवदित्यत्रोक्तन्याय एव 'अन्तरःखवदि'ति सञ्चारितः । एवमन्यत्रापि ध्येयम् । **उत्तरत्रापीति** । क्रियालिङ्गे इत्यत्रापि क्रियावाचिनः सर्वे शब्दाः उपलक्ष्यन्त इत्यादिरूपेण ज्ञेयमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । पूर्वत्र यथाऽधिकाशङ्कया गुहामित्यस्य प्रवृत्तत्वान्नान्यतरवैयर्थ्यम् । तथेहान्तराधिकरणानन्तरमधिकाशङ्कया प्रवृत्तान्तर्यामिनयस्य न व्यर्थतेत्यर्थः । अत एव सङ्क्षेपभाष्ये अधिकरणद्विकद्वयस्याप्यत्ता नियन्ता चेत्येवार्थ उक्तो न तु प्रत्येकमिति भावः । **अत एवेति** । अधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेव क्रियासमन्वयपरपूर्वाधिकरणद्वयेनैवान्तरादिनयद्वये समन्वीयमानक्रिया अपि समन्वितत्वेन व्याख्यायते । भावोऽपि भावसमन्वयपरेण 'सर्वत्र प्रसिद्धे'ति नयेन ब्रह्मनिष्ठ इति व्याख्यायत इति । किमेताभ्यामधिकरणाभ्यामिति चोद्यं निरस्तमित्यर्थः । यद्वा अन्तराधिकरणोक्तक्रियाऽन्तर्यामिनये समन्वीयमानक्रियया व्याख्यायते, अन्तराधिकरणोक्तभावः अन्तर्यामिनयोक्तभावेन व्याख्यायतेऽतो व्याख्येयव्याख्यानभावात् नान्यतरवैयर्थ्यमिति समाधानं निरस्तम् । अधिकाशङ्कयोत्थानेनार्थवत्त्वादेवेत्यर्थः । अधिकाशङ्का चन्द्रिकायां विवृता ध्येया । अत्राप्यग्रे तत्तदधिकरणे व्यक्ता भविष्यतीति नात्र प्रदर्श्यते । **न तु लिङ्गमिति** । विश्वजीवान्तरत्वाद्यैर्लिङ्गैस्सर्वैरिति सङ्क्षेपभाष्ये वैश्वानरशब्दस्य सिद्धान्तदिशा विष्णौ यौगिकत्वाभिप्रायेण लिङ्गत्वोक्तावपि इह पूर्वपक्षरीत्यान्यत्राप्यापातदशाऽऽपन्नरूढिमुपेत्य श्रुतिरेवेयं न तु लिङ्गमित्युक्तमित्यविरोध इति बोध्यम् । समानाधिकरणानीति शेषोक्तिः । ननु पादान्तर्भावसौकर्याय लिङ्गमेव समन्वीयताम् । तत्त्यागेन श्रुत्युपादाने सूत्रकारस्य किं बीजमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणीति** । प्रकरणमस्यास्तीति प्रकरणि । प्रकरणप्रतिपाद्यमिति यावत् । वैश्वानरनाम प्रकरणप्रतिपाद्ये वस्तुनि साक्षाच्छ्रूयते । लिङ्गानि तु वैश्वानरविशेषणतया । यद्वा वैश्वानरनाम साक्षाद्वचनवृत्त्या प्रकरणप्रतिपाद्यबोधकं, लिङ्गानि तु तद्व्याप्यार्पकतया वा तद्व्याप्यतया वा न, साक्षात्, अतो वैश्वानरनाम्नः साक्षात्प्रकरणिनिष्ठत्वाच्च न केवलमनेकलिङ्गसमन्वयार्थत्वादिति । यद्वा चस्त्वर्थः । ननु सूत्राणां विश्वतोमुखत्वसिद्ध्यर्थमधिकरणविषयोपाधिसङ्ग्रहश्लोके वैश्वानरश्रुतिमात्रं वैश्वानर(विद्या)प्रकरणस्थानेकलिङ्गयुतं समन्वीयत इत्युक्तिरयुक्ता । वैश्वानरनयस्य विश्वतोमुखत्वानापत्तिश्चेत्यत आह **सा चेति** । इदमग्निसूक्तमिदं वायुसूक्तमिदमिन्द्रसूक्तमित्यादिरूपेण सूक्तानामसाङ्कर्यप्रतिपादकम् । तथा इयमग्निविद्या

इयं प्राणविद्या इत्यादिरूपेणोपनिषद्गतविद्यानां असाङ्कर्यप्रतिपादकं च यत् तत्तत्सूक्तादिस्थाग्निवाय्वादि-शब्दजातं तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । एवं च न प्रक्रमविरोधो नाप्यधिकरणस्य विश्वतोमुखत्वभङ्ग इत्यर्थः ॥

यादु०— अत एवेति । अभ्यधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः । यद्वा गुणप्रधानभावस्य विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः । ननु तत्प्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्य भगवत्परत्वसमर्थने तत्समानाधिकरणानामितरलिङ्गानां समन्वयः स्वयमेव सेत्स्यतीति, व्यर्थं तदर्थं पादासङ्गतश्रुतेरुपादानमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणेति** । वैश्वानरश्रुतिः साक्षादव्यवधानेनैव प्रकरणगता । प्रथमत एव प्रकरणे श्रूयत इति यावत् । अतः प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रुतिरेवोपात्तेति भावः । यद्वा श्रुतेः साक्षान्मुख्यया वृत्त्या प्रकरणनिष्ठत्वात् प्रकरणव्यावर्तकतया प्रसिद्धत्वादुपादानमित्यर्थः । प्रकरणव्यावर्तकवैश्वानरनाम्नि भगवत्परे सति तत्प्रकरणगतं सर्वमपि लिङ्गं भगवत्परं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य वैश्वानरनामैवोपात्तमिति भावः । अत एवाहुः 'सा च सूक्तादिव्यावर्तिके'त्यादि । यद्यपि पाचकत्वादिलिङ्गान्यपि प्रकरणनिष्ठानि तथाऽपि श्रुतिः साक्षान्मुख्यतया प्राधान्येनेति यावत्, प्रकरणनिष्ठा । लिङ्गानि तु श्रुतिशेषतया तन्निष्ठानि । अतः प्राधान्येन प्रकरणनिष्ठत्वाच्छ्रुतेरुपादानमित्यर्थ इत्यप्याहुः ।

वं०प०— अन्यथेति । उपाध्यनुक्तौ सर्वशब्दानामप्यत्रैव समन्वेतुं शक्यत्वादित्याशयः । **प्रतीक इति** । एतमस्यामेतं दिवीत्यादीत्यर्थः । नन्वधिकरणद्वये क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गं समन्वीयते । तत्र क्रिया क्रियारूपलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकात्तेत्याधिकरणद्वयोक्तरीत्या व्याख्याता । भावो भावाभिधलिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाऽऽद्याधिकरणेन व्याख्यात इत्येतदधिकरणद्वयवैयर्थ्यमित्यत आह **अत एवेति** । अभ्यधिकाशङ्कया प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा अत एवेत्यर्थस्य क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गस्य विशिष्टस्य समन्वयप्रतिपादनादेवेत्यर्थः । सत्यमेवं तथाऽपि न वैयर्थ्यम् । भावाभिधक्रियालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकाधिकरणापेक्षयाऽधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादित्याशयः । **यया** श्रुत्या । वैश्वानरनाम्नेत्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वेतद्भावाभिधमित्यनुव्याख्यानेऽधिकरणोपाधय उच्यन्ते । तदयुक्तं अधिककथने प्रयोजनाभावात् । न च प्रतिपाद्यज्ञानमेव प्रयोजनमिति वाच्यम् । तस्य प्रतिज्ञयैव संभवात् । अस्तु वाधिकरणोपाधिकथनं त्वयुक्तमेवेत्यत आह **सर्वगतत्वमिति** । ननु लिङ्गात्मकशब्दमेवाधिकरणोपाधिरुक्त इत्यत्राह **अन्यथेति** । तथा सतीत्यर्थः । **प्रतीके** अधिष्ठाने । **एवमुत्तरत्रापीति** । यावन्तः शब्दाः क्रियाभिधायिनः क्रियाप्रधानकभावाभिधायिनो वा ते सर्वे तेन तेनोपलक्षित इति ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु क्रियाभिधायिभावाभिधायिशब्दसमन्वय उक्ते क्रियाभावाख्यलिङ्गसमन्वये उक्त एवेत्यत आह **क्रियाप्रधानकभावाख्यमिति** । **अत एवेति** । क्रियाप्रधानकभावाख्यलिङ्गसमन्वयप्रतिपादनमेव । ननु व्यधिकरणलिङ्गानां कथं श्रुतिसमन्वयेन समन्वय इत्यत्राह **समानाधिकरणानीति** । श्रुत्येति शेषः । ननु लिङ्गपादे नामसमन्वयकथनमसङ्गतमत्राह **यथेति** । ननु अनेकलिङ्गसमन्वयस्याभिमतत्वे सूत्रे श्रुत्युत्पादनं नोपपद्यते इत्यत्राह **साक्षादिति** । प्रकरणनिष्ठत्वादिति विषयवाक्ये

साक्षाद्भूतत्वादेवेत्यर्थः । विश्वतोमुखत्वं समर्थनायाह **सा चेति** । आदिशब्देन विद्यापरिग्रहः । एवं च सूक्तविद्याव्यावर्तकशब्दत्वं एतदधिकरणोपाधिरित्युक्तं भवति । एतदनुव्याख्यानस्य सङ्गत्यर्थत्वं च चन्द्रिकायामेव स्पष्टम् ।

कं०रा०— उपाधिरिति । एतदधिकरणनिर्णेतव्यार्थावच्छेदकोऽधिकरणान्तरनिर्णेतव्यार्थव्यावृत्त उपाधिर्वक्तव्य इत्यर्थः । **अन्यथेति** । एतदधिकरणनिर्णेतव्यार्थावच्छेदकस्य अधिकरणान्तरनिर्णेतव्यार्थव्यावृत्तस्याभावे अधिकरणान्तरनिर्णेतव्यार्थस्याप्यत्रोपलक्षणीयत्वापातेन अधिकरणान्तराभावप्रसङ्गादित्यर्थः । **क्वचिदिति** । क्वचिदधिष्ठाने स्थितिवाचिनः इत्यर्थः । **अत्तेति** । अत्ता चराचरग्रहणादित्यधिकरणेन संहाररूपक्रियात्मकं लिङ्गं चिन्त्यते । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादित्यधिकरणेन तु कर्मफलभोगरूपक्रियात्मकं लिङ्गं चिन्त्यत इति भावः । क्रियारूपलिङ्गसमन्वयपरयोरत्तृत्वाधिकरणगुहाधिकरणयोर्मध्ये गुहाधिकरणं व्यर्थम् । क्रियारूपलिङ्गसमन्वयस्यात्तृत्वाधिकरणन्यायेनैव सिद्धेरिति शङ्कते **नन्विति** । अत्तृत्वाधिकरणोक्तमत्तृत्वं ब्रह्मणि युक्तम् । प्रकृत्यर्थस्य संहर्तृत्वस्य प्रत्ययार्थकत्वस्य च संभवात् । ऋतं पिबन्तावित्युक्तं कर्मफलभोक्तृत्वं तु न युक्तम् । ब्रह्मणः कर्मबन्धरहितत्वेन निर्भेदत्वेन च पिबत्प्रातिपदिकार्थकर्मफलभोगस्य प्रत्ययार्थद्वित्वस्य च तस्मिन्नसंभवादित्यधिकाशङ्कायाः पूर्वपक्षोत्थानाद्गुहाधिकरणं न व्यर्थमित्याशयेन परिहरति **नेति** । **अन्तर इति** । अन्तर उपपत्तेरित्यत्रान्तःस्थितिरूपभावसहितं रमणरूपं क्रियात्मकं लिङ्गं प्रतिपाद्यते । अन्तर्यामीत्यत्र त्वन्तःस्थितिसहितं नियमनरूपक्रियात्मकं लिङ्गं प्रतिपाद्यत इति भावः । नन्वधिकरणद्वयेऽपि भावसहितक्रियालिङ्गसमन्वयस्य प्रतिपाद्यत्वे तस्यैकेनैव सिद्धेरन्यतराधिकरणवैयर्थ्यमित्यत आह **अत्रापीति** । अन्तराधिकरणान्तर्याम्यधिकरणद्वयेऽन्यतराधिकरणस्य वैयर्थ्यं नास्ति । गुहाधिकरणस्येवान्तर्याम्यधिकरणस्याधिकाशङ्कायाः पूर्वपक्षे तन्निरासार्थत्वादिति भावः । **अत एवेति** । भावसहितक्रियारूपलिङ्गस्यान्तराधिकरणान्तर्याम्यधिकरणद्वये प्रतिपाद्यत्वादेव क्रियाप्रतिपादकेन अत्र आद्याधिकरणद्वयेन अन्तराद्यधिकरणद्वयप्रतिपादनीयक्रिया प्रतिपादिता । भावप्रतिपादकेन सर्वत्रेत्यधिकरणेन अन्तराद्यधिकरणद्वयप्रतिपाद्यभावश्च प्रतिपादित इत्यन्तराद्यधिकरणद्वयस्य वैयर्थ्यमिति चोद्यं निरस्तम् । अत्तृत्वाद्यधिकरणद्वयेन केवलक्रियायाः सर्वत्रेत्यधिकरणेन केवलभावस्य च प्रतिपादितत्वेऽपि भावसहितक्रियारूपलिङ्गस्य तत्राप्रतिपादितत्वादिति भावः । ननु वैश्वानरश्रुतेरदृश्यत्वाद्यधिकरणापेक्षया परत्वाभावात् कथं श्रुतिलिङ्गाधिका परेति वैश्वानरश्रुतेः परत्वोक्तिरित्यत आह **परेति** । परमधिकरणं प्रतिपादकमस्यास्तीति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तात्परशब्दादपि कृते निष्पन्नेन परशब्देन परस्मिन् वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादित्यधिकरणे प्रतिपाद्ये इत्यर्थो लभ्यत इति भावः । **नाम** वैश्वानरनाम । **लिङ्गानि** पाचकत्वादीनि । **बह्विति** । इन्द्रादिबहुनामसमन्वयलाभार्थं इत्यर्थः । ननु वैश्वानरनामसमन्वयलाभार्थं लिङ्गसमन्वय एव प्रतिपाद्यताम् । किं लिङ्गसमन्वयलाभार्थं नामसमन्वयप्रतिपादनेनेत्यत आह **साक्षादिति** । यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते इत्यत्राभिविमानपदेन पूर्वाधिकरणप्रकृतसर्वगतत्वगुणकस्योक्ततया वैश्वानरश्रुतेः साक्षात्प्रकृतसर्वगतनिष्ठत्वात् तदाक्षेपेण सङ्गत्युपपत्तेर्वैश्वानरश्रुतेः समन्वयोपपादनं युज्यत इत्यर्थः । **सा चेति** । वैश्वानरश्रुतिश्चेत्यर्थः ॥

श्रीनिधि०— साक्षात्प्रकरणनिष्ठत्वेनेति । यथा च बहुलिङ्गसमानाधिकरणत्वे तस्यापि लिङ्गस्य समन्वये कथितस्याः श्रुतेरपि समन्वयः सेत्स्यतीति नैतदुपादानं युक्तमिति शङ्का निरस्ता । साक्षात्प्रकरण-निष्ठत्वं च नान्योऽपिहितप्रकरणनिष्ठत्वम् । लिङ्गानि तु वैश्वानरोपहितप्रकरणनिष्ठानि । न तथान्योपहित-प्रकरणनिष्ठा वैश्वानरश्रुतिरिति भावः ।

शे०वा०— उक्तमिति । 'सर्वगत्वं तु प्रथममि'त्यनेनेति शेषः । **शास्त्रापर्यवसानं चेति** । प्रत्येकं निर्णये इति शेषः । **वक्तव्य इति** । अन्यथाऽस्येदमुदाहरणमिति ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । ननु अस्तु तर्हि सर्वेषामप्युदाहरणत्वमित्यत आह **अन्यथेति** । अनेनैव सर्वशब्दनिर्णयादिति भावः । **एवमुत्तरत्रेति** । क्रियालिङ्गे इत्यादावप्येवं यावन्तः क्रियावाचिनः शब्दाः ते सर्वेऽप्यनेनोपलक्ष्यन्त इति तात्पर्यं वर्णनीयमित्यर्थः । क्रिया च लिङ्गं चेति भ्रान्तिं वारयति **क्रिये चेति** । संहारकर्मफलभोगरूपक्रियात्मके इत्यर्थः । **क्रियाप्रधानकभावाख्य-मिति** । अन्तःस्थितिरूपभावसहितं रमणनियमनरूपक्रियात्मकं लिङ्गमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । अधिकाशङ्क्या प्रत्यवस्थानादिति भावः । **अत एवेति** । अधिकाशङ्क्या प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः । **परापरस्मिन्निति** । वसन्ता ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत नाभा पृथिव्या इत्यादाविव सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेश इत्याशयः । **तर्हीति** । पादार्थस्यान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गसमन्वयस्याप्रतिपादनादिति भावः । कथमेतावता पादसङ्गतिरस्येत्यतः फलतः पादसङ्गतिं दृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं दर्शयति **यथेति** । लिङ्गनिर्णयः अन्तःस्थत्वरूपलिङ्गसमन्वय इत्यर्थः । **बह्विति** । इन्द्रसवित्रादिबहुनामेत्यर्थः । **बहुलिङ्गेति** । पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गेत्यर्थः । **नामेति** । वैश्वानरनामेत्यर्थः । नन्वत्र वैश्वानरनामसमन्वयेन तत्समानाधिकरणतया श्रुतपाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयसिद्धिवत् एतत्प्रकरणगतैकलिङ्ग-समन्वयेनापि तत्समानाधिकरणतया श्रुतनामलिङ्गसमन्वयसिद्धिसम्भवाद्व्यर्थं तदर्थं पादासङ्गतवैश्वानरनाम्न उपादानं सूत्रभाष्ययोरित्यत आह **साक्षादिति** । लिङ्गानामपि श्रुतिवत्प्रकरणनिष्ठत्वेऽपि न तदुपक्रमनिष्ठत्वम् । ततश्च साक्षात् = व्यवधानेन प्रकरणोपक्रम एव श्रुतत्वाच्छ्रुतेः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् तदुपादानं सूत्रभाष्ययो-र्युक्तमिति भावः । यद्वा । प्रकरणनिष्ठत्वं सूक्तव्यावर्तकत्वम् । तच्च यद्यपि प्रकरणस्थलिङ्गानामप्यस्ति । तथाऽपि न श्रुतिवत्; श्रुतेर्झटिति प्रकरणव्यावर्तकत्वात् लिङ्गानां च विलम्बेन व्यावर्तकत्वात् । ततश्चोक्तरीत्या प्राबल्या-च्छ्रुतेरेवोपादानमुपपद्यते । अत एव वक्ष्यति 'सा च सूक्तादिव्यावर्तिके'त्यादिना । अथवा । साक्षादिति श्रुतेरुपादानमित्यनेन सम्बध्यते । प्रकरणनिष्ठत्वस्य श्रुतिलिङ्गसाधारणत्वेऽप्युपक्रमे श्रुतत्वात् 'असाधारण्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायेन श्रुतेरेव प्रकरणनिष्ठत्वलाभेन साक्षादित्यस्य तदर्थत्वस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । लिङ्गानामप्यत्रोपलक्षणतयोपादानेन तत्तौल्यनिरासाय श्रुतेरित्यनेन सम्बन्धस्य सप्रयोजनत्वात् । ततश्च श्रुति-लिङ्गानां सर्वेषामप्यत्रोपादनात् कुतः श्रुतेरेवात्रोपादानमिति शङ्काऽनवकाशोऽपि कुतः श्रुतेरेव साक्षात् = मुख्यतः, स्वशब्देनेति यावत्, सूत्रभाष्ययोरुपादानमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । सूक्तादीत्यादिपदेन विद्यादिपरिग्रहः ।

स०व्र०— नतु तत्प्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्यैकस्य भगवत्परत्वसमर्थने तत्समानाधिकरणानामितरलिङ्गानां समन्वयः सिद्धो भविष्यतीति व्यर्थं तदर्थं श्रुतेरुपादानमित्यत आह **साक्षात्प्रकरणनिष्ठत्वादिति**। वैश्वानरश्रुतिः साक्षादव्यवधानेनैव प्रकरणगता प्रथमत एव। प्रकरणनिष्ठत्वात् = प्रकरणव्यावर्तकतया प्रसिद्धत्वात् उपादानमित्यर्थः। प्रकरणव्यावर्तकवैश्वानरनाम्नि भगवत्परे सति तत्प्रकरणं सर्वमपि भगवत्परं भविष्यतीत्यभिप्रायेण वैश्वानरनामैवोपात्तमिति भावः। अत आह **सा च सूक्तादिव्यावर्तकेत्यादि**। अथवा यद्यपि गार्हपत्त्याद्यङ्गत्वादिलिङ्गान्यपि प्रकरणनिष्ठानि तथापि श्रुतिः साक्षात् मुख्यतया प्राधान्येनेति यावत्। प्रकरणनिष्ठा। लिङ्गानि तु श्रुतिशेषतया प्रकरणनिष्ठानि। अतः प्राधान्येन प्रकरणनिष्ठत्वात् श्रुतेरुपादानमित्यर्थः।

विठ्ठल०— ....उपाध्युत्तया किं लब्धमित्याशङ्कां परिहरन् भावशब्देनैव तत्र तत्र स्थाने स्थितिर्विवक्षिता न तु स्वरूपसत्त्वमित्याशयेनाह **यावन्तः शब्दा इति**। द्वन्द्वभ्रान्तिभ्रान्तिवारणायाह **क्रिये चेति**। नन्वत्ता चराचरग्रहणादित्यादौ क्रियायाः सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र भावस्य च समन्वितत्वेन अन्तरान्तर्याम्यधिकरणद्वये क्रियाभावसमर्थनं न कार्यं क्रियया क्रियायाः भावेन च भावस्य व्याख्यातत्वादित्यत आह **अत एवेति**। अभ्यधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादित्यर्थः। ननु वैश्वानरप्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्य भगवत्परत्वसमर्थनेऽपि तत्समानाधिकरणानां सर्वलिङ्गानां समन्वयः स्वयमेव सेत्स्यति ततश्च पादासङ्गतश्रुत्युपादानं न युक्तमित्यत आह **साक्षात्प्रकरण इति**। प्रथमतयैव प्रकरणे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः॥

चषकः— **उक्तमिति**। 'सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते' इत्यत्रेति पूरणीयम्। **आद्ये** तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतिपादकत्वस्यैवोपगमे। **शास्त्रेति**। निर्णेतव्यव्यक्तीनामानन्त्यादिति भावः। **वक्तव्य इति**। तत्तन्नयसमन्वेतव्यतावच्छेदकाज्ञाने सर्वसाङ्कर्यापत्त्या नयान्तरानारम्भापातादिति भावः। **ते सर्व इति**। किञ्चिन्निरूपिताधेयतावाचकशब्दत्वं प्रकृतनयसमन्वेतव्यताऽवच्छेदकमित्यर्थः। **एवमिति**। क्रियावाचकशब्दत्वादिकमेव तत्र तत्र समन्वेतव्यताऽवच्छेदकमित्यवसेयमिति भावः। **द्वन्द्वभ्रान्तिं प्रत्यस्यति क्रिये चेति**। सर्वादानकर्मफलभोगरूपक्रियात्मके इत्यर्थः। **क्रियाप्रधानकभावाख्यमिति**। अन्तःस्थितिरूपभावाभिधायकशब्दघटितरमणनियमनरूपक्रियाप्रतिपादकशब्दत्वावच्छिन्नं समन्वेतव्यमित्यर्थः। **पूर्ववदिति**। षष्ठ्यन्ताद्वतिः। अधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थितेरिति भावः। **अत एव**। अधिकाऽऽशङ्कया प्रत्यवस्थितेरेव। **परा परस्मिन्निति**। सुपांसुलुगित्यादिना नाभा पृथिव्या इत्यादाविव ङेडदिश इत्याशयः। तर्हि कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिकलिङ्गसमन्वयरूपपदार्थप्रतिपादकत्वे निदर्शनप्रदर्शनेन पादान्तर्भावं घटयति **यथेति**। लिङ्गनिर्णयः अन्तस्थत्वरूपलिङ्गसमन्वयव्युत्पादनम्। **बहुनामेति**। इन्द्राग्निसवितृबृहस्पत्यादिनामेत्यर्थः। **बहुलिङ्गेति**। पाचकत्वहोमाद्यधिष्ठानत्वगार्हपत्याद्यङ्गत्वादीत्यर्थः। **नामेति**। वैश्वानरनामेत्यर्थः। ननु प्रकरणसमभिव्याहृतलिङ्गात्मकैकशब्दसमन्वयव्युत्पादनेनापि तत्समानाधिकरणेतरनिखिलनामलिङ्गसमन्वयः सेत्स्यत्येवेति पादासङ्गतोक्तनामोपादानं निर्बीजं सूत्रभाष्ययोरित्यत आह **साक्षादिति**। वैश्वानरश्रुतेः प्राथम्येन प्रकरणे श्रूयमाणत्वमेव तदुपादाने

बीजमित्याशयः । यद्वोक्तश्रुतेः प्रकरणव्यावर्तकत्वेन प्रथितत्वात् तदुपादानम् । अत एव सा च सूक्तादिव्यावर्तिकेत्यादिनाऽभिधास्यति । लिङ्गानां दर्शितश्रुतिशेषत्वात्, श्रुतेश्च तन्निरूपितप्राधान्यमेव तदुपादानबीजमिति वाऽवसेयम्।

॥ इति सर्वाधिकरणोपाधयः ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-१ ॥

* * *

॥ अथ अत्तृत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-२ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अत्ता चराचरग्रहणात् ॐ ॥

॥ अथ तत्र कैश्चिद्वृत्तिकारैरुदाहृतवाक्यापेक्षया भाष्यकारोदाहृतवाक्येऽस्ति विशेषः ॥

१६ सु०— अत्र 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः' इति वाक्यमुदाहृत्य, अत्तारं केचिद् वृत्तिकारा विचारितवन्तः, तद्विहाय 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियते'ति वाक्यमुदाहृत्य अत्तारं व्यचीचरद्भगवान् भाष्यकारः । कश्चात्र विशेषः । उच्यते । अत्र 'अत्तुमध्रियते', 'अत्ति' इति च अत्ता साक्षात्प्रतीयते, तत्र तु ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयः । अद(दि)धात्वनुगतिश्चात्र । न चोपलक्षिते नियमोऽस्ति ।

किञ्च "चराचरग्रहणादिति हेतुरत्र 'सर्वं वाऽत्ती'ति कण्ठोक्तः, तत्र तु ब्रह्मक्षत्र-मृत्युपदैश्चराचरस्योपलक्षणमि"त्यस्ति महान्विशेषः ।

नन्वेवं तर्हि श्रुत्यनुगमाय सर्वग्रहणादिति कुतो न कृतम् । अस्ति प्रयोजनं चराचरग्रहणस्य । सर्वग्रहणादित्युक्ते शक्नोति पूर्ववादी वदितुम्, 'अदितिरपि सर्वस्य स्वभोज्यस्यान्नपानादेर्भोक्त्री'ति । तत्र 'नायं सर्वशब्दः सङ्कुचितवृत्तिः । किं नाम 'स तया वाचे'त्यादिपूर्ववाक्यपर्यालोचनया चराचरवाची'ति वक्तव्यम् । तदेतदनेन द्योतयतीति ।

परि०— **व्यचीचरदिति** । विचारयामासेत्यर्थः । **अत्रेति** । भाष्यकारोक्तवाक्य इत्यर्थः । **न चोपलक्षित इति** । ओदनोपसेचनशब्दाभ्यां अत्तेति कुत उपलक्ष्यं त्वदुक्तरीत्या ओदनादि-गतसंहार्यत्वप्रतियोगितया संहर्तेति वा ओदनादिगतभोज्यत्वस्यान्तरङ्गतया ओदनादिपदेन अन्तरङ्ग-भोज्यत्वस्योपस्थितौ प्रतियोगितया भोक्तेत्येवोपलक्षणासम्भवेन अत्तेत्येवोपलक्षणाऽसम्भवेनात्तैवोप-लक्षित(इति नियमश्च)निश्चयश्च नास्तीत्यर्थः । **तदनेनेति** । चराचरग्रहणादिति कथनेन । **द्योतयति** सूत्रकार इत्यर्थः ।

यादु०— उपसेचनमोदनमिश्रघृतवदित्यर्थः । **अत्तुमध्रियतेति** । अत्तीत्यत्र च न प्रत्ययबलादत्राता किन्त्वध्रियतेति पदसमभिव्याहारादिति ज्ञापयितुमत्तुमध्रियतेत्येतावदुक्तम् । तावत्युक्ते हि 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्युक्तत्वेनात्ता प्रतीयत एवेति ध्येयम् । **उपलक्षणीय इति** । ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षितं यदद्यत्वं तदनुरोधेन सूचनीय इत्यर्थः । अदनीयौदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयत इति भामत्युक्तेः । यस्य मृगयाविनोदमृगाः परनरपतय इत्युक्ते क्षत्रिया एव प्रतीयन्ते न श्रोतियः कश्चिद्ब्राह्मणः एवमिहेति कल्पतरूक्तेश्च । अथवोपलक्षितेनाद्यत्वेनात्ताऽप्युपलक्षणीय इति लक्षितलक्षणामभिप्रेत्येत्थमुक्तमिति ध्येयम् । अत्तृप्रतियोग्यद्यत्वमेव ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयमिति न प्रामाणिकः । येन तत्प्रतियोग्यत्तृप्रतीतिर्नियमेन स्यात् । ततश्चादधात्वनुगतिरुपपन्ना स्यात् । न चैवम् । भोज्यत्वसंहारत्वयोरप्युपलक्षणसम्भवेन तत्प्रतियोगिनोर्भोक्तृसंहर्त्रोरपि प्रतीतिसंभवेऽदधात्वनुगत्यसम्भवादिति भावः ।

वं०प०— व्यचीचरत् विचारितवान् । **अत्रेति** । अत्तुमध्रियतेति विषयवाक्ये अत्तेति सूत्रोक्त अदधात्वनुगतिरस्तीत्यर्थः । नन्वदनोपसेचनपदाभ्यामत्तर्युपलक्षिते सति तत्रापि सूत्रोक्तादधात्वनुगतिरस्तीत्यत आह **न चोपलक्षित इति** । ओदनोपसेचनयोरद्यत्वादत्तोपलक्ष्यते । तत्कुतः । तयोर्भोज्यत्वादेरपि सत्त्वेन भोक्त्रादिरपि कस्मान्नोपलक्ष्यते । तथा च यदा भोक्त्रादिरुपलक्ष्यते तदोपलक्षिते भोक्तरि अदधात्वनुगतिनियमो नास्तीत्यर्थः । **चराचरेति** । अद्यतयेति शेषः । **अनेन** एतद्विषयवाक्योदाहरणेनेत्यर्थः । **सोऽपि** व्यवच्छेदोऽपि । **चोद्यस्य** अनित्यत्वादिति चोद्यस्य । **अत्र** क्रियाविषये ।

आनन्दः— अत्ता चराचरग्रहणादिति । अत्र पूर्वाधिकरणे वैषम्येण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । **स यद्यदेवासृजते**त्यत्र भूतं अत्तृत्वं विष्णोरन्यत्र वेति सन्दिह्यादिश्रुतेरिति । भिन्नः स्यादितित्वायोगेन निरवकाशादिति त्वल्लिङ्गाच्चादितेरेव तदत्तृत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तं **अत्तेत्यादि** । अत्रोक्तो ता विष्णुरेव भवेत् । सर्वं वात्ति इति चराचरस्याद्यत्वेन ग्रहणात् । तथा च भाष्योदाहृतश्रुत्यादिभिर्निरवकाशविष्णुलिङ्गबाधेनादितिश्रुतेरदितित्वलिङ्गस्य च विष्णोरेवोत्तेति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे सन्दिग्धश्रुतिलिङ्गाभ्यां निश्चिता लिङ्गप्रकरणयोरेव बलवत्त्वं सन्दिग्धं श्रुतिलिङ्गवदिति शब्दोदितत्वं चेति । ननु परोदाहृतविषयवाक्यपरित्यागेन विषयवाक्यान्तरोदाहरणं न कर्तव्यम् । विशेषाभावादित्याशयेनाह **अत्र नेति** । **अत्रेति** । स यद्यदेवेतिवाक्य इत्यर्थः । **तत्र त्विति** । यस्य ब्रह्म चेत्येवेत्यर्थः । ननु तत्रापि ओदनोपसेचनपदाभ्यां यथाऽदिता त्वनुगतिः स्यात्तथोपलक्षणं क्रियत इत्यत्राह **न चोपलक्षित इति** । शब्दस्य तु नोपलक्षणं किन्तु तदर्थस्य तथादिधात्वनुगतिर्यथा स्यात्तथोपलक्षणेन नियमः । शब्दोत्तरस्यापि ग्रहणसंभवात् । **सूत्रानुसारादिति** । तर्ह्यस्मदुदाहृतस्यैवोदाहरणमुचितमिति भावः । एवं विषयस्य साक्षादलाभमुक्त्वा हेतोरप्यलाभमाह **किं चेति**।

कं०रा०— व्यचीचरदिति । विचारितवानित्यर्थः । **अत्रेति** । अस्मदाचार्योदाहृतवाक्ये अत्तुमध्रियतेत्यनेन सर्वं वा अत्तीत्यनेनात्ता मुखतः प्रतीयते परोदाहृते यस्य च ब्रह्म क्षत्रं चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योप-

सेचनपदेन चात्तोपलक्षणीयः । अत्ता चराचरग्रहणादिति सूत्रगृहीताद् धात्वनुगतिश्चास्मदाचार्योदाहृतवाक्येऽस्ति । न परोदाहृत इति विशेष इत्यर्थः । **न चेति** । उपलक्षितेऽनियमो नास्ति । किं तु अन्तरङ्गमेवोपलक्षणीयमिति नियमोऽस्ति । तथा चौदनस्य भोज्यतया तत्पदेन भोज्यत्वप्रतियोगिकभोक्तैवोपलक्षणीयः । न तु संहार्यप्रतियोगिकसंहर्तृरूपोऽत्तेति भावः । यद्वोपलक्षिते न च नियमोऽस्ति । नियामकभावात् । तथा चौदनस्य कार्यतया कार्यप्रतियोगिककर्तैव किं नोपलक्ष्यते । न ह्योदने कार्यत्वसंहार्यत्वयोः सत्त्वेऽपि कार्यत्वप्रतियोगिकसंहर्तृत्वाश्रय एवौदनपदेनोपलक्षणीय इत्यत्र नियामकमस्तीति भावः । **श्रुतीति** । श्रुतौ सर्वशब्दस्य सत्त्वात् तदनुगमाय सर्वग्रहणादिति कुतो न कृतमित्यर्थः । **स तयेति** । स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च ऋग्यजूंषि सामानि छन्दांसि यज्ञान् प्रजां पशूनिति पूर्ववाक्यपर्यालोचनयेत्यर्थः । **अनेन** चराचरग्रहणेन ।

श्रीनिधि०— अत्र स यद्यदेवासृजत इति सर्वज्ञशिखामणिभिः उदाहृते वाक्ये । अत्र दुर्मतिशिखामणिभिरुदाहृते वाक्ये यस्य च ब्रह्म च क्षत्रं चेत्यादौ अन्नपानादेरिति सर्वस्येति शेषः ।

शे०वा०— वृत्तिकारान्तरोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकाराणामनर्थकमित्यतः तस्यानुपपन्नत्वाद्युक्तं, तदनादरेण वाक्यान्तरोपादानमित्याशयेनोदाहरणद्वयस्वरूपं तावद्दर्शयति **अत्रेति** । यस्य परमात्मनो ब्रह्म क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवद्, ओदने भवतः, यस्य च मृत्युः सर्वमारको यम उपसेचनमोदनमिश्रघृतवत्तिष्ठति । तं नाविरतो दुश्चरितादिति पूर्वमन्त्रप्रकाशितोपायवान् यथा वेद इत्थमन्यः तद्रहितः को वेद । यत्र च सोऽत्ता कारणरूपो वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं को वेदेति परकीयविषयवाक्यार्थः । **कश्चेति** । किमाक्षेपे, न कोऽपीत्यर्थः । **अत्रेति** । भाष्यकारोदाहृतवाक्य इत्यर्थः । **अत्तुमध्रियतेतीति** । अत्तीत्यत्रेवात्तुमित्यत्र न प्रत्ययबलेन कर्तृत्वलाभः । तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति (तुमुन्ण्वुलौ मान्तत्वात् कृन्मेजन्त इत्यनेनाव्ययत्वम् । अव्ययकृतो भावः इति वचनात् भावे तुमुन् । कृष्णं द्रष्टुं याति । ण्वुल् कर्तरि । कृष्णं दर्शको याति ।) तुमुनो भाव एव विधानेनात्तीत्यत्रेव कर्तरि प्रत्ययाभावात् । यदि तुमुनपि कर्तर्येव स्यात् तदा सेनादयोऽपि कर्तरि कृदित्येव कर्तरि भविष्यन्ति किं तुमर्थ इत्यनेन, अतस्तुमर्थग्रहणात्कर्तुस्तावदयमपकृष्यते । न चान्यत्रान्योऽर्थो निर्दिश्यतेऽनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति, धातोश्च स्वार्थो भाव एवेति न तद्बलेन कर्तृत्वलाभः । किं त्वध्रियतेति पदसमभिव्याहारादेवेति ज्ञापयितुमत्तुमित्येवानुक्त्वाऽत्तुमध्रियतेत्येतावदुदाहृतम् । **साक्षादिति** । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । **तत्र त्विति** । वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः । **उपलक्षणीय इति** । ओदनादिगतादनीयत्वोपलक्षणद्वारेण ओदनोपसेचनपदाभ्यामत्ता लक्षणीय इत्यर्थः । ओदनादिपदस्य तदवाचकत्वादिति भावः । प्रकारान्तरेणापि वैलक्षण्यमुदाहरणयोराह **अदी(दे)ति** । अत्तुमित्यत्र तुमुनः, अत्तीत्यत्र लटः, अत्तेत्यत्र तृचश्च श्रवणेन श्रुतिसूत्रयोः प्रत्ययकृतवैलक्षण्ये सत्यप्यदधात्वनुगतिरप्यस्मदीयोदाहरणेऽस्ति न तु परकीयोदाहरणेऽतोऽपि परित्याग इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लक्षणया लाभम्, अत्ता परमत उपलक्षणीयो, भाष्यकारमते साक्षात् श्रुत इति वैषम्यमभिहितम् । वस्तुतोऽत्रात्तुरेव लक्षणया न लाभः सम्भवतीत्याह **न चोपलक्षित इति** । अत्तृप्रतियोग्यद्यत्वमेवोदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयमिति नियमे हि

तत्प्रतियोग्यत्तृप्रतीतिर्नियमेन लक्षणया स्यात् । न चैवं नियमोऽस्ति । भोक्तृसंहर्तृत्वप्रतियोगिभोज्यत्वसंहार्यत्वयोरपि ताभ्यामुपलक्षणसम्भवेन तत्प्रतियोगिनोर्भोक्तृसंहर्त्रोरपि लक्षणीयत्वसम्भवान्नात्तुर्नियमेन प्रतीतिरिति भावः। उदाहरणयोर्वैलक्षण्यान्तरमाह **किञ्चेति** । **अत्रेति** । भाष्यकारीयोदाहरण इत्यर्थः । **तत्रेति** । वृत्तिकारान्तरोदाहरण इत्यर्थः । **अस्ति महान्विशेष इति** । अतः परकीयोदाहरणपरित्यागेनोदाहरणान्तराश्रयणं भाष्यकाराणां युक्तमित्याशयः ।

स०व्र०— अत्तुमध्रियतेति । अत्तीत्यत्र कर्तरिप्रत्ययात् तावन्मात्रेण अदनकर्तृत्वलाभेऽपि अत्तुमित्यत्र तुमुन्प्रत्ययस्य तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्युक्त्या तावन्मात्रेणैककर्तृत्वालाभात् अत्तुमध्रियतेत्युक्तम् । तथा च 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्युक्तत्वेनात्तुमध्रियतेत्यनेन तल्लाभ इति भावः । **साक्षादिति** । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । **तत्र त्वोदनोपसेचनपदाभ्यामिति** । ओदनशब्दस्य भोक्तृप्रतियोग्यद्यत्वं तु मुख्यवृत्त्यर्थः । अमुख्यवृत्त्यात्तेति चेन्न । तर्हि ओदनगतं संहर्तृप्रतियोगिसंहारार्थत्वमेवार्थोऽस्त्विति चन्द्रिकानुसारेण यस्य ब्रह्म चेति वाक्ये अत्ता न वचनवृत्त्या प्रतीयते किन्त्वोदनोपसेचनपदलक्षणीयः संहार्यत्वज्ञानमूलकज्ञानविषय इत्यर्थः । **न चोपलक्षित इति** । ओदने संहर्तृप्रतियोगिसंहार्यत्वस्येव भोक्तृप्रतियोगिभोज्यत्वस्यापि सत्त्वात् संहार्यत्वस्यैव लक्षणायां न किमपि नियामकमस्तीति भावः । तथा च भोक्तेत्यपि वक्तुं शक्यत इति भावः ।

विठ्ठल०— व्यचीचरत् विचारितवान् । **अदिधात्वनुगतिरिति** । अत्र बृहदारण्यकवाक्यस्य विषयवाक्यत्वमित्यस्मिन्पक्षे श्रुतौ सूत्रे चादिधात्वनगतिरित्यर्थः । ननु वृत्तिकारोदाहृतकाठकवाक्यपक्षेऽपि अदिधात्वनुगतिर्भवतीति अत्तुरुपलक्ष्यत्वादित्यत आह **न चेति** । उपलक्षणाङ्गीकारे अत्तैवोपलक्षणीय इति नियमो नास्ति भोक्तुरुपलक्षयितुं शक्यत्वात् । तथा च नादिधात्वनुगतिरिति भावः ।

चषकः— वृत्तिकारान्तरीयोदाहरणावधीरणेनोदाहरणान्तरमार्गणं भाष्यकारीयं निर्बीजं, तस्यापि समञ्जसत्वादित्याशङ्कामपनिनीषुः सौवान्यदीययोः सामञ्जस्यासामञ्जस्ये व्युत्पिपादयिषुस्तद्द्वयरूपं तावद्दर्शयति **अत्रेति** । कृत्यल्युट इत्यत्र बहुलग्रहणात् कर्मसाधनल्युडन्तोपसेचनशब्दस्याचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विबन्ततया ओदनस्योपरिष्ठात् सिच्यमानघृतायित इत्यर्थः । **व्यचीचरदिति** विपूर्वाच्चरतेर्लुङि द्वित्वे हलादिशेषे सन्वद्भावेन इत्वाभ्यासदीर्घे च निष्पद्यते । **कश्चात्रेति** । किमः आक्षेपार्थतया भाष्यकारोदाहृतवाक्ये को विशेषो न कोऽपीत्यर्थः । **अध्रियतेति** । अत्तीत्यत्र तिपेवाऽध्रियतेत्यत्रापि तशब्देन कर्तृप्रत्यायनात् । तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति स्मृतेः फलत्वनिरूपकत्वस्य तुमुनर्थतया यष्टुं यातीत्यत्र यागनिष्ठफलतानिरूपकयागकर्तुरिव प्रकृतेऽपि तत्तत्कर्मकादनक्रियानिष्ठफलतानिरूपकमनःकर्मकधारणकर्तुर्बोधोदयादिति भावः । अत्तीत्यत्रादिप्रकृतिकतिपैव कर्ता प्रत्याय्यतेऽध्रियतेत्यत्र तुमुन्प्रकृत्युपस्थाप्यक्रियायास्तत्फलकक्रियायाश्च समानकर्तृकतानियमेन तादृशतुमुनन्तेन समभिव्याहृतात्मनेपदान्तादिति भावः । **साक्षादिति** । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । **तत्रेति** । वृत्तिकारान्तरीयोदाहरण इत्यर्थः । **उपलक्षणीय इति** । 'अदनीयोपसेचनसंसूचितोऽत्ता प्रतीयत' इति भामत्युक्त्या 'यस्य मृगयाविनोदमृगाः

परनरपतय इत्युक्ते क्षत्रिय एव प्रतीयते न श्रोत्रियः कश्चिद्ब्राह्मण एवमिहेति' कल्पतरूक्तेश्चौदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षितं यददनकर्तृत्वं तदनुरोधेन सूचनीय इत्यर्थः। विधान्तरेणापि वैशेष्यं भगवत्पादीयोदाहरणस्याभिधत्ते **अदीति**। 'गमेरिट् परस्मैपदेष्वि'त्यादाविव इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति वचनादिका निर्देशः अदधातुसमभिव्याहार इत्यर्थः। सौवोदाहरणे अत्तीत्यत्र लडादेशतिपः अत्तुमित्यत्र तुमुनः सूत्रे च तृचः श्रवणेऽपि त्रयाणामेकप्रकृतिकतया श्रुतिसूत्रयोः प्रत्ययसमभिव्याहारनियन्त्रितवैलक्षण्यसत्त्वेऽपि प्रकृतिसमभिव्याहारनिबन्धनसारूप्यमस्ति, मतान्तरीये तु तदपि नास्तीति तदनादृतमिति भावः। प्राक्तनी समाहितिरभ्युपगमवादरूपैव। वस्तुतः दर्शितपदद्वयोपलक्षितभोज्यत्वसंहार्यत्वाभ्यां तत्प्रतियोगिभूतभोक्तृसंहर्त्रोरपि स्मृतिसम्भवेन भुज्यादिसमभिव्याहारमन्तरेणादिसमभिव्याहारो दुरुपपादस्तादृशपदद्वयेनादनकर्मत्वमेवोपलक्षणीयं नान्यदिति नियमस्य निष्प्रमाणत्वादित्याह **न चेति**। भङ्ग्यन्तरेणापि सौवोदाहरणस्यान्यदीयोदाहरणादधिकं श्रेयस्त्वमाह **किञ्चेति**। अत्र सौवोदाहरणे कण्ठोक्तः श्रूयमाणपदसमभिव्याहाराधीनेऽन्वयधीविषयः। अत्र अन्यदीयोदाहरणे उपलक्षणमिति तादृशहेत्ववगाहिनी लक्षकपदप्रतिसन्धानाधीना उदीच्यप्रतीतिरित्यर्थः।

॥ इति कैश्चिद्वृत्तिकारैरुदाहृतवाक्यापेक्षया भाष्यकारोदाहृतवाक्येऽस्ति विशेषः ॥

* * *

॥ अथ ततः एतदधिकरणप्रतिपाद्यक्रियालिङ्गसमन्वये पूर्वपक्षः ॥

१७ सु०— यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तेऽभिहितम्, लक्षणं च लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमिति लक्षणसूत्रे प्रतिपादितम्। अत्र च क्रियालिङ्गसमन्वय इत्युक्तम्। तथा चादनादिक्रियाणां परमेश्वरस्वरूपत्वमुक्तम्। इति तदाक्षिपति **अनित्यत्वादिति**।

अनु०— अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता।

तुशब्दः सर्वगतत्वादिव्यवच्छेदार्थः। सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थः। **कथम्** इत्याक्षेपे। **कथमेव** न कथञ्चिदपीत्यर्थः। **स्वरूपता** परमेश्वरस्वरूपता।

परमेश्वरस्य हि नित्यत्वं जन्मादिसूत्रलब्धम्, स्वयमनित्यस्य सकलकारणत्वानुपपत्तेः, यत्खलु यस्य जनकं न तस्यासौ जनको, यच्च यस्य विनाशकं न तस्यासौ विनाशक इति ॥ क्रियाणां त्वनित्यत्वं सुप्रसिद्धम्। तथा च नित्यानित्ययोः कथमभेदः स्यात्,

विरुद्धधर्माध्यासस्य भावभेदाव्यभिचारात्, अन्यथा जगति भेदाभावप्रसङ्गात् । ततो यदि नाम सर्वगतत्वादीनां यावद्द्रव्यभाविनामभेदः, तथाऽपि न क्रियाणामसौ युज्यत इति ।

परि०— अभिहितमिति । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये' इत्यादिनेति भावः । **लक्षणसूत्र इति** । जन्मादिसूत्रे 'लक्ष्यलक्षणयोर्भेद' इत्यादिना 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत' इत्यन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितमित्यर्थः । **अदनादीति** । हनुचलनादिरूपक्रियाणामित्यर्थः । उक्तमितीति-शब्दो हेत्वर्थः । **तदाक्षिपतीति** । अपरिच्छिन्नस्य अपरिच्छिन्नावयवकस्य च चलनक्रियैव गगनादे-रिवायुक्ता इत्याक्षेपस्तु भूमनये उत्क्रमणादिक्रियासमर्थनन्यायेन समाहित इति नास्यानवसरचोद्यावकाश इति ध्येयम् । भगवतः क्रियावत्त्वसमर्थनप्रकारश्च भूमनय एव चन्द्रिकायां सम्यक् प्रदर्शितः । अत्राप्यग्रे क्रियाशक्त्यात्मनेत्येतद्व्याख्यानावसरे परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावादित्यादिना किञ्चिद्विवरिष्यते । **सोऽपीति** । सर्वगतत्वव्यवच्छेदोऽपि । अत्र क्रियायाम् । विवरिष्यते चैतदग्रे । कुतोऽनुपपत्तिरित्यतः सर्वकारणस्यानित्यत्वे तज्जनकविनाशाभ्यां भाव्यम् । जनकादिकं च न सर्वस्मादन्यदस्तीति सर्वमेवेति वाच्यम्, तच्चायुक्तमित्याह **यत्खल्विति** । यच्चेत्यनन्तरं यस्येत्यनुषङ्गः । **विरुद्धेति** । विरुद्धधर्मवत्त्वस्य वस्तुभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः । तुशब्दार्थं व्यनक्ति **ततो यदि नामेति** ।

गु०दी०— विरुद्धधर्माध्यासस्य इत्यत्र अध्यासस्येति परमतरीत्योक्तम् ।

यादु०— अदनादिक्रियाणामिति । आदिशब्देन मानान्तर्नियमनरमणानामिह सङ्ग्रहः । **इत्युक्तमिति** । क्रियालिङ्गे ततःपरम् । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यत इत्यत्रेति शेषः । **विरुद्धधर्मेति** । विरुद्ध-धर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः । **भावभेदेति** । पदार्थभेदव्याप्यत्वादित्यर्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसंभावनार्थ इत्युक्तं दर्शयति **ततो यदि नामेत्यादिना** ।

वं०प०— नन्वीश्वरस्याप्यनित्यत्वात्स्वरूपत्वं युक्तमेवेत्यत आह **परमेश्वरस्येति** । ननु भगवतः प्रपञ्चेन जन्यत्वात्प्रपञ्च एव तस्य विनाशकोऽस्त्विति चेत्तत्राह **यत्खल्विति** । **यत्** ब्रह्म । **यस्य** प्रपञ्चस्य । **तस्य** ब्रह्मणः । **असौ** प्रपञ्चः । एवमुत्तरत्र । **तथा चेति** । क्रियाब्रह्मणी नाभिन्ने । नित्यत्वानित्यत्वरूपविरुद्धधर्माधि-करणत्वात् । यत् यद्विरुद्धमर्धाधिकरणं तत् तन्न । यथा घटपटाविति प्रयोगो द्रष्टव्यः । **अन्यथा** व्यभिचारेण पदार्थभेदसाधकत्वाभावे ।

आनन्दः— नन्वनित्यत्वात्क्रियाणां इत्यनुव्याख्याने क्रियाणां नित्यत्वमाक्षिप्य समाधीयते तदयुक्तम् । क्रियानित्यत्वस्य पूर्वमनुक्तत्वात्तथा च सङ्गतिः । किं च लिङ्गसमन्वयपादे लिङ्गसमन्वय एव वक्तव्यः क्रिया-

नित्यत्वप्रतिपादनं तु न सूत्रवाक्यार्थो न वा सूत्रसूचितार्थो न वा तदुपपादकमिति तत्प्रतिपादकभाष्यस्याभाव्यत्वापत्तिरित्यत आह **यदस्मिन्निति** । **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । अन्वयः सर्वशब्दानामित्यत्रेत्यर्थः । **तथा चेति** । तासामपि लक्षणत्वादिति भावः । सूत्रार्थोपपादकत्वान्नासङ्गतिरित्याशयः । **सोऽपि चेति** । सर्वगतत्वादिव्यवच्छेदार्थः । तुशब्दोऽपीत्यर्थः । ननु हरेरप्यनित्यत्वेन विरुद्धधर्माधिकरणत्वाभावान्नाक्षेपो युज्यत इत्यत आक्षेपमुपपादयति **परमेश्वरस्येति** । **भावभेदाव्यभिचारादिति** । अत्र भावग्रहणाभावयोर्विरुद्धधर्माध्यासः स भेदव्याप्त इति वक्तव्यम् । तथा च घटाभावे पटाभावयोर्घटप्रतियोगिकत्वपटप्रतियोगित्वरूपविरुद्धधर्माध्यासवत्त्वेऽपि घटाभावे विद्यमानस्य पटाभावस्य तेन सह भेदाभावाद्व्यभिचारः स्यात् । अभावस्यापि करणात्मकत्वात्तदर्थभावग्रहणम् । इदं तु परमतानुसारेण स्वमते त्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वाद्धर्मिस्वरूपस्य च प्रतियोगिनिरपेक्षत्वादन्योन्याभावस्य च प्रतियोगिसापेक्षत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि भेदाभावात् व्यभिचारणार्थं भावपदम् ।

कं०रा०— सोऽपीति । सर्वगतत्वादिव्यवच्छेदोऽप्यनित्यानां क्रियाणां कथं परमेश्वरस्वरूपत्वमिति चोद्यस्य क्रियाविषयेऽवकाशसंभावनार्थ इत्यर्थः । **परमेश्वरस्येति** । परमेश्वरस्य हि जन्मविनाशराहित्यं जन्मादिसूत्रेऽर्थाल्लब्धम् । स्वयमुत्पत्तिविनाशित्वे सकलजगज्जन्मविनाशकारणत्वानुपपत्तेः । ईश्वरस्य जन्मविनाशवत्त्वे हि जनकं विनाशकं च जगदेवेति वाच्यम् । एवं च तस्य जगज्जन्मविनाशकारणत्वानुपपत्तिः । यः खलु यस्य जनको न तस्यासौ जनकः । यच्च यस्य विनाशकं न तस्यासौ विनाशक इति व्याप्तेरिति भावः । **अनित्यत्वमिति** । जन्मविनाशवत्त्वमित्यर्थः । **भेदेनेति** पदार्थभेदनियतत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । विरुद्धधर्माध्यासस्य (अधिकरणस्य) पदार्थभेदव्याप्तत्वाभावे वियदादिप्रपञ्चे परस्परं भेदाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— यच्च यस्य विनाशकमिति । ननु सुन्दनाशकस्यापि उपसुन्दस्य सुन्दनाश्यत्वं दृष्टमिति चेन्न । विनाशकपदेन शरीरवियोगादिरूपविनाशे साक्षाद्व्यापारस्य विवक्षितत्वात् । न हि सुन्दादेः तत्र साक्षाद्व्यापारोऽस्ति । तथात्वे च सुन्दस्य नष्टत्वेन न तस्योपसुन्दनाशकत्वं स्यादिति । जगति घटपटादौ चोद्यस्यानवकाशसंभावनार्थ (?) इत्युक्तम् । कथमित्यतो दर्शयति **ततो यदि नामेति** ।

शे०वा०— क्रियायाः समन्वेतव्यत्वस्यैवासिद्धेः । सिद्धौ वा लक्षणत्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि लक्ष्याभेदासिद्धेर्न क्रियायाः स्वरूपत्वाक्षेपो युक्त इति तत्परोत्तरवाक्यमसङ्गतमित्यतः क्रियायाः समन्वेतव्यत्वं लक्षणत्वं लक्ष्याभिन्नत्वं च प्रसञ्जकप्रदर्शनेनोपपादयन् भाष्यकारीयमाक्षेपं सङ्गमयति **यदस्मिन्निति** । **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । तद्वाचकत्वं शब्दानामित्यत्रे'ति शेषः । तत्र समन्वेतव्यशब्दानां भगवति महायोगोक्त्या तत्तच्छब्दनिर्वचनलब्धार्थानां भगवति निरवधिकत्वानन्याधीनत्वप्रतिपादनेन भगवल्लक्षणत्वस्यैवाभिहितत्वात् । प्रपञ्चितश्चायमर्थष्टीकाकारैस्तद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे, 'एतदुक्तं भवति' इत्यादिनेति अत्र सम्मुग्धतयाऽनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

लक्षणसूत्र इति । 'लक्ष्यलक्षणयोर्भेदः' इत्यादिना 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते' इत्यन्तेन ग्रन्थेनेति शेषः । **अत्र चेति** । अत्तेति सूत्र इत्यर्थः । **उक्तमिति** । सर्वगतत्वाधिकरणे क्रियालिङ्गे ततःपरमित्यनेनेति शेषः । एवं च प्रसञ्जकसद्भावात्सिद्ध आक्षेप इत्याह **तथा चेति** । सूत्रोपात्तस्यैव नात्र समन्वयः । तथा सति विश्वतोमुखत्वाभावेनासूत्रत्वप्रसङ्गात् । किं नाम सूत्रोपात्तात्तृशब्दोपलक्षितक्रियात्मकाः सर्वेऽपि शब्दा अत्रोदाहरणमिति भावेनानित्यत्वात्क्रियाणामिति भाष्ये बहुवचनमिति मनसि निधायोक्तम् **अदनादिक्रियाणामिति** । **अत्रेति** । अन्यथा सर्वगतत्वादिसाधारणत्वे चोद्यस्य प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन सर्वगतत्वाधिकरण एव कर्तव्यतयाऽत्तृत्वाधिकरणे तदाक्षेपानौचित्यप्रसङ्गादिति भावः । अवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रयुक्तन्यूनतापरिहाराय तत्परतया व्याचष्टे **स्वरूपतेति** । ननु परमेश्वरस्य नित्यत्वासिद्धेः, सिद्धत्वे वा क्रियाणामनित्यत्वासिद्धेः, सिद्धत्वे वा नित्यानित्ययोर्भेदे साधकाभावेनाभेदे च तद्भेदासिद्ध्याऽभेदोपपत्तेर्निर्दलोऽयमाक्षेप इत्यत आह **परमेश्वरस्य हीति** । जन्मादिसूत्रे नित्यत्वानुक्तेः कथं तल्लाभ इत्यतोऽर्थतस्तल्लाभ इत्याशयेनाह **स्वयमिति** । स्वयमनित्यस्यापि सकलकारणत्वं किं न स्यादित्यतोऽनित्यत्वेऽनित्यभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वस्यापि प्राप्तेः उत्पादकविनाशकवत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् स्वोत्पादकविनाशकौ प्रत्यस्योत्पादकत्वविनाशकत्वासम्भवान्न सकलकारणत्वमित्याशयेन स्वोत्पादकविनाशकौ प्रत्युत्पादकत्वविनाशकत्वासम्भव एव कुत इत्यतस्तथा दर्शनादिति भावेन व्याप्तिद्वयं दर्शयति **यत्खल्विति** । द्वितीयशङ्कां परिहरति **क्रियाणामिति** । भेदे साधकाभावशङ्कां परिहरति **विरुद्धेति** । **भावभेदेति** । भावशब्दः पदार्थमात्रपरः । ततश्च पदार्थभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु विरुद्धधर्माधारौ भावौ भिन्नाविति व्याप्तेरित्यर्थः । घटाभावे विद्यमानस्य पटाभावस्य घटाभावापेक्षया विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि न घटभावाद्भिन्नत्वमभावस्याधिकरणत्ववादिमत इति तद्रीत्या व्यभिचारपरिहाराय भावपदम् । स्वमते प्रतियोगिनिरूप्यस्याप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यनिरूप्यधर्म्यभिन्नत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय भावपदमावश्यकमित्याहुः । चतुर्थीं शङ्कां परिहरति **अन्यथेति** । तुशब्दोक्तसर्वगतत्वादिव्यवच्छेदप्रकारमुपपादयन्नाक्षेपमुपसंहरति **तत इति** ।

स०व्र०— लक्षणसूत्र इति । जन्माद्यस्येति तेनैतद्विष्णोरेव स्वलक्षणमित्यादिनेत्यर्थः । **विरुद्धधर्माध्यासस्येति** । विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः । **भावभेदाव्यभिचारादिति** । पदार्थभेदाव्यभिचारादित्यर्थः । सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसम्भावनार्थ इत्युक्तं तद्दर्शयति **ततो यदि नामेत्यादिना** ।

विट्ठल०— एवं वृत्तिकारमतं निरस्य मूलं सङ्गमयितुमुपोद्घातमाह **यदस्मिन्निति** । **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्वसिद्धये ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमि'त्यत्रेत्यर्थः । **लक्षणसूत्र इति** । साक्षादेव स्वलक्षणमित्यत्रेत्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । 'क्रियालिङ्गे ततःपरमि'ति पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । **तथा चेति** । समन्वीयमानक्रियालिङ्गस्य उक्तन्यायेन स्वरूपलक्षणत्वनियमादित्यर्थः । अदनापानान्तर्नियमनादीनामित्यर्थः । **सोऽपि चोद्यस्येति** । सर्वगत्वादीनां यावद्द्रव्यभावित्वाद्भवत् ब्रह्मस्वरूपत्वम् । क्रियाणां त्वनित्यत्वान्न तत्स्वरूपत्वमिति चोद्यस्य पूर्वाधिकरणेऽनवकाशादेतदधिकरणे त्ववकाश इति संभावनार्थ इत्यर्थः । अनित्यस्येत्युपलक्षणं

जन्यस्येत्यपि ग्राह्यम् । कुतोऽनुपपत्तिरित्यत आह **यत्खल्विति** । स्वस्य जन्यत्वे जनकेन भाव्यं जनकश्चेदङ्गीक्रियते । तस्यासौ भगवान्न जनक इति सर्वजनिकर्तृत्वानुपपत्तिः । एवं भगवतोऽनित्यत्वे विनाशकेन भाव्यम् । विनाशसद्भावे च भगवतस्तद्विनाशकत्वासंभवान्न सर्वलयहेतुत्वमिति भावः । **विरुद्धधर्माध्यासस्येति** । विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः ।

चषकः— अभिहितमिति । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । ... । तद्वाचकत्वं शब्दानां' इत्यत्रेति पूरणीयम् । तत्र समन्वेतव्यनिखिलशब्दानामीश्वरे महायोगाभिधानतत्पदावयववृत्तिप्रतिसन्धानाधीनधीविषयत्वापन्नधर्माणामीशे निरवधिकत्वेतरानधीनत्वप्रतिपादनेन भागवतलक्षणस्यैवाभिप्रेतत्वात् ।

तद्ग्रन्थार्थापनदशायां टीकाकृत्पादैरेतदुक्तं भवतीत्यादिना विशदीकृतत्वाच्च दर्शितार्थस्येत्यवसेयम् । **लक्षणसूत्र इति** । लक्ष्यलक्षणयोरित्यादिकाऽतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यत इत्यन्तग्रन्थेनेत्युपस्कार्यम् । **अत्र** प्रकृतनये । समन्वयः शक्तितात्पर्यसम्बन्धव्युत्पादनं **उक्तमिति** । 'क्रियालिङ्गे ततः परम्' इत्यादिनेत्यादिः । सूत्रघटकसमन्वेतव्यावबोधकपदस्य सौत्रं विश्वतोमुखत्वमनुरुध्य सजातीयोपलक्षकतां मन्वानोऽभिधत्ते **अदनादीति** । आदिपदं निगमनादिपरिग्राहकम् । **भावभेदेति** । भावत्वांशस्यातन्त्रतया एकपदार्थप्रतियोगिकापरपदार्थानुयोगिकभेदव्याप्तत्वादित्यर्थः । घटाभावत्वस्यापि तदनधिकरणपटाभावादिभेदकतया भावत्वांशस्यातन्त्रतोक्तिः । अत्र कतिपये व्याचक्षाणाः पटाभावे घटाभावापेक्षया विरुद्धधर्माधिकरणत्वसत्त्वेऽपि न घटाभावाद्भिन्नत्वमभावस्याप्यन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यनिरूप्यधर्म्यभिन्नत्वात् । तत्र व्यभिचारवारणाय भावपदमावश्यकमित्यपि व्याचक्षते । **अन्यथा** विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदकत्वानङ्गीकारे ।

॥ इति एतदधिकरणप्रतिपाद्यक्रियालिङ्गसमन्वये पूर्वपक्षः ॥

* * *

॥ अथ ततश्च एतदधिकरणप्रतिपाद्यक्रियालिङ्गसमन्वये उत्तरपक्षः ॥
॥ अथ तत्रादौ ईशक्रियाया नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्य असिद्धिरुक्ता ॥

१८ सु०— परिहरति इति चेदिति ।

अनु०— इति चेत्स विशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः ॥

नेत्यध्याहारः । कुतः । न केवलमीश्वरः स्थिरोऽपि तु स तदीयो विशेषो धर्मोऽपि क्रियारूपः स्थिरो, यत इति शेषः । अत्र (तु) क्रिया स्थिरेत्येतावदेव वक्तव्यं, विशेष इति तु

क्रियायाः परमेश्वरैक्येऽप्युक्तवक्ष्यमाणन्यायेन तद्धर्मताऽङ्गीकरणीयेति ज्ञापयितुम्। न केवलं स विशेषः सर्वगतत्वादिः स्थिरः, किन्तु क्रियाऽपि पारमेश्वरी स्थिरा यत इति वा योज्यम्।

परि०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्म निर्भेदमपि भण्यते। एवं धर्मान्' इत्याद्युक्तन्यायेन भक्तिपादे उभयव्यपदेशादित्यत्र वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः। **संहरणादिक्रियाणामिति**। संहारस्याप्यदनविशेषत्वात्प्रागदनादिक्रियाणां इत्युक्तावप्येवमुक्तेरविरोधः।

यादु०— उक्तवक्ष्यमाणेति। भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदसाधकन्यायेनेत्यर्थः। स च न्यायो जन्माधिकरणे उक्तोऽहिकुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाण इति बोध्यम्।

आनन्दः— प्रमाणबलादित्यत्र प्रत्यक्षबलाद्वा आगमबलाद्वा। नाद्य इत्याह **ईश्वरस्येति**।

श्रीनिधि०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। विशेषबलेनेत्यर्थः।

शे०वा०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदस्य जन्माधिकरणे उक्तत्वा-दहिकुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्विशेषबलेन तद्धर्मत्वोपपत्तिरिति भावः।

स०ब्र०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। क्रियायाः भगवता निर्विशेषाभेदानङ्गीकारेणेत्यर्थः।

विठ्ठल०— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। जन्माधिकरणे भगवद्धर्माणां भगवदवतारसविशेषाभेदस्य समर्थि-तत्वाददृश्यत्वाद्यधिकरणेषु समर्थयिष्यमाणत्वाच्च तन्न्यायेनेत्यर्थः।

चषकः— उक्तवक्ष्यमाणन्यायेनेति। भागवतधर्माणां भगवता सविशेषाभिन्नत्वस्य जन्मादिनये अभिहितत्वादहिकुण्डलनयेऽभिधास्यमानत्वाच्च तादृशविशेषशक्त्या तेषां तद्धर्मता सङ्गच्छत इति भावः।

१९ सु०— अनेन क्रियाया अपि नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्यासिद्धिरुक्ता। तथा हि। ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते, उत नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, अथवा तत्साधकप्रमाणाभावात्।

परि०— आद्येऽपि प्रमाणं किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति हृदि विकल्प्य क्रमेण निराह **नाद्य इत्यादिना ज्ञानादिरपि कुतो न भवेदित्यन्तेन**।

कं०रा०— प्रमाणेति। अनित्यसाधकप्रमाणबलादित्यर्थः।

शे०वा०— ईश्वरस्य संहरणादिक्रियाया अनित्यत्वे प्रमाणं भवत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं तावद्दूषयति **ईश्वरस्येति**।

विट्ठल०— नित्यत्वमुपपादयति **तथा हीत्यादिना**।

चषकः— ईश्वरक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रत्यक्षेण प्रमीयतेऽनुमानेनागमेन वेति वितर्कत्रयीं प्रतिसन्दधान आद्यं तावत्प्रतिविधत्ते **ईश्वरस्येति**।

॥ अथ तत्राप्यादौ ईशक्रियाणामनित्यत्वे प्रमाणबलाभावः ॥

॥ अथ तत्र चाप्यादौ ईशक्रियाणामनित्यत्वे प्रत्यक्षप्रमाणबलाभावः ॥

२० सु०— नाद्यः। ईश्वरस्य तत्क्रियायाश्च (अतीन्द्रियत्वेन) अप्रत्यक्षत्वेन तदनित्यत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रत्येतुमशक्यत्वात्।

कं०रा०— **तदिति**। नित्यसाधकप्रमाणादित्यर्थः।

॥ इति ईशक्रियाणामनित्यत्वे प्रत्यक्षप्रमाणबलाभावः ॥

* * *

॥ अथ ततः ईशक्रियाणामनित्यत्वे अनुमानप्रमाणबलाभावः ॥

२१ सु०— लिङ्गाभावेनानुमानानुपपत्तेः।

क्रियात्वं लिङ्गमिति चेत् (न), तत्किं धात्वर्थत्वम् परिस्पन्दत्वं वा। नाद्यः, ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया च व्यभिचारात्। न द्वितीयः, सर्वक्रियाणामपरिस्पन्दत्वेन भागासिद्धत्वात्। ईश्वरपरिस्पन्दपक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिः, परेण तस्यानङ्गीकृतत्वात्, अङ्गीकारेऽप्यनैकान्त्यम्। क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्दानामपि नित्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। क्रियात्वस्यानित्यत्वेन विना वृत्तौ बाधकाभावादप्रयोजकता च, कार्यत्वेन सोपाधिकत्वं च। तस्यापि साधने बाधः। प्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

परि०— ननु लिङ्गाभावेनेत्ययुक्तम्। क्रियात्वस्य वा असत्यावरणादौ प्रागूर्ध्वमनुपलम्भस्य वा आवरणाद्यभावे सति कदाचिदुपलम्भस्य वा क्रियाजन्यफलानुपलम्भस्य वा नित्यं तत्फलानुपलम्भस्य वा

कार्यत्वमपि साध्यते तत्पक्षवृत्तित्वात्कथं तस्योपाधित्वमित्यत आह **तस्यापीति** । कार्यत्वस्यापि पक्षे साधने बाधः । ईश्वरक्रियाया अकार्यत्वे स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिप्रमाणस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्देति । मुक्तपरिस्पन्दानां इत्यर्थः ।

शे०वा०— द्वितीयं दूषयति **लिङ्गाभावेनेति** । **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** । ईश्वरीयैरिति शेषः । **सत्तया चेति** । सर्वपदार्थसम्बन्धिन्येत्यर्थः । **व्यभिचारादिति** । ज्ञानादीनां धात्वर्थरूपक्रियात्वेऽप्यनित्यत्वाभावादिति भावः । अत्र सत्तायां व्यभिचारो न्यायरीत्या द्रष्टव्यः । मतान्तरेऽनित्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादीश्वरसम्बन्धिसत्ता-विवक्षायां च ज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्ताभिरिति वक्तव्यतया ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सत्तया चेति पृथगुपादानयोगादिति ध्येयम् । हेतूकृतं क्रियात्वं परिस्पन्दत्वमिति द्वितीयेऽपि वाच्यं, किं पक्षीभूतक्रिया धात्वर्थमात्रमेवाभिमता किंवा परिस्पन्द एवेति, विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सर्वक्रियाणामिति** । तथा सति ज्ञानादिरूपक्रियाणामपि धात्वर्थत्वेन पक्षतया तासां च परिस्पन्दत्वाभावाद्भागासिद्धिः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **ईश्वरपरिस्पन्देति** । अनैका-न्त्यमेवोपपादयति **क्वचिदिति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'शक्तिसद्भाव एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेये'त्यादिनेति शेषः । क्रियात्वेनैव कार्यत्वस्यापि पक्षे साधनेन साधनव्यापकत्वात् कथमुपाधित्वमित्यत आह **तस्यापीति** । **बाध इति** । आगमबाध इत्यर्थः । **प्रमाणस्येति** । आगमस्येत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरि'त्यादिनेति शेषः ।

स०व्र०— ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति । ज्ञानादीनामनित्यत्वशङ्कायामपि न सत्ताया अनित्यत्वशङ्केति दर्शयितुं सत्तयेति पृथगुपादानम् । **सर्वेति** । किं सर्वक्रिया पक्षीक्रियत उतेश्वरपरिस्पन्दमात्रम् । नाद्यः, धात्वर्थरूपईश्वरगत-ज्ञानादिरूपक्रियायां परिस्पन्दत्वाभावेन भागासिद्धेः । न द्वितीयः; परेण ईश्वरपरिस्पन्दानभ्युपगमेन आश्रयासिद्धेः; इत्यर्थः । **क्वचिदनीश्वरपरिस्पन्दानामपीति** । 'शक्तिसद्भाव एव तु । क्रियादिनित्यता ज्ञेया' इत्यनुव्याख्याने वक्ष्यमाणत्वात् इत्यर्थः । **प्रमाणस्येति** । 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या' इत्यादिना प्रमाणस्य वक्षमाणत्वात् इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ज्ञानेच्छेति । ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वाभ्युपगमात् तत्रापि जानाति प्रयतते इच्छतीति धात्वर्थरूपक्रियात्वस्य भावादित्यर्थः । **सर्वक्रियाणामिति** । स्रक्चन्दनादिभोगादीनां परिस्पन्दरूपत्वाभावादिति भावः । ईश्वरीयपरिस्पन्दमात्रं पक्षीक्रियत इत्यत आह **ईश्वरपरिस्पन्देति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यता ज्ञेयेत्यत्रेत्यर्थः ।

चषकः— द्वितीयमपहस्तयते **लिङ्गेति** । **ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरिति** । 'ईश्वरो जानाति इच्छति प्रयतते विद्यते' इत्यादौ तत्तद्धातूपस्थाप्येशवृत्तिज्ञानेच्छाप्रयत्नसत्तानां नित्यत्वात्, अनैकान्त्यमिति भावः । द्वन्द्वघटकतयैव सत्तापदे विन्यसनीये विभजनेन मतान्तरदिशा अनैकान्त्याभिहितिरियमित्यपि विभावयन्ति । हेतूकृतक्रियात्वं

परिस्पन्दत्वरूपमिति द्वितीयवितर्केऽपि तादृशहेतुना नित्यत्वसाधनदशायां धात्वर्थत्वं पक्षतावच्छेदकतया-ऽभिप्रेयते परिस्पन्दत्वं वेति तद्वयीमनुसन्दधान आद्यं प्रत्याह **सर्वक्रियाणामिति । भागासिद्धत्वादिति ।** जानात्याद्युपस्थापितदर्शितेश्वरधर्माणामपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया तद्वत्त्यभावप्रतियोगित्वात् प्रकृते हेतोर्भागासिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याख्याति **ईश्वरपरिस्पन्देति । परेणेति ।** विभौ परिस्पन्दस्य मतान्तरे-ऽनुपगतेरिति हृदयम् । अनैकान्त्यमेवोपपादयति **क्वचिदिति । वक्ष्यमाणत्वादिति ।** 'शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादि-नित्यता ज्ञेया' इत्यादिनेत्यादिः । क्रियात्वेनैव कार्यत्वस्यापि साधनात् साधनव्यापकतया न तदव्यापकता-घटितमूर्तिकोपाधिता सङ्गच्छत इत्यत आह **तस्यापीति । बाध इति ।** आगमाधीनपक्षधर्मिकसाध्यवैधुर्य-प्रतिसन्धानमित्यर्थः । **प्रमाणस्य** आगमस्य । **वक्ष्यमाणत्वादिति ।** 'क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरि'त्यादि-नेत्यादिः ।

२२ सु०— असत्यावरणादौ प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भो लिङ्गमिति चेत् । अनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः, योग्यतया विशेषणेऽसिद्धेः, अन्यथा गगनादिना व्यभि-चारात् । द्वितीये त्वसिद्धिः, आगमादिनोपलब्धेः ॥ एतेनावरणाद्यभावे सति कदाचि-देवोपलब्धिरपि प्रत्युक्ता । वर्णनित्यत्ववादेऽनैकान्त्याच्च ।

किंच नित्योऽपि ईश्वरपरिस्पन्दः कदाचिदभिव्यक्तेः कदाचिदेवोपलभ्यत इत्यङ्गी-कारे न बाधकं पश्यामः । व्यक्तिरप्यादिग्रहणेन गृह्यत इति चेन्न, सन्दिग्धविशेषणासिद्धेः । अस्तु तर्हि फलानुपलम्भो लिङ्गमिति चेन्न, सर्वथाऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वात् । न हीश्वर-परिस्पन्दक्रिया कदाऽपि न संयोगविभागलक्षणं फलं जनयतीति युज्यते, तथा सति परिस्पन्दत्वानुपपत्तेः । नित्यसंयोगविभागजन्मानुपलब्धेरिति चेन्न, नित्यगुणादिना व्यभि-चारात् । कदाचिदेव संयोगादिजन्म विवक्षितमिति चेत्, तथाऽपि गगनादिना व्यभिचारः । कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमस्त्विति चेन्न, कदाचिदिति विशेषणवैयर्थ्यात्, तत्परित्यागेऽप्यसमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वेनासिद्धेः ।

किञ्च 'द्वितन्तुका(रम्भके)वयवे तन्तौ कर्मोत्पन्नं तन्त्वन्तराद्विभागं करोति । ततो द्वितन्तुकारम्भकसंयोगविनाशः । तन्नाशे द्वितन्तुकविनाशः । अथेदानीं तन्तोः कार्यसंयुक्त-प्रदेशविभागः । ततश्चोत्तरदेशसंयोगः । तस्मात्कर्मणो विनाश' इति परेषां प्रक्रिया । एवं च यथाऽनेककालवर्तिन्यपि क्रिया कदाचित्संयोगाद्यारभ्यते न यावत्सत्त्वम्, तथा नित्यापि कदाचित्संयोगाद्यारभ्यतां को विरोधः ।

परि०— असतीति । आवरणेऽन्यस्मिन् प्रतिबन्धके वा असति प्रागूर्ध्वं चानुपलम्भादीश्वरक्रियाऽनित्येति साध्यत इत्यर्थः । **एतेनेति** । वक्ष्यमाणदिशा नित्यभूतायामनीश्वरक्रियायां व्यभिचारकथनेन उक्तकार्यत्वोपाधिकथनेन प्रत्यक्षेणोपलम्भेऽसिद्धिकथनेनागमेन सर्वदोपलम्भेन चावरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धिरूपो हेतुरपि प्रत्युक्त इत्यर्थः । स्थलान्तरेऽप्यनैकान्त्यमाह **वर्णेति** । अप्रयोजकश्चायं हेतुरित्याह **किञ्चेति** । **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्यभावे सतीत्यादिपदेन व्यक्त्यभावे सतीति गृह्यत इत्यर्थः । **सन्दिग्धेति** । व्यक्त्यभावे सतीति विशेषणस्यानिश्चयादिति भावः । **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तार्किकैस्तल्लक्षणोक्तेरिति भावः । **नित्यगुणादिनेति** । नित्यभूते गुणे सामान्यादौ च गगनपरिमाणादौ नित्यसंयोगादिजनकत्वानुपलम्भेऽपि नित्यत्वाभावरूपसाध्याभावाद्व्यभिचारः । यन्नित्यं तत्सदा स्वकार्यं करोतीति सामान्यव्याप्तिविवक्षायामपि लयवर्तीश्वरेच्छादौ सृष्ट्यादिकार्यजनकत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । **गगनादिनेति** । तत्र कदाचिद्घटादिमूर्तसंयोगजनकत्वेसत्यपि अनित्यत्वरूपसाध्याभावादिति भावः । न च गगनादिकं सदा किञ्चित्संयोगादिकं जनयत्येवेति वाच्यम् । तस्यापि लयेऽभावात् । **इति विशेषणवैयर्थ्यादिति** । व्यभिचारावारकत्वादिति भावः । **दुर्निरूपत्वेनेति** । एतच्च वैशेषिकाधिकरणे असमवायिकारणलक्षणदूषणप्रस्तावे स्पष्टीभविष्यतीति भावः । हेतोरप्रयोजकत्वं च वक्तुमाह **किञ्चेति** । द्वितन्तुकेति बहुव्रीहिः । तन्तुद्वयारब्धकार्यस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । (तद्विभागं तन्त्वन्तरविभागम्) । **संयोगेति** । तन्तुद्वयसंयोगविनाश इत्यर्थः ।

गु०दी०— न हीश्वरपरिस्पन्दक्रिया कदाऽपि न संयोगविभागलक्षणं फलम् इत्यत्र परिच्छिन्नकृष्णरामाद्यवतरणरूपक्रियायाः वैकुण्ठाद्विभागस्य भूमौ संयोगस्य च सर्वैरुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । **गगनादिना व्यभिचार** इत्यत्र कदाचिदेव घटसंयोगजननादिति भावः । **ततश्चोत्तरप्रदेश** इत्यत्र कार्यस्य तद्देशसंयोगविनाशोऽपि ग्राह्यः ।

यादु०— लिङ्गं क्रियाऽनित्यत्व इति शेषः । **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन विशेषणासिद्धेरिति भावः । **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । असिद्धेः । न द्वितीयः । आगमादिना प्रागूर्ध्वमप्युपलम्भसंभवेन तेन कदाचिदेवोपलम्भस्यासिद्धेरिति पूर्वोक्तासिद्धत्वरूपदूषणेनेत्यर्थः । ईश्वरपरिस्पन्दस्य प्रत्यक्षत्वमप्यभ्युपेत्यापि समाधत्ते **किञ्चेति** । अत्राभिव्यक्तिः कालविशेषसम्बन्धरूपैव विवक्षिता, नोपलब्धिरूपाऽतोऽभिव्यक्तेरप्युपलब्धिरूपत्वेनाभिव्यक्तेरुपलभ्यते इति कथं साध्यसाधनभाव इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्यभावे सतीत्युक्तहेत्वन्तर्गतादिशब्देनेत्यर्थः । तथा च न तथाऽन्यथासिद्धिरिति

भावः । **न हीश्वरेति** । तथा च तदुपलम्भोऽपि कदाचित्प्रमाणान्तरेण वा प्रत्यक्षेणैव वा भविष्यतीति भावः । **नित्यगुणादिनेति** । साध्याभावप्रदर्शनाय नित्येत्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः । नित्यद्रव्येति नित्यं संयोगविभागजन्म संभावितमतस्तन्नोदाहृतम् । नित्यगुणादिना च कदाऽपि संयोगविभागजन्म नोपलब्धं, संयोगविभागयोः कर्मसंयोगविभागमात्रासमवायिकारणकत्वात् । यद्यपि निमित्तकारणेन नित्येश्वरेच्छादिना संयोगादिजन्मास्ति । तथाऽप्यत्र नित्यगुणपदेन सर्वथा संयोगविभागाजनकं जलपरमाण्वादिगतरूपादिकमेव ग्राह्यमिति मन्तव्यम् । **दुर्निरूपत्वेनेति** । इदं चोक्तवक्ष्यमाणन्यायेन द्रष्टव्यम् । **किञ्च द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयवविशेषस्य स द्वितन्तुकः तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । बहुतन्तुकावयविनि आरम्भकसंयोगानां बहुत्वेनैकसंयोगनाशानन्तरं वक्ष्यमाणकार्यनाशो न स्पष्टं प्रतीयतेऽतो द्वितन्तुक एवावयवी गृहीत इति ध्येयम् । **एवं च यथाऽनेकेनेति** । तथा चोक्तहेतोरप्रयोजकतेति भावः । **न यावत्सत्त्वमिति** । स्वोत्पत्तिक्षणे आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वादिति भावः ।

वं०प०— अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते **असतीति** । सृष्टेः प्राक् संहारादूर्ध्वम् । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भोऽनित्यत्वं विना आवृत्तत्वेनान्यथासिद्धं कस्मान्न स्यादित्यन्यथासिद्धिपरिहारायोक्तम् । **असत्यावरणादाविति** । आदिपदेन प्रतिपदेन प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टग्रहणम् । अत्र योग्यत्वे सतीति विशेषणं दीयते न वा । आद्ये आह **योग्यतयेति** । द्वितीये त्वाह **अन्यथेति** । अनित्यत्वसाधकं हेत्वन्तरमसिद्ध्यतिदेशेन पराचष्टे **एतेनेति** । अत्रापि पर्ववदन्यथासिद्धिपरिहाराय सत्यन्तम् । **वर्णेति** । तेषां ध्वनिना कदाचिदेवोपलब्धेरिति भावः । प्रागूर्ध्वमनुपलम्भः कदाचिदेवोपलम्भश्चानित्यत्वं विना कदाचिदभिव्यक्तिप्रयुक्तं भविष्यतीत्यप्रयोजकतेत्याह **किञ्चेति** । असत्यावरणादावित्यत्रादिपदेनाभिव्यक्तेरपि गृहीतत्वेन तदसत्त्वस्योक्तत्वान्न तयाऽन्यथासिद्धिर्हेतोरित्याशङ्कते **व्यक्तिरपीति** । ईश्वरपरिस्पन्दस्यातीन्द्रियत्वेन तत्र व्यक्त्यसत्त्वं न निश्चेतुं शक्यमिति सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरित्याह **सन्दिग्धेति** । **फलेति** । 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोः' इत्युक्तत्वेन संयोगविभागरूपफलेत्यर्थः । ईश्वरक्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागरूपकार्यलभ्यः स्यात् । न चैवं, तस्मादनित्यत्वमिति । **सर्वथाऽनुपलम्भस्येति** । फलसामान्याभावस्येत्यर्थः । **जनयतीति** । तथा च फलसामान्याभावस्यासिद्धिरिति भावः । **परिस्पन्दत्वेति** । संयोगविभागासमवायिकारणत्वरूपकर्मत्वेत्यर्थः । **नित्यमिति** । फलानुपलम्भपदेन विवक्षितेति शेषः । क्रियाया नित्यत्वे तत्तत्कार्यं सदा स्यात् । न च भवत्यतोऽनित्यत्वमिति भावः । **नित्यगुणेति** । जलपरमाणुगतरूपेत्यर्थः । आदिपदेन सामान्यादि । **विवक्षितं** फलानुपलम्भपदेन अस्त्विति । अनित्यत्वे हेतुरित्यर्थः । **विशेषणवैयर्थ्यादिति** । नित्यगुणादौ संयोगाद्यसमवायिकारणत्वरूपहेतोरेवाभावात् आद्यकर्मणि च हेतुसाध्ययोरुभयोरपि सत्त्वेन व्यावर्त्याभावादित्याशयः । **दुर्निरूपत्वेनेति** । न च समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सत्यवधृतसामर्थ्यं तत् । तुरीतन्तुसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणमात्रप्रत्यासन्नत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । आत्ममनःसंयोगेऽतिव्याप्तेः । न च समवायिकारणभिन्नत्वे सति कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसप्रतियोगित्वम् । असमवायिकारणत्वमिति वाच्यम् । द्वित्वनाशप्रयोजकनाशप्रतियोगिन्यपेक्षाबुद्धावतिव्याप्तिरित्यादिप्रकारेण

दुर्निरूपत्वेनेत्यर्थः । कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकरणत्वम् अनित्यत्वं विनाऽप्युपपद्यत इत्यप्रयोजकतेत्याह **किञ्चेत्यादिना** । बहुतन्तुककार्यग्रहणे एकतन्तुसंयोगनाशेन तत्र समग्रकार्यनाशासम्भवात् । द्वितन्तुकग्रहणे तु तन्तुद्वयसंयोगस्यासमवायिकरणत्वात्तस्यैव चान्त्यतन्तुसंयोगरूपत्वात्तन्नाशेन समग्रकार्यनाशः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य द्वितन्तुकेत्युक्तम् । अदृष्टविलम्बेन कार्यविलम्बे सत्यप्यन्त्यतन्तुसंयोगेन कदाचित्कार्यं न स्यादित्याद्यभियुक्त-वाक्यपर्यालोचनयाऽन्त्यतन्तुसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वं गम्यत इति ज्ञेयम् ।

आनन्दः— ननु तथापि आवरणाद्यभावे सत्यपि प्रागूर्ध्वं चानुपलभ्यमानत्वेन हेतुना नित्यत्वं साधयितुं शक्यत इति शङ्कते **असतीति** । **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन योग्यत्वघटिते हेतोरसिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथेति** । योग्यतयेति विशेषणाभाव इत्यर्थः । **एतेनेति** । कदाचिदुपलब्धिः किं प्रत्यक्षेण उतागमादिना आद्ये सिद्धिः । द्वितीये आगमेन सर्वदोपलभ्यमानत्वात् कदाचिदुपलभ्यमानत्वमसिद्धमित्यर्थः । **वर्णेति** । वर्णेषु कदाचि-दुपलभ्यमानत्वे सत्यपि अनित्यत्वाभावादिति भावः । **किंचेति** । तथा च नित्यत्वेऽपीश्वरक्रियाया नित्यत्वेऽपि व्यक्तिकादाचित्कत्वेनोपलब्धिकादाचित्कोपपत्तेरप्रयोजकतेति भावः । नन्वारम्भणाद्यभावे सतीत्यत्रादिग्रहणेन व्यक्तेरपि ग्रहणान्न व्यक्तिकादाचित्कत्वमादाय प्रयोजकतेति शङ्कते **व्यक्तिरपीति** । **सन्दिग्धेति** । सत्यन्त-विशेषणप्रविष्टव्यक्त्यभावस्य सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धासिद्धिरित्यर्थः । ननु यदीश्वरक्रिया नित्या स्यात् तदा फल-संयोगविभागादिकं उपलभ्येत न च तदुपलभ्यते तथा चानुपलभ्यमानफलत्वेन हेतुना क्रियाया अनित्यत्वं शङ्कते **अस्तु तर्हीति** । अत्राप्यनुपलम्भः किं प्रत्यक्षेणेत्यादिविकल्पप्रसरो ज्ञातव्यः । ननु ईश्वरक्रियाया नित्यत्वे तया नित्यसंयोगादिकं जननीयम् । न चैवं तथा च नित्यमनुपलभ्यमानफलत्वे हेतुरस्त्विति शङ्कते **नित्यमिति** । नित्यगुणादिनेति ईश्वरज्ञानादिनेत्यर्थः । आदिपदेन गगनपरिग्रहः । तथापि कदाचिदुपलभ्यमानफलत्वात्प्रसिद्ध-क्रियावदनित्यत्वं स्यादिति शङ्कते **कदाचिदेवेति** । **तत्परित्यागेऽपीति** । समवायस्य निरूपयितुमशक्यत्वे तद्घटितासमवायाधिकारणत्वमपि दुर्निरूपमित्यर्थः । अप्रयोजकत्वेनापि दूषयति **किञ्चेति** । द्वौ तन्तू अवयवभूतौ यस्य स द्वितन्तुकः । तस्यावयवः । **अनेककालवर्तिन्यपीति** । न चैतावता पञ्चक्षणवर्तित्वं क्रियाया तूक्तम् । किं तु अनेककालवर्तित्वं त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि विनश्यदवस्थक्षणेऽपि तेन संयोगादिकं किं न जननीयम् । किं च कर्मोत्पत्त्यनन्तरमेव यत्राश्रयनाशस्तत्र कर्मणा संयोगादिकं जन्यते । आश्रयाभावादिति चेत् । एवं सत्यपि कर्मणि आश्रयरूपसहकारिविरहान्न संयोगादिजन्म तथा प्रकृतेऽपि सत्यामपीश्वरक्रियायां सहकार्यन्तराभावान्न संयोगाद्युत्पाद इति ।

कं०रा०— लिङ्गमिति । ईश्वरक्रियाया अनित्यत्व इति शेषः । **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन योग्यानुपलम्भस्याभावादिति भावः । **वर्णेति** । वर्णनित्यत्वपक्षे वर्णेषु आवरणाद्यभावे सति कदाचिदेवोपलब्धेः सत्त्वेऽप्यनित्यत्वरूपसाध्याभावादनैकान्तिकत्वमिति भावः । **आदिग्रहणेति** । **आवरणाद्यभावे सतीत्य**त्रादि-शब्देन व्यक्तिरपि गृह्यत इत्यर्थः । तथा चाभिव्यक्त्यभावस्य हेतुविशेषणत्वान्नित्योऽपीश्वरपरिस्पन्दः कदाचि-

दभिव्यक्तेः कदाचिदेवोपलभ्यत इत्यन्यथासिद्धिशङ्कानवकाश इति भावः । **सन्दिग्धेति** । अभिव्यक्त्यभाव-स्येदानीं सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरिति भावः । **नित्यमिति** । नित्यफलानुपलब्धिलिङ्गं संयोगविभाग-ग्रहणं तु प्रकृते तयोः फलत्वाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । **नित्येति** । नित्ये गुणे द्रव्ये च नित्यं फलानुपलब्धि-रूपहेतोः सत्त्वेऽप्यनित्यत्वरूपसाध्याभावाद्व्यभिचार इति भावः । **कदाचिदिति** । कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वं क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गत्वेन विवक्षितम् । अतो न नित्यगुणे व्यभिचार इति भावः । **संयोगादीति** । तथा च संयोगाद्यसमवायिकारणत्वस्य गगनादावसत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । **विशेषणेति** । संयोगाद्यसमवायि-कारणत्वमात्रस्यानित्यत्वाव्यभिचारात् कदाचिदिति विशेषणस्य वैयर्थ्यमिति भावः । **तदिति** । कदाचिदिति विशेषणस्य परित्यागेऽपि समवाये प्रमाणाभावेन समवायस्यैवाभावात् तद्घटितस्य समवायिकारणप्रत्यासन्न-त्वादिरूपस्यासमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूप्यत्वेनासिद्धिरित्यर्थः । **द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तू अवयवौ यस्याव-यविनः स **द्वितन्तुकः** तस्यावयव इत्यर्थः । **कार्येति** । द्वितन्तुकावयविसंयुक्तौ यः प्रवेशस्ततो विभाग इत्यर्थः । **नित्यापीति** । क्रियेत्यनुवर्तते । तथा च कदाचित्संयोगाद्यारम्भकत्वं नानित्यत्वापादकमिति भावः ।

श्रीनिधि०— असत्यावरणादाविति । पूर्वोत्तरकालावृते तत्कालोपलब्धे पटादौ व्यभिचारवारणाय तस्यानुपलम्भकाले ध्वंसाभावात् । अन्यथा प्रत्यक्षे योग्यविषयकत्वविशेषणे व्यक्तिरप्यादिग्रहणेनेति । आवरणा-द्यभावे सतीत्यत्रादिपदेन व्यक्तिमत्त्वे सतीति बुद्ध्या विवेकेनेकदेशेन सम्बन्धः । न तु विशिष्टेनेति द्रष्टव्यम् । नित्यगुणादिना ज्ञानेच्छावयवैः **गगनादिनेति** । प्रलयकाले कर्माभावेन गगनादौ संयोगाभावादिति भावः । **द्वितन्तुकावयव इति** । तत्तु द्व्यारब्धपटावयवे तन्तावित्यर्थः । कदाचिदेव संयोगाद्यारभत इति द्वितन्तुका-रम्भकसंयोगनाशकाले द्वितीयं तु नाशकनाशकाले च संयोगाद्यजनकादिति भावः ।

शे०वा०— क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गान्तरमाशङ्कते **असत्यावरणादाविति** । आवृततया प्रागूर्ध्वं चानुपलभ्यमाने व्यभिचारवारणाय विशेषणभागः । प्रागूर्ध्वं चोपलभ्यमाने तद्वारणाय विशेष्यभागः । आदिपदं तु वर्णनित्यत्ववादे तत्रानैकान्त्यपरिहाराय । तत्राव्यञ्जकेऽसति नानुपलब्धिरिति न व्यभिचारः । एतच्च व्यक्ति-रप्यादिग्रहणेन गृह्यत इत्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । प्रत्यक्षेणानुपलम्भ इति प्रथमेऽपि किं योग्यत्वे सति प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्याऽभावनिश्चयोऽभिमतः किंवा प्रत्यक्षेणानुपलब्धिमात्रेण । नाद्य इत्याह **योग्यतयेति** । **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन योग्यत्वे सतीति विशेषणासिद्ध्या विशिष्टहेत्वसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **अन्यथेति** । गगनादेरप्यसत्यावरणे प्रागूर्ध्वं च प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानत्वेऽप्यनित्यत्वाभावादिति भावः । अस्तु तर्हि प्रमाणमात्रेणानुपलम्भो हेतुरित्याद्यद्वितीयो निरवद्यत्वादित्यत आह **द्वितीय इति** । **असिद्धिरिति** । हेतुविशेष्यासिद्ध्या विशिष्टहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति **आगमादितेति** । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्यागमेन तन्मूलकानुमानेन चेत्यर्थः । **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । अयोग्यतया प्रत्यक्षेणोपलम्भस्य कदाऽप्यभावेनासिद्धेः । नान्त्यः । आगमादिना सर्वदोपलम्भेन कदाचि-

देवोपलम्भस्याप्यसिद्धत्वादिति पूर्वोपन्यस्तासिद्धिरूपदूषणेनैवेत्यर्थः । **वर्णनित्यत्ववाद इति** । असत्यावरणे प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वस्य वा, आवरणाभावे सति कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वस्य च वर्णेषु सत्त्वेऽप्यनित्यत्वाभावात् तत्रानैकान्त्यमित्यर्थः । न्यायमतेऽनित्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वान्नानैकान्त्यमित्यत उक्तं **वर्णनित्यत्ववाद इति** । यद्यपि हेतुद्वयस्यादिपदार्थघटितत्वान्न तत्रानैकान्त्यं, तथापि तदन्तर्भावे वक्ष्यमाणदोषभयात् तदनन्तर्भावं सिद्धवत्कृत्यानैकान्त्याभिधानमिति द्रष्टव्यम् । हेतुद्वयमनैकान्तिकत्वेन दूषयित्वाऽप्रयोजकत्वेनापि दूषयति **किञ्चेति** । एतदप्यादिपदार्थानन्तर्भावं मनसि निधायोक्तमिति द्रष्टव्यम् । आदिपदार्थघटितहेतोर्वर्णेष्वभावान्नानैकान्त्यं नाप्यप्रयोजकत्वमिति शङ्कते **व्यक्तिरपीति** । एतच्चाद्यहेत्वभिप्रायेणाव्यञ्जकासत्त्वपरम् । द्वितीयहेत्वभिप्रायेण तु यथाश्रुतपरम् । ततश्चासत्यावरणेऽसति चाव्यञ्जके प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वमाद्यहेत्वर्थः । सत्यावरणाभावे सति च व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वं द्वितीयहेत्वर्थः । न चैतद्धेतुद्वयं वर्णेष्वस्ति । अव्यञ्जकेऽसति प्रागूर्ध्वमनुपलभ्यमानत्वस्य वा, व्यक्त्यभावे कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वस्य वाऽभावान्न व्यभिचारः । अव्यञ्जकेऽसतीति हेतुविशेषणादव्यञ्जकप्रयुक्तं प्रागूर्ध्वमनुपलम्भोपपादनमनुपपन्नम् । व्यक्त्यभावे सतीति विशेषणाद्व्यक्तिकादाचित्कत्वप्रयुक्तं कदाचिदेवोपलभ्यमानत्वोपपादनं चानुपपन्नमेवेति नाप्रयोजकत्वमपीति भावः । एतच्चाविदितसिद्धान्त्याशयस्य पूर्ववादिनश्चोद्यमिति ध्येयम् । सिद्धान्ती स्वाशयमुद्घाटयति **सन्दिग्धेति** । अनित्यत्वसिद्धेः प्रागसत्यावरणेऽसत्यव्यञ्जक इत्यादिविशेषणानां पक्षे सन्दिग्धासिद्धत्वादित्यर्थः । **फलानुपलम्भ इति** । अत्र फलाभाव एव लिङ्गमनुपलम्भग्रहणं तत्साधकतयेति द्रष्टव्यम् । किमत्र कदाचिदपि फलाभावो लिङ्गतयाऽभिमतः सर्वदा फलाभावो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सर्वथेति** । कदाचिदपि फलाभावस्येत्यर्थः । असिद्धिमेवोपपादयति **न हीति** । **तथा सतीति** । कदाचिदपि संयोगविभागाजनकत्व इत्यर्थः । **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगभागजनकत्वस्य तल्लक्षणतया कदापि संयोगाद्यजनकत्वे तल्लक्षणानाक्रान्ततया परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । सर्वदा फलाभावो हेतुरिति द्वितीयं शङ्कते **नित्यमिति** । अनुपलम्भग्रहणप्रयोजनमुक्तमनुसन्धेयम् । सर्वदा फलाभावोऽपि किं यथाश्रुत एव विवक्षितः कदाचिदेव फलाभावरूपो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नित्यगुणादिनेति** । साध्याभावप्रदर्शनाय नित्येत्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः । सर्वदा संयोगाद्यजनकत्वं = सर्वथा संयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्तिकमित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **कदाचिदेवेति** । अतो न सर्वथासंयोगाद्यजनकनित्यगुणादिष्वनैकान्त्यमिति भावः । कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वादित्यत्रापि किं जनकत्वसामान्यस्यैव विवक्षा, उत तदसमवायिकारणत्वरूपतद्विशेषस्येति, विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा सतीति** । मास्तु तर्हि नित्यगुणादिष्वनैकान्त्यं गगनादिनित्यद्रव्ये कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वेन तत्रानैकान्त्यादनुमानमसदेवेत्याशयः । द्वितीयं शङ्कते **कदाचिदिति** । **वैयर्थ्यादिति** । संयोगाद्यसमवायिकारणत्वस्यानित्यत्वाव्यभिचारादिति भावः । अस्तु तर्हि कदाचिदिति विशेषणपरित्यागेन संयोगाद्यसमवायिकारणत्वमेव क्रियाया अनित्यत्वे लिङ्गमित्यत आह **तत्परित्यागेऽपीति** । **दुर्निरूपत्वेनेति** । वैशेषिकपरीक्षायां समवायस्य निराकरिष्यमाणत्वेन समवायिनोऽसम्भवात् तत्प्रत्यासन्नत्वलक्षणस्यासमवायिकारणत्वस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ।

नित्यत्वेऽपि कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च न तेनानित्यत्वसाधनं युक्तमित्याह **किञ्चेति** । ननु संयोगविभागाजननेऽनपेक्षकारणस्य कर्मणो नित्यत्वे कथं कदाचिदेव संयोगादिजनकत्वं इत्यतोऽनित्यक्रियाया अपि यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वाभाववत्तदुपपत्तेः इत्याशयेन अनित्यक्रियाया यावत्सत्त्वं संयोगाद्यजनकत्वं पररीत्यैवोपपादयति **द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयवविशेषस्य स द्वितन्तुकः । तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । **परेषां** वैशेषिकाणाम् । **प्रक्रियेति** । यथा चैतत् तथा विभागजविभागनिरूपणावसरे परग्रन्थे स्पष्टम् । एवं च क्रियाया यावत्सत्त्वं संयोगादिजनकत्वनियमाभावात् । नित्यत्वेऽपि न तत्प्रसङ्ग इत्यप्रयोजकत्वं सिद्धमित्याह **एवं च यथेति** । **यावत्सत्त्वमिति** । आरम्भसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वादिति भावः ।

स०व्र०— किं योग्यत्वे सति अनुपलब्ध्या अभावनिश्चयः, उत अनुपलब्धिमात्रेण । नाद्यः, ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन असिद्धेः; न द्वितीयः, अनुपलब्धिमात्रेण आकाशादीनाम् असत्त्वापातात्; इत्याह **योग्यतयेति** । **एतेनावरणाद्यभावे सतीति** । यदि प्रत्यक्षेणोपलब्धिः तदा असिद्धिरेव, यदा प्रमाणेन तदा विशेषणासिद्धिः इति पूर्वोक्तासिद्धत्वेन; इत्यर्थः । उक्तहेत्वन्तर्गत 'आदि'शब्देन अभिव्यक्तिग्रहणे तदभावस्य अनिश्चयात् सन्दिग्धविशेषणासिद्धिः; इत्याह **व्यक्तिरपीति** । **नित्यगुणादिना व्यभिचारादिति** । अत्र 'यत् नित्यं तत् सर्वदा स्वफलजनकम्' इति सामान्यव्याप्त्यभिधाने नित्यगुणे ज्ञानेच्छादिरूपे व्यभिचारः, तत्कार्यस्य सृष्ट्यादेः सर्वदाऽभावात्; इत्यर्थः । यद्वा यथाश्रुते सर्वथा संयोगाजनके जलपरमाणुगतरूपादौ व्यभिचारो बोद्धव्यः । **किं च द्वितन्तुकावयव इति** । तन्तुद्वयकार्यस्य अवयविनः अवयवभूते तन्तौ इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— असत्यावरणादावित्यादिशब्देनादेशव्यवधानादिपरिग्रहः । **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियायाः प्रत्यक्षायोग्यत्वेन विशेषणासिद्धेरित्यर्थः । **अन्यथेति** । विशेषणाप्रक्षेपे केवलस्य हेतोर्नित्येऽपि गगनादौ विद्यमानत्वेन तत्र व्यभिचारादित्यर्थः । **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । आद्ये सिद्धिः द्वितीये असिद्धिरेव आगमादिना सर्वज्ञे तदुपलब्धेरिति दूषणेनेत्यर्थः । **अनैकान्त्याच्चेति** । नित्यानामपि वर्णानां उच्चारणे सन्त्येवोपलब्धेरिति भावः । **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्यभावे सतीत्युक्तहेत्वन्तर्गतादिशब्देनेत्यर्थः । **सन्दिग्धविशेषणेति** । क्रियानित्यत्वस्याद्याप्यसिद्धत्वेनेति भावः । **फलानुपलम्भ इति** । संयोगविभागरूपक्रियाफलस्यानुपलम्भ इत्यर्थः । **नित्यगुणादिनेति** । आदिशब्देन सामान्यपरिग्रहः । जलपरमाणुरूपादौ नित्यं फलजन्मानुपलब्धेर्भावादिति भावः । **कदाचित्संयोगादीति** । गगनादेः संयोगादिसमवायिकारणत्वेन व्यभिचारादिति भावः । **वैय्यर्थ्यादिति** । तावन्मात्रेणापि व्यभिचारपरिहारादिति भावः । अप्रयोजकत्वं च वक्तुमाह **किञ्च द्वितन्तुकेति** । द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयविविशेषस्य स द्वितन्तुकः पटः तदवयवभूततन्तावित्यर्थः ।

चषकः— घटादिनिदर्शनेषु तदावरणाभावदशायां तत्पूर्वक्षणावच्छेदेन तत्स्थितिक्षणध्वंसाधिकरणक्षणावच्छेदेन च घटादेरनुपलब्ध्याख्यहेतौ अनित्यतानिरूपितव्याप्तेर्गृहीततया गृहीतव्याप्तिकोक्तसाधनेन क्रियायामनित्यता सुसाधेत्याशङ्कते **असतीति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरन्धकाराद्यावृततयाऽनुपलभ्यमानघटादावनैकान्त्यव्युदसनाय

हेतुतावच्छेदकघटकतया आद्यदलोपादानम् । पूर्वोत्तरक्षणयोरुपलक्ष्यमाणवस्तुनि तद्विधूननाय एतद्घटकतयोत्तर-दलोपादानम् । वर्णनित्यत्वोपगन्तृमते व्यञ्जकध्वन्यसमवधानदशायां तत्रोक्तक्षतिनिरसनायादिपदाभिप्रेतव्यञ्जक-भाववैशिष्ट्यमपि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्र निवेशनीयम् । प्रत्यक्षेणेत्याद्यवितर्केऽपि सत्यमपि योग्यतायां प्रत्यक्षेणानुपलब्ध्यभावनिश्चयोऽभिप्रेयते । तेनानुपलब्धिमात्रेण वेति कल्पद्वयीमभिसन्धायाद्यं पराकुरुते **योग्यतयेति** । तलन्तोत्तरतृतीया सप्तम्यन्तार्था अन्वयभेदार्थिका । **असिद्धेरिति** । पारमेश्वरक्रियाया अयोग्यतोपगत्या हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणासिद्धिनिबन्धनविशिष्टासिद्धिरित्यर्थः । **अन्यथा** तादृशविशेषणं हेतुशरीरे निवेश्य शिष्टांशस्यैव हेतुत्वोपगमे । **व्यभिचारादिति** । तथा च द्वितीयोऽपि न सम्भवतीति भावः । **प्रमाणमात्रेणेति** । प्रधानभूतद्वितीयेऽपि क्षतिमाह **असिद्धेरिति** । हेतुशरीरघटकोत्तरदलासिद्धिनियन्त्रिता तद्घटितविशिष्टासिद्धिरित्यर्थः । **आगमादिनेति** । 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः' इत्या-द्यागमेनेत्यर्थः । इदमेव प्रतीकं तन्त्रावृत्त्याऽऽद्याश्रयेण आदिपदस्योपजीव्यार्थकतोपगमेन भाट्टदिशा आगमोप-जीव्यकानुमानेनेत्यर्थमपि प्रत्यापयति **एतेनेति** । किञ्चित्कालसम्बन्धिनी कालान्तरवृत्त्यभावप्रतियोगिनी चोपलब्धिः प्रत्यक्षनिबन्धना प्रमाणसामान्यनियन्त्रिता वाऽभिप्रेयते । अयोग्यतानिघ्नेन सार्वकालिकोपलब्धि-राहित्येन उपलब्धौ किञ्चित्कालसम्बन्धित्वाभावेऽत्रासिद्धिप्रसङ्गेनाद्यस्य दर्शितागमायत्तायाः सार्वकालिकोप-लब्धेरेव सत्त्वेन दर्शितैवकारार्थाभावाधीनतद्घटितविशिष्टहेत्वसिद्धिप्रसङ्गेन द्वितीयस्य च प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । वर्णानित्यत्वमूरीकुर्वतां नैयायिकानां नयेऽनैकान्त्याप्रसरात्तन्नित्यत्वोपगन्तृमताभिप्रायेण तदाह **वर्णेति** । इदमप्यादिपदार्थाघटितमेव हेतुद्वयशरीरमित्यभिप्रेत्य तस्य तद्घटिततायामुक्तानैकान्त्यस्याभिधास्यमानाप्रयोजक-त्वस्य चानवकाशात् । ईश्वरपरिस्पन्दस्य प्रत्यक्षगोचरतामुपेत्याप्यप्रयोजकतामभिधत्ते **किं चेति** । हेतुत्वा-नुपपत्तिशङ्कावकाशः । **अभिव्यक्तेरिति** । 'अर्कतरि च कारके' इत्यधिकृत्य विहितक्तिनः करणसाधन-त्वादभिव्यञ्जकादित्यर्थः, तेनोपलब्धिहेतुद्वयशरीरघटकतयाऽऽदिपदार्थोपगमान्नोक्तक्षतिद्वयावतार इत्याशङ्कते **व्यक्तिरपीति** । व्यक्तिपदं करणसाधनक्तिन्नन्ततायाद्यहेतुवाक्यशरीरघटकमव्यञ्जकसमवहितितात्पर्यकं द्वितीयं तच्छरीरघटकं तु भावसाधनक्तिन्नन्तमेवेति हृदयम् । अप्रतिसंहितोत्तरवाद्यभिसन्धिकस्य पूर्ववादिन इयमाशङ्के-त्यवसेयम् । उत्तरवादी स्वाशयमाविर्भावयति **सन्दिग्धेति** । प्रागनित्यताऽवधृतेरावरणवैधुर्यादिघटितहेतूपरक्त-पक्षधर्मिकसन्देहास्कन्दनेनावधृतेन हेतुना पक्षे सन्दिग्धं साध्यं साधनीयमिति परीक्षकाणां कुलधर्मात्ययप्रसङ्ग इति भावः । **फलानुपलम्भ इति** । फलराहित्येन क्रियाध्वंसे साधनीयेऽसिद्धिशङ्काऽपनुत्तयेऽनुपलम्भेन तद्राहित्यसाधनाय तद्ग्रहणम् । व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमेन कालानवच्छिन्नाऽऽधारकत्वरूपकालिकव्याप्य-वृत्तित्वविशेषितफलाभावस्य साधनत्वमुपेयते । तदवच्छिन्नाधेयताकत्वरूपकालिकाव्याप्यवृत्तिविशेषित-तदभावस्य वेति कल्पद्वयीं प्रतिसन्दधान आद्यमपहस्तयते **सर्वथेति** । असिद्धतामेवोपपादयति **न हीति** । **परिस्पन्दत्वानुपपत्तेरिति** । संयोगविभागजनकत्वस्य तल्लक्षणतया तल्लक्षणालक्षितत्वे तत्त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । दर्शितकालिकाव्याप्यवृत्तिताफलाभावस्य हेतुतेति द्वितीयकल्पं प्रत्याचिख्यासुराशङ्कते **नित्यमिति** । अनुपलब्धि-पदोपादानप्रयोजनमधस्तादेवाभ्यधाम **नित्यगुणादिनेति** । प्रकृतसाध्यराहित्यप्रत्यायनाय गुणादिकं नित्यत्वेन

विशेषितम् । आदिपदं सामान्यादिपरिग्राहकम् । व्यभिचारपदोपस्थाप्यसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्व-घटकाधिकरणान्विताभेदार्थिकतृतीया । तथा च गगनपरिमाणसामान्याद्यभिन्नं यत्प्रकृतसाध्याभावाधिकरणं तन्निरूपितवृत्तित्वरूपानैकान्त्यादित्यर्थः । नित्यद्रव्येषु नित्यसंयोगविभागजन्म सम्भावितमतस्तन्नोदाजहार । नित्यगुणादिना च कदापि संयोगविभागजन्म नोपलब्धं संयोगविभागयोः कर्मसंयोगविभागासमवायिकारणकत्वात् तेषां च नित्यत्वात् द्रव्यसमवायिकारणकत्वात् च । अतो हेतुरपि तत्रास्तीति भाव इत्यपि विवृण्वते । नित्य-गुणपदेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया गगनपरिमाणादेरेवोपादानेन तादृशपारमेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नैः संयोगविभा-गादिरूपफलोत्पादेऽपि न क्षतिः । **तथापीति** । गगनपरिमाणादिषु अनैकान्त्यापनोदेऽपि गगनादिरूपव्यभिचार-निरूपकाधिकरणवृत्तित्वादित्यर्थः । शङ्कते **कदाचिदिति** । एवं चोक्तनित्यागुणनित्यद्रव्येषु नानैकान्त्यमिति भावः । **वैयर्थ्यादिति** । हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणानां परमप्रयोजनरूपानैकान्त्यवारणस्य अपरमप्रयोजनरूपासिद्धि-निरसनरूपस्य च दुष्प्रतिपदत्वादित्यर्थः । **दुर्निरूपत्वेनेति** । वैशेषिकपरीक्षायां समवायस्य प्रतिविधास्यमानतया कार्यैकार्थसमवायकारणैकार्थसमवायान्यतरावच्छिन्नसमवायिकारणनिरूपिताधेयताकत्वघटितमूर्तिकासमवायि-कारणस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । ईषद्दुःसुष्विति खलः तादृशार्थे विधानात् ।

क्रियाया नित्यत्वेऽपि ततः कादाचित्क्येव संयोगविभागादिजनिः सूपपादेत्यप्रयोजकतया नोक्तहेतुना नित्यत्वसाधनं सङ्गच्छते इत्यभिधित्समानस्तदौपयिकीं क्रियायां अनित्यत्वोपगन्तृवैशेषिकोररीकृतापि ततः कादाचित्कीं संयोगविभागादिजनिं दिदर्शयिषुस्तदीयप्रक्रियामनुवदति **किं चेत्यादि** । **द्वितन्तुकेति** । बहुव्रीहिः । शेषाद्विभाषेति तल्लिङ्गात् । तन्तुद्वयसमवायिकारणको यः पटस्तदवयवे तन्तावित्यर्थः । विभागजविभाग-निरूपणावसरे न्यायनयनिरूढैवैषा प्रक्रियेत्यभिसन्धिः । **न यावत्सत्त्वमिति** । सत्त्वमभिव्याप्येत्यर्थः । काशीतः पाटलीपुत्रं यावद्वृष्टो देव इत्यादावभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेऽपि द्वितीयाविधानात् क्षणचतुष्टयावस्थापि स्वाधिकरणक्षणत्वव्यापकाधारतानिरूपकता नरसंयोगाद्यारम्भे स्वोत्पत्तिक्षणे आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्य-नाशक्षणे च संयोगाद्यजनादिति फलिताशयः ।

२३ सु०— सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न, विशे-ष्यासिद्धेः, बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य परमाण्वादौ व्यभिचारात् । किञ्च वर्णनित्यत्वे स्फुटोऽस्य व्यभिचारः ।

परि०— सामान्यवत्त्वे सतीति । घटत्वादावव्यभिचाराय एतद्विशेषणम् । आत्मन्यव्यभि-चाराय **बाह्येति** । योगिव्यावृत्तये **अस्मदादीति** । **परमाण्वादाविति** । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिना तादृश-घटादिजातीयत्वात् परमाण्वादेरिति भावः । **अस्येति** । सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्य-त्वस्येत्यर्थः ।

वं०प०— विशेष्यासिद्धेरिति । ईश्वरक्रियाया अतीन्द्रियत्वादिति भावः । ननु बाह्येन्द्रियग्राह्य-सजातीयत्वं हेतुः, स चेश्वरक्रियायामस्त्येव । क्रियात्वादिना घटादिक्रियासाजात्यस्य सत्त्वादित्यत आह **बाह्येति** । आद्ये द्वितीये च हेतौ दूषणान्तरं चाह **वर्णेति** । श्रोत्ररूपबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । वर्णानां द्रव्यत्वेन बाह्येन्द्रियग्राह्यघटादिसजातीयत्वाच्चेति भावः ।

आनन्दः— सामान्यवत्त्वे सतीति । अत्रेन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्ते योगीन्द्रियग्राह्ये आकाशादौ व्यभिचारः स्यात् तदर्थमस्मदादीति तावित्युक्ते सामान्यव्यभिचारः स्यात् । तदर्थसामान्यवत्त्वे सतीति तथा सत्यात्मनि व्यभिचारः स्यादिति तदर्थं बाह्येति ।

कं०रा०— सामान्यवत्त्वे सतीति । ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वे सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रिय-ग्राह्यत्वं हेतुरस्त्वित्यर्थः । **विशिष्येति** । ईश्वरक्रियाया अतीन्द्रियत्वेन तत्रास्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वरूपविशेषस्य असिद्धेरित्यर्थः । नन्वस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यशब्देनास्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयत्वं विवक्षितम् । तच्चेश्वरक्रियाया-मप्यस्तीति नासिद्धिरित्यत आह **बाह्येति** । **वर्णेति** । वर्णनित्यत्वपक्षे वर्णेषु सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्ये-न्द्रियग्राह्यत्वस्य व्यभिचारः स्फुट इत्यर्थः ।

शे०वा०— अनित्यत्वसाधने लिङ्गान्तरमाशङ्कते **सामान्यवत्त्वे सतीति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वं किं यथाश्रुतमेव विवक्ष्यते, किं वा बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वजातीयत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न विशेष्यासिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयत्वस्येति** । **व्यभिचारादिति** । अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यपृथिवीत्वादिजातिमत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । स्वमते परमाणोरनित्यत्वेऽपि तन्नित्यत्ववादिमतेन व्यभिचारोद्भावनमिति द्रष्टव्यम् । यद्वैतदस्वरसादेवाह **किञ्च वर्णेति** । अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यशब्दत्वादिजातेस्तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।

स०व्र०— अनेन अनुमानस्य को दोष उक्तः ? इति चेत्; अप्रयोजकता इति ब्रूमः । अथवा, 'या क्रिया, सा, यावत्स्वसत्त्वं संयोगविभागासमवायिकारणम् । इयञ्च कदाचिदेव संयोगाद्यसमवायिकारणम्, न यावत्स्वसत्त्वम् । अतः न नित्यता' इति हि परस्य अत्र अभिप्रायः । तत्र व्यभिचारोऽनेन उच्यते, यावत्सु क्षणेषु अवस्थितस्यापि तन्तुकर्मणा आरम्भसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगाद्यजनकत्वेन तावत्सु क्षणेषु संयोगविभागाजनकत्वात् इति । यद्यपि क्रियाया द्वित्रिक्षणावस्थायित्वम् आधुनिकैरुच्यते न षट्क्षणा-वस्थायित्वम्, तथापि इयं पूर्वेषां क्रिया; इत्यवगन्तव्यम् **विशेष्यासिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया इन्द्रियग्राह्यत्वा-भावात्, इत्यर्थः । स्वमतेऽपि विशेषणासिद्धिरपि द्रष्टव्या । **बाह्येति** । बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वस्य हेतुत्वे परमाण्वादीनामपि बाह्येन्द्रियग्राह्यसजातीयत्वात् व्यभिचारः, इत्यर्थः ।

चषकः— हेत्वन्तरमाशङ्कितम् **सामान्यवत्त्वे सतीति** । येनेन्द्रियेण या व्यक्तिर्गृह्यते, तेन तद्गता जातिरपीति नियमेन सामान्ये गगनादौ चानैकान्त्यविधूननाय पूर्वोत्तरदलयोरुपादानम् । आत्मनि तदपहस्तयितुं बाह्यपदमुपात्तम् । तच्च तादृशेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारनिरूपितलौकिकविषयताश्रयत्वपर्यन्तं विवक्षणीयं तेनाकाशे शब्द इत्याद्युपनीतभाने उपनीतमर्यादया आकाशादिगोचरेष्वाकाशादेर्भानेऽपि न क्षतिः तादृशोपनीतभानानामाकरदृशां निरूढत्वात् ।

॥ इति ईशक्रियाणामनित्यत्वे अनुमानप्रमाणबलाभावः ॥

* * *

॥ अथ तत्र चान्ते ईशक्रियाणामनित्यत्वे आगमप्रमाणबलाभावः ॥

२४ सु०— नाप्यागमादीश्वरक्रियाऽनित्यतावगतिः । स हीश्वरक्रियाऽनित्येत्येवमात्मको वा, स इमान्लोकानसृजतेत्येवमात्मको वा । आद्यस्तु नोपलभ्यते । द्वितीयस्तु 'स ऐक्षत सोऽकामयते'त्यादिना तुल्यः । तत्र यदि क्रियाया अनित्यत्वं, ज्ञानादेरपि कुतो न भवेदिति ।

वं०प०— ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वं प्रमाणबलादङ्गीक्रियत इत्याद्यपक्षे तत्प्रमाणं, न प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानमित्युक्तम् । अधुनाऽऽगममाशङ्क्य निराकरोति **नापीति** । **स इमानिति** । असृजतेति भूतार्थकलङाऽतीतकालसम्बन्धस्य सर्जनक्रियायाः प्रतीयमानत्वादनित्यत्वं मन्तव्यम् । तुल्यत्वोक्त्यैव लब्धमर्थं दर्शयति **तत्र यदीति** । अनित्यत्वमागमबलादङ्गीक्रियत इति शेषः । **ज्ञानादेरपीति** । आगमबलादेवेति शेषः । तत्रापि भूतार्थकलङो विद्यमानत्वादिति भावः ।

आनन्दः— तृतीयं निषेधति **नापीति** । स इमाँल्लोकानिति भूतानद्यतनार्थ लुङ्प्रयोगेन क्रियायां अनित्यत्वमवगम्यत इति भावः ।

कं०रा०— स इमानिति । स इमान् लोकानसृजतेत्यत्रानद्यतने लङित्यनद्यतनभूतकालार्थविहितलङ् सृष्टिक्रियाया अनित्यत्वं प्रतीयत इति भावः । **द्वितीय इति** । स इमान् लोकानसृजतेत्यागमस्तु स ऐक्षत सोऽकामयतेत्यादिना तुल्यः । लङुपेतः स ऐक्षत सोऽकामयतेत्यादिरागमो यद्येवमीश्वरज्ञानादेरनित्यत्वसाधकस्तदा स इमान् लोकानसृजतेत्यागमोऽपि सृष्टिक्रियाया अनित्यत्वसाधक इति भावः । **तत्रेति** । स इमान् लोकानसृजतेत्यत्र लङ्प्रयोगमहिम्ना सृष्टिक्रियाया यद्यनित्यत्वं तर्हि ज्ञानादेरप्यनित्यत्वं कुतो न भवेत् । भवेदेव । स ऐक्षतेत्यादौ लङ्प्रयोगस्य सत्त्वादिति भावः ।

शे०वा०— ईश्वरक्रियाया अनित्यत्वे आगमः प्रमाणमिति तृतीयं पक्षं दूषयति **नापीति** । **नोपलभ्यत इति** । तथा च तादृशागमस्यैवाभावान्न तेन क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः । **तुल्य इति** । तथा च न तेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिरिति भावः । तादृशेनापि क्रियाया अनित्यत्वसिद्धिः किं न स्यादित्यतस्तुल्यत्वोक्त्या सूचितमतिप्रसङ्गमुपपादयति **तत्र यदीति** । **कुतो न भवेदिति** । अविशेषादिति भावः ।

विट्ठल०— **असृजतेत्येवमात्मकमिति** । असृजतेति लङ्प्रयोगस्य भूतार्थकत्वेनानित्यतालाभादिति भावः ।

॥ इति ईशक्रियाणामनित्यत्वे आगमप्रमाणबलाभावः ॥

॥ इति ईशक्रियाणामनित्यत्वे प्रमाणबलाभावः ॥

* * *

॥ अथ च तत्र 'ईशक्रियाणां नित्यत्वे बाधकसद्भाव'-अभावः ॥

॥ अथ तत्रादौ त्रिविधबाधकसद्भावशङ्का तत्समाधानपरं अनुव्याख्यानयोजनश्च ॥

२५ **सु०**— अस्तु तर्हि 'नित्यत्वे बाधकसद्भावादि'ति द्वितीयः पक्षः । तथा हि । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया विद्येत तदा तथैव श्रुत्यादावुपलभ्येत, जननविनाशौ च घटस्य युगपत्प्रसज्येयाताम् । किञ्च यदीश्वरक्रिया नित्या स्यात्तर्हि क्रियायाः संयोगविभागौ प्रति अनपेक्षकारणत्वात्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसङ्गः ॥ अपि चेश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वा । नेति पक्षे क्रियात्वं व्याहन्येत । आद्येऽपि किं स्वसत्तोत्तरक्षणे उत विरम्य । नाद्यः, स्वसत्ताया इदंप्रथमताभावेन संयोगादिविशेषस्य विवक्षितक्षणादपि पूर्वमुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारायोगात् । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वेन कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तेश्चेत्यत उक्तं **शक्त्यात्मनेति** ।

अयमर्थः । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युच्यते, अतः तेन रूपेण स्थिरा सा यदा व्यज्यते तदा व्यवहारालम्बनं तत्तत्कार्यजननी च भवतीति न कश्चिद्दोष इति । **क्रिया शक्त्यात्मना** व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वा ।

ननु केयं शक्तेर्व्यक्तिर्नाम । न तावत्प्रतीतिः, ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धित्वेनोक्तदोषानुषक्तेः, परापेक्षया कदाऽप्यभावात्, भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वात् ।

अत एव नावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति । मैवम्, व्यक्तिशब्देन शक्तेरेवावस्थाविशेषस्य विवक्षितत्वात् ।

परि०— प्राग्विकल्पितपक्षत्रयमध्ये प्रमाणबलादिति आद्यं पक्षं प्रत्यक्षानुमानागमरूपतयाऽऽशङ्क्य मूलाद्बहिरेव निरस्य द्वितीयमाशङ्क्य मूलारूढतया निराचष्टे **अस्त्वित्यादिना** । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्तीत्यन्तेन ग्रन्थेन । **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति भावः । **विवक्षितेति** । यस्मिन्क्षणे संयोग इत्युच्यते ततः पूर्वकाल इत्यर्थः । पूर्वं क्रियारूपो विशेषः शक्त्यात्मना स्थिर इति योजनामभिप्रेत्यार्थ उक्तः । अधुना स क्रियारूपो विशेषः क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकपदत्वमुपेत्य व्यनक्ति **शक्तिरूपेणेति** । क्रियाशब्दस्य व्यक्त्यर्थत्वं चोपेत्यार्थमाह **व्यक्तिशक्तिरूपेण कारणेनेति वेति** । व्यक्तिरूपत्वं शक्तिरूपत्वं चेति क्रियायाः द्विरूपत्वाद्धेतोः क्रियारूपो विशेषः स्थिर इति युक्तम् । शक्तिरूपत्वेन स्थैर्यस्य कादाचित्कव्यक्तिरूपतामादाय बाधकपरिहारस्य च सम्भवादिति भावः । **अत एवेति** । नित्यसिद्धत्वादित्यादिदोषादेवेत्यर्थः ।

गु०दी०— **तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव** इत्यत्र परमते सृष्ट्यादिक्रियाजनकप्रयत्नवदिति दृष्टान्तोऽनुसन्धेयः । स्वरूपसत्याः शक्तेः क्रियानुकूलव्यक्तिर्नाम क्रियाजन्यफलसम्पत्त्यनुकूलः आदिकारणीभूतपरमाण्वादीनां दर्शनस्पर्शनान्योन्यमेलनादिघटकतया फलोपहितत्वाख्यावस्थाविशेषः । सोऽपि शक्तिरूपेण भगवदवतारानुकूलप्रयत्नवच्छक्तिरूपेण सर्वदाऽस्ति । तस्यापि नानित्यत्वम् ।

यादु०— यद्यपि क्रियाया द्वित्रिक्षणावस्थायित्वमेवाधुनिकैः उच्यते, न षट्क्षणावस्थायित्वम् । तथापीयं पूर्वेषां प्रक्रियेत्यवगन्तव्यम् । **क्रियात्वं व्याहन्येतेति** । 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोरि'ति तल्लक्षणादिति भावः । **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति** । ततश्चात्र क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं, क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति भावः । **अवस्थाविशेषस्येति** । स च कार्यैकोन्नेय इति भावः ।

वं०प०— **विरम्येति** । कतिपयक्षणव्यवधानेनेत्यर्थः । **स्वसत्ताया** ईश्वरक्रियासत्तायाः । **विवक्षितक्षणादिति** । यस्मिन्क्षणे संयोगविशेषादिर्भवतीत्युच्यते भवद्भिः, तत्क्षणात्पूर्वमपि स्यात्, क्रियायाः तत्पूर्वं सत्त्वादित्यर्थः । **अवस्था** क्षणः । **अविशिष्टस्य** अविलक्षणस्य । यदि पूर्वक्षणापेक्षयोत्तरक्षणे किञ्चिद्वैलक्षण्यं क्रियायामायातीति स्यात्तदापरं तद्वैलक्षण्यस्य पूर्वपूर्वक्षणेऽभावाद्विरम्य व्यापारो युक्तः स्यात् । न चैवं तददर्शनादिति भावः । **शक्तिरेव क्रियेति** । क्रियाशक्त्यात्मनेति पदद्वयम् । शक्त्यात्मना स्थितिपदार्थः क्रियाशक्तिरेव क्रियेति यावदित्यर्थः । प्रतीतिः किमीश्वरस्योच्यते, परेषां वा । नाद्य इत्याह **ईश्वरेति** । ईश्वर-

मपेक्ष्येत्यर्थः । नित्यसिद्धत्वेन शक्तिप्रतीतेरिति शेषः । **उक्तदोषेति** । तथाहि । यदि सृष्टिसमयेऽपीत्यादि-नोक्तेत्यर्थः । द्वितीयं निराह **परेति** । परानपेक्ष्येत्यर्थः । भगवच्छक्तेरतीन्द्रियत्वेन परेषां भगवच्छक्तिप्रतीतिः कदाऽपि नास्तीति भावः । अस्त्यागमादिना परेषां तत्प्रतीतिरिति चेत्तत्राह **भावेऽपीति** । **तदनपेक्षत्वात्** परप्रतीत्यनपेक्षत्वादित्यर्थः । परेषां यदा भगवच्छक्तिप्रतीतिस्तदैव कार्यं भवति । नो चेन्नेति न युक्तम् । शक्तिकार्यभूतस्य सततं कार्योत्पादस्य परप्रतीत्यनपेक्षत्वेन परेषां तत्प्रतीतिरस्तु वा मा वा कार्यं तु सदा स्यादेवेति भावः । तथा च क्रियारूपशक्तौ परप्रतीतिरूपव्यक्तौ सत्यां कार्योत्पादः तस्मिन् सति परेषां प्राप्त्या तत्प्रतीतिरूपव्यक्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति हृदयम् । **अत एवेति** । ईश्वरापेक्षयाऽऽवरणस्यैवाभावात् परेषां त्वीश्वरशक्तिप्रतीतिप्रसक्तेरेवाभावेन तान्प्रत्यावरणकल्पनाया एवासम्भवेन परापेक्षया कदाऽप्यावरणनिवृत्ते-रभावात् । भावे वा कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादित्यर्थः । **अवस्थाविशेषः** सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धरूपः ।

आनन्दः— तथैव श्रुत्यादाविति । यदा ससर्ज तदैव सञ्जहार चेति युगपत्सृष्टिसंहारप्रतिपादनं श्रुतौ स्यादित्यर्थः । **जननेति** । युगपज्जननविनाशवत्त्वे प्रोच्यमाने स्फुटप्रत्यक्षविरोधप्रदर्शनार्थं घटस्येत्युक्तम् । ननु सिसृक्षाकाले संजिहीर्षासत्त्वेऽपि तस्या अवक्तव्यत्वात् यथा च न तदा संहारक्रिया तथा । सृष्टिकाले संहार-क्रियासत्त्वेऽपि तस्या अवक्तव्यत्वान्न तदा संहार इत्यत आह **किं चेति** । अनपेक्षकारणत्वादिति चरमकारण-त्वादित्यर्थः । ननु चरमकारणत्वं क्रियाया असिद्धमिति न संयोगादि सातत्यम् । किं च पूर्वोदाहृतक्रियाया अनेककालवर्तित्वेन तत्रापि संयोगादि सातत्यप्रसङ्ग इत्यत आह **अपि चेति** । **नेति पक्ष इति** । तथा च करोतीति हि क्रिया तथा च तस्याः संयोगविभागाजनकत्वे क्रियात्वं न स्यादित्यर्थः । कथमनेनोक्तं शङ्कापरिहार इत्यत्राह **अयमर्थ इति** । प्रकारान्तरेण शक्त्यात्मनेत्येतत् व्याख्याति **क्रियेति** । तथा च व्यक्तिरूपेण कारणेन कार्यजननी शक्तिरूपेण कारणेन स्थिरेत्यर्थः । शक्तिरेव क्रिया सा यदा व्यज्यते तदा व्यवहारादिकं भवतीति पूर्वपक्षे शङ्कते **ननु केयमिति** । तदनपेक्षत्वावरप्रतीत्यनपेक्षत्वात् । **अत एवेति** । ईश्वरापेक्षया आवरणमेव नास्ति अन्यापेक्षया तन्निवृत्तिस्तु अनुपयुक्तेत्यत एवेत्यर्थः । **अवस्थाविशेषस्येति** । नन्ववस्थाविशेषोऽपि नित्यो नित्योऽनित्यत्वे शक्तिव्यक्त्योरीश्वरभेदोक्तिः व्याघातः । नित्यत्वेऽवस्थाविशेषस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्सर्वदा सृष्ट्यादिप्रसङ्गः । न चावस्थाविशेषस्य सर्वदा सत्त्वेऽपि विशेषबलात्कार्याभावो न भविष्यतीति वाच्यम् । विशेषस्य भेदकार्यकारित्वे चाभेदकार्यं करिष्यति । अवस्थाविशेषाभावं तु कथं संपादयेत् । न च विशेष-बलात्कार्यप्रबन्धो भवतीति वाच्यम् । तथात्वे विशेषस्य सर्वदा विद्यमानत्वेन सर्वदा प्रतिबन्धात्कदापि कार्यं न स्यात् । न च कदाचिदेव कार्यकारित्वमवस्थाविशेषस्य स्वभाव इति वाच्यम् । न हीश्वरेच्छाया एव तादृशस्वभावकल्पनसंभवे शक्तिं प्रकल्प्य तत्रानुपपत्तौ अवस्थाविशेषकल्पनागौरवानौचित्यादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । कदाचित्कार्यकरणमेवावस्थाविशेषस्य स्वभावः कल्प्यते । तथा चायुक्तं कदाचिदेव कार्यकरणम् । न चोक्तो दोषः । शक्तिव्यक्त्योः प्रामाणिकत्वान्न कल्पनागौरवम् । अन्यथेश्वरकृते नित्यत्वात्तयैवोपपत्तौ ज्ञानेच्छा-कल्पनावैयर्थ्यं स्यात् । न च प्रामाणिकत्वात् ज्ञानेच्छाङ्गीकार इति वाच्यम् । समानप्रकृतेऽपि प्रमाणं च

भाष्योदाहृतं द्रष्टव्यम् । अथवा सृष्टिकाले संहारं न करिष्यामीति । परमेश्वरेच्छाविशेषस्यैवं प्रतिबन्धकत्वान्न सृष्टिकाले संहारः । न चेशेच्छाया एकत्वान्न तया तस्या एव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । एकस्या एवेच्छाया मोचकत्वबन्धकत्वतयोरिव **विशेषबलात्प्रतिबन्धकत्वयोरिव** विशेषबलात्प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः । न चेशेच्छा-कल्पनमात्रेण समानसंभवे शक्तिव्यक्तिकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम् । शक्तिव्यक्त्योः प्रामाणिकत्वादिति दत्तोत्तर-त्वात् । न चैवं मयापि समानं कर्तुं शक्यमिति वाच्यम् । मयेव त्वया इच्छायां स्वाभाविकविशेषानङ्गीकारात् । अथवा कालं विशेषसाहित्याभावान्न सर्वदा कार्यम् । उक्तदोषास्तु पूर्वन्यायेन परिहृताः । न च मयापि तद्वक्तुं शक्यत इति वाच्यम् । (काले न इति भाष्यमिति भाति ।) स्वाभाविकविशेषस्य त्वयानङ्गीकारात् ।

कं०रा०— नेति पक्ष इति । संयोगविभागसमवायिकारणत्वस्य क्रियालक्षणत्वेन तदभावे क्रियात्व-व्याघात इति भावः । **अविशिष्टस्येति** । कर्मण इति शेषः । **कर्मविनाशकत्वेनेति** । कर्मणः फलविनाश्य-त्वादिति भावः । **न कश्चिदिति** । यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया विद्येत तर्हि तथैव श्रुत्यादावुपलभ्येत । घटस्य जननविनाशौ च युगपत्प्रसज्येयातामित्यादिरूपः कश्चिदपि दोषो नेत्यर्थः ।

प्रतीतिरिति । अपरोक्षप्रतीतिरित्यर्थः । अपरोक्षप्रतीतिः शक्तेर्व्यक्तिरिति पक्षेऽपि किमीश्वरापेक्षया-ऽपरोक्षप्रतीतिर्विवक्षिता । उतान्यापेक्षयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **ईश्वरेति** । **नित्यसिद्धित्वेनेति** । प्रतीतेरिति शेषः । द्वितीयं निराह **परेति** । ईश्वरशक्तिगोचरापरोक्षप्रतीतेरन्यापेक्षया कदाऽप्यभावादित्यर्थः । ननु रमादेरीश्वरशक्तिगोचरापरोक्षप्रतीतिसद्भावात् कथं तदभाव इत्यत आह **भावेऽपीति** । रमादेरीश्वरशक्तिगोचरा-परोक्षप्रतीतिभावेऽपि कार्योत्पादस्य तादृशप्रतीत्यनपेक्षत्वात् तद्रूपा व्यक्तिरप्रयोजिकेति भावः । **अत एवेति** । ईश्वरापरोक्षयेश्वरशक्तेर्नित्यानावृतत्वेन आवरणाभावरूपव्याप्तेः नित्यासिद्धतयोक्तदोषानुषङ्गादन्यापेक्षया कदाऽप्य-भावात् । भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादित्युक्तदूषणादेवावरणनिवृत्तिर्व्यक्तिरिति पक्षोऽप्ययुक्त इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनपेक्षकारणत्वादिति । सहकार्यनपेक्षकारणत्वादित्यर्थः । **अविशिष्टस्येति** । विशेष-रहितस्येत्यर्थः । **शक्तिरेव क्रियेत्युच्यत इति** । अनेन शक्तिव्यक्त्योरत्यन्ताभेद इत्याह । अन्यथा शक्तेः स्थिरत्वे व्यक्तिरनित्येत्यापद्येत शक्तिर्व्यक्तिरूपेण कारणेनेति वेति । स्थिर इति वर्तते । **अत एव नावरणनिवृत्तिरिति** । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धत्वेनेत्याद्युक्तदोषादेवेत्यर्थः । तथा हि आवरणनिवृत्तिर्नाम ज्ञानावरणनिवृत्तिः । आवरणञ्च ईश्वरज्ञानापेक्षया वा परापेक्षया वा इत्यादि पूर्ववद्दूषणीयमिति । पटसामग्र्या अन्त्यतन्तो संयोगस्य ।

शे०वा०— क्रियात्वं व्याहन्येतेति । संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति तल्लक्षणादिति भावः । **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति** । अनेन क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं, क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इत्युक्तं भवति । **उक्तदोषेति** । घटादेर्युगपज्जननविनाशप्रसङ्गरूपेत्यर्थः । **परेति** । पुरुषशक्त्या नित्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । **भावेऽपीति** । ईश्वराचिन्त्यशक्त्या प्रतीतिसद्भावेऽपीत्यर्थः । **अत एवेति** । ईश्वरापेक्षया नित्यसिद्धत्वात् परापेक्षया कदाऽप्यभावाद्भावेऽपि कार्योत्पादस्य तदनपेक्षत्वादेवेत्यर्थः ।

स०व्र०— **क्रियात्वं व्याहन्येतेति**। 'कर्म चासमवायि स्याद्यत्संयोगविभागयोः' इति तल्लक्षणादिति भावः। **व्यक्तिशक्तीति**। क्रियाशब्दोक्तव्यक्तिशक्तिरूपाश्रयणेन।

विट्ठल०— **तथैवेति**। सृष्टिकाले एव संहरतीत्येवमित्यर्थः। **अनपेक्षेति**। सहकार्यन्तरानपेक्षेत्यर्थः। सातत्यं सर्वकालीनत्वं **व्याहन्येतेति**। संयोगविभागासमवायिकारणस्यैव कर्मत्वादिति भावः। शक्त्यात्मनेत्यनेन स्थिरत्वलाभः। स्थिरत्वे च कादाचित्कव्यवहारानुपपत्तिस्तदवस्थेत्यत आह **अयमर्थ इति**। **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति**। ततश्च क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकं पदं क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति भावः। **ईश्वरापेक्षयेति**। तत्प्रीत्यपेक्षयेत्यर्थः। **भावेऽपीति**। योगिनां प्रतीत्यपेक्षया भावे अशेषजगल्लक्षणकार्यस्य योगिप्रतीत्यनपेक्षत्वादित्यर्थः। **अत एवेति**। ईश्वरापेक्षया आवरणस्यैवाभावात् परापेक्षया कदाप्यभावादित्याद्युक्तेरेवेत्यर्थः। **व्यक्तिशब्देनेति**। यथा दहनादीनां स्फोटादिजननशक्तिरतीन्द्रियास्ति तथेश्वरेऽपि जगदुत्पत्त्यादिरूपकार्यजननशक्तिविशेषोऽस्ति। तस्य यः परिस्पन्दादिरूपावस्थाविशेषः तस्यैव व्यक्तिशब्देन विवक्षितत्वादित्यर्थः।

चषकः— **व्याहन्येतेति**। संयोगविभागासमवायिकारणत्वरूपक्रियालक्षणलक्षितत्वाभावादिति भावः। **तत्तत्कार्यजननशक्तिरेवेति**। 'व्यक्तिः भावं गतायां तु करोतीति स्वरूपिणी। शक्तिरूपस्थिता सैव क्रियाशक्तिरितीर्यते' इति प्रमाणानुरोधेन कार्यजननशक्तिरूपस्थितक्रियाऽत्र क्रियेत्युच्यते, इत्यप्यर्थापयन्ति। **व्यक्तिशक्तिरूपेणेति**। एतेन क्रियाशक्त्यात्मनेति द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषप्रकृतिकतृतीयान्तम्। क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति ध्वन्यते। **नित्यसिद्धित्वेन** सार्वकालिकसर्वगोचरेश्वरज्ञानविषयीकृतत्वेन। **उक्तदोषेति**। घटादेर्यौगपद्येनोत्पादविनाशापत्तिरूपेत्यर्थः। **कदापीति**। अतीन्द्रियत्वादिति भावः। **भावेऽपीति**। ईश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्या प्रतीतिसद्भावेऽपीत्यर्थः। **अत एव**। तादृशेशाज्ञानावगाढत्वपरातीन्द्रियत्वकार्योत्पादनिष्ठतन्नैरपेक्ष्यत एवेत्यर्थः।

॥ इति त्रिविधबाधकसद्भावशङ्का तत्समाधानपरं अनुव्याख्यानयोजनश्च ॥

* * *

॥ अथ ततः तदनुव्याख्यानोक्तमार्गेण
तत्त्रिविधबाधकसद्भावशङ्कायाः प्रत्येकं परिहारः ॥

२६ सु०— तत्र यत्तावदुक्तम्। यदि सृष्टिसमयेऽपि संहारक्रिया स्यात्तदा तथा व्यवहियेतेति। तदसत्। व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात्।

यदपि जननविनाशौ युगपत्स्यातामिति तदपि व्यक्त्यवस्थायामेव शक्तेर्जनकत्वादनुपपन्नम्।

यच्च क्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागोत्पत्तिसातत्यप्रसञ्जनं तदप्येवमेव परिहृतम् । किं चैवं पटसामग्र्याः पटोत्पत्तावनपेक्ष(कारण)त्वात्पटोत्पत्तिसातत्यं स्यात् । ननु किं सामग्री तमेव पटं पुनर्जनयतु(येत्), उत पटान्तरम् । नाद्यः, पटप्रागभावस्यापि सामग्री-निविष्टत्वात्तस्य च पटोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः, पूर्वपटेन प्रतिबद्धत्वात् । तत्कथं पटोत्पत्तिसातत्यम् ॥ सत्यम् । सममेतत्प्रकृतेऽपीति ।

यदपीश्वरक्रिया संयोगविभागौ करोति न वेति पृष्टम् । तत्र करोतीति ब्रूमः । कुर्वन्ती च विरम्यैव । न च तदनुपपत्तिः, व्यक्त्या विशिष्टत्वात् । अन्यथाऽवयवक्रियाऽप्युत्तरदेश-संयोगं स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एव कुर्यात् । न च कृतसंयोगस्य कर्मणोऽवस्थानानुपपत्तिः, अनित्यक्रियासु तद्व्यवस्थोपपत्तेः ।

परि०— न कश्चिद्दोष इत्युक्तम्, तद्व्यनक्ति **तत्र यत्तावदित्यादिना** । **अवयवक्रियेति** । द्वितन्तुकावयव इत्यादिनोक्तावयवक्रियेत्यर्थः ।

वं०प०— **व्यक्तिरूपेणैवेति** । शक्तेर्यदा सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धस्तदैवेति भावः । **व्यक्त्यवस्थायाः** सृष्ट्यादिकालविशेषसम्बन्धवत्याः । तथा च शक्तेः सृष्टिसंहारकालसम्बन्धस्य युगपदभावान्न युगपत्सृष्टिसंहारा-वित्याशयः । **एवमेवेति** । कालविशेषसम्बन्धरूपव्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेः संयोगादिजनकत्वात् व्यक्त्यव-स्थायाश्च सदाऽभावान्न तत्सातत्यमिति भावः । **एवमिति** । क्रियायाः संयोगविभागौ प्रत्यनपेक्षकारणत्वा-त्तदुत्पत्तिसातत्यप्रसञ्जन इत्यर्थः । अनपेक्षत्वात् इतरानपेक्षकारणत्वादित्यर्थः । **तमेव** पूर्वमुत्पन्नमेव । **विनष्ट-त्वेनेति** । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविपत्तित्वादिति भावः । **पूर्वपटेनेति** । सामग्र्या हि तन्तौ पटेनोत्पत्तव्यम् । तत्र च पूर्वपटस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन पटान्तरस्यावकाशाभावादित्यर्थः । **सममेतदिति** । क्रियारूपसामग्री तमेव संयोगादिकं जनयेदुत संयोगान्तरम् । नाद्यः । संयोगादिप्रागभावाभावेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वसंयोगादिना प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । **तदनुपपत्तिरिति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्य व्यापारायोगा-दित्यर्थः । **व्यक्त्येति** । कालविशेषसम्बन्धरूपयेत्यर्थः । तथा च पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टत्वमेवेति नेति भावः । **अवयवक्रिया** द्वितन्तुकावयवक्रिया । **उत्तरक्षण एवेति** । तन्त्वन्तरविभागादिभिर्व्यवधानं न स्यात् पूर्वोत्तरा-वस्थयोरविशिष्टत्वादित्यर्थः । **कर्मणः** ईश्वरकर्मणः । **अनित्येति** । ईश्वरक्रिया तु नित्येति भावः ।

आनन्दः— **एवमेवेति** । व्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेः जनकतयेत्येवमित्यर्थः । आभासमत्वं चाह **किञ्चेति** । **पूर्वपटेनेति** । मूर्तानां सामानाधिकरण्याभावादिति भावः । **अन्यथेति** । विरम्यैव करोतीत्यनङ्गीकार

इत्यर्थः । अवयवक्रिया पूर्वोदाहृता । **अनित्यक्रियास्विति** । यथात्मविशेषगुणानामुत्तरोत्तरेषां पूर्वपूर्वनाशकत्वेऽपि नेश्वरेच्छया तज्ज्ञाननाशः तस्य नित्यत्वात् यथा प्रकृतेऽपीति भावः ।

कं०रा०— व्यक्तिरूपेणेति । संहारशक्तिव्यक्तेश्च सृष्टिसमयेऽसत्त्वान्न तथा व्यवहारप्रसङ्ग इति भावः । **तदपीति** । व्यक्तिरूपेणैव क्रियायाः संयोगविभागोत्पत्तिहेतुत्वाद्व्यक्तेश्च सदाऽभावात्संयोगविभागोत्पत्तिसातत्य-प्रसक्तिर्नेति भावः । सततमेव सातत्यं निरन्तरमेव गमनागमने स्वार्थे ष्यङ् । **सममिति** । ईश्वरक्रियाया नित्यत्वे संयोगविभागोत्पत्तिसातत्यं प्रसञ्जयता किं तयोरेव संयोगविभागयोः पुनरुत्पत्तिरापाद्यते । उतान्ययोः । नाद्यः । तत्संयोगविभागोत्पत्त्या तत्सामग्रीनिविष्टस्य तत्प्रागभावस्य नष्टत्वेन सामग्र्या विकलत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वसंयोगविभागाभ्यां प्रतिबद्धत्वादिति समाधानं प्रकृतेऽपि सममित्यर्थः । **विरम्य वेति** । संयोगविभागौ कुर्वतां चेश्वरक्रिया विरम्यवन्तौ करोतीत्यर्थः । **न चेति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरवशिष्टस्येश्वरकर्मणो विरम्य व्यापारानुपपत्ति-रिति न चेत्यर्थः । **व्यत्त्येति** । तथा च पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टत्वमसिद्धमिति भावः । **अन्यथेति** । कर्मणो विरम्य व्यापारानुपपत्तौ द्वितन्तुकावयवे तन्तावुत्पन्ना क्रियाऽपि स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एवोत्तरदेशसंयोगं कुर्यान्न तु तन्त्वन्तरविभागं द्वितन्तुकावयव्यारम्भकसंयोगनाशद्वितन्तुकावयविनाशतत्संयुक्तप्रवेशविभागानन्तरमित्यर्थः । **न चेदिति** । संहारकाले सृष्टिक्रियाशब्दवाच्या सृष्ट्यनुकूला शक्तिर्व्यक्ता चेत् सृष्ट्यनुकूलसंहारानुकूलशक्त्योरेक-त्वात्संहारशक्तेरव्यक्तत्वमागतमिति कथं संहारादिव्यवहारः संहारशक्तिसाध्यार्थक्रिया वा न कथञ्चिदित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सममेतत्प्रकृतेऽपीति । अस्माभिरपि विशेषबलेन तत्तत्क्रियाया भेदाङ्गीकारादिति भावः । व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्ताङ्गीकारादिति । यद्यपि सृष्ट्यादिक्रियाव्यक्तिरेव संहारादिक्रियाव्यक्तिः । तथाऽपि सविशेषाभेदोऽङ्गीक्रियत एव । तथा च तद्बलेन काचित्क्रिया व्यक्ता । काचिन्न व्यक्तेति युज्यते । सार्वजनीनो व्यवहार इति भावः ।

शे०वा०— शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेनोक्तबाधकान्यनूद्य परिहरति **तत्रेति** । **व्यक्तिरूपेणैवेति** । ततश्च सृष्टिसमये संहारक्रियायाः शक्तिरूपेण सद्भावेऽपि तेन रूपेण व्यवहारालम्बनत्वाद्व्यक्तिरूपेणैव व्यवहारालम्बन-त्वात्, व्यक्तेश्च तदाऽभावात् न श्रुत्यादौ तथा व्यवहार इति भावः । **जननेति** । घटस्येति शेषः । **व्यक्त्यवस्थाया एवेति** । व्यक्त्यवस्थोपेतायाः क्रियाशक्तेरेव जनकत्वात् सृष्टिसमये च तदभावान्नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । (क्रियाया एव शक्तित्वेनाभिधानानुसारेणेदम्) । **एवमेवेति** । व्यक्त्यवस्थाया एव क्रियाया जनकत्वान्न क्रियानित्यत्वेऽपि संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावेन सामग्रीवैकल्यात्पूर्वसंयोगेन प्रतिबन्धाच्च न संयोगादिसततोत्पत्तिप्रसङ्ग इति भावेन सामग्रीवैकल्यादिकं परमुखेनैवानेतुं प्रतिबन्दीमाह **किञ्चेति** । **सममेतदिति** । किं क्रिया तमेव संयोगं पुनर्जनयतु संयोगान्तरं वा । नाद्यः । संयोगप्रागभावस्यापि सामग्रीनिष्ठत्वात् तस्य च संयोगोत्पत्त्या विनष्टत्वेन सामग्रीवैकल्येन क्रियामात्रेण संयोगजननयोगात् । नान्त्यः । पूर्वसंयोगेन प्रतिरुद्धत्वात् । तत्कथं संयोगोत्पत्ति-

सातत्यमेवं विभागोऽपीति सममेतदित्यर्थः । **करोतीति ब्रूम इति** । अतो न लक्षणव्याघात इति भावः । तर्ह्येतत्पक्षोक्तविकल्पदोषप्रसङ्ग इत्यत आह **कुर्वन्ती चेति** । तथा च स्वसत्तोत्तरक्षण एव संयोगादि-जनकत्वानङ्गीकारान्न तत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्ग इति भावः । तावता तद्दोषपरिहारेऽपि एतत्पक्षोक्तदोषः स्यादेवेत्याशङ्क्य निषेधति **न चेति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापाराभावादिति भावः । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापाराभावेऽपि प्रकृते व्यक्त्या विशिष्टत्वभावाभावाभ्यां क्रियायाः पूर्वोत्तरावस्थयोरविशेषासिद्धेर्युक्तो विरम्यव्यापार इत्याशयवानाह **व्यक्त्येति** । पूर्वोत्तरावस्थयोर्विशेषं क्रियायाः परमुखेनाप्यानेतुं प्रतिबन्दीमाह **अन्यथेति । अनुपपत्तेरिति** । उत्तरसंयोगस्य कर्मविनाशकत्वात् अन्यथाप्रापणानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।

स०व्र०— उक्तबाधकान्यनूद्य परिहरति **तत्रेत्यादिना** । यदुक्तं संयोगादिकारणत्वे नित्यत्वानुपपत्तिरिति तद्विघटयति **न च कृतेति** ।

विठ्ठल०— **एवमेवेति** । व्यक्तिदशायामेव संयोगादिजनकत्वादित्येवमित्यर्थः । **अनपेक्षत्वादिति** । कारणान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः । **न च तदनुपपत्तिरिति** । पूर्वोत्तरावस्थयोरविशिष्टस्य विरम्यव्यापारानुपपत्तिरिति न चेत्यर्थः । **अवयवक्रियेति** । द्वितन्तुकावयवक्रियेत्यर्थः ।

चषकः— उक्तक्षतिजातं शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेन परिजिहीर्षति **व्यक्तिरूपेण इति** । इत्थं च सर्जनदशायामितरक्रियाया व्यवहारानौपयिकशक्त्यात्मनाऽवस्थितावपि तदौपयिकव्यक्त्यात्मनावस्थितेरस्तदानीं न तथा व्यवहारापत्तिरिति भावः । **जननेति** । घटादेरित्यादिः । **व्यक्त्यवस्थाया एवेति** । बहुव्रीहिः । तथा च सर्जनदशायामितरक्रियायास्ताद्रूप्येणानवस्थितेर्न क्षतिरिति भावः । एवमेव व्यक्त्यात्मनैव क्रियायाः संयोगादि-जनकत्वोपगमेनैव । संयोगादिरूपफलोत्पत्तिप्रयोजकनिखिलकूटवैधुर्यनियन्त्रितं पूर्वसंयोगरूपप्रतिबन्धकनिब-न्धनं वा संयोगादिसातत्याप्रसञ्जनमित्यभिधित्समानः परलपनेनैव तादृशकूटवैधुर्यं निर्दिधारयिषुः प्रतिबन्दी-मभिधत्ते **किं चेति । सममेतदिति** । प्रागभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव कारणतायाः स्थिततया तत्संयोग-व्यक्त्युत्पादने तद्व्यक्त्युत्पत्तिप्रयोजकप्रागभावविनाशेन तद्घटितकूटवैधुर्येण तद्व्यक्त्युत्पादस्य तादृशव्यक्तिरूप-प्रतिबन्धकसमवधानेन व्यक्त्यन्तरोत्पादस्य चापत्त्यनवकाशेन न संयोगादिसातत्यापत्तिरिति भावः । **करोतीति ब्रूम इति** । तेन लक्षणव्याहतिरिति हृदयम् । तत्कल्पोक्तदोषं परिहरति **कुर्वती चेति** । तथा च स्वसत्तो-त्तरक्षणावच्छेदेनैव संयोगादिजनकत्वानुपगतेर्न तत्कल्पोक्तक्षत्यवकाश इति भावः । **तदनुपपत्तिरिति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरविशिष्टस्य कार्यजनकत्वतद्राहित्ययोर्व्यवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः । पूर्वोत्तरक्षणयोः क्रियायां वैशेष्यं परलपनेनापि निर्धारयति **अन्यथेति । अनवस्थानुपपत्तिरिति** । उत्तरसंयोगैकनाश्यत्वात् कर्मण इति भावः ।

॥ अथ तत्रादौ तत्परिहारोक्तायाः
'ईशक्रियाणां अनुव्याख्यानोक्तदिशा शक्तिव्यक्तिरूपता'याः समर्थनम् ॥

२७ **सु०—** ननु संहारकाले क्रिया व्यक्ता (अथ) न वा । न चेत्कथं तत्र व्यवहारोऽर्थक्रिया वा । आद्ये कथं सृष्टिव्यवहाराद्यभावः ॥ मैवम्, व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्ताऽङ्गीकारात् । तदिदमुक्तं **स विशेषोऽपीति** ।

एवमनङ्गीकारे परेषामपि समानः प्रसङ्गः । पारमेश्वरस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणस्य संहारव्यापारस्य नित्यत्वात् । नित्यमपि परमेश्वरेच्छादिकं सहकारिसद्भाव एव कार्यकारीति चेन्न, सहकारिणामपि नित्यत्वात्, परमेश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्च ॥ नेच्छादिमात्रं संहारादिकारणं किन्तु सञ्जिहीर्षादिकम् उत संहारादिविशेषविशिष्टं तदेव । नाद्यः, अनभ्युपगमात्, तत एव संहारादिसिद्धाविच्छादिकल्पनावैयर्थ्याच्च; सञ्जिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेः । न द्वितीयः, सति संहारादौ सञ्जिहीर्षादिकं ततः संहारादिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । न च स्वरूपसता संहारादिनेच्छादिकमुपाधीयते किन्तु विषयभूतेनेति चेत्, संहारादिविषयता किमागन्तुकी, अथवा नित्येति वक्तव्यम् । नाद्यः, गुणेष्वागन्तुकधर्मोत्पत्तेरनभ्युपगमात् । द्वितीये तु सर्वदा संहारादिप्रसङ्गः ।

तस्माच्छक्तिव्यक्तिरूपता सर्वथाऽनुसरणीया । सा च समा क्रियायामपीति ।

परि०— व्यक्तेरैकरूप्यमुपेत्य शङ्कते **ननु संहारकाल इति** । **सञ्जिहीर्षादेश्च नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरिति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यं चेत् नित्यं संहारादिप्रसङ्गः । अनित्यं चेत्तत्संहारस्यापि सञ्जिहीर्षाधीनत्वेनात्माश्रयाद्यापातात् । सञ्जिहीर्षानधीनत्वेऽन्यसंहारस्यापि तदधीनत्वाभावापाताद्व्यभिचारादिति दूषणप्रसङ्गेनेति भावः । **विषयभूतेनेति** । इच्छां प्रति विषयभूतेन संहारादिनेच्छायां सञ्जिहीर्षत्वादिरूपो विशेष उपाधीयते । इच्छाविषयत्वं चागामिन्यपि संहारे सम्भवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः । इच्छायाः संहारादिविषयता संहारादिविषयकतेत्यर्थः । परममहदिति भिन्नं पदम् । एकपदत्वे वा 'आन्महतस्समानाधिकरणजातीययोरि'ति आत्त्वस्य स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययेन समानाधिकरणजातीययोः इति द्वन्द्वेऽल्पाच्तरस्य परनिपातेन च ज्ञापनादनित्यत्वमिति ध्येयम् ।

गु०दी०— **कथं तत्र व्यवहारोऽर्थक्रिया वा** इत्यत्र प्रलयाख्यप्रध्वंसोत्पादे व्यक्तेः व्यवहारस्य च सर्वैरपेक्षणीयत्वादिति भावः । **अर्थक्रिया** द्वितन्तुकावयवक्रिया ।

यादु०— क्रिया व्यक्ताऽथ न वेति। तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युक्तत्वादत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः। **कथं सृष्टीति** । तत्तत्कार्यजननशक्तेः ज्ञानादिवदेकत्वात्तस्याव्यक्तौ तत्साध्यानि सर्वाणि कार्याणि युगपदेव स्युरित्यर्थः। **अवान्तरानन्तेति**। अनेन शक्तिरूपक्रियाया एकत्वे भगवत्क्रियाणामानन्त्यवचनविरोध इत्याशङ्काऽपि निरस्ता ज्ञातव्या। व्यक्तीनामानन्त्येन क्रियानन्त्यवचनानां व्यक्तक्रियाविषयत्वसंभवात्। **तदिदमुक्तमिति**। अनेन यो व्यवहारहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः स सविशेषोऽपि भवति। अवान्तरानन्तविशेषैः सहितोऽपि भवति, अतो न कार्यसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति मूलयोजना सूचितेति ज्ञातव्यम्। **व्यापारस्येति**। प्रवृत्तेरित्यर्थः। **नित्यानित्येति**। सञ्जिहीर्षादेरनित्यत्वे सञ्जिहीर्षादिसंहारादावपि सञ्जिहीर्षाद्यन्तरं कारणं वाच्यम्। अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात्। सा चान्या चेदनवस्था, सैव चेदात्माश्रयः। ईश्वरशरीराद्यभावेन तज्जननासंभवाच्च। नित्यत्वे सर्वदा संहारादिप्रसङ्ग इति दूषणप्रसङ्गेन विकल्पानुपपत्तेः। **किन्तु विषयभूतेनेति**। विषयत्वमनागतस्यापि संभवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः।

वं०प०— क्रियेति। शक्तिरित्यर्थः। व्यक्तिरेकैवेति हृदयम्। **तत्रेति**। संहारकाल इत्यर्थः। **व्यवहारः** संहारव्यवहारः। **अर्थक्रिया** संहरणरूपा। **कथमिति**। क्रियानिष्ठायाः सामान्यतः कालसम्बन्धरूपायाः व्यक्तेरेकत्वेन तस्याश्च जातत्वात् सृष्टिव्यवहारः सृष्टिरूपक्रिया वा स्यादित्यर्थः। **व्यक्तेः** क्रियानिष्ठव्यक्तेः। तथा च व्यक्तिर्नाम सामान्यतः कालसम्बन्धरूपा न विवक्षिता येनोक्तदोषः, किन्तु तत्तत्कालविशेषसम्बन्धरूपैवातो नोक्तदोष इत्याशयः। **प्रसङ्गः** सदा संहारव्यवहारसंहरणरूपार्थक्रिययोः प्रसङ्गः। सञ्जिहीर्षादिकमित्यत्रादिपदेन सिसृक्षा ग्राह्या। **तदेव** नित्येच्छादिकमेव। अभ्युपगमे त्वाह **तत एवेति**। नित्येच्छादिव्यतिरिक्तसञ्जिहीर्षादित एवेत्यर्थः। **सतीति**। तल्लक्षणविशेषणविशिष्टत्वलाभादित्यर्थः। **उपाधीयते**। उपसंहितं विशिष्टं भवतीति यावत्। **किन्त्विति**। तथा चानागतस्यापि विषयत्वसम्भवेन स्वरूपसत्त्वस्यानपेक्षितत्वात्। संहाराभावेऽपि भाविना संहारेणेच्छादिकमुपाधीयते। ततश्च सञ्जिहीर्षात्वं सम्भवतीत्येवाङ्गीकारेण सति संहारादौ सञ्जिहीर्षादिकमित्यस्यानङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इति भावः। **संहारादिविषयकता** इच्छादेर्भाविसंहारादिविषयकता। **सर्वदेति**। इच्छादौ भाविसंहारादिविषयकत्वस्य नित्यत्वेन सञ्जिहीर्षायाः सदा सत्त्वादित्यर्थः। **अनुसरणीया** सञ्जिहीर्षादाविति शेषः।

आनन्दः— क्रिया। संहारक्रिया। **आद्ये कथमिति**। सृष्टिसंहारक्रिययोरेकत्वात्संहारक्रियाव्यक्तौ सृष्टेरपि व्यक्तत्वात्तत्कार्यमपि स्यादिति भावः। **व्यक्तेरपीति**। अभेदोऽपि संहारव्यक्तेः सृष्टिव्यक्तेरवान्तरविशेषानङ्गीकारान्न कश्चिद्दोष इत्याशयः। **सञ्जिहीर्षादिश्चेति**। नित्यत्वे सर्वदा कार्यप्रसङ्गः। अनित्यत्वे यत्तस्याः कारणं तत एव कार्यापत्तौ तत्कल्पनावैयर्थ्यमित्यर्थः। **आगन्तुकेति**। ईश्वरज्ञानादौ जन्यधर्मानङ्गीकारादिति भावः।

कं०रा०— आद्य इति। संहारकाले सृष्टिक्रियाशब्दितसृष्ट्यनुकूलशक्तिर्व्यक्तेत्याद्यपक्षे संहारकाले सृष्टिव्यवहाराद्यभावः कथं संहारकालेऽपि सृष्टिव्यवहारः सृष्ट्यनुकूलशक्तिसाध्यार्थक्रिया च स्यादित्यर्थः। **व्यक्ते-**

रपीति । तथा च यादृशव्यक्तिविशेषे सति सृष्टिव्यवहारादिकं भवति तादृशव्यक्तिविशेषस्य संहारकालेऽभावान्न तत्काले सृष्टिव्यवहारादिप्रसक्तिः । नापि संहाराद्यभावप्रसङ्गस्तदनुकूलव्यक्तिविशेषस्य सत्त्वादिति भावः । यद्वा संहारकाले सृष्टिक्रियाशब्दितसृष्ट्यनुकूलशक्तिर्व्यक्ता न चेत् तदा कालोत्पत्त्यभावात् संहारकाल इति व्यवहारः सृष्टिक्रियाशब्दितशक्तिव्यक्तिसाध्यकालोत्पत्तिरूपार्थक्रिया वा कथं स्यात् । न कथञ्चित् । संहारकाले सृष्टि-क्रियाशब्दितसृष्ट्यनुकूलशक्तिर्व्यक्तेत्याद्यपक्षे संहारकाले महदादिसृष्टिव्यवहाराद्यभावः कथम् । तदा सृष्टिक्रियाया व्यक्तत्वेन महदादिसृष्टिव्यवहारादिकं स्यादिति शङ्काग्रन्थाभिप्रायः । परिहाराभिप्रायस्तु संहारकाले कालोत्प-त्त्यनुकूलसृष्टिक्रियाया व्यक्तिविशेषस्य सत्त्वेऽपि महदाद्युत्पत्त्यनुकूलसृष्टिक्रियाव्यक्तिविशेषस्यासत्त्वादिति तदिद-मिति व्यक्तिरूपविशेषेति सविशेषः । अवान्तरानन्तविशेषसहित इत्यर्थप्रतिपादकेन सविशेषोऽपीत्यनेन तदिदं व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषवत्त्वमुक्तमित्यर्थः । **सहकारिणामिति** । कालादीनां केषाञ्चित्सहकारिणां नित्यत्वा-दनित्यानां च परमाणुकर्मादीनामीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वादीश्वरेच्छादौ सति तद्भावस्यावश्यकत्वात् सदा सहकारि-सद्भावात् ईश्वरेच्छादिकं सदा संहारकार्यकारि स्यादित्यर्थः । **तदेवेति** । नित्येच्छादिकमेवेत्यर्थः । **तत एवेति** । नित्येच्छादिव्यतिरिक्तसञ्जिहीर्षादित एव संहारादिसिद्धौ नित्येच्छादिकल्पनावैयर्थ्यादित्यर्थः । **नित्यानित्येति** । ईश्वरसञ्जिहीर्षादिर्नित्यत्वे नित्यसंहारादिप्रसङ्गः । अनित्यत्वे तु तस्य कारणान्तरायोगान्नित्येच्छादिकमेव कारणं वाच्यम् । तथा च तस्य सदा सत्त्वेन सञ्जिहीर्षादिसातत्यापत्त्या संहारादिसातत्यप्रसङ्ग इत्यनुपपत्तिरिति भावः । **सति संहारादाविति** । संहारादौ सति संहारादिरूपविशेषविशिष्टनित्येच्छाद्यात्मकसञ्जिहीर्षादिकं सति च तस्मिन् संहारादिकमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स्वरूपसत्संहारादिविशिष्टमिच्छादिकं सञ्जिहीर्षादिरूपमिति न वच्मः । येन परस्पराश्रयः स्यात् । किन्तु संहारादिविषयकमतो न परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति शङ्कते **नेति** ।

श्रीनिधि०— नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरिति । नित्यत्वे नित्यं संहारक्रियाप्रसङ्गः । अनित्यत्वे कारणाभावेन पुनः संहारानुपपत्तेरिति भावः ।

शे०वा०— क्रिया व्यक्ता न वेति । अत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः । अत एव तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युक्तमिति ध्येयम् । संहारक्रियायाः संहारकालेऽव्यक्तत्वे संहारक्रियेति श्रुत्यादौ व्यवहारो न स्यात् । व्यक्ति-रूपेणैव व्यवहारालम्बनत्वात् । संहाररूपार्थक्रिया च न स्यात् । व्यक्त्यवस्थाया एव शक्तेर्जनकत्वादित्याह **न चेदिति** । संहारकाले शक्तेर्व्यक्तत्वे संहारस्येव सृष्टेरपि प्रसङ्गः । संहारक्रियेति श्रौतव्यवहारवत् सृष्टिः क्रियेत्यपि श्रौतव्यवहारस्यापि प्रसङ्ग इत्याह **आद्य इति** । **तदिदमुक्तमिति** । अनेन यो व्यवहारहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः, स सविशेषोऽपि भगवत्यवान्तरानन्तविशेषसहितोऽपि भवति । अतो न व्यवहारादिसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति मूलयोजना सूचिता भवतीति द्रष्टव्यम् । ननु क्रियायां शक्तिव्यक्तिरूपत्वं व्यक्तिरूपेण व्यवहारालम्बनत्वं व्यक्तेरप्यवान्तरानेक-विशेषवत्वं चेत्यनेककल्पनादोषप्रसङ्गान्नेश्वरस्य क्रियाङ्गीकारो युक्त इत्यतस्तर्हि ज्ञानेच्छाद्यङ्गीकारेऽपि शक्ति-व्यक्त्यादेरनेकस्य कल्पनीयत्वाज्ज्ञानादिकमपि नेश्वरस्याङ्गीकर्तव्यं स्यादविशेषादिति भावेन ज्ञानादौ शक्ति-

व्यक्त्यादिकमेव कुतः कल्पनीयं, येन तस्यापलापः स्यादितस्तत्र शक्तिव्यक्त्यादिरूपत्वं परेणाप्यङ्गीकारयति **एवमिति** । क्रियायां शक्तिव्यक्त्याद्यनङ्गीकार इत्यर्थः । **समानः प्रसङ्ग इति** । सृष्टिसमये संहारोऽपि स्यादित्यतिप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः । ननु संहारक्रियाया नित्यत्वेन सृष्टिसमयेऽपि सत्त्वात् त्वत्पक्षे घटादेः युगपज्जननविनाशप्रसङ्गेऽपि परमेश्वरीयसंहारव्यापारस्यानित्यत्वेन सृष्टिसमयेऽसत्त्वान्न परपक्षे युगपज्जननादि-प्रसङ्ग इत्यतः स्यादेतदेवं यदि परमेश्वरीयसंहारव्यापारोऽनित्यः स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **परमेश्वरस्येति** । **नित्यमपीति** । तथा च सृष्टिसमये पारमेश्वरसंहारव्यापारसत्त्वेऽपि सहकारिविरहान्न संहारजनकत्वमिति नोक्तप्रसङ्ग इति भावः । स्यादप्येवं यदि सृष्टिसमये संहारकारणपारमेश्वरव्यापारस्य सहकारिविरह एव स्यान्न चैतदस्ति, पारमेश्वरव्यापारवत् तत्सहकारिणामपि नित्यतया सृष्टिसमये सत्त्वावश्यम्भावादित्याह **सहकारिणामपीति** । अनित्यत्वेऽपि सहकारिणामीश्वरेच्छाद्यायत्तत्वेन सतीच्छादौ तदभावायोगान्न सहकारिविरहो वक्तुं युक्त इत्याह **ईश्वरेच्छाद्यायत्तत्वाच्चेति** । **नेच्छादीति** । संहारादीत्यादिपदेन सृष्टिपरिग्रहः । सञ्जिहीर्षादिकमित्यादिपदेन सिसृक्षापरिग्रहः । तथा च सृष्टिसमये चेच्छादिमात्रसद्भावेऽपि सृष्टिसमये सिसृक्षावत्सञ्जिहीर्षायाः संहारसमये च सञ्जिहीर्षावत्सिसृक्षाया अभावान्न सृष्ट्यादिसमये जननविनाशयौगपद्यप्रसङ्ग इति भावः । **अनभ्युपगमादिति** । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । तथाऽभ्युपगमेऽप्याह **तत एवेति** । सञ्जिहीर्षादित एवेत्यर्थः । **नित्यानित्येति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यमनित्यं वा । नाद्यः । सर्वदा संहारप्रसङ्गात् । नान्त्यः तथा सति सञ्जिहीर्षासंहारादौ सञ्जिही-र्षान्तरं कारणं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात् । ततश्चानवस्थेति नित्यानित्यविकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः । **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वं चानागतस्यापि सम्भवतीति न परस्परा-श्रयत्वमिति भावः । **गुणेष्विति** । इच्छादीनां गुणानां सामान्यसम्बन्धेऽपि नागन्तुकधर्मोत्पत्तिस्तवाभिमता येन संहारादिविषयतोत्पद्येतेत्यर्थः । **तस्मादिति** । सञ्जिहीर्षाया नित्यत्वेन सृष्टिकाले सिसृक्षायाश्च नित्यतया संहार-काले च सत्त्वेऽपि शक्तिरूपेणैव च कार्यकारित्वात् । यदा सिसृक्षाव्यक्तिस्तदानीमेव सृष्टिः, यदा च सञ्जिहीर्षाया व्यक्तिस्तदानीमेव संहार इति न सृष्ट्यादौ युगपज्जननविनाशप्रसङ्ग इति शक्तिव्यक्तिरूपताश्रयणेनैवोक्तप्रसङ्गनिरासो वक्तव्यः । स च क्रियायामपि तुल्य इति न मत्पक्षेऽप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

स०व्र०— सविशेषोऽपीति । विलक्षणोऽपीत्यर्थः । **सञ्जिहीर्षादिश्चेति** । सञ्जिहीर्षादिकं नित्यमनित्यं वा । नित्यं चेत्सदा संहारादिप्रसङ्गः । अनित्यं चेत् कथमीश्वरस्य नित्यगुणत्वमिति भावः । यद्वा सञ्जिहीर्षादिः अनित्यत्वे सञ्जिहीर्षादिसंहारेऽपि सञ्जिहीर्षान्तरं कारणं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्यासंहारे कारण-त्वमेव न स्यात् सा चान्या चेदनवस्था, सैव चेदात्माश्रयः । नित्यत्वे सर्वदा संहारादिप्रसङ्ग इति दूषण-प्रसङ्गेन विकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः । **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वं चानागतस्याप्यस्तीति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । **गुणेष्विति** । इच्छादीनां गुणानां सामान्यसम्बन्धेऽपि नागन्तुककर्मोत्पत्तिस्तत्राभिमता येन संहारादिविषयतो-त्पद्येतेत्यर्थः ।

विट्ठल०— न चेत्कथमिति । सृष्टिसंहारादिक्रियैक्यादिति भावः । **सविशेषोऽपीति** । विशेषसहित इति मूलार्थोऽभिप्रेत इति ज्ञेयम् । नित्यत्वादित्यस्य संहारसमयेऽपि सृष्टिः स्यादिति प्रसङ्गः । परेषामपि समान इति सम्बन्धः । **सहकारिणामिति** । कालाकाशादीनामित्यर्थः । **इच्छाद्यायत्तत्वादिति** । तथा च नित्येश्वरेच्छया नित्यं सहकारिणोऽपि स्युरिति भावः । **नित्यानित्येति** । सञ्जिहीषदिर्नित्यत्वे सर्वदा संहारादिप्रसङ्गः । अनित्यत्वे सञ्जिहीषदिः संहारादावपि सञ्जिहीर्षाद्यन्तरं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात् सा चान्या चेदनवस्था सैव चेदात्माश्रय इति विकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवाऽनित्यत्वे तस्य कारणान्तरायोगान्नित्यज्ञानेच्छादिकमेवेति वाच्यम् । ततश्च तस्याः सदा सत्त्वेन सञ्जिहीर्षादिसातत्यापत्त्या सदा संहारादिप्रसङ्ग इत्यनुपपत्तेरिति भावः । **सति संहारादाविति** । संहारादिविशेषणविशिष्टनित्येश्वरेच्छादेरेव । सञ्जिहीर्षादित्वादिति भावः । तासु यजतेति अनागतस्यापि विषयत्वसंभवान्नान्योन्याश्रयतेति भावः । **गुणेष्विति** । क्रियायाः गुणेष्वयोगात् सामान्यसमवाययोः नित्यत्वेनानागन्तुकत्वादिति भावः ।

चषकः— क्रिया व्यक्ता न वेति । क्रियाशब्दोऽत्र शक्तिवचनः । **एवमङ्गीकार इति** । उक्तदिशा शक्तिव्यक्त्युपगमेनासमाहितावित्यर्थः । अथ परमेश्वरे नित्यक्रियामुपगच्छतां मते क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वं व्यक्तिरूपेण व्यवहारौपयिकत्वं व्यक्तेरप्यवान्तरानन्तविशेषपरत्वं च कल्पनीयमित्यनेककल्पनानियन्त्रितगौरवापत्त्या तत्र तदनुपगतिरेव श्रेयसीत्याशङ्कां क्रियानुपगमेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणा एव सर्जनादिव्यापारा इत्युररीकुर्वता मतेऽपि तादृशव्यापाराणां तुल्यदिशा दर्शितानेककल्पनानिबन्धनतत्प्रसञ्जनेन यत्रोभयोरिति न्यायेनापनिनीषुस्तन्मतेऽपि तेषां तत्कल्पनामूरीकारयति **एवमिति** । क्रियायां शक्तिव्यक्त्यनभ्युपगम इत्यर्थः । **समानः प्रसङ्ग इति** । तादृशक्रियोपगन्तृमतेऽपि सृष्टिकालत्वावच्छिन्नधर्मिकसंहरणाभिन्नव्यापारवत्वापादकिका(?)संहरणवत्वापादिका यद्यदभिन्नवत् तत् तद्वदिति गृहीतसामान्यमुखव्याप्तिकापत्तिर्दुर्वरित्यर्थः । **सहकारिसद्भाव एवेति** । तथा च तदानीं संहरणरूपफलानुत्पादो नेच्छाविरहनिबन्धनः किन्तु सहकारिवैधुर्यनियन्त्रित एवेति भावः । **नित्यत्वादिति** । तद्विरहोऽपि दुरुपपाद इति हृदयम् । सहकारिणामनित्यत्वोपगमेऽपि तेषां तदिच्छैकनिघ्नत्वेन तन्नियन्तृभूतेच्छासमवधाने तादृशसहकारिसमवधानस्याप्यावश्यो(?)तव्यत्वादिति भावः । **नेच्छेति** । संहारादीत्यादिपदं सर्जनपालनपरिग्राहकं सञ्जिहीर्षादित्यादिपदं सिसृक्षादिसङ्ग्राहकम् । तथा च सर्जनसंहरणदशयोरिच्छामात्रसद्भावेऽपि सर्जनदशायां सञ्जिहीर्षायाः संहरणदशायां च सिसृक्षायाः विरहेण सर्जनसंहरणयौगपद्यप्रसङ्ग इति भावः । **नित्यानित्येति** । तस्याः नित्यत्वे सर्वदा संहरणापत्त्या अनित्यत्वे च तत्प्रतियोगिकध्वंसे तादृशव्यक्त्यन्तरस्य हेतुत्वाकल्पनेऽपि नाशत्वरूपजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततादृशव्यक्तिप्रतियोगिकध्वंसे हेतुतावच्छेदकाभिमतसञ्जिहीर्षात्वावच्छिन्नासमवधाननियन्त्रितव्यतिरेकव्यभिचारेण तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य(।?)हेतुत्वापत्त्या तादृशध्वंसे तादृशव्यक्त्यन्तरहेतुत्वकल्पने च तादृशव्यक्त्याऽऽनन्त्येनावस्थापत्त्या तादृशव्यक्त्यैक्ये आत्माश्रयप्रसङ्गेन निःशरीरेश्वरा तदुत्पादासम्भवेनोक्तवितर्कद्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । **परस्पराश्रयेति** विषयिताप्रत्यासत्त्या समुपसृष्टहरत्युपस्थाप्यविशेषितसन्प्रत्ययप्रत्याप्यमानेच्छासत्त्वस्य प्रकृत्यर्थसमवधानाधीनतया

तादृशार्थस्य च प्रकृत्यर्थविशेषितसन्नन्तार्थसमवहितिनिबन्धनतयाऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **किन्तु विषयभूतेनेति** । तादृशप्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थविशेषितसन्प्रत्ययार्थो न समुपसृष्टहरतिप्रकृतिकसन्नन्तार्थः किन्तु तादृशप्रकृत्यर्थनिरूपितविषयिताविशेषिततादृशप्रत्ययार्थ एव । स च विषयस्यातीतत्वे आगामि(?)त्येव तन्निरूपितविषयिताविशेषितो(?)क्षत एवेति न क्षतिरिति भावः । **संहारादिविषयतेति** । बहुव्रीहिप्रकृतिकस्तल् संहारादिनिरूपितेच्छादिनिष्ठाविषयितेत्यर्थः । **गुणेष्विति** । जन्यभावानां द्रव्यादित्रितयान्यतमरूपतानैयत्येन तादृशान्यतमस्य च द्रव्यान्यस्मिन् दुरुत्पादतोपगतेरिति भावः ।

।। इति तत्परिहारोक्तायाः
'ईशक्रियाणां अनुव्याख्यानोक्तदिशा शक्तिव्यक्तिरूपता'याः समर्थनम् ।।

* * *

।। अथ ततः 'ईशक्रियैकदेशे परेणापि नित्यत्वाङ्गीकारात्
प्रयत्नस्यास्य वैय्यर्थ्य'शङ्का तत्परिहारश्च ।।

२८ सु०— ननु पारमेश्वरी ज्ञानादिलक्षणा संहारादिक्रिया परेणापि नित्येत्यङ्गीकृतम्, परिस्पन्दलक्षणा तु नास्त्येव, तस्माद्व्यर्थोऽयं प्रयत्नः । मैवम्, परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावात् । परममहत्परिमाणमस्तीति चेत्, न; अणुमध्यमपरिमाणाभ्यां सत्प्रतिपक्षत्वात् । न च ते न स्तः, परममहत्त्वेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इति द्वयोरपि श्रौतत्वात् । 'अणोरणीयस्त्वम्' अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति चेत्, 'महतो महत्त्वम'पि परमपूज्यत्वमिति किं न स्यात् । विरोधादुभयाङ्गीकारो नोचित इति चेत् तर्हि प्रथमप्राप्तत्वादणुत्वमेव ग्राह्यम्, परिहरिष्यते चायं विरोध इति ।

परि०— अस्तीति । प्रमाणमित्यनुषङ्गः । **सत्प्रतिपक्षत्वादिति** । ईश्वरः परिस्पन्दहीनः परममहत्परिमाणवत्त्वादित्युक्ते, ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुपरिमाणवत्त्वात् मध्यमपरिमाणवत्त्वादिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । **द्वयोरपीति** । अणुत्वमहत्त्वयोरपीत्यर्थः । **परिहरिष्यते चेति** । अक्षराधिकरणे वैशेषिकाधिकरणे चेति भावः ।

गु०दी०— परिस्पन्दाभावे प्रमाणाभावात् इत्यत्र कुलालस्येव परमाणूनामन्योन्यमेलनस्य तदीयहस्तपरिस्पन्दसाध्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । **तर्हि प्रथमप्राप्तत्वात्** इत्यत्र 'अणोरणीयानि'ति श्रुतौ प्रथमप्राप्तत्वादित्यर्थः । वक्ष्यमाणगुहानिहितत्वोपयोगित्वे परिच्छेदस्यैव न्यायप्राप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— परिहरिष्यते चेति । 'अतो विरुद्धवज्ज्ञातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्यत्रेति शेषः।

वं०प०— ज्ञानादिलक्षणेति । संहारादिविषयकज्ञानादिरूपा धात्वर्थक्रियाया नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि परिस्पन्दलक्षणायाः क्रियाया नियत्वं साध्यत इत्यत आह **परिस्पन्देति** । **नास्त्येवेति** । परममहत्परिमाणद्रव्ये परिस्पन्दाभावादिति भावः । **अण्विति** । ईश्वरः क्रियावान् अणुमध्यमपरिमाणवत्त्वात्परमाण्वादिवदिति सत्प्रतिपक्षत्वमित्यर्थः । स्वरूपासिद्धमाशङ्क्य परिहरति **न च ते इति** । अणुमध्यमपरिमाणे इत्यर्थः । त्वदनुमानेऽपि स्वरूपासिद्धिरित्याह **परमेति** । **तथेति** । नास्तीत्यर्थः । ननु न मम स्वरूपासिद्धिः परममहत्त्वस्य महतो महीयानिति सिद्धत्वादिति चेत्तर्हि ममापि न स्वरूपासिद्धिः । अणोरणीयानित्यणुपरिमाणस्य श्रौतत्वादित्याशयेनाह **अणोरिति** । **द्वयोः** अणुमहत्परिमाणयोः । **उपलक्षणमिति** । अणुपरिमाणं न विवक्षितमिति न भवदीयहेतुसाधकत्वं तच्छ्रुतेरिति भावः । तर्हि तवापि तुल्यमित्याह **महत इति** । मह पूजायामिति धातोर्महत्त्वस्य पूज्यत्वार्थकत्वात् । त्वपक्षे चाणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षकमित्यस्मिन्पक्षे विशेषोऽस्तीति भावः । **उभयाङ्गीकारः** उभयपरिमाणाङ्गीकारः । तथा च महत्परिमाणं स्वकृत्याणुत्वमप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति वक्तव्यमिति भावः । तर्हि वैपरीत्यमेवास्त्वित्याह **तर्हीति** । असञ्जातविरोधित्वेन प्रबलम् । अणोरणीयानित्युपक्रमवाक्ये प्रथममेव प्रतीतत्वादित्यर्थः । **ग्राह्यम्** न चरमप्रतीतं सावकाशं महत्त्वमित्याशयः । अङ्गीकृत्येदमुक्तम् । वस्तुतत्त्वमाह **परिहरिष्यते चेति** ।

आनन्दः— नन्वीश्वरक्रियां पक्षीकृत्य तस्यानित्यत्वं साध्यते तत्र किं ज्ञानादिलक्षणा वा पक्षीक्रियते परिस्पन्दलक्षणा वा । आद्येऽसिद्धिः । द्वितीये आश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते **ननु पारमेश्वरीति** । ईश्वरः परिस्पन्दशून्यः परममहत्परिमाणत्वादिति शङ्कते **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुमध्यपरिमाणवत्वान् इत्यभिप्रेत्य परिहरति **अण्विति** । महतो महीयानिति श्रुतिरेव परममहत्त्वे मानमत्राह **अणोरिति** । **परिहरिष्यते चेति** । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यत्रेति शेषः ।

कं०रा०— अयमिति । क्रियानित्यत्वप्रतिपादनप्रयत्न इत्यर्थः । **परममहदिति** । यद्यप्यान्महतः समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वे परममहापरिमाणमिति निर्देष्टव्यम् । तथाऽपि सतः कारिणः कार्येण भाव्यमिति न्यायेन महत आदिति प्रयोक्तव्ये आन्महत इति यत् स्थान्यादेशोक्तिव्यत्ययं करोति पाणिनिस्तेन ज्ञाप्यते आत्वविधिरनित्य इत्यतः परममहत्परिमाणमिति निर्देश उपपन्न इति वा परममहच्छब्दो भावप्रधानः परिमाणनिष्ठपरममहत्त्वरूपधर्मवाची । तथा च परममहत्त्वयुक्तं परिमाणं परममहत्परिमाणमिति शाकपार्थिवादित्वेनोत्तरपदलोपीसमासाश्रयेण त्वप्रसक्तेरभावादयं निर्देश उपपन्न इति वा समाधानमत्र द्रष्टव्यम् । **अण्विति** । अणुमध्यमपरिमाणाभ्यामीश्वरे परिस्पन्दवत्त्वस्य सुसाधकत्वेन परममहत्परिमाणेनेश्वरस्य परिस्पन्दाभावसाधनं

सत्प्रतिपक्षमिति भावः । **न चेति** । तेऽणुमध्यमपरिमाणे ईश्वरस्य न स्तः । तथा चासिद्धत्वान्न ताभ्यां सत्प्रतिपक्षत्वमिति न चेत्यर्थः । **परममहत्त्व इति** । ईश्वरस्य परममहत्वमिति नेति वक्तुं शक्यत्वात् । तेन परिस्पन्दाभावसाधनं युक्तमिति भावः । **अणोरणीयानिति** । तथाऽणुपरिमाणेनासिद्धिशङ्का संभवतीति भावः । **अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति** । तथा चाणोरणीयानिति श्रुत्या नेश्वरस्याणुपरिमाणसिद्धिरिति भावः । **परमपूज्यत्वमिति** । तथा चेश्वरस्य परिस्पन्दाभावसाधकपरममहत्परिमाणस्याप्यसिद्धिरिति भावः । **तर्हीति** । विरोधादणुत्वमहत्त्वयोरङ्गीकारस्यानुचितत्वेऽणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतावणुत्वस्य प्रथमप्राप्तत्वात् तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । **परिहरिष्यत इति** । अणुत्वमहत्त्वविरोधस्य परिहरिष्यमाणत्वादीश्वरे उभयाङ्गीकार एवोचित इति भावः।

शे०वा०— शिष्यो भाष्यकारीयव्युत्पादनस्यानर्थक्यमाशङ्कते **नन्विति** । **अङ्गीकृत इति** । तथा च तन्नित्यत्वव्युत्पादनमनर्थकमिति भावः । **नास्त्येवेति** । तथा च तन्नित्यत्वं दुरापास्तमिति भावः । **परिस्पन्दाभाव इति** । तथा च परिस्पन्दाभावसिद्धेर्युक्तं तस्य नित्यत्वव्युत्पादनमिति भावः । ननु चेश्वरः परिस्पन्दरहितः परममहत्परिमाणवत्त्वात् गगनवदित्यनुमानस्यैव परिस्पन्दाभावे प्रमाणत्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्कते **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान् **अणुत्वात् परमाणुवत्** मध्यमपरिमाणवत् घटवदिति सत्प्रतिपक्षत्वान्न तस्य परिस्पन्दाभावसाधकतेत्याह **अणुमध्यमपरिमाणाभ्यामिति** । अणुत्वमध्यमपरिमाणत्वयोरीश्वरेऽसत्त्वेन स्वरूपासिद्धतयाऽसमानबलत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते **न चेति** । **शक्यत्वादिति** । तथा च परममहत्परिमाणत्वस्यापीश्वरेऽसत्त्वेन पूर्वानुमानस्यापि स्वरूपासिद्धत्वात् तुल्यबलत्वमेवेत्याशयः । ननु महतो महीयानित्यागमेनेश्वरस्य परममहत्परिमाणत्वसिद्धेः कथमसिद्धिरित्यतस्तर्ह्यणोरणीयानित्यनेनेश्वरस्याणुत्वस्यापि सिद्धेर्न प्रतिपक्षानुमानेऽप्यसिद्धिरित्याह **अणोरणीयानिति** । **अप्रत्यक्षत्वोपलक्षणमिति** । तथा च नानेनाणुत्वसिद्धिरिति भावः । **किं न स्यादिति** । तथा च न तेनापि महत्त्वसिद्धिः स्यादिति भावः । अङ्गीकृत्य विरोधं समाधानमाह **तर्हीति** । महत्त्वमेवेति वैपरीत्यशङ्कां निरस्यति **प्रथमेति** । परित्यागे च कारणाभावादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वणुत्वयोर्विरोध एव नास्तीत्याह **परिहरिष्यते चेति** । अन्यभावव्यावृत्तेश्च इत्येतत्सूत्रीयविरुद्धैर्लक्षणैर्युक्तम् । 'ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानावसर इति शेषः ।

स०व्र०— **परमेति** । ईश्वरः परिस्पन्दविधुरः विभुत्वात् घटवदित्यर्थः । **अण्विति** । ईश्वरः परिस्पन्दवान् अणुत्वात् परमाणुवत् । मध्यमपरिमाणत्वात् । घटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिम् आशङ्क्याह **न चेति** । **परिहरिष्यते चायमिति** । 'अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्यत्रेति शेषः । अन्ये तु 'अणीयांश्च महीयांश्च भगवानागमोदित' इत्यादिनेति शेष आहुः ।

विठ्ठल०— संहारादिक्रियेति । धात्वर्थरूपेत्यर्थः । **तथा वक्तुमिति** । नास्तीति वक्तुमित्यर्थः । महत्त्वस्य श्रौतत्वात्कथं नास्तीति वक्तुं शक्यत इत्यतोऽणुत्वस्यापि तथात्वादित्याह **अणोरणीयानिति** । **परिहरिष्यत इति** । वैशेषिकपरीक्षायामित्यर्थः ।

चषकः— ननु सिषाधयिषितनित्यत्वविशेषितक्रियायां(:) ज्ञानेच्छादिरूपत्वे सिद्धसाधनतापत्त्या परिस्पन्दरूपत्वे च ह्रदः काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ ह्रदे वह्नेः तत्र च काञ्चनमयत्वस्य गगनकुसुमायमानतया तत्र तस्य बाधादिना दुःसाधतेव, प्रकृतेऽपीश्वरे परिस्पन्दस्य तत्र च नित्यत्वस्य तादृशतया बाधाद्यापत्त्या दुःसाधतेत्याशङ्कते **नन्विति** । द्वितीयकल्पमुपेत्य तत्रोक्तक्षतिमपनिनीषुः समाधत्ते **मैवमिति** । **प्रमाणाभावादिति** । तथा च प्रकृतपक्षधर्मिकपरिस्पन्दाभावोपरक्तप्रमितिवैधुर्यान्नोक्तक्षत्यवकाश इति भावः । गगनं निदर्शनीकृत्य परममहत्परिमाणेन हेतुना परिस्पन्दराहित्यमीश्वरेऽनुमिमानं प्रति परमाणुं घटं च निदर्शनीकृत्याणुत्वेन मध्यम-परिमाणवत्वेन च परिस्पन्दस्य तत्र सुसाधतया सत्प्रतिपक्षतामभिधत्ते **अण्वित्यादि** । प्रतिरोधानुमानेऽसिद्धि-शङ्कायां स्थापनायामपि तत्प्रसरात् तत्रत्यसमाहितेरत्रापि सुवचत्वादित्याह **न चेत्यादिकश्रौतत्वादित्यन्तेन** । अणीयःपदस्यार्थान्तरलक्षकतया नाणुपरिमाणप्रत्यायकतेत्युक्ते तुल्यदिशा महीयःपदस्यापि तादृशतया न परम-महत्परिमाणप्रत्यायकतेत्युक्तिदेश्य(?)त्वादित्याह **स्यादित्यन्तेन** । विरोधमुपेत्य वैपरीत्यशङ्कानुत्पादबीजमभि-दधानः समाधत्ते **तर्हीति** । **ग्राह्यमिति** । परित्यजनबीजाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु यो(?) विरोध एव नास्तीत्याह **परिहरिष्यते चेति** । 'अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धै-र्लक्षणैर्युतम् । ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च' इत्यानु-पूर्वीकायाः अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति योगतात्पर्यं विवृण्वानानुव्याख्यायाः व्याख्यावसर इत्यादिः ।

॥ इति 'ईशक्रियैकदेशे परेणापि नित्यत्वाङ्गीकारात्
प्रयत्नस्यास्य वैय्यर्थ्य' शङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ ततश्च ईशक्रियायाः शक्तित्वव्यक्तित्वरूपधर्माणाश्चाभेदः, तत्रापि च विशेषबलाद्भेदकार्यनिर्वाहः ॥
॥ तथा अन्यक्रियाणां च तादृशनित्यतायां प्रमाणाभावः, ईशक्रियाणां च तत्सद्भावः ॥

२९ सु०— 'ननु (च) क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपे परस्परं भिन्नेऽभिन्ने वा । आद्ये शक्तिरेव नित्या क्रिया त्वनित्येत्यापन्नम् । द्वितीये त्वनिवृत्तः सदा व्यवहारादिप्रसङ्ग' इत्यत आह शक्तितेति ।

अनु०— शक्तिता व्यक्तिता चेति विशेषोऽपि

अभिन्ने एव शक्तिव्यक्ती । न चोक्तदोषः । यतस्तत्र शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्ति । स च भेदकार्यनिर्वाहक इति च प्रागेवोक्तमिति ।

स च विशेषः परस्परं विशेषिणा च यदि भिन्नः, तदा शक्तिव्यक्त्योरपि किं भेदो न स्यात् । अथाभिन्नः पुनर्व्यवहारादिसाङ्कर्यमित्यत आह **विशेषवानिति** ।

अनु०— विशेषवान् ।

अभिन्नोऽपि

विशेष इत्यनुवर्तते । अभिन्न एवायं विशेष इति ब्रूमः । न चोक्तानुपपत्तिः । यतः **अभिन्नोऽपि विशेषवान्** अङ्गीक्रियते । स्वनिर्वाहक इत्यर्थः ।

नन्वेवमन्यत्रापि क्रियाया नित्यत्वमङ्गीकर्तव्यम्, शक्तिव्यक्तिस्वीकारेण सकलदोषपरिहारादिति चेत् । अङ्गीक्रियतां यदि तन्नित्यतायां प्रमाणमस्ति । सति निर्बाधे प्रमाणे, तद्विपरीतव्यवहारेषु च तदन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनैषा भवति । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्ति ।

अस्ति तु परमेश्वरादिक्रियाया नित्यत्वे तदित्याह **क्रियादिश्चेति** ।

अनु०— क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः ॥

परि०— **यतस्तत्रेति** । अभिन्नयोरपि शक्तिव्यक्त्योरित्यर्थः । चशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **शक्तितेति व्यक्तितेति च विशेषोऽप्यस्तीति** । **प्रागेवेति** । स्वनिर्वाहकतेत्यादिना जन्माधिकरणे । तर्ह्यनवस्थेत्यतो विशेषवानित्यस्य फलितार्थमाह **स्वनिर्वाहक इत्यर्थ इति** ।

गु०दी०— सन्धानकरणीलतायाः दैववशात् हस्तात्पातेन द्वैधीभावे तयैव पुनः सन्धानकरणस्य सर्वैर्वक्तव्यत्वात् परत्र भेदकार्यकारिविशेषस्य स्वस्मिन् भेदव्यवहारे सति स्वेनैव निर्वाह्यत्वमिति किमपूर्वमिति भावेनोक्तं **स्वनिर्वाहक** इति । **निर्बाधे प्रमाणमस्ति** इत्यत्र घटनाशे क्रियाशक्तेरपि नाशदर्शनेन विपरीतप्रमाणस्यैव सत्त्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— क्रिया त्विति । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिपरतया व्याख्यातत्वात् । **यतस्तत्रेति** । शक्तित्वं व्यक्तित्वमित्यर्थद्वयोपपादकं विशेषद्वयं क्रियायां यतोऽस्तीत्यर्थः ।

वं०प०— क्रिया त्विति । क्रियाशक्त्यात्मनेत्यत्र क्रियापदस्य व्यक्त्यर्थकत्वेन व्याख्यातत्वादत्र क्रियापदेन व्यक्तिर्ग्राह्या । **अनित्येति** । शक्तेः सार्वकालिकत्वाद्व्यक्तेश्च कादाचित्कत्वादिति भावः । **अनिवृत्त इति** । अतिप्रसङ्गपरिहारायाङ्गीकृताया अपि व्यक्तेः शक्त्यभिन्नत्वेन सर्वदा सत्त्वादित्याशयः । **तत्र** शक्तिव्यक्त्योः । **शक्तितेति व्यक्तितेति विशेष इति** । क्रियानिष्ठशक्तिव्यक्त्योरभेदेऽपि शक्तित्वव्यक्तित्वरूपभेदकार्यनिर्वाहको द्विविधो विशेषोऽस्तीति व्याख्येयम् । शक्तित्वव्यक्तित्वयोरेव विशेषत्वाभावादिति ध्येयम् । **स विशेषः** शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादको द्विविधो विशेषः । **विशेषिणा चेति** । शक्तिव्यक्तिरूपधर्मिणेत्यर्थः । **किं भेद इति** । शक्तिव्यक्तिधर्मभूतयोः शक्तिव्यक्तित्वोपपादकयोः विशेषयोर्भेदे प्रोच्यमाने क्रियानिष्ठधर्मभूतयोरपि शक्तिव्यक्त्योर्भेदः किं न स्यात् । धर्मत्वविशेषादित्याशयः । अथाभिन्न इत्यनन्तरं तर्हीति शेषः । **साङ्कर्यमिति** । शक्तेरेकस्या एव उर्वरितत्वेन सृष्टिकालेऽपि संहारादिव्यवहारसङ्ग इत्यर्थः । विशेषः । शक्तित्वव्यक्तित्वोपपादकः शक्तित्वव्यक्तिनिष्ठो द्वित्वावच्छिन्न इत्यर्थः । **स्वनिर्वाहक इति** । तथा च स्वनिर्वाहकत्वरूपविशेषवानिति योज्यम् । **अन्यत्रापि** घटादावित्यर्थः । **तद्विपरीतव्यवहारेषु** नित्यत्वाङ्गीकारविरोधिषु कादाचित्कसंहारादिव्यवहारेषु सत्स्वित्यर्थः । **कल्पना** शक्तिव्यक्त्यङ्गीकारेण परिहारकल्पना ।

आनन्दः— क्रियाशक्तिरूपेण स्थिरा व्यक्तिरूपेणास्थिरेत्युक्तं तदाक्षिपति **ननु चेति** । **क्रिया त्विति** । व्यक्तिर्हि क्रियाया अवस्थाविशेषः । तथा चावस्थातद्वतोरभेदात् व्यक्तेरनित्यत्वात् क्रियाया अप्यनित्यत्वं स्यादिति भावः । ततः किमित्यत आह **स चेति** । तथा च क्रियाव्यक्त्योरभेदेति विशेषबलात् शक्तिः स्थिरा व्यक्तिरस्थिरेत्यादि भेदकार्यनिर्वाह इत्यर्थः । **स च विशेष इति** । शक्तितारूपो व्यक्तितारूपश्चेत्यर्थः । परस्परं शक्तितारूपो विशेषो व्यक्तितारूपविशेषाव्यक्तितारूपश्च शक्तितारूपविशेषात् इति परस्परमित्यर्थः । **विशेषिणेति** । शक्तिव्यक्तिरूपविशेषिणेत्यर्थः । ननु तर्हि विशेषपरम्परयाऽनवस्थेत्यत आह **स्वनिर्वाहकेति** ।

कं०रा०— अन्यत्रापीति । घटादिक्रियायामित्यर्थः । **सतीति** । क्रियानित्यत्वग्राहिके निर्बाधे प्रमाणे सति नित्यत्वविपरीतव्यवहारेषु च सत्सु तदन्यथाऽनुपपत्त्या एषा कल्पना शक्तिव्यक्तिकल्पना प्रभवति । न च घटादिक्रियाया नित्यत्वे निर्बाधं प्रमाणमस्तीत्याहेत्यर्थः ।

शे०वा०— क्रिया त्विति । व्यक्तिस्तु इत्यर्थः । क्रियाशक्त्यात्मनेति व्यक्तिशक्तिरूपेणेति पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिपरतया व्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् । **सदेति** । सृष्टिसमयेऽपीत्यर्थः । **व्यवहारादीति** । संहारक्रियेति श्रौतव्यवहारप्रसङ्गः । युगपज्जननविनाशस्य आदिपदेन सङ्ग्रहः । **न चोक्तेति** । सदा व्यवहारप्रसङ्गरूप इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शक्तिताव्यक्तितयोर्विशेषत्वमुच्यते । तथाऽपि तयोरेव विशेषत्वं न प्रतिपत्तव्यम् ।

किन्तु शक्तित्वव्यक्तित्वाभिन्नं क्रियायां शक्तित्वव्यक्तित्वरूपार्थद्वयव्यवस्थापकं अर्थान्तरमेव विशेषतया द्रष्टव्यम् **प्रागेवेति**। जन्माधिकरणादावेवेत्यर्थः। क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वाश्रयणेन सर्वप्रयोजनसिद्धेर्भगवत्क्रियानित्यत्व-प्रतिपादकप्रमाणोपन्यासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यत आह **नन्विति** । **अन्यत्रापीति** । घटादावपीत्यर्थः । तथा च क्रियाया द्वैरूप्याश्रयणमनर्थकमिति भावः । **तन्नित्यतायामिति** । घटादिक्रियाणां नित्यत्वे प्रमाणाभावाद्भेदेनैवो-पत्तेर्न तत्प्रतिनिधिविशेषाश्रयणं तत्र युक्तमित्यर्थः ।

स०व्र०— **क्रिया त्वनित्येत्यापन्नमिति** भावः । शक्तित्वं व्यक्तित्वमित्यर्थोपपादकं विशेषद्वयं क्रियायाम् अस्तीत्यर्थः । **यदि तन्नित्यतायामिति** । घटादिक्रियाणां नित्यत्वे प्रमाणाभावात् भेदेनैवोपपत्तेर्न तत्प्रतिनिधिविशेषाश्रयणमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— यदि विशेषो विशेषवान् तर्ह्यनवस्थेत्यतो विशेषवत्वं नाम स्ववत्वमेवेत्याह **स्वनिर्वाहक इत्यर्थ इति**।

चषकः— **क्रिया त्विति** । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । क्रियाशक्त्यात्मनेति प्रतीकगतक्रियापदस्य व्यक्ति-रूपेणेति व्याख्याततया अत्रत्यतत्पदस्यापि व्यक्तिपरतोपपद्यत इत्यवसेयम् । **सदेति** । सर्जनदशायामपीत्यर्थः **व्यवहारादीति** । जगत्सर्जनविनाशयोर्यौगपद्येन श्रौतव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र कतिपये व्याचक्षाणाः (शो.चं.) 'अत्र यद्यपि शक्तिताव्यक्तितयोर्विशेषत्वमुच्यत इति आशङ्कमानाः तथापि न तयोरेव विशेषत्वं प्रतिपत्तव्यं किन्तु शक्तित्वव्यक्तित्वाभिन्नक्रियायां शक्तित्वव्यक्तित्वरूपार्थद्वयव्यवस्थापकमर्थान्तरमेव विशेषतया द्रष्टव्यमिति तत्तात्पर्यं विभावयन्तः समादधति **प्रागेवेति** । जन्मादिनय एवेत्यर्थः । क्रियायाः शक्तिव्यक्तिरूपत्वोपगत्यैव सर्वसामञ्जस्यात्करिष्यमाणेशक्रियानित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोपन्यसनानर्थक्यशङ्कापरिजिहीर्षया, तुल्यदिशा क्रिया-न्तरनित्यत्वमवैशेष्येणाशङ्कते **नन्वेवमिति** । **अन्यत्रापीति** । घटादिनिरूपितवृत्तित्वविशेषिताया इत्यर्थः । तथा च क्रियात्वावच्छेदेनैव तन्नित्यत्वोपगमसम्भवे तत्सामानाधिकरण्येन नित्यत्वतदभावोपगमे निर्बीज इति भावः । तन्नित्यतायां घटादिक्रिया नित्यतायां निर्बाधेति । निरादय इत्यनुशासनात् बाधापादानकनिष्क्रान्तिविशेषिते-त्यर्थः । **प्रभवति** समर्था भवति, प्रकर्षेणोत्पद्यते वा ।

॥ इति ईशक्रियायाः शक्तित्वव्यक्तित्वरूपधर्माणाश्चाभेदः,
तत्रापि च विशेषबलाद्भेदकार्यनिर्वाहः तथा अन्यक्रियाणां च तादृशनित्यतायां प्रमाणाभावः,
ईशक्रियाणां च तत्सद्भावः ॥
॥ इति तदनुव्याख्यानोक्तमार्गेण तत्त्रिविधबाधकसद्भावशङ्कायाः प्रत्येकं परिहारः ॥
॥ इति 'ईशक्रियाणां नित्यत्वे बाधकसद्भाव'-अभावः ॥

* * *

॥ अथ तत्रान्ते 'ईशक्रियाणां नित्यत्वे साधकप्रमाणाभाव'-अभावः ॥

३० **सु०**— एतेन तृतीयोऽपि निर(परा)स्तः। 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिमनेनोपलक्षयति। **स्वाभाविकी** यावद्द्रव्यभाविनी।

अत्र स्पष्टां च श्रुतिमाह **ज्ञानमिति**।

अनु०— 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः।
नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः॥'
इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

अथवा पूर्वा श्रुतिः 'शक्तिरेव क्रिये'त्यत्र पठिता उत्तरा तु क्रियाया नित्यत्वे। यद्वा, पूर्वा स्वरूपत्वे। तस्य विवादास्पद(त्वात्)त्वे द्वितीया तु तद्धेतौ नित्यत्व इति।

परि०— **तृतीयोऽपीति**। ईश्वरक्रियाणामनित्यत्वं किं प्रमाणबलादङ्गीक्रियते, नित्यत्वे बाधकसद्भावात्, साधकाभावाद्वेति प्राग्विकल्पितपक्षत्रये प्रथमः पक्षो बहिरेव निरस्तः। द्वितीयः शक्त्यात्मनेति मूलेन। अन्त्यस्तु क्रियादिश्चेत्यादिमूले प्रमाणकथनेन निरस्त इत्यर्थः। नित्यत्वे साधकाभावादिति चोद्यनिरासाय नित्यत्व एव श्रुतिर्वाच्या। न तु स्वरूपत्व इत्यत आह **तस्य विवादास्पदत्वादिति**। तद्धेतौ स्वरूपत्वहेतुभूते नित्यत्व इत्यर्थः। नित्यतेतिपदानुरोधादाह **सद्भावे नित्यत्व इति**।

यादु०— स्वाभाविकीत्येतत् स्वभावे च निवृत्तेत्यन्यथाप्रतीतिवारणाय व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति**। तथा च स्वार्थे प्रत्यय इति भावः। **तस्य विवादास्पदत्व इति**। क्रियायाः स्वरूपत्वस्यैव मुख्यता, विप्रत्तिपत्तिविषयत्वात् इत्यर्थः। **तद्धेताविति**। क्रियाया अनित्यत्वान्नित्यभगवत्स्वरूपत्वमनुपपन्नमिति विवादास्पदत्वे, क्रियाया अपि नित्यत्वात्तदुपपद्यत एवेति भगवत्स्वरूपत्वसाधकहेतौ क्रियानित्यत्व इत्यर्थः।

वं०प०— **क्रिया त्विति**। **तृतीयोऽपीति**। नित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपि पक्षः, क्रियाया नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणेनैव परास्त इत्यर्थः। **शक्तिरेवेति**। तथा च 'ज्ञानबलक्रियारूपा शक्तिः स्वाभाविकी'ति श्रुतिर्योज्या। **तस्येति**। अत्र यद्यल्लक्षणत्वेनोच्यते, तत्सर्वं भगवत्स्वरूपमेवेति सृष्ट्यादिक्रियाया

अपि भगवल्लक्षणत्वेनोक्तत्वात् तस्याश्चानित्यत्वेन भगवत्स्वरूपत्वं विवादास्पदमित्यर्थः । **तद्धेताविति** । भगवत्स्वरूपत्वोपपादकक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः ।

आनन्दः— तृतीयोऽपीति । नित्यत्वसाधकाभावादिति तृतीय इत्यर्थः । क्रियादिश्चेतीयं श्रुतिवति तदर्थानुवादो वेत्यत्राह **पराऽस्येति** । कथमनया नित्यमुक्तमत्राह **स्वाभाविकीति** । तथापि शक्तिरेव क्रियेत्यत्र किं प्रमाणमत आह **अथवेति** । क्रियायाः स्वरूपत्वे किं प्रमाणमत्राह **यद्धेति** । ननु न स्वरूपत्वं युक्तम् । अनित्यत्वेन स्वरूपत्वस्यायोगादित्यत्राह **तस्येति** । स्वरूपत्वस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— एतेनेति । क्रियादिश्च स्वभाव इति श्रुतिरिति । ईश्वरक्रियानित्यत्वसाधकश्रुत्युपन्यासेन तत्साधकप्रमाणाभावादीश्वरक्रियाणामनित्यत्वमिति तृतीयपक्षोऽपि परास्त इत्यर्थः । ननु क्रियादिश्च स्वभाव इति श्रुत्याकारस्य अभावात् कथं क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिरित्याचार्यैरुक्तमित्याशङ्कायामाह **पराऽस्येति** । नन्वस्यां श्रुतावीश्वरक्रियायाः स्वाभाविकत्वमेवोच्यते न तु नित्यत्वम्, अतः कथमीश्वरक्रियानित्यत्वे इयं श्रुतिः प्रमाणीक्रियते इत्यत आह **स्वाभाविकीति** । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतौ स्वाभाविकीत्यनेनेश्वर-क्रियाया यावद्द्रव्यभावित्वोक्त्या नित्यत्वप्रतीतेरियं श्रुतिरीश्वरक्रियानित्यत्वे प्रमाणं भवतीति भावः । **पूर्वेति** । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति पूर्वश्रुत्येश्वरशक्तेर्विविधत्वमुक्त्वा कथं विविधत्वमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानबलक्रिया चेति ज्ञानबलक्रियारूपत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्छक्तिरेव क्रियेत्यत्र पूर्वश्रुतिः प्रमाणमिति भावः । **यद्धेति** । **पराऽस्य शक्तिरिति** । पूर्वश्रुतिक्रियाया ईश्वरस्वरूपत्वे प्रमाणत्वेन पठिताक्रियाया ईश्वरस्वरूपत्वस्य विवादास्पदत्वाज्ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येति द्वितीयश्रुतिस्तु क्रियाया ईश्वरस्वरूपत्वहेतौ नित्यत्वे पठितेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तृतीयोऽपीति । तत्साधकप्रमाणाभावादिति तृतीय इत्यर्थः । **तद्धेतौ नित्यत्व इति** । तद्धेतौ स्वरूपत्वज्ञापक इत्यर्थः ।

शे०वा०— तृतीयोऽपीति । नित्यत्वे साधकप्रमाणाभावादिति तृतीयोऽपीत्यर्थः । 'क्रियादिश्च स्वभाव' इति श्रुतिस्वरूपसङ्कीर्तनमिति भ्रान्तिं निवारयति **पराऽस्येति** । स्वाभाविकीत्येतत्स्वभावनिर्वृत्तेत्यन्यथाप्रतीति-निरासाय व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति** । **अत्रेति** । परमेश्वरक्रियाया नित्यत्व इत्यर्थः । **स्पष्टामिति** । अतो नैतच्छ्रुत्युदा-हरणवैयर्थ्यमिति भावः । पूर्वत्र नित्यत्वस्याश्रुतत्वादस्पष्टत्वमिति ज्ञेयम् । तर्हि स्पष्टत्वादेतच्छ्रुत्यैव विवक्षितार्थ-सिद्धेः पूर्वश्रुत्यानर्थक्यमित्यतः प्रकारान्तरेण वाक्यद्वयसार्थक्यमाह **अथवेति** । क्रियायाः स्वरूपत्वे प्रमाणोप-न्यासोऽनर्थक इत्यत आह **तस्येति** । क्रियायाः स्वरूपत्वस्यैव मुख्यतो विप्रतिपत्तिविषयत्वादित्यर्थः । तर्हि पूर्वश्रुत्यैव विप्रतिपन्नप्रमेयसिद्धेः नित्यत्वप्रतिपादकश्रुत्युपन्यासवैयर्थ्यमित्यत आह **द्वितीया त्विति** । क्रियाया नित्यत्वातिरेकेण नित्यभगवत्स्वरूपत्वानुपपत्तेः, स्वरूपत्वोपपादकनित्यत्वसिद्धये द्वितीयश्रुत्युपन्यास इत्यर्थः ।

स०व्र०— द्वितीया तु तद्धेताविति । क्रियायाऽनित्यत्वात् नित्यभगवत्स्वरूपत्वमनुपपन्नमिति विवादस्य सत्त्वे(?) क्रियाया अपि नित्यत्वात् तदुपपद्यत एवेति । क्रियानित्यत्वस्य भगवत्स्वरूपत्वे हेतुत्व इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— एतेनेति । नित्यत्वे प्रमाणस्योक्तत्वेन तत्साधकप्रमाणाभावादिति तृतीयः पक्षोऽपि परास्त इत्यर्थः ।

चषकः— एतेन ईशक्रियानित्यत्वसाधकप्रमाणोपन्यसनेन । **तृतीयोऽपि** नित्यत्वसाधकप्रमाणाभावादिति तृतीयकल्पोऽपि । क्रियादिश्च स्वभाव इति मौलप्रतीकस्य श्रुत्यनुकरणत्वविपर्यासं निरस्यति **परास्येति** । स्वाभाविकीत्यस्य तेन निर्वृत्तमित्यधिकृत्य विहितप्रत्ययान्तत्वभ्रान्त्यपनुत्तये व्याचष्टे **यावद्द्रव्येति** । तथा च स्वार्थिकष्ठगिति भावः । **अत्र** भागवतक्रियानित्यत्वे । **स्पष्टम्** नित्यत्वावबोधकपदसमभिव्याहारविशेषितम् । पूर्वोदाहृतायां तु तादृशपदसमभिव्याहारवैधुर्यात् तस्या अस्फुटतेत्यवसेयं स्फुटैतच्छ्रुत्युदाहृत्यैव समीहितसिद्ध्या पूर्वश्रुत्युदाहृतिर्मन्दप्रयोजनेत्यतस्तादृक्श्रुतिद्वयसाफल्यं विधान्तरेणाभिधत्ते **अथवेति** । सम्प्रतिपन्ने क्रियाया ईशतादात्म्ये प्रमाणोपन्यसनं मन्दप्रयोजनमित्यत आह **तस्येति** । तस्यैव प्राधान्येन विप्रतिपत्तिगोचरत्वादिति भावः । **तद्धेतौ** क्रियाया ईशतादात्म्यहेतौ । तस्याः नित्यतामन्तरेण तादृशेशतादात्म्यानुपपत्तेरिति भावः ।

॥ इति 'ईशक्रियाणां नित्यत्वे साधकप्रमाणाभाव'-अभावः ॥

॥ इति ईशक्रियाया नित्यत्वप्रतिज्ञानेन विरुद्धधर्माध्यासस्य असिद्धिरुक्ता ॥

* * *

॥ अथ तत्र पुनः अन्यक्रियाणां नित्यानित्यत्वविवेकः ॥

३१ **सु०—** 'अस्त्वेवमीश्वरक्रिया नित्या, । अन्यक्रिया किमनित्यैवे'त्यतो विवेकं प्रमाणान्तरेण दर्शयति **शक्तीति** ।

अनु०— 'शक्तिसद्भाव एव तु ।
क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता ॥'
इति सत्तत्त्ववचनम्

सद्भावे नित्यत्वे । **आदिपदेन** ज्ञानादिग्रहणम् । अथवा **नित्यतेति** स्थायित्वमुच्यते । ततश्च ज्ञानक्रियादिशक्तिः यावत्कालभाविनी तावत्कालभावि ज्ञानादिकमपीत्युक्तं भवति ।

परि०— सद्भावशब्दस्य सत्त्वमेवार्थ इत्युपेत्य नित्यतेत्यस्यैवार्थान्तरमाह **अथवेति** । **ज्ञानक्रियादिशक्तिर्यावत्कालभाविनीति** । नित्या चेत्तज्ज्ञानादिकमपि नित्यम्, अनित्या चेत् शक्तिर्ज्ञानादिकमप्यनित्यमिति भगवतोऽन्यत्र नित्यानित्यभेदेन क्रियादिकं द्विरूपमपीत्युक्तं भवति ।

यादु०— नित्यतेत्युत्तरपदानुरोधेन पूर्वं सद्भावपदमपि नित्यत्वपरमिति व्याख्यातम् । इदानीं पूर्वसद्भावपदानुरोधेन उत्तरनित्यतापदमेव स्थायित्वपरमित्याह **अथवेति** । अनेन क्रियाज्ञानयोर्द्वित्रक्षणमात्राव-स्थायित्वं नास्माकं सम्मतमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **क्रिया त्विति** । **अन्यक्रियेति** । अन्येषां जीवानां क्रियेत्यर्थः । **दर्शयति** प्रसङ्गादिति शेषः । जीवस्वरूपभूतक्रियाभिप्रायेण पूर्वयोजना । देहादिविशिष्टजीवनिष्ठक्रियाभिप्रायेण सद्भावपदस्वारस्याय योजना-न्तरमाह **अथवेति** । पुरुषस्य यावत्पर्यन्तं ज्ञानक्रियाजनकत्वशक्तिरस्ति तावत्पर्यन्तं ज्ञानादिकमस्त्येव । अस्मि-न्पक्षे परोक्तं त्रिक्षणावस्थायित्वं ज्ञानादीनां यत्, तदस्माकमसम्मतमिति ज्ञातव्यम् ।

श्रीनिधि०— **सद्भावे नित्यत्व इति** । शक्तेर्नित्यत्वे क्रियाया नित्यत्वमिति भावः । **अथवेति** । नित्यानित्यपदार्थसाधारण्येन।

शे०वा०— नित्यतेत्युत्तरपदानुरोधेन सद्भावपदं व्याख्याय, सद्भाव इति पूर्वानुरोधेन नित्यतेत्येत-त्स्थायित्वपरत्वेन व्याचष्टे **अथवेति** ।

विठ्ठल०— पूर्वं नित्यत्वे तत्पदानुरोधेन सद्भावपदं नित्यतापरं व्याख्यातम् । इदानीं सद्भाव-पदानुसारेणानित्यपदमेव स्थायित्वपरमिति सन्न्यायरत्नावल्यनुरोधेन व्याख्याति **अथवा नित्यतेति** ।

चषकः— नित्यतेत्युत्तरपदसमभिव्याहारमनुरुन्धानः सद्भावपदं तदर्थतया व्याचख्यौ सम्प्रति सप्तम्य-न्तोक्तपदनिर्देशमनुरुध्य तलन्तोत्तरपदं स्थायित्वतात्पर्यकतया व्याकुरुते **अथवेति** । अनेन 'चेतने शक्तिरूपे-णादेर्भाव इष्यति । सुप्तोऽयं बलवान् विद्वान् इत्यादिव्यवहारतः' इत्यादिगीतातात्पर्योदाहृतप्रमाणानुरोधेन संसारि-ज्ञानक्रियादीनां शक्तिरूपस्वकारणात्मना चिरकारणावस्थायित्वमेव न न्यायनयदिशा कतिपयक्षणमात्राव-स्थायित्वमिति ध्वन्यते ।

।। इति अन्यक्रियाणां नित्यानित्यत्वविवेकः ।।

* * *

॥ अथ तत्र च पुनः
स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति मतस्य निरासः ॥

३२ सु०— स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति केचित्, तेषामुदाहृतश्रुत्यादिविरोधः । न च तत्स्वरूपमात्रम्, सम्बन्धितया प्रतीतेः । नापि सहकारिपरम्, स्वाभाविकत्वादिश्रवणात् ॥ किं चास्ति तावदित्थं व्यवहारः, स्फोटादिकार्यं प्रति शक्तिमानपि दहनो देहसंयोगादिसहकारिविरहात् न तदजीजनदिति । तत्र न तावच्छक्तिशब्देन वह्निस्वरूपमात्रमुच्यते, मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि सहकारिसमवधानं तदभावस्योक्तत्वात् । दहनत्वसामान्यमेव शक्तिरिति चेत् । कथं तर्हि स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता नास्ति ।

सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गतमिति चेत्, तत्किं प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं वा । आद्ये दहनदर्शने स्फोटजननशक्तिजिज्ञासा न स्यात् । न द्वितीयः, अपसिद्धान्तापातात् । तथाभ्युपगमे वा सैव शक्तिरस्माकम् ।

किञ्च मृत्तन्त्वादिस्वरूपं प्रत्यक्षादिसिद्धम् । तस्य घटादिकारणत्वं तु अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यम् । अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपायश्च सामान्यम् । तच्च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति परेणापि स्वीकृतम् । न च कारणत्वं स्वरूपं, सहकारिसमवधानं वा । स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतत्वात् । कारणस्यैव सहकारिसमवधानान्वेषणात् । ततोऽतीन्द्रियमेव किञ्चिन्मृदादीनां घटादिकारणत्वमभ्युपगमनीयम् । तदेव शक्तिरिति शक्तिवादिभिरभ्युपेयत इत्यास्तां प्रपञ्चः ।

परि०— 'शक्तिसद्भावे तु स्वभाव इति श्रुतिः' इति पैङ्गिश्रुतिश्चास्त्येवेति योजनान्तरमुपेत्य अतीन्द्रियशक्त्यपलापवादिमतनिरासकतया तात्पर्यतो व्याचष्टे **स्वरूपसहकारीति** । स्वरूपं च सहकारिसमवधानं च ताभ्यामतिरिक्तेत्यर्थः । **श्रुत्यादीत्या**द्युक्त्या शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्याज्ञानगोचरा इत्यादिस्मृतिरपि विष्णुपुराणादिस्था ग्राह्येति सूचयति । यद्वा सत्तत्त्ववचनमादिपदार्थः । **सम्बन्धितयेति** । अस्येति परमात्मन इति वा षष्ठ्या सम्बन्धितया प्रतीतेर्न शक्तिपदेन स्वरूपमादाय स्वरूपमात्रपरं वाच्यमित्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । नित्यत्वमादिपदार्थः । सहकारिण आगन्तुकत्वादिति भावः । शक्तिव्यवहारान्यथानुपपत्तिं च शक्तिसद्भावे मानमाह **किञ्चेत्यादिना** ।

उक्तत्वादिति । देहसंयोगादिसहकारिविरहान्न तदजीजनदित्यनेनोक्तत्वादित्यर्थः । कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकावगम्यत्वान्यथाऽनुपपत्त्या च वह्नित्वादिति सामान्यवद्रह्नत्वादिस्वरूपतत्सहकारिभ्योऽतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्याह **किञ्च मृदिति** । **कारणस्यैवेति** । कारणत्वधर्माक्रान्तस्यैवेत्यर्थः । तथा च कारणत्वं सहकारिसमवधानरूपं कथं स्यादित्यर्थः । **आस्तां विस्तर इति** । प्रपञ्चस्तु तर्कताण्डवे द्वितीयपरिच्छेदे ध्येयः ।

यादु०— शक्तिरूपताश्रयणेन क्रियास्थायित्वसाधनं न युक्तम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेरप्रामाणिकत्वादिति तार्किकादयः । तान्निराकर्तुमाह **स्वरूपसहकारीति** । **स्वाभाविकत्वादिति** । आगन्तुकसहकारिणां च स्वाभाविकत्वमादिपदेनोक्तं परत्वं न सम्भवतीति भावः । **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनांशेनेति शेषः । गूढाशयः शङ्कते **दहनत्वसामान्यमिति** । तथा च न मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । अविदिताशय इव सिद्धान्ती परिहरति **कथं तर्हीति** । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्धाटयति **सामान्यमपीति** । अवच्छेदकत्वोपयोगादित्यर्थः । सहकारिपदं च प्रयोजकमात्रपरमिति ज्ञातव्यम् । सहकार्यभावोक्तिस्तु दहनदहनत्वेतरसहकारिविरहपरेत्याशयः । **अप्रत्यक्षं चेति** । सामान्यस्य शक्तिस्थानेऽभिषिक्तत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वादेतत्कोटिप्रसक्तिरिति ध्येयम् । **दहनदर्शन इति** । दहनत्वविशिष्टदहनदर्शन इत्यर्थः । सामान्यं न शक्तिरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह **किञ्चेत्यादिना** । **मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति** । एतच्च मृत्तन्त्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षत्वादिसिद्धत्वोपपादनाय वा, स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वादिति वक्ष्यमाणहेतूपपादनाय वोक्तमिति ज्ञातव्यम् । **कारणत्वमिति** । अत्रानुमेयं कारणत्वं तावच्छक्तिरूपमेव नान्यत् । तच्चान्वयव्यतिरेकगम्यम् । सामान्यं च तद्ग्रहणोपयुक्तम् अतः पूर्वमेवावगतं प्रत्यक्षादिना । ततो नानुमेयकारणत्वात्मकशक्तिरूपं भवितुं युक्तमित्यर्थः । **अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपाय इति** । मृत्त्वावच्छिन्नत्वे सति घटः तदभावे तदभाव इत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः । तथाऽवच्छेदकरूपस्य सामान्यस्याभावे प्रतिव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकयोः आयुःपर्यवसानप्रसङ्गेन ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वत्रानुमेयं कारणत्वं शक्तिरूपमेवेत्येतदेव कुतः । तदतिरिक्तस्य स्वरूपादेरपि कारणतारूपत्वसम्भवादित्याशङ्क्य निराकरोति **न चेत्यादिना** । **स्वरूपं चेति** । स्वरूपसम्बन्धरूपत्वादिति भावः । **सहकारीति** । फलोपधानात्मककारणत्वस्य सहकारिसमवधानरूपत्वात् एवमाशङ्कितमिति द्रष्टव्यम् । **कारणस्यैवेति** । तथा चात्रानुमेयं कारणत्वं सहकारिसमवधानप्रयोजकमेव, न तु तदात्मकमिति भावः । **ततोऽतीन्द्रियमेवेति** । न चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपमेव कारणत्वम् अत्र अनुमेयमिति वाच्यम् । तस्यान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षगम्यस्य शक्तिरूपकारणत्वे लिङ्गतयाऽनुमेयत्वासम्भवात् । न च तदेव तेनानुमेयमिति सम्भवतीति भावः । तदिदमुक्तम् **अतीन्द्रियमेव किञ्चिदिति** । न चैवमन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमित्यनेन विरोधः । अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षगृहीतोक्तलिङ्गगम्यमित्यस्यैवार्थस्य तत्रापि विवक्षितत्वात् । अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षेण हि त्वदभिमतोक्तकारणताशरीरनिविष्टा नियमरूपा रसरूपादिसाधारणी व्याप्तिरेव गृह्यते, न शक्तिरूपा

कारणता । तस्या नित्यातीन्द्रियत्वात् । एतेन सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वादिरूपमेव कारणत्वमत्रानुमेय-मित्यपि निरस्तम् । तस्य सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गतया, नित्यानुमेयतया अनुभवसिद्धकारणतारूपत्वा-सम्भवात् । आत्माश्रयत्वादित्यादिना दुष्टत्वाच्च । नन्वेवं शक्तिः कारणत्वं चेत् आत्मा कारणं न स्यात् । तथा च शक्तिर्दाहानुकूलेति विशिष्टप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । कारणत्वस्यापि कारणस्यैव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभाव-प्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वाश्रयात् । ननु प्रतिबन्धकेन पूर्वस्याः शक्तेर्नाशात् प्रतिबन्धकापनये वोत्तेजकसमवधाने वा कथं पुनर्दाहः । यदि चैताभ्यां शक्त्यन्तरोत्पादः तदाऽनेकशक्तिकल्पनागौरवमिति चेन्न । कुठारस्य कदाचि-त्कुण्ठत्ववत्संस्कारस्य कदाचिदनुद्बोधवत्सत्यामेव शक्तौ तस्याः प्रतिबन्धदशायां कुण्ठीभावलक्षणावस्था-विशेषस्यैव कल्पनेन नाशस्यानङ्गीकारात् । ननु तथाऽपि बीजादावङ्कुरानुकूलशक्तिवत् शक्त्यनुकूलाऽपि शक्तिः स्वीकार्या । बीजादिनिष्ठामङ्कुरादिजननशक्तिं प्रति बीजादेः समवायिकारणत्वात् । एवं तदानुकूल्यतत्पूर्वकालीना बीजादावनादिशक्तिपरम्पराङ्गीकार्येति बीजादेरनादित्वं स्यादिति चेन्न । मन्मते अङ्कुरे शक्तियुक्तस्य बीजस्य बीजे शक्तात् स्वकारणादेवोत्पत्त्या बीजगतशक्तिपरम्पराऽनपेक्षणात् । न च शक्तावपि स्वकार्यानुगुणशक्तिः स्वीकार्ये-त्यनवस्था । समवायविशेषादिवत्स्वनिर्वाहकत्वादिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । तदिदमभिप्रेत्याह **इत्यास्तां प्रपञ्च इति** ।

वं०प०— उदाहृतेति । अस्य शक्तिः । शक्तिः परमात्मनः । इति स्वरूपातिरिक्तायाः शक्तेः 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्ये'त्यादिसहकारिरूपज्ञानादिव्यतिरिक्तायाश्च शक्तेः प्रमाणप्रमितत्वादित्याशयः । **तत्** श्रुत्यादि । तथा च शक्तेर्भगवत्स्वरूपत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यं स्यात् । स्वाभाविकीति श्रवणात् । न तु भगवत्स्वरूपातिरिक्तत्वेऽतो नोदाहृतश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः । **सम्बन्धितयेति** । अस्य शक्तिः परात्मनः शक्तिरिति भगवत्सम्बन्धितायाः शक्तेरुक्तत्वात् स्वरूपातिरिक्तता शक्तेस्तत्र विशेषबलेनाभिप्रेतेति वक्तव्यम् । अतः श्रुत्यादिविरोधस्तदवस्थ इति भावः । ननु स्वरूपातिरिक्तत्वस्यात्र शक्तेर्लाभेऽपि न सहकारिव्यतिरिक्तत्वलाभः । श्रुतेः सहकारिकथनपरत्वेन शक्तेः सहकारिसमवधानातिरिक्तत्वालाभादित्याशङ्क्य निषेधति **नापीति** । **स्वाभाविकत्वादीति** । आदिपदेन नित्यत्वं ग्राह्यम् । तथा च सहकारिणामागन्तुकानां न स्वाभाविकत्वादिकमिति सहकारिव्यतिरिक्तैव साऽङ्गीकार्येति भावः । **मतुप इति** । शक्तिमानपीत्यत्रेत्यर्थः । स्वरूपत्वकथनस्य व्यर्थत्वादिति भावः । **सहकारिवर्गेति** । दहनत्वादिसामान्यस्यापि स्फोटजनकतावच्छेदकतयोपयुक्तत्वेन प्रयोजकत्वात् सहकारिवर्गेऽन्तर्गतमित्यर्थः । **न स्यादिति** । दहनत्वविशिष्टदहनस्य सविकल्पके प्रतीयमानत्वेन दहनत्वरूपशक्तेरपि प्रतीतत्वादित्यभिप्रायः । **अपसिद्धान्तादिति** । प्रत्यक्षयोग्यव्यक्तिवृत्तिदहनत्वजातेः प्रत्यक्षयोग्यत्वादित्यर्थः । **तथेति** । अतीन्द्रियतये-त्यर्थः । **कारणत्वं त्वित्यतः** पूर्वं शक्तिरूपमिति शेषः । **अनपेक्षे**त्यनन्तरं प्रत्यक्षेति शेषः । **अधिगतत्वात्** अधिगतिविषयत्वादित्यर्थः । सहकारिसमवधानमेव कारणत्वं न भवतीत्याह **कारणस्यैवेति** । शक्तिमत एव । न हि पटजननाशक्ते मृदादौ पटजननाय तुरीवेमादिसहकारिसमवधानं मृग्यते । किन्तु शक्तिमति तन्त्वादावेवेति तदेव कारणं भवतीत्याशयः ।

आनन्दः— ननु शक्तिपदं स्वरूपपरमित्यत आह **न चेति** । **सम्बन्धितयेति** । अस्य शक्तिरिति सम्बन्धितयेत्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । आदिपदेन नित्यत्वपरिग्रहः अस्य चागन्तुकत्वादनित्यत्वाच्चेत्यर्थः । व्यवहारान्यथानुपपत्त्यापि शक्तिं साधयति **किं चेति** । **तदभावस्येति** । स्फोटादिजननक्रियानपि सहकार्यभावान्नाजीजनदिति सहकार्यभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **आद्य इति** । सामान्यस्य दृष्टत्वेन तदात्मकशक्तेरपि दृष्टत्वादित्यर्थः । कारणत्वस्य अन्वयव्यतिरेकगम्यत्वान्यथानुपपत्त्यापि शक्तिं साधयति **अन्वयव्यक्तिरेकेति** । तत्र व्यक्त्यवच्छेदे कारणत्वग्रहे(?)रासन्नस्यापि कारणताग्रहः स्यादिति दण्डत्वादिरूपसामान्यावच्छेदेनैव कारणत्वं ग्राह्यमिति भावः । परिशेषेणापि शक्तिं साधयति **न च कारणत्वमिति** । **कारणस्यैवेति** । तथा च सहकारिसमवधानात्पूर्वं कारणत्वमतिरिक्तमस्तीति भावः ।

कं०रा०— **मतुप इति** । स्फोटादिकार्यं प्रति शक्तिमानिति मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । **तदभावस्येति** । स्फोटादिकार्यं प्रति शक्तिमानपि दहनो देहसंयोगादिसहकारिविरहान्न तदजीजनदितीत्थं व्यवहारोऽस्तीति सहकारिसमवधानाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । **आद्य इति** । दहनत्वसामान्यस्य प्रत्यक्षत्वे शक्तिरूपस्य तस्य व्यक्तियोग्यतान्तर्भूतयोग्यताकत्वेन दहनदर्शनेनैव निश्चितत्वाद्दहनदर्शनानन्तरं दहने स्फोटजननशक्तिजिज्ञासा न स्यात् । निश्चिते जिज्ञासाया अदर्शनादित्यर्थः । **अपसिद्धान्तेति** । सामान्यस्य प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारादिति भावः । **तथेति** । सामान्यस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे वेत्यर्थः । **कारणस्येति** । कारणत्वं सहकारिसमवधानरूपं न इत्यत्र अयं हेतुः । गच्छति द्रव्ये पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगातिरिक्तस्य विशेषस्य प्रत्यक्षेणानुपलब्धेरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **सम्बन्धितया प्रतीतेरिति** । अस्य शक्तिर्विविधेति सम्बन्धितया प्रतीतेरित्यर्थः । चलतीति नापरोक्षावभासः ।

शे०वा०— ननु न शक्तिव्यक्तिरूपाश्रयणेन परिहारो युक्तः प्रमाणाभावेन स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तशक्तेरेवाभावादिति नैयायिकमतं दूषयितुं शङ्कामुत्थापयति **स्वरूपेति** । उदाहृतश्रुतीत्यादीत्यादिपदेनोदाहृतसतत्त्ववचनपरिग्रहः । उदाहृतश्रुत्यादेः स्वरूपमात्रपरत्वान्न तेन शक्तिसिद्धिरित्याशङ्कते **न चेति** । **सम्बन्धितयेति** । अस्येति षष्ठ्येति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । विविधेति बहुविधत्वेनोक्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । **सहकारिपरमिति** । आगन्तुकसहकारिपरमित्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । अत्रादिपदेन परत्वसङ्ग्रहः । आगन्तुकसहकारिणश्चोक्तस्वाभाविकत्वपरत्वयोरयोगात् नोदाहृतश्रुत्यादेस्तत्परत्वमिति भावः । **वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति** । विरुद्धार्थत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्तिशब्दोक्तवह्निस्वरूपवत्त्वस्य वह्नावसम्भवादिति भावः । **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनेति शेषः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते **दहनत्वेति** । न शक्तिशब्देन वह्निस्वरूपमुच्यते । किन्तु दहनत्वसामान्यमेव । तेन न मतुपो वैयर्थ्यमिति भावः । अविदिताशयः सिद्धान्ती परिहरति **कथं तर्हीति** । दहनत्वस्यैव शक्तित्व इत्यर्थः । दहनत्वस्यैव वह्निस्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तस्य शक्तित्वाङ्गीकारादिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **सामान्यमपि स्वरूपान्तर्गतमिति चेदिति** । स्वरूपसहकार्यतिरिक्तशक्त्यभाववादिना

'स्वं असाधारणं प्रतिबन्धकदशाव्यावृत्तं रूपं = धर्मः' इति व्युत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्येव स्वस्य रूपमिति व्युत्पत्त्या कारणत्वावच्छेदकवह्नित्वादिधर्मस्यापि स्वरूपशब्देन ग्रहणात् न दहनत्वसामान्यस्य शक्तित्वोक्तौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरिति भावः । सामान्यमपि सहकारिवर्गान्तर्गतमिति पाठे तु तत्र सहकारि-पदस्य प्रयोजकमात्रपरत्वात् सामान्यस्याप्यवच्छेदकतयोपयोगात् तदपि सहकारिवर्गान्तर्गतमेवेति, न तस्य शक्तित्वोक्तौ स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तिसिद्धिरित्यर्थः । सहकार्यभागोक्तिस्तु दहनत्वेतरसहकारिविरहपरेति ज्ञातव्यम् । **अप्रत्यक्षं वेति** । अतीन्द्रियशक्तिस्थानाभिषिक्तत्वात् सामान्यस्याप्रत्यक्षत्वकोटिप्रसक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **दहनदर्शन इति** । दहनत्वविशिष्टतया दहनदर्शन इत्यर्थः । **न स्यादिति** । शक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । **अपसिद्धान्तेति** । योग्यव्यक्तिजातेः प्रत्यक्षत्वस्य तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः ।

मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति । एतच्च मृत्त्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिसिद्धत्वोपपादनायोक्तमिति ध्येयम् । **अन्वयव्यतिरेकेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयमित्यर्थः । **सामान्यमिति** । व्यक्तीनामानन्त्येन व्यक्ति-पुरस्कारेणान्वयव्यतिरेकग्रहस्य जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवादिति भावः । ननु सामान्यस्यैवाग्रहान्न तदवच्छेदेनान्वय-व्यतिरेकग्रहो युक्त इत्यतो मृत्तन्त्वादेः प्रत्यक्षादिसिद्धतया मृत्त्वादिकमिति प्रत्यक्षादिसिद्धमेवेति युज्यते तदव-च्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रह इत्याह **तच्चेति** । किमस्येतिहासकथनस्य प्रयोजनमित्यतः शक्तिसिद्धिरेवेति भावेन, साध्यमानं कारणत्वं परिशेषेण शक्तिरेवेति वक्तुं, प्रसक्तप्रतिषेधं तावत्करोति **न चेति** । अनुमीयमानं कारणत्वं स्वरूपयोग्यतादिरूपं मृत्त्वादिकं वाऽभिमतं, किं वा सहकारिसमवधानरूपं फलोपधानमिति विकल्पार्थः । आद्यपक्षं दूषयति **स्वरूपस्येति** । तस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्वितीयं दूषयति **कारणस्यैवेति** । ततश्च न सहकारि-समवधानमेव कारणत्वमिति तत्साधनं बाधितविषयमिति भावः । **अतीन्द्रियमेवेति** । न चानन्यथासिद्ध-नियतपूर्ववृत्तित्वरूपमेव कारणत्वमन्वयव्यतिरेकानुमेयं, न त्वन्यदिति, नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्यान्वय-व्यतिरेकानुमेयत्वं वदताऽपि पूर्ववृत्तित्वमात्रस्य रासभादिसाधारण्येन नियमविशेषितस्यापि तस्यान्यथासिद्धि-साधारणत्वेन लिङ्गत्वेन वक्तुमशक्यतयाऽनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वस्यैव लिङ्गत्वेनाश्रयणीयतया तस्यानुमेय-त्वायोगात् । न हि तदेव तेनानुमेयं सम्भवतीति भावः । ननु शक्तिरेव कारणत्वं चेत् सा कारणं न स्यात् । तथा च न शक्तिर्दाहानुकूला स्यादित्यरुचेराह **आस्तामिति** । कारणत्वस्यापि कारणस्येव कार्यप्रागभावव्याप्य-प्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वाश्रयत्वात् नेयमनुपपत्तिरिति भावः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— शक्तिव्यक्तिरूपताश्रयणेनोक्तसमाधानं न युक्तम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेः अप्रामा-णिकत्वादिति तार्किकाः, तन्निराकर्तुमाह **स्वरूपसहकारिसमवधानेति** । **उदाहृतेति** । आदिपदेन सतत्त्ववचनम् । **न च तदिति** । अस्य शक्तिरिति षष्ठ्या सम्बन्धप्रतीतेः सम्बन्धस्य भेदविशेषगर्भत्वादित्यर्थः । **नापीति** । सहकारिणमस्वाभाविकत्वादित्यर्थः । व्यवहारान्यथानुपपत्त्यापि शक्तिरवश्याभ्युपगमनीयेत्याह **किञ्चेति** । **सामान्य-मपि सहकारीति** । अवच्छेदकत्वोपयोगादिति भावः । सामान्यं न शक्तिः किन्तु कारणत्वमेव तच्च स्वरूप-सहकारिसमवधानातिरिक्तम् । सामान्यं सद्ग्राहकान्वयव्यतिरेकग्रहणोपायभूतमेव तदवच्छेदेन नियतान्वय-

व्यतिरेकयोर्ग्रहणादित्याह **किं च मृत्तन्त्वादीति** । परिशेषात् कारणत्वस्य शक्तित्वमुपपादयति **न चेति** । **कारणस्यैव सहकारिसमवधीनेति** । तथा च सहकारिसमवधानप्रयोजकमेव कारणत्वं न तु तदेवेति भावः ।

विठ्ठल०— स्वरूपसहकारीति । स्वरूपं च सहकारिसमवधानं च तदतिरिक्तेत्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । परास्य शक्तिः स्वाभाविकीति स्वाभाविकत्वपरत्वश्रवणादित्यर्थः । **मतुप इति** । शक्तिमानिति मतुप इत्यर्थः । गूढाशयः शङ्कते **दहनत्वसामान्यमिति** । आशयमुद्घाटयति **सामान्यमपीति** । **जिज्ञासेति** । अपरिचितदहनस्येति शेषः । **तथाभ्युपगम इति** । अप्रत्यक्षं च सामान्यं वर्तत इत्यभ्युपगम इत्यर्थः । सामान्यं शक्तिर्नेत्यत्र युक्त्यन्तरमाह **किञ्चेति** । **तच्च प्रत्यक्षादिसिद्धमिति** । तथा च शक्तिग्राहकान्वयव्यतिरेकग्रहणोपायस्य सामान्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छक्तेश्चातीन्द्रियत्वान्न सामान्यशक्तिरिति भावः । नन्वस्तु कारणत्वरूपा शक्तिः सामान्यातिरिक्ता । तथापि स्वरूपसहकारिसमवधानयोरन्तरा भविष्यतीत्यत आह **न च कारणमिति** । **स्वरूपस्येति** । कारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकसापेक्षाधिगतित्वान्न स्वरूपं कारणत्वमित्यर्थः । **कारणत्वस्यैवेति** । तथा चान्वयव्यतिरेकावसेयकारणत्वं सहकारिसमवधानसापेक्षमेव न तु तदात्मकमिति भावः । किञ्चाङ्कुरादिकारणे बीजादौ क्षितिसलिलादिसहकारिणि च सत्यपि भर्जनादिनाङ्कुरजननशक्त्यपगमस्य लोकप्रसिद्धत्वाच्चातीन्द्रिया शक्तिः स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ताङ्गीकार्येत्यादि मनसि निधायोपसंहरति **ततोऽतीन्द्रियमेवेति** ।

चषकः— ननु जनकव्यक्तिस्वरूपसहकारिसमवधानाभ्यामतिरिच्यमानमूर्तेः शक्तेरेवालीकतया तदाश्रयणेनेशक्रियानित्यत्वसमर्थनं न सङ्गच्छत इति न्यायनयभङ्गीं दुदूषयिषुरनुवदति **स्वरूपेति** । **सम्बन्धितयेति** । श्रुतिघटकेशपरामर्शकसर्वनामेदंपदप्रकृतिषष्ठ्युपस्थाप्य तदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्वोपरक्तप्रतीतेरित्यर्थः । बहुत्वसङ्ख्याविशेषिताभिधायकविशब्दप्रकारवचनविधापदघटितबहुव्रीहिरूपविविधपदोपस्थावस्थापिततादृक्सङ्ख्याविशेषितप्रकारवैशिष्ट्यमपि स्वरूपमात्रतात्पर्यकतां विरुणद्धीत्यवसेयम् । **सहकारिपरमिति** । स्वसमवधानकालीनफलानुत्पादप्रयोजकप्रागभावप्रतियोगिकसमवधाननिरूपकत्वरूपत्वनिरूपितसहकारित्वविशेषित(ष)तात्पर्यकमित्यर्थः । **स्वाभाविकत्वादीति** । परत्वसङ्ग्राहकमादिपदम् । तथा च समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्यनैसर्गिकत्वपरत्वाद्यन्वयानुपपत्त्या नेदं तादृशसहकारितात्पर्यकमित्यर्थः । आगन्तुकसहकारिपरमित्यर्थ इत्यप्यर्थापयन्ति । **अजीजनदिति** । जनीप्रादुर्भावे इति पठिताद्धेतुमण्यन्तात् लुङि अटि चाङि द्वित्वे सन्वद्भावे इत्वे दीर्घे च निष्पद्यत इत्यवसेयम् । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति योगेनाण्यन्तावस्थायां कर्तुः स्फोटादेर्ण्यन्तावस्थायां कर्मसंज्ञाविधानात् स्फोटादिकपदोत्तरं द्वितीया । **वैयर्थ्येति** । अभेदे आधाराधेयभाववत्ताया अयोगेन प्रकृत्युपस्थाप्यवह्निस्वरूपनिरूपितमत्वर्थसंसर्गस्य समभिव्याहृतपदान्तरोपस्थाप्ये तस्मिन् बाधेन विरुद्धार्थताप्रसङ्गादिति भावः । **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनेत्यादिः । गूढाशयः पूर्ववादी शङ्कते **दहनत्वेति** । एवं च घटो जातिमानित्यादाविव दहनपदोपस्थापिते स्वरूपतो वह्नित्वावच्छिन्ने शक्तिपदोपस्थापितवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितस्य शक्तित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नवह्नित्वनिरूपितस्य वा संसर्गस्य मतुपा प्रत्यायनात् न तादृशप्रत्यय-

वैयर्थ्यमिति भावः । अनधिगतपूर्ववाद्यभिसन्धिरुत्तरवादी तदाशङ्कितं पराकुरुते **कथं तर्हीति** । सहकारिपदं प्रयोजकत्वावच्छिन्नतात्पर्यकमेवेति जनकत्वावच्छेदकीभूतदहनत्वस्यापि कथञ्चित्स्फोटाद्युपयोगितया सहकारि-विरहोक्तिः प्रधानतद्वैधुर्यतात्पर्यिकेत्यवसेयम् । **अप्रत्यक्षं वेति** । वस्तुत ऐन्द्रियकस्यापि सामान्यस्यातीन्द्रिया-भिमतशक्तिस्थानाभिषिक्ततोपगमेन तादृशद्वितीयवितर्कोत्थितिरवधेया । **दहनदर्शन इति** । येनेन्द्रियेण या व्यक्तिरिति नियमोपगमेन दहनत्वप्रकारकदहनविशेष्यकदर्शन इत्यर्थः । तेन मेयत्वतद्व्यक्तित्वादिना दहनगोचर-दर्शनदशायां स्फोटादिजननजिज्ञासोदयेऽपि न क्षतिः ।

मृत्तन्तुत्वादिकं न घटादिजननशक्तिरूपं तत्करणतारूपतज्जननशक्तिगोचरानुमित्यात्मकग्रहोत्पादौप-यिकान्वयव्यतिरेकलक्षणहेतुग्रहोत्पादप्रयोजकसाक्षात्कारविषयत्वात् । शक्तिर्न मृत्तन्तुत्वात्मिका मृत्तन्तुत्वाद्यव-गाहिसाक्षात्कृतिनिबन्धनतादृशहेतुग्रहनियन्त्रितानुमितिविषयत्वादिति शक्तिमृत्तन्तुत्वादीनां परस्परतादात्म्याभाव-साधकयुक्त्यन्तरमभिधत्ते **किं चेत्यादि** । **मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति** । एतच्च मृत्तन्तुत्वादिजातीनामभिधास्य-मानप्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्य स्वरूपस्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वादित्यभिधास्यमानहेतोश्च प्रत्यायनौपयिकं अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपाय इति । जन्यजनकाभिमतव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकयोः पुरुषायुषेणापि दुर्ग्रहतया जन्यजनकतावच्छेदकाभिमतधर्मयोरनुगतेरवश्योपेयत्वादिति भावः । अन्वयव्यतिरेकलिङ्गकानुमिति-गोचरकारणत्वस्य परिशेषप्रमाणेन शक्तिरूपतैवोपेयेत्यभिधित्समानस्तादृशलिङ्गेन सिषाधयिषितं कारणत्वं जनकतावच्छेदकाभिमतधर्मवत्वात्मकस्वरूपयोग्यतारूपं प्रयोजकतासम्बन्धेन फलोत्पत्तिवैशिष्ट्यरूपफलोप-धानात्मकं वेति प्रसक्तकल्पद्वयीं तावत्प्रतिषेधति **न चेत्यादि** । **स्वरूपमिति** । स्वस्य = कारणाभिमतस्य, रूपं = कारणतावच्छेदकीभूतो धर्म इत्यर्थः । **सहकारिसमवधानमिति** । समवधानशब्दो न भावल्युडन्तः सन् भाववचनः । किन्तु समवधीयते = सम्पाद्यत इति कर्मसाधनल्युडन्तः करणत्वार्थकशैषिकषष्ठ्या समस्तो निखिलसहकारिकारणकसम्पादनक्रियाकर्मीभूतदर्शितफलोत्पत्तिवैशिष्ट्यरूपकल्पान्तरवचनः । फलोपधायकतारूपं कारणत्वं कारणकूटनिष्ठमेव न प्रातिस्विकव्यक्तिनिष्ठमिति ध्वनयितुं प्रसिद्धपदानुपादानेन पदान्तरोपादानं आद्यकल्पं न्यक्कुरुते **स्वरूपस्येति** । जनकतावच्छेदकीभूतमृत्तन्तुत्वादिसाक्षात्कारे अन्वयव्यतिरेकयोरनुपयोगादिति भावः । फलोपधानात्मककारणत्वस्य सहकारिसमवधानरूपत्वादेवमाशङ्कितमिति व्याचक्षाणाः(णः) द्वितीयं प्रत्याख्याति **कारणस्यैवेति** । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतारूपं कारणत्वं कारणकूटपर्याप्तमेव न प्रतिव्यक्ति विश्रान्तमिति तादृशस्य प्रातिस्विकोक्तहेतुना साधने बाध इत्यर्थः । पारिभाषिकस्य च गुरुधर्मसाधारण्येनानादृतत्वात् । न च स्वरूपतो मृत्तन्तुत्वादिज्ञाने तयोरनुपयोगेऽपि जनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञाने तदुपयोगोऽस्त्येवेति वाच्यम् । तस्यापि स्वरूपसम्बन्धरूपत्वात् । **अतीन्द्रियमेवेति** । परिशेषप्रमाणोदयस्य निर्गलतया तदनुमेयमतीन्द्रियमेव सेत्स्यतीति भावः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यैवानुमेयत्वोपगमान्न तेनातीन्द्रिया शक्तिः सेधिष्यतीति शङ्का तु पूर्ववृत्तित्वमात्रस्य रासभादिसाधारण्येन नियमघटितस्याप्यन्यथासिद्धगतत्वेनान्यथासिद्ध-नियतपूर्ववर्तित्वस्य च साध्या वैशिष्ट्यापत्त्या हेतुत्वासम्भवेन निर्दलैव ।

अत्र कतिपये व्याकर्तारः 'कारणत्वरूपा हि शक्तिः, 'शक्तिर्दाहानुकूला' इति शिष्टप्रयोगानुरोधेन कारणस्यैव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूल्योपगमेन कारणतादात्म्यापन्नापि भवती'त्यभ्युपयन्ति । अथ वह्न्यादेर्मण्यादिसमवहितत्वे दाहादिजननशक्तिर्व्यनङ्क्षीत् तदपनयने च, उत्तेजकसमवधाने वा दाहोत्पादानुरोधेनोत्पत्स्यत इत्युपगन्तव्यतयाऽनन्तशक्तितद्ध्वंसतत्प्रागभावतत्सामग्रीकल्पनानियन्त्रितगौरवप्रसङ्गः । न च कुठारस्य कादाचित्ककुण्ठितत्वाकुण्ठितत्वे इव संस्कारस्य तादृशानुद्बोधोद्बोधाविव च तस्याः प्रतिबन्धाप्रतिबन्धदशयोरवस्थाविशेषकल्पतयैव सामञ्जस्यं घटाद्यानन्त्यस्येव शक्त्याद्यानन्त्यस्यापि प्रमाणप्रमिततया क्षतिविरहश्चेति वाच्यम् । एवमपि बीजादेरङ्कुरादिकं प्रतीव तज्जननशक्तिं प्रत्यपि समवायिकारणतया शक्तिपारम्पर्यकल्पनयाऽनवस्थेत्यत आह **आस्तामिति** । समवायवद्विशेषवच्च शक्तेः स्वनिर्वाहकत्वोपगमेन शक्त्यादावपि स्वस्वकार्यानुगुणशक्त्यन्तरकल्पनाविरहान्नानवस्थेत्याशयः।

॥ इति स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्ता शक्तिरेव नास्तीति मतस्य निरासः ॥

* * *

॥ अथ तत्रान्ते प्रत्यक्षाश्रितक्रियाणां प्रमाणं प्रत्यक्षमेव ॥

३३ सु०— ननु च क्रियायां (क्रियायां च) किं प्रमाणम् । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षमेवेति ब्रूमः । चलतीत्यपरोक्षाऽवभासदर्शनात्, इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुसारित्वात् (च) चलतिप्रत्ययस्य । अन्यथा रूपादेरप्यप्रत्यक्ष(त्वा)तापातात् ।

परि०— क्रियाप्रसङ्गात् क्रियामात्रमतीन्द्रियमिति मतमप्यपाचिकीर्षुराह **ननु च क्रियायामिति।**

गु०दी०— विशेषानुपलब्धेः इत्यत्र अन्धकारे चलतो हस्तस्य अन्यत्र नीयमानघटस्य च चलनरूपक्रिया सर्वशरीरव्यापित्वं चैव गृह्यते । आकाशघटयोर्गुणरूपसंयोगविभागौ न त्वचा गृह्येते । अन्यथा अन्धकारे स्वनारीमुखचुम्बनाय न कोऽपि मुखमवनमयेदित्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् ।

यादु०— नन्वेवं शक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वमेव किमित्याशयेन पृच्छति **ननु क्रियायामिति** । शक्त्यवस्थायाः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायास्तस्याः प्रत्यक्षत्वमपि क्वचित्सम्भवतीत्याशयेनाह **प्रत्यक्षद्रव्येति** । अनेनेश्वरादिद्रव्येषु व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया न प्रत्यक्षत्वमिति सूचयति **प्रत्यक्षद्रव्येति** ।

वं०प०— नन्वपरोक्षावभासोऽसिद्ध इत्यत आह **इन्द्रियेति** । तथाच चलतीति प्रत्ययोऽपरोक्षो भवितुमर्हति इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् रूपादिप्रत्ययवदित्यनुमानं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्ननुमानेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहाराय बाधकभूतमतिप्रसङ्गमाह **अन्यथेति** ।

आनन्दः— चलतीत्यस्यापरोक्षप्रत्ययत्वं कुत इत्यत आह **इन्द्रियेति** । **अन्यथेति** । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽप्यपरोक्षावभासत्वाभाव इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— किन्त्वनुमितिरेवेत्यत आह **इन्द्रियव्यापारेति**।

शे०वा०— वाद्यान्तराभिमतं प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया आनुमानिकत्वं प्रदूष्य प्रत्यक्षत्वं व्यवस्थापयितुं तत्प्रसञ्जयति **ननु चेति** । ततश्च प्रमाणाभावेन घटादौ क्रियाया एवासिद्धेः न तस्यानित्यत्वादिविचारावसर इति भावः । प्रत्यक्षसम्भवप्रतिपादनाय प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामिति विशेषणम् । प्रतिज्ञातं प्रत्यक्षमभिनयेन दर्शयन्नेव विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधकमप्याह **चलतीत्यपरोक्षेति** । अस्यावभासस्य अपरोक्षावभासत्वे नियामकान्तरमाह **इन्द्रियेति** । अनन्यथासिद्धेत्यपि पूरणीयम् । तादृशस्यापरोक्षत्वानङ्गीकारेऽनिष्टमाह **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुकारिणोऽपि चलतिप्रत्ययस्यापरोक्षावभासत्वाभावे तादृशस्य रूपादिप्रत्ययस्य अपरोक्षावभासत्वाभावप्रसङ्गेन रूपादेरप्यप्रत्यक्षत्वं स्यादित्यर्थः ।

विट्ठल०— नन्वेवं शुक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वं स्यात् तच्चायुक्तं क्रियायाः प्रत्यक्षतादर्शनादित्याशयेन शङ्कते **ननु च क्रियायामिति** । शक्त्यवस्थायां क्रियायाः अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायां प्रत्यक्षत्वं संभवतीत्याह **प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामिति** । **अन्यथेति** । इन्द्रियव्यापारानुकारिणोऽप्यप्रत्यक्षत्व इत्यर्थः ।

चषकः— प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया अपि संयोगविभागलिङ्गकानुमितिनिरूपितद्रव्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतापन्नत्वमेव न साक्षात्क्रियमाणत्वमिति मतान्तरीयप्रक्रियां प्रतिविधाय साक्षात्कृतिनिरूपितलौकिकविषयताशालित्वं व्यवतिष्ठापयिषुस्तत्प्रसञ्जयति **ननु चेति** । तथा च क्रियाया एव निष्प्रमाणतायां तन्नित्यत्वादिमीमांसा चित्रिणीतनूजपाण्डितीमीमांसाकल्पेति भावः । तस्यां साक्षात्क्रियमाणत्वसम्भवं ध्वनयितुं णिन्यन्तपदोपादानम् । अत्र कतिपये नन्वेवं शक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वमेव किमित्याशयेन पृच्छति **ननु क्रियायामिति** । शक्त्यवस्थायाः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायाः तस्याः प्रत्यक्षत्वमपि क्वचित्सम्भवतीत्याशयेनाह **प्रत्यक्षद्रव्येति** । अनेनेश्वरादिद्रव्येषु व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया न प्रत्यक्षत्वमिति सूचयति । प्रत्यक्षद्रव्येऽपि व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया अतीन्द्रियत्वमेवास्तु किं द्वैविध्यकल्पनयेत्याशङ्कते **अन्यथेत्यादिनेति** । नन्वित्यादिकमथेत्यन्तग्रन्थं व्याकुर्वते । अनेन प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियापक्षकं प्रत्यक्षप्रमाणकत्वसाध्यकं साक्षात्कारविषयत्वहेतुकमनन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानु-

विधायिप्रतीतिगोचरत्वहेतुकं चानुमानं दर्शनपदोपादानेन विषयिताप्रत्यासत्त्या चलनक्रियाश्रयविशेषितात्माव-गाह्यनुव्यवसायेनासिद्धिशङ्कानिरसनं धूमवह्न्योरिव प्रकृतहेतुसाध्ययोरपि कार्यकारणभावावधारणेन प्रकृत-स्थलीयाप्रयोजकताशङ्कानिरासकं प्रकृतसाध्याभावापादकप्रकृतहेत्वभावापाद्यकबाधकतर्कं **त्वापातादि**त्यन्ते-नाभिप्रैति । अस्यावभासस्यापरोक्षावभासत्वे नियामकान्तरमाह **इन्द्रियेती**त्यवतारयन्ति ।

३४ सु०— अथ मतम् 'न कर्म प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षेण गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगाति-रिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः, स संयोगविभागानुमितक्रियालम्बनः, अनुमापकसंयोगविभागावगमार्थश्चेन्द्रियव्यापार' इति । तदयुक्तम् । क्रियाप्रतीतेरनुमितत्वं इन्द्रियव्यापारस्य चान्यत्रोपक्षीणत्वं अप्रत्यक्षतायां प्रमाणतः सिद्धायां कल्प्यते अन्यथा वा ।

परि०— विभागेति । पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यामतिरिक्तस्य विशेषस्यादर्शनादित्यर्थः ।

यादु०— व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया अतीन्द्रियत्वमेवास्तु, किं द्वैविध्यकल्पनयेत्याशयेन शङ्कते **अथेत्यादिना** ।

वं०प०— विशेषेति । कर्मरूपविशेषेत्यर्थः । ननु चलतिप्रत्ययापरोक्षत्वसाधकोक्तानुमानविरोध इत्याशङ्कायां केवलेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकयोः उक्तासाधकत्वात् अनन्यथासिद्धेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकावेव तत्साधकाविति वाच्यम् । न चैतादृशान्वयव्यतिरेकौ प्रकृते स्तः । तयोरन्यथासिद्धत्वात् कथमिति चेत्तत्राह **अनुमापकेति** । क्रियानुमापकेत्यर्थः ।

आनन्दः— यस्त्वयमिति । विमतद्रव्यं क्रियावत् प्राक् संयुक्तदेशाद्भिन्नदेशसंयुक्तत्वादित्यनुमान-मित्यर्थः ।

शे०वा०— चलतिप्रत्ययस्यानुमितित्वं व्यवस्थापयितुमनुपलम्भयुक्त्याऽप्रत्यक्षत्वं व्यवस्थापयन्नेव तद्वादिमतमुत्थापयति **अथ मतमिति** । गच्छति द्रव्ये पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगातिरिक्तविशेषस्य प्रत्यक्षेणा-नुपलम्भान्न कर्मणः प्रत्यक्षत्वमिति भावः । एवमप्रत्यक्षत्वं प्रसाध्य यदुक्तं चलतीत्यपरोक्षावभासदर्शनादिति तदन्यथयति **यस्त्वयमिति** । यद्वा ननु तर्हि चलतीत्यपरोक्षप्रतीतिविरोध इत्यतो न संयोगविभागावजानानः कर्म प्रत्येति । रथस्य देशान्तरप्राप्तिं प्रतिसन्दधानस्यैव रथिनोः, रथो गच्छतीति प्रतीतेः, सारथेस्तु देशान्तरप्राप्त्य-प्रत्याकलने स्थिरत्वेनेव प्रतीतेर्न चलतीतिप्रतीतिः प्रत्यक्षकर्मविषयेत्याह **यस्त्वयमिति** । न च तस्यानु-मितित्वमसिद्धम् । कर्मप्रत्यक्षत्वेऽपि पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगाभ्यां तद्व्यञ्जनीयम् । अत एव यत्र संयोग-विभागावप्रत्यक्षौ, तत्र कर्मापि न प्रत्यक्षं भूकम्पादौ । तथा चोत्तरदेशसंयोगे सति कर्म नष्टमेव । प्रत्यक्षं च

वर्तमानमात्रविषयकम् । किं चात्र संयोगोऽपि ज्ञातो व्यञ्जकः । उत्पन्ने च संयोगे, तत्साक्षात्कारः तदनन्तरं च कर्मसाक्षात्कारदशायामव्यवहितप्राक्कालीनमपि कर्म नास्ति । संयोगसाक्षात्कारकाल एव कर्मणो नष्टत्वात् । तत्कथं कर्मप्रत्यक्षं भवेदित्यर्थः । अनुमितिरूपत्वे चलतिप्रत्ययस्येन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानविरोध इत्यत आह **अनुमापकेति** । नेन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानमात्रम् अपरोक्षावभासत्वसाधकम् अतिप्रसङ्गात् । किं त्वनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधानमेव । न चैतदत्रास्ति अनुमापकसंयोगादिग्रहे तस्योपक्षीणत्वादिति भावः ।

विट्ठल०— कर्माप्रत्यक्षतावादी मीमांसकः शङ्कते **अथ मतमिति** ।

चषकः— चलतीति प्रत्ययस्य विषयविशेषानुपलम्भेन साक्षात्कारत्वाभावमनुमितित्वं सिषाधयिषुराशङ्कते **अथेति** । प्रत्यक्षं = प्रत्यक्षगोचरः तृतीयान्तं(?) हेतुविभक्त्यन्तेनान्वेति । अथ भावसाधनक्तिन्नन्तपदबोध्येन्द्रियजनितोपलम्भनिष्ठस्वनिरूपित-विषयतासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाक्षात्काराभावस्य तद्विषयत्वाभावस्य वा साधने हेत्ववधृतौ साध्यावधृतेः तदनवधृतौ हेत्वनवधृतेरापत्त्या असिद्धिसन्दिग्धासिद्ध्यन्यतरापत्तिर्दुर्वरिति चेन्न । 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु' इति गीतास्थबुद्धिपदस्य 'साङ्ख्यविषयो यया वाचा बुध्यते सा वागभिहिते'ति तद्भाष्यदिशा करणसाधनक्तिन्नन्तत्ववत् प्रकृतेऽप्युपलब्धिपदस्य तत्साधनक्तिन्नन्तत्वोपगमेन इन्द्रियप्रतियोगिकसन्निकर्षनिष्ठस्वनिरूपितानुयोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन उक्तसाध्यसाधने सत्यभावादित्यलम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टतापरिजिहीर्षया चलतीति प्रतीतेरनुमितित्वमनुमिमीते **यस्त्वयमिति** । क्रियाया ऐन्द्रियकत्वोपगन्तृमतेऽपि यत्र संयोगविभागावप्रत्यक्षौ तत्र क्रियाया अप्रत्यक्षत्वानुरोधेन संयोगस्य विभागस्य च प्रतिसंहितस्यैव तद्व्यञ्जकतोपगमनीयेति संयोगोत्पत्तितत्साक्षात्कारक्रियासाक्षात्काराणां पौर्वापर्यापत्त्या संयोगसाक्षात्कारदशायामेव क्रिया व्यनङ्क्षीदिति कथं क्रियासाक्षात्कार उदीयादिति भावः । तादृशप्रतीतेरनुमितिरूपतायां इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानं विरुणद्धीत्यत आह **अनुमापकेति** । इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानमात्रस्य अन्यथासिद्धिनिरूपकसाधारण्येन साक्षात्कारत्वसाधकत्वायोगेन अनन्यथासिद्धतद्व्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य च अनुमित्यौपयिकसंयोगविभागग्रहोपक्षीणतदनुविधानके भावेनोक्तदिशा नानुमातुं सुशकमिति भावः ।

३५ सु०— नाद्यः, प्रमाणाभावात् ।

यदुक्तमनुपलब्धेरिति, तदसिद्धम्, वाद्यसिद्धेः । न ह्यपरोक्षावभासमङ्गीकुर्वाणोऽनुपलब्धेरित्येतावता शक्यो बोधयितुम्, घटादावपि तथाप्रसङ्गात् । विवादपदं कर्म, अप्रत्यक्षं कर्मत्वात्परमाणुकर्मवदिति चेन्न, परमाणुकर्मणोऽप्यस्माभिर्योगिप्रत्यक्षताऽङ्गीकारात् । तदर्थमस्मदादीति विशेषणोपादाने परस्य वैयर्थ्यम् ।

किञ्च 'विवादपदं रूपम् अप्रत्यक्षं, रूपत्वात्, परमाणुरूपवदिति किं न स्यात् । प्रतीतिविरोधान्नेति चेत्, समं प्रकृतेऽपि । अनुमानविरुद्धा कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतिः अप्रमेति चेत्, रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिरपि तथाऽस्तु । प्रतीतिविरुद्धेऽर्थेऽनुमानमेव नोदेतेतीति चेत्, एतदपि तुल्यम् ।

परि०— विभागसंयोगातिरिक्तविशेषानुपलब्धिरेव प्रमाणमित्यत आह **यदुक्तमिति** । **परस्येति** । योगीश्वरादिकमनङ्गीकुर्वत इत्यर्थः ।

यादु०— **परस्येति** । तन्मते योग्यादेरभावादिति भावः । **प्रतीतिविरोधादिति** । रूपं साक्षात्करोमी-त्यनुव्यवसायाविरोधादित्यर्थः ।

वं०प०— **घटादाविति** । अपरोक्षावभाससिद्धस्यापि घटादेरनुपलब्धियुक्तिमात्रेणाप्रत्यक्षत्वं स्यात् । तत्र च बाद्यसिद्धिरेव वाच्या । सा प्रकृतेऽपि समेति । **विवादपदं रूपं** प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिरूपम् । **तथाऽस्त्विति** । अनुमानविरुद्धत्वादप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । **प्रतीतीति** । रूपं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायरूपप्रतीतिविरुद्धे रूपाप्रत्य-क्षत्वरूपेऽर्थ इत्यर्थः । **तुल्यमिति** । चलनं साक्षात्करोमीति प्रतीतिविरुद्धे कर्माप्रत्यक्षत्वरूपेऽप्यर्थेऽनुमानमेव नोदेतीति तुल्यमित्यर्थः ।

आनन्दः— **तथाप्रसङ्गादिति** । अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्रापि रूपेण लिङ्गेन घटोऽनुमीयते इन्द्रियव्यापारस्तु रूपग्रहणोपक्षीण इति भावः । कर्माप्रत्यक्षत्वे अनुमानं शङ्कते **विवादपदमिति** । **परमाण्विति** । तथा चास्मन्मते साध्यवैकल्यमिति भावः । **परस्येति** । परेण योगिनामनङ्गीकारादिति भावः । आभाससाम्यं चाह **किञ्चेति** ।

कं०रा०— **परमाणुकर्मण इति** । तथा च दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमिति भावः । **तदर्थमिति** । दृष्टान्तसाध्यवैकल्यपरिहारार्थं विवादपदं कर्म । अस्मदाद्यप्रत्यक्षमिति विशेषणोपादानेऽस्मदादीति विशेषणस्य वैयर्थ्यम् । तद्व्यावर्त्यस्य योग्यादेः परेणानङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । **विवादपदमिति** । विवादपदं घटादिरूपं अप्रत्यक्षं रूपत्वात् । परमाणुरूपवदिति किं न स्यादित्यर्थः । **प्रतीतीति** । घटादिरूपस्य प्रत्यक्षत्वप्रतीतिविरोधान्नेद-मनुमानं सम्भवतीत्यर्थः । **सममिति** । प्रत्यक्षद्रव्यवर्ति कर्मणः प्रत्यक्षत्वानुभवविरोधाद्विवादपदं कर्माप्रत्यक्षं कर्मत्वादित्यनुमानमपि न संभवतीति सममित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **घटादावपि तथाप्रसङ्गादिति** । घटादिकं न प्रत्यक्षं किन्तु मृत्पिण्डादिकारणानुमेयं मृत्पिण्डातिरिक्तघटानुपलब्धेरिति वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

शे०वा०— न हीति । ननु चोक्तरीत्याऽपरोक्षावभासानुपपत्त्यैव तत्सिद्धिः नानुपलब्धिमात्रेणेति चेत् । स्यादप्येवं यदि कर्मोत्तरदेशसंयोगमात्रव्यङ्ग्यं स्यात् । न चैवं, किन्तु पूर्वदेशविभागव्यङ्ग्यमेव । विभागसाक्षात्कारश्च तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे, तत्काले च कर्मणः सत्त्वात् कुतो न प्रत्यक्षत्वमिति भावः । **अस्माभिरिति** । तथा चान्यतररीत्या दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति भावः । अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वस्यैव साध्यत्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत आह **तदर्थमिति** । **परस्येति** । परेण योगिनामनभ्युपगमाद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ततश्च अन्यतररीत्या व्यर्थविशेषणत्वमिति भावः । प्रतिवादिरीत्या साध्यवैकल्यपरिहार एव वादिमते प्रयोजनमिति न वैयर्थ्यमित्यरुचेराह **किञ्चेति** । **विवादपदं रूपमिति** । घटादिरूपमित्यर्थः । तथा चाऽऽभाससाम्यमिति भावः । प्रतीतिविरोधभावाभावाभ्यां वैषम्यात् नाभाससाम्यमित्याशङ्कते **प्रतीतीति** । रूपं साक्षात्करोमीति रूपप्रत्यक्षताप्रतीतिविरोधादित्यर्थः । **सममिति** । कर्मणोऽप्यप्रत्यक्षत्वस्य चलनं साक्षात्करोमीति तत्प्रतीतिविरुद्धत्वान्नोक्तरीत्या वैषम्यमिति भावः । कुतः कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वमित्यत उक्तम् **अनुभवविरुद्धेति** । विवादपदं कर्म, अप्रत्यक्षं कर्मत्वादित्यनुमानविरुद्धेत्यर्थः । ततश्च कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वान्न बाधकत्वमिति भावः । **तथाऽस्त्विति** । अप्रमाऽस्त्वित्यर्थः । तस्या अपि रूपाप्रत्यक्षत्वानुमानविरुद्धत्वादिति भावः । **नोदेतीति चेदिति** । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः । तदुदये च तद्विरुद्धत्वात् तत्प्रतीतेरप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः । **एतदपि तुल्यमिति** । कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः । तदुदये च तद्बाधितत्वात् कर्मप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वमिति तुल्यं समाधानमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— अनुपलब्धेरेव प्रमाणत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह **यदुक्तमिति** । **परस्य वैय्यर्थ्यमिति** । मीमांसकेन योगिनामनङ्गीकारादिति भावः । **प्रतीतिविरुद्धेऽर्थ इति** । रूपसाक्षात्कारिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वेन तद्विरुद्धेऽर्थ इत्यर्थः । **तुल्यमिति** । कर्मप्रतीतेरप्यनुभवसिद्धत्वादिति भावः ।

चषकः— अस्माभिरिति । निदर्शनेऽन्यतरदिशा साध्यवैकल्यमिति भावः । साध्यीभूताभावप्रतियोगिन्यस्मदादिवृत्तित्वं निवेश्य निदर्शने साध्यसङ्गमनेऽपि साध्यतावच्छेदकघटकविशेषणस्यान्यतरदिशा मन्दप्रयोजनतामाह **परस्येति** । योगिनमनुगच्छत इत्यर्थः । तथाच तद्विशेषणव्यावर्तनीयस्य योगिप्रत्यक्षस्यैवालीकतया तद्व्यावृत्तिफलं तदनुपादेयं तद्दिशेति भावः । हेतुतावच्छेदकघटकविशेषणानामसिद्ध्यनैकान्त्यान्यतरवारकतयैव सार्थक्यमितिवत् साध्यतावच्छेदकघटकविशेषणानां तादृङ्नियमाभावेन इदं कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावदित्यादाविव उपरञ्जनफलितासम्भवेन तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यं न वेति द्वितीयविप्रतिपत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे न्यायनयदिशा ईश्वरज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारणफलकस्य चरमज्ञाने दीधितिकारनिवेशिततज्ज्ञानसामानाधिकरण्यविशेषणस्य ईश्वरं विद्विषतां मीमांसकानां दिशा मन्दप्रयोजनत्वेऽपि व्यापके व्यर्थविशेषणता न दोष इति दीधितिकारोक्तेश्च न क्षतिरित्यरुचेराह **किञ्चेति** । विवादपदं प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकविप्रतिपत्तिविषयीभूतं घटादिरूपम् । तथा च तद्वदिदमप्यप्रयोजकमिति भावः । **प्रतीतिविरोधादिति** । विषयिताप्रत्यासत्त्या व्यवसायो-

पनीतरूपविशेषितसाक्षात्कारविशिष्टात्मनिष्ठलौकिकविषयतानिरूपक 'रूपं साक्षात्करोमी'त्यनुव्यवसायविरोधादित्यर्थः । **सममिति** । चलनं साक्षात्करोमीति तादृशानुव्यवसायविरोधादित्यर्थः । अप्रमात्वे हेतुगर्भं विशेषणम् **अनुमानविरोधेति** । विवादपदं कर्मेत्यादिना दर्शितानुमानसिद्धाप्रत्यक्षत्वे विरुद्धार्थविषयिणीत्यर्थः । तथा च स्वयमप्रमा सा कथमनुमानं बाधेत अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्य बाधग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादिति भावः । **तथाऽस्तु** अप्रमाऽस्तु । एवं च सापि तन्न बाधत इति भावः । **प्रतीतिविरुद्धेऽर्थे** प्रतीतिविषयीकृतप्रत्यक्षताविरुद्धार्थविषयके । **नोदेतीति चेदिति** । बाधाभावघटितसामग्र्यभावादिति भावः । रूपप्रत्यक्षताप्रतीतेरप्रमात्वसिद्धौ बाधकाभावादनुमानोदयः तदुदये च तद्विरुद्धत्वात्प्रतीतेः अप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति भाव इत्यत्राप्याशयं प्रकाशयन्ति **एतदपि तुल्यमिति** । तादृशसामग्र्यभावादिदमपि न प्रवर्तत इत्यपि सुवचमिति भावः । इदमपि प्रतीकमन्योन्याश्रयपरतया योजयन्ति ।

३६ सु०— अथ ब्रूषे । परमाणुरूपस्याप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमिति । तन्न । परमाणोरपि महत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

किं च परमाणुकर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकं किं न कल्प्यम् । यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षम्, एकस्यामपि कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययः स्यात्, इति चेत्, न, संयोगविभागयोरपि तुल्यत्वात् । तथा च न कर्मानुमानमपि स्यात् ।

अथ मन्यसे सेनावनादिवत् संयोगविभागयोः प्रत्यक्षतोपपत्तिरिति । तर्हि कर्मणोऽपि तथा किं न स्यात् ।

परि०— वक्ष्यमाणत्वादिति । वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **तदेवेति** । आश्रयामहत्त्वमेवेत्यर्थः । तथा च घटादिकर्मणः प्रत्यक्षत्वमेव, आश्रयस्य महत्त्वादिति भावः । **चलतीतिप्रत्ययः स्यादिति** । नास्ति च प्रत्ययः, अतो न कापि क्रिया प्रत्यक्षेति भावः । **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्मिन्संयोगे विभागे वा जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । नास्ति च प्रत्यक्षं अतो न कदापि संयोगादिः प्रत्यक्षः स्यादिति भावः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तथा चेति** । संयोगादेरप्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः । लिङ्गज्ञानाभावादिति भावः । **सेनावनादिवदिति** । सेनावनपदवाक्यादेः सङ्घरूपेण प्रत्यक्षता यथा, तथा पक्षिसञ्चारादौ संयोगादेरपि सङ्घातरूपेण प्रत्यक्षतोपपद्यते । तथानुभवात् । न तु प्रातिस्विकरूपेणेत्यर्थः ।

यादु०— परमाणोरपीति । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः । तथा च तत्रैव साध्याव्यापकतेति भावः । **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यात् । तथा च तेन तदा अनुमितिरूपश्चलतीति

प्रत्ययोऽपि स्यादित्यर्थः। तर्कफलमाह **तथा चेति**। यथैकस्यां कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां तदा चलतीति प्रत्ययाभावात्, न कर्म कदाऽपि प्रत्यक्षमित्युच्यते। एवमेकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि, तस्याप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाज्ञानात् तदा कर्मानुमितेरसंभवेन कदाऽपि कर्मानुमानं संयोगादिना न स्यादित्यपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः। **सेनावनादिवदिति**। यथा इयं सेना, इदं वनमिति प्रत्ययोऽश्वादिसमूहे वृक्षसमूहे वा भवति, न त्वेकैकस्मिन्नश्वादौ, तथा कर्मानुमापकसंयोगविभागप्रत्यक्षमपि तत्समूह एव भवति। नैकस्मिन्संयोगादावित्यर्थः। आदिपदेन राशिदूरस्थकेशादेर्ग्रहणम्। **संयोगविभागयोरिति**। कर्मानुमापकयोरिति शेषः। एतेनैकस्याश्वादेर्वृक्षस्य वा सेनात्ववनत्वयोरभावादेव तत्प्रत्ययः समूहमात्रविषय इत्यस्तु। प्रकृते तु एकस्यापि संयोगादेः संयोगादित्वात् तत्प्रत्यक्षमेकस्मिन्नपि स्यादेवेति शङ्का निरस्ता। अत्राप्येकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाननुभावेन कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयमित्याशयात्।

वं०प०— प्रयोजकमिति। तथा च प्रतिबन्दितयोक्ते भवदनुमाने आश्रयामहत्त्वमुपाधिरित्यर्थः। परमाणुरूप एव साध्यव्यापकत्वान्नायमुपाधिरित्याशयेनाह **परमाणोरपीति**। **किञ्चेति**। यथा रूपाप्रत्यक्षतायामाश्रयामहत्त्वं प्रयोजकमित्युच्यते। तथा कर्माप्रत्यक्षतायामपि तदेव प्रयोजकमस्तु। परमाणुगतत्वाविशेषात्। तथा च त्वदनुमानमपि सोपाधिकमित्यर्थः। एवं च कर्मप्रत्यक्षत्वे आश्रयमहत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वप्राप्त्या प्रत्यक्षद्रव्याश्रितेऽपि कर्मणि आश्रयस्य महत्त्वात्प्रत्यक्षत्वं भवत्वित्याशयः। **स्यादिति**। न भवति प्रत्ययः तस्मात् प्रत्यक्षं नेत्याशयः। **तर्हीति**। चलतीति प्रत्यक्षमपि कर्मसमूहे एव भवति, नैकस्मिन् कर्मणि; इति किं न स्यादित्यर्थः।

आनन्दः— रूपत्वं अस्तु अप्रत्यक्षं मास्तु न चैवं परमाणुरूपमपि प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यम्। तदप्रत्यक्षत्वे (आश्रयामहत्वस्येति भाव्यमिति भाति।) आश्रयामहत्त्वस्य प्रयोजकत्वादिति शङ्कते **अथेति**। **तदेति**। आश्रयामहत्त्वमित्यर्थः। तथा चाप्रयोजकत्वं तुल्यमिति भावः। **संयोगविभागयोरपीति**। किञ्चित् संयोगादिव्यक्तौ जातायां तवापि चलतीति प्रत्ययः स्यात्। न च भवति तस्मात् कर्मानुमानमपि न स्यादित्यर्थः। कर्मप्रत्यक्षत्वे एककर्मयुक्तयुत्पत्तौ चलतीति प्रत्ययापादाने यत्किंञ्चित्संयोगविभागव्यक्तौ जातायां संयोगादेः प्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियते न वा। आद्ये चलतीति प्रत्ययापत्तेरित्याह **संयोगविभागयोरपीति**। द्वितीये कर्मानुमानमपि स्यादित्याह **तथा चेति**। **सेनावनादीति**। सेनावनशब्दयोः समुदायप्रयोगविभागसन्ततिव्यक्तेरेव प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः। **संयोगविभागयोरिति**। सन्ततयोरिति शेषः। तथा च यत्किञ्चित्संयोगादि व्यक्तौ जातायामपि तस्याः प्रत्यक्षत्वात् न संयोगानुमानमिति भावः। यद्वा। एकस्यां संयोगव्यक्तौ विभागव्यक्तौ च संयुक्ताविति विभक्ताविति च प्रत्ययः किं न स्यादित्यर्थः। यश्चैकस्यां संयोगव्यक्तौ विभक्ताविति प्रत्ययमङ्गीकुर्यात् स एकस्यामपि संयोगव्यक्तौ चलतीति प्रत्ययः स्यादिति चोदनीयः। **तथा चेति**। यद्धि च एकस्यां संयोगव्यक्तौ विभागव्यक्तौ संयुक्तविभक्तादिप्रत्ययो लिङ्गग्राहको नास्ति तथा च सतीत्यर्थः। **तर्हीति**। तत्रापि सन्ततकर्मव्यक्तेरेव प्रत्यक्षत्वमिति चलतीति प्रत्ययो न भवतीति किं न स्यादित्यर्थः।

कं०रा०— आश्रयेति । तथा चाप्रत्यक्षत्वप्रयोजकस्याश्रयामहत्त्वस्य घटादिरूपेऽभावादप्रत्यक्षत्वं ततो व्यावर्तत इति भावः । **परमाणोरिति** । परमाणोरपि स्वांशापेक्षया महत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनाश्रयामहत्त्वस्य परमाणुरूपेऽभावान्न तदप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमिति भावः । **किञ्चेति** । परमाणुकर्माप्रत्यक्षत्वेऽप्याश्रयमहत्त्वमेव प्रयोजकं किं न कल्प्यम् । तदेव प्रयोजकं कल्पनीयम् । तथा चाश्रयामहत्त्वस्य प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिकर्मण्यभावात् प्रयोज्यमप्रत्यक्षत्वं ततो व्यावर्तत इति भावः । **संयोगविभागयोरिति** । यदि संयोगविभागौ प्रत्यक्षं तर्ह्येकस्य असंयोगव्यक्तौ विभागव्यक्तौ चोत्पन्नायां संयोगविभागप्रत्ययः स्यात् । न तथा प्रत्ययोऽस्तीति तयोरप्रत्यक्षत्वं स्यात् । ताभ्यां कर्मानुमानमपि न स्यादित्यर्थः । **सेनेति** । अनेकेषु करितुरगादिषु यथा सेनेति प्रत्यक्षं यथा वाऽनेकेषु वृक्षेषु वनमिति प्रत्यक्षम् । न त्वेकस्मिंस्तथाऽनेकेषु संयोगेषु विभागेषु चेदं युक्तमिदं विभक्तमिति संयोगविभागप्रत्यक्षमुपपद्यत इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— सेनावनादिवदिति । अत्र यद्यपि अनेकजनवृक्षसमूहवत्संयोगविभागादीनां एककालेन सत्त्वम् । तथाऽपि संयोगादीनां बाहुल्य एव प्रत्यक्षत्वमित्यत्रैव दृष्टान्तः ।

शे०वा०— सोपाधिकत्वानुपाधिकत्वाभ्यां वैषम्यात् नाभाससाम्यमित्याशङ्कते **अथेति** । स्वाश्रया-महत्त्वमित्यर्थः। अप्रत्यक्षत्ववति परमाणुरूपे आश्रयामहत्त्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वाद्रूपत्ववति घटरूपे च तदभावेन साधनाव्यापकत्वादिति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'परमाणोरणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः' इत्यादिनेति शेषः । तथा च तत्र साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । कालादिगुणेषु सत्यपि अप्रत्यक्षत्वे आश्रयामहत्त्वाभावात् साध्याव्यापकत्वमेव । न च कार्यमहदनधिकरणत्वं तदर्थः । तच्च कालगुणेष्वप्यस्तीति वाच्यम् । तथाऽपि घटादिवृत्तिगुरुत्वादौ साध्याव्यापकत्वानिरस्तारादित्यपि द्रष्टव्यम् । अङ्गीकृत्याऽऽश्रयामहत्त्व-स्योपाधित्वमाभाससाम्यमुक्तमक्षतमेव । कर्माप्रत्यक्षतानुमानेऽप्यस्यैवोपाधित्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याह **किञ्चेति । यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षमिति** । यदि कर्म प्रत्यक्षं तर्हीति सम्बन्धः । **स्यादितीति** । न चासावस्ति । ततो न कर्म प्रत्यक्षमिति विपर्यये पर्यवसानं बोध्यम् । **संयोगविभागयोरपीति** । एकस्यामपि कर्मव्यक्तौ संयोग-विभागयोरुत्पन्नयोः संयोगविभागयोः प्रत्ययोऽपि स्यान्न चासावस्ति । ततो न संयोगविभागावपि प्रत्यक्षा-वित्यापातादित्यर्थः । अस्तु संयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वम्, किं नश्छिन्नमित्यतस्तथा सत्यनुमापकसंयोगाद्यज्ञानान्न कर्मानुमानमपि स्यादित्याह **तथा चेति** । ततश्च संयोगाद्यनुमितकर्मालम्बनत्वं चलतिप्रत्ययस्य परोक्तं भज्येतेति भावः । **सेनावनादिवदिति** । आदिपदेन राशिस्थदूरकेशादेर्ग्रहणम् । अयं भावः । यथा ह्येकैकस्मिन्नश्वादौ, वृक्षादौ वा, सेनेति वनमिति च प्रत्ययाभावेऽप्यश्वसमुदाये वृक्षसमुदाये च भवत्येव सेनेति वनमिति च प्रत्ययः । तथैकस्मिन्संयोगे विभागे च संयोगविभागप्रत्ययाभावेऽपि संयोगसमुदाये विभागसमुदाये च संयोगविभागप्रत्यक्षं भविष्यति । न चैकैकस्याश्वादेः सेनादित्वाभावात् तत्समुदायस्यैव तथात्वात् प्रत्येकं तत्प्रत्ययाभावेऽपि समुदाये तत्प्रत्ययो युक्तः । इह तु एकैकसंयोगादिव्यक्तेरपि संयोगादित्वात् तत्साक्षात्काराभावो न युक्त इति वाच्यम् ।

एकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाननुभवेन कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयमित्याशयात् । प्रत्येकं केशत्वेऽपि केशसमुदाये तत्साक्षात्कारवत् प्रत्येकं संयोगादित्वेऽपि समुदाये तत्साक्षात्कार इति वा । **तथा किं न स्यादिति** । सेनावनादिवत्प्रत्यक्षत्वं किं न स्यादित्यर्थः ।

स०व्र०— परमाणोरपि महत्त्वस्येति । वैशेषिकपरीक्षायां संयोगविभागरूपलिङ्गस्य प्रत्यक्षत्वेन चलतीति प्रत्ययः स्यात् । न च सोऽस्तीति तस्मात्संयोगादिके जातेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यात्, तथा चैतेन कर्मानु-मानमपि तदा स्यादित्यर्थः । तर्कफलमाह **तथा चेति** । यथैकस्यां कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां चलतीतिप्रत्ययाभावान्न कर्म कदापि प्रत्यक्षमित्युच्यते, एवमेकस्मिन् संयोगादिके जाते न तदा कर्मानुमानमिति भावात्, कदापि कर्मानुमानं संयोगादिना न स्यादित्यर्थः । आह **सेनावनादिवदिति** । यथैकस्मिन्नेवाश्वे गजे वा सेनेति न व्यवहारः । यथा वैकस्मिन् वृक्षे वनमिति न व्यवहारः । किन्तु समूह एव । एवं प्रकृतेऽपि एकैकसंयोगविभागसमूह एव संयोगित्वं न त्वेकत्रेति पूर्वपक्ष्याशयादिति भावः।

विठ्ठल०— प्रतिपक्षानुमाने उपाधिमाशङ्कते **अथ ब्रूष इति** । साधनाव्यापकत्वाभावेन दूषयति **परमाणो-रपीति** । **यदि तर्हीति** । स्थाणोः सकाशात्कुड्यप्रत्युत्पततमाने श्येने मध्येऽनेकदेशसंयोगविभागयोर्वक्तव्यत्वेन तत्कर्मापि भिन्नमिति वक्तव्यम् । तथा च यदि कर्म प्रत्यक्षं तर्हि प्रथमकर्मव्यक्ता उत्पन्नायामपि चलतीति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तर्कफलमाह **तथा चेति** । यथा एकस्यां कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां तदा चलतीति प्रत्ययाभावान्न कर्म-प्रत्यक्षमित्युच्यते तथा एकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाज्ञानात्कर्मानुमितेरसंभवेन कदापि कर्मानुमानं न संयोगादिना स्यादित्यपि वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । **सेनेति** । करितुरगादिष्वनेकेष्वेव सेनात्वाव-गाहिप्रत्यक्षोपपत्तिर्न त्वेकैकस्मिन् कार्यादौ एवं वनादौ च तथानेकेषु संयोगादिष्वेव प्रत्यक्षत्वं न त्वेकैकस्मिन् संयोगादावित्यर्थः।

चषकः— रूपाप्रत्यक्षतानुमानमहत्परिणामविशेषितद्रव्यानाश्रितत्वरूपम् आश्रयामहत्वमुपाधिमाशङ्कते **अथेति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरीक्षायां 'परमाणोरणोर्नास्ति महत्तेत्यद्भुतं वचः' इत्यादिनेत्यादिः । तथा चेदं साध्यवति परमाणुरूपादौ नेति साध्यव्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः । साध्याधिकरणे गगनपरिमाणादौ घटी(क)यकगुरुत्वादौ चोपाधिवैधुर्यादपि साध्याव्यापकताऽवसेया । तुल्यदिशा कर्माप्रत्यक्षताऽनुमानेऽपि तस्य उपाधितापत्त्या रूपाप्रत्यक्षतानुमाने प्रतिवादिनस्तदुपाधितो(ता.उ.)द्विभावयिषैव न सङ्गच्छत इत्याशयेनाह **किञ्चेति** । **यदि तर्हि कर्म प्रत्यक्षमिति** । 'तर्हि' इत्ययं 'प्रत्यक्षम्' इत्यतः परोऽनुसन्धेयः । 'स्यात्' इत्यतःपरं 'नोत्पद्यते चासाविति न कर्मणः प्रत्यक्षगोचरते'ति पूरणीयम् । **संयोगे(ने?)त्यादि** । एकक्रियाव्यक्त्युत्पादित-संयोगविभागप्रतीतिरूपानुमित्यौपयिकस्याभावे क्रियानुमितिरपि न स्यादित्याह **तथा चेति** । तथा च संयोगादि-मत्तापरामर्शजन्यक्रियाविधेयकानुमितिरूपत्वं चलतीति प्रतीतेः परसमीहितमभाङ्क्षीदेवेति भावः । **सेनावनादि-वदिति** । अयमभिसन्धिः । एकैकस्याः संयोगादिव्यक्तेः क्रियाऽनुमापकता नैवोपेयते, किन्तु तत्समुदाय एव,

तत्रैव संयोग इत्यादिप्रतीतिगोचरता यथैकैकतुरङ्गममतं गजादिव्यक्तेस्तादृश्याश्च्यूतपनसादिव्यक्तेश्च सेनेति वनमिति च प्रतीत्यवगाढताविरहेऽपि तद्घटितसमुदाये तथा तथा प्रतीत्यवगाढता, तद्वदिति । न च व्यासज्यवृत्तिसेनावन-त्वादीनां प्रत्येकं तुरगपदात्यादावपर्याप्त्यां पर्याप्तिसम्बन्धेन तत्तदवगाहिन्याः तत्र तत्रानुदयेऽपि प्रकृतहेतुता-वच्छेदकाभिमता व्यासज्यवृत्तिसंयोगत्वादीनां प्रत्येकं पर्याप्त्या कथमेकैकव्यक्तौ न तादृशप्रतीतिरिति वाच्यम् ।

३७ सु०— न द्वितीयः । तन्तवो न प्रत्यक्षाः किन्तु पटकार्यानुमेयाः । पटग्रहण एव च इन्द्रियव्यापारोपयोग इत्यपि कल्पनाप्रसङ्गात् ।

परि०— अन्यथा वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । द्व्याश्रयौ द्वयोर्व्यासज्यवर्तिनौ इत्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथा वेति द्वितीयं पक्षं प्रतिषेधति **न द्वितीय इति** । **इन्द्रियव्यापारेति** । तन्तुप्रत्यक्षत्व-साधकत्वेन सम्मतेत्यर्थः ।

कं०रा०— न द्वितीय इति । क्रियाया अप्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेऽपि क्रियाप्रतीतेरनुमितत्व-मिन्द्रियव्यापारस्यान्यत्रोपक्षीणत्वं च कल्प्यत इति द्वितीयपक्षो न संभवति । तथात्वे तन्तवो न प्रत्यक्षाः किन्तु पटलक्षणकार्यानुमेयाः । पटग्रहण एव चेन्द्रियव्यापारोपयोग इति कल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न द्वितीय इति । अन्यथा वेति द्वितीयेत्यर्थः ।

शे०वा०— न द्वितीय इति । अन्यथा वेति द्वितीयो नेत्यर्थः । अविशेषादिति भावः ।

विठ्ठल०— न द्वितीय इति । प्रागन्यथा वेत्युक्तः अप्रत्यक्षतायां प्रमाणाभावेऽपि प्रतीतेरनुमितित्व-मिन्द्रियव्यापारस्यान्यत्रोपक्षीणत्वं कल्प्यत इति द्वितीयः पक्षो नेत्यर्थः ।

चषकः— तादृशनिदर्शनोपादानेनैव कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयम् इत्याशयादिति व्याचक्षाणैराशयस्याविष्कृततया प्रकृतेऽपि क्रियानुमापकतावच्छेदकाभिमतधर्मस्यापि व्यासज्यवृत्तितायाः ध्वनितत्वात् । समूहस्य हेतुताध्रौव्ये दुःसम्पादव्यासज्यवृत्तिताकसंयोगत्वादेः हेतुतावच्छेदकीकर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथा वा इति द्वितीयकल्पमपि प्रतिविधत्ते **न द्वितीय इति** । अवैशेष्यादिति हृदयम् ।

३८ सु०— अपि च संयोगविभागौ द्व्याश्रयाविति परस्य मतम् । अस्माकमपि संयोग-विभागद्वयं द्व्याश्रयमिति । ताभ्यां चानुमीयमानं कर्मोभयत्रानुमातव्यम् । तथा च श्येन इव स्थाणावपि चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गः ।

अथोच्येत, 'न क्रिया स्थाणावनुमीयते, किं नाम श्येन एव। निपततः श्येनस्य पूर्वदेशविभागोत्पत्तौ उत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगजनने स्थाणुकर्मणः कारणताऽयोगात्। श्येने तु कर्मण्यनुमिते, तस्योपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागावि'ति, तदनुपपन्नम्। स्थाणुकर्मणा हि श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्तौ कर्मान्तरमेव तदनुगुणं श्येने कल्पनीयं स्यात्, स्थाणुकर्मानुमानस्य तु कुतो निवृत्तिः। यद्गतं हि कार्यमुपलभ्यते तद्गतं कारणमपीत्यौत्सर्गिको न्यायः।

श्येनकर्मणैव कल्पितेन सर्वस्योपपत्तौ न स्थाणुकर्मोपयोग इति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः। तथा हि, किं व्याप्तिपक्षधर्मतावदप्युपयोगे सत्येव लिङ्गमनुमापकम् इत्येतावत्यनुमानसामग्री, उत व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमात्रम्। नाद्यः, अकार्यकारणानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, किञ्च यो येनाविनाभूतः स क्वचिदुपलभ्यमानोऽनुपयोगात्तं न गमयतीत्यलौकिकम्। द्वितीये तु कथं न स्थाणौ कर्मानुमानम्। अनुमितमपि कर्म कल्पनागौरवभयादपनीयत इति चेत् (न) प्रमाणसिद्धेऽर्थे तद्भयाभावात्।

परि०— अस्माकमिति। घटसंयोगः पटे, पटसंयोगो घटे, घटपटौ विभक्तौ, इत्यत्रापि घटविभागः पटे, पटविभागो घटे, इत्येवं रूपेण, द्वयं द्व्याश्रयमित्यर्थः। 'न सर्वधर्म एकोऽस्ति समुदायस्तु भिन्नगः' इत्यदिना वैशेषिकनयेऽस्यार्थस्य व्यक्तत्वादिति भावः। शङ्कते **यद्गतमिति**। **सर्वस्येति**। श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागस्थाणुसंयोगविभागरूपसर्वस्येत्यर्थः। **विकल्पेति**। विकल्पे कृते कोऽपि कल्प उपपन्नो नेत्यर्थः। **एतावतीति**। जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः। **अकार्येति**। रूपरसाद्यनुमानानामित्यर्थः। नन्वनुमितस्यानुमापकजनकत्वेनैवोपयोगो नाभिमतः। किन्तु यथाकथञ्चिद्रसादिनाऽनुमितरूपादौ त्वस्ति स, इति वदन्तं प्रत्याह **किञ्चेति**।

यादु०— निपतत इति। देशान्तरादिति शेषः। **उत्पतत इति**। स्थाणोरिति शेषः। **स्थाणुकर्मानुमानस्येति**। स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यामिति शेषः। **सर्वस्येति**। स्थाणुश्येनसंयोगविभागयोर्देशान्तरसंयोगविभागयोश्चेत्यर्थः।

वं०प०— द्व्याश्रयाविति। एक एव संयोगः, एक एव विभागो द्विष्ठ इत्यर्थः। **संयोगविभागद्वयम्** संयोगद्वयं विभागद्वयमित्यर्थः। 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगि'ति वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम्। **ताभ्यां** द्विष्ठाभ्यां संयोगविभागाभ्याम्। तथा च हेतुमति सर्वत्र साध्यसत्ताया आवश्यकत्वात् कर्मानुमापकश्येनसंयोगादेः

द्विष्ठत्वात् संयोगाश्रययोः श्येनस्थाण्वोरुभयत्रापि कर्मानुमानं स्यादिति भावः। इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति**। **श्येन एवेति**। श्येनश्चलतीति प्रत्ययवदित्यर्थः। **निपतत इति**। ऊर्ध्वदेशादधोदेशनिष्ठं स्थाणुं प्रति नितरां पतत आगच्छत इत्यर्थः। **उत्पतत इति**। स्थाणोः सकाशादूर्ध्वदेशं प्रति पतत इत्यर्थः। अनुमिते इत्यनन्तरं तेन कर्मणेति शेषः। **कर्मान्तरं** स्थाणुकर्मभिन्नं कर्म। **तदनुगुणं** देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुकूलम्। **कुत इति**। स्थाणुकर्मणोः देशान्तरसंयोगादिकारणत्वाभावेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यां स्थाणौ कर्मानुमानं तु स्यादेवेति तत्रापि चलतीति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। शङ्कते **यद्गतं हीति**। घटादिरूपं कार्यं भूतलादिगतं सदुपलभ्यते। तत्कारणस्य कालादृष्टादेः कपालद्वयसंयोगस्य वा तद्गतत्वाभावात् औत्सर्गिक इत्युक्तम्। **श्येनेति**। स्थाणुश्येन-संयोगविभागदेशान्तरसंयोगविभागरूपं च कार्यं, श्येनगतमेवोपलभ्यत इति तत्रत्यमेव कर्म कारणतया कल्पनीय-मित्याशयः। उपयोगो जन्यजनकभावादिरूपः। **एतावतीति**। जन्यजनकभावरूपोपयोगे सति व्याप्तिपक्षधर्म-तावत्त्वमित्येतावतीत्यर्थः। **अकार्येत्यादि**। रसाद्रूपानुमाने उपयोगाभावादिति भावः। **अलौकिकमिति**। हस्त्यविनाभूतो हस्तिपो देशान्तरे उपलभ्यमान उपयोगाभावेऽपि हस्तिनं गमयत्येवेति लोकदृष्टत्वेन, प्रकृतेऽपि स्थाणुश्येनसंयोगस्य कर्माविनाभूतत्वेन श्येन इव स्थाणावप्युपलभ्यमानस्यापि उपयोगाभावेऽपि स्थाणौ कर्म-गमकत्वं स्यादेवेति, तत्रापि चलतीति प्रत्ययो दुर्वार इति भावः। **कथमिति**। स्थाणुः कर्मवान् श्येनसंयोग-विभागवत्त्वात् श्येनवत् इत्यनुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्त्वादिति भावः। **कल्पनागौरवेति**। श्येनकर्मणैव संयोगादिकार्यस्योपपत्तौ, स्थाणुकर्मणोऽपि तत्र कारणत्वकल्पने गौरवमित्यर्थः। प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वा-ददोष इत्याह **प्रमाणेति**।

आनन्दः— संयोगविभागाभ्यां कर्मानुमानं किं एकत्र उतोभयत्र। नाद्यः। तथा सति यत्र कर्म नास्ति तत्र हेतुसत्त्वेनानैकान्त्यापातात्। न द्वितीय इत्याह **अपि चेति**। ननु भवन्मते संयोगस्य स्वाश्रयताया अभावात् भवन्मतानुसारे संभवत्येवेत्यत आह **अस्माकमपीति**। **अथोच्येतेति**। तथा च संयोगविभागवत्त्वमात्रहेतुः किन्तु पूर्वोत्तरदेशसंयोगविभागवत्त्वं तथा च न स्थाणौ कर्मानुमानमिति भावः। स्थाणुकर्मानुमानस्य तु कुतो निवृत्तिरिति। न च स्थाणुकर्माभावेऽपि संयोगविभागोत्पत्त्या स्थाणौ कर्मणो बाधितत्वान्न कार्यसिद्धिरिति वाच्यम्। स्थाणुकर्मबाधः किं प्रत्यक्षेणोतानुमानेन। कर्मप्रत्यक्षत्ववादिना प्रत्यक्षेण तद्बाधस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न द्वितीयः हेत्वन्तरेण स्थाणौ कर्माभावे साध्यमाने संयोगविभागवत्त्वेन सत्प्रतिपक्षत्वादिति ध्येयम्। ननु न संयोगवत्त्वमात्रेण स्थाणौ कर्मानुमानं अप्रयोजकत्वात्। न च तर्हि संयोगवत्त्वं कथं स्यादिति वाच्यम्। (तेनेति भाव्यमिति भाति।) श्येन कर्मणैव तत्संभवात्। न च तद्गतं कार्यं तद्गतमेव कारणमिति नियम इति वाच्यम्। अस्यौत्सर्गिकत्वादिति शङ्कते **यद्गतमिति**। **अकार्यकारणेति**। रसाद्रूपानुमानस्येत्यर्थः। ननु नात्रोप-योगशब्देन कारणवत्त्वमात्रमुच्यते कारणत्वं वा तदवच्छेदकत्वं वा तत्र रसाद्रूपानुमाने रूपस्य कारणत्वाभावेऽपि कारणतावच्छेदकत्वेन तदुच्छेद इत्यत आह **किं चेति**।

कं०रा०— **संयोगविभागद्वयमिति**। श्येनप्रतियोगिकः संयोगः स्थाणौ स्थाणुप्रतियोगिकः संयोगः श्येने तथा श्येनप्रतियोगिकविभागः स्थाणौ स्थाणुप्रतियोगिकविभागः श्येन इत्येवं संयोगविभागद्वयमस्मन्मते द्व्याश्रयमित्यर्थः। **अकार्येति**। अकार्येण रसादिनाऽकारणस्य रूपादेर्यदनुमानं तदुच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः। **प्रमाणेति**। संयोगविभागलक्षणकार्यरूपप्रमाणासिद्धे स्थाणुकर्मणि कल्पनागौरवदोषादित्यर्थः।

श्रीनिधि०— **संयोगविभागद्वयमिति**। संयोगद्वयं विभागद्वयं इत्यर्थः। संयोगादेरेकत्वानङ्गीकारादिति भावः। कार्येण हि कारणमनुमातव्यम्। श्येनसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वमस्ति। तथा च कथं तेन तदनुमान-मित्याशयमविद्वान् शङ्कते **अथोच्येत इत्यादिना**। आश्रयं स्पष्टयन् भ्रान्तोऽसीत्याह **स्थाणुकर्मणा हीति**। **कुतो निवृत्तिरिति**। स्थाणुगतसंयोगादिनेति शेषः। असमवायिकारणस्य कार्यदिशे सत्त्वनियमादिति भावः। **अकार्यकारणेति**। यथा रसेन रूपं अनुमीयत। न हि रसे रूपस्य रूपे वा रसस्योपयोगोऽस्तीति भावः।

शे०वा०— परस्य मतमिति वदतां संयोगादेर्द्व्याश्रयत्वं न वास्तवम्। 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक्। अन्योन्यप्रतियोगेन' इत्यादिनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति सूचितं भवति। **उभयत्र कर्मानुमातव्यमिति**। संयोगरूपस्य विभागरूपस्य वा गत्यनुमापकलिङ्गस्य श्येन इव स्थाणावपि सद्भावादिति भावः। ननु संयोगमात्रं विभागमात्रं वा गत्यनुमापकमङ्गीक्रियते। येन निपातदशायां संयोगस्य उत्पातदशायां च विभागस्य श्येन इव स्थाणावपि सत्त्वात् स्थाणावपि गत्यनुमानं प्रसज्येत। किं नाम मिलितसंयोगविभागयोरेव गत्यनुमापकत्वम्। ततश्च निपातदशायामुत्पातदशायां च संयोगमात्रस्य विभागमात्रस्य वा स्थाणौ सत्त्वेऽपि संयोगविभागयो-र्मिलितयोस्तत्राभावान्न स्थाणौ कर्मानुमानं, किन्तु श्येन एवेति चेन्न। तथाऽप्युत्पत्त्य निपतिते श्येने, स्थाणौ संयोगविभागयोर्मिलितयोरपि सद्भावेन गत्यनुमानापरिहारादिति भावः। ननु गत्यनुमानलिङ्गयोः संयोगविभागयोः स्थाणौ सत्त्वात् अस्तु तत्रापि ताभ्यां गत्यनुमानमित्यत आह **तथा चेति**। संयोगविभागानुमितकर्मालम्बनः श्येनश्चलतीति यथा प्रत्ययः, तथा तदनुमितकर्मालम्बनः स्थाणुः चलतीति प्रतीतिः स्यादित्यर्थः। उपलक्षण-मेतत्। कर्मप्रत्यक्षत्ववादिनो मम योग्यस्य कर्मणोऽनुपलम्भेनाभावनिश्चयेन बाधितत्वान्न गत्यनुमानसम्भव इत्यपि द्रष्टव्यम्।

ननु संयोगविभागयोः कारणतया क्रियानुमापकत्वात् श्येनक्रियाया निपततः श्येनस्य पूर्वदिशविभागं प्रत्युत्पततः श्येनस्य, उत्तरदेशसंयोगं प्रति च कारणत्ववत् निपततः श्येनस्योत्तरदेशसंयोगं प्रत्युत्पततः श्येनस्य, पूर्वदिशविभागं प्रत्यपि कारणत्वेन संयोगविभागाभ्यां श्येनकर्मानुमानसम्भवेऽपि स्थाणुकर्मणो निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, यौ स्थाणुसंयोगविभागौ तौ प्रति कारणत्वेऽपि निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, यौ पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ तौ प्रति अकारणत्वेन संयोगविभागाभ्यां न स्थाणुकर्मानुमानसम्भव इति कथं तत्र चलतिप्रत्ययापादनमित्याशयेन गूढाभिसन्धिः शङ्कते **अथेति**। आद्यप्रतिज्ञायां हेतुमाह **निपतत इति**। द्वितीयप्रतिज्ञायां हेतुमाह **श्येने त्विति**। **उपपद्येते देशान्तरसंयोगविभागाविति**। तौ प्रत्यपि तस्यैव कारण-

त्वादिति भावः। एतेन निपतत उत्पततश्च श्येनस्य, पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगाहेतुत्वेन स्थाणुकर्माननुमाने निपतत उत्पततः श्येनस्यैव उत्तरपूर्वदिशसंयोगविभागाहेतुत्वान्न श्येनकर्मणोऽप्यनुमानमिति शङ्का परिहृता भवति। आशयमजानानः परिहरति **स्थाणुकर्मणा हीति श्येनस्य देशान्तरसंयोगविभागोत्पत्त्यनुपपत्ताविति**। पूर्वोत्तर-देशविभागसंयोगोत्पत्त्यनुपपत्तावित्यर्थः। **तदनुगुणमिति**। श्येनस्य पूर्वदिशविभागोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्यनुगुण-मित्यर्थः। **स्थाणुकर्मानुमानस्येति**। स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यामिति शेषः। निपतत उत्पततश्च पूर्वोत्तर-देशविभागसंयोगोपपादकतया श्येनकर्मण इव तस्यैव श्येनस्य स्थाणुसंयोगविभागोपपादकतया स्थाणुकर्मानु-मानमनिवार्यमिति भावः। पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **श्येनकर्मणैवेति**। श्येनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ प्रति स्थाणुकर्मणः कारणत्वासम्भवेन तौ प्रति श्येनकर्मैव कारणतया तावदनुमातव्यम्। ततश्चानुमितेन तेन श्येनस्य पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगयोरिव स्थाणुश्येनसंयोगविभागयोरप्युपपत्तौ किं स्थाणुकर्मणेति भावः। ननु न श्येन-कर्मणा स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागयोरुपपत्तिः। यन्निष्ठं हि कार्यमुपलभ्यते, तत् तन्निष्ठेनैव कारणेन भाव्यमिति व्याप्त्या श्येनकर्मणः स्थाणुनिष्ठत्वाभावेन तन्निष्ठसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वायोगादित्याशङ्कानिरासायोक्तं यद्वतं हि कार्यमिति। **अकार्येति**। रसेन रूपानुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेऽपि उपयोगाभावाद्रसवत्त्वहेतुः अनवगमकः स्यादित्यर्थः। विशिष्टसामग्र्यभावादिति भावः। **द्वितीये त्विति**। व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्यैवानुमितिसामग्रीत्व-मिति द्वितीय इत्यर्थः। **कथं नेति**। व्याप्तिपक्षधर्मतामात्रस्य प्रकृतेऽपि सत्त्वादिति भावः।

स०व्र०— द्विपूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगौ प्रति श्येनदेशयोराश्रयत्वेन स्थाणोस्तदाश्रयत्वाभावेऽपीत्यर्थो यदा निपततः श्येनस्य पूर्वदिशविभागः उत्पन्नः तदोत्पन्नो यो स्थाणुश्येनसंयोगः उत्पततश्चोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिकालतः स्थाणुश्येनविभागः तौ प्रति स्थाणोराश्रयत्वस्य विद्यमानत्वेन सकर्मानुमानमेवेति निवार्यमिति गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह **स्थाणुकर्मानुमानस्येति**। **श्येनकर्मणैवेति**। पूर्वोत्तरदेशविभागसंयोगयोः स्थाणुश्येनसंयोगविभागयोश्चोपपत्तौ किं स्थाणुकर्मणेति भावः। ननु श्येनकर्मणा स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागयोरुत्पत्तिर्यन्निष्ठं कार्यं तत् तन्तुनिष्ठेनैव कारणेन भवतीति व्याप्तेः श्येनकर्मणः स्थाणुनिष्ठत्वाभावात् न तन्निष्ठसंयोगविभागौ प्रति कारणत्वमित्यतः तद्वतं कार्यमिति वाक्यं तत्परिहारकमिति ध्येयम्। **अकार्येति**। शिंशुपात्वेन वृक्षत्वानुमाने व्याप्तिपक्षधर्मतावत्वेऽपि प्रयोगाभावात् शिंशुपात्वहेतुरागमः स्यादित्यर्थः।

विट्ठल०— **उभयत्रानुमातव्यमिति**। अनुमापकस्योभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः। कार्यात्खलु कारणानुमानं न च श्येनसमवेतसंयोगादिकं प्रति स्वेन कर्मणः कारणत्वम् अतो न स्थाणौ कर्मानुमानमिति शङ्कते **अत्रोच्येत इति**। **निपतत इति**। स्थानान्तरा स्थाणुं प्रति निपतत इत्यर्थः। **उत्पतत इति**। स्थाणोः प्रकाशादन्यत्रोत्पतत इत्यर्थः। मास्तु श्येनसमवेतसंयोगादिना स्थाणौ कर्मानुमानं स्थाणुसमवेतसंयोगादिना कार्येण स्थाणौ कर्मानुमानं किं न स्यादिति परिहरति **तदनुपपन्नमिति**। तदेवोपपादयति **यद्वतं हीति**। शङ्कते **श्येनकर्मणैवेति**। सर्वस्य स्थाणुसमवेतस्य श्येनसमवेतस्य सर्वस्य संयोगादेरित्यर्थः। **अकार्यकारणेति**। अकार्येण रसादिना अकारणस्य रूपादेर्यदनुमानं तदुच्छेदप्रसङ्गादुपयोगे सत्येवानुमापकमित्यनुपपन्नमित्यर्थः।

चषकः— संयोगादेः क्रियानुमापकताम् अनैकान्त्येनापहस्तयते **अपि चेति** । **परस्य** नैयायिकस्य । **अस्माकं** उत्तरवादिनाम् । 'संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक्पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेने'त्यादिनोपपत्तेरभिधास्य-मानत्वादिति ध्वन्यते । 'श्येनः क्रियावान् स्थाणुसंयुक्तत्वात् भित्त्यादिरूपपूर्वदेशविभक्तत्वात् च' इत्यनुमाने न्यायनये सिद्धान्ते च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे स्थाणौ भित्त्यादिरूपपूर्वदेशे च सत्त्वेनानैकान्त्यात् व्यक्त्यैक्यानैक्ययोरकिञ्चित्करत्वादित्याशयः । अथ धूमादेः कारणीभूतस्वसमानाधिकरण-वह्न्यनुमापकतेव संयोगविभागयोरपि स्वसमानाधिकरणकारणीभूतक्रियानुमापकतैव उपेयत इति देशान्तरा-न्नियतश्येननिष्ठतदवधिकविभागं प्रति ऊर्ध्वदेशं प्रति उत्पतच्छ्येननिष्ठतद्देशसंयोगं प्रति च श्येननिष्ठक्रियाया एव हेतुतया स्थाणुवृत्तिक्रियायाः तदहेतुतया श्येने ताभ्यां तस्याः साधनेऽपि न स्थाणौ ताभ्यां तत्साधनसम्भव इति न चलनप्रतीतिप्रसञ्जनावकाश इति गूढाशयः पूर्ववादी शङ्कते **अथेति** । **औत्सर्गिको न्याय इति** । प्रकृतसाध्याभिमतक्रियाव्याप्यतावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छिन्नसंयोगविभागसमवधाने तद्धर्मावच्छिन्नसमवहितेराव-श्यकत्वादिति भावः । **सर्वस्य** स्थाणुश्येनसंयोगविभागदेशान्तरसंयोगविभागरूपस्य । **एतावती** उपयोगांशेनापि घटिता । **अलौकिकं** लोकावगतमर्यादामतिक्रान्तम् । **अकार्येति** । रसेन रूपानुमान इत्यर्थः ।

३९ सु०— नन्वीश्वरानुमानेऽपि अनेकेश्वरकल्पना एवं सति स्यात् । न स्यात्, वैषम्यात् । कार्यत्वं हि क्षित्यादीनां कर्तृत्वमात्रमवगमयत्तदेकत्वानेकत्वयोरुदासीनमेव । ततस्तदनेकत्वशङ्कायां कल्पनागौरवपराहतायामेकत्वे पर्यवस्यति । इह तु संयोगविभाग-लक्षणेन कार्येण स्थाणावेव कर्मण्यनुमिते कथं कल्पनागौरवेण तदपनयनम् ।

अथोच्येत, "अन्यथाऽप्युपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मानुमानं, न च 'अयमर्थापत्तिदोषो नानुमानस्ये'ति वाच्यम्, अन्यथाऽप्युपपत्तिशङ्कायामनुमानेऽपि व्याप्तिसन्देहापत्तेरि"ति, तदनुपपन्नम् । अत्र हि स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागावकारणकावेव स्यातामिति वा शङ्कनीयम्, श्येनगतेनैव कर्मणा भवेतामिति वा । नाद्यः, व्याहतायाः शङ्काया अनुत्थानात् । न द्वितीयः, तत्तदवयवगतपरित्यागेन अन्यगतस्य कारणतायाः क्वाप्यनुपलब्धत्वेन निर्मूलायाः शङ्काया अनुदयात् । कर्मैव तथाविधमुपलब्धमिति चेन्न, तस्येदानीं कल्प्य-मानत्वात् ॥ प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः, प्रतिपन्नतत्स्वभावानुसरणसंभवात् ।

किञ्च संयोगादिना क्रियानुमाने यावत्सत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्गः । संयोगेन क्रिया-विनाशान्नेति चेन्न, क्रियाविनाशस्याप्यप्रत्यक्षतावादे दुरवबोधत्वात् । न हि कार्यजन्म कारणविनाशेन व्याप्तम्, येन संयोगोत्पत्त्या कर्मविनाशोऽनुमीयेत । पटोत्पत्तावपि तन्तु-

संयोगादेरविनाशात् ॥ नापि संयोगजननं क्वापि कर्मविनाशाऽविनाभूतमनुभूतम् । कर्मावस्थाने सदा संयोगाद्युदयसमासत्तिरिति चेत्, तत्किं यावत् कारणं तावत् कार्यान्तरजननम् । मा हि भूत् यावत्तन्तुसंयोगसद्भावं पटपरम्परोत्पादः, यावत्कर्मसद्भावं संयोगोत्पादस्तु न निश्चितः ॥ अपि चाप्रत्यक्षे(पि) व्योम्नि संयोगविभागावपि अप्रत्यक्षाविति पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययो न स्यात् । वियति विततालोकावयविनि (बहु)विहगविभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति चेत्, तथाऽपि दीपिकाऽऽलोकगतिप्रतीतेरशक्यत्वापरिहारात्।

परि०— श्येनस्थाणुसंयोगादौ स्थाणुकर्मणा न व्याप्तिरिति शङ्कामनूद्य निराह **अथोच्येतेति** । **तत्तदिति** । कार्याधिकरणमत्र तत्पदेन परामृश्यते । तद्गतस्य कार्याश्रयगतस्य तदवयवगतस्य कार्याश्रयावयवगतस्य च परित्यागेनेत्यर्थः । तन्तुषु विद्यमानः पटः तन्तुगतसंयोगासमवायिकारणको दृष्टः । पटगतरूपादिकार्यं पटावयवतन्तुगतरूपादिकारणकं दृष्टम् । पटगतद्वित्वाद्यपि पटगतैकत्वादिकारणकं दृष्टमितीहापि स्थाणुगतः संयोगः स्थाणुकर्मणा तदवयवकर्मणा वा स्यान्न त्वन्यगतेनेति भावः । अयं च दोषस्तवापि तुल्य इत्यत आह **प्रत्यक्षकर्मेति** । संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयत इत्यतः किं कार्यजन्म स्वसमवायिकारणविनाशकमिति व्याप्त्या संयोगजन्मना कर्मनाशोऽनुमीयते अथ संयोगजन्म स्वहेतुकर्मनाशकमिति व्याप्त्या । आद्यं निराह **न हीति** । अन्त्यं निराह **नापीति** । दृष्टान्ताभावान्नेत्थमपि व्याप्तिरिति भावः । सदा संयोगविभागोदयानापत्तिः कर्मनाशे लिङ्गमस्तु व्याप्तिश्च व्यतिरेकयोरिति भावेन शङ्कते **कर्मावस्थान इति** । अत्रापि किं पूर्ववत् सामान्यतो व्याप्तिः उत विशिष्य । आद्यमाक्षिपति **तत्किमिति** । किमित्याक्षेपे । यावत्कारणसत्त्वं कार्यान्तरजननं नेत्यर्थः । कुतो नेत्यत आह **मा हीति** । यावत्तन्तुसंयोगसद्भावमित्यव्ययीभावः । यावति काले तन्तुसंयोगसद्भावः तावत्यपि काले पटपरम्परोत्पादो हि यस्मान्मा भूत्तस्मादिति योजना । अन्यथा सोऽपि स्यादेवेति भावः । द्वितीयं निराह **यावदिति** । **न निश्चित इति** । कर्मणोऽप्रत्यक्षत्वेन संप्रतिपन्नदृष्टान्ताभावादिति भावः । **असौ प्रत्यय इति** । अनुमानाद्युपनीते गगने पतति पतत्रीति प्रत्यय इत्यर्थः । **दीपिकेति** । प्रदीपे नीते सति तदालोकस्यापि गगने गतिर्दृश्यते । तत्प्रतीतिरशक्या स्यात् । आलोकान्तरसंयोगस्यानुपलम्भान्महान्धकारे तदभावाच्चेति भावः ।

यादु०— **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ । तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा, तदवयवगतस्य वा असमवायिकारणत्वं वाच्यं नान्यगतस्य । न च संयोगादे-

द्विष्ठत्वात् श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य काप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येन-संयोगादिजननसंभवेऽपि, स्थाणौ तज्जननासम्भवादित्याशयात् । **तथाविधमिति** । परत्रारम्भकत्वमित्यर्थः । **तस्येति** । परत्रारम्भकत्वस्येत्यर्थः । ननूक्तव्यभिचारेण सामान्यतः कार्यजन्मनः कारणविनाशव्याप्त्यभावेऽपि विशेषाकारेण संयोगलक्षणकार्यजननं कर्मरूपकारणविनाशाऽविनाभूतमित्युच्यते अतो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह **नापि संयोगेति** । दृष्टान्ताभावादिति भावः । यावत्कारणं तावत्कार्यान्तरजननमिति सामान्यतो व्याप्त्य-भावेऽपि यावत्कर्मरूपं कारणं तावत्संयोगादिरूपकार्योत्पाद इति विशेषतो व्याप्त्यभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह **यावत्कर्मेति** । पूर्व एवाभिप्रायः । **वियति वितततेति** । तथा च तत्रालोकपक्षिसंयोगादेरेवानुमापकत्वं न गगनपक्षि-संयोगादेरिति भावः । **तथाऽपीति** । अन्धकार इति शेषः । तथा च तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मते अद्रव्यत्वेनानन्यगत्या गगनदीपिकालोकसंयोग एवानुमापको वाच्यः । स च प्रत्यक्ष इति तत्र दीपिकालोकगति-प्रतीतिरशक्या स्यादिति भावः।

वं०प०— **स्यादिति** । अनुमानरूपप्रमाणसिद्धत्वेन गौरवभयाभावादित्याशयः । **अन्यथाऽपीति** । श्येन-संयोगादिरूपकार्यस्य स्थाणुकर्म विनाऽप्युपपत्तेरित्यर्थः । **व्याप्तीति** । अर्थापत्तौ यदाऽन्यथाऽप्युपपत्तिः तदा-ऽनुमानेऽपि संयोगादिरूपं कार्यं साध्यभूतस्थाणुक्रियां विनाऽपि सम्भवतीति हेतोः अन्यथासिद्धिशङ्कया व्याप्ति-सन्देहापत्तेरित्यर्थः । **तत्तदवयवेति** । यथा पटरूपं कार्यं यत्राश्रये तन्तौ दृश्यते, तद्गतस्येव तन्तुद्वयसंयोगस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथा पटगतरूपाख्यं कार्यं यत्राश्रये पटे दृश्यते, तदवयवभूततन्तुगतस्यैव रूपस्य तत्प्रत्यसमवायिकारणत्वं दृष्टम् । तथा च श्येनकर्मणैव स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ भवेतामित्यङ्गीकारेऽसम-वायिकारणभूतश्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वं स्यात् । असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यजनकस्य दृष्टत्वात् । श्येनकर्मणा च स्थाणौ संयोगादिजननं न युक्तम् । स्थाणोः संयोगं प्रति श्येनकर्मणः स्वाश्रय-स्वाश्रयावयवसमवेतत्वयोरभावादित्यर्थः । **निर्मूलायाः शङ्काया इति** । स्थाणौ प्रतीतौ संयोगविभागौ श्येनकर्मणैव भवेतामिति शङ्काया इत्यर्थः । ननु न निर्मूलेयं शङ्का । दृष्टत्वादित्याशङ्कते **कर्मैवेति** । स्वाश्रयस्याश्रयसमवेत-परित्यागेन परत्रारम्भकं श्येनकर्मैवोपलब्धमित्यर्थः । **तस्येदानीमिति** । श्येनकर्मणः परत्रारम्भकस्येदानीं कल्प्य-मानत्वेन विप्रतिपन्नत्वादित्यर्थः । कर्मणः प्रत्यक्षत्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह **प्रत्यक्षकर्मवादे त्विति** । कर्मस्वभावो यथा प्रतिपन्नः तथा तदनुसरणसम्भवात् । प्रत्यक्षेण च श्येनकर्मणा श्येन एव संयोगविभागौ प्रतीयेते न स्थाणौ । श्येनश्चलतीति चलनं च श्येन एव प्रतीयते न स्थाणौ । अतो न कोऽपि दोष इति भावः । न च वाच्यं संयोगादे-द्विष्ठत्वेन श्येनकर्मजन्यसंयोगादेः स्थाण्वादावपि सत्त्वेन परत्रारम्भकत्वं प्राप्तमेवेति । स्यादयं दोषः संयोगादे-द्विष्ठत्ववादे, नास्माकम् । अस्माभिः स्थाणुप्रतियोगिकसंयोगादेः श्येननिष्ठत्वस्यैवाङ्गीकारेण स्थाणुगतत्वा-भावादित्यवधेयम् । **यावत्तत्सत्त्वमिति** । अनुमापकसंयोगादिकं यावत्कालपर्यन्तमस्ति तावत्कालपर्यन्तमपि चलनं स्यात् । तथा च यावत्तत्सत्त्वं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । कार्योत्पत्त्या तत्कारणविनाशोऽनुमीयत इति चेत् तत्राह **न हीति** । व्याप्त्यभावमेव दर्शयति **पटोत्पत्ताविति** । ननु सर्वकार्योत्पत्तेः कारणविनाश-

व्याप्तत्वाभावेऽपि संयोगरूपकार्योत्पत्तिः तत्कारणकर्मविनाशाऽविनाभूतेति चेत्तत्राह **नापीति** । अविनाभावा-नङ्गीकारे बाधकं प्रमाणमाशङ्कते **कर्मेति** । संयोगोत्पत्त्या कर्मनाशानङ्गीकार इत्यर्थः । **समासत्तिः** प्राप्तिः । **संयोगेति** । पक्षिसंयोगेत्यर्थः ।

आनन्दः— अयमिति । अन्यथोपपत्तिरूपः । **व्याहताया इति** । संयोगविभागयोः कार्यत्वेन सकारणत्वा-त्सकारणमकारणकमित्युक्ते व्याघात इत्यर्थः । **तत्तदवयवगतेति** । तत्तदवयवगतेत्यत्र तदेव (?)च्छब्देन स्थाणुर्वा संयोगादिर्वा । नाद्यः स्थाणुसंयोगादौ स्थाणुकर्मण एव कारणत्वेनावयवग्रहणायोगात् । न द्वितीयः संयोगस्य गुणत्वेनावयवाभावादिति चेन्न । द्वितीयपक्षाश्रयणात् । न चोक्तदोषः । अवयवशब्देन समवायिकारणग्रहणादिति न कश्चिद्दोषः । अन्यथा पटरूपस्यापि स्वावयवगतपरित्यागेनान्यगतकारणेनैवोत्पादः स्यादित्यर्थः । न चानुमानेन तद्बाधो भविष्यतीति वाच्यम् । तर्ह्यनुमानं सामान्यव्याप्त्या वा विशेषव्याप्त्या वा । आद्ये आह **न हीति** । कुतो नेत्यत आह **पटोत्पत्ताविति** । द्वितीय आह **नापीति** । **अपि चेति** । संयोगप्रत्यक्षसम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादिति भावः । **विपत्तीति** । पतत्रिण आलोकावयविना सह ये बहवः संयोगविभागाः तन्निबन्धन इत्यर्थः । **तथापीति** । तत्रालोकावयविनो भावेन तेन सह संयोगादेर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।

कं०रा०— एवं सतीति । प्रमाणसिद्धेऽर्थे कल्पनागौरवदोषाभाव इत्यर्थः । **तत इति** । कार्यत्वरूप-प्रमाणस्य कर्त्रनेकत्वे उदासीनत्वेन तस्याप्रामाणिकतया कर्त्रनेकत्वशङ्कायां कल्पनागौरवपराहतायां कार्यत्वरूप-प्रमाणं कर्त्रेकत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः । **अन्यथाऽपीति** । श्येनकर्मणापि श्येनस्थाणुसंयोगादेरुपपत्तेर्न स्थाणौ कर्मानुमानमित्यर्थः । **न चेति** । अन्यथाऽप्युपपत्तिरूपोऽयं दोषोऽर्थापत्तेरेव नानुमानस्येति न वाच्यम् । अन्यथा-ऽप्युपपत्तिशङ्कायां व्याप्तिसन्देहापत्त्याऽनुमानेऽप्यन्यथोपपत्तेर्दोषत्वादित्यर्थः । ननु पटोत्पत्तावपि तन्तुसंयोग-विनाशाभावेन कार्यमात्रजननस्य कारणविनाशव्याप्तत्वाभावेऽपि संयोगरूपकार्यजननस्य कर्मरूपकारणविनाश-व्याप्तत्वात् तेन तदनुमानं संभवतीत्यत आह **नापीति** । तन्तुसंयोगजननानन्तरमपि कर्मावस्थाने संयोगादि-कारणस्य कर्मणः सत्त्वेन तदा संयोगाद्युदयापत्त्या संयोगजनने सति कर्मविनाशावश्यंभावस्य निश्चिततया संयोगजननं कर्मविनाशाविनाभूतत्वेन निश्चितमेवेत्याशयेन शङ्कते **कर्मावस्थान इति** । ननु यावत्कारणं वर्तते तावत्कार्यान्तरजननमिति सामान्यनियमस्य यावत्तन्तुसद्भावं पटपरम्परोत्पादाभावेनाभावेऽपि यावत्कर्मसद्भावं संयोगोत्पाद इति विशेषनियमस्य सत्त्वात्संयोगजननानन्तरमपि कर्मावस्थानं सदा संयोगाद्युदयापादनं संभवतीत्यत आह **यावत्कर्मसद्भावमिति** । **वियतीति** । आकाशे विततो योऽयमालोकावयवी तन्निष्ठौ यौ विहगविभागसंयोगौ तयोः प्रत्यक्षत्वात् तद्रूपलिङ्गनिबन्धनः पतति पतत्रीति प्रत्यय इत्यर्थः । **दीपिकेति** । आकाशे दीपिकालोके गच्छति सति दीपिकालोके गच्छतीति या प्रतीतिः तस्या गत्यनुमापकयोर्व्योमसंयोग-विभागयोरप्रत्यक्षत्वात् तत्प्रत्यक्षयोश्च द्रव्यान्तरसंयोगविभागेनाशक्यसमाधानत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— इह त्विति । संयोगादिकार्यस्य स्वदेशगतासमवायिकारणेन व्याप्तेरिति भावः । **समासत्तिरिति** । सताथ्य(?)मित्यर्थः ।

शे०वा०— एवं सतीति । कल्पनागौरवस्यादूषणत्व इत्यर्थः, न तु प्रमाणसिद्धेऽर्थेऽदूषणत्व इत्यर्थः । कर्त्रनेकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादिति ज्ञेयम् । यद्वा कर्त्रनेकत्वमपि प्रमाणसिद्धमेव विचित्रकार्यस्य प्रासादादेरनेककर्तृकत्वदर्शनादिति शङ्कितुर्हृदयम् । **अन्यथाऽपीति** । स्थाणुकर्मणा विनाऽपीत्यर्थः । **अनुत्थानादिति** । व्याघातावधित्वादाशङ्काया इति भावः । **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ तद्गतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते, तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वा, असमवायिकारणत्वं वाच्यम् । तन्तुगततया दृश्यमाने कार्ये पटे, तद्गतस्य तन्तुसंयोगस्य पटगततया दृश्यमानकार्ये तद्रूपे पटावयवतन्तुगतरूपस्य च असमवायिकारणतादर्शनात् । न त्वन्यगतस्येति कथं श्येनकर्मणा स्थाणावगतेन तदवयवागतेन स्थाणौ संयोगाद्युत्पत्तिरिति भावः । न च संयोगादेर्द्विष्ठत्वपक्षे श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येने संयोगादिजननसम्भवेऽपि, स्थाणौ तज्जननासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । अत एव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यादित्युत्तरत्र तथैव वक्ष्यतीति ध्येयम् । **तथाविधमिति** । परत्रारम्भकमित्यर्थः । **तस्येति** । परत्रारम्भकत्वस्येत्यर्थः । कथं तर्हि कर्मप्रत्यक्षत्वपक्षेऽपि श्येनकर्मणः परत्रारम्भकत्वमित्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

ननु संयोगोत्पत्त्यन्तरं क्रियाया नष्टत्वान्न यावत्संयोगादिसत्त्वं चलतिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्याशङ्कते **संयोगेनेति** । ननु संयोगोत्पत्त्यैव कर्मविनाशानुमानान्न तस्य दुरवबोधत्वमित्यतः किमत्र 'यत्र कार्य जन्म, तत्र कारणविनाशः' इति सामान्यव्याप्तिरभिमता, किं वा यत्र संयोगजन्म 'तत्र तत्कारणकर्मविनाशः' इति विशेषव्याप्तिरिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं व्यभिचारेण दूषयति **न हीति** । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । दृष्टान्ताभावादिति भावः । किमत्र यावत्कालं कारणं, तावत्कालं कार्यान्तरजननम् इति सामान्यव्याप्तिरभिमता, किं वा यावत्कालं कर्मरूपकारणं तावत्कालं संयोगादिरूपकार्योत्पाद, इति विशेषव्याप्तिरभिमतेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराचष्टे **तत्किमिति** । कारणावस्थानावधिकार्योत्पादाभ्युपगमे बाधकमाह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः । तथा च व्यभिचारान्न सामान्यव्याप्तिराश्रयितुं युक्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति **यावत्कर्मेति** । दृष्टान्ताभावान्न विशेषव्याप्तिरिति भावः । **अप्रत्यक्ष इति** । इदं च पक्षिगगनसंयोगस्य अप्रत्यक्षतोपपादनाय विशेषणम् । ततश्च गगनस्याप्रत्यक्षत्वाद्गगनपक्षिसंयोगस्य न प्रत्यक्षत्वं ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षस्य, सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षसाध्यत्वादित्युक्तं भवति । **अप्रत्यक्षाविति** । तथा चानुमापकसंयोगविभागरूपलिङ्गज्ञानाभावान्न तत्र गत्यनुमानं स्यादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह **पततीति** । अत्रादौ ततश्चेति पूरणीयम् । तस्य च संयोगविभागानुमितकर्मालम्बनत्वासम्भवादित्यर्थः । न तत्र पक्षिगगनसंयोगविभागयोरनुमापकत्वं ब्रूमः, येनोक्तरीत्या लिङ्गज्ञानाभावाद्गत्यनुमानं न स्यात् किन्तु वियति विततालोकस्य पक्षिसंयोगविभागावेव तत्रानुमापकतयेप्येते । तयोश्च प्रत्यक्षतया तत्संयोगादेरपि प्रत्यक्षत्वसम्भवेन लिङ्गज्ञानसत्त्वाद्गत्यनुमानमनाकुलमेवेति अनुमितकर्मालम्बनत्वमेव पतति पतत्री गगन इति प्रत्ययस्य भविष्यतीत्याशङ्कते

वियतीति । अवयविनीत्यत:परं पतत्रिण इति शेषः । एकैकसंयोगविभागव्यक्तेरप्रत्यक्षत्वेऽपि सेनावनादिवत् तत्समुदायस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावेन बहुत्वेन संयोगविभागयोर्विशेषणं कृतम् । **विभागसंयोगनिबन्धनोऽसौ प्रत्यय इति** । संयोगाद्यनुमितकर्मालम्बनः पतति पतत्री गगन इति प्रत्यय इत्यर्थः । **तथाऽपीति** । वियति वितितालोकावयविपक्षिसंयोगविभागावाश्रित्य पतति पतत्री गगन इति प्रतीतिनिर्वाहेऽपीत्यर्थः । दीपिकालोकगतिप्रतीतेः गगने दीपिकालोको गच्छतीति प्रतीतेरित्यर्थः । तत्र दीपिकालोकगगनसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वान्न गत्यनुमापकत्वं वक्तुं युक्तम् । नापि पतति पतत्री गगन इत्यादाविव वियति विततालोकावयविनो यौ दीपिकालोकसंयोगविभागौ तयोस्तत्रालोकान्तराभावात् । न च तत्रापि वियति विततदीपिकालोकावयवस्य दीपिकालोकावयविना सह यौ संयोगविभागौ तयोरेव तत्र गमकत्वमिति वाच्यम् । अवयवावयविनोः संयोगविभागयोरसत्त्वात् । सत्त्वेऽपि वा इहालोकत्रसरेणुर्गच्छतीत्यादावगतिरेव, तत्र वियति विततालोकद्व्यणुकस्य त्रसरेणुसंयोगविभागयोः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षधर्मतयाऽप्रत्यक्षत्वात् । तथा च तत्र लिङ्गज्ञानाभावेन गत्यनुमानायोगान्न गच्छतीतिप्रत्ययस्यानुमितकर्मालम्बनत्वं युक्तमिति भावः ।

स०व्र०— नन्वीश्वरानुमानेऽपीति । कल्पनागौरवस्यादूषणत्वाङ्गीकार इत्येतावन्मात्रमेव एवमित्यस्यार्थः । ननु प्रमाणसिद्धेऽर्थे दूषणत्वमिति कर्त्रनेकत्वस्य प्रमाणासिद्धत्वादिति ध्येयम् । अथवा कर्त्रनेकत्वमपि प्रमाणसिद्धमिति शङ्कितुर्भ्रान्तिः । **तत्तदवयवगतपरित्यागेनेति** । स च तदवयवश्चेति तत्तदवयवौ तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वाऽसमवायिकारणत्वं वाच्यं नान्यगतस्येत्यर्थः । न च संयोगस्य द्विष्ठत्वात् श्येनकर्मापि कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येनसंयोगजननसम्भवेऽपि स्थाणौ संयोगजननासम्भवादिति भावः । **कर्मैवेति** । अन्यगतमपि कर्म संयोगादिकारणं दृष्टमित्यर्थः । ननु कर्मप्रत्यक्षतावादेऽपि श्येननिष्ठकर्मण एव स्थाणुनिष्ठसंयोगविभागकारणत्वेनाङ्गीकृतत्वात् तत्तदवयवगतपरित्यागेनान्यगतस्य कारणतायाः क्वापि नोपलब्धेरिति कथमित्यत आह **प्रत्यक्षकर्मवाद इति** । ननु संयोगोत्पत्त्यनन्तरमेव क्रियाया नष्टत्वात् न यावत्संयोगादि सत्त्वं चलतिप्रत्ययस्येत्यत आह **न हीति** । ननूक्तव्यभिचारेण सामान्यतः कार्यजन्मकारणविनाशयोर्व्याप्त्यभावेऽपि विशेषाकारेण संयोगलक्षणकार्यजननं कर्मरूपकारणविनाशाविनाभूतमित्युच्यतेऽतो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह **नापि संयोगजननमिति** । दृष्टान्ताभावान्नेयमपि व्याप्तिरिति भावः । कारणावस्थानावधिककार्योत्पादाभ्युपगमे बाधकमाह **मा हि भूदिति** । दृश्यते तावत्कर्मावस्थानावधिसंयोगसद्भावः, तेन सति कारणे कार्योत्पत्तिसमासत्तिः स्यादेवेति विशेषव्याप्त्यभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह **यावत्कर्मसद्भावमिति** । पूर्व एवाभिप्रायः । **अपि चेति** । अनुमापकस्याप्रत्यक्षत्वात् न तत्रेन्द्रियस्यैक्यापारौ(?) यक्षप इत्यर्थः । **वियति विततालोके इति** । तथा च गगनपक्षिसंयोगादेरप्रत्यक्षत्वादेवानुमापकत्वाभावेऽपि आलोकपक्षिसंयोगादेः प्रत्यक्षत्वेनानुमापकत्वं भविष्यतीति भावः । **तथाऽपीति** । आलोक अत्र देशे गच्छतीतिप्रत्ययः नालोकावयवसमूहः विभागादिनिमित्तक आलोकान्तराभावात् । तदवयवाश्रयणेऽपीहालोकत्रसरेणुर्गच्छति इत्यादि नोपपद्यते इत्यर्थः । केचित्तु अन्धकार इति शेषः ।

तथा च तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मते द्रव्यत्वेनानन्यगत्या गगनदीपिकालोकसंयोगादिरेवानुमापको वाच्यः । स चाप्रत्यक्ष इति तत्र दीपिकालोकगतिप्रतीतिरशक्या स्यादिति भाव इत्याहुः ।

विट्ठल०— प्रतिबन्दीमाशङ्कते **नन्विति** । **एवं सतीति** । प्रमाणसिद्धेऽर्थकल्पनागौरवस्यादूषणत्व इत्यर्थः । क्षितिपर्वताद्यनेकनिष्ठकार्यत्वस्याप्यनेकत्वेनानेककर्त्रनुमापकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । कार्यत्वस्य कर्तृमात्रव्याप्तत्वेन सामान्यतः कर्तृमात्रावगमकत्वं युज्यते । न चैवं प्रकृते स्थाणुश्येनसमवेतसंयोगादिरूपकार्येण कर्मण्यनुमातव्ये स्थाणावनुमितेन कर्मणा श्येनसंयोगाद्युपपत्तेः स्थाणौ कर्मानुमाने कुतः कल्पनागौरवमित्याशयेन प्रतिबन्दीं परिहरति **न वैषम्यादिति** । **अन्यथाऽप्युपपत्तेरिति** । श्येनकर्मणाऽप्युपपत्तेरित्यर्थः । **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः । कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वा असमवायिकारणत्वं नान्यगतस्येत्यर्थः । **प्रतिपन्नेति** । यद्वस्तु यथा अबाधितप्रत्यक्षप्रतिपन्नं तथैव तत्स्वभाव इत्यनुसरणसंभवादित्यर्थः । **यावत्सत्त्वं** यावत्संयोगसत्त्वम् । **अप्रत्यक्षतावाद इति** । क्रियाया अनुमेयत्वपक्ष इत्यर्थः । किञ्च यत्कारणं तत्कार्यजन्मविनाश्यमिति व्याप्तिः किं वा यत्कर्म तत्संयोगजन्मविनाश्यमिति विशेषव्याप्तिरिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हि कार्यजन्मेति** । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । दृष्टान्ताभावादिति भावः । ननु संयोगजननानन्तरमपि कर्मावस्थाने कारणस्य सत्त्वात् सदा संयोगादिकार्योदयः स्यात् । न चैवमतः संयोगादिकं कर्मविनाशाविनाभूतमित्यङ्गीकार्यमिति शङ्कते **कर्मावस्थान इति** । एवं वदतः कोऽभिप्रायः यावत्कारणसद्भावस्तावत्कार्यान्तरजननमिति सामान्यव्याप्तिर्वाऽभिप्रेता किं वा यावत्कर्म तावत्संयोगाद्युत्पादयति विशेषव्याप्तिर्वेति मनसि निधायाद्यं पृच्छति **तत्किमिति** । व्यभिचारेण दूषयति मा हि भूरिति । द्वितीये सन्दिग्धाव्याप्तिरित्याह **यावत्कर्मेति** । अनुपपन्नं चानुमेयत्वं कर्मण इत्याह **अपि चेति** । लिङ्गस्य ज्ञानासिद्धेरिति भावः । तत्र पतत्र्याकाशसंयोगादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि पतत्र्यालोकसंयोगस्य प्रत्यक्षत्वेन तेन पतत्रिकर्मानुमानमिति शङ्कते **वियतेति** । **तथापीति** । अन्धकार इति शेषः । तथा च तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मते अद्रव्यत्वेन तेन सह संयोगायोगात्प्रत्यक्षं विना दीपिकालोकगतिप्रतीतेरशक्यत्वादित्यर्थः ।

चषकः— **एकत्वे पर्यवस्यतीति** । वह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नधूमप्रकारताशालिपरामर्शदशायामभौमवह्निशून्यः पर्वत इत्यादिबाधप्रतिसन्धानदशायां भौमवह्नित्वादिनेव तादृशपरामर्शदशायामेव वह्नेर्महानसीयत्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानसमवधाने व्यापकतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणापि अनुमितौ व्यापकभानोपगतेः तत्रान्तरसिद्धत्वादिति भावः । **तत्तदवयवगतेति** । स च तदवयवश्च तत्तदवयवौ तद्गतपरित्यागेनेत्यर्थः । तन्त्वादौ पटादिलक्षणं कार्यं तन्त्वादिगततन्त्वन्तरादिसंयोगादिलक्षणसमवायिकारणं पटादौ दृश्यमानरूपादिलक्षणं कार्यं पटावयवभूततन्तुगतरूपादिलक्षणमसमवायिकारणमपेक्षते न त्वेतदन्यतरभिन्नगतमिति दर्शनेन श्येनकर्मणा श्येने संयोगादिजननसम्भवेऽपि स्थाणौ तज्जननासम्भवादिति भावः । **तथाविधं** परत्रारम्भकम् । **दुरवबोधत्वादिति** । अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावस्याप्यतीन्द्रियत्वादिति भावः । **अनुभूतमिति** । निदर्शनाभावेन

विशेषव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः । **मा हि भूदिति** । फलोपधानस्य सामग्रीनियन्त्रिततया तद्घटकतत्पट-व्यक्तिप्रागभावाभावेन तद्व्यक्तेः व्यक्त्यन्तरासमवायिकारणाद्यभावेन तस्य चोत्पादायोगादिति भावः । **न निश्चित इति** । निदर्शनाभावेन विशेषव्याप्तिरपि दुर्ग्रहेति भावः । विशेष्यविधया सम्बन्धावगाहिप्रत्यक्षे प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकप्रकारकप्रत्यक्षयोः हेतुतया पतत्रिप्रतियोगिकसंयोगानुयोगितावच्छेदकीभूतगगनत्व-प्रकारकप्रत्यक्षविरहेण पतत्रिक्रियानुमापकगगनपतत्रिसंयोगस्यैव अप्रत्यक्षत्वेन हेत्वसिद्ध्या न तेन पतत्रिक्रिया-नुमापनं सङ्गच्छत इत्याह **अपि चेति** । संयोगाद्यन्वयिनिरूपितत्वार्थिका व्योमपदोत्तरतृतीया गगनतलवितत-साक्षात्क्रियमाणबहुलालोकावयवानुयौगिकपतत्रिप्रतियोगिकसंयोगादिभानरूपलिङ्गपरामर्शनिबन्धनैव पतत्रिक्रियानु-मितिरुपेयत इति न क्षतिरित्याशङ्कते **वियतीति** । **बहुसंयोगेति** । पतत्रिण इत्यादिः । पूर्वोक्तदिशा समुदायस्य हेतुतां ध्वनयितुं बहुत्वेन विशिनष्टि **दीपिकेत्यादि** । वियतीत्यनुषञ्जनीयम् । उक्तदिशा गगनदीपिकालोकसंयोग-स्याप्रत्यक्षतया आलोकान्तराभावेन तेन दीपिकालोकस्य संयोगोऽनुमापक इत्यस्यापि दुर्वचतयोक्ततादवस्थ्या-दित्यर्थः।

४० सु०— किं चान्धकारे नयनादि(परि)स्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यात् । यदि च मार्तण्डमण्डलस्येव देवदत्तस्यापि गतिरनुमेया स्यात् तदोभयत्रापि चलतिप्रत्ययः स्यात्, न वा कुत्रचित्, विशेषकारणाभावात् ।

अपि च कर्मकारणादेव संयोगविभागोत्पत्त्युपपत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्यनव-क्लृप्तिरेव कर्मणः । न संयोगाद्युत्पत्तिः कर्मकारणात्संभवति, तस्य संयोगविशेषादेः स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्र निश्चितत्वात् । शरीरात्मसंयोगो हि शरीरकर्मकारणम्, कथं तस्माच्छरीराकाशदेशसंयोगविभागौ भवतः । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति।

मैवम् । तथा सति संयोगविशेषादेः कर्मकारणत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् । न हि परस्परं तन्तुसंयोगस्य क्रियाहेतुत्वमस्ति । संयोगमात्रस्य तदभावेऽपि तद्विशेषस्य स्यादिति चेत्, तर्हि तथैव परत्रारम्भकत्वमपि कुतो न स्यात् । किं चैवं सति कर्मणोऽपि कथमाश्रयाश्र(य)यिसमवेतपरित्यागेनान्यत्र संयोगादिजनकत्वम् । तस्य तथाविधकार्य-गम्यस्य तथैव प्रमितत्वादिति चेत् । कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्य स्वभावः कल्प्यताम् । धर्मकल्पनात्खलु धर्मिकल्पना गरीयसी ।

तस्मात्प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति स्थितम् ॥

परि०— नन्वन्धकारापगम एव गतिप्रत्यायक इति चेन्न। संयोगादिलिङ्गकत्वक्षतेः। दोषान्तरं चाह **किञ्चेति** । तत्रान्धकारापगमाभावादिति भावः । यद्वा आलोकसंयोगविभागलिङ्गकत्वे दोषा-न्तराभिधानमेतदिति ज्ञेयम् । तत्र संयोगादेरज्ञानात् । अस्माकं तु तमसो द्रव्यत्वेन तज्ज्ञानेन तत्संयोगानुमानद्वारा तत्प्रतिभास इति भावः। यद्वा नयनादिपरिस्पन्देन पक्ष्मचलनभुजस्फुरणादिग्रहः। तस्य तु मन्मते स्पार्शनत्वादिति भावः । ननु रविबिम्बस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतकर्मणोऽनुमेयत्ववत् देवदत्तकर्मणोऽप्यनुमेयता स्यादित्यत आह **यदि चेति**। तत्र कर्माप्रत्यक्षता तु दूरस्थत्वदोषवशादेवेति भावः। **उभयत्र** सूर्यमण्डलदेवदत्तयोः। कर्मापलापाऽऽपादनस्य परिहारमाशङ्कते **न संयोगादीति** । **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तत्किमित्यत उक्तं **संयोगादिविशेषस्येति** । नोदनादिरूपसंयोग-विशेषस्य वेगगुरुत्वादेश्चेत्यर्थः। संयोगविशेषस्य स्वाश्रये कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति **शरीरेति**। तस्य कर्मजन्यत्वात् कार्यारम्भकत्वमयुक्तमित्येतद्व्यनक्ति **कथमिति**। भवत इत्यन्वयः। तदर्थं शरीरनिष्ठ-मात्मसंयोगजन्यं किञ्चित्कर्माख्यं वस्तूपेयमिति भावः। स्वाश्रयसमवेते कार्यारम्भकत्वादिकं कुत्रेत्यत आह **एवमन्यत्रापीति**। हस्ततरुसंयोगरूपः कर्मकारणसंयोगो हि हस्तसमवेतकाये तरुसंयोगे कारणम्। कथं तस्मात्कार्याकाशसंयोगविभागौ भवत इति द्रष्टव्यमित्यर्थः। यद्वा अन्यत्रेत्यस्य वेगादिकारणान्तर इत्यर्थः । बाणादौ कर्मजनकस्य वेगादेर्बाणाकाशसंयोगादिजनकत्वं कथमित्यर्थः । **तथा सतीति** । अदर्शनादकारणत्वे सतीत्यर्थः । **परत्रेति** । स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्रेत्यर्थः । **धर्मिकल्पना** कर्म-रूपधर्मिकल्पना । **गरीयसी** तस्माल्लाघवाद्धर्मकल्पनैव युक्तेति भावः । **तस्मादिति** । अप्रत्यक्षत्वे कर्मणोऽभावादिदोषप्रसङ्गादित्यर्थः॥

गु०दी०— **तदोभयत्रापि** इत्यत्र संयोगिपदार्थद्वयेऽपीत्यर्थः। **तथैव परत्रारम्भकत्वमपि** इत्यत्र स्वाश्रय-स्वाश्रयसमवेताभ्यामन्यत्रापीत्यर्थः। एवं च शरीरात्मसंयोगेनापि शरीराकाशसंयोगोत्पत्तिरपि स्यादिति भावः।

यादु०— **किञ्चान्धकार इति** । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितं, नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तत्स्पन्दस्यास्मन्मतेऽप्यतीन्द्रियत्वादिति ज्ञातव्यम् । आदिपदेन भुजोर्वादीनां ग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । अस्ति तावद्दक्षिणवामनयनादेर्वातादिना जायमानः शुभाशुभसूचकः स्पन्दविशेषः । स च त्वगिन्द्रियेणैव प्रतिभासते । तस्य चातीन्द्रियत्वे तदनुमापको नयनादिगगनसंयोगादिर्वक्तुं शक्यस्तस्यातीन्द्रियत्वेनाज्ञानात् । नापि नयनादे-र्गगनादिविततालोकसंयोगादिः । अन्धकारे तदसम्भवात् । अतान्धकारेऽप्यनुभवसिद्धो नयनादिस्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यादिति। ननु यदुक्तं प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति, तदयुक्तम्, मार्तण्डमण्डलस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गते-स्तन्मण्डलदेशान्तरसंयोगाद्यनुमेयत्वस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । तद्वद्देवदत्तादिगतिः प्रत्यक्षाश्रिताऽप्यनुमेयैवास्तु

अविशेषादित्याशङ्क्य चलतीतिप्रत्यय एव विशेषोऽस्तीत्याशयेनाह **यदि च मार्तण्डमण्डलस्यैवेत्यादिना** । **उभयत्रापीति** । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्यानुमितिरूपत्वे देवदत्त इव मार्तण्डमण्डलेऽपि चलतीतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्य प्रत्यक्षरूपत्वेऽङ्गीकृते नायं दोषः । मार्तण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र चलतीतिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसंभवादिति ध्येयम् । **अपि च कर्मकारणादिति** । तथा चान्यथासिद्धिशङ्कया न संयोगादिना कर्मानुमानमिति भावः । शङ्क्यते **न संयोगाद्युत्पत्तिरिति** । **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं संयोगविशेषादिरूपत्वादिहेतुः पूरणीयः । तस्य व्याप्तिमुपपादयितुमाह **संयोगविशेषादेरिति** । आदिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् । **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारम्भकतन्तुसंयोगवेगादिष्वित्यर्थः । तथा च विवादपदं कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं न परत्र कार्यारम्भकं संयोगविशेषादिरूपत्वात् तन्तुसंयोगादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेत इति ध्येयम् । एतदेव दर्शयति **शरीरात्मेति** । **कथं तस्मादिति** । आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्ते वेगादावप्येतद्दर्शयति **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **तथा सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः । **परत्रारम्भकत्वमपीति** । उक्तोभयान्यसमवेतारम्भकत्वमपीत्यर्थः । **अवान्तरभेदमिति** । तथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारम्भकत्वादर्शनेऽपि कर्मणि परत्रारम्भकत्वं तदवच्छेदकं च कर्मत्वम् । तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्वारम्भकत्वम् । तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः ।

वं०प०— संयोगादिरूपकार्येण क्रियानुमानं तदा स्यात् यदि क्रिया संयोगजनिका स्यात्, न चैवम्, किं नाम 'तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं किं तेन' इति न्यायेन कर्मकारणत्वेनाभिमतेन संयोगादिरूपकार्योत्पत्तौ किं मध्ये कर्मकल्पनयेत्याह **अपि च कर्मकारणादेवेति** । **कर्मकारणात्** शरीरात्मसंयोगरूपात् । **अन्यत्र निश्चितत्वादिति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगविशेषभिन्ने तन्तुद्वयसंयोगे स्वाश्रयभूते तन्तौ पटरूपकार्यजनकत्वं दृष्टम् । यथा वा तन्तुकेशसंयोगस्य स्वाश्रयभूततन्तुसमवेते पटे संयोगरूपकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थः । यथाऽऽहुः 'तन्तुकेशसंयोगात्पटकेशसंयोगः' इति । तन्तुरूपादेश्च स्वाश्रयसमवेते पटे रूपाख्यकार्यजनकत्वं दृष्टमित्यर्थ इत्यप्याहुः । **कथमिति** । शरीरकर्मणा च शरीराकाशदेशसंयोगादिकं तावद्भवति । तत्र कर्मकारणादेव तदुत्पत्तिमङ्गीकृत्य कर्मापलापे शरीरात्मसंयोगात् कथं शरीराकाशदेशसंयोगादिकं स्यात् । संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यजनकत्वेनाकाशदेशस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयत्वस्य शरीरात्मसंयोगाश्रयसमवेतत्वस्य वाऽभावादित्यर्थः । **तथा सति** अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्वे । **संयोगविशेषादेः** शरीरात्मसंयोगादेरित्यर्थः । **कर्मेति** शरीरकर्मेत्यर्थः । **संयोगमात्रस्येति** । तथा च तन्तुसंयोगस्य क्रियाऽजनकत्वमिष्टमेवेत्याशयः । **तद्विशेषस्य** संयोगविशेषस्य । शरीरात्मसंयोगस्येत्यर्थः । **स्यात्** शरीरे कर्मकारणत्वं स्यादित्यर्थः । **परत्रेति** । संयोगविशेषस्य

क्रियाजनकत्ववत्स्वानाश्रये स्वाश्रयासमवेते वाऽऽकाशदेशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारम्भकत्वमपि स्यादेवेत्यर्थः । तथा च किं कर्मणेति भावः । शरीरे कर्मकारणत्वेनाभिमतशरीरात्मसंयोगस्यैव परत्रारम्भकत्वमानेतुं प्रतिबन्दीं गृह्णाति । **किं चैवं सतीति** । एवं सति संयोगविशेषस्य स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकत्वे प्रोच्यमाने सतीत्यर्थः । असमवायिकारणस्य स्वाश्रये स्वाश्रयसमवेते वा कार्यारम्भकत्वस्यान्यत्राकाशे संयोगादिरूपकार्येत्यर्थः । **तथैवेति** । परत्रारम्भकत्वेनेत्यर्थः । **कर्मकारणस्यैवेति** । शरीरे कर्मकारणत्वेन त्वदभिमतस्य शरीरात्मसंयोगरूपस्येत्यर्थः । **अवान्तरेति** । शरादौ पतनादिरूपकर्मकारणत्वेनाभिमतवेगादेः स्वाश्रयादिमात्र एव जनकत्वेऽपि कर्मकारणेष्ववान्तरभेदमाश्रित्य कर्मकारणविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्यैवायं स्वभावः, आकाशे संयोगादिजनकत्वरूपं परत्रारम्भकत्वं कल्प्यतां लाघवात् । तथा च कर्म न कल्पनीयमित्यर्थः । कथं लाघवमित्यत आह **धर्मेति** । संयोगविशेषस्य शरीरात्मसंयोगस्य कर्मकारणत्वेन प्रमितत्वात् तत्र परत्रारम्भकत्वरूपं धर्ममात्रं कल्पनीयमिति लाघवम् । त्वन्मते त्वक्लृप्तः कर्मरूपो धर्म्येव कल्पनीय इति गौरवमित्यर्थः ।

आनन्दः— किं चान्धकार इति । तत्रालोकावयविसत्त्वेऽपि द्रव्यान्तराभावान्न तेन संयोगादिरित्यर्थः । आलोक आकाशे गच्छन्तीति नालोकावयवविभागादिनिमित्तकः आलोकान्तराभावात्तदवयवाश्रयणेऽपि इह आलोकत्रसरेणु ('त्रसरेणवः' इति स्यात् 'गच्छन्ती'ति बहुवचनात् ।) गच्छन्तीत्यादिनोपपद्यते इत्यर्थः । इदं विशेषणं आलोकावयविना सह संयोगाभावप्रदर्शनार्थम् । नयनस्य देशान्तरे संयोगविभागयोरन्धकारेऽनुपलब्धेरित्यर्थः । यदि च पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्र(?)या गतिरनुमीयते तदादित्य इव देवदत्तेऽपि चलतिप्रत्ययो न स्यात् देवदत्त इवादित्येऽपि चलतिप्रत्ययः स्यात् । न ह्युपमानलक्ष्यदेशान्तरव्याप्तिमपि मयूखमालौ चलतीति कश्चित्प्रत्येति भावः । शङ्कते **न संयोगादीति** । एवमन्यत्रापि । शरीरात्मविभागो हि । शरीरकर्म कारणं यस्माच्छरीराकाशविभाग इति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **तथाविधेति** । आश्रयाश्रयसमवेतातिरिक्तगतकार्यगम्यस्येत्यर्थः । **कर्मेति** । तथा च मध्ये कल्पना न कर्तव्येत्याशयः ।

कं०रा०— शरीरेति । शरीरस्य प्रयत्नवदात्मनश्च संयोग इत्यर्थः । ननु तन्तूनां परस्परं संयोगस्य क्रियाजनकत्वाभावेन संयोगमात्रस्य क्रियाहेतुत्वाभावेऽपि संयोगविशेषस्य क्रियाहेतुत्वं स्यादेवेत्याशङ्कते **संयोगमात्रस्येति** । **तथैवेति** । संयोगमात्रस्य क्रियाहेतुत्वाभावेऽपि संयोगविशेषस्य क्रियाहेतुत्वमिव संयोगमात्रस्य स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्र कार्यारम्भकत्वाभावेऽपि संयोगविशेषस्य स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्र कार्यारम्भकत्वमपि कुतो न स्यादित्यर्थः । **तस्येति** । तथाविधकार्यगम्यस्य स्वाश्रयतत्समवेतान्यगतसंयोगादिलक्षणकार्यगम्यस्य तस्य कर्मणस्तथैव स्वाश्रयतत्समवेतान्यनिष्ठसंयोगादिजनकत्वेनैव प्रमितत्वात्कर्मणः स्वाश्रयतत्समवेतान्यगतसंयोगादिजनकत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । **कर्मेति** । कर्मकारणस्य संयोगविशेषादेरवान्तरभेदमाश्रित्यायं स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यत्र कार्यारम्भकत्वस्वभावः कल्प्यताम् । संयोगविशेषादेः प्रमितत्वेन तत्र स्वभावभूतधर्ममात्रकल्पनस्य लघुत्वात्कर्म कल्पयित्वा तत्र तादृशस्वभावकल्पने धर्मिकल्पनाया गौरवापत्तेरिति भावः ॥

श्रीनिधि०— किञ्चान्धकार इति । अस्माकं स्पार्शनप्रत्यक्षेण सह विसर्गस्पन्दो ज्ञातुं शक्यत इति भावः । **कथं तस्मादिति** । शरीरस्य स्वाश्रयत्वेऽपि आकाशस्य तदभावात् स्वाश्रयसमवेतत्वाभावाच्चेति भावः । **एवमन्यत्रापीति** । वातपर्णादिसंयोगो हि पर्णादौ कर्मकारणं स कथं पर्णाकाशसंयोगादिजनयेदित्यादि द्रष्टव्यम् । **कर्मकारणस्यैवेति** । कर्मणः कारणस्य तत्त्वेनाभिमतस्येति भावः । **अवान्तरभेदमाश्रित्येति** । संयोगादि-द्विविधः । स्वाश्रये तत्समवेते वा कार्यारम्भकः परत्रारम्भकश्चेत्येवमवान्तरभेदाश्रयणं युक्तमित्यर्थः । **धर्मिकल्पना** कर्मकल्पना ।

शे०वा०— किञ्चेति । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितं, नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तदाश्रित-परिस्पन्दस्यापि अतीन्द्रियत्वादिति ध्येयम् । आदिपदेन भुजादेर्ग्रहणम् । **दुर्घटः स्यादिति** । नयनादेर्देशान्तर-संयोगविभागयोरन्धकारेऽनुपलब्ध्या गत्यनुमानासम्भवादिति भावः । प्रतिकूलतर्कपराहतं च कर्माप्रत्यक्ष-त्वानुमानमित्याह **यदि चेति** । **गतिरनुमीयेतेति** । पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परयेति शेषः । **उभयत्रापीति** । देवदत्त इव आदित्येऽपि चलतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **न वेति** । आदित्य इव देवदत्तेऽपि चलतिप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । ननु कर्मणः प्रत्यक्षतावाद इवानुमेयतावादेऽपि आदित्यदेवदत्तयोश्चलतिप्रत्ययाप्रत्ययव्यवस्था किं न स्यादित्यतो दूरादिदोषाभावेन देवदत्तगतेश्चलतीति प्रत्यक्षोपलम्भसम्भवेऽपि मार्तण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र चलतीतिप्रत्यक्षासम्भवाद्युज्येते तत्र चलतीतिप्रत्ययाप्रत्ययौ । अनुमेयतापक्षे चोभयत्र गत्यनुमानेनानुमित-कर्मालम्बनश्चलतीति प्रत्ययो न व्यवस्थामर्हतीत्याशयेनाह **विशेषेति** । **अपि चेति** । कर्मातीन्द्रियत्व इति शेषः । 'तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं किं तेने'ति न्यायादिति भावः । ननु न कर्मकारणस्य संयोगादिकारणत्वं घटते, येन कर्मणोऽनवक्लृप्तिर्भवेदिति शङ्कते **नेति** । किं तत्कर्मकारणं, कुतश्च तस्मात्संयोगाद्यनुत्पत्तिरित्यत आह **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । संयोगविशेषादेरित्यादिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् । **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतया-ऽभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारम्भकतन्तुसंयोगादिष्वित्यर्थः । ततश्च कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं, न परत्र कार्यारम्भकं, संयोगविशेषादिरूपत्वात् तन्तुसंयोगादिवत् इति प्रयोगोऽत्राभिमत इति ध्येयम् । दार्ष्टा-न्तिकमुपपादयति **शरीरात्मेति** । **कथं तस्मादिति** । आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनक-शरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्तवेगादावप्येतद्दर्शयति **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि । कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाद्याश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । **तथा च सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः । **परत्रेति** । आश्रयादाश्रयसमवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः । **किञ्चेति** । यदि कर्मकारणस्य न परत्र कार्यजनकत्वं तर्हि श्येनसमवेतस्य कर्मणः कथं स्थाणौ संयोगादि-जनकत्वमित्यर्थः । **अवान्तरभेदमिति** । यथेतरासमवायिकारणेषु परत्र आरम्भकत्वादर्शनेऽपि कर्मणि परत्रा-रम्भकत्वं तदवच्छेदकं च कर्मत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषतः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्रारम्भकत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः ।

ननु चोभयथाऽपि कल्पनोपपत्तौ कर्मकारणस्यैवायमवान्तरभेदमाश्रित्येत्याद्यवधारणं निर्निबन्धनमित्यत आह **धर्मेति** । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यामित्याद्युपक्रम्योक्तं प्रमेयमुपसंहरति **तस्मादिति** । अनुमेयत्वे कर्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गा-दित्यर्थः । तस्मादन्यत्रापि प्रत्यक्षेणैव क्रियासिद्धेर्युक्तो नित्यत्वानित्यत्वविचार इति स्थितम् ।

स०व्र०— किञ्चेति । नयनस्य देशान्तरविभागसंयोगयोरन्धकारेऽनुपलब्धेरित्यर्थः । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितम् । नेन्द्रियम् । तत्स्पन्दस्यास्मन्मतेऽप्यतीन्द्रियत्वेन तत्स्पन्दातीन्द्रियत्वस्यास्माकमपि दृ(इ)ष्टत्वात् । **यदि चेति** । यदि च पूर्वदेशविभागोत्तरदेशप्राप्तिपरम्परया गतिरनुमीयते तदाऽऽदित्य इव देवदत्तेऽपि चलतीति प्रत्ययो न स्यात् देवदत्त इवादित्येऽपि चलतीति प्रत्ययः स्यात् । न ह्युपलभ्यमानदेशान्तरप्राप्तिरपि मयूखमाली चलतीति कश्चित्प्रत्येति । न च तत्र देशान्तरप्राप्तिः न प्रतीयत एव देशान्तरस्यैवाकाशादेरप्रतीतेरिति वाच्यं, सन्तमसे खद्योतस्यापि देशान्तरप्राप्तिनिश्चयाभावप्रसङ्गात् । तदालोकस्य व्यापकत्वात् । न च वाच्यं खद्योतालोकभागैरेव संयोगविभागाः प्रतीयन्त इति । अंशुमालिनोऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । तदालोकस्य व्यापक-त्वात् । न तेन संयोगविभागो लभ्यत इति चेत् अव्यापकेनापि खद्योतालोकेन तस्य तौ न लक्ष्येते घनोदकवत् युगपत्संचारितत्वात् अवयवावयवितया संयोगविभागासम्भवाच्च देशान्तरस्यालोकादेशा(?)नुपलब्धिरुभयत्रापि तुल्येति । न च मार्तण्डमण्डलस्य प्रत्यक्षत्वात् तत्क्रियाया अपि प्रत्यक्षत्वमेव प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्यां प्रत्यक्षत्व-मेवेत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां तथा अवगमात् । तथा च नायं दृष्टान्त इति वाच्यम् । प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिन्या अपि मार्तण्डमण्डलक्रियायाः दूरस्थत्वादिदोषेणाप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । दोषाभाव एव च प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिक्रियाया प्रत्य-क्षत्वमुपक्रमोपसंहारयोरभिमतं इत्याहुः । केचित्तु मार्तण्डमण्डलगतिरपि एकत्रैवानुमातुं शक्यते चेत् अनुमान-मात्रवेद्यतानङ्गीकारात् । मण्डलसमीपवर्तिभिः तद्गतेः प्रत्यक्षत एवोपलम्भात् । अस्माकं तु दूरस्थतया तद्गत्यस्पष्टप्रतिभासाभावात् । आगमादेव तदीयप्रत्यक्षावगतिसम्भवाच्च । तदिदमुक्तं प्राक् 'प्रत्यक्षकर्मवादे तु नायं दोषः । प्रतिपन्नतत्स्वभावानुसरणसम्भवात्' इति । ननु न कारणस्य संयोगादिकारणत्वं घटते (कल्पनात्?) इति शङ्कते **न संयोगेति** । तस्येत्यनन्तरं संयोगविशेषादिरूपत्वादिति हेतुः पूरणीयः । संयोगविशेषादेरित्यादि-पदेन वेगगुरुत्वादीनां ग्रहणम् । **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगविभागातिरिक्तकार्यारम्भकसंयोगादि-ष्वित्यर्थः । तथा च पटाद्यसमवायिकारणतयाऽभिमतेषु तन्तुसंयोगादिषु स्वाश्रयतत्समवेतान्यतरान्यसमवेत-कार्यारम्भकत्वस्यादर्शनात् प्रकृतकर्मकारणतयाऽभिमतस्य संयोगविशेषादेरपि न कर्मसाध्योत्तरदेशे संयोगादि-जनकत्वमिति भावः । एतदेव दर्शयति **शरीरात्मसंयोगो हीत्यादिना** । **कथं तस्मादिति** । पटादिजनक-संयोगान्तरे जनकत्वमित्याश्रय एव हस्ततनु(?)संयोगे च हस्तसमवेते काय एव कार्यारम्भकत्वस्य दर्शनेन परत्रारम्भकत्वस्य कुत्रापि संयोगेऽदर्शनादिति भावः । **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगविभागोत्पत्तेः(त्तिः?) । अवयविवेगादिजनकेषु अवयव-वेगादिषु स्वाश्रयसमवेत एव कार्यारम्भकत्वस्य स्पष्टत्वेन परत्वारम्भकत्वस्य क्वचिदपि वेगादावभावादिति द्रष्टव्य-मित्यर्थः । परिहरति **मैवमिति** । **तथा सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेण कल्पनीयत्व इत्यर्थः । **परत्वारम्भकत्व-**

मपीति । आश्रयाश्रयसमवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः । **किञ्चेति** । यदि कारणं न परत्रैव कार्यमुपजनयतीति नियमः, 'तदा श्येनसमवेतेन कर्मणा स्थाणुसंयोगाद्युत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः । **अवान्तरभेदमाश्रित्येति** । यथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारम्भकत्वादर्शनेऽपि कर्मणि परत्रारम्भकत्वं तदवच्छेदकं कर्मत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकम् आश्रित्य विशेषतः कार्यकारणभावः कल्प्यते तथा कर्मकारणस्यैव परत्रारम्भकत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः । **तस्मादिति** । अनुमेयत्वे कर्मणोऽसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— नयनादीत्यादिपदेभुजोर्वादिग्रहणम् । दक्षवामनयनादेर्वातादिना जायमानः शुभाशुभसूचकस्पन्दस्फुरणरूपक इत्यर्थः । ननु यथा मार्ताण्डमण्डलस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतिरनुमेयैव । एवं देवदत्तगतिः प्रत्यक्षाश्रिताऽप्यनुमेयैवास्तु अविशेषादित्याशङ्क्य चलतीति प्रत्ययस्य भावाभावरूपो विशेषोऽस्तीत्याशयेनाह **यदि चेति** । **उभयत्रेति** । मार्ताण्डमण्डले वदते चेत्यर्थः । किञ्च न श्येनगतसंयोगादिकारणतया कर्मानुमानं युज्यते कर्मकारणतयाऽभ्युपगतश्येनशरीरतदात्मसंयोगादिनैव श्येनाकाशसंयोगाद्युपपत्तेर्मध्ये कर्मकल्पकाभावेन कर्मस्वरूपस्यैवासिद्धिः स्यादित्याह **अपि चेति** । एवं कर्मानुमानस्यासिद्धावुक्तायां तत्परिहारमाशङ्कते **न संयोगाद्युत्पत्तिरिति** । **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं संयोगविशेषादिरूपत्वादिति हेतुः पूरणीयः । **संयोगविशेषादेरिति** । आदिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् । **अन्यत्रेति** । कर्मकारणतया अभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारम्भकसंयोगादित्यर्थः । विवादपदं कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं न परत्र कार्यारम्भकं संयोगविशेषादिरूपत्वात् तन्तुसंयोगादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेत इति ध्येयम् । कर्मकारणादन्यत्र कार्यारम्भके तन्तुसंयोगादौ स्वाश्रये पटलक्षणकार्योत्पादकत्वस्य हस्तपुस्तकसंयोगादौ स्वाश्रयाश्रिते कार्ये पुस्तकसंयोगरूपकार्यारम्भकत्वस्य निश्चितत्वान्न कर्मकारणात्संयोगविशेषादिकात् स्वाश्रयात् समवेतादन्यत्र संयोगविभागोत्पत्तिः संभवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति **शरीरात्मेति** । शरीराकाशदेशसंयोगविभागाविति आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वायोगादिति भावः । **एवमन्यत्रापीति** । कर्मकारणे गुरुत्ववेगादावपि परत्र कार्यानारम्भकत्वं द्रव्यत्वमित्यर्थः । **तथा सतीति** । शरीरात्मसंयोगादौ क्वचित्परत्र कार्यारम्भकत्वादर्शनात्सर्वत्रानुपपत्त्यारम्भकत्वं नास्तीत्यङ्गीक्रियमाणे संयोगविशेषादेः कर्म कारणत्वमपि न स्यादित्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह **न हीति** । संयोगविशेषस्य कर्मकारणव्यभिचारस्य तन्तुसंयोगादौ दृष्टत्वादिति भावः । ननु तन्तुसंयोगे व्यभिचारदर्शनेन संयोगमात्रस्य क्रियाहेतुत्वव्याप्त्यभावेऽपि संयोगविशेषस्य स्यादिति शङ्कते **संयोगमात्रस्येति** । **तर्हीति** । संयोगमात्रस्य व्यभिचरितत्वेऽपि तद्विशेषस्य कर्मारम्भकत्वं सम्भवतीत्यङ्गीकारे संयोगमात्रस्य स्वाश्रयतत्समवेताभ्यामन्यकार्यारम्भकत्वाभावे तद्विशेषस्यान्यत्र संयोगविभागारम्भकत्वमपि कुतो न स्यादित्यर्थः । किञ्च संयोगविशेषस्य परत्र कार्यारम्भकत्वानङ्गीकारे असमवायिकारणत्वाविशेषात् श्येनकर्मणि स्थाणौ संयोगाद्यारम्भकत्वं त्वदभ्युपगतं न स्यादित्याह **किञ्चैवमिति** । यद्यद्यथा

प्रमितं तथा तस्य स्वभावोऽतो न दोष इत्याशयेन शङ्कते **तस्य तथाविधेति** । **अवान्तरभेदमिति** । क्वचिदाश्रये तत्समवेते च कार्यारम्भकत्वं क्वचिदन्यत्रेत्यर्थः । उपसंहरति **तस्मादिति** ।

चषकः— नयनादिस्पन्दप्रतिभासः गोलकादिचलनप्रतीतिः । इन्द्रियस्यातीन्द्रियतया तत्स्पन्दस्यापि तादृशत्वात् । अथोत्तरवादी ऐन्द्रियिकाश्रयक्रियाया ऐन्द्रियिकत्वं यत्प्रातिष्ठिपत् तन्न सङ्गच्छते तरणिबिम्बस्य तादृशत्वेऽपि तद्व्रज्याया उत्तरप्राक्तनदेशप्राप्तिविभागलिङ्गकानुमितिविषयीक्रियमाणतायाः सार्वजनीनानुभव-सिद्धतया तत्तुल्यकक्ष्यापन्नदेवदत्तादिगतेरपि तथात्वापत्त्या उभयत्रापि चलनप्रतीतेरेव(वे-) वैशेष्यं प्रसज्येते-त्याशङ्कायां तरणिबिम्बे व्रज्यामनुमिनोमि देवदत्ते गतिं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायवैचित्र्यानुरोधेन दूरस्थत्वदोषेण काचिन्नेक्ष्यते किं त्वनुमीयते । अन्या तु अभ्यर्ण(समीप)वर्तितया साक्षात्क्रियत एवेति व्यवस्थाया आश्रय-णीयतया मनोरथमहीरुहोऽकालीत् (अकालीत् = कलकामधेनौ लुङ्) एवेत्यभिधत्ते **यदि चेति** । तद्धेतोरिति न्यायेन क्रियाया संयोगादिनिरूपितान्यथासिद्धिशङ्कास्कन्दिततया हेतुहेतुमद्भावस्यैवानवधृत्या न संयोगादिना तदनुमापनं सङ्गच्छत इत्याह **अपि चेति** । कर्मकारणत्वोपरक्ताभिमतिविषयीभूतवस्तुपक्षकसंयोगाद्युत्पादकत्वा-भावसाध्यकस्वाश्रयतत्समवेतान्यतरवृत्तिकार्यारम्भकसंयोगादिविशेषरूपत्वहेतुकतन्तुसंयोगनिदर्शनकमनुमानमभि-प्रेयिवान् आशङ्कते **न संयोगेनेत्यादि** । **आकाशेत्यादि** । कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनक-शरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । **परत्र** आश्रयादावाश्रयसमवेताच्चान्यत्रेत्यर्थः । प्रत्यक्ष-द्रव्यवर्तिन्यामित्यादिनाऽभिहितप्रमेयं निगमयति **तस्मादिति** । तस्मादन्यत्रापि प्रत्यक्षेणैव क्रियासिद्धेर्युक्त-स्तन्नित्यानित्यत्वविचार इति सिद्धम् ।

॥ इति प्रत्यक्षाश्रितक्रियाणां प्रमाणं प्रत्यक्षमेव ॥

॥ इति एतदधिकरणप्रतिपाद्यक्रियालिङ्गसमन्वये उत्तरपक्षः ॥

॥ इति अत्तृत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-२ ॥

* * *

॥ अथ गुहाधिकरणम् ॥

॥ १-२-३ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॐ ॥

॥ अथ 'गुहां प्रविष्टौ' इति वाक्योक्तद्विवचनबोध्योऽपि परमात्मैव यतस्तत्र द्वित्वञ्चापि युज्यते ॥

४१ सु०— " 'ऋतं पिबन्तावि'ति वाक्यं किं जीवेश्वरौ प्रतिपादयति किं वा परमेश्वरमेवेति संशये जीवेश्वराविति तावत्प्राप्तम् । कुतः । द्विवचनात् । न चानन्दमयाधिकरणन्यायेन परिहारः, बाधकाभावात्, कर्मफलभोगानुपपत्तेश्च । जीवेश्वरपक्षे तु छत्रिन्यायेनोपचारो भविष्यती"त्येवं प्राप्ते 'परमात्मानमेकमेव प्रतिपादयतीदं वाक्यं, गुहानिहितत्वलिङ्गात्, ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चे'ति सिद्धान्तितम् । तत्र कर्मफलभोगो भगवता(तो) भाष्ये प्रतिपादितः । द्विवचनस्य तु न स्पष्टं (स्पष्टं न) परिहारोऽभिहितः, अतः तत्परिहारार्थमाह **द्वित्वं चेति** ।

अनु०— **द्वित्वं चैकस्य युज्यते ।**

एतदुक्तं भवति । परमेश्वरमात्रग्रहणे द्विवचनानुपपत्तिं वदन् प्रष्टव्यः, कथमनुपपत्तिरिति । 'द्विवचनं भेदाभिधायि, न च परमात्मनि स्वगतभेदो युज्यत' इति चेन्न, द्विवचनस्य भेदाभिधायित्वेऽनुशासनाभावात् । अथ 'द्वित्वसंख्या द्विवचनाभिधेया, सा च परमात्मन्यभेदेन एकत्वसङ्ख्यया च विरुद्ध्यत' इति चेत्, न, अभेदेनैकत्ववत्येव घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वदर्शनात् । अथ 'द्वित्वं द्रव्यान्तरविधुरस्य न युज्यते विरोधादि'ति मतम्, तत्रेदमुपतिष्ठते, न केवलं संसारधर्महीनस्य कर्मफलभोगो युज्यते, किन्तु द्वित्वं चैकस्य = निर्भेदस्य एकत्वाधारमात्रस्य च युज्यते ।

परि०— द्वित्वं चेत्यस्य सङ्गत्यप्रतीतेस्तां वक्तुमाह **ऋतमिति** । नन्वेकस्याप्यन्नमयाद्यनेकशब्दवाच्यत्वं अनेकरूपाभिप्रायेणेति भाष्ये अभिधानात् द्विवचनमपि तेन न्यायेन युक्तमित्याशङ्क्य निराह **न चेति** । **बाधकेति** । तत्र ब्रह्मशब्दादिकमेव बाधकम् । न चात्रापि गुहानिहितत्वादि बाधकम् । जीवेश्वरयोः सम्भवादिति भावः । एतच्च बहुरूपत्वादिति भाष्योक्तिं हृदि कृत्वोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्र

विषयवाक्ये न द्विवचनं बहुवचनं वास्ति । येन तत्रैकस्यानेकत्वायोगशङ्कया तत्परिहारस्तत्र घटेत । 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाऽऽनन्दमया मे शुध्यन्तामि'त्यत्र बहुवचनश्रवणेऽपि तेषामब्रह्मत्वात् । भाष्ये बहुरूपत्वेन समाधिस्तु कथञ्चिदनेकत्वानुपपत्तिशङ्कोदयेऽपि अत्रत्यन्यायं हृदि कृत्वैव कृत इति चन्द्रिकायां व्यक्तम् । **उपचार इति** । कर्मफलभोगस्येत्यनुषङ्गः । ननु गुणभूतद्विवचनश्रुतिमुख्यत्वाय प्रातिपदिकस्योपचारो न युक्तः । द्विवचनश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । ब्रह्ममात्रपक्षे द्वयोरप्यस्वारस्याच्चेति भावः । **अनुशासनेति** । भेदवाचित्वव्युत्पादकव्याकरणादिरूपप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

यादु०— न चानन्दमयाधिकरणेति । तत्र यथैकस्यैव पञ्चत्वसङ्ख्याऽनुपपन्ना एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्य बहुरूपत्वादविरोध इति परिहृतं, तथाऽत्राप्येकस्यैवेश्वरस्य द्वित्वसङ्ख्यारूपद्वयविवक्षयोच्यत इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः । **बाधकेति** । तत्र तथाकल्पकब्रह्मशब्दाभ्यासादिरूपबाधकवत्प्रकृते तथाकल्पकस्य जीवेश्वरद्वित्वरूपमुख्यार्थबाधकस्याभावादित्यर्थः । प्रत्युतेश्वररूपद्वित्वग्रहणे एव बाधकमस्तीत्याह **कर्मफलेति** । **न स्पष्टमिति** । 'यः सेतुरि'ति वाक्योदाहरणेनैकवचनेन विशेषणादेक एव पातेत्यस्यार्थस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् । **एकत्वाधारमात्रस्येति** । द्रव्यान्तरशून्यस्येत्यर्थः ।

वं०प०— ननु जीवेश्वरपक्षेऽपीश्वरे कर्मफलभोगोऽनुपपन्न एवेत्यत आह **जीवेश्वरपक्षे त्विति** । उपचारः ईश्वरे कर्मभोगानुभवितृजीवसाहित्येनोपचार इत्यर्थः । **द्रव्यान्तरविधुरस्येति** । तस्य मिथ्यात्वेनाभावाद्ब्रह्मणस्तद्वैधुर्यं द्रष्टव्यम् । तथा चैकत्वाधारमात्रस्येत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

आनन्दः— न चानन्दमयेति । तथा च बहुरूपत्वेन पञ्चत्वसङ्ख्यावद्द्व्याख्यापि युज्यत इति भावः । न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । द्वित्वं चेति चशब्दार्थमाह **न केवलमिति** ।

कं०रा०— परमात्मानमिति । ऋतं पिबन्ताविति वाक्यमेकं परमात्मानमेव प्रतिपादयति । गुहां प्रविष्टाविति गुहानिहितत्वलिङ्गात् 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्पदमि'ति ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति सिद्धान्तितमित्यर्थः । **द्विवचनस्येति** । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचनमिति द्विवचनस्य द्वित्वसङ्ख्याभिधायित्वस्यैवानुशिष्टत्वेन भेदाभिधायित्वेऽनुशासनाभाव इति भावः । **अभेदेति** । स्वाभेदवत्येकत्ववति च घटे द्रव्यान्तरसहिते द्वित्वस्य दर्शनान्नाभेदैकत्वाभ्यां द्वित्वस्य विरोध इति भावः ।

श्रीनिधि०— न चानन्दमयाधिकरणन्यायेनेति । अभिन्नोऽपि विशेषेणैवान्य इत्युदितोत्तयुक्तन्यायेन द्विवचनस्य विशेषकृतरूपद्वयाभिप्रायेणोपपत्तेरित्यर्थः । **बाधकाभावादिति** । तत्र ब्रह्मशब्दादिरूपबाधकसत्त्वादिति भावः । **भाष्ये प्रतिपादित इति** । 'आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा स्थितः' इत्यादिना प्रतिपादित इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु द्वित्वं चैकस्य युज्यत इत्येकस्यापि द्वित्वोपपादनं भाष्यकारीयमनर्थकम् । न च द्विवचनानुपपत्तिरूपबाधकपरिहारार्थं तदिति वाच्यम्, तत्परिहारेणापि प्रयोजनाभावात् । न च पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम्, तथा सति कर्मफलभोगानुपपत्तेरपि परिहर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । न च तदपरिहारे द्विवचनानुपपत्तिपरिहारमात्रेण पिबतोर्ब्रह्मत्वसिद्धिर्भविष्यतीति । ततो द्विवचनमात्रानुपपत्तिपरिहारस्याकर्तव्यत्वात् तत्परोत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्याशङ्कां द्विवचनानुपपत्तेरेव परिहर्तव्यतायां नियामकोक्त्या परिहरन्, भाष्ये विषयाद्यप्रदर्शनप्रयुक्तन्यूनतां तावत्परिहरति **ऋतमिति** । अन्नमयादीनामनेकत्वादब्रह्मत्वमिति शङ्कानिरासकन्यायेनैव पिबतोरनेकत्वात् अब्रह्मत्वमिति शङ्कापरिहारान्न द्विवचनश्रुत्या पूर्वपक्षो युक्त, इत्याशङ्क्य परिहरति **न चेति** । यद्यप्यन्नमयादीनां 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इत्यादौ यत्र ब्रह्मत्वमुक्तं न तत्रानेकत्वं श्रुतम् । यत्र च 'अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्ताम्' इत्यादावनेकत्वं श्रुतं न तत्र ब्रह्मतोक्तेति वैषम्यम् । तथाऽप्यन्नरसमयादौ अनेकत्वस्याश्रुतत्वेऽपि अनेकत्वलाभोऽस्त्येवेति सिद्धान्ते तन्निर्वाह आवश्यक एवेत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । अत एव चन्द्रिकायां श्रुतपदप्रयोगः, अन्यथा तत्र नानेकत्वमित्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । **बाधकेति** । तत्र तु 'येऽन्नं ब्रह्मोपासत' इति ब्रह्मशब्द एव बाधक इति भावः । ननु च 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म तत्परमि'ति प्रकृतेऽपि ब्रह्मशब्दश्रवणात्स एव बाधक इति न बाधकाभाव इत्यरुचेराह **कर्मेति** । कर्मबन्धरहितत्वादिति भावः । ननु कर्मफलभोगानुपपत्तिर्नेश्वरपक्षे बाधिका । तथा सति तत एव जीवेश्वरपक्षस्यापि परित्यागप्रसङ्गात् ईश्वरस्याभोक्तृत्वेन पातृत्वव्यपदेशानुपपत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह **जीवेश्वरपक्षे त्विति** । **छत्रिन्यायेनेति** । यथैकस्यैव छत्रित्वेऽपि तत्साहचर्यादनेकेषां छत्रिणो गच्छन्तीति छत्रित्वव्यपदेश औपचारिकः, तथा जीवस्यैव पातृत्वेऽपि तत्साहचर्यादीश्वरस्य 'द्वौ पिबन्तावि'ति द्वयोः पातृत्वव्यपदेश औपचारिक इत्यर्थः । **भाष्ये प्रतिपादित इति** । 'आत्माऽन्तरात्मेति हरिः', 'शुभं पिबत्यस्यौ नित्यमि'त्यादिनेति शेषः । **न स्पष्टमिति** । विष्णू इति वक्तव्ये विष्णुरूपे एवेत्युक्त्या द्विवचनस्य रूपद्वयाभिप्रायेण विष्णौ सावकाशत्वस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् । नन्वेकत्वाधारस्य द्वित्वाधारत्वमात्रप्रतिपादनेन कथं द्विवचनानुपपत्तिशङ्कापरिहारः, भेदाभिधायितया द्विवचनस्य स्वगतभेदशून्ये ब्रह्मणि तदसम्भवस्यापरिहारात्, इत्यतो द्विवचनानुपपत्तिमनेकधा विकल्प्य, पक्षान्तरं बहिरेव प्रदूष्य, पर्यवसितपक्षनिरासपरतया भाष्यं योजयति **एतदुक्तं भवतीति**।

स०व्र०— ननु क्रियालिङ्गे ततःपरमित्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानान्न वैयर्थ्यमिति समाधानमभिहितं तदनुपपन्नं प्रकृते तस्यादर्शनादिति चेत् न गतार्थताशङ्कानिवर्तिकाया अभ्यधिकाशङ्कायाः सत्त्वात् । पूर्वाधिकरणवैषम्येण प्रवृत्ता, आक्षेपसमाधानरूपेण प्रवृत्ता चेति तस्याः द्वैविध्यात् । द्विविधायाः अपि प्रकृतेः सत्त्वात् । तथा हि अस्तु पूर्वत्रात्तृत्वस्य परमात्मनि समन्वयं प्रातिपदिकार्थभूताया अदनक्रियायाः प्रत्ययार्थस्य च कर्तृत्वस्य परमात्मनि समन्वयसम्भवात् । न कर्मफलभोक्तृत्वस्य । प्रातिपदिकार्थस्य कर्मफलभोजनस्य प्रत्ययार्थस्य द्वित्वस्य च परमात्मनि असम्भवात् । अथवा पूर्वं संहारकत्वं परमात्मनः उक्तं, तदनुपपन्नं भोजनस्यापि संहार-

विशेषत्वेन तस्य परमात्मनि द्विवचनादिबाधकसद्भावेनानुपपत्तेरिति । ननु यथैकस्य ब्रह्मणोऽन्नमयादिपञ्चरूपत्वं युक्तमित्युक्तं तथात्र द्विरूपत्वं किं न स्यादित्यत आह **न चेति** । तत्र ब्रह्मशब्दाभ्यासो बाधक इत्यर्थः । **छत्रि-न्यायेनेति** । यथैकस्य छत्रित्वेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीति अनेकेषां तत्साहचर्यात् छत्रित्वव्यपदेश इति लोके न्यायः । वेदेऽपि प्राणभृत उपदधातीति प्राणभृल्लिङ्गैकमात्रसाहचर्यादन्येषाम् अपि प्राणभृद्व्यपदेश इति, तथा कर्मफलभोक्तृजीवसाहचर्यात् ईश्वरोऽपि तद्व्यपदेशभागिति । **तादात्म्याभावस्त्विति** । सहावस्थानाविरोधक-त्वादिति भावः ।

विट्ठल०— न चानन्दमयाधिकरणन्यायेनेति । तत्र रूपभेदादन्यत्वान्तरत्वादिकमुपपन्नमिति अभिन्नेऽपि विशेषेणैवेत्यादिनोक्तं तद्वि(?)प्येकस्यैवेश्वरस्वरूपभेदेन द्वित्वसङ्ख्याप्युपपद्यत इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्य-मित्यर्थः । कुत इत्यत आह **बाधकेति** । आनन्दमयनये यथान्यादिशब्दानां मुख्यार्थग्रहणे ब्रह्मशब्दादिकं बाधकं तथात्र तदनुपलम्भादिति भावः । नन्वेकस्मिन्भगवति द्वित्वं कथं युज्यत इत्याशङ्कायाः कथं लब्धः परिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । **द्रव्यान्तरविधुरस्येति** । ऋतमिति वाक्ये ईश्वरमात्रस्यैवोक्तत्वपक्षे जीवादिद्रव्यान्तरसाहित्यानुपपत्तेरिति भावः ।

चषकः— न चानन्दमयेति । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधात् ब्रह्मणि पञ्चत्वसङ्ख्यानुपपत्ति-शङ्कायाः बहुरूपत्वादविरोध इति यथा आनन्दमयनये परिहृतिस्तदत्रापि द्वित्वानुपपत्तिशङ्कायाः द्विरूपत्वात् द्वित्वाविरोध इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः । **बाधकेति** । तन्नयीयवाक्ये मुख्यार्थपरित्याजकब्रह्म-शब्दाभ्यासवत्प्रकृतनयीयवाक्ये तादृशस्य कस्यचिदभावादित्यर्थः । परमेश्वररूपद्वयतात्पर्यकतया योजनायामेव बाधकमभिधत्ते **कर्मफलेति** । कर्मबन्धवैधुर्यादिति भावः । ननु च 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म' इति प्रकृते ब्रह्मपदश्रवणात् तदेव बाधकमिति न बाधकाभाव इत्यरुचेराह **कर्मफलेती**त्यप्यवतारितम् । **छत्रिन्यायेनेति** । कतिपयेषामच्छत्रित्वेऽपि छत्रिसहचरिततया छत्रिणो यान्तीति व्यपदेशगोचरतेव जीवस्यैव ऋतपातृत्वेऽपि तत्सहचरिततया ब्रह्मणोऽपि तत्पातृत्वव्यपदेशविषयतोपपत्तेः कर्मफलभोगानुपपत्तिर्न जीवेश्वरपक्षे बाधिकेत्यर्थः । **सिद्धान्तितमिति** । 'गुहावेशात् ब्रह्मशब्दात् सेतुत्वादक्षरत्वतः । पारत्वादभयत्वाच्च ब्रह्मैवात्र निगद्यते' इत्युत्तर-वाद्याशयस्य स्फुटीकृतत्वादिति भावः । **तत्रेति** । सर्वनाम्नाऽनुपपद्यमानं द्वित्वावच्छिन्नं कर्मफलभोगद्विवचनरूपं परामृश्यते, सप्तम्या च भोगान्वयिनी घटकता **प्रतिपादित इति** । 'आत्मान्तरात्मेति हरिः' इत्यादिक 'कर्मजम्' इत्यन्तस्य 'शुभं पिबत्यसौ नित्यम्' इत्यादिकस्य चोदाहरणेनेत्यादिः । **न स्पष्टमिति** । विष्णुरूपे एवेति भाष्ये विष्णुपदोपादानेनैव सामञ्जस्ये द्विवचनान्तरूपपदविन्यासेन विष्णौ रूपद्वयाशयेन द्विवचनस्य नेयतायाः 'यः सेतुः' इति वाक्योदाहरणेन एकवचनेन विशेषणात् एक एव पातेत्यर्थस्य वा भाष्येऽपि ध्वनितत्वादित्थमभिहितम् । अत्र स्पष्टमित्यभिधानक्रियाविशेषणं स्तोकं पचतीतिवत् । 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं क्लीबत्वमव्ययत्वं चे'त्यनु-शासनात् कथं स्तोकः पाकः कृदन्तसमानाधिकरणत्वाद्धात्वैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति स्यादेवेति

स्वतन्त्रपरिशिष्टोक्तेरित्यवधेयम् । **अनुशासनाभावादिति** । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यस्य द्वित्वैकत्व-वाचकत्वपरत्वादिति हृदयम् । एकत्वाधारमात्रस्य द्रव्यान्तरसाहित्यविवक्षाविनिर्मुक्तस्य विरोधान्वयिप्रतियोगि-तार्थकपञ्चमीद्विवचनं प्रकारान्तरेण ब्रह्मशब्देन विशेषणात् इति विधाभिन्नविधया तद्भावाभावात् घटतदभावयोरिव भावाभावरूपत्वाभावात्।

॥ इति 'गुहां प्रविष्टौ' इति वाक्योक्तद्विवचनबोध्योऽपि परमात्मैव यतस्तत्र द्वित्वञ्चापि युज्यते ॥

* * *

॥ अथ तद्द्विवचनबोध्यस्य परमेश्वरस्य 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन च विशेषणात् ॥

४२ सु०— कथमित्यपेक्षायां तत्प्रदर्शनाय विशेषणाच्चेति सूत्रं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे **यः सेतुरिति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ विशेषणाच्च ॐ ॥

अनु०— 'यः सेतुरि'ति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥

द्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां न तावद्भावाभावलक्षणो विरोधः, तद्भावाभावात् । नापि वध्यघातुकभावः, सहावस्थानप्रसङ्गात् । तादात्म्याभावस्तु प्रकृते नोपयुज्यते । अतः सहानवस्थानमेव वक्तव्यम् । तस्य च नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भो बीजम् । न चासावस्ति । 'ऋतं पिबन्तौ' इति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोः 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन च विशेषणात् । अभेदैकत्वाधारतावगमादिति यावत् । न चात्रैकस्यैव ग्रहणम्; व्यावर्तकाभावादिति ।

परि०— **तद्भावाभावादिति**। 'भावाभावरूपत्वाभावादित्यर्थः। **सहावस्थानेति**। 'नाजात एकोऽन्यं हन्ति नाप्यन्याधारः' इति न्यायेन मूषकमार्जारयोः किञ्चित्कालं सहावस्थितयोरेव वध्यघातुकभावदृष्टेरिति भावः। **नोपयुज्यत इति**। तस्यान्योन्याभावरूपत्वेन सहावस्थानाविरोधादिति भावः । **न चात्रेति** । 'यस्सेतुरि'ति वाक्ये कुतो नेत्यत आह **व्यावर्तकेति** । उभयग्रहण-व्यावर्तकाभावादिति भावः ।

यादु०— सहावस्थानेति । तर्ह्यहिमूषकयोः समानाधिकरणयोरेव वध्यघातकभावदर्शनादिति भावः । **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठासाधारणधर्मस्य श्रुतावभावादित्यर्थः ।

वं०प०— एकत्वाधारस्यापि द्वित्वं न युज्यत इति हि प्रकृतम् । तत्र तादात्म्याभावलक्षणो विरोधो द्वित्वैकत्वयोरेकत्रानवस्थानोपपादको न भवति । घटपटयोस्तादात्म्याभावलक्षणविरोधे सत्यप्येकत्रावस्थान-दर्शनादिति भावेनाह **तादात्म्याभावस्त्विति** । स्यादिदं यदि द्वित्वाधारयोरेकवचनेन विशेषणं स्यात् । न चैवम् । किन्तु प्रकृतयोरपि । तयोर्मध्ये एकमेव गृहीत्वा तस्यात्रैकत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य स्यादेवं प्रकृतयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्यैव ग्रहणम् । यदीतरव्यावर्तकं किञ्चित्स्यात् तत्तु नास्तीत्याह **न चात्रेति** ।

आनन्दः— प्रकारान्तरेणेति । ब्रह्मशब्देन विशेषणादिति पूर्वोक्तप्रकारापेक्षयान्येन प्रकारेण एकत्वेन विशेषणादिति प्रकारेणेत्यर्थः । **सहावस्थानेति** । समानाधिकरणमूषकमार्जारयोरिव वध्यघातकभावस्य दर्शनादिति भावः । **तादात्म्येति** । न हि मायाद्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां तादात्म्यमुक्तं येन तदभावरूपो विरोधः प्रकृते उपयुक्तः स्यादित्यर्थः । **व्यावर्तकेति** । उभयोरपि प्रकृतत्वादेकस्यैव ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्र न नियामक-मिति भावः ।

कं०रा०— प्रकारान्तरेणेति । ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेत्येतदपेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । **भावाभाव-लक्षण इति** । परस्परविरहात्मकत्वलक्षण इत्यर्थः । **सहावस्थानेति** । एकाधिकरणयोरेव तमःप्रकाशयोर्वध्य-घातकभावस्य दृष्टत्वेन द्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां वध्यघातकभावलक्षणविरोधाङ्गीकारे सहावस्थानप्रसङ्गादित्यर्थः । **तादात्म्याभाव इति** । द्वित्वस्याभेदैकत्वाभ्यां तादात्म्याभावलक्षणविरोधस्तु अभिन्नस्यैकस्य ब्रह्मणो द्वित्वं न युज्यत इति प्रकृतप्रमेये नोपयुज्यत इत्यर्थः । **अत इति** । द्वित्वस्यैकत्वाभेदाभ्यां प्रकारान्तरेण विरोध-स्यानुपपन्नत्वात्सहानवस्थानलक्षणविरोध एव वक्तव्यः । तस्य च विरोधस्य नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भो बीजम् । न चासौ नियमेन परस्परपरिहारेणोपलम्भः प्रकृतेऽस्तीत्यर्थः । प्रकृते परस्परपरिहारेणोपलम्भाभाव-मेवोपपादयति **ऋतमिति** । एकवचनेन विशेषणादित्यस्य पर्यवसितमर्थमाह **अभेदेति** । यः सेतुरित्येकवचनेनैकत्वं मुखतोऽवगम्यते । अभेदस्त्वर्थादिति द्रष्टव्यम् । **न चेति** । यः सेतुरित्यत्र ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वाधारयोर्मध्ये एकस्यैव ग्रहणम् । तथा च ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्द्वित्वा-धारयोर्यः सेतुरित्येकवचनेन विशेषणमसिद्धमिति । न च ऋतं पिबन्ताविति द्वयोः प्रकृतयोरेकस्यैव ग्रहणमिति विनिगमकाभावादित्यर्थः । **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठस्य असाधारणधर्मस्यात्र अश्रवणादिति भावः ।

श्रीनिधि०— प्रकारान्तरेणेति । भाष्ये यः सेतुरीजानानां अक्षरं ब्रह्म यत्परमिति ब्रह्मशब्देन विशेषणा-दित्यभिहितम् । अत एवमुक्तं **प्रकृतेनोपयुज्यत इति** । सामानाधिकरण्यविरोधी न भवतीति भावः । रूपरसयो-स्तादात्म्याभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । **व्यावर्तकाभावादिति** । इतरव्यावर्तकाभावादित्यर्थः ।

शे०वा०— प्रकारान्तरेणेति । ब्रह्मशब्देन विशेषणादिति व्याख्यानापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । ननु पिबतोः एकत्वेन विशेषणकथनमसङ्गतम् । न च शङ्कितविरोधपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । सहोपलम्भप्रतिपादन-मात्रेण विरोधशङ्कापरिहारायोगात् । सहानवस्थानलक्षणविरोधस्य तेन कथञ्चित्परिहारेऽपि विरोधान्तरसम्भवात् इत्यतोऽत्र पक्षान्तरनिरासपूर्वकं सहानवस्थितत्वं परिशेष्य, तन्निरासपरतया भाष्यं योजयति **द्वित्वस्येति** । **नापीति** । 'नाजात एकोऽन्य हन्ति नाप्यन्याधार' इति न्यायादिति भावः । **प्रकृते नोपयुज्यत इति** । सहावस्थानाविरोधकत्वादिति भावः । **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठस्य असाधारणधर्म-स्यात्राश्रयणादिति भावः ।

स०व्र०— व्यावर्तकाभावादिति । उभयोरपि प्रकृतत्वेऽपि अयमेव ग्राह्य इत्यत्र अन्यव्यावृत्तौ व्यावर्तकाभावादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— प्रकारान्तरेणेति । ब्रह्मशब्देन विशेषणाच्चेति भाष्यापेक्षया प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । **तद्भावा-भावादिति** । एकत्वाभावो द्वित्वं द्वित्वाभावो वा एकत्वमित्येवं भावाभावरूपत्वाभावादिति भावः । **सहावस्थान-प्रसङ्गादिति** । तेजस्तिमिरयोरसमानाधिकृतयोरेव वध्यघातकभावदर्शनादिति भावः । यद्वा मूषकमार्जालयोः किञ्चित्कालं सहावस्थितयोरेव वध्यघातकभावाभावदृष्टेरिति भावः । **तादात्म्याभाव इति** । द्वित्वस्याभेदैक्याभ्यां तादात्म्याभावलक्षणविरोधस्तु अभेदैकत्ववति द्वित्वसङ्ख्यापि वर्तत इत्यस्याविरोधकत्वान्न प्रकृतोपयुक्तः अन्यो-न्याभाववतोरप्येकाधिकरणत्वसंभवादिति भावः । **न चात्रेकस्यैवेति** । ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनविषयतया प्रकृतयोर्मध्ये इति शेषः । **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्य एकमात्रनिष्ठासाधारणधर्मस्य श्रुतावभावा-दिति भावः ।

चषकः— प्रसङ्गादिति । 'नाजात एकोऽन्यं हन्ति नाप्यन्यथा (=अन्यमन्याधारः)' इति न्यायेनाहि-नकुलयोरिव द्वित्वे स्वावच्छेदकक्षणावच्छिन्नत्वे स्वनिरूपकाधिकरणतावन्निरूपितत्वोभयसम्बन्धेनाभेदैकत्व-वृत्त्याधेयताविशिष्टा या आधेयता तद्विशेषितत्वरूपसहावस्थानप्रसङ्गादिति भावः । **नोपयुज्यत इति** । दर्शित-सहावस्थित्यभञ्जकत्वादिति भावः । **व्यावर्तकाभावादिति** । व्यक्त्यन्तरव्यावर्तकैकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मबोधक-पदासमभिव्याहारादिति भावः ।

।। इति तद्द्विवचनबोध्यस्य परमेश्वरस्य 'यः सेतुः' इत्येकवचनेन च विशेषणात् ।।

* * *

।। अथ एतेन परोक्तस्य बुद्धिजीवाविविति पूर्वपक्षनिरासकजीवेश्वराविति परोक्तसिद्धान्तस्यापि निरासः ।।

४३ सु०— एतेनैतदपि प्रत्युक्तं यत्परेण बुद्धिजीवाविति पूर्वपक्षयित्वा जीवेश्वराविति सिद्धान्तितम् । तथा हि, 'तत्तु समन्वयात्' इति परमात्मन्येव समन्वयं प्रतिज्ञातवता सूत्रकारेण स एव विवरणवाक्यैः प्रपञ्चनीयः, जीवेश्वरयोरस्य वाक्यस्य समन्वयं प्रतिपादयन्प्रक्रमं जह्यात् । बाधके सति नायं दोष इति चेन्न, तदनिरूपणात् । द्विवचनमिति चेत्, तर्हि जीवेश्वराङ्गीकारोऽपि न स्यात्, तयोरैक्याङ्गीकारात् । काल्पनिकोऽस्ति तयोर्भेद इति चेत्, तर्हीश्वरस्यैवाद्भुताचिन्त्यैश्वर्यवशाद् द्विरूपत्वेन द्वित्वमुपपाद्यताम्, तथा च प्रक्रमानुगुणं सूत्रं स्यात्, तत्त्वावेदकं च शास्त्रमिति ।

परि०— न चैकवचनमेव व्यावर्तकं अभेदैकत्वावधारकमपि भवति द्वित्वं इति वादिनं प्रति तस्य व्यावर्तकत्वासिद्ध्याऽन्योन्याश्रयादिति भावः । कुतो निरस्तमित्यत आह **तथा हीति** ।

यादु०— एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावत् न च जीवे समन्वयोऽभिधीयत इति भाष्योक्तं दोषमाह **तत्तु समन्वयादित्यादिना** । इदानीमेतेनेति परामृष्टं दर्शयति **तर्हीश्वरस्यैवेति** । अनेनैतेनेत्यस्यैकस्यैवेश्वरस्य अचिन्त्यैश्वर्यवशाद्रूपद्वयापेक्षया द्वित्वोपपादनेनेत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— यत् सिद्धान्तितं तदपि प्रत्युक्तमित्यन्वयः । **प्रक्रममिति** । परमात्मन्येव समन्वयप्रतिज्ञानरूपमुपक्रममित्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वेकत्वं विशेषणान्यथानुपपत्त्या एकस्यैव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । एकत्वद्वित्वयोः कुत्राप्यवस्थानाभावे प्रमिते सत्येवं वक्तव्यम् । न चात्र किमपि प्रमाणमिति भावः । ननु जीवेश्वरे उभयोः प्रकृतत्वेऽपि ब्रह्मशब्दादिरूपसाधकसत्त्वाज्जीवपरित्यागेन ईश्वर एव गृह्यत इति नैकस्मिन् द्वित्वापत्तिरित्याशयेन परमतमुत्थापयति **यत्परेणेति** । एतेनेत्यर्थमाह **तथा हीति** । **तर्हीति** । द्वित्वस्य बाधकत्वं चाद्याप्यसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । **तत्त्वावेदकं चेति** । अन्यथा काल्पनिकाभेदपरतयाऽतत्त्वावेदकं स्यादित्यर्थः ।

कं०रा०— **जह्यादिति** । सूत्रकार इति शेषः । **अयमिति** । प्रक्रमत्याग इत्यर्थः । **तदिति** । प्रक्रमत्यागनिमित्तस्य बाधकस्यानिरूपणादित्यर्थः । ननु परमात्मन एव समन्वयप्रतिज्ञारूपो यः प्रक्रमः तत्त्यागे ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनमेव निमित्तरूपं बाधकमिति शङ्कते **द्विवचनमिति** । **तर्हीति** । द्विवचनस्य बाधकत्वे ऋतं पिबन्ताविति वाक्यप्रतिपाद्यौ जीवेश्वरावित्यङ्गीकारेऽपि न स्यात् । तयोरैक्याङ्गीकारेण द्विवचनप्रतिपाद्यद्वित्वस्य तत्रायोगादिति भावः । **काल्पनिक इति** । तथा च काल्पनिकभेदाधीनस्य कल्पितद्वित्वस्य जीवेश्वरयोः सत्त्वात्

ऋतं पिबन्ताविति वाक्यप्रतिपाद्यत्वं तयोः संभवतीति भावः । नन्वीशस्यैवाचिन्त्याद्भुतशक्त्यैश्वर्यवशेन द्विरूपतया द्वित्वस्यैवाङ्गीकारे को विशेष इत्यत आह **तथा चेति** । उक्तरीत्या द्विरूपत्वेनेश्वरस्य द्वित्वाङ्गीकारेण ऋतं पिबन्ताविति वाक्यस्य तत्रैव समन्वयाभ्युपगमे गुहां प्रविष्टाविति सूत्रं प्रक्रमानुगुणं स्यात् । द्विरूपप्रयुक्त-द्वित्वस्य वास्तवत्वेन तत्प्रतिपादकं शास्त्रं तत्त्वावेदकं स्यात् । परपक्षे तु काल्पनिकभेदाधीनजीवेश्वराद्वित्व-स्यावास्तवत्वात् तत्प्रतिपादकं शास्त्रमतत्त्वावेदकं स्यादिति भावः ।

श्रीनिधि०— विवरणवाक्यैः प्रपञ्चकवाक्यैः जीवेश्वरयोरिति समम्यन्तम् । **तथा चेति** । त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति न्यायादिति भावः ।

शे०वा०— एतेनेति । द्विवचनस्य ब्रह्मणि सावकाशत्ववर्णनेनेत्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावत् 'न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते' इति भाष्योक्तां समन्वयासङ्गतिमाह **तथा हीति** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **तर्हीति** । तर्ह्युभयथा निर्वाहे काल्पनिकभेदाश्रयणेन जीवेश्वराङ्गीकार एवास्त्वित्यतो निमित्तद्वयमाह **तथा चेति** ।

विठ्ठल०— एतेनेति । परामृष्टं दर्शयति **तर्हीश्वरस्येति** ।

चषकः— एतेन द्विवचनश्रुतेः ब्रह्मणि योजनीयत्ववर्णनेन तृतीयान्तसर्वनामपरामृष्टं दिदर्शयिषुः, 'न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते' इति भाष्यभाषितसमन्वयासाङ्गत्यमाह **तथा हीति** । तत्परामृष्टं दर्शयति **तर्हीत्यादि** ।

॥ इति एतेन परोक्तस्य बुद्धिजीवाविविति पूर्वपक्षनिरासकजीवेश्वराविति परोक्तसिद्धान्तस्यापि निरासः ॥

* * *

॥ अथ एकत्ववचनेनेतिप्रयोगस्य युक्तता ॥

४४ सु०— नन्वेकवचनेनेति वक्तव्यम्, एकत्ववचनेनेति कथम् ॥ एकत्वादिसङ्ख्या हि प्रत्ययार्थः । यथोक्तम्, 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन' इति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् । तस्मादेकत्वस्य वचनमेकत्ववचनमित्येव युक्तम् । अन्यत्रापि भाव-प्रधानो निर्देशः प्रतिपत्तव्य इति ॥

परि०— इत्यर्थ इति । तथैवाद्यस्य चतुर्थपादे वृत्तावुक्तेरिति भावः । नन्वेवं बहुषु बहुवचनमित्यत्रापि भावप्रधानत्वापत्त्या बहुष्विति बहुवचनायोगश्चेति शङ्क्यम् । आधारगतबहुत्वस्य बहुत्वरूपधर्मेऽप्यारोपेण बहुवचनोपपत्तेरिति मञ्जर्यादावुक्तत्वात् । **अन्यथेति** । भावप्रधानतामनुपेत्य सङ्ख्याविशिष्टधर्मिवाचकत्व इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । एकवचनमित्यादिप्रयोगस्थल इत्यर्थः ॥

यादु०— अन्यथा द्व्येकेष्विति । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावांश्चैक एवं त्रिषु विवक्षितेषु सूत्रे द्व्येकेष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधाननिर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्यैव स्वादिप्रत्ययार्थतयाऽभिप्रेतेति वक्तव्यमिति भावः । नन्वेक-वचनमित्यादिसांव्यावहारिकप्रयोगेषु का गतिरित्यत आह **अन्यत्रापीति** । सांव्यावहारिकेषु परीक्षकप्रयोगे-ष्वित्यर्थः । यद्वा नन्वेवं 'द्विवचनश्रुतेरपि बलम्' इति न्यायविवरणे का गतिरित्यत आह **अन्यत्रापीति** । न्यायविवरणेऽपीत्यर्थः । स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोक्तसूत्रबलादिति भावः । अन्ये तु अन्यत्रा-पीत्यस्य 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इत्यादावपीत्यर्थ इत्याहुः ।

वं०प०— उत्तरमाह एकत्वादिसङ्ख्या हीति । प्रत्ययेति । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इति सूत्रविहितैकवचनादिसंज्ञकस्वादिप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ।

आनन्दः— परिहरति **एकत्वादीति** । **अन्यत्रापीति** । बहुषु बहुवचनमित्यत्रेत्यर्थः ।

कं०रा०— अन्यथेति । द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यत्र द्व्येकशब्दयोर्धर्मिप्रधानत्वे द्वयोरेकस्य च त्रित्वेन बहुत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति द्व्येकेष्विति स्यादित्यर्थः । नन्वेकत्वादिसङ्ख्याया एव प्रत्ययार्थत्वे कथमेक-वचनमित्यादि व्यवहार इत्यत आह **अन्यत्रापीति** ।

श्रीनिधि०— अन्यत्रापीति । द्विवचनश्रुतेरपि न निरवकाशत्वमिति न्यायविवरणवाक्य इति वार्थः ।

शे०वा०— 'यः सेतुरि'ति पिबतोर्विशेषणस्य एकत्ववचनेनेत्येकत्वाभिधायकत्वमुक्तं तदाक्षिपति **नन्वेकवचनेनेति** । **वक्तव्यमिति** । 'यः सेतुरि'त्यत्र सोरेकत्वसङ्ख्यावद्वस्तुवचनत्वेऽपि एकत्वसङ्ख्यावाचित्वा-भावादिति भावः । स्यादेवं यदि स्वादिप्रत्ययस्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वं स्यात्, न चैतदस्ति, किं त्वेकत्वादि-सङ्ख्यैव तदर्थः । तथा च यः सेतुरित्यादावपि सोरेकत्वाभिधायकत्वेनैकत्ववचनत्वमेवेत्याशयेन समाधत्ते **एकत्वादीति** । एकशब्दश्च सङ्ख्यावाचीति त्वप्रत्ययनिर्देशोऽनर्थक इति शङ्कितुराशयः । एकशब्दस्य सङ्ख्याव-द्वस्तुपरत्वमेव, न सङ्ख्यापरतेत्यभिप्रेत्य परिहरति **एकत्वादीति** । **अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशाकरणे द्वित्व-सङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावानेक इति त्रयाणां निर्देशे बहुवचनं स्यादित्यर्थ इत्याहुः । केचित् । कुतः सङ्ख्यायाः तदर्थत्वमित्यतोऽस्यार्थस्य प्रसिद्धत्वादिति भावेन हिशब्दः । तामेव प्रसिद्धिमुपपादयितुमत्रार्थे पाणिनिसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । तद्वाक्यमुदाहरति **द्व्येकयोरिति** । उपलक्षणमेतत् । बहुषु बहुवचनमिती-त्यपि द्रष्टव्यम् । कथमस्मात्सङ्ख्यायाः प्रत्ययार्थत्वलाभ इत्यतो भावप्रधाननिर्देशत्वाश्रयणेन सूत्रं व्याचष्टे **द्वित्वैकत्वयोरिति** । कुतोऽत्र भावप्रधानत्वाश्रयणेन सङ्ख्यावाचित्वव्याख्यानं, सङ्ख्यावद्वाचित्वस्यैवोपपत्तेरित्यत आह **अन्यथेति** । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावानेक इति त्रिषु विवक्षितेषु द्व्येकेष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधान-निर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्याया एव स्वादिप्रत्ययार्थत्वात् युक्तं 'यः सेतुरि'त्यादावपि सोः प्रत्ययस्यैकत्वाभि-

धायकतया एकत्ववचनत्वमित्युपसंहरति **तस्मादिति** । तर्हि द्विवचनश्रुतेरिति न निरवकाशत्वमित्येव वक्तव्यतया कथमन्यत्र भाष्यकारीयो द्विवचनश्रुतेरितिव्यवहारः, कथं चाभियुक्तानभियुक्तसाधारण्येनैकवचनं द्विवचनं बहुवचनमित्येव व्यवहार इत्यतः स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोदाहृतसूत्रबलात् भावप्रधान-त्वेन स निर्वाह्य इत्याह **अन्यत्रापीति** ।

स०व्र०— **नन्वेकेति** । एकशब्दे एव एकत्वसम्भवे सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे च द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावांश्चैक एव त्रिषु विवक्षितेषु (द्व्येकेष्विति) बहुवचनं स्यादिति भावः । न च सङ्ख्याया एव प्रत्ययार्थत्वेन अभिप्रेतत्वे 'बहुषु' इत्यत्र बहुवचनमुपपन्नम् इति वाच्यम् । बहूनि बहुवचनमित्येवोक्ते बहुत्वस्य त्रित्व एव पर्यवसानसम्भवेन चतुष्ट्वादिसङ्ख्याविवक्षायामपि बहुवचनं भवतीति भावः । **अन्यत्रापीति** । 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' (पा.सू. १-४-१०२) इत्यादावित्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु श्रौतस्य यच्छब्दस्यैकवचनान्तत्वेन लोके एकवचनोऽयंशब्द इत्येव व्यवहारादत्रापि यस्सेतुरित्येकवचनेनेत्येव वक्तव्यं **एकत्ववचनेनेति** । कथमुक्तमिति शङ्कते **नन्वेकवचनेनेति** । परिहरति **एकत्वादिसङ्ख्या हीति** । य इत्यादिपदगतस्वादिप्रत्ययस्यैकत्वद्वित्वादिसङ्ख्या ह्यर्थ इत्यर्थः । स्वादिप्रत्ययस्य सङ्ख्यैवार्थ इत्यत्र पाणिनिसूत्रं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । अत्र द्व्येकयोरिति भावप्रधानो निर्देशः । एवं च द्वित्वैकत्वसङ्ख्ययोर्विवक्षितयोः द्विवचनैकवचने सु, औ इति प्रत्ययौ स्त इति सूत्रार्थः । अत एव वृत्तिकारेण भावप्रधानत्वमेवाश्रित्य द्वित्वैकत्वयोरिति व्याख्यातमित्याशयेन द्व्येकयोरित्यस्यार्थमाह **द्वित्वैकत्वयोरिति** । इति एवं द्व्येकशब्दयोर्भावप्रधानत्वमनङ्गीकृत्य सङ्ख्यार्थत्वानङ्गीकारे बाधकमाह **अन्यथेति** । भावप्रधान-निर्देशत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यार्थत्वाभावे सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यावानेकः एवं त्रिषु विवक्षितेषु बहुवचनं स्यादित्यर्थः । अस्त्वेवं सङ्ख्याप्रत्ययार्थः ततः किमित्यत आह **तस्मादिति** । अत एवं स्वादिप्रत्ययः सङ्ख्यार्थकः ततश्च यः सेतुरित्यत्र यच्छब्दः सुप्रत्ययान्तः तस्माद्यच्छब्दान्तवचनस्य एकत्वा-भिधायकत्वेन एकत्वस्य वचनं एकत्ववचनमिति यः सेतुरिति चैकत्ववचनेनेत्युक्तं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्येकवचनोऽयं शब्द इत्यादिलोकप्रयोगेषु का गतिरित्यत आह **अन्यत्रापीति** । यद्वा द्विवचनश्रुतेरिति न्यायविवरणे कथं प्रयोग इत्यत आह **अन्यत्रापीति** ।

चषकः— **अन्यथेति** । सौत्रनिर्देशस्य भावप्रधानतामनुपेत्य सङ्ख्याविशेषितप्रत्यायकत्वे । उदीरितार्थं निगमयति **तस्मादिति** । **अन्यत्रापीति** । 'द्विवचनश्रुतेरपि' इति न्यायविवृतिप्रतीकादावित्यर्थः । स्वादीनां सङ्ख्याभिधायकत्वाभिधायकोदाहृतसूत्रानुरोधादित्यर्थः । **भावप्रधान इति** । प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकृत्यर्थनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नविशेष्यकान्वयधीजनक इत्यर्थः ।

॥ इति एकत्ववचनेनेतिप्रयोगस्य युक्तता ॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ १-२-३ ॥

॥ अथ अन्तराधिकरणम् ॥

॥१-२-४॥

॥ अथ आदौ 'अन्तर उपपत्तेः' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ तत्र क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वेतव्येऽत्र सूत्रे क्रियाऽनुक्तिशङ्कानिरासकतया अन्तरशब्दस्योभयार्थता ॥

४५ सु०— 'अत्र क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयश्चिन्त्यत इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, सूत्रे भावस्यैव प्रतिज्ञानात्, क्रियाया अनुक्तेरि'त्यतोऽन्तरशब्दमुभयार्थतया व्याख्याति **अन्तरिति**।

ब्र०सू०— ॥ ॐ अन्तर उपपत्तेः ॐ ॥

अनु०— अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स(मु)उदाहृतः ।
रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥

अन्तःशब्दोपपदाद्रमतेर्जमन्ताड्ड इति डः । उणादयो बहुलमित्युपपदलोपः । विवक्षितं चैतत्सूत्रकारस्य । अन्यथा 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'तिवत् अन्तरुपपत्तेरित्यवक्ष्यत् । लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थं प्रतिजानीत इति ।

ननु च 'य एषोन्तरक्षि(क्ष)णि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच' इत्येतदत्रोदाहरणवाक्यम् । अत्र चाक्षिस्थ एव प्रतीयते, न तस्य रमणकर्तृत्वम् । श्रुत्युक्तमेव सूत्रे(त्रैः) प्रतिज्ञातव्यम्, तत्कथं श्रुतावनुक्तं रमणकर्तृत्वं सूत्रकृता प्रतिज्ञायत इत्यत आह **रमणं चेति** । न केवलमक्षिस्थत्वम्, किन्तु रमणं रमणकर्तृत्वं चेति आद्यश्चशब्दः । न केवलं सूत्रेऽपि तु श्रुतौ चेति द्वितीयः । **आत्मशब्देन** एष आत्मेत्यनेन । आदेयम् = उपादेयं सुखं सुखसाधनं च, माति = अनुभवति इति निर्वचनेनेत्यर्थः । आङ्पूर्वकाद्ददातेर्मन्यतेश्च क्विप् ॥

परि०— चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेवेति भाष्यदिशा वा पररीत्या वा अन्तरशब्दस्यान्तःस्थत्वार्थत्वं मत्वा शङ्कते **अत्रेत्यादिना** । **इत्युक्तमिति** । सर्वत्रेति नये 'एतद्भावाभिधं लिङ्गमि'त्यादिविषय-

मालायामुक्तमित्यर्थः। **रमतेरिति**। रमु क्रीडायामित्यस्माद्धातोः कर्तरि 'ञमन्ताड्डः' इति उणादिसूत्रेण ञम्संज्ञककवर्गादिपञ्चवर्गान्तिमवर्णान्यतमवर्णान्ताद्धातोर्डप्रत्यये चुटू इति डकारव्यञ्जनस्य लोपे डित्वात् 'अभस्यापि' इति धातोष्टिलोपे र इति रूपमिति भावः। नन्वन्तरशब्दस्य 'रो रि' इति रेफस्य लोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे अन्तार इति स्यादित्यत आह **उणादय इति**। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इत्युणादिप्रकरणस्थाद्यसूत्रोक्तोण् प्रत्ययादयः, 'प्रत्यया बहुलं भवन्ति' यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति, केचिदविहिता एव प्रयोगत उन्नीयन्त इत्यष्टाध्यायीगततृतीयाद्यपादीयाद्यसूत्रे वृत्तावभिधानादिति भावः। एवं च उत्तररेफस्य पूर्वरेफलोपानिमित्तत्वान्न दीर्घप्राप्तिरत्रेति हृदयम्। ञमन्ताड्ड इति विहितडप्रत्ययस्योणादिवृत्तौ 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणात् चुटू' इतीत्संज्ञा डप्रत्ययस्थडकारव्यञ्जनस्य नेत्युक्त्वा रम्यते रमते वा रण्डेत्याद्युदाहरणस्योक्तत्वेऽपीहोत्सर्गतः चुटू इत्यनेन प्राप्तेत्संज्ञा भवत्येव। यद्वा षःप्रत्ययस्य, चुटू इति पृथग्योगकरणं चुटू इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। तथा च तेन वित्तश्चञ्चुप्चणपाविति सूत्रोक्तप्रत्ययचकारस्य नेत्संज्ञा। विद्याचञ्चुरित्यादि सिद्ध्यतीति प्रथमाध्याये तृतीयपादे वृत्त्यादावुक्तत्वात् रण्डेत्यादौ चुटू इति विधेरप्रवृत्तिः इह प्रवृत्तिरिति डकारव्यञ्जनस्येत्संज्ञा ध्येया। **लघु चैवमिति**। न केवलं श्रुत्यनुसारीति चार्थः। **अन्तर इति कुर्वन्निममेवार्थमिति**। अत्र यत्किञ्चिदाह। श्रुतौ 'अन्योऽन्तर आत्मे'त्यादाविवान्तरशब्द एव, न तु अन्तः शब्दः। अन्तर अक्षणीति वक्तव्येऽपि सेदुराजेत्यादिवत् 'अहहारेत्वे'त्यादिवदयं निर्देशः कृतः। तेन श्रुत्यनुसारिणि सूत्रेऽपि तथैव निर्देशः कृत इति नायं निर्देशो भवदभिमतार्थसाधक इति। तन्न। कल्पकाभावात्। सौत्रनिर्देशस्यान्यथोपपत्तेः। अतिशयाभावाच्च। अन्तरस्तद्धर्मेत्यादावपि तथानिर्देशापाताच्च। 'य एषोऽन्तरादित्ये, य एषोऽन्तरक्षणी'त्येवंरूपवाक्ययोरेव तत्र परैरुदाहृतत्वात्। अत एवेतिवदित्युक्तम्। एतेनान्तर इत्येव श्रुतावपि विच्छेदमुपेत्य क्रियाभावपरत्वेन व्याख्यायताम्। किमात्मशब्दार्थनिर्देशपरतयेत्यपि प्रत्युक्तं ध्येयम्। सर्वत्र तथाऽऽपत्तेः। अन्यथोपपत्तौ वृथा क्लेशायोगाच्चेत्यलम्। क्विबित्युपलक्षणम्। ददातेराकारलोपः तकारादेशश्चेति ज्ञेयम्। 'पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धौ' इत्यादिना यतिभङ्गदोषस्याऽऽनन्दमयनये 'अभेदेऽपि विशेषेणैवान्य' इत्यत्रैव परिहृतत्वान्नात्र यतिभङ्गः शङ्क्यः। आदेयशब्दस्य पदद्वयसमाहाररूपत्वाद्वा नात्र यतिभङ्गचोद्यावकाशः। परमतमाशङ्क्य निराह **सुखसम्बन्धेति**।

गु०दी०— रमतेर्ञमन्ताड्डः इत्यत्र 'रमु क्रीडायामि'ति धातोः ञमन्ताड्डप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अत्र ञमन्तादिति ञम्प्रत्याहारान्तर्गतो मकारो ग्राह्यः। **उपपदलोप** इत्यत्रोपपदान्तस्य रेफस्य लोप इत्यर्थः।

यादु०— सूत्रे भावस्यैवेति । अन्तरशब्दस्यान्तःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थित इत्येवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भावः । **ञमन्ताड्ड इतीति** । ञमिति प्रत्याहारग्रहणम् । ञमङणनमिति । ञमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रार्थः । दम्यतेऽनेनेति दण्डः, रम्यतेऽसाविति रण्डा, इत्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । तथा चानेन सूत्रेण रमतेर्डप्रत्यये डित्वात् अमो लोपे र इति रूपं सिद्ध्यतीति भावः । नन्वेवमन्तर इति स्थिते 'रोरि' इत्युपपदान्त्य-रेफलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे च सति अन्तार इति स्यादित्यत आह **उणादयो बहुलमिति** । **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषया उपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । तथाच, नात्रोपपदान्त्यरेफलोपो रोरिति सूत्रविहितो रेफनिमित्तो येनोक्तरीत्या पूर्वस्याणो दीर्घप्राप्तिः । किन्तु प्रत्ययस्य बाहुलिकत्वोक्तनिमित्त एवातो न दीर्घप्राप्तिरिति भावः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति' इति वचनाद्बहुलग्रहणादुक्तार्थसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । ननु ञमन्तादित्यनेन विहितस्य डप्रत्ययस्य न डित्वं वैयाकरणानामभिमतम् । डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्तीत्युणादिवृत्तावुक्तत्वात् । अन्यथा रण्डेत्यादिरूपानिष्पत्तेः । तथा च टिलोपाप्रास्त्या रम इत्येव स्यात् न र इति रूपमिति चेत्, सत्यम् । बहुलग्रहणादेव तत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचिड्डित्वमपि प्रयोगबलादङ्गीकार्यम् । कथमन्यथा 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एष' इति रामशब्दनिर्वचनपरायां श्रुतौ रश्चासावमश्चेति विग्रहसूचनमुपपन्नं स्यात् । तत्रानन्दार्थकस्य रमतेरेवाभिप्रेतत्वात् । अप्रसिद्धधात्वन्तरकल्पनस्य च गौरवपराहतत्वादिति ज्ञातव्यम् । अत एवोणादिवृत्तावुदाहृतवाक्यात्पूर्वं सत्यपि प्रयोजन इत्युक्तम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादित्येवावक्ष्यत् । तेन ज्ञायतेऽनुबन्धसंज्ञाभावेन डित्वं प्रायिकम् । क्वचित्प्रयोजने च सति अनुबन्धसंज्ञा ततश्च डित्वमपि भवतीति तद्वाक्यार्थ इति । अतो युक्तमुक्तमिति प्रतिभाति । **सुखसाधनं चेति** । तथा च सुखसाधनतयाऽभिमतविषयानुभवाभिव्यक्तसुखानुभवकर्तेत्यात्मशब्दनिर्वचनेन लभ्यत इति भावः । **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । दा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्विप्, मनु अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तरीत्यर्थः । तथा च 'अतो लोप इटि च' इति धात्वाकारलोपे निर्वचनत्वेन दकारस्य तकारे सत्यात्मन् इति रूपमिति भावः ।

आनन्दः— अत्र य एषोऽन्तरक्षिणीति वाक्ये श्रुतमक्षिस्थत्वं विष्णोरग्नेर्वेति संशयेऽग्नेरेवेति तावत्प्राप्तं कुतः य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यग्नेरेवादित्यस्थत्वस्योक्तत्वादेः तस्मिन्प्रकरणेऽथ हाग्नय उदीर इत्यादि बह्वग्निश्रुतिसद्भावाच्च । न चेदमौपचारिकम् । सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यभ्यासादिति प्राप्ते अत्रोक्त-मक्षिस्थत्वं परमात्मन एव वक्तव्यं एतदमृतमभयमित्यमृतत्वाभयत्वादेरुक्तस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेः त्रिपादस्यामृतं दिवि । अभयं तितीर्षतां पारमिति श्रुतेः । न चाग्निपक्षे एतत् युज्यते तस्य मरणादेरेव श्रुतत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे सोऽहमस्मि स एवाहमस्मि इत्याद्यर्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योऽपि निरवकाशोपपत्तेरेव प्राबल्यमिति । **भावस्येति** । अन्तरस्थत्वरूपस्येत्यर्थः । ननु च मन्ताड्ड इति डप्रत्यये रोरीति रेफलोपे ढ्रलोप इति पूर्वस्य दीर्घे कृते अन्तार इति प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह **उणादय इति** । बहुलग्रहणादेव उपपदान्ते रेफयलोप इति नानुपपत्तिरिति भावः । अत्रार्थे सूत्रकारीयं किं ज्ञापकमत्राह **विवक्षितं चेति** । रमणकर्तृत्वस्यात्र विषयत्वे उदाहृतस्य न विषय-वाक्यत्वं तत्रास्य श्रुतित्वादिति शङ्कते **ननु चेति** । चशब्दद्वयानर्थक्यमाशङ्क्याह **न केवलमिति** । सूत्रे विवक्षित-

मिति शेषः । **आङ्पूर्वकादिति** । तथा च दीयत इति ददातेः कर्मणि क्विपि आकारलोपे क्विपश्च सर्वस्य लोपे दकारस्य च तकारे आदिति भवति । अनन्तरं आत् **मन्यत इति** । मन्यतेश्च क्विपि आत्मेति सिद्ध्यतीत्यर्थः । न च मन्यतेरिदं रूपं चेन्मातीत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । तस्यार्थकथनमात्रत्वात् ।

कं०रा०— अत्रेति । 'अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यत' इति क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयोऽन्तर इत्यधिकरणे चिन्त्यत इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अन्तर इति सूत्रे चक्षुरन्तः । स्थितिरूपभावस्यैव प्रतिज्ञानात् क्रियाया अनुक्तेरित्यतोऽन्तरशब्दं क्रियाभावार्थतया व्याख्यातीत्यर्थः । **ञमन्तादिति** । काशिकायां ञमङणनमितिसूत्रव्याख्यानावसरे ञमन्ताड्ड इति डकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यत इत्युक्तेः । पदमञ्जर्यां च यद्येवं तर्हि यस्य ग्रहणं भवति त्रिभिरिति पूर्वोक्तं कथमित्याशङ्काशयः । अष्टाध्यायीगतग्रहणाभिप्रायं तदिति परिहृतत्वाच्च । मकारानुबन्धस्य ञकारेणापि ग्रहणमस्तीति द्रष्टव्यम् । नन्वन्तःशब्दोपपदाद्रमतेः ञमन्ताड्ड इति डप्रत्यये टिलोपे अन्तर इति स्थिते रोरीति रेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोण इति दीर्घे चान्तार इति भाव्यम् । तत्कथमन्तर इत्येतदित्यत आह **उणादय इति** । अत्र उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादत्रोपपदलोपे सूचिते स चालोऽन्त्यस्येति अन्तस्य रेफस्यैव भवतीति भावः । **अन्यथेति** । अन्तःस्थितिरूपभावस्यैव सूत्रकृदभिप्रेतत्वे अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति वदन्त उपपत्तेरित्येवावक्ष्यत् । न त्वन्तर उपपत्तेरिति भावः । नन्वस्मिन्नधिकरणे य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचेत्युदाहरणवाक्यमत्र चाक्षिस्थ एव प्रतीयते न तु तस्य रमणकर्तृत्वम् । अतः कथं श्रुत्यनुक्तं सूत्रे प्रतिज्ञातुं शक्यमित्याशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । **एष इति** । एष आत्मेत्यत्रत्यात्मशब्देनेत्यर्थः । **आङ्पूर्वकादिति** । आङ्पूर्वकात् ऋधातोः 'उणादयो बहुलमि'ति बहुलग्रहणात् कृत्यार्थे क्विपि अल्लोपे दकारस्य तत्वे च आत इति शब्दो निष्पन्नः । तस्मिंश्चोपपदे मन्यतेः कर्तरि क्विपि आत्मशब्दो निष्पन्न इति भावः । एवं चादेयं मातीति भाष्यकारीयं निर्वचनं मन्यते इत्यस्य मातीत्यनेनैकार्थ्यमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥

श्रीनिधि०— आङ्पूर्वकाद्ददातेर्मन्यतेश्चेति । क्विपि कृते अनिरुक्तत्वादाकारलोपश्च त्वयोः कृतयोः आत्मेति भवतीति भावः । खडरा इति विशिष्टं च तत्सुबन्य सुबविशिष्टमिति समासो द्रष्टव्यः ।

शे०वा०— भावस्यैवेति । अन्तरशब्दस्य अन्तःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थितिमात्रस्यैव अन्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भावः । **उभयार्थतयेति** । क्रियाभावरूपोभयार्थतयेत्यर्थः । कथमेतावतोऽर्थस्यान्तर इत्येतस्माल्लाभ इत्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनेन भाष्यकारीयं व्याख्यानमुपपादयति **अन्तःशब्दोपपदादिति** । **ञमन्ताड्ड इति** । अत्र ञमिति प्रत्याहारग्रहणं ञमङणनमिति । ञमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ततश्च मान्ततया ञमन्तात् रमेः कर्तरि डप्रत्यये चुटू इति डकारस्येत्संज्ञायां डित्वविधिसामर्थ्यादभस्यापि रमेष्टिलोपे र इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । न चैवं दम् उपशमे इत्यस्माद्दम्यन्तेऽनेनोद्धता जना इति करणे डप्रत्यये डस्येत्संज्ञायां टिलोपे च द इत्येव स्यान्न तु दण्ड इति । तथा च वनषणसम्भक्तावित्यस्य भौवादिकस्य वनतेरपि डप्रत्ययान्तस्य द इत्येव स्यान्न तु वण्ड इतीति वाच्यम् । चुटू, षःप्रत्ययस्य, इत्यत्र चुटूषाः प्रत्ययस्येत्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्य,

अनित्यत्वज्ञापनार्थमित्याकरे स्थितत्वेन चुटू इत्यस्यानित्यत्वाद्वा प्रत्ययाद्यतिरिक्तस्य कस्मैचित्कार्याय उच्चार्यमाणस्यैव वर्णस्येत्संज्ञाया आकरे स्थित्या प्रयोजनाभावाद्वा बाहुलकाद्वा लुश्विधाविव लुप्तयकारप्रत्यया-दित्वाद्वा डस्येत्संज्ञाभावसिद्ध्या दण्डो वण्ड इत्यादिरूपसिद्ध्युपपत्तेरप्रत्यूहत्वात् । नन्वेवमपि रोरीत्युपपदान्त-रेफलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति दीर्घतायां च सत्यां पुना रमत इत्यादिवदन्तार इति भवितव्यम् । अन्तर इति तु कथम्, इत्यतः स्यादेतदेवं यद्यत्र रोरीति रेफनिमित्तको रेफलोपोऽभिमतः स्यात् न चैवं, किं नाम बाहुलक-निमित्त एव । तथा च रेफलोपनिमित्तकस्य रेफस्य परत्वाभावान्न दीर्घत्वप्रसङ्ग इत्याह **उणादय इति । उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषयोपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ती'त्यभियुक्तोक्तेर्बाहुलकग्रहणादपेक्षिताशेषार्थसिद्धिरिति ध्येयम् । किमनया कुसृष्टिकल्पनया सूत्रेऽन्तःस्थितिमात्रस्यैव प्रतिज्ञा किं न स्यादित्यत आह **विवक्षितं चेति** । तत्कथ-मवगम्यत इत्यत आह **अन्यथेति** । अन्तःस्थितिमात्रस्य तावतैव लाभादिति भावः । भावमात्रस्यैव प्रतिज्ञाया-मन्तरित्यस्यैव वक्तव्यत्वे निमित्तान्तरमाह **लघु चेति** । उपलक्षणं चैतत् । श्रुत्यनुगतं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भाष्यकारीयं रमणकर्तृत्वस्यात्मशब्दार्थत्ववर्णनमनर्थकम् इत्यतः सूत्रस्य श्रुत्यननुगतत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन, अननुगमशङ्कापरिहारकतया तद्वाक्यं योजयितुं श्रुतिसूत्रयोरननुगममाशङ्कते **नन्विति । न तस्य रमण-कर्तृत्वमिति** । तत्प्रतिपादकशब्दाभावादिति भावः । **श्रुत्युक्तमेव चेति** । सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादिति भावः । असङ्कीर्णार्थप्रदर्शनेन चशब्दद्वयवैयर्थ्यं परिहरति **न केवलमिति । ददातेर्मन्यतेश्चेति** । दा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्विप्, मन् अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तरि क्विबित्यर्थः । तथा च निर्वचनत्वेन धात्वाकारलोपे दकारस्य तकारे चात्मन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः ।

स०व्र०— ञमन्ताड्ड इति । ञमिति प्रत्याहारग्रहणम् । ञमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु दम्यतेऽनेनेति दण्ड इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । अनेन सूत्रेण डप्रत्यये डित्वसामर्थ्याट्टिलोपे र इति रूपमिति भावः । नन्वेवं 'रोरि' इत्युपपदान्तरलोपे 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घे च सति अन्तारः इति स्यादित्यत आह **उणादयो बहुलमिति । उपपदलोप इति** । उपपदान्तरेफलोप इत्यर्थः । स्यादयं दीर्घो यद्यत्र रेफलोपो रोरीतिसूत्रेणोच्यमानो रेफनिमित्तो विवक्षितः स्यात् । न चायम् । किन्तु बाहुलिक एव । तथा च रेफलोपस्य रेफनिमित्तत्वाभावान्न दीर्घप्राप्तिरिति भावः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति' इति वचनात् बहुलग्रहणमुक्तार्थसाधकमिति द्रष्टव्यम् । **ञमन्ताड्ड इति** । विहितप्रत्ययस्य न डित्त्वम् । डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्तीति उणादिवृत्तावेव उक्तत्वात् । अन्यथा रण्डेत्यादिरूपनिष्पत्तेरिति । अतोऽत्रापि डप्रत्ययस्य डित्वाभावे टिलोपाप्राप्त्या रण्ड इति स्यान्न र इति रूपमिति चेत् । उच्यते । बहुलग्रहणादेवैतत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचित् डित्वमङ्गीक्रियत इति । अतो युक्तमुक्तम् । **ददातेर्मन्यतेश्च क्विबिति** । तथा च 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपे निर्वचनत्वेन दकारस्य तकारे च सति 'आत्मन्' इति रूपमिति भावः ।

विठ्ठल०— भावस्यैवेति। चक्षुषोऽन्तरोऽन्तस्थितो विष्णुरेवेति चक्षुषि स्थितेरेव प्रतिज्ञानादित्यर्थः। **उभयार्थतयेति**। क्रियाभावश्चेत्युभयार्थतयेत्यर्थः। **ञमन्ताड्ड इति**। ञमिति प्रत्याहारग्रहणम्। ञमङणनम इति। ञमन्ताद्धातोः डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। तथा च रमु क्रीडायामित्यस्माद्धातोर्डप्रत्यये चुडिति डकारव्यञ्जनलोपे र इति रूपं भवतीति भावः। ननूपपदभूतान्तश्शब्दान्तरेफस्य रोरिति लोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घेऽन्तर इति स्यादित्यत आह **उणादय इति**। उण्प्रत्ययादयः प्रत्ययाः बहुलं भवन्ति यतो विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति। क्वचिदविहिताः प्रयोगत उन्नीयन्त इत्यर्थः। तदुक्तं 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विधानं क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ती'ति। तथा च डप्रत्ययस्योणादित्वात् तन्निमित्तक एवोपपदान्तरे फलो यः तथा च रेफलोपस्य उत्तररेफनिमित्तत्वाभावान्न दीर्घप्राप्तिरिति भावः। **ददातेर्मन्यतेश्चेति**। ददान इत्यस्मात्तथा मनु अवबोधन इत्यस्मात् कर्तरि क्विप् निर्वचनत्वेन ददातेराकारलोपे तकारादेशे चात्मेति रूपमिति भावः अत्रादेयशब्दस्य पदद्वयसमाहाररूपत्वाद्वा पूर्वान्तवत्स्वरः सन्धावित्यानन्दमयाधिकरणे यकि(?)तत्वाद्वा नात्र यतिभङ्गदोष इति ज्ञेयम्।

चषकः— भावस्यैवेति। नायं भावस्तिङ्कृत्तद्धितस्थलीयः किन्तु भावसाधनघञन्तसत्तावचनभूधातुप्रतिपाद्यसद्भावः तस्यैवेत्यर्थः। क्वचिदन्तरशब्दो व्यवधानार्थः। 'हलोनन्तराः संयोगः' इत्यादौ। अन्तरागृहा इत्यादौ बाह्यार्थः। अन्तराः शाटका इत्यादौ परिधानीयार्थः। गृहान्तरे देवदत्त इत्यादौ मध्यभागार्थः। तत्र मध्यभागार्थस्य मध्यभागार्थकान्तःशब्दपर्यायतया तस्य सप्तम्यन्ततया छेदे तत्पदोत्तरसप्तम्या मध्यभागनिरूपिताधेयतारूपस्थितिबोधनात्। **अव्ययादाविति**। लुप्तान्तःशब्दप्रकृतिकसप्तम्या तदुपस्थाप्यमध्यभागनिरूपिततादृशार्थस्यैव बोधनात्। लुप्तविभक्त्यननुसन्धानकल्पे तु द्वारमित्यादाविव स्थितादिपदानुसन्धानादितानिर्वाहे तु प्रकृतेऽपि तादृश्येव रीतिर्विभाव्यतामिति भावः। अन्तरशब्दस्यान्तःशब्दपर्यायतया अन्तःस्थितिमात्रस्यैवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भाव इत्यपि व्याकुर्वते। **उभयार्थतया** क्रियाभावरूपोभयतात्पर्यकतया। **ञमन्ताड्ड इति**। ञमिति प्रत्याहारग्रहणम्। तादृशप्रत्याहारघटकञमङणनेत्यन्यतमान्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। तथा च तादृशञमन्ताद्रमेः कर्तरि डप्रत्यये इति डस्येत्संज्ञायां लुट् प्रथमादेशरूप 'डा' इत्यस्य डित्वसामर्थ्यादभस्यापि तासेष्टेर्लोपवत्प्रकृतेऽपि डित्वसामर्थ्यादतादृशस्यापि रमेष्टेर्लोपे र इति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः। न चैवं तुल्यदिशा रमेः करणसाधने डप्रत्यये रमेः कर्मसाधने 'वनषणसम्भक्तौ' इति पठितस्य भौवादिकस्य वनतेरपि तस्मिन् कृते दः रः वः इत्येव रूपाणि निष्पद्येरन्। न तु दण्डः रण्डा वण्ड इतीति वाच्यम्। 'चुटू षःप्रत्ययस्य' इत्येकयोगे (=सूत्रे) कर्तव्ये पृथक् 'चुटू', 'षःप्रत्ययस्य' इति योगद्वयकरणसामर्थ्यादस्य अनित्यता ज्ञाप्यत इत्याकरे (=भाष्ये) स्थिततयेत्संज्ञाविधायकदर्शितशास्त्रस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्त्या लस्येत्संज्ञा न भवति। प्रयोजनाभावात्। न च लित्स्वरप्रयोजनम्। णलो लित्वेन तदभावज्ञापनादिति यथा, तद्वत्प्रयोजनाभावाद्वा बाहुलिकलुशविधाविव चुंचुप्चणपावित्यत्रेव वा लुप्तवकारप्रत्ययादित्वाद्वा डस्येत्संज्ञाभावसिद्ध्या दण्ड इत्यादिरूपसिद्धेर्निरन्तरायत्वात्। न चैवं ञमन्तादिति विहितस्य डप्रत्ययस्य क्वचिड्डित्वं

क्वचिदडित्वमित्येतद्वैचित्र्यं निर्बीजतया न सङ्गच्छत इति वाच्यम् । उदाहृतसूत्रे बहुलग्रहणादेव तत्सूत्रविहितस्यापि तस्याडित्वमभियुक्तप्रयोगानुरोधात् क्वचिदूरीकार्यम् । एवमनुपगमे, 'आनन्दरूपो निष्परिमाण एषः' इति रामशब्दनिर्वचनपरायां श्रुतौ रश्चासावमश्चेति विग्रहस्य ध्वनितत्वात् तत्कथं सङ्गच्छतेत्यवसेयम् । नन्वेवमपि पुना रमत इत्यादाविव 'रोरि' 'ढ्रलोप' इति योगयोः प्रवृत्त्या 'अन्तार' इति भवितव्यमिति अन्तर इति रूपं दुरुपपादमित्याशङ्कायां बेभेदिता मरीमार्जितेत्यत्र भिदिमृज्योर्यथा बाहुलिको यङ्लुगिति 'न धातुलोप' इत्यस्याप्रवृत्तिः तथान्तर इत्यत्रापि रेफलोपस्य बाहुलिकत्वोपगमेन 'ढ्रलोप' इत्यस्य प्रवृत्तिविरहेणान्तार इति रूपप्रसञ्जनानवकाश इत्याह **उणादय इति** । **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषयोपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । 'क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्ति' इत्यभियुक्तोक्तेर्बहुलग्रहणात् समीहिताखिलार्थसिद्धिरिति ध्येयम् । बहूनर्थान् लाति आदत्ते बहुलमिति व्युत्पत्तेराकरे स्थितत्वात् । भावमात्रस्यास्थितितायां क्षत्यभावेन वा व्रज्याकल्पने ममता(?)देयेत्यत आह **विवक्षितं चैतदिति** । अन्यथा भावमात्रतात्पर्यकतायां दर्शितविन्यासापत्तौ निमित्तान्तरमाह **लघु चैवमिति** । त्र्यच्कान्तरशब्दापेक्षया द्व्यच्कान्तःशब्दस्य लघुत्वान्मात्रालाघवं पुत्रलाभाद्गरीय इति पाणिनीयानां परिभाषातश्चेति भावः । सूत्रस्य श्रुत्यननुगतत्वशङ्काव्युदासफलकं भाष्यकारीयं रमणकर्तृत्वस्यात्मशब्दार्थत्वप्रतिपादनमित्यभिधित्समानस्तच्छङ्कानिरासकतया तद्वाक्यं युयोजयिषुः श्रुतिसूत्रयोरननुगममाशङ्कते **नन्विति** । **न तस्येति** । तत्प्रत्यायकपदवैधुर्यादिति भावः । **श्रुत्युक्तमेव चेति** । 'नाश्रौतं सूत्रयते नासूत्रितं भाषते नाभाषितं टीकते, नाटीकितं टौकते' इति सम्प्रदायविदामुक्तेः सूत्रस्य श्रुत्यनुरुन्धानत्वादिति भावः । **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । आङुपसृष्टात् जौहोत्यादिकात् दानार्थकाद्वा रूपप्रकृतिविशेषात्कर्मणि दैवादिकादवबोधनार्थान्मन्यतेश्च कर्तरि क्विबित्यर्थः । **एवं चातो लोप इटि चेति** । धात्वाकारलोपे निर्वचनत्वेन व्यञ्जनांशस्य तत्त्वे आत्मन्निति प्रातिपदिकं निष्पद्यत इति भावः ।

॥ इति क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वेतव्येऽत्र सूत्रे क्रियाऽनुक्तिशङ्कानिरासकतया अन्तरशब्दस्योभयार्थता ॥

॥ इति 'अन्तर उपपत्तेः' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ च 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ तत्रादौ 'विशिष्टपदस्य वैय्यर्थ्य'शङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्यावतरणम् ॥

॥ ततश्च तच्छङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्य स्पष्टीकरणं च ॥

४६ सु०— "चक्षुरन्तरस्य परमेश्वरत्वोपपादकमपरं सूत्रम्, **सुखविशिष्टाभिधानादेव चेति** ।

ब्र०सू०— ॥ ॐ सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॐ ॥

अत्र विशिष्टपदं व्यर्थम्, 'सुखाभिधानादेव चे'त्येतावता पूर्णत्वात् । सुखसम्बन्धाभिधानार्थं विशिष्टपदमिति चेत् न, सुखित्वाभिधानादेव चेति कर्तुं शक्यत्वात् । लघु चैवं सति सूत्रं स्यात् । अयुक्तं च सुखसम्बन्धाभिधानम्, 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म' इति श्रुतौ सुखमात्राभिधानादि"त्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **विशिष्टेति** ।

अनु०— विशिष्टसुखवत्त्वाच्च

नात्र सुखविशिष्टशब्दः तद्वत्तामाचष्टे, येनानुपादेयः स्यात् । किन्तु सुखस्य वैशिष्ट्यं पूर्णतालक्षणम् । यदि हि सुखाभिधानादित्येव ब्रूयात् तदा सुखस्यान्यत्रापि सद्भावेन व्यभिचारः स्यात्, ततः सार्थकं विशेषणोपादानम् ।

परि०— लघु चैवमिति । न च सुखिशब्दसुखविशिष्टशब्दयोः पर्यायत्वेन पर्यायेषु न लाघवगौरवचिन्तेति परिभाषायाः सत्त्वाल्लघु चैवं सतीति कथं सङ्गच्छत इति वाच्यम् । रूढ्या पर्यायेषु लाघवगौरवचिन्ता न कार्येति परिभाषाभिप्रायात् । प्रकृते च सुखिशब्दस्य रूढ्या सुखसम्बन्धबोधकत्वेन सुखविशिष्टशब्दस्य तथाऽबोधकत्वात्, किन्तु योगेनैवेति चोद्यानवसर इति भावः । **श्रुताविति** । श्रुत्युक्तस्यैव सूत्रे वक्तव्यत्वादिति भावः । **अन्यत्रापीति** । जीवेऽपीत्यर्थः ।

आनन्दः— सूत्रान्तरपरित्यागेनास्यैव सूत्रस्य ग्रहणे को हेतुः कश्चानेन हेतुरुच्यत इति आशङ्कापरिहारार्थं सूत्रं गृह्णाति **चक्षुरिति** । ननु कथमिति विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातमन्यमानस्य प्रश्नः ।

कं०रा०— ननु सुखेन विशिष्टः सुखविशिष्ट इति विशिष्टपदस्य सुखसम्बन्धाभिधानार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति शङ्कते **सुखसम्बन्धेति** । सुखित्वाभिधानादित्यल्पाक्षरप्रयोगेऽपि सुखसम्बन्धलाभाद्व्यर्थं विशिष्टपदमित्याशयेन परिहरति **नेति** ।

शे०वा०— सुखविशिष्टाभिधानादेवेति सूत्रानुसारेण सुखविशिष्टाभिधानस्यैव व्याख्येयतया कुतो भाष्यकारीयमन्यथाव्याख्यानमित्यतः सूत्रे विशिष्टपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तदिति भावेन सौत्रविशिष्टपदानर्थक्यशङ्कापरिहारपरतया भाष्यं योजयितुं प्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रमुपन्यस्य विशिष्टपदवैयर्थ्यमाशङ्कते **चक्षुरन्तरस्येति** । ननूभयथा सम्बन्धाभिधानसम्भवे कुतोऽयं निर्बन्धः, येन सुखित्वाभिधानादित्येव वक्तव्यतयाऽवधार्यत इत्यत आह **लघु चेति** । यद्यपि सुखिशब्दस्य सुखविशिष्टशब्दपर्यायत्वात् पर्यायेषु लाघवगौरवचिन्तानवसरात् नैतच्चोद्यावकाशो युक्तः । तथाऽपि रूढ्या पर्यायेषु तच्चिन्तानवसरस्यैव सिद्धान्तेऽभिहितत्वात्, प्रकृते च सुखि-

शब्दस्य सुखविशिष्टशब्दस्य च योगेन सम्बन्धबोधकतया युक्तो लाघवगौरवचिन्तावसर इति ध्येयम् । यद्वा एतदस्वरसादेवाह **अयुक्तं चेति** । ननु सुखाभिधानमात्रेण पूर्तेः, किं पूर्णत्वरूपवैशिष्ट्यप्रतिपादकविशिष्टपदेनेत्यत आह **यदि हीति** । **व्यभिचारः स्यादिति** । 'अक्षिस्थो विष्णुः सुखादि'त्यनुमाने जीवे व्यभिचार इत्यर्थः ।

स०व्र०— लघु चैवं सतीति । प्रकृते च सुखिशब्दस्य रूढ्या सुखसम्बन्धबोधकत्वेन सुखविशिष्ट-शब्दस्य तथा बोधकत्वात् । किन्तु योगेनैवेति शङ्काऽनवकाश इति भावः ।

विठ्ठल०— सुखमात्राभिधानादिति । श्रुतौ कमानन्दरूपं ब्रह्मेति सुखमात्रत्वाभिधानाभावात् श्रुत्युक्तस्यैव सूत्रे वक्तव्यत्वादिति भावः । पूर्णतालक्षणमित्यतःपरम् आचष्ट इति ग्राह्यम् ।

चषकः— सुखविशिष्टेत्यानुपूर्वीकितन्नयीयगुणसूत्रानुरोधेन सुखवैशिष्ट्यस्यैव व्याकर्तव्यत्वे विनिमयेन भाष्यकारीया व्याकृतिर्मन्दप्रयोजनेत्याशङ्कायां सूत्रघटकविशिष्टपदानर्थक्याय नुतिफलिका सेत्याशयेन तदव-य(व)कतत्पदानर्थक्यशङ्कापनोदकतया भाष्यं युयोजयिषुः फलदर्शनपूर्वकं तद्योगमुदाहृत्य तदवयवभूतोक्तपदा-नर्थक्यमाशङ्कते **चक्षुरन्तरस्येति** । **व्यर्थमिति** । अक्षिस्थपक्षके तादात्म्येन विष्णुसाध्यके विष्णुत्वसाध्यके वाऽनुमाने सुखस्य हेतुत्वोपगत्यैव सामञ्जस्ये हेतुतावच्छेदकशरीरे वैशिष्ट्यांशनिर्देशस्यानैकान्त्याद्यावरकत्वादिति भावः । **पूर्णत्वात्** । उक्तसाध्यसमर्थनौपयिकहेतुगोचरकाक्षोपरमात् । सम्बन्धाभिधानार्थमिति प्रकृतहेतुभूतसुखे पक्षधर्मताप्रत्यायनार्थं न हेतुतावच्छेदकघटकतया संसर्गांशनिवेशबोधनाय धूमेन वह्निसाधने धूमस्यैव हेतुत्वा-दित्यर्थः । सुखित्वेति मत्वर्थीयस्यापि संसर्गाबोधकत्वादिति भावः । उभयोस्तदवगमकत्वावैशेष्येऽपि मत्वर्थीयविन्यसन एव बीजमभिधत्ते **लघु चेति** । विशिष्टपदस्य त्र्यच्कतया तदपेक्षयैकाच्केन लघुत्वान्मात्रालाघवं पुत्रोत्सवकल्पं मन्यते वैयाकरणा इति भावः । यद्यपि सुखिविशिष्टपदयोः पर्यायतया पर्याये तु लाघवगौरव-चिन्तानवसरात् नैतच्चोद्यावकाशो युक्तः । तथापि रूढ्या पर्यायेषु तच्चिन्तानवसरस्यैव सिद्धान्तेऽभिमतत्वात्, प्रकृते च सुखिशब्दस्य सुखविशिष्टशब्दस्य च योगेन सम्बन्धबोधकतया युक्तो लाघवगौरवचिन्तावसर इति ध्येयम् । यद्वेतदस्वरसादिवाह **अयुक्तं चेति** । इत्यपि प्रपञ्चिषतः संसर्गांशस्य हेतुतावच्छेदकघटकतया दुर्निवेशता-ज्ञापनायासिद्धिमप्यभिधत्ते **अयुक्तं चैतदिति** । पूर्णतालक्षणम् । रमाद्यानन्दव्यावृत्तनिरवधिकपूर्तिरूपम् । **व्यभिचार इति** । सुखेन विष्णुत्वसाधने रमाविरिञ्चादिषु प्रकृतसाध्यविनिर्मुक्तप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषितेषु अनै-कान्त्यमित्यर्थः ।

४७ सु०— ननु कथमत्र विग्रहः । सुखेन विशिष्टः श्रेष्ठ इति ॥ कथं तर्हि विशिष्टसुखे-त्युक्तम् । अर्थकथनमात्रमेतदित्यदोषः ॥ सुखेन श्रेष्ठो हि तदा स्यात् यदि तत्सुखं श्रेष्ठं भवेदित्यर्थाद्, वैशिष्ट्यं सुखधर्मो भवति ।

अथवा 'कडाराः कर्मधारये' इति विशेषणस्य परनिपातं मन्यमानेन विशिष्टसुख-त्युक्तम्।

कथं तर्हि मतुप्प्रयोगः, श्रुतावनुक्तत्वात्। स्वरूपेणापि सुखेन विशेषशक्त्या तद्वान् भवतीति ज्ञापयितुमिति।

परि०— श्रेष्ठसुखसिद्धिः कथमित्यत आह **सुखेनेति। कडारा इति।** बहुवचनमाद्यर्थे। कडारादयः शब्दाः कर्मधारयसमासे पूर्वस्मिन् परस्मिन्वा प्रयोज्या इत्यर्थः। विशिष्टशब्दस्यापि कडारादिशब्दमध्ये ग्राह्यत्वादिति भावः।

यादु०— कडाराः कर्मधारय इति। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः। जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्याद्युदाहरणम्। अस्याऽऽकृतिगणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम्।

आनन्दः— परिहरति **सुखेनेति।** परिहरति **स्वरूपेणेति।**

कं०रा०— कथमिति। सुखेन विशिष्ट इति तृतीयासमासे तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेनेत्यत्र तृतीयान्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेन प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातावश्यंभावेन सुखविशिष्टेति वक्तव्ये कथं सुखेत्युक्तमित्यर्थः। सुखविशिष्टाभिधानादित्यत्र विशिष्टं च तत्सुखं चेति कर्मधारय एव विवक्षितः। न चैवं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासविधायकशास्त्रे विशेषणस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनत्वात् उपसर्जनं पूर्वमिति तस्य पूर्वनिपातेन भाव्यमिति वाच्यम्। कडाराः कर्मधारय इति कडारादिशब्दानां कर्मधारये वैकल्पिकपरनिपातस्य विहितत्वेन विशिष्टशब्दस्यापि कडारादितया सुखविशिष्टेत्युक्तिसंभवादित्याशयेन पक्षान्तरमाह **अथवेति। कथमिति।** कं ब्रह्मेति श्रुतौ विशिष्टसुखरूपत्वस्यैवोक्तेस्तद्वत्त्वस्य चानुक्तेर्विशिष्टसुखवत्त्वादिति भाष्ये मतुपः प्रयोगः कथमित्यर्थः। स्वरूपभूतेनापि सुखेन भेदप्रतिनिधिविशेषबलात्परमात्मा तद्वानिति ज्ञापयितुं श्रुतावनुक्तस्यापि मतुपः प्रयोग इत्याशयेन परिहरति **स्वरूपेणेति।**

शे०वा०— ननु कथमत्रेति। विशिष्टसुखवत्त्वादिति भाष्यानुसारेण विशिष्टं च तत्सुखं चेत्येव विग्रहः कर्तव्यः। प्रकारान्तरेण विग्रहाश्रयणे पूर्णत्वालाभात्। तथा च समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वेन, उपसर्जनत्वाद्विशिष्टपदस्य पूर्वनिपाते विशिष्टसुखाभिधानादित्येव सूत्रणीयमिति गूढाभिसन्धेः शङ्केयम्। विदिताशयः सिद्धान्ती अन्यथाविग्रहाश्रयणेन समाधत्ते **सुखेन विशिष्ट इति।** कृद्ग्रहणेन गतिकारकपूर्वककृतोऽपि ग्रहणात् नखनिर्भिन्न इत्यादाविव गतिपूर्वककृदन्तविशिष्टसुखशब्दस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समास इति भावः। अन्यथाविग्रहा-

श्रयणे भाष्यविरोध इत्याशङ्कते **कथं तर्हीति** । न विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यम् । अतो न विरोध इत्याशयेन समाधत्ते **अर्थेति** । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे सुखस्य पूर्णत्वलाभ इत्यतः सुखेन श्रैष्ठ्यस्य सुखश्रैष्ठ्यं विनायोगात् तल्लाभ इत्याशयेनार्थतो लाभमुपपादयति **सुखेनेति** । इदांनीं पूर्वपक्ष्याशयमुन्मूलयितुं भाष्यं विग्रहप्रदर्शनपरमेवेत्याश्रित्य तर्हि विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यतः कडारादिशब्दानां कर्मधारये विकल्पेन पूर्वनिपातस्य कडारा इत्यनेनोक्तेर्विशिष्टं च तत्सुखं चेति विग्रहेऽपि जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरितिवत्, विशिष्टसुखं च सुखविशिष्टमित्युभयथाऽपि उपपत्तेर्न दोष इत्याह **अथवा कडारा इति** । ननु च सूत्रविशिष्टपदं पूर्णत्वार्थकमाश्रयितुं युक्तम् । तथा सति सूत्रे पूर्णसुखाभिधानेऽपि सम्बन्धानभिधानेन भाष्ये सम्बन्धाभिधायकमतुपो वैयर्थ्यापातात् । न च सूत्रे सम्बन्धानुक्तावपि श्रुत्यनुसारेण भाष्ये सम्बन्धोक्तिरस्त्विति वाच्यम् । 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्मे'ति सुखमात्रस्यैव श्रुतावभिधानेन तत्रापि सम्बन्धानभिधानादित्याशयेन भाष्ये मतुपो वैयर्थ्यमाशङ्कते **कथमिति** । समाधत्ते **स्वरूपेणापीति** ।

स०व्र०— ननु कथमिति । समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् विशिष्टशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । **कडाराः कर्मधारय इति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारय एव वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरिति । अस्याकृतिगणत्वाभिप्रायेणेदमुक्तम् इत्यवधेयम् ।

विट्ठल०— कथमत्र विग्रह इति । कर्मधारयसमासत्वे विशेषणं पूर्वमिति पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । **सुखेन विशिष्ट इति** । सौत्रपदस्य समासाभिधानमयुक्तम् । विशिष्टसुखवदिति मूले कर्मधारयप्रतीतेरिति शङ्कते **कथं तर्हीति** । ननु सूत्रे सुखेन श्रेष्ठ इति धर्मिणो वैशिष्ट्यमुच्यते । भाष्ये तु सुखस्य वैशिष्ट्यमुच्यते । अतः कथं तदर्थकथनपरत्वमित्यतः आर्थिकार्थकथनपरत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **सुखेन श्रेष्ठो हीति** । अस्तु वा कर्मधारयसमास इत्याह **अथवेति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वस्मिन्नपरस्मिन्वा प्रयोज्या इत्यर्थः । आकृतिगणत्वात्कुडारादिशब्दस्य विशिष्टशब्दोऽप्युपसङ्ख्येय इति ध्येयम् ।

चषकः— विग्रहः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपवृत्तिपञ्चकान्यतमप्रकृतसमासार्थप्रत्यायकवाक्यम् । विधान्तरेण विग्रहाश्रयणस्य पूर्णत्वप्रतीत्यनौपयिकतया विशिष्टसुखवत्वादिति भाष्याक्षरानुपूर्व्यनुरोधेन सूत्रघटकपदयोः समासाधिकरणतत्पुरुषेऽनुरोद्धव्ये उपसर्जनसंज्ञकविशिष्टपदपूर्वनिपातापत्तिनियन्त्रितविशिष्टसुखेति विन्यासापत्त्या कथं सुखविशिष्टेत्यसुसूत्रयत्सूत्रकार इति गूढः शङ्कितुराशयः । प्रतिसंहिततदाशय उत्तरवादी भङ्ग्यन्तरेण विग्रहाश्रयणेन समाधत्ते **सुखेन विशिष्ट इति** । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषासञ्चारेण नखनिर्भिन्न इत्यादाविव गतिपूर्वककृदन्तविशिष्टशब्देन सुखशब्दस्य कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन समासोऽवधेयः । भङ्ग्यन्तरेण विग्रहाश्रयणे प्रकृतानुव्याकृतिप्रतीकं विरुणद्धीत्याशङ्कते **कथं तर्हीति** । न समासजनितान्वयधीविषयतात्वावच्छिन्नसमनियतस्वनिरूपितविषयतात्वावच्छिन्नकान्वयधीजनकत्वरूपौत्सर्गिकलक्षणविग्रहप्रदर्शकम् एतत्प्रतीकं किन्तु अर्थात् न्यायनये सुखकरणकश्रैष्ठ्यलक्षणकार्यलिङ्गकानुमानात् मीमांसकदिशा

अर्थापत्तिलक्षणासिद्धस्य सुखगतश्रैष्ठ्यलक्षणकारणस्य कथं न तात्पर्यकमिति न क्षतिरिति समाधत्ते **अर्थेत्यादि**। दर्शितलक्षणविग्रहप्रदर्शकत्वोपगमेऽपि सामञ्जस्यं सूपपादमित्याह **अथवेति**। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इत्यर्थः। जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्यादयः तत्प्रदेशाः। अस्याकृतिगणतामभिप्रेयिवान् इदमुदाजहारेत्यवसेयम्।

४८ सु०— नन्वेवं व्याख्याने हेतुरसिद्धः स्यात्, सुखविशेषणस्य विशिष्टत्वस्य श्रुतावनुक्तत्वादिति चेन्न, मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। उक्ता च सुखस्य विशिष्टता श्रुतावित्याह ब्रह्मत्वं चेति।

अनु०— ब्रह्मत्वं च विशिष्टता।

सुखविशेषणं विशिष्टता च ब्रह्मत्वं ब्रह्मशब्दार्थः। 'कं ब्रह्मेति' ब्रह्मशब्देनोक्तेति यावत्॥ ब्रह्मशब्दो हि पूर्णतामाह। तद्विशेष्याकाङ्क्षायां सन्निहितपरित्यागे कारणाभावात् सुखमेव सम्बध्यत इति।

परि०— मुख्यामुख्ययोरिति। एतेन छान्दोग्यभाष्यदिशा ब्रह्मशब्दस्य विष्णुरूपधर्मिपरत्वेऽपि न दोष इति सूचितम्।

आनन्दः— मुख्येति। विशिष्टसुखस्यैव मुख्यसुखत्वादिति भावः।

कं०रा०— हेतुरिति। विशिष्टसुखाभिधानलक्षणहेतुरित्यर्थः। **मुख्येति**। मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्राह्यतया कं ब्रह्मेति श्रुतौ कशब्देन मुख्यस्य पूर्णसुखस्योक्तेः सुखविशेषणस्य पूर्णत्वापरपर्यायविशिष्टत्वस्यानुक्तिरसिद्धेति भावः। **सन्निहितेति**। कशब्दसन्निहितसुखपरित्यागे कारणाभावादित्यर्थः।

शे०वा०— ननु श्रुत्यैव तज्ज्ञापनसम्भवात्, न तत्प्रयोगस्य तज्ज्ञापकत्वं कल्पनीयमित्यतः श्रुतावनुक्तत्वादित्युक्तमिति। सिद्धान्तशेषतया वा योज्यम्। विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्वे वर्णनमनर्थकमित्यतः असिद्धिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेनासिद्धिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति**। भाष्यकारीयं विशिष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दार्थत्ववर्णनं विना, न सौत्रहेतोरसिद्धिशङ्कापरिहार इति भ्रान्तिनिरासाय स्वयं परिहारमाह **मुख्यामुख्ययोरिति**। तर्हि किमनेन भाष्येणेत्यतो न्यायसिद्धस्याप्यर्थस्य श्रौतत्वलाभार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन तथा भाष्यं योजयति **उक्ता चेति**। ब्रह्मशब्देन विशिष्टत्वोक्तिलाभाय उद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन मूलं व्याचष्टे **सुखविशेषणमिति**। ब्रह्मशब्देन कथं सुखस्य पूर्णत्वलाभ इत्यत आह **ब्रह्मशब्दो हीति**।

विट्ठल०— मुख्यामुख्ययोरिति । पूर्णसुखस्यैव मुख्यत्वादिति भावः । एतेन छन्दोगभाष्यदिशा ब्रह्म-शब्दस्य विष्णुरूपिधर्मिपरत्वेऽपि दोष इति सूचितम् । **ब्रह्मशब्दो हि पूर्णतामाहेति** । एतेन ब्रह्मशब्दो धर्मपरतया प्रकारान्तरेण व्याख्यात इति सूचितं भवति ।

।। इति 'विशिष्टपदस्य वैय्यर्थ्य'शङ्कानिरासकतया अनुव्याख्यानस्यावतरणं स्पष्टीकरणं च ।।

।। इति 'सुखविशिष्टाभिधानादेव च' इति सूत्रव्याख्यानम् ।।

* * *

।। अथ अन्ते 'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः' इति सूत्रव्याख्यानम् ।।

।। तत्रादौ अस्य सूत्रस्य सहेतुकं सम्यग्व्याख्यानम् ।।

४९ सु०— "चक्षुरन्तरस्येश्वरत्वं प्रतिपाद्य, 'अक्ष्यादित्ययोरग्निरेव नियामकतयाऽत्रोच्यत' इति यत् पूर्वपक्षिणोक्तं तन्निराकर्तुं सूत्रम् 'अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः' इति ।

तस्यार्थः । जीवस्याग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वे तस्यापि नियामकान्तरेण भाव्यमित्यनवस्थितेः, उभयोर्जीवत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावासंभवाच्च नाग्निरक्ष्यादित्यस्थतया अत्रोच्यत इति । एतदयुक्तम्, स्वव्याघातात् । अस्माभिरपि हि ब्रह्मादिजीवानां मानुषादिजीवनियामकत्वमङ्गीक्रियते, तत्र यदि परस्यानवस्थित्यसंभवौ, अस्माकमपि कुतो न भवतः । यथा च नास्माकं, तथा न परस्यापी"त्यतः सूत्रं सम्यग्व्याख्यातुं पीठमारचयति **अन्योन्येति** ।

ब्र०सू०— ।। ॐ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॐ ।।

अनु०— अन्योन्यनियतिश्चेशनियमेनान्यथा भवेत् ।।

चशब्दोऽवधारणे । चेतनानामिति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । **चेतनानां** या **अन्योन्यनियतिः** ब्रह्मादीनां नियामकता, मानुषादीनां तु नियम्यता, सा **ईशनियमे** प्रेरणे सत्येवोपपन्ना भवेत्, अनवस्थित्यसंभवाभावा(पाता)त् । प्रेरकपरम्परा हि परनिरपेक्षे परमेश्वरे विश्राम्यति । तन्नियत्या चेतरेषां नियम्यनियामकभावो भविष्यति । नियन्तुरीश्वरस्याभावे अन्योन्यनियतिरुपपन्ना **न** भवेत्, अनवस्थित्यसंभवपरिहारोपायाभावात् ।

ननु ब्रह्मादीनां नियामकत्वं मानुषादीनां नियम्यत्वमित्येष विशेषः तेषा स्वभाव एव । यद्वक्ष्यति 'न चाऽऽधिकारिकमि'ति मोक्षेऽप्यनुवृत्तेश्च । आधिकारि(क)मण्डलस्थोक्तेरिति वचनात् । स्वभावे(ते) च का नाम परमेश्वरापेक्षेत्यत आह **चेतनानामिति** ।

अनु०— चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ।

चेतनानां ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च, **यो विशेषो** नियम्यनियामकत्वलक्षणः, स तेषां **स्वभावोऽपीश्वरार्पितः** एव । 'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम्' (गी. १०.३९) इति वचनात् । अन्यथेश्वरस्य सर्वैश्वर्यं न स्यात्, स्याच्च परेषां स्वातन्त्र्यम् । अङ्गीकृतं च परैराकाशेऽनादिनोऽपि द्रव्यत्वस्य गुणवत्त्वाधीनत्वम्, अद्वैतिभिश्चाविद्याधीनत्वं जीवब्रह्मविभागस्य । यो हीश्वरेण यस्य सर्वदा नियम्यते, स तस्य स्वभाव इत्युच्यते, यस्तु कदाचित् सोऽस्वभाव इति ।

परि०— न चाधिकारिकमितीति । ज्ञानार्थिनाऽधिकारिविशेषप्राप्यब्रह्मादिपदं नाकङ्क्ष्यम् । तथात्वेऽनर्थप्राप्तेरिति ज्ञानपादेन चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगादिति षष्ठेऽधिकरणे कथनेन नियमनादितत्तद्व्यापारस्य तत्तत्स्वभावत्वावगमादिति भावः । स्वभावत्वे युक्तिं चाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेऽप्यनुवृत्तौ 'प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरि'ति चतुर्थाध्यायचतुर्थपादीयसूत्रसिद्धान्तांशं प्रमाणयति **आधिकारिकेति** । मुक्तानां जगद्व्यापारवर्जमित्युक्तम् । 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति प्रत्यक्षं स्पष्टं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वव्यपदेशात् मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीति चेन्न । अधिकारे विनियुक्तानां देवानां मण्डले स्थितस्य मुक्तविरिञ्चस्यैव तत्रोक्तेर्नाशेषमुक्तानां जगद्विषयैश्वर्यमित्युक्त्या मुक्तावनुवृत्तेरवगमादिति भावः । कथमनादिस्वभावस्य नियम्यत्वमित्यत आह **अङ्गीकृतं चेति** । विवृतमेतद्न्यायत्रीनयचन्द्रिकायाम् 'अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रते'त्यादिग्रन्थेन ।

यादु०— न चाधिकारिकमितीति । तत्र यद्यपि देवतादिपदमनादियोग्यतावतामेव नेतरेषामित्येव वक्ष्यति तथाऽपि मानुषादीनां देवानां चानादियोग्यतायाः तत्र समर्थनेन तेषां नियम्यनियामकभावः स्वाभाविक इत्यस्याप्यर्थाल्लाभादेवमुक्तमिति ध्येयम् । **आधिकारिकेति** । मुक्तस्वावरप्रेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्तदेवास्ते आधिकारिकाः, तन्मण्डले नियामकतया तिष्ठतीत्याधिकारिकमण्डलस्थो मुक्तब्रह्मा, तस्य 'ता यो वेद स सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'त्यत्र मुक्तसर्वदेवतापूज्यतयोक्तेरिति सूत्रखण्डार्थः ।

वं०प०— यो हीश्वरेण यस्य इत्यत्र पदार्थस्य यो धर्म इत्यर्थः। **मूलाभावेनेति**। परम्पराङ्गीकारे तत्रैव कालपर्यवसानापत्तेरिति भावः। **अविनिगम्यत्वेनेति**। विनिगमकशून्यत्वेनेत्यर्थः।

आनन्दः— अन्योन्येति। मूले ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च ब्रह्मादय इति परस्परं नियम्यनियामकाभावः प्रतीयते तच्च श्रुत्यादिविरुद्धमित्यतो व्याचष्टे **चेतनानामिति**। नन्वनादेः कथमन्याधीनत्वं क्वाप्यदर्शनादित्यत आह **अङ्गीकृतं चेति**। **अन्यथेति**। स्वभावस्येश्वराधीनत्व इत्यर्थः। **स्याच्चेति**। स्वभावस्यान्यानधीनत्वादित्यर्थः। नन्वन्याधीनत्वे तस्य स्वभावत्वं कथमत्राह **यो हीति**।

कं०रा०— ईशनियमे सत्यनवस्थित्यभावमुपपादयति **प्रेरकपरम्परेति**। ईशनियमे सत्यन्योन्य-नियम्यनियामकसंभवाभावमुपपादयति **तं नियत्येति**। मानुषादीनां ब्रह्मादीनां च जीवत्वाविशेषेऽपीशनियत्या-ऽन्योन्यनियम्यनियामकभावो भविष्यतीति न तस्यासंभव इति भावः। **यद्वक्ष्यतीति**। न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगादित्यत्र ब्रह्मादीनामैश्वर्यमयोग्यत्वादितरैर्नाकाङ्क्यमिति यद्वक्ष्यति तस्माद्ब्रह्मादीनां निया-मकत्वं मानुषादीनां नियम्यत्वमित्येष विशेषः स्वभाव एवेत्यर्थः। **मोक्षेऽपीति**। मानुषादीनां ब्रह्मादीनां चान्योन्य-नियम्यनियामकस्येति शेषः। **आधिकारिकेति**। प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरित्यत्र ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीत्यनेनाधिकारिकमण्डलाधिपतेर्मुक्तस्य ब्रह्मणो देवपूज्यत्वमुच्यते इत्युक्तेर्मोक्षेऽप्यन्योन्यनियम्यनियामकभावस्यानुवृत्तिर्ज्ञायत इति भावः। **अन्यथेति**। ब्रह्मादीनां मानुषादीनां च नियम्यनियामकभावरूपस्वभावस्येश्वराधीनत्व इत्यर्थः। अनादेः स्वभावस्य कथमन्याधीनत्वमित्यत आह **अङ्गीकृतं चेति**। ननु मानुषादीनां ब्रह्मादीनां च नियम्यनियामकत्वस्येश्वराधीनत्वे कथं तत्स्वभावत्वमित्यत आह **यो हीति**। यस्य वस्तुनो यो धर्म ईश्वरेण सर्वदा नियम्यते स तत्स्वभाव इत्युच्यत इत्यर्थः।

श्रीनिधि०— अनवस्थित्यसंभवपरिहारोपायाभावादिति। अत्रास्मत्पक्षे ईशपदेनासंभवपरिहारो द्रष्टव्यः। मोक्षेऽप्यनिवृत्तेश्च स्वभाव इति सम्बन्धः। ननु अन्याधीनत्वे स्वभावत्वव्याघात इत्यतः प्रकारान्तरेण स्वभावत्वं दर्शयति **यो हीश्वरेणेति**।

शे०वा०— 'अन्योन्यनियतिश्चेशनियमेनान्यथा भवेत्' इति स्वमतेऽन्योन्यनियतिसम्भवव्युत्पादनं भाष्यकारीयमनर्थकम्। न च स्वमतेऽनवस्थित्यसम्भवपरिहारार्थं तदिति वाच्यम्। प्रसञ्जकाभावेनानवस्थित्य-सम्भवयोरेव अप्रसक्तेः। प्रसक्तौ वा तदपरिहारेऽप्यनिष्टाभावादित्यतः प्रसञ्जकोपदर्शनपूर्वकमनवस्थादिप्रसक्तिं, तदपरिहारेऽनुपपत्तिं चोपदर्श्य, तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रयोजनोपदर्शनपूर्वकं सूत्रं तावदुपन्यस्यति **चक्षुरन्तरस्येति**। **व्याख्यातुमिति**। 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ' इत्यनेनेति शेषः। **अवधारण इति**। समुच्चायकत्वासम्भवादिति भावः। स्वमते जीवानामन्योन्यनियतिसम्भवस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमाह **चेतनानामिति**। अन्योन्यनियतिशब्दस्याव्यवस्थया परस्परनियम्यनियामकभावार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयन्नेव,

अपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे **चेतनानामिति** । कुत ईशनियमे सत्युपपत्तिरित्यत आह **अनवस्थितेति** । कथमनवस्थाद्यभाव इत्यतोऽनवस्थाभावं तावदुपपादयति **प्रेरकेति** । असम्भवाभावमुपपादयति **तन्नियत्येति** । अपेक्षिताध्याहारादिना नान्यथा भवेदिति व्याचष्टे **नियन्तुरित्यादि** । ननु चेतनानां विशेषस्य भगवदधीनत्व-वर्णनमसङ्गतम् । न च नियम्यनियामकभावस्यैव विशेषशब्देन ग्रहणान्नासङ्गतिः । तस्येशाधीनतायाः प्रागेवोक्त-तया पुनरवक्तव्यत्वात् । न चोक्तस्याप्यपवादशङ्कानिरासार्थं पुनरुक्तिरिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तच्छङ्काया अनुदयात् । न च स्वभावत्वमेवापादकम् । अत एव भाष्ये 'स्वभावोऽपीत्युक्तिरि'ति वाच्यम् । नियम्य-नियामकभावस्य स्वभावत्वासिद्धेः । सिद्धत्वे वाऽस्वभाववत्स्वभावस्यापीश्वराधीनत्वोपपत्त्या स्वभावत्वयुक्त्ये-श्वराधीनत्वाक्षेपायोगात् इत्यतो नियम्यनियामकभावस्य स्वभावत्वाद्युपपादनेनाऽऽक्षेपमुपपाद्य तन्निरासक-तयोत्तरवाक्यं योजयति **नन्विति** । **न चाधिकारिकमिति** । देवादिपदस्यानाकाङ्क्ष्यत्वोक्त्याऽऽगन्तुकस्य तदसम्भवेन स्वभावत्वमर्थात्सिद्धमिति भावः । यद्वा, न जीवानां चैतन्यमेव निजस्वभावः, किन्तु देवासुर-नरत्वाद्याजीवानां ते निसर्गत इति वचनात् देवत्वादिकमपीति प्रतिपादनेन नियम्यनियामकभावस्यापि स्वभावत्वसिद्धिरित्यभिप्रायः । नियम्यनियामकभावस्य जीवस्वभावत्वे स्पष्टं च नियामकमाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेऽनुवर्तमानस्य च नागन्तुकत्वमिति भावः । स्यादेव यदि नियम्यनियामकभावस्य मोक्षेऽनुवृत्तिर्भवेत् सैव कुतः सिद्धेत्यत आह **आधिकारिकेति** । **वचनात्** ब्रह्मसूत्रादित्युपलक्षणम् । तद्व्याख्यानरूपभाष्योदाहृतात् 'बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः' इत्यादिगारुडवचन-बलादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु वा स्वभावत्वं नियम्यनियामकभावस्य, किं तावतेत्यतः स्वभावस्येशाधीनत्वे स्वभावत्वहान्यापत्त्या ईशानधीनत्वप्राप्तेर्न तदाश्रयणेनानवस्थादिपरिहारसिद्धिरित्याशयेनाह **स्वभावे चेति** । कथमनादिचेतनस्वभावस्येशाधीनत्वमित्यतः किमस्याप्रमितत्वमित्याशयः । प्रमितत्वेऽपि सम्भावकशून्य-त्वन्यत्रादृष्टत्वं वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **नेति** । द्वितीयं प्रत्याह **अन्यथेति** । तृतीयं प्रत्याह **अङ्गीकृतं चेति** । अनादिस्वभावस्यापीश्वराधीनत्वे स्वभावास्वभावव्यवस्था न स्यात् । यो ह्यनन्याधीनः स स्वभाव अन्याधीनश्च अस्वभाव इत्युच्यते तद्यदि स्वभावस्याप्यन्याधीनत्वं तदा का वार्ता स्वभावा-स्वभाववादस्येत्यत आह **यो हीति** ।

स०व्र०— न चाधिकारिकमिति । देवादिपदस्यानपेक्ष्यत्वोक्त्या आगन्तुकस्य तदसम्भवेन स्वभावत्वं अर्थात्सिद्धमिति भावः । **मोक्षेऽप्यनिवृत्तश्चेति** । 'ता यो वेद स वेद ब्रह्मे'ति श्रुत्या मोक्षेऽपि सर्वमुक्तनियामकत्वं सिद्धमिति भावः । न च तद्वाक्यममुक्तब्रह्मविषयमिति वाच्यं तस्य मुक्तदेवनियामकत्वाभावात् । न च नियम्या अपि अमुक्ता एवेति वाच्यम् । अमुक्तापेक्षया मुक्तानां बहुत्वेनामुक्तविषयत्वाङ्गीकारे सङ्कोचः स्यात् । न च स युज्यते बाधकाभावादिति भावः । **अधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरिति वचनादिति** । मुक्तस्वावरप्रेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्तदेवाः ते आधिकारिकाः, तन्मण्डले नियामकतया तिष्ठतीत्याधिकारिकमण्डलस्थो मुक्तब्रह्मा तस्य 'ता यो वेद स वेद ब्रह्मे'ति वाक्ये सर्वमुक्तदेवतापूज्यतयोक्तेरिति वचनार्थः ।

विठ्ठल०— **न चाधिकारिकमितीति** । न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगादिति ज्ञानपादीयाधिकरणे ब्रह्माद्याधिकारिकव्यापारस्य तत्तत्स्वभावतावगमादिति भावः । स्वभावत्वे युक्तिं चाह **मोक्षेऽपीति** । मोक्षेऽप्यनुवृत्तौ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेरिति सूत्रसिद्धान्तांशं प्रमाणयति **आधिकारिकेति** । जगद्व्यापारवर्जमित्युक्तं 'ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति प्रत्यक्षं स्पष्टम् । मुक्तस्य सर्ववेदे पूज्यत्वव्यपदेशान्मुक्तानां जगदैश्वर्यमस्तीति चेन्न मुक्तस्वावरप्रेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्ताः देवास्ते आधिकारिकाः तन्मण्डले नियामकतया तिष्ठतीत्याधिकारिकमण्डलस्थो मुक्तब्रह्म । तस्यैव मुक्तसर्वदेवतापूज्यत्वेन श्रुतावुक्तेरित्यर्थः । स्वभावस्येश्वराधीनत्वे स्वयं प्रमाणमाह **न तदस्तीति** । यच्चराचरं भूतं मया विना तन्नियतस्वभावत्वादिकं विना स्यात्तर्हि तन्नास्ति मन्नियमनाभावे किमपि नास्तीति भावः । युक्तिं चाह **अन्यथेति** । तत्तन्नियामकत्वादिस्वभावस्येश्वरानधीनत्व इत्यर्थः । अनादिसिद्धस्य कथमन्याधीनत्वमित्यत आह **अङ्गीकृतं चेति** । नन्वीश्वरनियम्यत्वे कथं स्वभावत्वमन्याधीनस्य स्वभावत्वायोगादित्यत आह **यो हीति** । यस्य वस्तुनो यो धर्मो ईश्वरेण सदा नियम्यते स तस्य स्वभाव इत्युच्यत इत्यर्थः ।

चषकः— **न चाधिकारिकमितीति** । तत्र देवतादिपदस्यानादियोग्यताव्यतिरेकेण दुष्प्रायत्वमभिधास्यतीति मानुषादीनां सुराणां चानादियोग्यतायाः समर्थनात् तेषां नियम्यनियामकभावो नैसर्गिक इत्यर्थादलभीष्टेत्याशयेनेत्थमभ्यधादिति मन्तव्यम् । **आधिकारिकेति** । मुक्तस्वकीयावरनियमनाधिकारे वर्तमाना आधिकारिका मुक्तदेवताः, तेषां मण्डले आधिपत्येन स्थितो मुक्तब्रह्मा तस्य 'ता यो वेद । स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' इति मुक्तनिखिलदेवकर्तृकपूजासाधनद्रव्यदानक्रियासम्प्रदानतया वचनादिति सौत्रावयवार्थः । तत्सूत्रार्थकनिरूपकभाष्योपन्यासे 'बलिं हरन्ति मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । सब्रह्मकास्तु ते देवा विष्णवे च विशेषतः' इति गारुडवचने व्यक्तमेतदित्यवसेयम् । अनादिचेतननिसर्गस्येश्वराधीनत्वं किं निष्प्रमाणं निःसम्भावनाकं निरान्यत्रिकदर्शनं वेति वितर्कांश्चेतसि दधान आद्यं प्रत्याख्याति **नेति** । द्वितीयमपहस्तयते **अन्यथेति** । सर्वैश्वर्यं सर्वकर्मकनियमनक्रियाकर्तृत्वम् । तृतीयमपाकुरुते **अङ्गीकृतं चेति** । **परैः** नैयायिकैः । नन्वाकाशधर्मिकद्रव्यत्वविधेयकानुमितेरेव गुणवत्वलिङ्गावगाहिपरामर्शाधीनत्वं नैयायिका अभ्युपयन्ति । न द्रव्यत्वस्यैव तदधीनत्वमिति कथमिदं निदर्शितमिति चेन्न । व्याप्यसत्ता व्यापकसत्ताधीना प्रतियोगित्वविषयत्वाद्यवच्छेद्यसत्ता घटत्वाद्यवच्छेदकसत्ताधीना इत्यादयः तदीयविन्यासाः कथं सङ्गमनीयाः । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोभयाभाव इत्यादिदीधितिकारादिव्यवहाराश्च दुःसङ्गमाः प्रसज्येरन् । पारिभाषिकप्रागुक्ततापक्षं प्रत्याख्याय स्वरूपसम्बन्धरूपप्रयुक्तत्वस्यैव गदाधरेण समर्थितत्वात्, न चात एवेमामनुपपत्तिं प्रतिसन्दधानस्तद्ग्रन्थं व्याचक्षाणो गदाधरः तदुभयाभावपदम् उभयाभावीयाधिकरणतापरत्वेन व्याचचक्ष इति वाच्यम् । अधिकरणतायाम् अधिकरणात्मकत्वस्य तादृशोभयाभावाधिकरणीभूतज्ञाने विषयिताप्रयुक्तत्वाभावेनासम्भवप्रसङ्गेन दुरुपगमतया भावान्तरत्वस्योपगतौ अनन्तध्वंसप्रागभावतत्सामग्री-

कल्पनानिबन्धनगौरवप्रसङ्गेन तस्य जन्यत्वोरीकारासम्भवेन नित्यत्वोररीकारावश्यम्भावेनोक्तक्षतितादवस्थ्या-दित्याकारदृशां निरूढः पन्थाः । **अद्वैतिभिरिति** । 'जीव ईशो विशुद्धा चिद्भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय' इत्यनादितया प्रतिपन्नजीवब्रह्मविभागस्याविद्यातत्कार्यान्तरत्वरूपमिथ्यात्व-लक्षणानाक्रान्ततापत्त्या व्याप्तिमाशङ्क्य कार्यपदस्थाने नियम्यपदमभिषिच्याविद्यातन्नियम्यान्यतरत्वं तत्त्वमिति परिष्कुर्वाणैरिति पूरणीयम् । जिज्ञासानये कृतप्रपञ्चनमेतत् ।

॥ इति अस्य सूत्रस्य सहेतुकं सम्यग्व्याख्यानम् ॥

* * *

॥ ततश्चाथ अस्य सम्यग्व्याख्यानस्य फलितम् ॥

॥ तत्राप्यादौ निरीश्वरवादिनं प्रति दोषाभिधानम् ॥

५० **सु०— किमतो यद्येवं स्वव्याघातेन विना सूत्रार्थो निष्पन्न इत्याह अन्योन्येति ।**

अनु०— अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसंभवौ ॥

यस्मादीश्वराङ्गीकारेऽन्योन्यनियमो युज्यते, नान्यथा; तस्मात् ईश्वरमनङ्गीकृत्य परेण अन्योन्यनियमे अङ्गीक्रियमाणे अनवस्थित्यसंभवौ सूत्रकृतोक्तौ युक्तावित्यर्थः ।

नन्वनवस्थित्यसंभवयोः को भेदः, उभयत्रापि प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यात् । उच्यते । अनवस्थायां हि प्राक् सिद्धमूलाभावेन प्रवृत्तिनिरोधः, असंभवे तु समानतयाऽविनि-(य)गम्यत्वेनेति भेदः । यथा पृथिवीसम्बन्धाद्गन्धोपलब्धिः पयसीति वदन्तं प्रत्युच्यते, पयःसम्बन्धात्पृथिव्यां तदुपलब्धिरिति किं न स्यात्, विनिगमकाभावादिति ।

यादु०— उभयत्रापीति । असंभवशब्दाभिधेयप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपफलस्यानवस्थायामपि साम्यादि-त्यर्थः । न च फलैक्येऽप्युक्तोपपादकभेदाद्भेदः । उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसंभवोपपादकस्यापि नियम्यता-प्रयोजकीभूतजीवत्वस्य नियामकेऽग्नावपि साम्यात् तस्याप्यनेन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतोऽन्य एव वाच्यः । एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकजीवत्व-साम्यात्पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थायामेव पर्यवसानेन उपपादकयोरपि ऐक्यादित्याशयात् । **प्राक्-सिद्धेति** । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसारणं तन्मूलं, तस्य पूर्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः । इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वेन दोषत्वोपपादनायोक्तं, मूलस्य प्रामाणिकत्वे तदसंभवादिति ध्येयम् । **अविनिगम्यत्वेनेति** ।

तथा च फलसाम्येऽप्युपपादकभेदाद्भेदः । तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यसंभवोपपादकस्य विनिगमकाभावात्, वैपरीत्यमेवास्त्वित्येवार्थो न त्वदुक्तः । एवं च नान्योन्याश्रयत्वादेरवकाशः । परस्परनियम्यनियामकभावानभ्युपगमादित्याशयः । ननु तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यस्योक्तरीत्याऽनवस्थायामेव तात्पर्यं वाच्यम्, नाविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादने । तस्य पराभिलषितकार्यासंभवहेतुतया कुत्राप्यनवस्थाद्यसङ्कीर्णोदाहरणेऽदर्शनादित्यत आह **यथेति** । गन्धोपलब्धेरुभयत्र साम्येऽपि पृथिव्यामेव गन्धः स्वाभाविकः, पयसि त्वौपाधिक इति पराभिलषितस्याविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादनेनासंभवो दृश्यते । न चात्रानवस्थादेरवकाशोऽस्ति । अत एवम् असङ्कीर्णोदाहरणे दर्शनादुक्तं युक्तमिति भावः । इदं च वैपरीत्यापादनं न स्वरीत्या, नापि नैयायिकादिरीत्या, केनापि पयसि गन्धानङ्गीकारात् । किन्तु कस्यचिद्वैतण्डिकस्य रीत्येति ध्येयम् । **पयःसम्बन्धात्पृथिव्यामिति** । इदं च त्रिवृत्करणाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— भेद इति । उभयत्रापि प्रवृत्तिनिरोधसाम्येऽपि तदुपपादकप्रकारमात्रस्यैव भेद इत्यर्थः । **उभयत्रेति** । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने चेत्यर्थः ।

आनन्दः— को भेद इति । नन्वत्र लक्षणाभेदो न संभवतीति वा शङ्काभिप्रायः । उदाहरणभेदो नेति वा । नाद्यः । अप्रामाणिकपरम्पराकल्पनं हि अनवस्थेति ह्यनवस्थालक्षणम् । असंभवस्य तु अनुपपत्तिरिति लक्षणभेदसत्त्वात् । न द्वितीयः । उदाहरणस्यापि भेदात् । न ह्यनवस्थासंभवयोरेकत्रैव सत्त्वमिति नियम इति चेत् । न । लोकभेद इत्यस्य कः फलभेदः न कोऽपीत्यर्थात् कथं न फलवाद इत्यत्राह **उभयत्रापीति** । केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकजन्यानुमित्योर्यथा कारणे वैचित्र्याद्वैचित्र्यं तथा प्रकृतेऽपि प्राक्सिद्धमूलाभावः । अविनिगम्यत्वं चेत्येवंरूपकारणवैचित्र्यात्प्रकृत्योरपि वैचित्र्यं वक्तव्यमिति अस्त्येव फलभेद इत्याशयेन परिहरति **उच्यत इति** । समानतयाऽविनिगम्यत्वेनासंभवस्थले प्रवृत्तिनिरोध इत्यत्रोदाहरति **यथेति** ।

श्रीनिधि०— प्राक्सिद्धमूलाभावेनेति । प्रथमप्रतीतमूलक्षयेनेत्यर्थः । उत्तरोत्तरासिद्धचेति भावः ।

शे०वा०— को भेद इति । फलभेदोपपादकभेदयोरसम्भवान्न कोऽपि भेद इत्यर्थः । कथमसम्भव इत्यतः फलभेदाभावं दर्शयति **उभयत्रापीति** । अनवस्थित्यसम्भवयोरित्यर्थः । नापि फलैक्येऽप्युपपादकभेदात् तद्भेद इत्यत उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवोपपादकस्यैव नियम्यताप्रयोजकीभूतजीवत्वस्य नियामकेऽग्नावपि साम्यात् तस्याप्यनेन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतोऽन्य एव वाच्यः । एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकत्वसाम्यात् पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थोपपादकत्वादिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् **प्राक्सिद्धेति** । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलं तस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः । इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वोपपादनायोक्तम् । मूलस्य प्रामाणिकत्वे तदसम्भवादिति ध्येयम् । **अविनिगम्यत्वेनेति** । तथा चोक्तरीत्या फलसाम्येऽप्युपपादकभेदाद्भेद इति भावः । नन्वेवमसम्भवेऽप्यनव-

स्थायामिव प्राक्सिद्धमूलाभाव एव प्रवृत्तिनिरोधकोऽस्तु किं समानतयाऽविनिगम्यत्वस्य तदुपपादकत्वकल्पनये-त्यतोऽसम्भवस्थले विनिगमकाभावस्यैवोपपादकत्वेन दृष्टत्वादित्याशयेन तदुदाहरति **यथेति** ।

स०व्र०— उभयत्रापीति । जीवत्वसाम्येन नियामकान्तरापेक्षयाऽनवस्थाया जीवत्वसाम्येन नियामकाभावासम्भवेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यादित्यर्थः । **प्राक्सिद्धेति** । यद्बलादुत्तरत्र परम्परा कल्प्यते तन्मूलं, तस्य प्रमाणासिद्धत्वे मूलक्षय इत्यर्थः । **अविनिगम्यत्वेनेति** । विनिगमनाऽविषयत्वेनेत्यर्थः । 'उपलभ्याप्सु वै गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणात् । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमि'ति मोक्षधर्मे ।

विट्ठल०— प्रवृत्तीति । ज्ञप्तिरूपप्रवृत्तीत्यर्थः । **अनवस्थायां हीति** । जीवस्याग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वे तस्याः नियामकान्तरेण भाव्यम् । तस्याप्येवमिति परम्परायां कल्पकप्रमाणाभावेन यत्प्राक्सिद्धतयोक्तमग्नेर्जीवान्तरनियामकत्वं मूलभूतं तस्यैव स्वतोऽनुपपत्त्या अभावापातेन तद्ज्ञप्तिरूपप्रवृत्तिविरोध इति भावः । **असंभवे त्विति** । अग्नेरपि जीवतया समानत्वेन नियामकत्वात्संभवे जीवान्तरस्य तन्नियम्यत्वाद्ययोगात्प्रवृत्तिविरोध इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह **यथेति** ।

चषकः— को भेद इति । फलभेदोपपादकभेदयोरन्यतरस्य सम्भवान्न कोऽपि भेद इत्यर्थः । **उभयत्रापीति** । अनवस्थित्यसम्भवयोरित्यर्थः । प्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपफलस्य स्थलद्वयेऽपि साम्यादित्यर्थः । फलैक्येऽप्युपपादकभेदनिबन्धनो भेद इति दुर्वचमेव । उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवोपपादकस्यैव नियम्यताप्रयोजकतापन्नजीवत्वस्य नियामकाग्नावप्यवैशेष्येण तस्यापि चेतनान्तरेण नियम्यतोपेया । तन्नियमनकर्ता चान्योन्याश्रयापत्त्या न प्राक्तनो जीवः । किन्त्वन्य एव । एवं तस्य तस्यापि तादृश तादृश एव वाच्य इत्यनवस्थायामेव पर्यवसित्योपपादकयोरप्यैक्यादित्याशयात् । मूलस्य प्रमाणप्रमितत्वे प्रकृतानवस्थायाः मूलक्षयकारित्वनिबन्धनदोषत्वस्य दुरुपपादतापत्त्या तस्यास्तत्सङ्घटयितुं तस्य तदप्रमितत्वमाह **प्राक्सिद्धेति** । **अविनियम्यत्वेनेति** । अन्योन्यावैशेष्यापादितनियमनकर्मत्वाभावेनेत्यर्थः । तथा चोक्तदिशा फलतौल्येऽपि उपपादकभेदनिबन्धनो भेद इति भावः । अनवस्थया असङ्कीर्णमसम्भवोदाहरणं दर्शयति **यथेति** ।

॥ इति निरीश्वरवादिनं प्रति दोषाभिधानम् ॥

* * *

॥ ततश्च ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतो दोषाभिधानम् ॥

५१ **सु०— तदनेनानीश्वरवादिनं प्रतीदं दोषाभिधानमित्युक्तम् । ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतः को दोष इत्यत आह ईश्वरश्चेदिति ।**

अनु०— ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः।
किमित्यपोद्यते कस्माद् वृथाऽवस्थितिकल्पना॥

यदि **ईश्वरः** सर्व**नियन्ता**ऽभ्युपगतः **स्यात्** तदा **स एव प्रथमागतः** साक्षादक्ष्यादित्यस्थत्वेनामृतत्वादिप्रमाणैः प्रतीतः कस्मात्परित्यज्यते । कस्माच्चेश्वरस्यादित्यादीनां च मध्ये **वृथा** अग्नेर्नियामकत्वेन **अवस्थितिकल्पना** क्रियते, पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति ।

ईश्वरपरित्यागे, मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणं नास्तीत्युक्तम् । ततः किमित्यत आह **दोषवतीति**।

अनु०— दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन।

दोषः श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च । आद्येन एवशब्देन दोषद्वयस्यापरिहार्यत्वमाह । **तस्मात्** उभयत्र प्रमाणाभावात् । **सा** परमेश्वरपरित्यागेनावस्थितिकल्पना ।

अनेन सूत्रस्य अर्थान्तरमुक्तं वेदितव्यम्, मध्येऽग्नेरवस्थितिकल्पकाभावात्, प्रथमावगतेश्वरपरित्यागासंभवाच्च नेतर इति ॥ एतदु(इदमु)क्तं भवति । अक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्र प्रतिपाद्यमग्निं प्रतिपद्यमानं प्रति 'किं स्वतन्त्रमीश्वरमनभ्युपगम्यैतदुच्यते, उताभ्युपगम्ये'ति विकल्प्य, पक्षद्वये सूत्रकारेण दूषणमुक्तमिति ।

परि०— अर्थान्तरमुक्तमित्येतद्व्यनक्ति **मध्य इति**। ईश्वरस्यादित्यादीनां च मध्य इत्यर्थः।

गु०दी०— तदा स एव प्रथमागत इत्यत्र 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचे'ति श्रुतौ सर्वनियामकत्वेन प्रथमप्राप्त इत्यर्थः । अक्ष्यादित्ययोरैक्यादादित्यस्थ एवाग्निरक्षिस्थ इति तु अश्रुतोऽर्थः कस्मात्कल्प्यते ।

यादु०— पूर्वपक्षप्रापकाणामिति। 'य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि' इति अग्नेरादित्यस्थत्वश्रुतिः 'स एवाहमस्मि' इत्यभ्यासः । 'अथ हाग्नयः समूदिरे गार्हपत्योऽनुशशासे'त्यादि बह्वग्निश्रुतिः । 'स य एतदेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यमि'त्यर्थवादश्चेति पूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः । यद्यपि भाष्ये सोऽहमस्मीत्यादि

त्वन्तर्याम्यपेक्षयेति श्रुतिरेव निरस्ता । नाभ्यासार्थवादौ । तथाऽपि श्रुते सावकाशत्वेन निरासे तदनुयायिनो-रभ्यासार्थवादयोरपि सावकाशतया निरास उपलब्ध एवेत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

आनन्दः— नन्वधुनेवेश्वरस्य नियन्तृत्वानङ्गीकारे दोषस्योक्तत्वात् पुनरीश्वरश्चेति व्यर्थमत आह **तदनेनेति** । **इति वदत इति** । यद्यप्यमृतत्वादिप्रमाणै रक्ष्यादित्यस्थस्य विष्णुताया निर्णीतत्वात् दक्षिणस्थो-ऽग्निरिति वदतः को दोष इत्याक्षेपो नोपपद्यते । तथापि अग्न्यादेरक्ष्यत्वादित्यस्थत्वादिप्रापकसद्भावात्साम्यमेव स्यात् । न तु निर्णय इत्याशयेन शङ्क्येमिति भावः । ननु प्रापकसद्भावादेवं कल्प्यत इत्यत आह **पूर्वपक्षेति** । श्रुतहानिरिति नियामकतया श्रुतहरेस्त्यागः अश्रुतस्याग्नेः परिकल्पनं वेत्यर्थः । **उभयत्रेति** । ईश्वरपरित्यागेऽग्नि-कल्पने चेत्युभयत्रेत्यर्थः । नन्वीश्वरश्चेदित्यादेः सूत्रार्थकथनपरत्वाद्यभावादभाष्यत्वापत्तिरित्यत आह **अनेनेति** । सौकर्याय विकल्पभेदेन दूषणद्वयं दर्शयति **एतदुक्तमिति** । एकवाक्यत अर्थान्तरम् । नन्वेतत्सूत्रद्वयं निरीश्वरं प्रत्येव वा सेश्वरं प्रत्येव वा । प्रथमस्य सेश्वरं प्रति सर्वथाऽसंभवात् द्वितीयस्य निरीश्वरं प्रति सर्वथाऽसंभवादित्यतो विकल्प्य समाधत्ते **एतदुक्तं भवतीति** ।

कं०रा०— **अमृतत्वादीति** । अमृतत्वाभयत्वब्रह्मशब्दादिप्रमाणैरित्यर्थः । **श्रुतेति** । श्रुतस्य ब्रह्मण-स्त्यागोऽश्रुतस्याग्नेः कल्पना चेत्यर्थः । **मध्य इति** । जीवेश्वरयोर्मध्येऽग्नेरवस्थितिकल्पकाभावात् प्रथमाव-गतेश्वरस्य परित्यागासंभवाच्च नेतर इति सूत्रस्यार्थान्तरमुक्तं वेदितव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

श्रीनिधि०— **उभयत्रेति** । ईश्वरत्यागे अग्निकल्पने चेत्यर्थः । अर्थान्तरमेव दर्शयति **मध्येऽग्नेरिति** । अत्र पक्षे अनवस्थितेरित्येतल्लक्षणयेति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— **को दोष इति** । त्वयेव मयाऽपीश्वराङ्गीकारात् त्वन्मत इव न मन्मतेऽप्यनवस्थादिप्रसङ्गः । अन्यथा त्वन्मतेऽप्यनवस्थाप्रसङ्ग एवेति न स्वव्याघाताभावसिद्धिरित्यर्थः । ननु चेश्वरस्यादित्यानां च मध्येऽग्नेः अवस्थितिकल्पनं न निर्बन्धनम् । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुत्यभ्यासार्थवादबलेन तस्य प्राप्तत्वा-दित्यत आह **पूर्वपक्षेति** । **भाष्ये निरस्तत्वादिति** । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षयेत्यादिनेति शेषः । यद्यप्यत्र श्रुतिरेव निरस्ता तथाऽपि श्रुतेः सावकाशत्वे तदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपि सुतरां सावकाशत्वमिति टीकोक्तेः श्रुतिनिरासेनैवाभ्यासार्थवादनिरासस्यापि सिद्धत्वमभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **उभयत्रेति** । ईश्वरपरित्यागे मध्येऽग्निकल्पने च प्रमाणाभावादित्यर्थः । पूर्वपक्षप्रापकाणां भाष्ये निरस्तत्वादिति भावः । ननु 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ' इति, 'ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यादि'ति च सूत्रव्याख्यानद्वयं परस्पर-विरुद्धत्वादपव्याख्यानमित्यतोऽत्र पक्षद्वयं विकल्प्याद्यपक्षाश्रयणेनाद्यव्याख्यानस्य द्वितीयपक्षाश्रयणेन द्वितीय-व्याख्यानस्य प्रवृत्त्यैकपक्षाश्रयणेनाप्रवृत्तेर्न दोष इत्याशयेन विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानद्वयं व्यवस्थापयितुमाह **एतदु(इदमु)क्तं भवतीति** ।

विट्ठल०— मध्य इति । ईश्वरस्यादित्यादीनां च मध्य इति योजना । **पूर्वपक्षप्रापकाणामिति** । य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मीत्यग्नीनामेवादित्यादिस्थतयोपदेश इत्यादीनामित्यर्थः । **भाष्य इति** । सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षयेत्यादावित्यर्थः । **श्रुतहानीति** । सर्वनियामकत्वेन श्रुतस्येश्वरस्य हानिरश्रुतस्य वह्नेर्मध्ये कल्पनेत्यर्थः । अमृतत्वादिलिङ्गैरस्यादिस्थतया श्रुतस्य हानिरिति वा । नन्वस्य सूत्रस्य सेश्वरवादी वा निरीश्वरवादी वा पूर्वपक्षीति वक्तव्यम् । न हि विरुद्धवादिनोरुभयोः पूर्वपक्षिता संभवति । तत्कथमुभयनिराकरण-परतया सूत्रव्याख्यानं क्रियत इत्यतः सामान्येन पूर्वपक्षे विकल्पदूषणपरतया सूत्रप्रवृत्तिरिति मूलकारस्याभिप्राय इत्याह **एतदुक्तं भवतीति** ।

चषकः— को दोष इति । तथा चोभयोरपीश्वरोपगन्तृत्वेन वैकतरमते दर्शितदिशेश्वरविद्वेषित-निबन्धनानवस्थापत्तिरिति भावः । पूर्वपक्षेति पूर्ववादिमतप्रवृत्तिहेतूनां य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यत इत्यादिश्रुति 'स एवाहमस्मि' इत्यभ्यास 'अथ हाग्नयः समूदिरे गार्हपत्योऽनुशशास य एतदेवं विद्वानुपास्ते' तेषापकृत्य-मि(?)त्यभ्यासजबह्वग्निश्रुत्यर्थवादानां भाष्ये सोऽहमस्मीत्यादि तु अन्तर्याम्यपेक्षयेत्यादिना चाकृतत्वा-दित्यर्थः । यद्यप्यत्र भाष्यकाराः श्रुतिमेव प्रत्याचख्युः, तथापि श्रुतेः सावकाशत्वे तदनुरुन्धानाभ्यासार्थवादयो-रप्यतीव सावकाशतां टीकाकृत्पादाष्टिटीकिर इति श्रुत्युपाकृत्यैव तदनुविधाऽप्यभ्यासार्थवादापाकृतिं मन्वाना न्यभांत्सुरित्यवधेयम् ।

।। इति ईश्वरमङ्गीकृत्याक्ष्यादित्यस्थतयाऽत्राग्निरुच्यत इति वदतो दोषाभिधानम् ।।

* * *

।। ततश्चान्ते पूर्ववादिनो निरीश्वरत्वनिश्चायकतया अनुव्याख्यानस्य शब्दार्थपूर्वकाभिप्रायकथनम् ।।

५२ **सु०— अथवा प्रतिवादिनं निरीश्वरं निश्चित्य सूत्रकृताऽनवस्थित्यसंभवावुक्ताविति पूर्वग्रन्थार्थः । तत्कथं निश्चितमित्यत आह ईश्वरश्चेदिति । यदि सर्वनियन्ता ईश्वरः प्रतिवादिना-ऽभ्युपगतः स्यात्, तदा स एव प्रथमागतः किमित्यपोद्येत, कस्माच्च वृथाऽवस्थिति-कल्पना क्रियते । किं तु निर्निमित्तत्वात् सा नैव कार्या स्यात् । न हि पूर्वपक्षी सर्वथाऽप्य-प्रेक्षावान्, तथा सत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । कृता च तेनेयं सर्वा कल्पना, तेन जानीमोऽयं निरीश्वर इत्ययमभिप्रायः सूत्रकारस्येति ।।**

परि०— ईश्वरश्चेत्यादिकं सूत्रस्य वृत्त्यन्तरोक्तिपरतया योजितं इदानीं 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ' इत्युक्तसूत्रार्थोपपादकतया सूत्रतात्पर्योक्तिपरतया योजयति **अथवेति** ।।

आनन्दः— अस्तु वा प्रथम एव सूत्रार्थः न चेश्वर इति भाष्यं प्रथमपक्षे नोपपन्नमिति वाच्यम् । तस्य प्रथमपक्षोपपादकस्यैव संभवादित्यत आह **अथवेति** । यापीमं ग्रन्थं योजयति **अथवेति** ।

कं०रा०— **तदिति** । प्रतिवादिनो निरीश्वरत्वमित्यर्थः । नन्वत्रत्यपूर्वपक्षिणेश्वरस्याभ्युपगतत्वेऽपि निर्निमित्तं प्रथमावगतस्येश्वरस्य परित्यागोऽग्नेरवस्थितिकल्पनाच्च तस्याप्रेक्षावत्त्वात्संभवतीत्यत आह **न हीति** ॥

शे०वा०— अस्मिन्पक्षे सूत्रकृतः प्रतिवादिनि निरीश्वरत्वस्येश्वरत्वानध्यवसायः कल्पनीय इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **अथवेति** । **पूर्वग्रन्थेति** । अन्योन्यनियमे तस्मादिति पूर्वग्रन्थेत्यर्थः । तर्ह्युत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । 'अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवादित्यनेनैव सूत्रव्याख्यानसिद्धेरित्यतो नेदं व्याख्यानं किन्तु सूत्रकृतः प्रतिवादिनिरीश्वरत्वनिश्चयोपपादकं तदिति भावेन तदनुगुणतया शङ्कामुत्थापयति **तत्कथमिति** ।

विठ्ठल०— निरीश्वरवादिन एव पूर्वपक्षित्वमिति तत्परतयापि मूलं योजयति **अथवेति** । सेश्वरवादिनः पूर्वपक्षित्वेऽपि तेन भ्रान्त्या ईश्वरपरित्यागेनाग्नेरक्ष्यादिस्थत्वं कल्पयित्वा शङ्कितमिति ब्रूमः । तथा च प्रतिवादिनं निरीश्वरवादिनं निश्चित्येत्यनुपपन्नमित्यत आह **न हि पूर्वपक्षीति** ।

॥ इति पूर्ववादिनो निरीश्वरत्वनिश्चायकतया अनुव्याख्यानस्य शब्दार्थपूर्वकाभिप्रायकथनम् ॥
॥ इति एतत्सूत्रीयस्य सहेतुकसम्यग्व्याख्यानस्य फलितम् ॥
॥ इति 'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥

॥ १-२-४ ॥

* * *

॥ अथ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

॥ १-२-५ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॐ ॥

॥ अथ अन्तर-अन्तर्यामि-अधिकरणयोः प्रमेयभेदः ॥

९३ सु०— "नन्वेतदनन्तरातीतेनैव गतार्थम् । अन्तर्यामित्वं ह्यन्तःस्थित्वा नियामकत्वम् । एतदेव 'अन्तर उपपत्तेरि'त्युक्तम् । न च तत्र नियामकत्वं न विवक्षितम्, तथा सत्यनवस्थितेरसंभवाच्चेति दूषणस्यालग्नकत्वप्रसङ्गादि"त्यतः प्रमेयभेदं दर्शयितुं एतदधिकरणनिवर्तनीयामाशङ्कामाह **रमणमिति** ।

अनु०— रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥

पूर्वाधिकरणेऽक्ष्यादिषु स्थित्वा रममाणस्तत्प्रेरको हरिरित्युक्तम् । तदसत्, व्याहतत्वात् । आदित्यादिनियमनार्थमतियत्नेन हि भाव्यम्, प्रयत्नस्य व्यापारानुगुणत्वदर्शनात् । अतियत्नवतश्च चित्तविक्षेपो नियतः । न च चित्तविक्षेपवतो रमणमुपपद्यते । अतो नियामकश्च रतिमांश्चेति व्याहतम् । न च व्याहतं शतेनापि हेतूनां सिद्ध्यति । तदुक्तम्, 'बहुव्यापारतायाश्च क्लेशोऽधिकतरो भवेदि'ति । उक्तव्याप्तिपक्षधर्मतावधारणाय एवशब्दः ।

एतत्परिहारत्वेन गूढाभिसन्धिरधिकरणार्थमाह **इति चेदिति** ।

अनु०— इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते ।

तत्रेदमुत्तरमिति शेषः । **यस्य** परमेश्वरस्य **सर्वनियमः** सर्वान्तर्यामित्वमस्ति । तस्य **कस्मान्न शक्यते** रमणमिति प्रकृतम् ।

एतामाशङ्कां परिहर्तुं सर्वान्तर्यामित्वमिह हेतुतयोच्यत इति भावः ।

नन्वेतत्पिण्याकयाचनार्थं गतस्य खारीतैलदानमिव । यत् आदित्यादिनियामकस्य चित्तविक्षेपसंभवेन रमणं न युज्यत इत्युक्ते, सर्वनियामकत्वमुक्तम् । ततो ह्यतिशयेन चित्तविक्षेपाद्रमणानुपपत्तिः, इत्यतोऽभिप्रायमुद्घाटयति **स्वात्मनेति** ।

अनु०— स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् ॥
स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम् ।

यत् **वस्तु स्वात्मना** देवदत्तेन **अनियतं** देवदत्तानधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं, तदेव **आत्मनो** देवदत्तस्य **प्रतीपं** चित्तविक्षेपकं **भवेत्** इति हि दृष्टम् । इदं तु जगदीश्वराधीनसत्तादिकम्, तत् **कथं तस्य चित्तविक्षेपकं** भवेत् ।

अथवा यदीदं **वस्तु** विश्वं **स्वात्मना** ईश्वरेण **अनियतं** स्यात्, तदधीनसत्तादिकं न स्यात्, तदैव **ह्यात्मनः** परमेश्वरस्य **प्रतीपं भवेत्** । न चैवमिति योज्यम् । न राजादिवन्नियामकत्वमात्रमन्तर्यामित्वम्, अपि तर्हि सत्तादिप्रदत्वमित्युक्तं भवति ॥

परि०— अधिकाशङ्कोक्तेर्बीजं दर्शयति **नन्वित्यादिना** । **अलग्नकत्वेति** । 'अनत्यन्तगतौ क्ता'दिति क(न्)प्रत्ययः । ईषल्लग्नं लग्नकम्, तन्नेत्यलग्नकम् । **विक्षेप इति** । मनसो व्याकुलत्वम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणैर्विपक्षबाधकहेतुभ्यां च व्याहतमपि सेत्स्यतीत्यत आह **न चेति** । **उक्तेति** । पूर्वाधिकरण इत्यादिनोक्तयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरित्यर्थः । भगवान् न रमणयुक्तः, विक्षेपयुक्तत्वात् संमतवत् । न च असिद्धिः । भगवान् विक्षेपयुक्तः, अतिप्रयत्नवत्त्वात् संमतवत् । न चात्राप्यसिद्धिः । भगवानतिप्रयत्नत्वात्, विश्वनियमनरूपमहाव्यापारवत्त्वात् सम्मतवत् । न चात्राप्यसिद्धिः । पूर्वाधिकरण एव तादृशव्यापारवत्त्वसिद्धेरित्येवमुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्निश्चयाय विक्षेपादेवेत्येवशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । **तैलदानमिवेति** । पिण्याकयाचककर्तृकतैलदानमिवेत्यर्थः । पिण्याकं याचमानं केनचिद्धेतुना निर्बध्य तैलं दत्वा याहीत्युक्ते सति तैलदानं तस्य यथा प्रसक्तं तथेदं जातमित्यर्थः । पूर्वं व्यतिरेकदृष्टान्तपरतया योजितम्, इदानीं दार्ष्टान्तिकपरतयैव योजयति **अथवेति** । तावता कथं गतार्थतानिरास इत्यतोऽधिकरणार्थं निष्कृष्य दर्शयति **न राजादिवदिति** ॥

यादु०— व्याहतत्वादिति । विरुद्धत्वादित्यर्थः । विरोधश्च न परस्परविरहरूपतया, किन्तु परस्परविरह-व्याप्यतया इत्याशयेन तमुपपादयति **आदित्यादिनियमनार्थमित्यादिना** । नन्वेवमपि कथमुक्तव्याहतिपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **न राजादिवदिति** । **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्चोक्तरीत्या न रमणविरुद्धमिति भावः ।

वं०प०— दूषणस्येति । जीवस्य जीवान्तरनियामकत्व इति व्याख्यानादिति ध्येयम् । तथा हि । अग्न्यादिरेवाक्ष्यादिनियामक इति पूर्वपक्षनिरासाय तत्सूत्रम् । **तत्र** अग्न्यादेर्नियामकत्वे । अनवस्थित्यसम्भवाभ्यां दूषिते भवद्भिरपि ब्रह्मादीनां जीवादिनियामकत्वस्याङ्गीकारात् भवतामप्यनवस्थित्यसम्भवाविति परेणोक्ते, सर्व-नियामकस्येश्वरस्यास्माभिरङ्गीकारात् तच्छक्त्या नियम्यनियामकभावः सम्भवतीति समाधीयत इति स्थितिः । तत्र यदि ईश्वरस्य सर्वनियामकत्वं नाभिप्रेतं, तर्ह्यनवस्थित्यसम्भवाभ्यां परपक्षदूषणस्यालग्नकत्वप्रसङ्गात् । सिद्धान्तिपक्षेऽपि अनवस्थित्यसम्भवयोः प्राप्त्या स्वव्याघातप्राप्तेरित्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय नियामकत्वमभि-प्रेतमिति वाच्यम् । तथा च गतार्थतेत्यर्थः । **उक्तेति** । ईश्वरो नियामको रतिमांश्चेति व्याहतेः ईश्वररूपपक्ष-स्थितत्वनिश्चयायेत्यर्थः । तथा च न युज्यत एवेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

आनन्दः— अत्र क्रियाप्रधानकभावाभिधायिशब्दसमन्वयकथनादनन्तरसङ्गतिः । अत्र यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिवाक्ये प्रतीतेऽन्तर्यामीति विष्णुः प्रकृतिर्वेति संशये प्रकृतिरन्तर्यामीति तावत्प्राप्ताम् । कुतः यस्य पृथिवीशरीरमित्यादिनान्तर्यामिणः पृथिव्यादिशरीरत्वश्रवणात् । तस्य च प्रकृतावेव संभवात् । शरीरशब्दस्य रूपेऽपि प्रयोगात्प्रकृतेश्च पृथिव्यादिसर्वात्मकत्वात् । न च पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यस्यानुपपत्तिः । व्याप्तं कार्येषु कारणमिति कारणस्य कार्यस्थत्वोक्तेः । पृथिवीनियामकत्वं तूपचारेण नेतव्यम् । पृथिव्यादिशरीरत्वाज्जीवेति सुघटत्वेन जीवो वाऽन्तर्यामी भवेत् । विष्णोस्तु पृथिवीभिन्नत्वं चिच्छरीरत्वोरीकरणेन तस्य सर्वथा पृथिवी-शरीरत्वायोगादित्येव प्राप्ते अन्तर्यामी विष्णुरेव न प्रकृत्यादिः पृथिव्याद्यविदितत्वादि तद्धर्माणामन्तर्यामिणि व्यपदेशात् । न हि प्रकृत्यादिकं साकल्येनाविदितम् । न च पृथिव्यादेर्जडत्वं अधिदैवत्वेन जडत्वासंभवात्तां पृथिव्यादि शरीरत्वं तु शीर्यते नित्यमेवास्मात् विष्णोस्तु जगदीदृशमित्यादियोगेन सावकाशमिति सिद्धान्तितम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं न्यायविवरणे पृथिव्यादिशरीरत्वं न निरवकाशं यौगिकशरीरत्वस्योपपत्तेर्विष्णोरपीति व्याहतत्व-मुपपादयति **आदित्यादीति** । नन्वस्थूलत्वादीनां व्याहतानामपि यथा स्वीकारस्तथा प्रकृतेऽपि किं न स्यादत्राह **न चेति** । एवकारवैयर्थ्यमाशङ्क्याह **उक्तव्याप्तीति** । ईश्वरो न रतिमान् बहुचित्तविक्षेपवत्त्वादित्यत्र रमणमित्यने-नोक्ते ये व्याप्तिपक्षधर्मते तदवधारणायेत्यर्थः । नन्वन्तर्यामित्वं नाम नियामकत्वं तच्च राजादाविव चित्रविक्षेपकं स्यादेवेत्यत आह **न राजादिवदिति** ।

कं०रा०— बह्विति । बहुर्व्यापारो यस्येति स बहुव्यापारः । तस्य भावस्तत्ता तस्या इत्यर्थः । तथा च बहुव्यापारवत्त्वादधिकतरक्लेशो भवेदिति फलितोऽर्थः । **उक्तेति** । उक्तस्य चित्तविक्षेपरूपहेतोर्व्याप्तिपक्षधर्मता-ऽवधारणायेत्यर्थः । **एतदिति** । उक्तशङ्कापरिहारत्वेनेत्यर्थः ॥

श्रीनिधि०— अथवेति । पूर्वव्याख्याने 'आत्मना नियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेदि'ति सामान्यतो योजयित्वा स्वाधीनेति विशेषनिष्ठत्वेन योजितम् । इदानीं तु द्वयोरप्यर्धयोर्विशेषनिष्ठतया योजनमिति विवेको द्रष्टव्यः ।

शे०वा०— गतार्थताशङ्कानिरासार्थमेतदधिकरणनिवर्त्यशङ्काप्रदर्शनार्थत्वादुत्तरभाष्यस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । तत्कथमित्यतोऽन्तर्यामित्वं तावन्निर्वक्ति **अन्तर्यामित्वं हीति** । अत्र समन्वेतव्यतयाऽभिप्रेतं न तु अन्यदिति वाक्यशेषः । अस्त्विदमेवान्तर्यामित्वं, तथाऽपि तस्य पूर्वत्राविचारितत्वान्न गतार्थत्वमित्यतः पूर्वत्र विचारितस्यान्तरत्वस्यान्तःस्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाद्गतार्थमेवेत्याह **एतदेवेति** । **तत्रेति** । पूर्वत्र विचारितेऽन्तरत्व इत्यर्थः । क्रियामात्रस्य, भावमात्रस्य वा, पूर्वत्र विचारिततया तद्विचारकत्वे प्राप्तस्य पूर्वेण गतार्थत्वस्य क्रियाप्रधानकभावविचारकत्वमात्रेण परिहारात् न नियामकत्वपर्यन्तधावनमावश्यकं नियामकाभावात् । तथा चान्तरत्वस्यान्तःस्थित्वा नियामकत्वरूपत्वाभावान्न गतार्थत्वमिति भावः । अन्तरत्वस्य नियामकत्वरूपत्वविवक्षायामुत्तरसूत्रमेव नियामकमित्याह **तथा सतीति** । रमणप्रेरकत्वयोः परस्पराभावात्मकत्वाभावात् कथं विरुद्धत्वं इत्यतो न परस्परविरहत्वमेव विरोधः । गोत्वाश्वत्वयोरप्यविरोधप्रसङ्गात् । किं नाम परस्परविरहव्याप्यत्वमपि । तथा च रमणाप्रेरकत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावेऽपि तद्व्याप्यत्वाद्विरुद्धत्वमेवेति भावेन तदुपपादयति **आदित्यादीति** । कुत आदित्यादिनियमने महाप्रयत्नापेक्षेत्यतोऽल्पप्रयत्नेन शिरोद्धारणादिकृत्यदर्शनेन प्रयत्नस्य कार्यानुगुणत्वनियमस्थितेः आदित्यादिनियमनरूपमहाकार्यस्य महाप्रयत्नं विनाऽसिद्धेरेव तत्सिद्धिरित्याह **प्रयत्नस्येति** । अस्त्वतिप्रयत्नः किमेतावतेत्यतस्तस्य चित्तविक्षेपाविनाभूतत्वात् चित्तविक्षेपसिद्धिरित्याह **अतिप्रयत्नवतश्चेति** । तथा लोके दर्शनादिति भावः । अस्तु चित्तविक्षेपस्यापि सिद्धिः तावताऽपि किं सिद्धमित्यतस्तस्य रत्यभावव्याप्तत्वात् रत्यभावः सिद्ध इत्याह **न चेति** । रमणविरुद्धरत्यभावव्याप्तविक्षेपाविनाभूतमहाप्रयत्नाविनाभूतत्वान्नियामकत्वस्य रमणविरुद्धत्वमित्याशयेनोपसंहारति **अत इति** । **उक्तेति** । नियामकत्वातिप्रयत्नवत्त्वविक्षेपवत्त्वरूपाणां स्वस्वसाध्यैरतिप्रयत्नवत्त्वादिभिर्व्याप्तिः पक्षधर्मतायाश्चावधारणायेत्यर्थः । रमणाक्षेपस्य नानेन परिहारः । प्रत्युत दृढीकरणमेवेत्यत उक्तं **गूढाभिसन्धिरिति** । सर्वनियम इत्यनेनैव परिहाराद्रमणाक्षेपस्य स्वात्मनेत्युत्तरभाष्यानर्थक्यमित्यतोऽभिसन्ध्युद्घाटनार्थं तदिति भावेनाभिसन्ध्युद्घाटननिमित्तं पूर्ववाक्यस्य रमणाक्षेपानिवर्तकत्वं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति **नन्वेतदिति** । **पिण्याकेति** । पिण्याकस्थानीयमादित्यादिनियामकत्वम् । तदुपपादनं तदर्थं प्रवृत्तस्य खारीतैलदानस्थानीयसर्वनियामकत्वप्रतिज्ञानम् अयुक्तमित्युपमानोपमेयभावो द्रष्टव्यः । ननु कथमेतावतोक्तव्याघातपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **न राजादिवदिति** । **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्च न रमणविरुद्धमिति भावः ।

स०व्र०— अत्र पूर्वाधिकरणापेक्षया समाधानरूपा गतार्थताशङ्कानिवर्तकलक्षणा । सा चाधिकशङ्का द्रष्टव्या **पिण्याकयाचनार्थमिति** । यथा पिण्याकयाचनार्थं गत्वा केनचित्खारीतैलं दास्यामीति क्रियमाणा प्रतिज्ञा

व्याहता भवति, तथा पिण्याकस्थानीयं यत् यत्किञ्चिन्नियामकत्वं तद्याचनायागततदुपपादनं तदर्थं प्रवृत्तस्य खारीतैलस्थानीयसर्वनियामकत्वं प्रतिज्ञानमयुक्तमिति भावः ।

विट्ठल०— अधिकाशङ्कोक्तेर्बीजं दर्शयति **नन्वित्यादिना** । **व्याहतत्वादिति** । विरुद्धत्वादित्यर्थः । विरोधमुपपादयति **आदित्यादीति** । **उक्तव्यासीति** । पूर्वाधिकरण इत्यादिनोक्तेत्यर्थः । एवं च हरिर्न रमणवान् विक्षेपवत्वादस्मदादिवत् । न चासिद्धिः । हरिर्विक्षेपवानतियत्नवत्वात्संमतवत् । न च तत्राप्यसिद्धिः । सः अति-यत्नवान् सर्वनियमनरूपमहाव्यापारवत्त्वात् । न चैतदप्यसिद्धम् । पूर्वाधिकरण एव तत्सिद्धेरिति व्याप्तिपक्षधर्म-तयोरव-धारणायैवशब्द इति भावः । गतार्थताशङ्कापरिहारः कथमनेन लब्ध इत्यत आह **एतामिति** । प्रागुक्त-मेवान्तर्यामित्वमभ्यधिकाशङ्कापरिहारायोच्यत इति गतार्थतेत्युक्तं भवति **पिण्याकेति** । यथा कश्चित्पिशाचः पिण्याकयाचनार्थं गतः तं प्रति कश्चिद्भयेनाह अहं खारी तैलं ददामीति तद्वदित्यर्थः । पूर्वं व्यतिरेकदृष्टान्तपरतया योजितमिदानीं दार्ष्टान्तिकपरतयाऽपि योजयति **अथवेति** । अनियतं स्यादित्यस्यार्थकथनं **तदधीनसत्तादिकं न स्यादिति** । अत्र वह्निमत्वादेव धूमवत्वमित्यत्र धूमत्वाद्वह्निमानित्यनुमानमभिप्रेतम् । यथा तथा यदि विश्व-मीश्वरस्य प्रतीपकं भवेत् तदा तेनानियतं स्यादिति तर्कोऽभिप्रेतः । अत एव तदैव हीत्युक्तं **न चैवमिति** । न चेश्वरेणानियतं तस्मान्न विश्वमीश्वरप्रतीपकमिति योज्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वान्तर्यामित्वस्य कथं रमणवत्वे हेतुत्वमित्यत आह **न राजादीति** । तथा च सर्वसत्तादिप्रदस्य विक्षेपासंभवाद्रमणं युज्यत इति भावः ।

चषकः— अनन्तरपदाभिधेयाव्यवहितत्वमागामिसाधारणमित्यतीतपदोपादानम् । **व्याहतत्वात्** विरुद्ध-त्वात् । विरोधोऽपि नान्योन्यविरहतादात्म्यलक्षणः किन्त्वितरेतरविरहव्याप्यतालक्षण इति भावेन तं विशदयति **आदित्यादीति** । उक्तव्याहत्यपनयनभङ्गीं दर्शयति **न तावदित्यादि** । **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्चोक्तदिशा न रमणं विरुणद्धीति हृदयम् ।

॥ इति अन्तर-अन्तर्यामि-अधिकरणयोः प्रमेयभेदः ॥

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

॥ १-२-५ ॥

***

॥ अथ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-६ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॐ ॥

॥ तत्रादौ अदृश्यत्वादि-अभावरूपधर्माणां भावरूपब्रह्मणा अभेदानुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

५४ **सु०—** अत्र 'यत्तदद्रेश्यमि'त्यादिवाक्योक्तानामदृश्यत्वादीनां धर्माणां ब्रह्मणि समन्वयः प्रतिपाद्यते, तेषां चोक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपत्वमभ्युपगतम्; तदभ्यधिकाशङ्कया आक्षिपति **गुणेति** ।

अनु०— गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥
अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम् ।

आनन्दादयो **गुणाः**, संहरणादि**क्रियाः**, सर्वगतत्वादि**भावाः** । अन्नमयादिरूपाणि पुच्छाद्यवयवाश्च **यद्यभेदिनो**ऽङ्गीकृताः तदा तथा **स्युर्वा** । तेषां भावत्वेन वक्ष्यमाणा-नुपपत्तेरभावात्, अनुपपत्त्यन्तराणां च परिहृतत्वात् । अदृश्यत्वादीनां तु **धर्माणां ब्रह्मणा-ऽभेदो न युज्यते** । तेषामभावत्वाद्ब्रह्मणो भावत्वात्, भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादिति ।

परिहरति **नाभाव इति** ।

अनु०— नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥

इह हि दृश्यादन्योऽदृश्यः तस्य भावोऽदृश्यत्वमित्यदृश्य(त्व)ादिशब्दैर्दृश्या-द्यन्योन्याभावोऽभिधीयते, अश्वादन्योऽनश्वः तस्य भावोऽनश्वत्वमिति यथा; न पुन-स्तत्प्रागभावादिः, असामर्थ्येन समासासंभवात् । दृश्यादिविरोधित्वमर्थोऽस्त्विति चेन्न, सहानवस्थानवध्यघात(तु)कभावभावाभावलक्षणविरोधानामसंभवात्, तादात्म्यविरोधस्य चान्योन्याभावानतिरेकात् । तथा **चाभावो** अन्योन्याभाव इति, भाव **इति च** एतयो-

लोकेऽपि विशेषो = **भेदो न भवेत्**। एवं (च) सति ब्रह्मण्येव काऽनुपपत्तिरिति। **'तदभावो ही'ति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रायश इत्युक्तम्। अथवाऽभाव इति चतुर्विधेऽप्यभावे प्राप्तेऽन्योन्याभावपरिग्रहणार्थं प्रायश इत्युक्त(त्यभिहित)म्। अन्योन्याभावो हि प्रागभावादिभ्यो(ऽपि) बहुतरः, प्रतिवस्तु नियतत्वात्, नित्यानादिसम्बन्धिनः प्रागभावादेरभावात्।**

परि०— उक्तरीत्येति। जन्माधिकरणे अत्तेत्यधिकरणे चोक्तरीत्येत्यर्थः। **परिहृतत्वादिति**। जन्मादिनये अत्तेति नये चेति भावः। **इह हीति**। 'अद्रेश्यमि'ति श्रुतावित्यर्थः। द्रेश्यमित्यस्य दृश्यमित्यर्थमुपेत्य दृश्यादित्यनुवादः कृतः। **असामर्थ्येनेति**। अदृश्यत्वादीत्यत्र नञो निषेधार्थकत्वे क्रियान्वयनियमेनोत्तरपदेनाकाङ्क्षाविरहात् दृश्यत्वाभावादिगुणक इत्यादि स्यात् न त्वदृश्यत्वादीति निर्देश इति भावः। **दृश्यादिविरोधित्वमिति**। अत्र तु 'असुरा अविद्येत्यादा'विव न समासानुपपत्तिरिति भावः।

गु०दी०— असामर्थ्येन इत्यत्र मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यभाववाचित्वेऽव्ययीभावविधानादिति भावः।

यादु०— उक्तरीत्येति। यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेनैव प्रकृतमित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः। **वक्ष्यमाणेति**। भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः। **अनुपपत्त्यन्तराणां चेति**। अभेदे गुणगुणिभावाद्यनुपपत्तिः क्रियाणामनित्यत्वाद्ब्रह्माभेदानुपपत्तिः। अर्भकौकसः सर्वगतत्वानुपपत्तिः, अतियत्नस्य रमणानुपपत्तिः, एकस्यानेकत्वानुपपत्तिरवयविनोऽवयवत्वानुपपत्तिः इत्याद्यनुपपत्त्यन्तराणामित्यर्थः। सन्ति नञस्त्रयोऽर्था अन्यत्वमभावो विरोधश्चेति। तेषु कोऽर्थोऽत्राभिमत इत्यपेक्षायामाह **इहेत्यादिना**। अन्योन्याभावार्थत्वमेव कुत इत्यतः परिशेषादित्यभिप्रेत्याभावार्थत्वं तावन्निराकर्तुमाह **न पुनरिति**। अत्र तच्छब्देन दृश्यत्वादिपरामर्शो, न दृश्यादिपरामर्शः। दृश्याद्यभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेन त्वप्रत्ययवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न परमत इवास्मन्मते संसर्गाभावत्वेनाभावविभागः, किन्तु प्रागभावादित्वेनैवेति दर्शयितुं प्रागभावादिग्रहणं कृतमिति ज्ञातव्यम्। **असामर्थ्येनेति**। नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपप्रागभावाद्यर्थत्वे 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति वचनात्तस्य क्रियासापेक्षत्वेन दृश्यत्वादय इदानीमत्र न सन्तीत्यादिवाक्यमेव स्यान्न समासः। 'समर्थः पदविधिरि'ति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात्। क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकदृश्यत्वादिपदेन सामर्थ्याभावात्। सापेक्षमसमर्थमिति वचनादित्यर्थः। पर्युदासरूपान्योन्याभावत्वे तु, तस्य दृश्येत्याद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव, न क्रियासापेक्षत्वम्। 'पर्युदासस्तु विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि'ति वचनात्। अतस्तत्र सामर्थ्यसम्भवात्समासोपपत्तिरिति भावः। विरोधार्थत्वमपि निराकर्तुमाशङ्कते **दृश्यादीति**। अत्र दृश्यत्वादिति पाठः प्रामादिकः। **सहानवस्थानेति**। ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्यादिसमानाधिकरणत्वादिति भावः।

यद्यपि अधर्मः असुर इत्यादौ विरोधार्थकसमासे वध्यघातकभावरूप एव विरोधः प्रसिद्ध इति स एव निराकार्यः। तथापि सहानवस्थानादिकमपि विरोधशब्दार्थतया प्रसक्तमपि तन्निराकृतमित्यवधेयम् । तथा च योग्यताऽभावप्रसङ्गान्न विरोधार्थकोऽयं समास इति भावः । **वक्ष्यमाणेति** । 'तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः' इत्यनुव्याख्यानावतारिकावसरे प्रतियोगिरूपभावतदभावयोरैक्याभावाभिप्रायस्य द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेनेति वाक्येन वक्ष्यमाणत्वेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । ननु प्रागभावेति प्रागभावादिप्रभेदवानित्यर्थः । इदं च संसर्गाभावस्याप्येकस्य विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विधेऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां, प्रागभावादिव्यतिरिक्तः सोऽपरो नास्तीति ज्ञापनाय परीत्यैवोक्तम् । सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्यैवाभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेरिति ज्ञेयम् ।

वं०प०— **उक्तरीत्येति** । यत् यल्लक्षणं तत्सर्वं ब्रह्मस्वरूपमिति प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणान्तोक्तरीत्येत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । अभेदो भावधर्माणामिति वक्ष्यमाणेत्यर्थः । **अदृश्यत्वादिशब्दैरिति** । यथा धूमवतो भावः धूम एव भवति । तद्वद्दृश्यादन्योऽदृश्यस्तस्य दृश्यान्योन्याभाववतो भावो धर्मोऽन्योन्याभाव एवादृश्यत्वशब्देनोच्यते सूत्र इत्यर्थः । अनश्वत्वमित्यस्याप्यश्वादन्योन्याभाववतो भावो धर्मोऽनश्वत्वमश्वान्योन्याभाव एवार्थ इति ध्येयम् । **सहानवस्थानेति** । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्येन घटादिना सहैवावस्थानादित्यर्थः । **वध्येति** । स्वस्यापि दृश्यत्वेन स्वव्याघातकत्वाभावादिति भावः । **भावेति** । उभयोर्दृश्यब्रह्मणोर्भावत्वादेवेत्यर्थः । **तादात्म्येति** । तादात्म्याभावरूपेत्यर्थः । ननु अभावो भाव इति विशेषो भेदो लोकेऽपि नास्तीति वक्तुं न शक्यते । घटप्रतियोगिकाभावस्य घटरूपत्वादर्शनादिति चेत् । सत्यम् । अत एव प्राय इत्युक्तमित्याह **तदिति** । अथवेति पक्षे अयमर्थः । प्रायःशब्दो बहुतरार्थकः । तथा चाभावो भाव इति भेदो बहुतरो नास्ति । किं नाम स्वल्पस्थले । संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रागभावादेर्भावाद्भेदो दृष्टः । भावान्योन्याभावरूपाभावयोरभेद एव बहुतरं सर्वत्र दृष्ट इत्यर्थः । नन्वेतत्कथमभावयोर्भेद एव बहुतरं दृष्टः । प्रागभावादित्रये दृष्टत्वात् । अभेदस्त्वन्योन्याभावमात्रे । अतः कथमयं बहुतर इत्यत आह **अन्योन्याभावो हीति** । यद्वा प्रायशोऽभाव इत्यन्वयः । तथा च यः प्रायशोऽभावो बहुतरं विद्यमानोऽभावोऽन्योन्याभाव इति यावत् । 'भाव इति च विशेषो न भवेत्' इत्यनुव्याख्यानयोजना ज्ञेया कथमन्योन्याभावस्य बहुतरत्वमित्यत आह **अन्योन्याभावो हीति** । प्रागभावादिस्तु न बहुतर इत्याह **नित्येति** । **भिन्नः** प्रभेदवान् । **ब्रह्मगतस्यापीति** । अत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्येत्यर्थः ।

आनन्दः— यत्तदद्रेश्यमिति वाक्ये श्रुतमदृश्यत्वादिलिङ्गजातं विष्णोरन्यस्य वेति संशये न विष्णोरिदं किन्त्वन्यस्येवेति तावत्प्राप्तम् । कुतः अदृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरात्संभवतीत्यक्षरशब्दश्रवणात् । उत्तरवाक्येऽक्षरादपि परस्याभिधानेन विष्णोश्च परस्याभावेन तस्य विष्णावसंभवात् । किन्तूपादानाया पृथिव्यादिदृष्टान्ते जगत्कारणतया उक्तत्वाज्जडप्रकृत्यादेरेवैतत् युक्तमिति प्राप्ते अदृश्यत्वादिगुणको विष्णुरेव परविद्याविषयत्वादि तद्धर्ममात्रोक्तत्वात् । अक्षरात्परतः पराभिधानं तु भाष्योक्तश्रुत्यादिभिर्विष्णौ युज्यत इति सिद्धान्तितम् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं

न्यायविवरणे । अक्षरात्परतः पर इति श्रुतेरपि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमित्यस्य निरवकाशत्वं अक्षरात्परतः परस्यापि अक्षरान्तरत्ववचनमिति । गुणक्रियादय इत्यादिना भावरूपधर्माणां भगवत्स्वरूपत्वमाक्षिप्य समाधीयते तदयुक्तम् । अभावानां भगवत्स्वरूपतया अप्रसक्तत्वेन तदाक्षेपयोगादित्यतोऽधिकरणप्रतिपाद्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रसक्तिं दर्शयति **यत्तदिति** । **उक्तरीत्येति** । स्वलक्षणनिमित्तजन्माधिकरणोक्तरीत्यर्थः । आदिपदार्थमाह **सर्वगतत्वादीति** । तथापि गुणगुणिभावादिरूपानुपपत्त्यन्तरसद्भावात् भेदः स्यादित्यत आह **अनुपपत्त्यन्तरेति** । **तेषामिति** । अभावत्वं हि निषेधैकरूपत्वं तथा च विरुद्धधर्माधिकरणत्वादभेदो न युज्यत इत्यर्थः । नाभावो भाव इति चेत्यत्र भावाभावयोरैक्यमुच्यते तदयुक्तम् । निषेधैकरूपविध्येकरूपयोरैक्यायोगादित्यत आह **इह हीति** । प्रागभावादिरित्यत्रादिपदेन प्रध्वंसात्यन्ताभावौ ग्राह्यौ । कुतो नेत्यत आह **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रागभावादिपरत्वे हि प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वापत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधार्थकस्य च क्रियासापेक्षत्वेन सापेक्षस्य चासमर्थत्वेन असमर्थात्समासो न स्यादित्यर्थः । नन्वगोत्रमित्यादौ नान्योन्याभावाश्रयणं युक्तं तथा सति ब्रह्मणो गोत्रवर्णादिभिन्नत्वेऽपि गोत्ररूपादिमत्वापरिहारात् । तथा च गोत्ररूपादेस्तत्राभावसिद्ध्यर्थं तथा श्रवणं कर्तव्यम् । तथा च श्रुत्यर्थैकरूप्यायाद्रेश्यमित्यत्राप्यत्यन्ताभावाश्रयणमेव युक्तम् । न चैवं सत्यसमर्थसमासापत्तिरिति वाच्यम् । अगोत्रमित्यादावपि तस्यास्तुल्यत्वात् इति । मैवम् । प्रथमोपस्थितत्वेनाद्रेश्यमित्यादावन्योन्याभाव एवाश्रीयते । सत्यन्योन्याभावादिरूपसङ्गत्यन्तरेऽसमर्थसमासाश्रयणं क्रियते । न चैव प्रकृते किमपि बाधकमित्याशयः । **असंभवादिति** । दृश्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मणा सहावस्थितत्वेन तयोः सहानवस्थानस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चरक्षकत्वेन वध्यघातकभावस्योभयोरपि भावत्वेन परस्पराभावरूपविरोधस्यासंभवादित्यर्थः । यदि च संहर्तृत्वाद्वध्यघातकभावस्तर्हि पालकत्वात्तदभावोऽपि किं न स्यात् । नन्वभावादस्यान्योन्याभावपरत्वे तस्यैकत्वात्प्राशय इत्येनेनोक्तं बाहुल्यं न युज्यत इत्यत्राह **अन्योन्याभाव इति** ।

कं०रा०— उक्तेति ॥ यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं ब्रह्मणो लक्षणत्वेन प्रकृतलक्षणं च लक्ष्येण ब्रह्मणाऽभिन्नमिति पूर्वोक्तन्यायेनेत्यर्थः । **न पुनरिति** । अदृश्यत्वादिशब्दैर्दृश्यादिप्रागभावादिर्नाभिधीय इत्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । अदृश्यमित्यादौ नञः प्रागभावाद्यर्थत्वेन न विद्यते दृश्यं यस्येति प्रसज्यप्रतिषेधार्थकतया क्रियान्वितत्वेन दृश्यपदेन सामर्थ्याभावाददृश्यमिति समासासंभव इति भावः । **सहानवस्थेति** । सर्वगतस्य ब्रह्मणो दृश्येन घटादिना सहावस्थितत्वेन ब्रह्मणि सत्यपि दृश्यस्य घटादेरनिवृत्त्या ब्रह्मणो भावरूपत्वेन च सहानवस्थानवध्यघातकभावभावाभावत्वरूपविरोधानामसंभव इति भावः । **तदभावो हीति** । तदभावो हि तद्भावविरोधीत्यत्र तदभावस्य तद्भावविरोधित्वोक्त्या ततो भेदस्य वक्ष्यमाणत्वान्नाभावो भाव इति च विशेष इत्येतदयुक्तमित्याशङ्कानिरासाय प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । **अथवेति** । नाभावो भाव इति चेत्यत्राभाव इत्यनेन प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन चतुर्विधस्याप्यभावस्य ग्रहणप्रसक्तेरन्योन्याभावस्यैव परिग्रहार्थं प्रायश इत्युक्तम् । अन्योन्याभावस्यैव धर्मिस्वरूपत्वेन गृहीतुमुचितत्वादिति भावः । अस्मिन्पक्षे प्रायशो भावः प्रायिको भावोऽन्योन्याभावः । भाव इति चेतयोर्विशेषो न भवेदिति योजना । न तु पूर्वत्रेव भावोऽभाव इति चैतयोः

प्रायशो विशेषो न भवेदितीति द्रष्टव्यम् । ननु प्रायशो भाव इत्युक्त्याऽन्योन्याभावः कथं लभ्यत इत्यत आह **अन्योन्याभाव इति** । **नित्येति** । नित्यसम्बन्धिनो ध्वंसस्यानादिसम्बन्धिनः प्रागभावस्य चासंभवादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । प्रामाणिकसम्बन्धिनोऽत्यन्ताभावस्यासंभवादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

श्रीनिधि०— उक्तरीत्येति । 'अन्वयः सर्वशब्दानां गुणसर्वस्ववेदक' इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते उक्त-रीत्येत्यर्थः । अत्र तदन्यत्वमेव नञर्थः । तदभावतद्विरुद्धयोः असंभवात् इत्याह **न पुनरित्यादिना** । असामर्थ्यं नाम संयोगयोग्यताभावः । उत्तरपदसम्बन्धस्यैव नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वमिति ।

शे०वा०— अभेदाक्षेपार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेनाभेदस्यासिद्धौ तदाक्षेपायोगात् तत्सिद्धिमुप-पादयितुं विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपाद्यमाह **अत्रेति** । अस्त्वदृश्यत्वादीनां प्रतिपाद्यत्वं तावता कथं तेषां ब्रह्माभेदसिद्धिः येन तदाक्षेपस्योपपत्तिरित्यतो यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते प्रकृतमित्यानन्दमयाधिकरणोक्तरीत्या-ऽदृश्यत्वादीनां लक्षणत्वस्य जन्माधिकरणे लक्ष्यलक्षणयोरभेदस्य व्युत्पादितत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वस्य च सिद्धि-रित्याशयेनाह **तेषां चेति** । ननु 'अभेदो भावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम्' इत्येतावताऽदृश्यत्वादिधर्माणा-मभावतया ब्रह्माभेदाक्षेपसिद्धेः गुणक्रियादय इत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतो गुणक्रियादिवैषम्योपदर्शिनात्रैव चोद्यस्यावकाशसम्भावनार्थत्वात् न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनादिपदार्थं दर्शयन्नेवादृश्यत्वादेर्गुणक्रियादिवैषम्योपपादन-पूर्वकमाक्षेपमुपपादयति **आनन्दादय इत्यादिना । वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति** । भावाभावयोः ऐक्यस्य विरुद्धत्वादिति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः । **अभावादिति** । लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि भावरूपत्वादिति भावः । ननु गुणक्रियादीनां ब्रह्माभेदे वक्ष्यमाणानुपपत्त्यभावेऽपि गुणगुणिभावानुपपत्त्यादिरूपबाधकान्तरमस्त्येवेति युक्तः तत्राप्यभेदाक्षेप इति कथं तत्परित्यागेनादृश्यत्वादिष्वेव तदाक्षेप इत्यत आह **अनुपपत्त्यन्तराणामिति** । **परिहृतत्वादिति** । 'एकस्य ज्ञानरूपस्य हरेरुक्तिर्विभागतः' इत्यादिनाऽऽनन्दमयाद्यधिकरणादिष्वेवेति शेषः । नाभाव इत्युत्तरवाक्यस्याक्षेप-शेषत्वभ्रान्तिनिमित्तकचित्तविक्षेपं परिहरति **परिहरतीति** । ननु भावाभावयोरभेदस्य बाधितत्वात् तत्प्रतिपादकं नाभावो भाव इतीति वाक्यमनुपपन्नार्थम् । न चात्र भावाभावशब्दाभ्यामन्योन्याभावतद्वतोरेवाभिधानात् तद-भेदस्य चाबाधितत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । तावताऽन्योन्याभावतद्वतोरभेदप्राप्तावपि अदृश्यत्वादिरूपाभाव-धर्माणां ब्रह्माभेदसिद्ध्या तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । न चादृश्यत्वादिशब्दानामप्यन्योन्याभावार्थकत्वेन अन्योन्याभावतद्वतोरभेदव्युत्पादनस्यादृश्यत्वादिधर्माणां ब्रह्माभेदसमर्थनार्थत्वात् प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । अर्थान्तरस्यापि सम्भवेनादृश्यत्वादिपदानामन्योन्याभावार्थकत्वस्यैवासिद्धेः । अदृश्यत्वमित्यादिपदैरन्योन्याभाव-समर्पणाप्रतिभासाच्च इत्यतः परिशेषेणान्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पादयितुमन्योन्याभावसमर्पकत्वं तावद्दर्शयति **इह हीत्यादिना** । दृश्यादन्यः । अदृश्य इत्यन्योन्याभाववतो नञर्थत्वाददृश्यशब्देन दृश्यान्योन्याभाववान् लक्ष्यते । तथा चादृश्यत्वशब्देन तद्धर्मस्यान्योन्याभावस्य लाभः । धूमवत्त्वशब्देन धूमलाभवदित्यर्थः । नञोऽन्योन्याभाव-वदर्थत्वं त्वप्रत्ययस्य चान्योन्याभावार्थत्वं कुत इत्यतस्तथाऽन्यत्र दृष्टत्वादित्याह **अश्वादन्य इत्यादि** । तथा

चानश्वत्वशब्देन यथाऽश्वान्योन्याभावाभिधानम्, एवमदृश्यत्वादिशब्देन दृश्याद्यन्योन्याभावाभिधानमित्युक्तं भवति। एवमदृश्यत्वादिपदैः अन्योन्याभावलाभमभिधाय कुतस्तस्यैवार्थत्वमित्यतः परिशेषादिति भावेनादृश्यत्वादिशब्दानामर्थान्तरं भवत् दृश्यादिसंसर्गाभावो वा, दृश्यादिविरोधो वेति, विकल्पं मनसि निधायाद्यासम्भवं प्रतिजानीते **न पुनरिति**। असम्भवहेतुमाह **असामर्थ्येनेति**। यथाऽनश्व इत्यत्र संसर्गाभावरूपप्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे, नञः भवतीति क्रियाऽन्वयस्य 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति वचनेनावश्यकत्वात् तत्सापेक्षस्य नञः 'सापेक्षमसमर्थमि'ति वचनेनासमर्थत्वात् सत्येव च सामर्थ्ये 'समर्थः पदविधिरि'ति वृत्तिविधानान्नाश्वशब्देन समासः, तथाऽदृश्यत्वादीत्यत्रापि दृश्यो न भवतीत्यदृश्य इति, नञः क्रियाऽन्वयितया क्रियासापेक्षत्वेन दृश्यपदेन सामर्थ्याभावान्न समासः। भिन्नरूपपर्युदासार्थत्वे तु तस्य 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि'ति भट्टवचनादृश्येत्याद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव, न क्रियासापेक्षत्वमिति तत्र सामर्थ्यसम्भवाद्युक्तः समास इति भावः। उपलक्षणं चैतत्। दृश्यादिसंसर्गाभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेन अदृश्यत्वादीत्यत्र त्वप्रत्ययवैयर्थ्यं च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। द्वितीयमाशङ्कते **दृश्यादिविरोधित्वमिति**। दृश्यादिविरोधि अदृश्यादि नञो विरुद्धार्थत्वात्। तद्भावो विरोध एवेति दृश्यादिविरोधरूपं दृश्यादिविरोधित्वमेवादृश्यत्वमित्यादिपदार्थ इत्यर्थः। ततश्चासुरा अधर्मः अनर्थः इत्यादाविव, अत्रापि युक्तः समासः। विरोधलाभार्थत्वात् त्वप्रत्ययश्च सार्थक एवेति भावः। किमत्र दृश्यादिविरोधः तेन सहानवस्थानमभिमतं किंवा वध्यघातुकभावः आहोस्वित्तेन सह भावाभावरूपः उत तत्तादात्म्यविरोधो वेति विकल्पान्मनसि निधायाद्यपक्षत्रयं पराचष्टे **सहेति**। चतुर्थस्तु अशक्यशङ्कः तेन दृश्याद्यन्योन्याभावस्यैवादिशब्दार्थत्वप्राप्तेः इत्याशयेन कथं तेन तल्लाभ इत्यत आह **तादात्म्येति**। एवमदृश्यत्वादिशब्दानामन्योन्याभावार्थत्वं व्युत्पाद्य, सम्पूर्णवाक्यवृत्तिं लोके ब्रह्मणि चेति पदद्वयाध्याहारं चाभिप्रेत्य, वाक्यं योजयति **तथा चेति**। अभाव इत्यनुवादेनान्योन्याभाव इति व्याख्यानम्। इति च इत्यस्य व्याख्यानम् **एतयोरिति**। प्रकृतोपयोगितया विशेषपदार्थमाह **भेद इति**। **वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेति**। अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः। प्रायशोऽभाव इति भाव इति च विशेषो न भवेत् इत्यप्यन्वयमभिप्रेत्य प्रायश इत्यस्य प्रयोजनमाह **अथवेति**। कथं प्रायश इत्यनेन प्रागभावादित्रिकनिरास इत्यतः प्रायश इत्युक्तस्य बाहुलकत्वस्य तत्राभावादित्यभिप्रेत्यान्योन्याभावस्य बहुतरत्वं प्रागभावाद्यपेक्षयोपपादयति **अन्योन्याभावो हीति**। प्रतिवस्तुनियतत्वात् = सर्ववस्तुनियतत्वादित्यर्थः। प्रागभावादेः कथमल्पतरत्वमित्यतोऽनादिसम्बन्धिनः प्रागभावस्य नित्यसम्बन्धिनो ध्वंसस्य सत्सम्बन्धिनोऽत्यन्ताभावस्य चाभावादित्याशयेनाह **नित्येति**।

स०व्र०— सन्ति नञस्त्रयोऽर्थाः तदन्यत्वं तदभावः तद्विरुद्धत्वं चेति। तेषु कोऽत्रार्थोऽभिमत इत्यपेक्षायामाह **इहेत्यादिना**। **न पुनस्तत्प्रागभावादिरिति**। तथा चान्योन्याभावलक्षणपर्युदासार्थत्वमेवात्र नञो विवक्षितं न प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वरूपसंसर्गाभावार्थत्वमित्यर्थः। पर्युदासादिस्वरूपत्वं तु 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्' इत्याद्यभियुक्तवाक्यादवगन्तव्यम्। **असामर्थ्येनेति**।

नञः पर्युदासार्थत्वे तदर्थस्य साक्षादुत्तरपदार्थान्वितत्वेन सामर्थ्यासम्भवात् समासानुपपत्तिः 'समर्थः पदविधिरि'ति वचनात् । **यथानश्व इति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे तु तदर्थस्य प्रतियोग्यन्विता याऽस्तीत्यादिक्रिया तदन्वितत्वे साक्षात् प्रतियोग्यन्वितत्वाभावेनासमर्थतया न तद्वाचकपदेन समासः सम्भवति यथात्र न घटोऽस्तीति । एवं यदि प्रकृते प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वं विवक्षितं स्यात् तदात्र न दृश्यत्वादिगुणाः, सन्त्येव इति वक्तव्यं नादृश्यत्वादिगुणक इति । प्रतियोगिवाचकपदेन न समासः तया उक्तरीत्याऽसामर्थ्यादिति भावः । **दृश्यत्वादिविरोधित्वमिति** । अत्र चाधर्म इत्यादिवत् समासो नानुपपन्न इति भावः ।

विठ्ठल०— **उक्तरीत्येति** । यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेन प्रकृतमित्यादिनोक्तरीत्ये-त्यर्थः । **अनुपपत्त्यन्तराणामिति** । अभेदे गुणगुणिभावाद्यनुपपत्तिः कादाचित्कानां गुणानां ब्रह्माभेदानुपपत्तिः । अर्भकौकसः सर्वगतत्वानुपपत्तिः । रूपाणामन्योन्यमन्यत्वबहुत्वाद्यनुपपत्तिरित्यादीनामित्यर्थः । **इह हीति** । अद्रेश्यमग्राह्यमिति श्रुतावित्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । अदृश्यमित्यादौ नञः प्रागभावाद्यर्थकत्वे नास्ति दृश्यं न विद्यते दृश्यमित्यादि क्रियान्वयनियमेन क्रियासाकाङ्क्षतया दृश्यपदेन सामर्थ्याभावाददृश्यमिति समस्तपदत्वा-नुपपत्तिरिति भावः । **दृश्यादिविरोधित्वमिति** । धर्मविरुद्धो धर्म इत्यादिवददृश्यविरुद्धमदृश्यमिति समासोऽस्मिन्पक्षे उपपद्यत इति भावः । **सहानवस्थानेति** । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्यप्रपञ्चेन सहावस्थानात् समस्तदृश्यघातकत्वा-भावात् प्रपञ्चस्य तदभावरूपत्वाभावात् तस्य च प्रपञ्चाभावरूपत्वाभावादिति भावः । **वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेति** । घटप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य घटस्वरूपत्वं नास्ति किं त्वनुयोगिस्वरूपत्वमेवेति तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपर इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तदभिप्रायेण प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽनुयोगिनि तादात्म्यं प्रतियोगिनि च भेद इति तयोः साम्येन एकत्र बाहुल्याभावात्प्रायश इत्यनुपपत्तेः प्रकारान्तरेण प्रायःशब्दाभि-प्रायमाह **अथवेति** ।

चषकः— उक्तरीत्या परस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेनैव प्रकृतमित्यादिंनोक्तदिशेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणेति** । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादित्यनुपदमेवाभिधास्यमानेत्यर्थः । **अनुपपत्त्यन्तराणां चेति** । गुणगुण्यादीनामभेद आधाराधेयभावस्य अनित्यक्रियाणां नित्यब्रह्मतादात्म्यस्य अर्भकौकसः सर्वगतत्वस्य अतियत्नस्य रमणस्यैकस्यानेकत्वस्यावयविनोऽवयवत्वस्यानुपपत्तिरित्यनुपपत्त्यन्तराणामित्यर्थः । **परिहृतत्वा-दिति** । एकस्य ज्ञानरूपस्य 'हरेरुक्तिर्विभागत' इत्यादिनाऽऽनन्दमयादिनयेष्वेवेत्यादिः । नाभाव इति प्रतीकस्य पूर्ववादिमतप्रत्यायकत्वभ्रान्तिमपनयति **परिहरतीति** । अनश्वो ब्रह्मण इत्यादौ पर्युदासार्थकत्वस्यासन्देहोऽनुप-लब्धिरित्यादौ प्रतिषेधार्थकत्वस्याधर्मोऽसुर इत्यादौ विरोधार्थकत्वस्य च नञो दर्शनात् प्रकृते विशेषादर्शन-समवहितसाधारणधर्मदर्शनादिघटितसामग्रीनिष्पाद्यार्थविशेषतात्पर्यकत्वसन्देहे तादृशार्थविशेषं निश्चाययति **इहे-त्यादिना** । पर्युदासार्थकतां परिशिशिषिक्षुः प्रसक्तप्रतिषेधतात्पर्यकतां तावत्प्रतिविधत्ते **न पुनरिति** । सर्वनाम्ना दृश्यत्वं परामृश्यते न दृश्यम् । तथा सति दृश्याद्यभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेन भावप्रत्ययानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

अलसम्भवबीजं दर्शयति **असामर्थ्ये चेति** । 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियाया सह यत्र नञ्' इति वचनेन समासाघटकधातूपस्थाप्यक्रियान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वेन सापेक्षतया तन्नैरपेक्ष्यलक्षणसामर्थ्याभावेन 'समर्थः पदविधिरि'ति समर्थयोरेव वृत्तिविधानात् समासवृत्तिर्न सङ्गच्छेत । पर्युदासार्थत्वे तु 'पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इति भट्टवचने नञो भेदवल्लक्षकतया तदर्थतावच्छेदके भेदे स्वेतरदृश्यपदोपस्थाप्यस्यानु-योगितासंसर्गेणान्वयोपगमेन दृश्यप्रतियोगिकभेदवदित्यर्थपर्यवसित्या तादृशक्रियान्वयानुपगमेन सामर्थ्यध्रौव्यात् समासः सङ्गच्छत इति भावः । विरोधार्थकतामपि निराचिकीर्षुराशङ्कते **दृश्यादीति** । नञो विरुद्धार्थकतया तदेकदेशविरोधे स्वोत्तरदृश्यपदोपस्थापितस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयोपगमेन दृश्यनिरूपितविरोधविशेषिते-त्यर्थपर्यवसानात् पूर्ववत्सामर्थ्यस्याक्षततया 'असुरः अधर्म' इत्यादाविव समासः सङ्गच्छते । प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूय भासमानधर्मवचनो भावप्रत्ययश्च तादृशभावान्वयबोधौपयिक इत्याशयः । दृश्यप्रतियोगिको विरोधः किमसामानाधिकरण्यरूपः वध्यघातुकभावरूपः प्रतियोग्यनुयोगित्वात्मकभावाभावत्वरूपः तत्तादात्म्यविरहरूपो वेति कल्पचतुष्टयीं चेतसि दधानः कल्पत्रयीं पराचष्टे **सहेति** । तादात्म्यविरहलक्षणस्तदीयकल्पः तादात्म्य-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभिधान्योन्याभावात्मकस्त्वनुमत एवेति न प्रत्याख्येय इत्याह **तादात्म्येति** । **वक्ष्यमाणाभिप्रायेणेति** । 'तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततो परः' इत्यनुव्याख्यावतरणिकायाम् । अन्योन्या-भावस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपत्वाभावेन प्रतियोगिकरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । प्रायश इत्यस्याभावांशेऽप्यन्वयमभिप्रेत्य व्याकुरुते **अथवेति** । शिष्ट-अभावत्रिकात् बहुत्वमन्योन्याभावस्योप-पादयति **अन्योन्याभावो हीति** । पञ्चमीसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकान्वितावधित्वार्थिका प्रतिवस्तुनियतत्वात् भेदत्वावच्छिन्नस्य केवलान्वयित्वात् । 'प्रागभावादेः' इति 'आदि'पदं ध्वंसात्यन्ताभावयोः सङ्ग्राहकम् । सिद्धान्ते अनलीकप्रतियोगिकात्यन्ताभावानुपगमेन शिष्ट-अभावत्रिकनिरूपितप्रतियोगितात्रिकव्यधिकरणप्रतियोगितानिरूपक इति बहुत्वमिति भावः । सिद्धसन्दिग्धासिद्ध्यन्यतरानवकाशेन स्वपदोपात्तप्रागभावराहित्यहेतुभूतं यदुत्पत्तिराहित्य-रूपानादित्वं तद्बोधकपदस्यैवादितोऽपि न्यसनौचित्येऽपि तस्य त्र्यच्कतयाऽनुपादानेनादिपदसङ्गृहीतध्वंसा-त्यन्ताभावयोः प्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावद्वये प्रत्येकं हेतुभूतं यन्नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपत्वे दर्शितान्यतरापत्त्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानुपगमेन कालानवच्छिन्नाधेयताकत्वरूपनित्यत्वं किञ्चिन्निरूपिताधेय-ताकत्वे च तदुभयप्रत्यायकद्व्यच्कनित्यपदोपादानम् । एतेन प्रकृतसौधफक्किकाविरोधस्तद्व्याकृतिरूपस्यानादि-सम्बन्धिनः प्रागभावस्य नित्यसम्बन्धिनो ध्वंसस्य सत्सम्बोधिनोऽत्यन्ताभावस्य चाभावादित्याशयेनानित्येती-त्यानुपूर्वीकव्याख्याग्रन्थस्य च विरोधात् तत्प्रणेत्रनुयायिनामेव कतिपयेषां प्रामाणिकप्रतियोगिकात्यन्ताभाववादा अवधीरणीयाः ('धृङ् अनादरे' तिरस्करणीया इत्यर्थः)।

॥ इति अदृश्यत्वादि-अभावरूपधर्माणां भावरूपब्रह्मणा अभेदानुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

***

॥ अथ प्रागभावादिभिन्नस्य संसर्गाभावस्य धर्मिणोऽभिन्नत्वम् ॥

५५ **सु०—** ननु प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावभिन्नः संसर्गाभावः, किं धर्मिणो भिन्न उताभिन्नः ॥ नाद्यः, ब्रह्मगतस्यापि भेदप्रसङ्गात् । तथा च 'एवं धर्मान्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । न च ब्रह्मणि नासौ श्रुत इति वाच्यम्, अगोत्रमवर्णमित्यादिना प्रतीतत्वात् । न विद्यते गोत्रादिकं यस्य तद्धि तथोच्यते ॥ द्वितीये किमन्योन्याभावनिर्धारणेन, अभाव इत्येव वक्तव्यम्, तथा चाशेषश्रुतिव्याख्यानं भवतीति ।

अत्र ब्रूमः । भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिः, धर्मिविनाशेऽप्यविनाशात् । यत्र हि भूतले घटाभावस्तस्य खननादिना विनाशेऽपि घटाभावोऽनुवर्तत एव । धर्मित्वं च भूतलादेः प्रातीतिकं (न वस्तुकृतम्) । अत एव भाववदभावस्यापि तत्त्वान्तरत्वमभिधाय भावाभावस्वरूपत्वात् इत्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाह ।

ननु तर्हि ब्रह्मण्यपि तथा(त्व)प्रसङ्गः । सत्यम् । गोत्रादिसंसर्गा(स्या)भावस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वाभ्युपगमात् । यथा हि दण्डो देवदत्तस्य विशेषणम्, तथा गोत्राद्यभावोऽपि ब्रह्मणो विशेषणम् । न च श्रुतिविरोधः, दण्डित्ववदभाववत्त्वस्य धर्मत्वेन विवक्षितत्वात् । न च आनन्दादावप्येवं कल्पना, 'आनन्दो ब्रह्मे'त्यादिवचनात्, बाधकाभावाच्च । तस्मादन्योन्याभाव एवान्यत्र धर्मिस्वरूपमिति ब्रह्मण्यपि तथाऽभ्युपगन्तव्यः । गोत्राद्यभाववत्ता तु भावरूपैव इति न तस्या ब्रह्मस्वरूपत्वे काचिदनुपपत्तिरिति नेह विचार्यते ।

परि०— न विद्यते गोत्रादिकमिति । निषेधार्थकनञस्तत्पुरुषस्य निषेधेऽपि न बहुव्रीहेरिति भावः । **अशेषश्रुतीति** । 'अद्रेश्यमगाह्यमगोत्रमि'त्यादिश्रुतिस्थाशेषपदव्याख्यानं सूत्रकृता कृतं स्यात् । अन्योन्याभावमात्रस्योक्तौ तु तेन न सर्वपदव्याख्यानं लभ्यत इति भावः । नष्टस्य कथमभावधर्मित्वमित्यत आह **धर्मित्वं चेति** । **आहेति** । सूत्रकारः तत्त्वविवेकाख्यग्रन्थे 'द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरिते (भावाभावविभागेन द्विधैवाचेतनं मतम्)' इत्यभावस्य तत्त्वान्तरत्वमभिधाय 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगि'त्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाहेत्यर्थः ।

यादु०— अगोत्रमिति । नन्वगोत्रमित्यादिनाऽपि कथं तत्प्रतीतिः । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वेऽसामर्थ्येन तत्पुरुषत्वासम्भवात् । ब्रह्मवाचकपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽव्ययीभावस्यापि वक्तुमशक्यत्वा-

दित्यत आह **न विद्यत इति**। नन्वेवमदृश्यत्वादीत्यत्रापि न विद्यते दृश्यं यस्य, तददृश्यं, तस्य भावोऽदृश्यत्वमिति बहुव्रीह्याश्रयणेन संसर्गाभावार्थत्वं कुतो न स्यादिति चेन्न। तथात्वे दृश्यस्य प्रपञ्चस्याभावप्रात्या योग्यताऽभावात्। न च न विद्यते दृश्यत्वादिर्यस्येति बहुव्रीहिः। तस्य ब्रह्मवाचकत्वेन गुणपदेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्। न विद्यन्ते दृश्यत्वादिगुणा यस्येति करणे तु, विवक्षितस्यादृश्यत्वादेर्गुणत्वस्यासिद्धिः। यद्वक्ष्यति 'अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद् गुणानाह' इति। अतो न तत्र बहुव्रीहिशङ्काऽवकाश इति। **भूतल इति**। भूतलादावित्यर्थः। अत एवाग्रे भूतलादेरिति वक्ष्यति। तेन संसर्गविशेषावच्छिन्नघटात्यन्ताभावविवक्षायां भूतलं धर्मि, घटप्रागभावध्वंसविवक्षायां तु तदुपादानमिति ज्ञातव्यम्। नन्वेवं प्रागभावादेर्घटादितोऽत्यन्तभेदे घटादेस्तन्निरूपितं धर्मित्वं न स्यात्। धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यत आह **धर्मित्वं चेति**। प्रातीतिकं प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते, न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः। न चैवं घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः। तत्राप्यभावो विशेषणमात्रं तद्वत्त्वमेव धर्मः, इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्त्वनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं, नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात्। अन्योन्याभावे तु धर्मिप्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादित्युक्त्या धर्मितादात्म्यस्यैव सिद्धत्वात् न तस्य धर्मिणोऽत्यन्ताभेदो वा, तन्नाशानन्तरमनुवृत्तिर्वाऽस्तीति ज्ञातव्यम्। न चैवं 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति तैत्तिरीयभाष्ये 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यते' इत्यनुव्याख्याने च धर्मिनाशेऽपि भेदाविनाशवचनात् तद्विरोधः। तत्र कार्याकारेण धर्मिनाशे तदात्मकस्यापि भेदस्य नाश एव। कारणात्मना तु नोभयोर्नाश इत्याशयात्। न चैवं प्रागभावादावङ्गीकर्तुं शक्यम्। सिद्धे हि धर्मितादात्म्ये कल्पनैषा। न चान्योन्याभाव इव प्रागभावादौ धर्मितादात्म्यसाधकं तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादिकं किञ्चिदस्तीति। **अत एवेति**। यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः प्रागभावादिस्तु तद्भिन्नोऽत एवेत्यर्थः। **तथात्वप्रसङ्ग इति**। संसर्गाभावस्य ब्रह्मभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः। **विशेषणमिति**। व्यावर्तकमात्रं न धर्म इत्यर्थः। विशेषणत्वमेव धर्मत्वमित्याशयवतोद्भावितम् 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य निराकरोति **न च श्रुतीति**। तथा चाभाववत्त्वमेव धर्मो नाभावः। तस्य च ब्रह्मणाऽभेद एवेति भावः। **न चानन्दादाविति**। तत्रापि विशेषणत्वमात्रं न धर्मत्वं किन्तु तद्वत्तमेव धर्म इति कल्पना स्यादित्यर्थः। **आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति**। तथा च तादात्म्यस्य तत्र प्रमितत्वेनानन्दस्यैव धर्मत्वमिति भावः। **बाधकेति**। धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः। नन्वभाववत्त्वमभाववतो भावः। स चाभाव एव। तस्य कथं ब्रह्माभेद इत्यत आह **गोत्राद्यभावेति**। **भावरूपेति**। तथा चाभाववत्त्वमखण्डोपाधिर्वाऽभावसम्बन्धो वा नाभाव इत्यर्थः। यथाऽऽहुः। 'सम्बन्धेऽपि विवक्षायां भवन्ति मतुबादय' इति। न चाभावविशिष्टसम्बन्धस्य ब्रह्माभेदेऽभावस्यापि तदभेदापत्तिः। अभावस्य सम्बन्धे तटस्थतयैव व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणत्वात्। तददिमुक्तम् **न काचिदनुपपत्तिरिति**।

वं०प०— असाविति। अत्यन्ताभावरूपः संसर्गाभाव इत्यर्थः। **निर्धारणेनेति**। अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वनिश्चयेनेत्यर्थः। **तथा चेति**। अभावमात्रं धर्मिस्वरूपम् इत्युक्तौ ब्रह्मणि दृश्याद्यन्योन्याभावगोत्राद्यत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावप्रतिपादकाशेषश्रुतिव्याख्यानं सम्भवति। तथा च 'अभावगुणको धर्मोक्तिरि'त्येव

वक्तव्यम् इत्यर्थः। घटाभावः घटप्रतियोगिकाभावादिः। तदुपपादयति **यत्र इति**। घटाभावो घटप्रागभावादिः। ननु खननादिना भूतलादेर्विनाशेऽपि घटप्रागभावाद्यनुवृत्तौ प्रोच्यमानायां प्रागभावादिकं प्रति नष्टस्यापि भूतलादेर्विनाशेऽपि घटप्रागभावाद्यनुवृत्तौ प्रोच्यमानायां प्रागभावादिकं प्रति नष्टस्यापि भूतलादेर्धर्मित्वमुक्तं स्यान्न च तत्सम्भवति। नष्टत्वादेवेत्याशङ्क्याह **धर्मित्वं चेति**। प्रातीतिकं प्रतियोगित्वादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षं न भवति। किन्तु बौद्धमित्यर्थः। **अत एवेति**। संसर्गाभावस्य धर्मिणः सकाशाद्भिन्नत्वादेवेत्यर्थः। **आहेति**। तत्त्वविवेके भगवानाचार्य इत्यर्थः। **तथात्वेति**। ब्रह्मणि श्रुतस्य गोत्राद्यत्यन्ताभावरूपसंसर्गाभावस्य ब्रह्मणः सकाशाद्भेदः स्यादित्यर्थः। विशेषणमित्यनन्तरं देवदत्ताद्भिन्नमिति शेषः। एवमुत्तरत्रापि। विशेषणमित्यनन्तरं ब्रह्मणो भिन्नमिति शेषः कार्यः। **श्रुतीति**। एवं धर्मानिति श्रुतीत्यर्थः। **एवं कल्पनेति**। आनन्दवत्त्वमेव धर्मो नत्वानन्द इति स्यादित्यर्थः। ननु गोत्राद्यभावत्वस्याप्यभावरूपत्त्वेन कथं ब्रह्माभेद उच्यत आह **गोत्रादीति**।

आनन्दः— अत्यन्ताभावभिन्न इति। एभिर्भेदैर्भिन्न इत्यर्थः। कथं तेनात्यन्ताभावप्रतीतिरत्राह **न विद्यत इति**। **तथा चेति**। एकरूप्येणेति शेषः। ननु तथापि प्रागभावादेर्भूतलेन सह धर्मधर्मिभावभूतलादि-रूपधर्मविनाशेऽपि तदवस्थानेऽपि अयावद्द्रव्यभाविरूपादिवत् भेदाभेदौ स्तामित्यत्राह **धर्मित्वं चेति**। **प्रातीतिक-मिति**। अस्वाभाविकमित्यर्थः। **वस्तुकृतमिति**। स्वाभाविकमित्यर्थः। अत्राचार्यसंमतिमाह **अत एवेति**। प्रागभावादेर्धर्मिभिन्नत्वादेवेत्यर्थः। तर्हि कथं विशेषणत्वमत्राह **यथा हीति**। **न च श्रुतीति**। एवं धर्मानिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः। **बाधकाभावान्नेति**। प्रागभावादेर्धर्मभिन्नत्वे धर्मिनाशे व्यवस्थानमेव बाधकमिति भावः।

कं०रा०— अशेषेति। अगोत्रमवर्णमित्याद्यशेषश्रुतिव्याख्यानमित्यर्थः। **अत एवेति**। यतोऽन्योन्या-भावस्यैव धर्मिस्वरूपत्वं न प्रागभावादेरत एव भावाभावौ द्विधेतरदिति भाववदभावस्यापि तत्त्वान्तरत्व-मभिधाय 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगि'त्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वमाह आचार्य इत्यर्थः। **ब्रह्मणीति**। ब्रह्मण्यपि संसर्गाभावस्य धर्म्यतिरिक्तस्तथा एवंधर्मानित्यादिश्रुतिविरोध इति भावः। **श्रुतीति**। 'एवं धर्मान् पृथक् पश्यन्नि'ति श्रुतिविरोध इत्यर्थः। **एवमिति**। आनन्दादिमत्त्वस्य धर्मत्वकल्पनेत्यर्थः।

श्रीनिधि०— तथा चाशेषश्रुतीति। यत्तदद्रश्यमित्यस्याह समग्राया इत्यर्थः। तस्य खननादिने-त्यन्ताभावापेक्षया उपलक्षणमिदं प्रागभावप्रध्वंसयोस्तु स्वाश्रये कार्यावयवे स्वकार्योत्पत्तिध्वंसान्तर्वर्तिनि तयोरननुवृत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम्।

शे०वा०— ननु चेति। प्रागभावादिभेदवानित्यर्थः। यद्यपि च सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्यैवा-भावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः न संसर्गाभाववत्त्वम्, अन्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वेनात्यन्ताभावस्य च संसर्गाभाव-त्वाभावान्नैवं वक्तुं युक्तम्। तथाऽपि संसर्गाभावस्याप्येकस्य सत्त्वात्कथं चतुर्विधोऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां प्रागभावादिव्यतिरिक्तः संसर्गाभाव एव नास्तीति ज्ञापनाय, परीत्यैवमुक्तमत एव भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादि-

रित्येव सिद्धान्ते वक्ष्यति । अन्यथा हि भिन्न एव संसर्गाभाव इत्यवक्ष्यदिति ध्येयम् । **भेदप्रसङ्गादिति** । अन्यगतस्य तस्य भेददर्शनादिति भावः । अस्तु ब्रह्मगतस्यापि संसर्गाभावस्य तद्भिन्नत्वमित्यत आह **तथा चेति** । तत्र ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा भेदनिषेधादिति भावः । **न चेति** । तथा च न तस्य ब्रह्मणा भेदप्रसक्तिरिति नोदाहृतश्रुतिविरोध इति भावः । नन्वगोत्रमित्यादौ नञः संसर्गाभावरूपप्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे उक्तरीत्या असामर्थ्येन समासानुपपत्त्या गोत्रादन्यदगोत्रं, वर्णादन्यदवर्णमिति गोत्राद्यन्यदेवोच्यत इति कथमत्र संसर्गाभावप्रतीतिरित्यत आह **न विद्यत इति**।

अयमाशयः । नात्र गोत्राद्यन्यदगोत्रमिति गोत्राद्यन्यदुच्यते, किन्तु न विद्यते गोत्रादि यस्येति गोत्रादिसंसर्गाभाव एव । यद्यप्यन्यपदार्थप्रधानतया जघन्याद्बहुव्रीहिः, वर्तिप्रधानपदार्थतया, तत्पुरुषस्य प्राबल्यान्न तत्पुरुषपरित्यागेन जघन्यबहुव्रीह्याश्रयणं युक्तम् । तथाऽपि यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तद्ब्रह्मलक्षणमित्यानन्दमयाधिकरणान्ते व्यवस्थितत्वाद्गोत्राद्यन्योन्याभावस्य च ब्रह्मणीव प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन, अतिव्याप्ततया ब्रह्मलक्षणत्वायोगेन तत्पुरुषानुपपत्त्या जघन्यस्यापि बहुव्रीहेराश्रयणं युक्तम् । 'अदृश्यम्, अग्राह्यम्' इत्यादौ तु दृश्याद्यन्योन्याभावस्यानतिप्रसक्ततया ब्रह्मलक्षणत्वोपपत्तेर्न समासप्राबल्यापवादकं किञ्चिदिति तत्र तत्पुरुषमेवाश्रित्य दृश्याद्यन्यस्यैवादृश्यादिशब्दार्थत्वाश्रयणमिति । **किमन्योन्याभावनिर्धारणेनेति** । धर्म्यभिन्नतया व्यावर्तनीयाभावाभावादिति भावः । **अभाव इत्येव वक्तव्यमिति** । अभावस्यान्यस्यैव धर्म्यभिन्नतया सङ्ग्राह्यत्वादिति भावः । इत्येवेत्यवधारणमुपपादयति **तथा चेति** । अभाव इति सामान्योक्तावेवेत्यर्थः । **अशेषेति** । अगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतिखण्डस्यापीत्यर्थः । अन्योन्याभावनिर्धारणेऽदृश्यमग्राह्यमित्यादेरेव व्याख्यानप्राप्त्या न अशेषश्रुतिव्याख्यानमिति भावः । प्रथमपक्षोक्तदोषं परिहरिष्यामीत्यभिप्रेत्य तमुपादत्ते **भिन्न एवेति** । भेदवत्प्रागभावादेरपि धर्म्यभेदस्यैव सम्भवे, कुतोऽर्धजरतीयाश्रयणमित्यत आह **धर्मिविनाशेऽपीति** । न चैवं भेदस्यापि धर्मिणो भेदप्रसङ्गः । धर्मिनाशेऽप्यविनाशस्य भेदेऽपि तुल्यत्वादिति वाच्यम् । अनित्यधर्मिकस्य भेदस्यानित्यताया एवोपरिष्टादुपपादितत्वेन धर्मिनाशे तन्नाशस्यैव ग्रन्थकृदभिमतत्वेन तदप्रसङ्गात् ।

नन्वेवं 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादी'त्युत्तरानुव्याख्यानेन तद्व्याख्यानरूपटीकया च विरोधः । तत्र 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यती'ति वाक्यं प्रमाणीकृत्य, नष्टधर्मिकभेदस्य सत्त्वाभिधानादिति चेत् । स्यादप्येवं विरोधो, यदि घटादेर्धर्मिणो विनाशे, भेदस्य सर्वथाऽविनाशस्तत्राभिमतः स्यात् । यदि वाऽत्र धर्मिविनाशे सर्वथाऽपि भेदविनाशोऽभिमतः स्यात् । न चैवं, किन्तु घटादेः कार्याकारेण नाशे भेदस्य कारणाकारेणैवाविनाशस्तत्राभिमतः । अत्र च कार्याकारेण धर्मिनाशे तदाकारेणैव, भेदविनाशः । तथा च कार्याकारेण धर्मिविनाशवत् तदात्मकभेदस्यापि विनाशात्कारणात्मना, भेदस्याविनाशवच्च तदात्मनैव, कार्यस्याप्यविनष्टत्वेन, न तत्र धर्मिविनाशोऽपीति न धर्मिविनाशेऽपि भेदविनाशलाभ इति नोत्तरग्रन्थविरोध इति ध्येयम् । ननु प्रागभावादेर्धर्मिविनाशेऽप्यविनाश एव कुतः । भेदस्येव तन्नाशे नाशस्यैव सम्भवादित्यत आह **यत्र हीति** ।

भूतल इति । भूतलादावित्यर्थः । अत एवोत्तरत्र भूतलादेरिति वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । **घटाभाव इति** । घटप्रागभावादिरित्यर्थः । **अनुवर्तत एवेति** । प्रतियोग्यापत्तेरेव प्रागभावविनाशत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रागभावादेर्धर्मिणोऽत्यन्तभेदे भूतलादेस्तन्निरूपितधर्मित्वं न स्यात् । धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यतो वास्तवधर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वेऽपि प्रातीतिकस्य तदभावाद्भूतलादेः प्रागभावादिकं प्रति प्रातीतिकस्यैव धर्मित्वस्याङ्गीकारान्नानुपपत्तिरित्याह **धर्मित्वं चेति** । प्रातीतिकं, प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते, न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः । न चैवं घटाभाववद्भूतलमित्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । तत्र ह्यभावो विशेषणमात्रं, तद्वत्तमेव धर्म इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्तनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं, नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात् । **अत एवेति** । यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः, प्रागभावादिस्तु तद्भिन्नोऽत एवेत्यर्थः । प्रागभावादेर्धर्मिभिन्नत्वे, प्रागुपन्यस्तदोषमुद्धर्तुमाशङ्कते **नन्विति** । **तथाप्रसङ्ग इति** । संसर्गाभावस्य भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । अन्यगतस्य संसर्गाभावस्य धर्मिभिन्नत्वादिति भावः । इष्टापादनतया प्रसङ्गाभासोऽयमित्याह **सत्यमिति** । **विशेषणमिति** । व्यावर्तकमात्रं न धर्म, इति गूढाभिसन्धेरुत्तरम् । आशयमजानानो विशेषणत्वमेव धर्मत्वमिति भ्रान्तश्चोदयति **न चेति** । **श्रुतिविरोधः** 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । आशयमुद्धाटयति **दण्डित्ववदिति** । तथा च गोत्राद्यभावस्य ब्रह्मधर्मत्वाभावात् न तस्य ब्रह्मणा भेदे, एवं धर्मानिति श्रुतिविरोध इति भावः । **एवं कल्पनेति** । आनन्दादिकमपि विशेषणमेव, न तु धर्मः । तद्वत्त्वमेव च धर्म, इति कल्पनेत्यर्थः । **आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति** । तथा चानन्दादितादात्म्यस्य ब्रह्मणि प्रमितत्वात् आनन्दादेरेव तद्धर्मत्वमिति भावः । **बाधकेति** । धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः । नन्वभाववत्त्वमभाववतो भावः, स चाभाव एवेति कथं तस्य ब्रह्माभेद इत्यतः 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनादभावसम्बन्ध एवाभाववत्त्वं न त्वभाव एवेति युक्तस्तस्य ब्रह्माभेद इत्याह **गोत्राद्यभाववत्ता त्विति** । ननु गोत्राद्यभावविशिष्टसम्बन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे अभावस्यापि तदभेदो दुर्वार एव । 'यद्विशिष्टस्य यत् भवति तत् तद्विशेषणस्यापि भवति' इति व्याप्तेरित्यतो घटावच्छिन्नस्य घटात्यन्ताभावध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेऽप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभावेन व्यभिचारेणोक्तव्याप्त्यसिद्धेः अवच्छिन्नस्य सम्बन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्यवच्छेदकस्याभावस्य सम्बन्धं प्रति, कुरूणां क्षेत्रे वसतीत्यादौ कुरूणामिव ताटस्थ्येन व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणतया, न ब्रह्मस्वरूपत्वप्राप्तिरित्याशयेनोक्तम् **न काचिदनुपपत्तिरिति** ।

स०व्र०— नन्वत्र गोत्रमित्यादिनापि कथमपि कथं तत्प्रतीतिः, तथात्वेऽसामर्थ्येन समासासम्भवादित्यत आह **न विद्यते इति** । तथा च नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेऽसामर्थ्येन तत्पुरुषानुपपत्तिरेवोक्ता, न समासमात्रस्य येनात्र बहुव्रीहिरपि न स्यात् । न चैवं प्रकृते अदृश्यत्वादित्यत्रापि बहुव्रीह्याश्रयणेन तत्संसर्गाभावार्थोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्पुरुषापेक्षयाऽन्यपदार्थप्रधानबहुव्रीह्याश्रयणस्य जघन्यत्वात् अगोत्रमित्यादौ तु पर्युदासार्थत्वमाश्रित्य तत्पुरुषाभिधाने गोत्रादिभेदमात्रस्यानुपयुक्तस्य प्रतीत्या गुणालाभात् अतोऽगत्या तत्र बहुव्रीहिरेव वक्तव्य इति भावः । नष्टस्य भूतलादेः कथमनुवर्तमानाभावधर्मित्वमित्यत आह **धर्मित्वं च भूतलादेरिति** । यद्वा

'ननु धर्मिनाशेऽपि धर्मस्यानाशादि'त्युपपन्नं धर्मस्य धर्म्याश्रितत्वेन तन्नाशे तन्नाशस्य रूपादौ दृष्टत्वेनावश्यकत्वादिति । यत्र धर्मिसत्त्वं तद्धर्मत्वे प्रयोजकं तत्रैव तन्नाशे तन्नाशः न चैवं प्रकृत इत्याह **धर्मित्वं चेति** । न वस्तुकृतं = वस्तुसत्तापेक्षं न भवतीत्यर्थः । **अत एवेति** । प्रागभावादेः धर्मिस्वरूपत्वाभावादेवेत्यर्थः । **दण्डित्ववदभाववत्त्वस्येति** । भिन्नस्याभावस्य न धर्मत्वं येन 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिविरोधः किन्तु तन्निरूपितसम्बन्धस्यैव स च भावरूप इति भवतीश्वराभिन्नः । न च वैशिष्टैक्ये विशेषणस्याप्यभावस्यैक्यापत्तिः । अभावस्य सम्बन्धे तटस्थतया व्यावर्तव्यत्वेनोपलक्षणत्वात् । न चैवं दण्डसम्बन्धस्येति वक्तव्यं, दण्डित्ववदभाववत्त्वस्येति कथमुक्तमिति मतुबर्थः सम्बन्ध एवेत्यभिप्रायेण तथोक्तिसम्भवात् । यथाऽऽहुः 'सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः' इति ।

विट्ठल०— ननु प्रागभावेति । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत्यवान्तरभेदभिन्न इत्यर्थः । नन्वगोत्रमित्यादिनापि कथं तत्प्रतीतिः । तथात्वे उक्तरीत्या असामर्थ्येन समासासंभवादित्यत आह **न विद्यत इति** । तथा च नञः भावो प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे असामर्थ्येन तत्पुरुषानुपपत्तिरेवोक्ता न समासमात्रस्येति भावः । नन्वेवमदृश्यत्वादीत्यत्रापि न विद्यते दृश्यं यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन संसर्गाभावार्थत्वं कुतो न स्यादिति चेन्न । तथात्वे दृश्यप्रपञ्चस्यैवाभावप्राप्त्या ब्रह्मणो दृगगोचरत्वगुणालाभेन योग्यताभावात् । **अशेषश्रुतीति** । अद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमित्याद्यशेषश्रुतिव्याख्यानं कृतं स्यात् । अन्योन्याभावमात्रस्योक्तौ तु न सर्वपदव्याख्यानं लभ्यत इति भावः । नन्वेवं प्रागभावादेः धर्मिणोऽत्यन्तभेदे भूतलादेस्तन्निरूपितं धर्मित्वं न स्यात् धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादित्यत आह **धर्मित्वं चेति** । प्रातीतिकं प्रतीतिनिमित्तकम् । प्रतीतिस्तु तादात्म्याभावेऽपि दण्डीत्यादौ दण्डं प्रति देवदत्तस्य धर्मित्ववदुपपद्यत इति भावः । **अत एवेति** । प्रागभावादेः धर्मिणो भिन्नत्वादन्योन्याभावस्य च स्वरूपत्वादेव द्विविधं परतन्त्रं च भावोऽभाव इतीरित इत्यभावस्य तत्रान्तरतामभिधाय भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथगित्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतामाह तत्त्वविवेके भाष्यकार इत्यर्थः । ब्रह्मातिरिक्तत्वे तद्विशेषणानुपपत्तिरित्यत आह **यथा हीति** । **न च श्रुतिविरोध इति** । एवं धर्मानित्यादि श्रुतिविरोध इत्यर्थः । **दण्डित्ववदभाववत्त्वस्येति** । कथमुक्तमिति चेत् मतुबर्थः सम्बन्ध एवेत्यभिप्रायेण तथोक्तिसम्भवात् । यथाहुः 'सम्बन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादय' इति ।

चषकः— नन्वित्यादि । नायं भिदिरन्योन्याभावार्थः । किन्त्ववान्तरवैचित्र्यार्थः । तथा च अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्रागभावादिप्रभेदवानित्यर्थः । **संसर्गाभावः** वृत्तिनियामकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः । वृत्त्यनियामकसंसर्गस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपान्योन्याभावव्यावर्तनाय वृत्तिनियामकेति संसर्गविशेषणम् । न च 'चैत्रस्येदं न मैत्रस्य' इत्यादौ निरूपकतासंसर्गावच्छिन्नस्वामित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावभानमुपेयुषां प्राचां मते तादृशाभावासङ्ग्रह इति वाच्यम् । तत्स्थाने तादात्म्यान्येति विशेषणस्यैवाभिषेचनीयत्वात् घटादिप्रतियोगिकाभावानां संसर्गप्रतियोगिकत्वबाधेन

संसर्गप्रतियोगिकाभाव इति व्याख्यानमनादेयमेव । ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिवत्तदभावविरोधित्वोपगन्तृ-प्राचीनमते घटोत्पत्तेः प्राक् तत्ध्वंसानन्तरं च कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटत्वरूपसामान्यधर्माव-च्छिन्नसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ध्वंसप्रागभावावगाहित्वस्याकरनिरूढत्वात् । संसर्गाभावपदाभिधेयस्य कस्यचिदतिरिच्यमानतायां चातुर्विध्येन न चतुर्विधेऽपीत्यभिधानं न सङ्गच्छत इति शङ्केरन् तथा मा शङ्किषतेति दर्शितदिशोक्ताभावत्रिकस्यैव संसर्गाभावपदाभिधेयत्वेन तत्त्रितयान्यस्याभावेन सामञ्जस्यादिति न्यायनयं भङ्ग्गी दर्शयितुं भङ्ग्गी संसर्गाभावपदोपादानं सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्याभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेः अत एव भिन्न एव धर्मिणः प्रागभावादिरिति सिद्धान्तेऽभिधास्यति । अन्यथा हि भिन्न एवेत्यभ्यधास्यदिति ध्येयम् । **भेदप्रसङ्गादिति** । व्यक्त्यन्तरगतस्य भेददर्शनादिति भावः । **अगोत्रमिति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे उक्तदिशा सामर्थ्याभावप्रसङ्गेन पर्युदासार्थकत्वमेवेति नानेन संसर्गाभावः प्रत्याय्यत इत्यत आह **न विद्यत इति** । समासाघटकपदार्थविशेष्यकशाब्दधीजनकाद्बहुव्रीहेः तद्घटकोत्तरपदार्थविशेष्यकान्वयधी-जनकतत्पुरुषस्य श्रेयस्त्वेऽपि प्रकृताध्यायसमन्वीयमानानां ब्रह्मलक्षणताया आनन्दमयनयान्ते समर्थिततया गोत्राद्यन्योन्याभावस्य प्रपञ्चसाधारण्येनातिप्रसङ्गप्रसङ्गेन लक्षणत्वायोगेन बाधकेन श्रेयसोऽपि तत्पुरुषस्य दुर्ग्रहतया अतादृशस्यापि बहुव्रीहेरेवाश्रयणीयत्वात् । बाधकसमवधानस्थले क्वचिदसमर्थसमाससाधुताया अपि ज्ञापकबले-नातच्छब्दादित्यादौ समर्थयिष्यमाणत्वात् । अदृश्यमग्राह्यमित्यादौ तु दृश्यादिपर्युदासस्य अनतिप्रसक्ततया तल्लक्षणतासम्भवेन बाधकासमवहितेर्जायांस्तत्पुरुष एवाश्रयणीय इति दृश्यादिपर्युदासस्यैवादृश्यादिपदार्थता-ऽवधेया । **किमन्योन्याभावनिर्धारणेनेति** । नराणां नरेषु वा क्षत्रियाः शूरतमा इत्यादाविव प्रकृते धर्म्यभिन्नत्वेन व्यावर्तनीयव्यक्त्यन्तरविरहादिति भावः । **अभाव इत्येव वक्तव्यमिति** । अभावत्वावच्छेदेन धर्म्यभिन्नत्वोप-गमादिति भावः । **अशेषेति** । अगोत्रमवर्णमित्यादिश्रुतिदलस्यापीत्यर्थः । पर्युदासनिर्धारणेऽदृश्यमग्राह्यमिति दलस्यैवार्थकथनं नोक्तदलान्तरस्येत्यभिसन्धिः । आद्यकल्पोक्तक्षतिपरिजिहीर्षया तमुपादत्ते **भिन्न एवेति** । अर्धजरतीयाश्रयणस्य निर्बीजत्वाशङ्कामपनयति **धर्मिनाशेऽपीति** । एतेन प्रागभावादित्रितयपक्षकं स्वाधि-करणप्रतियोगिकप्रतियोगिताभेदवत्तासाध्यकं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रध्वंसनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधि-करणताव्यापकतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताकध्वंसाप्रतियोगिकत्वहेतुकमनुमानमभिप्रेयते । हेतुतावच्छेदककोटौ व्यापकत्वांशनिवेशात् कपालध्वंसकाले घटप्रागभावध्वंससत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्यतावच्छेदकघटकतया प्रतियोगितावैयधिकरण्यनिवेशान्न व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदमादाय सिद्धसाधनावतारः । नन्वेवमपि हेतो-रनैकान्त्यं दुर्वारमेव । 'तस्मात्प्रध्वस्तभेदादी'त्युत्तरानुव्याख्याने तट्टीकायां च 'नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यति' इति प्रमाणमनुरुध्य धर्मिनाशेऽपि नाशस्यैव समर्थनादिति चेन्न । कार्यकारेण नाशेऽपि कारणा-कारेणैव तदनाशस्य तत्राभिप्रेततया कार्यात्मताविशिष्टप्रतियोगिकनाशस्यैव हेतुशरीरघटकतया तदनवकाशात् । **घटाभाव इति** । घटप्रागभावादिरित्यर्थः । **अनुवर्तत एवेति** । प्रतियोग्युत्पत्तेः प्रागभावध्वंसोपधायकसामग्री-घटकत्वादिति भावः । नन्वेवं प्रागभावादेर्घटादितो भेदोपगतौ घटादेस्तद्धर्मित्वं न स्यात् । सिद्धान्ते धर्मित्वस्य

धर्मतादात्म्यनिबन्धनत्वादिति विनेयशङ्कामपहस्तयते **धर्मित्वं चेति**। **प्रातीतिकम्** प्रतीत्यैव विषयीक्रियमाणम्। न तु वास्तवमित्यर्थः। तथा सति भूतलं घटाभाववदित्यादिप्रतीतीनां विपर्यासत्वापत्तिरिति शङ्का तत्र ह्यभावो विशेषणमात्रं तत् द्वयमेव धर्म इत्यभिधास्यमानन्यायेन भूतलादौ तदधिकरणतानिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं नाभावनिरूपितमित्युपगमान्निरसनीयेति भावः। न चैवं तुल्यदिशा प्रागभावादावपि सुवचम्। सिद्धे धर्मि-तादात्म्ये कल्पनैषा न भवति। धर्मितादात्म्यस्य कल्पकं तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादिकं न किञ्चिदपि प्रागभावादावन्योन्याभाववदिति हृदयम्। अत एव = भेदस्यैव धर्मिस्वरूपत्वादेः।

प्रागभावादेर्धर्मिभिन्नताकल्पोक्तक्षतिमुद्दिधीर्षुराशङ्कते **नन्विति**। **तथात्वप्रसङ्गः** संसर्गाभावस्य ब्रह्मानु-योगिकभेदप्रतियोगित्वप्रसङ्गः। **विशेषणं** व्यावर्तकमात्रम्। न धर्म इत्यर्थः। विशेषणत्वमेव धर्मत्वमित्यभि-सन्दधानः पूर्ववादी यं दोषमुदबीभत् तमपहस्तयते **न चेति**। **श्रुतिविरोधः** एवं धर्मानिति श्रुतिविरोधः। **दण्डित्ववत्** दण्डप्रतियोगिकसंयोगानुयोगित्ववत्। **अभाववत्त्वस्य** अभावप्रतियोगिकसंसर्गानुयोगित्वस्य। **एवं कल्पना** आनन्दादिविशेषणमेव न धर्मः किन्तु तद्वत्त्वमेव धर्म इति कल्पना। **वचनादिति**। तथा च समानविभक्तिक-पदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा ज्ञानघटितसामग्र्यधीनान्वयबुद्धेरेकपदार्थेऽपरपदार्थस्य तादात्म्यसंसर्गावगाहित्वेनान-न्दादिरेव धर्मत्वमिति भावः। **बाधकेति**। धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः। **गोत्राद्यभाववत्ता** गोत्राद्यभावः। अथ गोत्राद्यभावनिरूपितत्वसम्बन्धविशेषितसम्बन्धस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे सम्बन्धविशेषणतापन्ना-भावस्यापि 'विशिष्टस्य यद्वति विशेषणस्यापि तद्वति' इति व्याप्तेः, सर्वादीनीति सूत्रं व्याचक्षाणेन भाष्यकृता चित्रवाससं लोहितोष्णीषा इत्यादितद्गुणसंविज्ञानानुदाहरमाणेन ध्वनिततया ब्रह्माभेदापत्तिरिति चेन्न। विषयिता-सम्बन्धेन लिङ्गविशेषितज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे लिङ्गस्यापि तथात्वस्य, तेन संसर्गेण साध्यविशेषितस्य तदभाव-विशेषितस्य वा ज्ञानस्य तद्विरोधित्वे साध्यतदभावयोरपि तथात्वस्य प्रतिपत्तियोगितासंसर्गेण प्रतियोगि-विशेषिताभावस्य तदनधिकरणदेशकालवृत्तित्वे तस्यापि तथात्वस्य प्रसङ्गेन तादृशव्याप्तेरेव निष्प्रमाणत्वात्। भाष्यकारस्तु तादृशप्रदेशरूपमेवोदाजहार तादृशीं व्याप्तिं नैवादध्वनदित्यवसेयम्। प्रतियोगितासंसर्गकाभावबुद्धौ उपलक्षणविधया कस्यचिद्भानानुपगमेऽपि तत्प्रकारकाभावबुद्धौ तदुपगमेन लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्यावच्छेदक-त्वानुपगन्तृमते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत् इत्यादिबुद्धा-वुपलक्षणविधा भासमानव्यापकतावच्छेदकत्वादीनां रूपान्तरावच्छिन्नप्रतियोगितान्तरव्यावर्तकतेव प्रकृतेऽपि उपलक्षणीभूतगोत्राभावस्य सम्बन्धान्तरव्यावर्तकतैवोपेयत इति वा क्षत्यभावादित्याशयेनाह **न काचिदनुप-पत्तिरिति**।

॥ इति प्रागभावादिभिन्नस्य संसर्गाभावस्य धर्मिणोऽभिन्नत्वम् ॥

* * *

।। अथ अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मतस्य निरासः ।।

।। तत्रादौ अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मते तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य विरोधस्य परिहारः ।।

।। तत्राप्यादौ अन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोधे उक्तस्य प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषेधरूपत्वहेतोः व्यभिचारः ।।

५६ **सु०—** यस्त्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतां क्वापि न मन्यते । स प्रष्टव्यः । किंनिमित्तोऽयमनभ्युपगमः, किं विरोधादुत, प्रमाणाभावात्, अथ बाधकसद्भावात् ।

आद्ये कथमन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोध इति वक्तव्यम् । विधिनिषेधरूपत्वेनेति चेत्, तदेव कथम् । नञः प्रयोगाप्रयोगाभ्यामिति चेत् तत्राह **अतद्भाव इति** ।

अनु०— अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन ।

पटस्य ह्यघटत्वं घटादन्यत्वं चैकमेव, अघटो घटादन्य इत्यनयोर्विशेषाप्रतीतेः । विद्येते च नञः प्रयोगाप्रयोगौ इत्यतो व्यभिचार इत्यर्थः ।

स्थलान्तरे व्यभिचारं दर्शयति **दोषाभाव इति** ।

अनु०— दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि ।।

आरोग्यं गुणः, अक्रौर्यं गुणः; इति नञ्प्रयोगविषयस्य निषेधस्य रोगाद्यभावस्य, नञ्प्रयोगाविष(य)यो विधिरूपं(पत्वं) गुणत्वं, लौकिकवैदिकेषु व्यवहारेषु प्रसिद्धम् । उपलक्षणं चैतत् । अनौदार्यं दोषः, इति गुणाभावस्य दोषत्वमपि प्रसिद्धम् । अतो(ऽपि) व्यभिचार इत्यर्थः ।

परि०— अक्रौर्यमिति । शान्त्यभावाभाव इत्यर्थः ।

यादु०— आरोग्यमिति । न विद्यन्ते रोगा यस्य सोऽरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति रोगाभावस्य नञ्प्रयोगविषयत्वमित्यर्थः ।

वं०प०— तदेव विधिनिषेधरूपत्वमेव । **विद्येते चेति** । अघट इत्यत्रास्ति नञः प्रयोगः । नास्ति च घटादन्य इत्यत्र । अन्यत्वस्य भावरूपत्वादिति ध्येयम् । **अतो व्यभिचार इति** । नञ्प्रयोगाप्रयोगविषयत्व-

प्रयुक्तविधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेरघटत्वघटान्यत्वयोर्व्यभिचार इत्यर्थः । गुणाभावस्य नञ्प्रयोगविषयस्येत्यर्थः । **दोषत्वमिति** । नञ्प्रयोगाविषयविधिरूपदोषत्वमित्यर्थः ।

आनन्दः— नञः प्रयोगेति । अन्योन्याभावाधर्मिणौ भिन्नौ ननु प्रयोगाप्रयोगविषयत्वात् । इत्यनुमानं फलितं भवति । **विद्येते चेति** । तथा चाघटत्वघटान्यत्वयोः व्यभिचार इत्यर्थः ।

कं०रा०— विद्येते चेति । विद्येते च नञः प्रयोगाप्रयोगावित्यतो घटत्वघटान्यत्वयोर्निषेधविधिरूपत्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु 'अतद्भावोऽन्यता चे'ति अघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेधरूपत्वेऽप्यभेदेनानैकान्त्यान्न विधिनिषेधरूपविरोधस्यैक्याभावसाधकत्वं इत्यर्थवर्णनपरोत्तरवाक्यमसङ्गतम् । न च विधिनिषेधरूपत्वेन अन्योन्याभावतद्वतोर्विरुद्धत्वान्न दृश्याद्यन्योन्याभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमिति निराकरणार्थत्वात् नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथा सत्युक्तन्यायेन लोकेऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वाभावापत्त्या लोके धर्मिस्वरूपत्ववादिनोक्तयुक्तेस्तत्रान्यथयितव्यत्वेन तन्न्यायेन ब्रह्मण्यप्यन्यथयितुं शक्यत्वेन लोकेऽन्योन्याभावस्य स्वरूपत्ववादिनोक्तानुपपत्तेरशक्यशङ्कत्वादित्यतो विरोधेन स्वरूपत्ववादिनः उक्तशङ्काऽनुदयेऽपि लोकेऽप्यन्योन्याभावस्यास्वरूपत्ववादिनो विरोधाभावादुक्तशङ्कोपपत्तेरुक्तरीत्या तत्परिहारकतयोत्तरवाक्यस्य सङ्गतिरित्याशयेन तर्ह्यनङ्गीकारहेतोरन्यस्यापि सम्भवान्न विरोधमात्रनिराकरणेनान्योन्याभावस्य तं प्रति धर्मिस्वरूपत्वसिद्धिरित्यतः सत्यमिति भावेन सम्भावितानभ्युपगतहेतून्विकल्प्य प्रथमपक्षनिरासकतयोत्तरभाष्यं योजयति **यस्त्विति** । **क्वापीति** । ब्रह्मण्यन्यत्रापीत्यर्थः । **कथमिति** । किंरूप इत्यर्थः । किं भावाभावरूपः किंवा सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूप इति प्रश्नार्थः । यद्वा । कथमित्यत्र सिद्धपदाध्याहारेण साधकप्रमाणप्रश्नोऽयमवगन्तव्यः । ततश्च साधकप्रमाणाभावेन विरोधस्यैवासिद्धेर्न तेनान्योन्याभावतद्वतोरैक्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावः । आद्यं शङ्कते **विधीति** । विशेषेण सामान्यानुमानमिति भावः । **तदेव कथमिति** । विधिनिषेधरूपत्वसिद्धौ तेन विरोधसाधनसम्भवेऽपि साधकप्रमाणाभावेन तस्यासिद्धेर्न तेन विरोधसाधनं सम्भवतीति भावः । नञः प्रयोगाप्रयोगयोरेव विधिनिषेधरूपत्वसाधकत्वान्न साधकाभाव इति शङ्कते **नञ इति** । अयमत्र प्रयोगप्रकारः । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावौ नाभिन्नौ विरुद्धत्वात्सम्मतवत् । विमतौ विरुद्धौ विधिनिषेधरूपत्वात्सम्मतवत् । विमतौ विधिनिषेधरूपौ नञ्प्रयोगाप्रयोगविषवत्वात्सम्मतवदिति । अघटत्वे घटान्यत्वे च सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधाभावात् तत्र व्यभिचार इति वक्तुं विरोधरूपसाध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कापरिहाराय साध्याभावोपपादकतया मूलं योजयति **पटस्य हीति** । ननु चाविरोधेऽप्यघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्यैवाभावाद्धेतोरेव तत्रागमनान्न व्यभिचार इत्यतो विधिनिषेधरूपत्वे नञ्प्रयोगाविषयत्वतद्विषयत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन परस्याभिमतत्वात् सत्यपि नञ्प्रयोगविषयत्वे विधिनिषेधरूपत्वाभावे व्यभिचारप्रसङ्गेन विधिनिषेधरूपत्वावश्यम्भावान्न हेत्वभावस्तत्रेत्याह **विद्येते चेति** । अतो विधिनिषेधरूपत्वमावश्यकमिति वाक्यशेषः ।

अतो व्यभिचार इति । विधिनिषेधरूपत्वस्य विरोधलक्षणसाध्येनेति शेषः । **स्थलान्तर इति** । आरोग्य-गुणयोरक्रौर्यगुणयोर्वा सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधस्याभावाद्व्यभिचार इति भावः । कुतस्तयोर्विधिनिषेध-रूपत्वं येन तत्र हेतुवृत्तिः स्यादित्यत आह **आरोग्यमित्यादिना** । न विद्यते रोगो यस्यासावरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति भावस्य नञ्प्रयोगविषयत्वान्निषेधत्वमिति भावः ।

स०व्र०— अघटत्वे घटान्यत्वे च सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे विरोधाभावात् तत्र व्यभिचार इति वक्तुं विरोधरूपसाध्यस्यापि सत्त्वात् न व्यभिचार इति शङ्कां परिहर्तुं तयोरविरोधोपयुक्तमैक्यमुपपादयति **पटस्य हीति** । तदेवोपपादयति **अघट इति** । न चैवं विरोधेऽपि अघटत्वघटान्यत्वयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्यैवाभावेन हेत्वभावान्न व्यभिचार इत्यतः विधिनिषेधरूपत्वे नञ्प्रयोगविषयत्वतदविषयत्वयोरेव प्रयोजकत्वेन परस्याभिप्रेतत्वात् विधिनिषेधरूपत्वमावश्यकमिति युक्तो व्यभिचार इत्याह **विद्येते चेति** । **अतो व्यभिचार इति** । विधिनिषेध-रूपत्वसाधकनञ्प्रयोगादिविषयत्वस्य विरोधरूपसाध्येनेत्यर्थः । **आरोग्यमिति** । न विद्यते रोगो यस्य असौ अरोगः । तस्य भावः आरोग्यमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— एवमदृश्यत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वं समर्थ्य तत्प्रसक्तमन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वं समर्थयितुमतद्भाव इत्यादि प्रवृत्तमित्याशयेन तन्निवर्तनीयामाशङ्कां दर्शयति **यस्त्वित्यादिना** । **व्यभिचार इत्यर्थ इति** । अन्योन्याभावे घटत्वं घटादन्यत्वमिति नञ्प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषिद्धरूपत्वलक्षणव्याप्यसद्भावेऽपि एकत्वस्यैवानुभूयमानत्वेन भेदाभावरूपव्यापकाभावात् तत्र व्यभिचार इत्यर्थ इत्यर्थः । अत्रान्योन्याभाव-तद्धर्मिणोरुभयोः पक्षत्वेनान्योन्याभावतन्मात्रे व्यभिचारकथनं नानुपपन्नमिति ध्येयम् ।

॥ इति अन्योन्याभावस्य धर्मिणा विरोधे उक्तस्य प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषेधरूपत्वहेतोः व्यभिचारः ॥

* * *

॥ अथ तत्र अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनं न औत्प्रेक्षिकं किन्तु सूत्रकृतोऽप्यभिमतम् ॥

५७ सु०— अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनं न औत्प्रेक्षिकम्, किन्तु सूत्रकृतोऽप्यभिमतमिति दर्श(सूच)यितुं सूत्रकृताऽप्ययं व्यभिचारः सूचित इत्याह **अदृश्यत्वादिकानिति** ।

अनु०— अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः ।

यस्मान्नञः प्रयोगाप्रयोगौ नाभेदविरोधिनौ, तस्मात्तदेव सूचयितुम् 'अदृश्यत्वादि-गुणक' इत्यदृश्यत्वादीनां नञ्वाच्यानामतथाभूतानां गुणानां चैक्यमाह सूत्रकारः । अन्यथा दृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति ।

अनेन सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वाभ्यां विरोऽधोऽपि परास्तो वेदितव्यः ।

परि०— अनेनेति । निष्प्रतियोगिकसप्रतियोगिकरूपे गुणदोषाभावादावभिन्ने बहुस्थले व्यभिचारकथनेनेत्यर्थः ।

वं०प०— तदेव अभेदाविरोधित्वमेव । **अनेनेति** । दोषभावो गुण इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनस्य सूत्रकारानभिप्रेतत्वेन तदर्थमेतदभाष्यमिति वाच्यम् । अत आह **अन्योन्याभावस्येति** । ननु तथापि सप्रतियोगित्वनिष्प्रतियोगित्वाभ्यां भेदः साध्यत इत्यत आह **अनेनेति** । स्वरूपात्मकसम्बन्धे व्यभिचारः स्वरूपसम्बन्धस्य सप्रतियोगित्वेऽपि निष्प्रतियोगिधर्म्यभिन्न-त्वस्य नैय्यायिकैरपि स्वीकारादिति भावः । अक्रौर्यगुणाभावयोरपि व्यभिचारेणेत्यर्थः ।

शे०वा०— सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपो विरोध इति द्वितीयपक्षं प्रथमपक्षोक्तदूषणातिदेशेन दूषयति **अनेनेति** । अक्रौर्यं गुणः, अनौदार्यं दोषः, इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः । तत्राप्यक्रौर्यानौदार्ययोः सप्रतियोगिकत्वाद्गुणदोषयोश्च निष्प्रतियोगिकत्वादस्ति सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वरूपो विरोधः । न स साध्योऽभेदाभावस्तत्रास्तीति भावः ।

विठ्ठल०— अदृश्यत्वादीनां नञ्वाच्यानामिति । अनेन तस्माददृश्यत्वादिकान् नञ्वाच्यान् धर्मान् अदृश्यत्वादिगुणक इति तद्वाच्यान् गुणानाह गुण्यभिन्नानाह सूत्रकार इति योजना सूचिता भवति । **अन्यथा दृश्यत्वादीत्यवक्ष्यदिति** । गुणपदप्रयोगं न कुर्यादिति भावः **अनेनेति** । सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वादि-रूपेऽपि दोषाभावरूपगुणादौ अभेदाभावरूपसाध्यव्यभिचारदर्शनेनेत्यर्थः ।

।। इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वसमर्थनं न औत्प्रेक्षिकं किन्तु सूत्रकृतोऽप्यभिमतम् ।।

* * *

॥ अथ च तत्रान्ते 'भावाभावयोरैक्ये विरोधवार्ताया एव लोपप्रसङ्गः' इति शङ्का तन्निरासश्च ॥

५८ **सु०**— नन्वेवं भावाभावयोरैक्ये भावाभावलक्षणो विरोधः क्वापि न स्यात्, असति च तस्मिन्विरोधवार्तैव लुप्येत । भावाभावयोर्हि साक्षाद्विरोधस्तद्द्वाराऽन्ययोरिति चेत्, किमविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तदभाव आपाद्यते, उतावच्छिन्नयोः ।

आद्ये त्विष्टापादनमित्याह **भावेति** ।

अनु०— भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ॥

सर्वत्रेत्यनेनाविशिष्टत्वं द्योतयति । घटवति पटाभावदर्शनादिति भावः ।

द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेन तत्स्वरूपमाह **तदभावो हीति** ।

अनु०— तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ।

उभयत्राप्यनुभवप्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयति ।

नन्वेतत्सर्वं तृतीयेऽन्तर्भवति । सत्यम् । तथाऽप्युल्बणतया पृथग्दूषितमित्यदोषः ।

परि०— अन्ययोरिति । परस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः । **अवच्छिन्नयोरिति** । घटघटाभाव-पटपटाभावेत्येवंरूपयोरित्यर्थः । **एतत्सर्वं तृतीय इति** । अभावधर्माणां भेदाभेदचिन्तनादिकं तृतीयेऽध्याये 'उभयव्यपदेशात्तु अहिकुण्डलवदि'ति गुणगुणिभेदाभेदचिन्तापरभक्तिपादीयाधिकरणे सङ्गतम् । तथाऽप्यन्योन्याभावस्य धर्मितः पार्थक्यस्य उत्कृष्टदोषतया पृथक्पार्थक्येन दूषितमित्यर्थः ।

गु०दी०— किमविशिष्टयोः इत्यत्र प्रतियोगित्वानुयोगित्वाख्यविशेषरहितयोरित्यर्थः । **तृतीयेऽन्तर्भवति** इत्यत्र **तृतीये** बाधकसद्भावादिति तृतीये पक्षे ।

यादु०— तद्द्वाराऽन्ययोरिति । यथैकत्रैकदा घटतदभावज्ञानयोर्भावयोरित्यर्थः । केचित्त्वनयोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थ इत्याहुः । तत्र तद्द्वारेत्येतन्न स्वरसम् । **तृतीय इति** । बाधकसद्भावा-दिति तृतीयकल्प इत्यर्थः ।

वं०प०— अन्ययो: तज्ज्ञानयोः । **अवच्छिन्नयोरिति** । घटविशिष्टयोरित्यर्थः । घटप्रतियोगिकोऽभावो घटस्वरूपमित्यनयोर्विरोधमङ्गीकृत्य विशिष्टयोर्भावाभावयोर्यद्यैक्यं स्यात् तर्हि तयोर्विरोधः क्वापि न स्यादित्यापाद्यत इत्यर्थः । **उभयत्र** तत्प्रतियोगिकाभावस्तत्स्वरूपत्वविरोधी । अपरो घटप्रतियोगिकः पटनिष्ठोऽभावः पटस्वरूपत्वविरोधी नेत्युभयत्रेत्यर्थः । **तृतीये** बाधसद्भावादिति पक्षे ।

आनन्दः— नन्वेवं विरोधकर्ता लोपः कुत इत्यत आह **भावाभावयोरिति** । मूषकमार्जालयोर्हि विरोधो पराभावसंपादकत्वेन गोत्वाश्वत्वयोस्तु परस्पराभावव्याप्तत्वेन विरोध इति सर्वत्र भावाभावद्वारक एव विरोधः इत्यर्थः ।

कं०रा०— अविशिष्टयोरिति । यस्य कस्यचिदभावस्य येन केनचिद्भावेन विरोधमङ्गीकृत्येत्यर्थः । **उतेति** । उत तदभावस्य तद्भावेन विरोधमङ्गीकृत्य तयोर्विरोधाभाव आपाद्यत इत्यर्थः । **आपादकेति** । तदभावतद्भावयोरैक्यस्य मयाऽनङ्गीकृतत्वादैक्यापादकस्यासिद्धिरिति भावेन विरोधिभावाभावस्वरूपमाहेत्यर्थः । **उभयत्रेति** । तदभावस्तद्भावविरोधी ततोऽपरो नेत्युभयत्रापीत्यर्थः । ननु तृतीयाध्याये 'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदि'त्यत्र आनन्दादीनां धर्माणां धर्मिब्रह्मस्वरूपत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादन्योन्याभावस्यापि तत्स्वरूपत्वं तत्प्रसक्तशङ्कापरिहारादिकं च तत्रैव वक्तुमुचितम् । अतः कथमेतत्सर्वमत्रोच्यत इत्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । **उल्बणतयेति** । अन्योन्याभावस्य भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वं कथमिति चोद्यस्योल्बणतया तत्पृथग्दूषितमित्यर्थः । अथवाऽन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वं न संभवति । विधिनिषेधरूपत्वेन सत्प्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकत्वेन च विरोधात् । भावाभावयोरैक्ये भावाभावलक्षणो विरोधः क्वापि न स्यादित्येतत्सर्वं बाधकसद्भावादिति तृतीयपक्षेऽन्तर्भवति । अतः पृथग्दूषणमयुक्तमिति शङ्काभिप्रायः । अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे धर्मधर्मिभावो न स्यादित्यादिबाधकाद्विरोधादित्यस्योल्बणत्वेन तत्पृथग्दूषितमिति परिहाराभिप्रायः ।

श्रीनिधि०— अनेनेति । अक्रौर्यं गुण इत्यादौ व्यभिचारेणेत्यर्थः । **अविशिष्टत्वं द्योतयतीति** । अविशिष्टत्वं अविशेषितत्वं भावाभावयोरित्यर्थः । **द्वितीय इति** । विशिष्टयोर्विशेषितयोरिति द्वितीय इत्यर्थः । एवं च प्रतियोगितदभावरूपयोर्भावाभावयोरित्यर्थः । **आपादकासिद्धिः** एकरूपापादकासिद्धिः ।

शे०वा०— भावाभावयोरैक्य इति । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावयोरभेद इत्यर्थः । **क्वापि न स्यादिति** । तद्विरोधाभ्युपगमेऽन्योन्याभावतद्वतोरैक्यायोगादिति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **असति चेति** । सर्वविरोधानां भावाभावविरोधमूलकत्वादिति भावः । तत्कथमित्यत आह **भावाभावयोरिति** । गोत्वतदभावयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपतया साक्षाद्विरोध इत्यर्थः । **तद्द्वारेति** । भावाभावविरोधमुपजीव्येत्यर्थः । **अन्ययोरिति** । ययोर्भावाभावरूपत्वं नास्ति तयोरित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वाभावान्न गोत्वाश्वत्वयोः साक्षाद्विरोधः किन्तु परस्परप्रतिक्षेपरूपगोत्वगोत्वाभावयोर्विरोधमुपजीव्य गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधः । तथा परस्परप्रतिक्षेपरूपमूषक-

तदभावयोर्विरोधमुपजीव्य परस्परप्रतिक्षेपानात्मकयोर्मूषकमार्जारयोर्विरोध इति भवति भावाभावविरोधमूलकः सर्वोऽपि विरोध इति भावः । **किमविशिष्टयोरिति** । अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्याविशिष्टयोर्भावाभावयोः ऐक्येऽविशिष्टयोर्भावाभावयोः क्वापि विरोधो न स्यादित्यापाद्यते किंवा तत्प्रतियोगिरूपभावतदभावरूपविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधमङ्गीकृत्य तादृशविशिष्टयोरैक्ये तादृशविशिष्टयोर्विरोधाभाव आपाद्यत इति प्रश्नार्थः । अविशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमाह **सर्वत्रेतीति** । कुतस्तस्येष्टत्वमित्यतः प्रामाणिकत्वादित्याह **घटवतीति** । **द्वितीये त्विति** । विशिष्टयोर्भावाभावयोरैक्ये विशिष्टयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावापादन इत्यर्थः । **आपादकेति** । प्रतियोगिरूपभावतदभावयोरैक्यस्यापादकीकृतस्य मयाऽनङ्गीकारादिति भावः । **तत्स्वरूपमिति** । आपादकस्वरूपमित्यर्थः । **उभयत्रेति** । तदभावस्य तद्भावविरोधित्वे तदभावातिरिक्तस्य तद्भावाविरोधित्वे चेत्यर्थः । **एतत्सर्वमिति** । नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादिना शङ्कितं सर्वमित्यर्थः । **तृतीय इति** । बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति तृतीयकल्प इत्यर्थः । भावाभावलक्षणविरोधोच्छेदस्याप्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकत्वात् पृथगाशङ्क्य निराकरणमुपपन्नमिति भावः । **पृथग्दूषितमिति** । पृथगाशङ्क्य दूषितमित्यर्थः ।

स०व्र०— तद्वाराऽन्ययोरिति । यथैकत्रैव, घटतदभावज्ञानयोरित्यर्थः । यद्वाऽन्ययोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः । वस्तुतस्तु वध्यघातकयोरेकस्यापराभावसम्पादकत्वेन सहानवस्थितयोश्चैकस्यापराभावव्याप्तत्वेन तद्वारा विरोध इति भावः । **एतत्सर्वमिति** । भावाभावलक्षणविरोधोच्छेदस्यापि अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकत्वात् पृथगाशङ्क्य निराकरणमुपपन्नमिति भावः ।

विठ्ठल०— भावाभावरूपविरोधाभावमात्रेण विरोधवार्तालोपः कुतः गोत्वाश्वत्वादौ परस्परविरहव्याप्यत्वादिरूपविरोधसंभवादित्यत आह **भावाभावयोर्हीति** । **तद्वारेति** । गोत्वाश्वत्वादौ परस्परविरहव्याप्यतया भावाभावविरोधद्वारा विरोधो न साक्षात् एवमन्यत्रापि । तथा च द्वारभूतविरोधाभावे तद्वारकविरोधानामप्यसंभवेन विरोधवार्तालोपो युक्त इति भावः । **अविशिष्टयोरिति** । घटपटादिनिरूपितत्वमपहाय भावाभावसामान्ययोरित्यर्थः । **अवच्छिन्नयोरिति** । घटभावस्तदभाव इति विशिष्टयोरित्यर्थः । तत्प्रतियोगिकाभावो हि तद्भावविरोधी न तु ततोऽपरः तदन्यप्रतियोगिको भाव इति तदभावो हीति मूलार्थः । तथा च घटतदभावयोरैक्यरूपमापादकमसिद्धमिति भावः । **द्वितीय इति** । नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादेरन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे बाधकरूपत्वेन बाधकसद्भावादिति तृतीयविकल्पेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । अभावधर्माणां भेदाभेदचिन्तनादिकं तृतीयाध्याये गुणगुणिभेदाभेदचिन्तापरेऽहिकुण्डलाधिकरणेऽन्तर्भवतीत्यर्थ इत्यप्याहुः । **उल्बणतयेति** । प्रबलदूषणतयेत्यर्थः । उत्कृष्टतयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । **मैवमिति** । अन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वादित्यर्थः ।

चषकः— तद्वाराऽन्ययोरिति । अत्र व्याकर्तारः (शे.चं.) इदमेव प्रतीकमुपाददानाः ययोर्भावाभावरूपत्वं नास्ति तयोरित्यर्थः । परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वाभावान्न गोत्वाश्वत्वयोः साक्षाद्विरोधः किन्तु परस्परप्रतिक्षेप-

रूपगोत्वगोत्वाभावयोर्विरोधमुपजीव्य गोत्वाश्वत्वयोर्विरोधः । तथा परस्परप्रतिक्षेपरूपमूषकतदभावयोर्विरोध-मुपजीव्य परस्परप्रतिक्षेपानात्मकयोर्मूषकमार्जारयोर्विरोध इति भवति भावाभावविरोधमूलकः । सर्वोऽपि विरोध इति भाव इति तदाशयमुदबीभवन् । तत्र कतिपये प्रकृतप्रतीकं यथा एकत्र एकदा घटतदभावज्ञानयोर्भावयोरित्यर्थ इति व्याख्याय केचित्त्वन्ययोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थः इत्याहुरिति प्रदर्शित-व्याख्यामुपन्यस्य तत्र तद्वारेत्येतन्न स्वरसमिति तत्र सौधग्रन्थास्वारस्यमुद्भावयन्ति । तदेतन्मतानुयायिनो न क्षमन्ते । न हि तद्वारेत्यस्य तदभावविषयकतयेत्यर्थः । येन तदभाववत्ताज्ञानस्यैव सङ्ग्रहः स्यात् । तथा सति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानावच्छेदकधर्मदर्शनानामसङ्ग्रहप्रसङ्गात् । किन्तु तदभावव्याप्य-तद्व्यापकाभाववत्तादिनिखिलज्ञानसाधारणस्तद्घटितो विरोध इत्यर्थः । स च गोत्वाश्वत्वादिसाधारणोऽपीति सर्वं समञ्जसमिति । **किमविशिष्टयोरिति** । तद्व्यक्तित्वादिना अविशेषितस्य भावस्य तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्न-प्रतियोगितानिरूपितानुयोगितासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाविशेषितस्याभावस्य चेत्यर्थः । भावत्वाभाव-त्वावच्छिन्नयोरिति फलिताशयः । **अवच्छिन्नयोरिति** । दर्शितधर्मावच्छिन्नस्य भावस्य दर्शितप्रत्यासत्त्योक्त-धर्मावच्छिन्नविशेषिताभावस्य चेत्यर्थः । **आपादकेति** । तादृशाभावनिरूपितप्रतियोगितापन्ना या व्यक्तिः तस्यास्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितापन्नाभावस्य चेत्यापादकीकृतस्यानुपगमादिति भावः । **तत्स्वरूपम्** आपादकस्वरूपम् । **उभयत्र** तदभावातदभावयोस्तद्भावविरोधित्वाविरोधित्वोभयस्मिन् । **एतत्सर्वं** नन्वेवं भावाभावयोरैक्य इत्यादिनाशङ्कितमखिलम् । **तृतीये** बाधकसद्भावायत्तमन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपता-राहित्यमिति कल्पे दर्शितभावाभावविरोधोन्मूलनस्यापि पर्युदासस्य धर्मितादात्म्योपगतिबाधकतया तत्कल्पन-निरासेनैवैतन्निरसनसम्भवेन पृथगाशङ्कासमवहित्योरनावश्यम्भावादिति भावः ।

।। इति 'भावाभावयोरैक्ये विरोधवार्ताया एव लोपप्रसङ्गः' इति शङ्का तन्निरासश्च ।।

।। इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मते
तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य विरोधस्य परिहारः ।।

* * *

।। अथ च अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मतस्यनिरासे
तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य प्रमाणाभावस्य परिहारः ।।

५९ सु०— अस्तु तर्ह्यन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति द्वितीयः पक्षः । मैवम्, भेदो हि वस्तुस्वरूपमिति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽनवस्थादिदोषप्रसङ्गात्, अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासंभवेन भेदाभावप्रसक्तेश्च । अन्योन्याभावश्च भेद एवेति कथं धर्मिस्वरूपत्वं न स्यात् ।

परि०— यद्वा अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वपक्षे विरोधादिबहुबाधकसत्त्वेन भेदपक्षस्योल्बणतयेत्यर्थः । केचित्तु आद्यपक्षदूषणं तृतीयपक्षदूषणे अन्तर्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । अन्योन्याभावस्य स्वरूपत्वे सर्ववाद्यभ्युपगमे विपक्षे बाधकद्वयं च प्रमाणयति **भेदो हीति** । भेदस्य स्वरूपत्वेऽप्यन्योन्याभावस्य किमायातमित्यत आह **अन्योन्याभावश्चेति** ।

वं०प०— **अनवस्थेति** । भेदपरम्परयेत्यर्थः । **प्रसक्तेरिति** । अभावे तावद्भावप्रतियोगिको भेदोऽस्ति । न तावदतिरिक्तः । अभावे स्वरूपातिरिक्तधर्माभावात् । तथा च अभावस्य भावाद्भेदाभावप्रसक्तेः । तथा च भेदस्याभावस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य भावाद्भेद उपपादनीयः । तथा च सर्वत्राप्येवमस्त्विति भावः । नन्वभावे भावप्रतियोगिको यो भेद स एव धर्मिस्वरूपमस्तु न त्वन्योन्याभावस्तस्य भेदातिरिक्तत्वादित्यत आह **अन्योन्येति** । **न स्यादिति** । तथा च प्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्तीत्याशयः ।

आनन्दः— **अन्यथेति** । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । भेदस्य भेदिनोश्च भेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्था भेदद्वयाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । अभाव इति स्वरूपातिरिक्तभेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तापत्तिरिति भावः।

कं०रा०— **अन्यथेति** । भेदस्य वस्तुस्वरूपातिरिक्तत्वे भेदे भेदान्तरं तत्रापि भेदान्तरमेवं तत्र तत्रापीत्यभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः । भेदे भेदान्तरं तत्र चाभेद इत्यङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । भेदे भेदान्तरं तत्र चाद्यभेद इत्यङ्गीकारे चक्रकप्रसङ्गः । आद्यभेदे न भेदान्तरं किन्तु स्वयमेव वर्तत इत्यङ्गीकारे आत्माश्रयप्रसङ्ग इति भावः।

शे०वा०— नन्वन्योन्याभावभेदत्वाभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनतया सिद्धान्तिनोऽनावश्यकत्वात् सप्रयोजनत्वे वा भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वासिद्धेस्तत्सिद्धावपि तावतैव प्रकृतसिद्ध्या त्रैविध्येऽपि भेदस्य क्षत्यभावेन तस्यानिराकर्तव्यतया त्रैविध्यपक्षोत्थापनपूर्वकं तन्निरासकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतोऽन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणाभावादिति द्वितीयपक्षनिरासासिद्ध्यर्थत्वादन्योन्याभावभेदत्वाभ्युपगमस्य नानुपपत्तिरित्याशयेन द्वितीयपक्षमुत्थापयति **अस्त्विति** । कथमन्योन्याभावस्य भेदत्वाभ्युपगममात्रेणोक्तद्वितीयपक्षनिरास इत्यतो भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वस्थित्या तत्साधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वे प्रमाणत्वाद्युक्तस्तन्निरास इति भावेन भेदस्यापि धर्मिस्वरूपत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति तद्व्यवस्थापयति **भेदो हीति** । **वस्तुस्वरूपमेवेति** । न चैवं निरपेक्षत्वाद्यापातः । तस्य 'भेदस्य च स्वरूपत्वे ये वदन्ति च शून्यताम्' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे इदमुक्तं भवतीत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामाकर एव परिहरिष्यमाणत्वात् । अभ्युपगन्तव्यमित्येवाकरपाठः । अत एव अन्यथेत्युत्तरग्रन्थः सङ्गच्छत इति ध्येयम् । ननु वस्तुधर्मत्वस्यापि सम्भवात् किं तत्स्वरूपत्वाग्रहेणेत्यत आह **अन्यथेति** । वस्तुधर्मत्व इत्यर्थः । **अनवस्थाऽऽदीति** । धर्मभेदवादे तस्य तस्य भेदान्तरभेद्यत्वादनवस्था ।

विशेष्यभेदप्रतीतौ स्तम्भात्कुम्भस्य भेदसिद्धावेव कुम्भात्स्तम्भस्य भेदसिद्ध्याऽन्योन्याश्रयः । धर्मिणः सकाशाद्भेदेन प्रतीतस्यैव हि प्रतियोगित्वादप्रतीतभेदस्यापि प्रतियोगितायां स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । **स्वरूपातिरिक्तस्येति** । स्वरूपभेदातिरिक्तस्य पृथक्त्वरूपस्यान्योन्याभावरूपस्य चेत्यर्थः । **असम्भवेनेति** । गुणत्वेन पृथक्त्वस्यानवस्थाप्रसङ्गेनान्योन्याभावस्य चाभावेऽसम्भवेनेत्यर्थः । तथा च भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वाभावेऽभावे स्वरूपभेदस्याभावप्राप्तेः पृथक्त्वान्योन्याभावयोश्चासम्भवेन तत्र भेदाभाव एव स्यात् । अतोऽगत्या भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः । यद्वा धर्मिस्वरूपातिरिक्तभेदस्याभेदस्याभावेऽसम्भवेनेत्यर्थः । एवं भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वं व्यवस्थाप्य यदर्थं तद्व्यवस्थापितं तदिदानीमाह **अन्योन्याभावश्चेति** । तथा च 'यन्न तस्य ग्रहेऽग्रह' इति भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वसाधकप्रमाणस्यैवान्योन्याभावस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रमाणाभाव इति भावः ।

विठ्ठल०— अन्यथानुपपत्तिमुपपादयति **भेदो हीति** । अथवाऽन्योन्याभावे यत्प्रमाणं तदेव तस्य धर्मिस्वरूपत्वेऽपीति भावः । **अनवस्थादीति** । भेदभेदिनोर्भेदाङ्गीकारे स च भेदः स्वयमेव चेदात्माश्रयप्रसङ्गः । अन्यश्चेदन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गः । भेदपरम्पराकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अभावे स्वरूपातिरिक्तस्यासंभवेनेति** । अभावे भावधर्मासंभवेन पृथक्त्वाद्यभावादभावस्याभावान्तराद्भेदो न स्यादिति भावः । अभावे भावधर्मायोगेऽप्यन्योन्याभावोपगमान्नोक्तदोष इत्यत आह **अन्योन्याभावश्चेति** । अन्योन्याभावस्यातिरिक्तत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वरूपत्वे च सिद्धं भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वम् अन्योन्याभावस्यैव भेदत्वादिति भावः ।

॥ तत्रादौ भेदस्य 'पृथक्त्वमन्योन्याभावः स्वरूपश्चे'ति त्रिविधताया निरासः ॥

६० सु०— "अथ मतम् । भेदस्त्रिविधोऽस्माभिरभ्युपगम्यते; पृथक्त्वम्, अन्योन्याभावः, स्वरूपं चेति । तत्र द्रव्ये त्रिविधोऽपि संभवति । गुणादिपञ्चके तु द्विविध एव, पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासंभवात् । अभावे तु स्वरूपभेद एव, तत्रान्योन्याभावाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अतोऽन्योन्याभावस्य भेदत्वेऽपि, भेदस्य (तु) स्वरूपत्वेऽपि, नान्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वम्, स्वरूपभेदातिरिक्तभेदत्वादन्योन्याभावस्ये"त्यत आह **पृथक्त्वेति** ।

अनु०— **पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् ॥**
कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ।

अभावः अन्योन्याभावः । स धर्मी **रूपम्** आत्मा यस्यासौ तद्रूपः । **आद्यग्रहणेन** दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च गृह्यते । **तत्र तु** तथाकल्पने त्वित्यर्थः ।

कथं पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदाङ्गीकारे कल्पनागौरवादिकमित्यत आह **पृथक्त्वेति**।

अनु०— पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः ॥
व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः।

अन्यत्वम् अन्योन्याभावः। **भेदः** स्वरूपभेदः, घटात्पृथक् घटो न भवति पट एवेति। पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदाः सर्वैः **लौकिकैः वैदिकैः** च **पर्यायेणैव** क्रमेणैव; पृथग्वाक्यतया व्यवह्रियन्ते, न जातु एकवाक्यनिवेशेन।

एतदुक्तं भवति। यथा घटकलशकुम्भव्यवहाराणां पर्यायत्वात् एकेनैव निमित्तेनोपपत्तौ घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवम्, यथा च घटादिव्यवहारान् पर्यायेणैव कुर्वाणैस्तन्निमित्तमेकतयैव दृष्टमिति तत्त्रित्वाङ्गीकारे दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च भवति; तथा पृथग(त्त्व)ादिव्यवहाराणामपि पर्यायत्वात् एकेनैव स्वरूपभेदेनोपपत्तौ निमित्तत्रयकल्पने कल्पनागौरवम्, नियमेनासहप्रयोक्तृभिः पृथक्त्वादीनामैक्यं दृष्टमिति तत्परित्यागेन त्रित्वकल्पनायां दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च स्यादिति। अविनाभावित्वान्न सहप्रयोग इति चेत्; मा भूत् 'घटात्पृथगि'त्युक्त्वा 'घटो न भवती'ति प्रयोगः, 'घटो न भवती'त्युक्त्वा 'घटात्पृथगि'ति कस्मान्न भवेत्, 'पृथक्त्वे सति अन्योन्याभावादिकं नियतं, न त्वन्योन्याभावे पृथक्त्वमि'ति परेणैव व्युत्पादितत्वात्। (नाय) न चायमस्ति नियमः 'अविनाभूतं सह नोच्यत' इति, पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वादीनीति तदीयग्रन्थ एव व्यवहारदर्शनात्।

लौकिकाः प्रयोजनमात्रपराः अन्यतमव्यवहारेणैव तत्प्रयोजनसिद्धेर्न सहव्यवहरन्तीति चेन्न, वैदिकैरप्येवमेव व्यवहारात्। तदिदमुक्तम् **वैदिकैरपीति**।

किञ्च पर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनं क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति स्यात्, अन्यथा घटादिव्यवहारेऽपि तथाप्रसङ्गात्। न चैतदस्ति, तत्कथमन्यथाकल्पनं निर्मूलमुपपद्येत इति। एतदप्युक्तम् **सर्वश इति, सततमिति** च।

परि०— परेणैव व्युत्पादितत्वादिति । अथ मतमित्यादिग्रन्थेनेति भावः । **क्रियावत्त्व-मूर्तत्वेत्यादि** । तेषामन्योन्यमविनाभावाभ्युपगमादिति भावः । **अपर्यायप्रयोगे सतीति** । परेण सहप्रयोगे निर्णीते सतीत्यर्थः । **घटादिव्यवहारेऽपीति** । घटकरीरकलशादिव्यवहारेऽप्यसहप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरप्रसङ्गादित्यर्थः । **न चैतदिति** । अपर्यायप्रयोगस्य प्रयोजनान्तरं क्वचित्प्रमितत्वं च नास्तीत्यर्थः।

गु०दी०— एकेनैव स्वरूपभेदेनोपपत्तौ इत्यत्र द्रव्ये गुणादिपञ्चके च स्वरूपभूतान्योन्याभावेनोप-पत्तावित्यर्थः।

यादु०— क्वचिदपर्यायप्रयोग इति । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः । **अन्यथा घटादिति** । घटकलशादिव्यवहारेऽप्यविनाभावादेव न सहप्रयोग इति स्यादिति भावः ।

वं०प०— अनवस्थेति । अभावेऽपि चेदितरान्योन्याभावस्वरूपभेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि तस्या-प्यभावत्वेन तत्राप्यन्योन्याभावरूपभेदाङ्गीकारप्रसक्त्याऽनवस्थेत्यर्थः । **भेदस्येत्यर्थः** स्वरूपभेदस्येत्यर्थः । **तद्रूपः** स्वरूपभेदः । **पृथग्वाक्यतया** भिन्नवाक्यनिवेशेन । **जातु** कदाऽपि । **एकेनैवेति** । पृथुबुध्नोदराकारत्वरूपेणैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । घटत्वादीत्यत्रादिपदेन कलशत्वादिग्रहणम् । **निमित्तत्रयेति** । पृथक्त्वादिनिमित्तत्रयेत्यर्थः । **अविनाभावित्वादिति** । न तु पर्यायत्वादित्यर्थः । घटात्पटः पृथक् । घटादन्य इति एकदा न प्रयुज्यते । कुतः । यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभाव इति व्याप्तेः सत्त्वेन व्याप्यभूतपृथक्त्वोक्त्या व्यापकीभूतोऽप्यन्योन्याभावादिर्लब्ध इति न तयोः सहप्रयोग इति भावः । उभयं क्रमेणोपपादयति **पृथक्त्वे सतीति** । पृथक्त्वे सत्यन्योन्याभावो नियतः । यत्र पृथक्त्वं तत्रान्योन्याभावः । द्रव्ये दर्शनादिति त्वयोक्तत्वात् । तथा च व्याप्योक्त्या व्यापकस्य लब्धत्वेनादौ घटात्पृथगित्युक्त्वा पश्चाद्घटो न भवतीति प्रयोगो मा भूत् । तथाऽप्यादौ घटो न भवतीत्युक्त्वा पश्चाद्घटात्पृथगिति तु स्यादेव । न चात्रापि पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याभावस्य पृथक्त्वव्याप्तत्वेन व्याप्यभूतान्योन्याभावोक्तौ व्यापकीभूतं पृथक्त्वमपि लब्धमिति वाच्यम् । अन्योन्याभावे सति पृथक्त्वम् । यत्रान्योन्याभावस्तत्र पृथक्त्वमिति यावत् व्याप्तिर्नैव । रूपं रसो न भवतीति प्रतीत्या गुणादौ व्यभिचारस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्रासम्भवादिति त्वयोक्त-त्वादिति भावः । **पृथिवीत्यादि** । पृथिवीत्वादीनां क्रियावत्त्वादीनां क्रियावत्त्वादिनाऽविनाभूतत्वादिति भावः । **न सहेति** । घटो भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति न व्यवहरन्तीत्यर्थः । **अन्यथाकल्पनमिति** । अविनाभावित्वेन वा, लौकिकानामन्यतमव्यवहारेण प्रयोजनसिद्ध्या वा न प्रयोग इत्यन्यथाकल्पनमन्यथासिद्धिकल्पनमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **अपर्यायप्रयोगे** क्वचिद्युगपत्प्रयोगे । यथा धूमवत्त्वादग्निमानिति क्वचित्सहप्रयोगोऽस्तीति कृत्वा कदाचिद्धूमवत्त्वादित्युक्तेऽविनाभावाद्वह्निर्गम्यत इति दृष्टम् । तद्वदत्रापि पृथक्त्वादीनां **पर्यायप्रयोगस्य** सहाप्रयोग-स्येति यावत् । अविनाभावेनान्यथासिद्धिकल्पनं तदा स्याद्यदि कस्मिंश्चित्प्रयोगे पृथक्त्वादित्रयमपि युगपत्

प्रयुज्येत । न चैवम् । तस्मादन्यथासिद्धिर्न कल्प्येत्यर्थः । **अन्यथेति** । क्वचित्पर्यायप्रयोगाभावेऽपि पर्याय-प्रयोगस्याविनाभावादिनाऽन्यथासिद्धिः कल्प्यते, तर्हि घटकरीरकलशादीनां पर्यायेण क्रमेण प्रयोगः कुत इत्युक्ते घट इत्युक्तौ कलशो लभ्यते । घटाविनाभूतत्वात्कलशस्येत्यप्यन्यथासिद्धिकल्पना स्यात् । न तु घटस्यैव कलशत्वादिति । तत्र चैतावदेव वाच्यम् । क्वचिदसहप्रयोगाभावान्नान्यथासिद्धिः कल्प्येति । सममेतत्प्रकृतेऽपीति । **सर्वश इति** । क्वचिदपर्यायप्रयोगे सति पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पना कार्या । न चैवम् । किन्तु सर्वशः सततं पर्यायेणैव प्रयोगादिति भावः सूचित इति ध्येयम् ।

आनन्दः— कथमेतावता कल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पना इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **अविना-भावित्वादिति** । पृथक्त्वादेरिति शेषः । अविनाभूतमपि सहोच्यत इत्यत्र परकीयव्यवहारं दर्शयति पृथिवीति । अपर्यायप्रयोगे एकवाक्यनिवेशनप्रयोगे । अन्यथेति । अपर्यायप्रयोगाभावेऽपि पर्यायकल्पनस्यान्यथाकल्पनं चेदित्यर्थः । तथाप्रसङ्गात् पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पनं स्यात् ।

कं०रा०— **घटत्वादीति** । घटत्वकलशत्वकुम्भत्वरूपानेकनिमित्तकल्पन इत्यर्थः । **घटादीति** । घटकलशकुम्भशब्दप्रयोगानित्यर्थः । **तदिति** । घटादिशब्दप्रयोगनिमित्तमित्यर्थः । **अविनाभावित्वादिति** । पृथक्त्वान्यत्वस्वरूपभेदानां परस्परव्याप्तत्वेनैकोक्त्यैवान्यस्यार्थाल्लभ्यमानत्वान्न तच्छब्दानां सहप्रयोगस्तथा चासहप्रयोगस्यान्यथासिद्धत्वान्न तेन पृथगादिशब्दानामेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरिति भावः । घटात्पृथगि-त्युक्त्यनन्तरं घटो न भवतीति प्रयोगो मा भूदित्यत्र हेतुमाह **पृथक्त्व इति** । पृथक्त्वे सत्यन्योन्याभावादिकं नियमेन वर्तते । तथा चान्योन्याभावाविनाभूतपृथक्त्वोक्त्यैवार्थादन्योन्याभावस्य लभ्यमानत्वाद्घटात्पृथगि-त्युक्त्यनन्तरं घटो न भवतीति प्रयोगो न भवेदिति भावः । घटो न भवतीत्युक्त्यनन्तरं घटात्पृथगिति प्रयोगः कस्मान्न भवेत् । भवेदेवेत्यत्र हेतुमाह **न त्विति** । अन्योन्याभावे सति तु पृथक्त्वं नियमेन नास्ति । गुणादा-वन्योन्याभावे सत्यपि पृथक्त्वाभावादिति परेणैव व्युत्पादितत्वात् । तथा चान्योन्याभावस्य पृथक्त्वाविनाभूत-त्वाभावेनान्योन्याभावोक्त्यैवार्थात्पृथक्त्वलाभाभावेन न भवतीत्युक्त्यनन्तरं घटात्पृथगिति प्रयोगो भवेदेवेति तत्र सहप्रयोगाभावस्यान्यनिबन्धनत्वायोगादेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति भावः । **क्रियावत्त्वेति** । क्रियावत्त्व-मूर्तत्वपरत्वापरत्ववेगवत्त्वानां परस्परव्यभिचाराभावेनाविनाभूतत्वमस्तीति भावः । **अन्यतमेति** । पृथगादिशब्दानां मध्येऽन्यतमव्यवहारेणैव लौकिकपुरुषोद्दिष्टप्रयोजनसिद्धेस्तांश्छब्दान्सह व्यवहरन्ति । तथा च पृथगादिशब्दानां सहप्रयोगाभावस्यान्यनिबन्धनत्वान्न तेन तेषामेकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिरिति भावः । **यदिति** । यद्यस्मात्पटो घटात्पृथगिति पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमन्योन्याभावस्तु घटो न भवति पट इति प्रतियोगिनिरूप्यः तस्मात् पृथ-क्त्वान्योन्याभावयोः स्फुटो विवेक इति पूर्वेण सम्बन्धः । **अन्येति** । अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यनेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— घटत्वाद्यनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवं चेत् घटपटादिव्यवहाराणामपि अनेकनिमित्तकल्पने कल्पनागौरवं स्यादित्यत आह **एकेनेति** । तर्ह्यत्रापि तथा किं न स्यादित्यत आह **पर्यायत्वादिति** । घटपटादिव्यवहारेषु पर्यायत्वं नास्तीति भावः । **मा भूत् घटादिति** । अन्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरव्याप्यत्वेन व्याप्यवति व्यापकसत्त्वनियमादिति भावः । **न चायमस्तीति** । चशब्दोऽप्यर्थः । **तथा** चाऽयं नियमोऽपि नास्तीति सम्बन्धः । **क्रियावत्त्वेत्यादि** । तेषां परस्परमविनाभावादिति भावः ।

शे०वा०— तथाऽप्यन्योन्याभावस्य भेदत्वव्युत्पादनमात्रेणैवाभिमतप्रयोजनसिद्धेः न तत्त्रैविध्येऽपि काचित्क्षतिरित्यनर्थक्यं तत्त्रैविध्यनिराकरणमित्यतः तत्त्रैविध्यपक्षेऽनिष्टप्रदर्शनपूर्वकं तं पक्षमुत्थाप्य, तन्निरासकतयोत्तरवाक्यं योजयति **अथ मतमिति** । द्विविध इत्युक्त्या प्राप्तां कश्चिद् द्विविधो भेद इत्यव्यवस्थां विधाद्वयसूचनेन परिहरन्नेव पृथक्त्वासम्भवहेतुं चाह **पृथक्त्वस्येति** । **तत्रेति** । गुणादिपञ्चक इत्यर्थः । अन्यथा गुणादिपञ्चकस्य द्रव्यतायाः, अतिव्याप्ततया गुणवत्त्वस्य द्रव्यलक्षणत्वस्य वा प्रसक्तेरिति भावः । कुतस्तत्र स्वरूपभेद एवेत्यतः पृथक्त्वस्य गुणत्वेनाभावेऽसम्भवस्योक्तरीत्या सिद्धत्वादन्योन्याभावमात्रासम्भवे हेतुमाह **तत्रेति** । पृथक्त्वान्यत्वभेदा इत्युत्तरवाक्यानुसारेण सामान्यशब्दोऽप्यभावशब्दोऽभावविशेषान्योन्याभावपर इत्याह **अभाव इति** । पूर्ववाक्येनैव भेदत्रैविध्यस्य दूषितत्वात् नोत्तरेण कृत्यमित्यतो भेदत्रैविध्ये प्रतिज्ञातकल्पनागौरवाद्युपपादकत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावेन, तद्वाक्यं तथा योजयति **कथमिति** । अन्योन्याभाववत एवान्यशब्दार्थत्वादन्योन्याभावस्यैव च तद्धर्मत्वात् अन्यत्वमन्योन्याभाव इत्याह **अन्यत्वमिति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोः पृथगभिधानात्साधारणोऽपि भेदशब्दः तद्विशेषपर इत्याह **भेद इति** । पृथक्त्वादिस्वरूपप्रदर्शनं **घटात्पृथगित्यादि** । सर्वश इत्यस्य प्रतिपदं **सर्वैरिति** । **पर्यायेणेति** भाष्यपदानुवादः । तद्व्याख्यानं **क्रमेणेति** । तस्यैव विवरणं **पृथग्वाक्यतयेत्यादि** । पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां पर्यायेणैव व्यवह्रियमाणत्वेऽपि कथं तत्त्रैविध्यकल्पने कल्पनागौरवादिकमित्यतस्तथा दृष्टत्वादित्याह **एतदुक्तं भवतीति** । **अविनाभावित्वादिति** । तथा च अन्यथासिद्धत्वादसहप्रयोगस्य न तेन पृथक्त्वादीनामैक्यसिद्धिरिति भावः । अविनाभावाभावेऽप्यसहप्रयोगान्नान्यथासिद्धिरित्याशयेनाह **मा भूदिति घटो न भवतीति** । प्रयोग इत्युपलक्षणम् । पट एवेति प्रयोग इत्यपि द्रष्टव्यम् । घटो न भवतीत्युक्त्वेत्यप्युपलक्षणम् । पट एवेत्युक्त्वेत्यपि द्रष्टव्यम् । **कस्मादिति** । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावादिनाऽविनाभाववत् अन्योन्याभावादेः पृथक्त्वाविनाभावाभावेनाविनाभावादसहप्रयोगानुपपत्तेरिति भावः । कुतः पृथक्त्वान्योन्याभावादिकयोः अन्योन्याभावादिपृथक्त्वाविनाभावभावाभावावित्यत आह **पृथक्त्वे सतीति** । **न तु अन्योन्याभाव इति** । न त्वन्योन्याभावादिक इत्यर्थः । अत एव पूर्वमन्योन्याभावादिकमिति आदिपदम् । अत्र सतीति नियतमिति चानुवर्तते । तथा चान्योन्याभावादिके सति न पृथक्त्वं नियतमित्यर्थः । **परेणैवेति** । भेदत्रैविध्यवादिनेत्यर्थः । पृथक्त्ववति द्रव्येऽन्योन्याभावादेः सत्त्ववत् अन्योन्याभावादिमति गुणादौ पृथक्त्वस्य असत्त्वेनाव्यभिचारव्यभिचाराभ्यामेवोक्तनियमानियमसिद्धिरिति भावः । अङ्गीकृत्याऽविनाभूतस्यासहप्रयोगनियमं, घटो न भवतीत्युक्त्वा घटात्पृथगिति प्रयोग आपादितः । इदानीं तूक्तनियमस्यैवाभावाद्घटात्पृथगित्युक्त्वापि, घटो न

भवतीति प्रयोगो वर्जनीय एवेत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । कुतो न नियम इत्यतो व्यभिचारादित्याह **पृथिवीति** । **तदीयग्रन्थ एवेति** । प्रशस्तपादभाष्य एवेत्यर्थः । यद्यपि क्षितिजलज्योतिरनिलमनसां क्रियावत्त्वमूर्तत्वपरत्वा-परत्ववेगवत्त्वानीति तत्र पठितम् । तथाऽप्यर्थानुवादोऽयमित्यदोषः । वैदिकैरित्यनेन व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति **लौकिका इति** । मूले सर्वश इत्यादिना सूचितम् असहप्रयोगस्यान्यथासिद्धत्वमाह **किञ्चेति** । **पर्यायप्रयोगस्येति** । असहप्रयोगस्येत्यर्थः । **अन्यथाकल्पनीयमिति** । अविनाभूतत्वनिमित्तत्वकल्पनमित्यर्थः । **क्वचिदपर्यायप्रयोग इति** । क्वचित्सहप्रयोग इत्यर्थः । **अन्यथेति** । क्वचित्सहप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याऽविनाभावित्वनिमित्तत्व-कल्पन इत्यर्थः । घटादीत्यादिपदेन कलशकुम्भयोर्ग्रहणम् । **तथाप्रसङ्गादिति** । अविनाभावित्वादसहप्रयोग-प्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हि क्वचित्सहप्रयोगादेव पर्यायप्रयोगस्यान्यथाकल्पनमित्यत आह **न चेति** ।

स०व्र०—— क्वचिदपर्यायप्रयोगे सतीति । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः । **अन्यथा घटादि-व्यवहारेऽपीति** । घटकलशव्यवहारेऽपीत्यर्थः ।

विठ्ठल०—— कथमनेन कल्पनागौरवादिकमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । पृथक्त्वान्योन्याभावादेः परस्परं व्याप्तत्वान्न सहप्रयोगः । अतो नैतदन्यथानुपपत्त्या पृथक्त्वादीनां ऐक्यकल्पनमुपपन्नमित्याशयेनाशङ्क्य समाधत्ते **अविनाभावित्वादिति** । **क्रियावत्त्वमित्यादीति** । क्रियावत्वमूर्तत्वादीनामविनाभूतत्वाभ्युपगमादिति भावः । **प्रयोगस्येति** । पर्यायपर्यायेण प्रयोगस्येत्यर्थः । **क्वचिदिति** । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः । **अन्यथेति** । सहप्रयोगे विद्यमान एव पर्यायप्रयोगस्यान्यथात्वकल्पनमित्यनङ्गीकारे घटकलशादिव्यवहारेऽप्यविना-भावेनासहप्रयोग इति स्यादित्यर्थः।

चषकः—— क्वचिदपर्यायप्रयोग इति । एकवाक्यघटकतयोभयोः प्रयोगे सतीत्यर्थः । **अन्यथा** क्वचि-देकवाक्यघटकतया पदद्वयप्रयोगाभावेऽपि पर्यायप्रयोगस्याविनाभावित्वनिमित्तकताकल्पने । घटादित्यादिपदं करीरकलशादिपदपरिग्राहकम् । **तथाप्रसङ्गात्** अविनाभावित्त्वनिमित्तताप्रसङ्गात् ।

।। इति भेदस्य 'पृथक्त्वमन्योन्याभावः स्वरूपञ्चे'ति त्रिविधताया निरासः ।।

* * *

।। ततश्च लीलावती-किरणावल्यादावुपपादितस्तेषां भेदः तन्निरसनञ्च ।।

।। तत्राप्यादौ लीलावती-किरणावल्यादावुपपादितस्तेषां भेदः ।।

६१ **सु०——** अथ मतम् । पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तावत्स्फुटो विवेकः; यत्पृथक्त्व-मवधिनिरूप्यम्, अन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्यः ।। किं च, 'अन्यारादितरर्त' इति

पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते । 'अन्य इत्यर्थग्रहणमि'ति वचनात् । अन्यथा 'भिन्नो घटात्पटो', 'अर्थान्तरं घटात्पट' इत्यादौ पञ्चमी न स्यात्, अनुशासनान्तराभावात् । तथा च पृथक्त्वमेव चेदन्योन्याभावः तदा 'घटो न भवति पट' इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । न चैवम् । तेन जानीमोऽन्यत्पृथक्त्वम्, अन्यश्चान्योन्याभाव इति ॥ स्वरूपभेदस्य चाभ्यां (उभयाभ्यां) विवेकः । परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्च । (तथा च) एवं च व्यवहार-पर्यायताऽन्यथोपपादनीयेति ।

परि०—असहप्रयोगस्यान्यथाकल्पनं समूलमिति शङ्कते **अथ मतमिति** । **यदिति** । यस्मा-दित्यर्थः । पाणिनीयसूत्रबलाच्च पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदः सिद्ध्यतीत्याह **किञ्चेति** । ननु 'अन्यारा-दितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि युक्ते' इति सूत्रे अन्य आरात् इतरऋते दिक्शब्द अचूत्तरपद अच् आहीत्येवंरूपशब्दयोगे पञ्चमी भवतीत्येवोच्यते । न च पृथक्त्ववाचिशब्दयोग इति तत्राह **अन्य इतीति** । **वचनादिति** । वृत्तिकारस्येति योज्यम् । **आभ्यां विवेक इति** । पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां पार्थक्य-मित्यर्थः ।

गु०दी०— **किं चान्यारादितरर्त** इत्यत्र अन्यपदोपलक्षितपृथक्त्वे पञ्चमीं वदता अन्यपदोक्तान्योन्या-भावेऽपि पञ्चम्या विधानसम्भवादस्मादयमन्य इति व्यवहाराच्च पञ्चमीप्रयोगात्को विशेषः पृथक्त्वान्योन्याभावयोः । अन्यथा अस्मादयं पूर्व इत्यत्रेव अस्यायमादिरित्यत्र पञ्चम्या अदर्शनादादित्वपूर्वत्वयोरपि भेदप्रसङ्गः, घटं जानामि, घटस्य ज्ञानवानहं, पीठे आस्ते, पीठमध्यास्ते इत्यादौ विभक्तिवैचित्र्यदर्शनेन कर्मणोरधिकरणयोश्चैक्यायोग-प्रसङ्गात् । कथं तर्हि घटः पटो नेत्यत्र पञ्चम्यभाव इति चेन्न भेदवाचकपदप्रयोगे पञ्चमी । वाक्यरूपेण भेदप्रति-पादने तु न पञ्चमीति ग्रन्थ एव वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा इमौ पृथगित्यत्र तवापि न कुतः पञ्चमी । अन्यथा दारभार्यापदयोर्लिङ्गवचनभेदेन दारभार्ययोरप्यैक्यं न स्यात् । यदपि **अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनात्** इति तदप्यन्यपदार्थभूतेतरत्वस्य पृथग्ग्रहणान्न सूत्रहृदयम् ।

यादु०— **यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्यादि** । इदमुपलक्षणम् । यत्पृथक्त्वं भावरूपमन्योन्याभावस्तु अभावरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । **किञ्चान्यारादितरेति** । एतैर्योगे पञ्चमी स्यादिति तदर्थः । एवं चान्यारादितरर्त इति सूत्रैकदेशस्यैवात्र ग्रहणमिति ध्येयम् । नन्वत्र पृथक्त्ववाचिपदं नोपात्तमित्यत आह **अन्य इत्यर्थेति** । तथा चान्यत्वार्थका येऽन्यशब्दपर्यायाः पृथक् भिन्नोऽर्थान्तरमित्यादयः शब्दाः तद्योगेऽपि पञ्चम्यत्रानुशिष्टेति गम्यत इति भावः । **विधिरूपत्वाच्चेति** । इदं च स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावादेव विवेकसाधनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् । **अन्यथोपपादनीयेति** । अविनाभावादिनेति शेषः ।

वं०प०— अवधीत्यादि। अवधित्वं प्रतियोगित्वं च भिन्नमिति शङ्कितुर्हृदयम्। **अन्यथा** अर्थग्रहणाभावे। **आभ्यां** पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्याम्। **विवेको** भेदः। **परः** अवध्यादिः। **विधीति**। पट एवेति प्रतीयमानस्य स्वरूपभेदस्य विधिरूपत्वादन्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वादन्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वान्नानयोरैक्यमित्यर्थः। **एवं चेति**। त्रयाणां भेदस्य सत्त्वादित्यर्थः। **पर्यायता** क्रमेण प्रयोगः। **अन्यथा** अविनाभावादिना।

आनन्दः— अन्यथेति। अर्थग्रहणाभाव इत्यर्थः।

कं०रा०— नन्वत्रान्यशब्दयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते न तु पृथक्त्ववाचिपदयोग इत्यत आह **अन्य इतीति**। अन्यारादिति सूत्रेऽन्यशब्देनार्थग्रहणाभावे शब्दस्वरूपग्रहणमित्यर्थः। नन्वत्र सूत्रेऽन्यशब्देनार्थग्रहणाभावेऽपि भिन्नो घटात्पट इत्यादावनुशासनान्तरबलात् पञ्चमी भविष्यतीत्यत आह **अनुशासनान्तरेति**। **तेनेति**। पृथक्त्ववाचिपदप्रयोगे पञ्चम्याः सत्त्वेन घटो न भवति पट इत्यन्योन्याभाववाचिपदयोगे पञ्चम्यभावेन चेत्यर्थः। **आभ्यामिति**। पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यामित्यर्थः। **विधिरूपत्वाच्चेति**। यद्यप्यभावगतस्वरूपभेदस्य न परनिरूप्यत्वविरहो नापि विधिरूपत्वम्। तथाऽपि द्रव्यादिगतस्वरूपभेदापेक्षयैतदुक्तिरिति ध्येयम्। अत्र च विधिरूपत्वमन्योन्याभावापेक्षया विवेचकमिति द्रष्टव्यम्।

श्रीनिधि०— नन्वत्र सूत्रे अन्यादिपदयोगे पञ्चम्यनुशिष्यते। न तु पृथक्त्ववाचिपदयोग इत्यत आह **अन्य इतीति**। अन्यशब्दस्य योऽर्थः तदर्थवाचिपदयोगेऽपि पञ्चमी भवतीत्यर्थः। **एवं चेति**। प्रमाणप्रमिते एतेषां भेदे सतीत्यर्थः। **अन्यथेति**। प्रयोजनाभावादिनेति भावः।

शे०वा०— पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानां भेदस्य युक्त्यादिसिद्धत्वान्न सहाप्रयोगस्याविनाभावित्वादिनिमित्तकत्वकल्पनं निर्मूलमित्याशयेन लीलावतीकिरणावल्यादावुपपादितं तद्भेदमुत्थापयति **अथ मतमिति**। **यत्पृथक्त्वमवधीत्यादि**। उपलक्षणमेतत्। पृथक्त्वं विधिरूपं अन्योन्याभावस्तु निषेधरूप इत्यपि द्रष्टव्यम्। ननु पञ्चम्यन्तपदाभिलप्यमानं प्रतियोगित्वमेवावधित्वमिति कथं प्रतियोग्यवधिनिरूप्यत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यरुचेराह **किञ्चेति**। 'अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चूत्तरपद आच् आहि' इत्येतैर्युक्ते पञ्चमीविभक्तिर्भवतीत्युदाहृतसूत्रार्थः। **पृथग्वाचीति**। पृथक्त्ववद्वाचिपदयोग इत्यर्थः। पृथक्त्ववाचिपदयोग इति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः। पृथक्शब्दस्य पृथक्त्वविशिष्टवाचितया पृथक्त्ववाचित्वाभावात्। नन्वत्र सूत्रे पृथक्शब्दानुपादानात् कथं तद्योगे पञ्चम्यनुशासनमेतदित्यत आह **अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वचनादिति**। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति वृत्तौ व्याख्यानादित्यर्थः। तथा चान्यार्थका अन्यशब्दपर्याया यावन्तः शब्दास्तद्योगे पञ्चम्या अनेन विधानात्। पृथगादिशब्दानामप्यन्योन्याभाववद्वाच्यकतयाऽन्यशब्दे पर्यायत्वात् तद्योगे भवत्येवेदं पञ्चम्यनुशासनमिति भावः। ननु 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति न्यायेनान्य इत्यस्य शब्दग्रहणसम्भवादर्थग्रहणत्वाश्रयणमनर्थकमित्यतः शब्दग्रहणत्वे, अन्यो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रैव पञ्चमी स्यात्। न तु भिन्नादि-

शब्दयोगे । अर्थग्रहणे त्वन्यो **भिन्नो** विधर्मा अर्थान्तरमितरः पृथगित्यादौ पञ्चमी भवतीत्यर्थग्रहणमेवेदमित्याह **अन्यथेति** । ननु शब्दग्रहणत्वेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि लक्षणान्तरेणैव तद्योगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः, किमर्थग्रहणत्वाश्रयणेनेत्यतः स्यादेवं यदि भिन्नादियोगे पञ्चमीविधायकं लक्षणान्तरं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **अनुशासनान्तरेति** । तथा च शब्दग्रहणेऽनेन पञ्चम्यसम्भवाल्लक्षणान्तरस्य चाभावेन तेनापि तदप्राप्तेर्भिन्नो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् तत्र पञ्चम्युपपत्त्यर्थमन्य इत्यर्थग्रहणमावश्यकमिति भावः । अस्तु पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगे पञ्चम्यनुशासनमिदं सूत्रं, किमेतावतेत्यत आह **तथा चेति** । अन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चम्यनुशासनाद्घटात्पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्रापि घटात्पटो नेति पञ्चमी स्यादित्यर्थः । न चान्योन्याभाववद्वाचकपदप्रयोगे पञ्चम्यनुशासनादन्यशब्दस्य तादृशतया तद्योगे पञ्चम्युपपत्तावपि नशब्दस्यान्योन्याभाववाचकत्वेन तद्वद्वाचकत्वाभावान्न घटः पटो नेत्यत्र पञ्चमीप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भूतले न घटः न पचतीत्यादौ नञः केवलप्रतिषेध इव, लोकेऽपटो घट इति समासे, वेदे च 'नानुयाजेष्वि'-त्यादावन्यस्मिन् प्रचुरप्रयोगादिरूपस्य शक्तिप्रमाणस्य सत्त्वेन प्रतिषेधवाचकत्ववदन्योन्याभाववद्वाचकत्वोपपत्तावपि केवलान्योन्याभावे क्वाप्यप्रयोगेण तद्वाचकत्वाभावेनान्योन्याभाववद्वाचकनञ्प्रयोगे घटः पटो नेत्यत्र पञ्चम्या वज्रलेपत्वात् । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासे नञाऽन्योन्याभाववत एवाभिधानात् तत्रापि पञ्चमी स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति **न चेति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदमुपपाद्य स्वरूपभेदस्य पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां भेदमुपपादयति **परनिरूप्यत्वेति** । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरवधिप्रतियोगिरूपपरनिरूप्यत्वात् ताभ्यामस्य युक्तो भेद इति भावः । **विधिरूपत्वाच्चेति** । यद्यपि पृथक्त्वस्यापि विधिरूपत्वान्न विधिरूपत्वं पृथक्त्वात् स्वरूपभेदस्य विवेचकं सम्भवति । तथाऽप्यन्योन्याभावमात्रविवेचकतयैवास्योपन्यास इत्यवधेयम् । पृथक्त्वादिभेदसमर्थनस्य प्रयोजनमाह **एवं चेति** । **अन्यथेति** । अविनाभावनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः ।

स०व्र०— पृथक्त्वान्योन्याभावौ भिन्नौ पञ्चमीप्रयोगविषयत्वतदविषयत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात् इत्यनुमानमभिप्रेत्यात्राप्रयोजकत्वं परिहर्तुमाह **किञ्चेति** ।

विट्ठल०— असह्प्रयोगस्याविनाभावादि निमित्तकत्वेनान्यथात्वमवश्यं कल्प्यम् । पृथक्त्वादीनां पर्यायत्वस्यानुपपन्नत्वादित्याशयेन शङ्कते **अथ मतमित्यादिना** । ननु अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा जातियुक्त इति सूत्रे अन्यादिभिरेतैः शब्दैः योगे सति पञ्चमी भवतीत्येवोच्यते । न तु पृथक्त्ववाचिपदयोग इति तत्राह **अन्य इतीति** । **वचनादिति** । वृत्तिकारस्येति शेषः । **अन्यथेति** । अर्थग्रहणमित्यनङ्गीकृत्य ....याग इत्येवाङ्गीकार इत्यर्थः ।

चषकः—निरूपकभेदपञ्चमीविधायकानुशासनतद्राहित्यादिहेतुभिः पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानामन्योन्यभेदस्यानुमिततयैकवाक्यघटकतया प्रयोगराहित्यस्याविनाभावित्वनिमित्तकता सङ्गच्छत एव इत्यभिसन्दधानश्चिरन्तननिबन्धेपृथक्त्वादिप्रदर्शितदिशा शङ्कते **अथ मतमिति** । पृथक्त्वस्य भावरूपता अन्योन्याभावस्य

अभावरूपता च भेदिका द्रष्टव्या । ननु पञ्चमीजनितोपस्थितिविषयतापन्नप्रतियोगित्वावधित्वयोरेव भेदस्य दुर्निरूपतया कथं तन्निबन्धनस्तद्भेद इत्यरुचेराह **किञ्चेति** । अन्य । आरात् । इतर । ऋते । दिक्शब्द । अञ्चूत्तरपद आच् । आहि । इत्येतत्समभिव्याहारे पञ्चमी भवतीति सूत्रार्थः । **पृथक्त्ववाचिपदयोगे** पृथक्त्वप्रवृत्तिनिमित्तक-पदसमभिव्याहारे । ननु पृथगितिशब्दस्य सूत्राघटकतया कथं तत्समभिव्याहारे पञ्चम्यनुशिष्टेत्यत आह **अन्य इत्यर्थेति** । वामनः काशिकायाम् इत्थमार्तीथपदित्यर्थः । तथा चान्यशब्दपर्यायाखिलशब्दसमभिव्याहारे पञ्चम्या अनेन विहिततया पृथगादिशब्दानामपि तथाविधतया तत्समभिव्याहारेऽपीदं तद्विधायकं भवतीति भावः । स्वं रूपं शब्दस्येति परिभाषामनादृत्येत्थमर्थापने बीजं दर्शयति **अन्यथेति** । **पञ्चमी स्यादिति** । नशब्दस्या-प्यन्यपदपर्यायित्वादिति भावः । न चान्यपदस्य भेदावच्छिन्नवाचकतया नशब्दस्य च विरुद्धविभक्तिकप्रति-योग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतस्य प्रतिषेधमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकस्य समानविभक्तिकतादृशपदद्वय-समभिव्याहारे च भेदमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकस्य प्रतिषेधत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन नानार्थतया नेतरेतर-पर्यायतेति वाच्यम् । लोके अघटः पट इत्यादौ पदद्वयसामानाधिकरण्यानुरोधेन वेदे च नानुयाजेष्वित्यादौ भेदवत्यपि शक्तितात्पर्यावधारणेन तस्य तत्पर्यायत्वस्य दुरपह्नवत्वात् । तत्र लक्षणाऽऽश्रयणस्य कल्पनागौरवा-पादकत्वात् । अघटः पट इत्यादौ नञुपस्थाप्यैकदेशे प्रतियोगितासम्बन्धेन व्युत्पत्तिवैचित्र्येण घटस्यान्वयमुपेत्य घटप्रतियोगिकान्योन्याभाववदभिन्नः पट इत्यन्वयबोधस्योपगतौ तद्दिशैव घटः पटो नेत्यत्रापि सूपगमतया पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वाल्लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतेऽपि सूपपादत्वादित्याशयात् । अघटः पट इत्यादौ समासे नञान्योन्याभाववत एवाभिधानात् तत्रापि पञ्चम्यापत्तिरवसेया । **परनिरूप्यत्वविरहादिति** । पृथक्त्ववदवधिनाऽन्योन्याभाववत्प्रतियोगिना चानिरूप्यतया तदुभयभेदोऽप्यत्र सूपपाद इति भावः । **विधिरूप-त्वाच्चेति** । स्वरूपभेदे धर्मिणि अन्योन्याभावमात्रप्रतियोगिकभेदे साधनीये हेतुमभिप्रैति । तेन पृथक्त्ववृत्ति-प्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यानेनासाधनान्नानैकान्त्यावकाशः । **अन्यथोपपादनीयेति** । अविना-भावनियन्त्रितत्वादिना नेयेत्यर्थः ।

॥ इति लीलावती-किरणावल्यादावुपपादितस्तेषां भेदः ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र तद्भेदस्य निरसनञ्च ॥

॥ तत्र चादौ 'निरूपकभेदाद्भेद' इत्यस्य निरासः ॥

६२ सु०— अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं निरूपकभेदाद्भेद इति, तदसत्, अवधिप्रतियोगि-नोरेव भेदस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । पृथक्त्वनिरूपकत्वमवधित्वम्, अभावनिरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति चेन्न, पृथक्त्वान्योन्याभावभेदस्याद्याप्यसिद्धत्वेन इतरेतराश्रयत्वात् ॥

यादु०— पृथत्त्वनिरूपकत्वमित्यत्र पृथत्त्वग्रहणं प्रकृताभिप्रायेण । वस्तुतस्तु परत्वापरत्वोत्कृष्टत्व-दीर्घत्वादिभावनिरूपकत्वमवधित्वमिति ज्ञातव्यम् । न चैवं सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिः । तस्याप्यवधित्वेन लक्ष्यत्वादित्याशयात् । **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथत्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धौ तदवधेरभावनिरूपकत्वरूप-प्रतियोगित्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च पृथत्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः ।

आनन्दः— **इतरेतराश्रयत्वादिति** । सिद्धे पृथक्कृत्वाऽन्योन्याभावयोर्भेदतन्निरूपकत्वेन प्रतियोगित्वा-नुपयोगित्वयोर्भेदः । तद्भेदे च पृथक्कृत्वाऽन्योन्याभावयोर्भेद इत्यर्थः ।

कं०रा०— **इतरेतरेति** । पृथत्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसिद्धौ पृथत्त्वनिरूपकरूपावध्यभावनिरूपकरूपा-प्रतियोगिनोर्भेदसिद्धिः । तत्सिद्धौ च पृथत्त्वान्योन्याभावभेदसिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वमिति भावः ।

शे०वा०— **अशक्यत्वादिति** । पञ्चम्यन्तपदाभिलप्यमानं प्रतियोगित्वमेवावधित्वं न त्वन्यदिति भावः । **पृथत्त्वेति** । तथा च निरूपकभेदात्पृथत्त्वान्योन्याभावयोर्युक्तो भेद इति भावः । **अभावेति** । अन्योन्याभावेत्यर्थः । एतच्चावधित्वविशेषस्य प्रतियोगित्वविशेषस्य च लक्षणं, न त्ववधित्वादिसामान्यस्येत्यतो न महत्वाद्यवधौ प्रागभावादिप्रतियोगिनि चाव्याप्तिरिति ध्येयम् । **अद्याप्यसिद्धत्वेनेति** । निरूपकभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धत्वेनेत्यर्थः । निरूपकभेदातिरेकेण तद्भेदसाधकाभावादिति भावः । **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथत्त्वा-न्योन्याभावयोर्भेदसिद्धौ पृथत्त्वनिरूपकत्वान्योन्याभावनिरूपकत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणतया अवधिप्रतियोगिरूप-निरूपकभेदसिद्धिः तत्सिद्धौ चावधिनिरूप्यत्वप्रतियोगिनिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथत्त्वान्योन्याभाव-निरूप्यभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०— **इतरेतराश्रयत्वादिति** । प्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यान्योन्याभावपृथत्त्वस्वरूपत्वाभावेन तन्निष्ठ-धर्ममात्रत्वात् अन्योन्याभावनिरूपकत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगिन्यसत्त्वात् महत्त्वावधौ पृथत्त्वनिरूपकत्वाभावेन तयोरेवावधित्वप्रतियोगित्वरूपत्वासम्भवेन तन्निष्ठधर्मत्वावश्यम्भावात् अन्योन्याभावपृथत्त्वयोर्भेदसिद्धौ अन्यो-न्याभावनिरूपकत्वपृथत्त्वनिरूपकत्वलक्षणविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथत्त्वान्योन्याभावावधिप्रतियोगिनोर्भेदसिद्धिः तत्सिद्धौ च प्रतियोगिनिरूप्यत्वावधिनिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वेन पृथत्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसिद्धिरित्य-न्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

विट्ठल०— **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथत्त्वान्यत्वयोर्भेदसिद्धौ तन्निरूपकत्वेन अवधिप्रतियोगिनोर्भेद-सिद्धिः तद्भेदसिद्धावेव पृथत्त्वान्यत्वयोर्भेदसिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः ।

चषकः— **पृथत्त्वेति** । परत्वेत्यादिनिरूपकत्वं तदित्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च निरूपकभेदनिबन्धन-स्तद्भेद इति हृदयम् । **इतरेतराश्रयत्वादिति** । पृथत्त्वान्योन्याभावयोर्निरूपकभेदसिद्ध्यधीनसिद्धिका दर्शितलक्षणा-वधित्वप्रतियोगित्वरूपनिरूप्यभेदसिद्धिः तन्नियन्त्रिता च सा सिद्धिः इतीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः ।

॥ इति 'निरूपकभेदाद्भेद' इत्यस्य निरासः ॥

६३ **सु०— पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेदश्चानुपपन्नः, अन्यशब्दोपपदे पञ्चमीविधानात्। कथं तर्हि भिन्नादियोगे पञ्चमीति चेत्, विलक्षणो (देवदत्तो यज्ञदत्तात्) यज्ञदत्तो देवदत्तादित्यत्र कथम्। न हि वैलक्षण्यं पृथक्त्वम्, गुणादिष्वपि सद्भावात्। अथ कथञ्चिदपादानत्वं तत्र व्युत्पादयिष्यत इति चेत्, भिन्न इत्यादावपि किं न व्युत्पाद्यते। तथा सत्यन्य इत्यत्रापि साम्यात्सूत्रवैयर्थ्यमापद्यत इति चेन्न, प्रपञ्चार्थत्वेनोपपत्तेः।**

परि०— किञ्चेत्यादिनोक्तं च निराह **पञ्चमीप्रयोगेत्यादिना। अन्यशब्दोपपदे।** अन्यशब्द एव समभिव्याहृते पञ्चमी विधीयते न तु तदर्थकभिन्नार्थान्तरादिपदयोगे सतीत्यर्थः। 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञे'ति सूत्रेणाग्नेर्ढगित्यादावग्न्यादिशब्दस्वरूपस्येवान्यशब्दस्वरूपग्रहणस्यैव प्राप्तत्वात्। अर्थग्रहणव्याख्याने ज्ञापकाभावाच्च मैत्रो भिन्नश्चैत्रादित्याद्युदाहरणनिर्वाहस्यान्यथैव वक्ष्यमाणत्वात्। पदमञ्जर्यामपि वृत्तिकारव्याख्यानेनैवार्थग्रहणं ज्ञेयमित्युक्तत्वाच्च। प्रत्युतार्थग्रहणे इतरशब्दवैयर्थ्याच्च। न च चैत्रमैत्रयोः प्रकृतयोरयं चैत्रः शूर इतर इति निर्देश्यमानप्रतियोगिपदार्थ इतरशब्देनोच्यत इति वृत्तावुक्तत्वात्, न इतरशब्दवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। एवंरूपेतरशब्दार्थस्य, अन्यपदार्थान्तर्भावोऽस्ति न वेति चिन्त्यमिति द्वितीयाध्यायतृतीयपादे अन्यारादितरेति सूत्र एव मञ्जर्यामुक्तत्वेनान्यपदार्थमध्य एवास्याप्यर्थस्य ग्रहणसम्भवेन तद्वैयर्थ्यानिस्तारादिति भावः। अन्य इत्यर्थग्रहणाभावे बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्दीमाह **कथं तर्हीति।** तर्ह्यन्यशब्दोपपद एव पञ्चमीति पक्ष इत्यर्थः। **विलक्षण इति।** अन्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽपि अन्योन्याभावपृथक्त्वस्वरूपभेदानां त्रयाणामेव भेदत्वोपगमेन तेषामेवान्यपदार्थत्वाद्वैधर्म्यरूपवैलक्षण्यस्यान्यशब्दार्थत्वाभावादिति भावः। अन्योन्याभावस्वरूपे भेदस्थले पञ्चम्यभावाद्वैलक्षण्यं पृथक्त्वान्तर्भूतमित्युपेत्यैव पञ्चमी समर्थनीया। न चैतद्युक्तमित्याह **न हीति। सद्भावात्।** वैलक्षण्यस्येति योज्यम्। **कथञ्चिदिति।** निरूपणावधित्वमात्रेणेत्यर्थः। तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमी भविष्यतीति भावः।

यादु०— प्रौढिवादेनाह **अन्यशब्दोपपद इति।** अन्य इत्यर्थग्रहणं न भवति, किन्तु 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति वचनाच्छब्दग्रहणमेवेत्यर्थः। ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय इत्यत आह **न हीति। पृथक्त्वम्** अन्यत्वापरपर्यायं पृथक्त्वमित्यर्थः। **अथ कथञ्चिदिति।** विवक्षाविशेषमाश्रित्येत्यर्थः। तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैव तत्र पञ्चमीति भावः। **प्रपञ्चार्थत्वेनेति।** अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः।

वं०प०— ननु घटात्पृथगिति पृथक्त्ववाचिपृथक्पदप्रयोगेऽर्थग्रहणपक्षे पञ्चमीप्रयोगो विहितो नान्योन्याभावप्रयोगे। घटो न भवति पट इत्यत्र तददर्शनादतः पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्याशङ्क्याह **पञ्चमीति**। **कथं तर्हीति**। तथा चार्थग्रहणं कार्यमिति भावः। **इत्यत्र कथमिति**। अर्थग्रहणपक्षेऽप्यस्तु भिन्नादिशब्दप्रयोगे पञ्चमी। विलक्षणादिशब्दप्रयोगे तु कथम्। न चान्यभिन्नादिशब्दसमानार्थत्वं विलक्षणशब्दस्येति वाच्यम्। विरुद्धधर्मोपेतं विलक्षणमित्यन्यत्वादिव्याप्यधर्मस्यैव विलक्षणशब्देनोक्तेर्न तयोरेकार्थत्वमित्यर्थः। नन्वर्थग्रहणपक्षे पृथक्त्ववाचिपदप्रयोगे तावत्पञ्चमी विहिता। वैलक्षण्यस्यापि पृथक्त्वेन तद्योगे पञ्चम्युपपद्यत इत्यत आह **न हीति**। विरुद्धधर्मवत्त्वरूपवैलक्षण्यस्य गुणादिसाधारणत्वेन पृथक्त्वरूपत्वाभावान्न तद्योगे पञ्चमी युक्तेत्यर्थः। **तत्र** देवदत्ताद्विलक्षण इत्यत्र। **कथञ्चिदिति**। यज्ञदत्तविश्लेषावधित्वेन देवदत्तस्यापादानत्वमित्यर्थः। **किं न व्युत्पाद्यत इति**। अपादानत्वमिति शेषः। तथा चापादान एव पञ्चमी तत्राप्यस्तु। तथा चार्थग्रहणं न कार्यमिति भावः। **साम्यादिति**। घटादन्य इत्यत्राप्यपादानत्वव्युत्पादनसम्भवेनापादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चमीप्राप्तावन्यारादिति सूत्रं व्यर्थमापन्नमिति भावः।

आनन्दः— **अपादानत्वमिति**। पूर्वं देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य च संश्लेषोऽभूत्। अनन्तरं देवदत्तस्य यज्ञदत्ताद्विश्लेषे तदवधिभूतस्य यज्ञदत्तस्य ध्रुवत्वेनापादानत्वात्। यज्ञदत्तशब्दात्पञ्चमीत्यर्थः। **साम्यात्** अपादानत्वसाम्यात्।

कं०रा०— नन्वन्यारादिति सूत्रेऽन्य इत्यर्थग्रहणमिति पक्षे पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्या अनुशिष्टत्वाद्वैलक्षण्यस्य च पृथक्त्वरूपतया विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र पञ्चम्युपपद्यत इत्यत आह **न हीति**। वैलक्षण्यं पृथक्त्वं न हि। वैलक्षण्यस्य गुणादिष्वपि सद्भावात् पृथक्त्वरूपगुणस्य तु गुणादिष्वभावादित्यर्थः। **अथेति**। विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र ततो वैलक्षण्यं विश्लेषत्वेन विवक्षित्वा विश्लेषावधित्वरूपमपादानत्वं कथञ्चिद्व्युत्पादयिष्यते अतस्तत्र पञ्चम्युपपत्तिरिति भावः। **भिन्न इत्यादाविति**। भिन्नो घटात्पट इत्यादावप्युक्तप्रकारेणापादानत्वस्य व्युत्पादयितुमशक्यत्वात्। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति व्याख्यानं न कार्यमित्यर्थः। **तथा सतीति**। भिन्नो घटात्पट इत्यादौ कथञ्चिदपादानत्वव्युत्पादनत्वेनापादाने पञ्चमीति पञ्चम्युपपत्तिरिति स्वीकारे घटादन्यः पट इत्यादावपि कथञ्चिदपादानत्वव्युत्पादनस्य साम्यात्। अपादाने पञ्चमीत्यनेनैव पञ्चम्युपपत्तेरन्यारादिति सूत्रवैयर्थ्यमापद्यत इत्यर्थः। **प्रपञ्चेति**। ध्रुवमपायेऽपादानमित्युक्तापादानत्वप्रपञ्चनार्थत्वेनान्यारादिति सूत्रस्योपपत्तेर्न वैयर्थ्यमिति भावः।

श्रीनिधि०— **गुणादिष्वपीति**। त्वया पृथक्त्वस्य गुणादिव्यावृत्तस्यैवाभिमतत्वादिति भावः।

शे०वा०— किञ्चेत्युक्तं साधकं दूषयति **पञ्चमीति**। पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेऽपि घटात्पटोऽन्य इत्यत्रेव घटः पटो नेत्यत्र न पञ्चमीप्रसङ्गः। 'अन्यारादिति' सूत्रे 'स्वं रूपमि'ति परिभाषयाऽन्य इत्यन्यस्य

शब्दग्रहणत्वेनार्थग्रहणत्वाभावेनान्यशब्दयोगभावाभावाभ्यामुक्तस्थले पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगयोरुपपत्तेर्न पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां तद्भेदसिद्धिरित्याह **अन्यशब्दोपपद इति**। अर्थग्रहणत्वे सूत्रे इतरग्रहणानर्थक्यम्। अन्येत्यनेनान्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानप्राप्त्येतरशब्दस्यापि पृथगादिशब्दस्यापि पृथगादिशब्दवदन्यशब्दपर्यायतया तद्योगेऽप्यन्येत्यनेनैव पञ्चमीविधानस्य सिद्धत्वात्। न च, 'इतरस्त्वन्यनीचयोरि'त्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। 'अस्मात्तारो मन्द्रो वे'त्यादाविव पञ्चमीविभक्ते इत्यनेनैव तत्सिद्धेः। यत्त्वितर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते। तथा हि। चैत्रमैत्रयोः प्रकृतयोरुच्यते— चैत्रः शूरः इतरः कातर इति। तथा च नायमन्यार्थ इति। तन्न। पृथगन्य इतर इति पर्याया इति वर्धमानविरोधात्। पृथक्त्वाधिकरणे 'अन्यतरयोः शक्तिरि'त्यभियुक्तवचनविरोधाच्च। अत एव 'तस्यान्यार्थेऽन्तर्भावोऽस्तीति चिन्त्यमि'त्याह हरदत्तः। अतो नान्येत्यर्थग्रहणमिति ध्येयम्। अर्थग्रहणपक्षेऽन्यपर्यायशब्दयोगे पञ्चमीविधानसिद्ध्या भिन्नादिशब्दानामपि तत्पर्यायतया तद्योगे पञ्चम्युपपत्तावपि शब्दग्रहणपक्षेऽन्यो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यन्यत्रैवान्यशब्दयोगेन पञ्चमी स्यात्। भिन्नो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यादावन्यशब्दयोगाभावात् पञ्चमी न स्यादित्यर्थग्रहणमेवेदमाश्रयणीयम्। इतरग्रहणं तु सूत्रे प्रपञ्चार्थं भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते **कथं तर्हीति**। आदिपदेनार्थान्तरादिसङ्ग्रहः। शब्दग्रहणपक्षेऽन्यारादिति सूत्रेण भिन्नादिशब्दयोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि कथञ्चिदपादानत्वेन 'अपादाने पञ्चमी'त्यनेनैव पञ्चमीसम्भवान्न तदनुपपत्तिप्रसङ्ग इति भावेन कथञ्चिदपादानत्वस्य पञ्चमीप्रापकत्वं परमुखेनैवानेतुं प्रतिबन्दीमाह **विलक्षण इति**। **कथमिति**। अन्यपर्यायशब्दयोगाभावान्न तत्र पञ्चमी स्यादिति भावः। ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेति भवेदेव तद्योगेऽप्यनेन पञ्चमीत्यतः पर्यायत्वेऽस्यार्थैक्यनिबन्धनत्वेन प्रकृते च तदभावान्न पर्यायत्वमित्याह **न हीति**। कुतो न वैलक्षण्यमेव पृथक्त्वमित्यतः पृथक्त्वरूपगुणशून्यतया निर्धारितेषु गुणादिषु वृत्तेर्वैलक्षण्यस्य न पृथक्त्वरूपता युक्तेत्याह **गुणादिष्वपीति**। आशयमविद्वान् शङ्कते **अथेति**। 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति वचनादनपादानत्वेऽप्यपादानत्वविवक्षया विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्रापादाने पञ्चमीति सूत्रेण पञ्चमीत्याशयः। आशयमुद्घाटयति **भिन्न इत्यादावपीति**। तथा चात्राप्युक्तरीत्या पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणं सूत्र इति भावः। **तथा सतीति**। भिन्नादियोगे कथञ्चिदपादानत्वाश्रयणेन पञ्चम्युपपत्तावित्यर्थः। **साम्यादिति**। अन्ययोगेऽपि कथञ्चिदपादानत्वव्युत्पादनस्य साम्यादित्यर्थः। **सूत्रवैयर्थ्यमिति**। 'अन्यारादितरर्त' इति सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः। अपादाने पञ्चमीत्यनेनैवान्यादियोगे पञ्चम्युपपत्तेरिति भावः। **प्रपञ्चार्थत्वेनेति**। अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः।

स०व्र०— अन्यशब्दोपपद इति। 'अन्यारादि'त्यनेनान्यशब्दयोग एव पञ्चमी विधीयते न तदर्थकभिन्नपदयोग इति भावः। **कथञ्चिदपादानत्वमिति**। तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैवात्र भविष्यति पञ्चमीत्यर्थः।

विट्ठल०— अन्यशब्दोपपद इति। अन्य इत्यर्थग्रहणं न भवति। स्वं रूपं शब्दस्येति वचनाच्छब्दग्रहणमेव तथात्वे इतरशब्दवैय्यर्थ्यादिति भावः। अर्थग्रहणाभावे बाधकमाशङ्क्य प्रतिबन्दीमाह **कथं**

तर्हीति । अथ कथञ्चिदिति । संश्लेषपूर्वकविश्लेषावधित्वं ह्यपादानत्वं यथोक्तं ध्रुवमपायेऽपादानमिति । अत्र देवदत्तस्य संश्लेषपूर्वकविश्लेषावधित्वाभावेऽपि बुद्धिकृतसंश्लेषपूर्वकविश्लेषावधित्वसद्भावात् कथञ्चिदित्युक्तं **प्रपञ्चार्थत्वेनेति** । अपादाने पञ्चमीत्येतत्प्रपञ्चनार्थत्वेनेत्यर्थः ।

चषकः— अन्यशब्दोपपद इति । अन्यशब्दसमभिव्याहार इत्यर्थः । प्रौढवादेनाह अन्यत्रशब्दोपपद इत्यप्यवतारयन्ति । इतरशब्दस्याप्यन्यपदपर्यायतया तस्यार्थग्रहणत्वे इतरग्रहणानर्थक्यापत्तेः । **प्रपञ्चार्थत्वेन** अपादाने पञ्चमीति सूत्रार्थविवरणपरत्वेन ।

६४ सु०— विलक्षणयोगे पञ्चमी वक्तव्येति चेत्, विशिष्टव्यावृत्तादियोगेऽपि कथम् । न विशिष्टादिकं पृथक्त्वमिति च स्वयमेव व्युत्पादितम् । सर्वत्रोपसङ्ख्याने भिन्नादिष्वपि तथा भविष्यति, किमन्येत्यत्रार्थग्रहणव्याख्यानेन ।

परि०— स्वयमेव व्युत्पादितमिति । विशिष्टत्वादिमति गुणादिपञ्चके पृथक्त्वाभावस्योक्ततया व्युत्पादितप्रायमित्यर्थः।

यादु०— विशिष्टव्यावृत्तादियोग इत्यत्रादिपदेन विधर्मग्रहणम् । ननु विशिष्टव्यावृत्तादिशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेत्यत आह **न विशिष्टादिकमिति** । **स्वयमेवेति** । वैशेषिकेनैव स्वग्रन्थे व्युत्पादितमित्यर्थः । यथाऽह किरणावलीकारः । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्डविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेर्दर्शनादिति । यदि विशिष्टमेव पृथक्, तदा पूर्वं यच्छब्दाविशिष्टं व्योम, तदेव पश्चाच्छब्दविशिष्टम् तत एव पृथक् स्यात् । एवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेः बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यादिति तत्फक्किकार्थः । अनेन पृथक्शब्दस्य व्यावृत्तमर्थ इति पक्षोऽपि दूषितप्रायः । अतद्व्यावृत्तिरेव वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैरङ्गीकृतत्वेन विशिष्टव्यावृत्तयोरेकत्वात् । व्यावृत्तिविशेषणे सम्बन्धि विशिष्टमिति मते तु गुणादेरपि व्यावृत्तत्वान्न तस्य पृथक्शब्दवाच्यम् । एवं पृथक्शब्दस्य विधर्मार्थत्वमपि तत्रैव निराकृतम् । यथाऽऽह । एतेन वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । श्यामाद्रक्तो विधर्मा न च पृथक् इति दर्शनादिति ।

वं०प०— वक्तव्येति । विलक्षणशब्दस्यान्यशब्दसमानार्थकत्वाभावेनान्यारादिति सूत्राविषयत्वादपादानत्वव्युत्पादनस्य च क्लिष्टत्वादिति भावः । **कथमिति** । न हि विशिष्टादिशब्दयोगेऽपि पञ्चमी वक्तव्येत्यत्र नियामकमस्तीति भावः । ननु विशिष्टादीनां पृथक्त्वरूपत्वेन पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्या अन्य इत्यर्थग्रहणमिति पक्षेऽन्यारादिति सूत्रप्राप्तत्वेन न दोष इत्यत आह **स्वयमेवेति** । रूपत्वादिविशिष्टं रूपं वाय्वादिव्यावृत्तं रूपमिति विशिष्टादेर्गुणादावपि सत्त्वेन न पृथक्त्वरूपत्वम् । गुणे च पृथक्त्वरूपगुणाभावस्य पृथक्त्वस्य गुणत्वेन तत्र

असम्भवादित्यनेन व्युत्पादितत्वादिति ध्येयम् । **सर्वत्रेति** । विशिष्टादियोगेऽपीत्यर्थः । **तथा** उपसङ्ख्यानम् । **अन्येत्यत्र** अन्यारादितिसूत्रे ।

कं०रा०— विशिष्टेति । विलक्षणयोगे पञ्चम्या वक्तव्यत्वेन विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र पञ्चम्युपपत्तावपि देवदत्तो यज्ञदत्ताद्विशिष्टो घटः पटाद्व्यावृत्त इत्यादौ विशिष्टव्यावृत्तादिशब्दयोगे कथं पञ्चमी न कथञ्चिदित्यर्थः । ननु विशिष्टादेः पृथक्त्वरूपतया विशिष्टादिशब्दस्य पृथक्त्ववाचित्वादन्यारादिति सूत्रेण पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चम्या अनुशिष्टत्वेन विशिष्टव्यावृत्तादियोगे पञ्चम्युपपद्यत इत्यत आह **नेति** । ननु विशिष्टव्यावृत्तादियोगे पञ्चम्या उपसङ्ख्यानं भविष्यतीत्यत आह **सर्वत्रेति** । विलक्षणविशिष्टव्यावृत्तादियोगे पञ्चम्या उपसङ्ख्याने भिन्नादिशब्दयोगेऽपि तथा भविष्यतीत्यन्यारादिति सूत्रेऽन्य इत्यर्थग्रहणमिति व्याख्यानेन किमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— पञ्चमी वक्तव्येति । उपसङ्ख्येयेत्यर्थः । **विशिष्टव्यावृत्तादियोग इति** । अयमस्माद्विशिष्टः अयमस्माद् व्यावृत्त इत्यत्र पञ्चमी कथमित्यर्थः । व्युत्पादितं स्वग्रन्थे अत्राप्युपसङ्ख्यानमस्त्वित्यत आह **सर्वत्रोपसङ्ख्यान इति** ।

शे०वा०— विलक्षणयोग इति । तथा चोपसङ्ख्यानादेव विलक्षणो देवदत्तो यज्ञदत्तादित्यत्र पञ्चम्युपपत्तेर्नान्येत्यर्थग्रहणपक्षेऽप्यनुपपत्तिः । शब्दग्रहणपक्षे तु भिन्नादियोगेऽन्यशब्दयोगाभावान्न पञ्चम्युपपत्तिरिति न शब्दग्रहणमाश्रयितुं युक्तमिति भावः । तर्हि शब्दग्रहणेऽप्युपसङ्ख्यानादेव भिन्नादियोगेऽपि पञ्चम्युपपत्तेर्नार्थग्रहणेन प्रयोजनमिति मनसि निधाय प्रतिबन्दीमाह **विशिष्टेति** । आदिपदेन धर्मसङ्ग्रहः । अर्थग्रहणपक्षेऽप्यन्यपर्यायशब्दयोग एव पञ्चमीविधानात् । विशिष्टादिशब्दस्य चान्यशब्दपर्यायत्वाभावात् तद्योगे पञ्चमी न स्यादित्यर्थः । ननु पृथगिति विशिष्ट इति व्यावृत्त इति प्रतीतीनामेकाकारत्वेन वैशिष्ट्यादिकमेव पृथक्त्वम् । तथा च विशिष्टादिशब्दस्याप्यन्यशब्दपर्यायत्वेन तद्योगेऽपि भविष्यत्येवान्यारादिति सूत्रेण पञ्चमीति कथमर्थग्रहणपक्षे विशिष्टादियोगे पञ्चम्यनुपपत्त्युद्भावनमित्यत आह **न विशिष्टादिकमिति** । **व्युत्पादितमिति** । गुणकिरणावल्यामिति शेषः ।

अयमत्र परकीयोपपादनप्रकारः । यदि विशिष्टं पृथक् तदा पूर्वं यच्छब्दविशिष्टं व्योम तदेव पश्चाच्छब्दाविशिष्टं तत एव पृथक् स्यात् । एवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेस्तद्बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यात् । नापि वैधर्म्यं पृथक् । पाकरक्ते घटे श्यामात् तद्घटात् पृथगयं घट इति व्यवहारप्रसङ्गात् । तद्विरोधिधर्मवत्त्वस्यैव तद्वैधर्म्यत्वात् । तस्य च श्यामानन्तरं रक्ततादशायामपि सत्त्वात् । एवं व्यावृत्तमपि न पृथगतद्व्यावृत्तिरेव वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैरङ्गीकृतत्वेन विशिष्टव्यावृत्तयोरेकत्वादिति । तदुक्तं किरणावल्याम् । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्डाद्यविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममैत्रादेदर्शनात् । एतेनैव वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । शामाद्रक्तो विधर्मा, न च पृथगिति दर्शनादिति । अत्र विशिष्टव्यावृत्तयोरभेदेन विशिष्टपक्षदूषणेनैव दूषितत्वान्न

लकार आदेशो भवति। यङि परत इत्येवोक्तत्वेन णिजादौ प्रत्यये परतस्तेनाप्राप्तोऽपि लकारादेशोऽत्र विकल्पेन विधीयत इति ज्ञातव्यम्। एवं 'जराया जरसन्यतरस्यामि'त्यादिकमप्यप्राप्तविकल्पविधानमूह्यम्।

आनन्दः— विकल्पविधानसामर्थ्यादिति। अनेन हि सूत्रेण पृथगादियोगपञ्चमी विकल्पतेति कल्पश्च न प्राप्तिं विना युज्यते इति। तदन्यथानुपपत्त्याऽन्येत्यत्रार्थग्रहणं व्याख्यापयतीत्यर्थः।

कं०रा०— ननु 'पृथग्विना नानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामि'ति पृथक्त्ववाचिशब्दयोगे तृतीयाया विकल्प-विधानं तावदस्ति। विकल्पविधानं चान्यारादिति सूत्रेण नित्यत्वे पञ्चम्यां प्राप्तायामिति वक्तव्यम्। तच्चान्य-शब्देनार्थग्रहणमिति पक्ष एव सम्भवतीत्यतोऽन्यशब्देनार्थग्रहणमिति व्याख्यायत इत्याशयेन शङ्कते **पृथगिति**।

श्रीनिधि०— बहुलमुपलम्भादिति। जराया जरस्यन्तरस्यां इत्यादाविति भावः।

शे०वा०— ननु 'पृथग्विनानानाभिरि'ति पृथगादियोगे पञ्चम्या विकल्पो विधीयते। न चाप्राप्तस्य विकल्पो विधातुं युक्तः। तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमात्। न च नियम एवायमसिद्धः। 'न बहुव्रीहावि'ति बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे प्राप्ते, 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहावि'ति तद्विभाषाऽऽरम्भस्य, 'द्वन्द्वे चे'ति सर्वनामसंज्ञाया नित्यं निषेधे प्राप्ते, 'विभाषा जसी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वि'ति झलाद्यो-र्लिङ्सिचोर्नित्यं कित्संज्ञायां प्राप्तायां 'वा गम' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामस्वि'ति यज्ञक्रियायामैकश्रुत्ये नित्यं प्राप्ते, 'उच्चैस्तरां वा वषट्कार' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'व्यक्तवाचां समुच्चारण' इति वदतेर्नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा विप्रलाप इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'व्याङ्परिभ्यो रम उपाच्चे'ति रमतेर्नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विभाषाऽकर्मकादिति तद्विकल्पारम्भस्य, 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री'ति य्वोर्नित्यं नदीसंज्ञानिषेधे प्राप्ते 'वाऽमी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'तिरोऽन्तर्धावि'ति तिरःशब्दस्य नित्यं गतिसंज्ञायां प्राप्तायां 'विभाषाकृञी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'अधिरीश्वरे' इति अधेर्नित्यं कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां प्राप्तायां 'विभाषा कृञी'ति तद्विकल्पारम्भस्य; निष्ठेति बहुव्रीहौ निष्ठाया नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते 'वाहिताग्न्यादिष्वि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां विभाषोपसर्ग इति सोपसर्गे तद्विकल्पारम्भस्य, 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति तद्योगे नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति कर्तरि तद्विकल्पारम्भस्य, लुङि चेति हनो नित्यं वधादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पारम्भस्य, 'चक्षिङः ख्याञि'ति चक्षिङो नित्यं ख्याञादेशे प्राप्ते 'वा लिटी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'लिपिसिचिह्वश्चे'ति च्लेर्नित्यमङादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति तद्विकल्पारम्भस्य, 'ऋदुपधाच्चाक्लृपि-चृतेरि'ति ऋदुपधात्वान्मृजेर्नित्यं क्यपि प्राप्ते 'मृजेर्विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'सम्भावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोग' इति नित्यं लिङि प्राप्ते 'विभाषा धातौ सम्भावनवचनेऽयदी'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'यूनिलुगि'ति युवप्रत्ययस्य नित्यं लुकि प्राप्ते 'फक्फिञोरन्यतरस्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति नित्यमणि प्राप्ते 'विभाषाफाल्गुनी श्रावणी कार्तिकी चैत्रीभ्य' इति तद्विकल्पारम्भस्य, अवृद्धावपि बहुवचनविषयादिति नित्यं

वुञि प्राप्ते 'विभाषाकुरुयुगन्धराभ्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'पर्वताच्चे'ति नित्यं छप्रत्ययप्राप्तौ 'विभाषाऽमनुष्ये' इति तद्विकल्पारम्भस्य, कालाट्ठञिति नित्यं ठञ्प्राप्तौ 'विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, पूर्वैर्यथायथं प्रत्ययेषु प्राप्तेषु 'मयड्वैतयोरि'ति सूत्रात्पूर्वैः स्वस्वोक्तप्रत्ययेषु प्राप्तेष्वित्यर्थः, मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याऽऽच्छादनयोरि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, सङ्ख्याया इति नित्यं कनि प्राप्ते 'पञ्चद्दशतौ वर्गे वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'समायाः ख' इति नित्यं खप्राप्तौ 'द्विगोर्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'धान्यानां भवने क्षेत्रे खञि'ति नित्यं खञि प्राप्ते 'विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य' इति तद्विकल्पारम्भस्य, 'नञस्तत्पुरुषादि'ति नित्यं समासान्तनिषेधे प्राप्ते पथो विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'अनश्चे'ति अन्नन्तादव्ययीभावान्नित्यं टचि प्राप्ते 'नपुंसकादन्यतरस्यामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'धनुषश्चे'ति नित्यमनङादेशप्राप्तौ 'वा संज्ञायामि'ति तद्विकल्पारम्भस्य 'दीर्घादि'ति नित्यं तुकि प्राप्ते 'पदान्ताद्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'युक्ते चे'ति पूर्वपदस्य नित्यमाद्युदात्तत्वप्राप्तौ 'विभाषाध्यक्ष' इति तद्विकल्पारम्भस्य 'किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धमि'ति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधे प्राप्ते 'किमो लोपे विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'लोट् चे'ति नित्यमनुदात्तत्वनिषेधप्राप्तौ 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति नित्यं णत्वे प्राप्ते 'वमोर्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य च दर्शनेन विकल्पस्य प्राप्तिपूर्वकतायाः स्थितत्वात्। (विभाषेति- एभ्यष्ठग्वा। पक्षेऽण्। फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः। श्रावणिकः श्रावणः। कार्तिकिकः कार्तिकः। चैत्रिकः चैत्रः।) तथा च पृथग्विनेति पञ्चमीविकल्पविधिरपि पृथगादियोगे पञ्चमीनित्यप्राप्तिपूर्वक एव वाच्यः। न चान्यारादितरर्त इत्यत्रान्येत्यस्य शब्दग्रहणत्वे पृथगादियोगे पञ्चमीप्राप्तिः सम्भवतीति विकल्पविधानान्यथाऽनुपपत्तिरेवान्येत्यर्थग्रहणनियामिकेति सूत्रेऽन्येत्यर्थग्रहणमेव वाच्यमिति शङ्कते **पृथग्विनेति**।

सत्यं विकल्पविधिः प्राप्तिपूर्वकः। न तु तन्नियमः। ऊर्णोतेः परस्येडादिप्रत्ययस्य पूर्वेण ङित्वाप्राप्तावपि 'विभाषोर्णोरि'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'यमो गन्धन' इति गन्धने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः कित्वविधानेऽप्युपयमने वर्तमानाद्यमेः परस्य सिचः कित्वाप्राप्तावपि 'विभाषोपयमन' इति तद्विकल्पारम्भस्य, जातिरूपैकार्थाभिमाने एकवचनस्यैव प्राप्तत्वेन बहुवचनाप्राप्तावपि 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामि'ति (जात्याख्यायामिति– एकोऽप्यर्थो बहुवद्भवति। ब्राह्मणाः पूज्याः। ब्राह्मणः पूज्यः) तद्विकल्पारम्भस्य, 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम' इति सूत्रे साक्षाद्विशेषानुपादानेऽपि वृत्त्याद्यर्थ एव विधानाय समारब्धात् उपपराभ्यामिति नियमसूत्रादनुपसर्गविषयत्वस्यावसायेनानुपसर्गे वृत्त्याद्यर्थे क्रमेरात्मनेपदाप्राप्तावपि तदर्थ एवात्मनेपदविकल्पविधायकत्वेन तत्सूत्र एव वाग्रहणेनैव तत्सिद्ध्या पृथक् तत्करणायोगेन तदन्यथानुपपत्त्या वृत्त्यादिबहिर्भाव एव तद्विकल्पविधायकत्वस्याश्रयणीयत्वात् तत्र चात्मनेपदस्य सर्वथा अप्राप्तावपि 'अनुपसर्गाद्वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'पतिः समास एवे'ति नियमादसमासे, घिसंज्ञाया अप्राप्तावपि 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्नि'ति अवरस्मिन् प्रतिषेधोक्त्या परस्मिन्प्रविभागे प्रतिषेधे अप्राप्तावपि 'परस्मिन् विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति नियमादयज्ञसंयोगे सपूर्वस्य पत्युर्नकाराप्राप्तावपि 'विभाषापूर्वस्ये'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमि'त्यादिभिः खिदन्तादावुत्तरपदे मुम्विधानात्कृत्युत्तरपदे मुमोऽप्राप्तावपि

'रात्रेः कृति विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, 'ग्रो यङी'ति पूर्वसूत्रेण गृ इत्यस्य धातोर्यङि परतः रेफस्य लकार-विधानादचि परतस्तदप्राप्तावपि 'अचि विभाषे'ति तद्विकल्पारम्भस्य, च दर्शनेन व्यभिचारात् । ततश्चोक्तरीत्यैव पृथगादियोगे पञ्चम्यप्राप्तावपि, 'पृथग्विने'ति पञ्चमीविकल्पविधानोपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्तेरेवासिद्धेः, न तया-ऽन्येत्यस्यार्थग्रहणत्वसिद्धिरिति भावेनाह **अप्राप्तेऽपीति** ।

स०व्र०— पृथग्विनानानाभिरिति । अन्य इत्यर्थग्रहणे हि अन्यारादित्यनेन पृथगादियोगे पञ्चम्यां नियततया प्राप्तायां पृथग्विनानानाभिरिति विकल्पेन तृतीयाविधानमुपपद्यते । अर्थग्रहणाभावे तु पृथगादियोगे अन्यारादित्यनेन पञ्चम्या नित्यतयाऽप्राप्तत्वेन विकल्पविधानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । **अप्राप्तेऽपि विकल्प-विधानस्येति** । 'ग्रो यङि' 'अचि विभाषे'त्यादिरूपस्येत्यर्थः ।

विठ्ठल०— पृथग्विनानानाभिरिति । एभिर्योगे तृतीया वा स्यादिति सूत्रार्थः । तथा चात्र विकल्प-विधानम् अल्पारादितरर्त इत्यत्रान्येत्यर्थग्रहणेन पञ्चम्यां नित्यतया प्राप्तायामेवोपपद्यते । अर्थग्रहणाभावे तु पञ्चम्यानित्यतया अप्राप्तत्वे विकल्पविधानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । **अप्राप्तेऽपीति** । विभाषोर्णोः विभाषोपयमने अनुपसर्गाद्वा इत्यादि विकल्पानां महाभाष्ये अनेकेषां प्रदर्शितत्वादिति भावः ।

चषकः— पृथग्विनानानाभिरिति । एतत्समभिव्याहारे विकल्पेन तृतीया स्यात् कदाचित् पञ्चमी द्वितीया च । अन्यारादिति प्रासाङ्गीदिति दर्शितयोगान्तरेण विकल्पनं सङ्गच्छते, तद्राहित्ये तु तत्समभिव्याहारे तन्नित्यताया अप्रसक्त्या विकल्पविधानं न घटेतेत्यर्थः । **अप्राप्तेऽपीति** । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुविता ऊर्णवितेत्याद्यनुरोधेन पूर्वयोगाप्राप्तस्यापि ङित्वस्य 'विभाषोर्णोरि'ति विकल्पप्रदर्शनादेवं जरायां जरसन्यतर-स्यामित्यादौ तादृशस्य जरसादेशादेश्च तद्दर्शनादित्यर्थः । प्रापञ्चिषत चैतत्प्रपञ्चकाः ।

६६ सु०— अस्तु वाऽन्येत्यर्थग्रहणम् । तथाऽपि पृथक्त्ववाचिपदयोगे पञ्चमी-विधानस्य व्याख्यानात् । 'घटः पटो न भवती'त्यत्र तु वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पञ्चमी न भविष्यति ।

यादु०— पूर्वोक्तस्य प्रौढिवादत्वं सूचयन् वैयाकरणरीतिमाश्रित्यापि समाधानमाह **अस्तु वेति** । **व्याख्यानादिति** । तत्सूत्रव्याख्यातृभिरिति शेषः । **वाक्यप्रतिपाद्यमिति** । ननु नञोऽन्यत्वेऽपि शक्तिसद्भावेन घटः पटो न भवतीत्यत्रापि नेतिपदस्यैव पृथक्त्ववाचित्वाद्वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति कथम् । ततश्च तत्र पञ्चमी स्यादेवेति चेन्न । नञोऽन्यत्ववाचकत्वेऽपि तद्योगे घटः पटो न भवतीत्यत्र न पञ्चमीप्रसक्तिः । पदान्तर-समभिव्याहारमन्तरेण पृथक्त्ववाचिपदयोग एव तत्र पञ्चमीविधानात् । नेतिपदं त्वन्यत्वे शक्तमपि न समाना-धिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारमन्तरेणान्यत्वमुपस्थापयति, किन्तु तत्समभिव्याहृतमेव । केवलस्य नेति-

पदस्य पर्युदासे क्वाप्यप्रयोगात् । न चैवं तस्य तत्र शक्त्यभावप्रसङ्गः । घटो नेति प्रयोगे पर्युदासः प्रतिषेधो वेति संशयानुदयप्रसङ्गात् । अतस्तत्र शक्तमपि नेतिपदं समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहृतमेवान्यत्व-मुपस्थापयति । नान्यथेत्यभिप्रेत्यैव वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— तथाऽपीति । पृथक्त्वान्योन्याभावयोरभेद एवेति शेषः । ननु पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेद एवेति चेत्तत्राह **पृथक्त्ववाचीति** ।

कं०रा०— वाक्येति । नञ्प्रयोगमात्रेण पृथक्त्वाप्रतीतेः घटः पटो न भवतीति वाक्यप्रयोगे तु तत्प्रतीते-र्वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति भावः ।

शे०वा०— नन्वेवं भिन्नादियोग इवान्ययोगेऽपि उपसङ्ख्यानादेव पञ्चमी भविष्यतीति सूत्रेऽन्यग्रहणा-नर्थक्यमित्यरुचेराह **अस्तु वेति** । नन्वेवं घटः पटो नेत्यत्रोक्तरीत्या पञ्चमीप्रसङ्ग इत्यत आह **तथाऽपीति** । **पृथग्वाचीति** । अन्योन्याभावरूपपृथक्त्ववद्वाचीत्यर्थः । क्वचित्कपृथक्त्ववाचीति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः । वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति पृथक्त्ववदित्यर्थः । तथा च पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावान्न घटः पटो न भवतीति व्यासे पञ्चमीप्रसङ्गः इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । अपटो घट इति समासेऽपि न पञ्चमीप्रसङ्गः । तत्राप्यन्योन्याभाव-वतो वाक्यप्रतिपाद्यतया पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र 'अ इति शब्दः प्रस्तुतस्याभावं विरोधिनमन्यं च वदतीत्यैतरेयभाष्यानुसारात् 'सद्विलक्षणमित्यत्राभावान्यविरोधिनां मध्ये नञः कोऽर्थः' इति कर्मनिर्णयानुसाराच्च । नञः अन्योन्याभाववद्वाचकत्वं स्वस्य सिद्धान्तः । युक्तं चैतत् । अपटो घटो नानुयाजे-ष्वित्यादिप्रचुरप्रयोगादिरूपस्य तत्र व्युत्पत्तिरूपस्य च शक्तौ प्रमाणस्य सत्त्वेन साधकसद्भावात् अन्योन्या-भाववदवाचकत्वे न घट इत्येवोक्ते प्रतिषेधो वा पर्युदासो वेति संशयानुपपत्तिप्रसङ्गेन विपक्षे बाधकसद्भावाच्च । अस्ति चोपपदाद्यभावेऽक्षादिष्विव सन्देहः । न हि तत्राशक्तौ सन्देहो युज्यते । तथा सति गङ्गास्तीत्युक्ते नीरं तीरं वेति सन्देहप्रसङ्गात् । तथा च नञोऽन्यवाचकत्वान्नान्योन्याभाववतो वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभिधानं युक्तम् ।

स०व्र०— वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति । यद्यपि नञः अन्यत्वे शक्तेः घटः पटो न भवतीत्यत्रान्यत्व-वाचिनञ्पदस्यैव सत्त्वेन पृथक्त्ववाचिपदेन योगस्यापि सत्त्वात् पृथक्त्वस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तद्वाचकपदा-भावान्न पञ्चमीप्राप्तिरिति वक्तुमशक्यम् । तथापि नानार्थसैन्धवादिशब्दानां प्रकरणाद्यनुगृहीतावेवाश्वत्वादि-प्रकारकबोधजनकत्वदर्शनेन प्रकृतेऽप्यभावान्यविरोधानां नञर्थत्वेन तस्य नानार्थत्वात् नेत्येतावन्मात्रेणैव अन्यत्वशक्तेनापि अन्यत्वप्रकारकबोधस्यैवासम्भवेन घटः पट इत्यादिसामानाधिकरण्यात् तादात्म्यप्रसक्त्याऽत्रैव नञोऽन्यत्वप्रकारकबोधजनकत्वस्य सत्त्वेन वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमित्युक्तेरुपपन्नत्वात्, पदान्तरसमभिव्याहार-मन्तरेणैव पृथक्त्ववाचकपदयोगे एव पञ्चम्या विधानान्नात्र पञ्चमीप्राप्तिरिति भावः ।

विठ्ठल०— एवं प्रौढवादेन समाधानमभिधाय व्याकरणमर्यादयाऽप्याह **अस्तु वेति**। **वाक्यप्रतिपाद्यमिति**। नञ्प्रयोगमात्रेण पृथक्त्वाप्रतीतेः घटः पटो न भवतीति वाक्यप्रयोगे तत्प्रतीतेः वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति घटः पटो न भवतीत्यत्र न पञ्चमीप्रसक्तिः।

चषकः— नन्वेवं भिन्नादियोगेऽपि उपसङ्ख्यानादेव पञ्चमी भविष्यतीति सूत्रेऽन्यग्रहणानर्थक्यमित्यरुचेराह **अस्तु वेतीति**। कतिपये व्याकर्तारः। पूर्वोक्तस्य प्रौढिवादत्वं सूचयन् वैयाकरणरीतिमाश्रित्यापि समाधानमाह। अस्तु वेतीत्यपि निबन्धान्तरीयावतरणिकाविन्यासः। **पृथक्त्ववाचीति**। समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानासमवहितसामग्र्यधीनान्वयधीगोचरान्योन्याभावोपस्थापकमित्यर्थः। **व्याख्यानादिति**। तत्सूत्रव्याकर्तृकर्तृकादित्यर्थः। अत्रैके व्याचक्षाणाः 'पृथग्वाचीत्येव प्रतीकं गृह्णानाः अन्योन्याभावरूपपृथक्त्ववद्वाचीति व्याख्याय क्वाचित्कपृथक्त्ववाचीति पाठेऽप्ययमेवार्थोऽनुसन्धेयः' इति निबध्नन्ति। **वाक्यप्रतिपाद्यमिति**। समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदनञ्पदसमव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानाधीनान्वयधीविषयः पृथक्त्वमित्यर्थः।

॥ इति 'पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां भेदः' इत्यपि न युज्यते ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वविवेकस्तैर्वक्तुमशक्यः ॥

६७ सु०— प्रतियोगिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां (तु) विवेकः स्वरूपभेदवादिना वक्तुमशक्य इति वक्ष्यामः।

परि०— यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्याद्युक्तं तच्च निराह **प्रतियोगीति**। **वक्ष्याम इति**। समयपादे 'नासतो दृष्टत्वादि'ति शून्यवादिनिरासप्रस्तावे 'स्वरूपं वस्तुनो भेद' इत्यादिव्याख्याऽवसर इति भावः।

यादु०— स्वरूपभेदस्य चाभ्यां विवेकः परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुद्वयं क्रमेण दूषयति **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेत्यादिना**। अत्र प्रतियोगिपदेन परमात्रमुपलक्षणीयम्। पृथक्त्वनिरूपके परेण प्रतियोगित्वानङ्गीकारात्। परोक्तानुवादत्वाच्चास्य। स्वरूपभेदवादिनेत्यनेनेदं सूचयति। स्वरूपभेदस्थले स्वरूपस्येव तदभिन्नभेदस्यापि न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीतेरेवेति यथा त्वयोच्यते, तथा वयमप्यन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्धर्मिस्वरूपतया तद्वदेव न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीत्योरेवेति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यामः। अतः स्वरूपभेदस्येवान्योन्याभावपृथक्त्वयोरपि परनिरूप्यत्वाभावान्न परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य ताभ्यां विवेकस्त्वया

वक्तुं शक्य इति । केचित्तु प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदस्य तदनिरूप्यधर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकारादन्योन्याभाव-पृथक्त्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य नानेन रूपेण विवेकस्त्वया वक्तुं शक्य इत्यत्राभिप्रायमाहुः ।

वं०प०— **विवेकः** पृथक्त्वान्योन्याभावाभ्यां स्वरूपभेदस्य पूर्वपक्षिणोक्तो विवेक इत्यर्थः ।

शे०वा०— तथाऽप्यन्योन्याभाववति शक्तस्यापि नञः समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहार-मन्तरेण तदनुपस्थापकतया पदान्तरसमभिव्याहृतस्यैव तदुपस्थापकत्वमित्यभिप्रायेण वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभि-धानमुपपद्यत एव । न चैवं समभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववदनुपस्थापकत्वेऽपि तद्वाचकत्वमस्त्येवेति तद्योगे समासव्यासयोः पञ्चमी स्यादेवेति वाच्यम् । पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेणान्योन्याभाववद्वाचकपदप्रयोग एव पञ्चमीविधानस्य सूत्रेऽभिप्रेततया तादृशस्यान्यादिपदस्य योगे पञ्चम्युपपत्तावपि अतादृशस्य नञो योगे पञ्चम्यप्रसङ्गोपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यात् । एवमन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भेदसाधकं निराकृत्य स्वरूपभेदस्यान्योन्या-भावपृथक्त्वाभ्यां भेदसाधकतया परोपन्यस्तहेतुं दूषयति **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेति** । उपलक्षणं चैतत् । अवधिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा प्रतियोगिपदमेव प्रतियोग्यवधिरूपमात्रपरम् । अत एव परनिरूप्यत्वविरहादित्येव प्रागुक्तमिति ध्येयम् । **स्वरूपभेदवादिना त्विति** । यद्यपि धर्मभेदवादिना परनिरूप्य-त्वानिरूप्यत्वाभ्यां भेदो वक्तुं शक्यतेऽव्यभिचरिततया तयोस्तन्मते भेदहेतुत्वात् तथाऽपि भेदस्य वस्तुस्वरूप-त्ववादिना न ताभ्यां वक्तुं शक्यः । परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वरूपविरुद्धधर्माक्रान्तयोरपि घटतत्स्वरूपभेदयोस्तेना-भेदाभ्युपगमेन तयोर्भेदासाधकत्वस्य तत्सम्मतत्वात् । अन्यथा घटतत्स्वरूपभेदयोरपि भेदप्रसङ्गेन तत्स्वरूप-भेदवादित्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न च स्वरूपभेदस्यापि प्रतियोग्यनिरूप्यतया तत्रोक्तधर्माक्रान्तत्वमेव नेति वाच्यम् । प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदतया तदनिरूप्यत्वे भेदत्वायोगात् । अन्यथा घटस्यैव भेद इति परिभाषामात्रकरण-प्रसङ्गादिति भावेन तुशब्दः । वस्तुतस्तु स्वरूपभेदस्याप्युक्तरीत्या परनिरूप्यत्वान्न तद्विरह इत्यसिद्धत्वान्न स स्वरूपवादिना वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ।

स०व्र०— **प्रतियोगिनिरूप्यत्वाभ्याम्** इत्युपलक्षणम् । अविधिनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यम् । **स्वरूपभेदवादिनेति** । भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव तदनिरूप्यधर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकारात् अन्योन्या-भावस्वरूपवदेव प्रतियोग्यनिरूप्यत्वात् तत्स्वरूपत्वमुपपन्नमित्यत आह **वक्ष्याम इति** ।

विट्ठल०— पदान्तरसमभि..................ण पृथक्त्ववाचिपदयोग एव पञ्चमीविधानात् स्वरूपभेदस्य चाभ्यां च विवेकः परनिरूप्यत्वविरहाद्विरूपत्वाच्चेत्युक्तं क्रमेण दूषयति **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेत्यादिना** । **वक्ष्याम इति** । नासतोदृष्टत्वादित्यधिकरणे स्वरूपं वस्तुनो (?)भेद इत्यादिव्याख्यानावसर इत्यर्थः ।

चषकः— उक्तदिशा पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदसाधकमपास्य स्वरूपभेदस्य पृथक्त्वान्योन्याभावनिष्ठ-प्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदद्वयानुमापकत्वेनाभिहितमपि प्रत्याख्याति **प्रतियोगीत्यादि** । किञ्चि-

न्निरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यामित्यर्थः । तेन पृथक्त्वनिरूपके प्रतियोगित्वानुपगतावपि न क्षतिः । **वक्ष्याम इति** । स्वरूपभेदस्थले स्वरूपस्येव तदभिन्नभेदस्यापि न परनिरूप्यत्वं, किन्तु तत्प्रतीत्योरेवेति वैशेषिकपरीक्षाया-मित्यादिः ।

॥ इति परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वविवेकस्तैर्वक्तुमशक्यः ॥

* * *

॥ ततश्च तत्रान्ते विधिरूपत्वस्य चोक्तन्यायपराहतत्वम् ॥

६८ सु०— विधिरूपत्वं चोक्तन्यायपराहतम्, अत एव पृथक्त्वान्योन्याभावविवेचकत्वमपि निरस्तम् ।

परि०— विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेद इत्यत आह **विधिरूपत्वं चेति** । अतद्भाव इत्यादावुक्तन्यायेनेत्यर्थः । **अत एवेति** । विधिनिषेधरूपत्वयोरतद्भाव इत्यादौ उक्तन्यायेन व्यभिचारितया भेदासाधकत्वाद्विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेद इत्यपि निरस्तमित्यर्थः । **विवेचकत्वमिति** । विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वयोरिति योज्यम् ।

यादु०— **उक्तन्यायेति** । अतद्भावोऽन्यता चेत्याद्युक्तन्यायेनाभावभेदभावेऽपि विधिरूपत्वस्योपपत्त्या अन्यथासिद्धतया पराहतमित्यर्थः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्यत्रोपलक्षणया यदभिप्रेतं पृथक्त्वे भावरूपत्व-मन्योन्याभावविवेचकमिति तदपि दूषयति **अत एवेति** । उक्तन्यायेनान्यथासिद्धत्वादेवेत्यर्थः । पृथक्त्वेऽन्योन्याभावविवेचकत्वमिति विग्रहः । भावरूपत्वस्येति शेषः ।

वं०प०— ननु मास्तु विधिरूपत्वहेतुनाऽन्यत्वस्वरूपभेदयोर्भेदः तथाऽपि विधिरूपत्वहेतुनैव पृथक्त्वान्योन्याभावयोस्तु भविष्यति भेद इत्यत आह **अत एवेति** । विधिरूपत्वस्येति शेषः ।

आनन्दः— **वक्तुन्यायपराहतमिति** । घटान्यत्वे सत्यपि विधिरूपत्वेऽघटत्वाद्भेदाभावेन व्यभिचार इत्युक्तन्यायपरिहारमित्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तन्यायपराहतत्वादेवेत्यर्थः ।

कं०रा०— **विधिरूपत्वमिति** । स्वरूपभेदस्य विधिरूपत्वेनान्योन्याभावात् द्वित्वे चैकत्वं वदता नञ्प्रयोगाविषयत्वेन विधिरूपत्वं वक्तव्यम् । तादृशविधिरूपत्वं च नान्योन्याभावाद्विवेचकं भवितुमर्हति । घटान्यत्वस्य नञ्प्रयोगाविषयत्वेन विधिरूपत्वेऽप्यघटत्वशब्दितघटान्योन्याभावापेक्षया विवेचकाभावादिति भावः ।

अत एवेति । उक्तन्यायेन विधिरूपत्वस्यान्योन्याभावविवेचकत्वासंभवादेव पृथत्त्वस्य विधिरूपत्वमन्योन्याभावाद्विवेचकमित्येतदपि परास्तमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— उक्तन्यायपराहतमिति । न अर्थस्य स्वरूपभेदा नातिरेकस्योक्तत्वादिति भावः । **विवेचकत्वमिति** । विधिरूपत्वं स्वस्य भेदे विद्यमानं स्वाश्रयमन्याभ्यां विवेचयतीति निरस्तमित्यर्थः ।

शे०वा०— विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुं दूषयति **विधीति** । विधिनिषेधरूपत्वं चेत्यर्थः । **उक्तन्यायेति** । अतद्भावोऽन्यता चेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । अघटत्वघटान्यत्वयोः सत्यपि विधिनिषेधरूपत्वे भेदाभावेन व्यभिचरितत्वान्न तस्य स्वरूपभेदान्योन्याभावयोर्भेदसाधकत्वमिति भावः । यद्यप्यत्र भेदस्यापि निषेधरूपत्वाद्विधिरूपत्वमेव नास्तीत्यसिद्धिरेव वक्तुं शक्या, स्वमते भेदस्यान्योन्याभावतया तस्य धर्मिस्वरूपत्वेनातिरिक्तत्वाभावेऽप्यभावत्वाक्षतेः । तथाऽप्युपपादनसापेक्षत्वादस्य प्रकारस्य, पूर्वमुपपादिततया उपपादननिरपेक्षव्यभिचारानिर्देशेनैव दूषणं कृतमिति ध्येयम् । पृथत्त्वमवधिनिरूप्यमन्योन्याभावस्तु प्रतियोगिनिरूप्य इति पृथत्त्वान्योन्याभावयोः भेदसाधकोपन्यासग्रन्थे उपलक्षणतयाऽभिप्रेतम् । तयोर्विधिनिषेधरूपत्वं भेदसाधकमप्यघटत्वघटान्यत्वादौ व्यभिचरितत्वान्न भेदसाधकमित्याह **अत एवेति** । अत्र विधिनिषेधरूपत्वस्येति शेषः । विधिनिषेधरूपत्वस्य पृथत्त्वान्योन्याभावयोः भेदसाधकत्वमप्यत एव निरस्तमिति सम्बन्धः ।

स०व्र०— विधिरूपत्वाच्च स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावस्य निषेधरूपत्वाच्च तयोर्भेद इत्युक्तं प्राक् तद्दूषयति **विधिरूपत्वं चेति** । विधिनिषेधरूपत्वस्याघटत्वघटान्यत्वादौ व्यभिचारेण विरोधासाधकत्वस्य प्रागुक्तत्वात्तन्न्यायेन विधिरूपत्वस्यापि घटान्यत्वे व्यभिचारेण विरोधासाधकत्वादिति भावः । **अत एवेति** । विधिरूपत्वस्योक्तरीत्या विरोधासाधकत्वादेवेत्यर्थः । विधिरूपत्वस्येति शेषः ।

विठ्ठल०— उक्तन्यायेनेति । दोषाभावो गुण इत्यत्रोक्तेन आरोग्यं गुण इत्यादौ विधिनिषेधरूपत्वेऽपि भेदाभावादिति न्यायेन पराहतमित्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तन्यायपराहतत्वादेव विधिनिषेधरूपत्वयोः पृथत्त्वान्योन्याभावविवेचकत्वमपि परास्तमित्यर्थः ।

चषकः— उक्तन्यायेति । 'अतद्भावोऽन्यता चे'त्युक्तदिशा अभावभिन्नताराहित्येऽपि विधिरूपता सङ्गच्छत इत्यप्रयोजकतया पराहतमित्यर्थः । **अत एव** = उक्तदिशा ।

।। इति विधिरूपत्वस्य चोक्तन्यायपराहतत्वम् ।।

।। इति लीलावती-किरणावल्यादावुपपादितभेदत्रिविधानां भेदस्य निरासः ।।

।। इति लीलावती-किरणावल्यादावुपपादितभेदत्रिविधानां भेदः तन्निरासश्च ।।

* * *

॥ अथ च 'अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतायां प्रमाणाभाव' परिहारे पृथक्त्वस्यान्योन्याभाववत्त्वं युक्त्याऽप्युपपादयति ॥

६९ सु०— किं चानश्व इति किमन्योन्याभावो नञर्थः, किंवा पृथक्त्वम् ॥ आद्ये कथमश्वादन्य इति विग्रहवाक्ये पञ्चमी । न च तत्र पृथक्त्वमन्यशब्दार्थ इति युक्तम्, समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थत्वात् ॥ द्वितीये पृथक्त्वस्यापि निषेधतेत्यलं पल्लवेन ।

परि०— पृथक्त्वस्य निषेधरूपतां चाह **किञ्चेति । कथमिति ।** पृथक्त्वान्योन्याभावयोरेकत्वे घटः पटात्पृथगित्यत्रेव घटो न भवति पट इत्यत्रापि पञ्चमी स्यादिति वादिनस्तव मतेऽन्योन्याभावयोगे पञ्चम्ययोगादिति भावः । **समानार्थत्वादिति ।** समानार्थप्रदर्शकवाक्यरूपत्वाद्विग्रहस्येति भावः । अत एव च 'समर्थः पदविधिरि'ति द्वितीयाध्यायाद्यपादे 'प्राक् कडारात्समास' इत्यादिसमासप्रकरणे 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिभिः पञ्चभिः सूत्रैर्नित्यसमासं विधाय 'विभाषा अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'त्यादिना विकल्पेन बहवः समासा उक्तास्सूत्रकृता । विग्रहसमासयोर्भिन्नार्थत्वे च नित्यसमासपक्षेऽपि राजपुरुष इति समासेन राज्ञः पुरुष इति विग्रहवाक्यस्य निवर्तनाप्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्मा भूद्विग्रहवाक्यस्यापि कदाचित्प्रयोगः स्यात् इत्येतदर्थं षष्ठीतत्पुरुषादिसमाससूत्रेषु विभाषापदानुवर्तनेन विकल्पेन समासं न विदध्यात् तेन समासविग्रहयोरेकार्थत्वस्यैवावगमादिति भावः । यत्तु समर्थसूत्रव्याख्यावसरे 'वावचनानर्थक्यं च । स्वभावसिद्धत्वादि'त्यादिवार्तिकभाष्यकैयटपदमञ्जरीषु समासविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वं व्युत्पाद्य सूत्रकारीयविभाषाग्रहणस्यानर्थक्यमुक्तं तदपेशलम् । विग्रहसमासयोरेकार्थत्वानुभवात् । राजपुरुषमानय राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ कार्यैक्यदर्शनाच्च ।

एतावान्भेदः । समासे पदद्वयमनन्यापेक्षस्वार्थं सत् राजविशिष्टपुरुषमभिधत्ते । विग्रहे त्वर्थान्तरापेक्षां सहते । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । न चैतावताऽर्थभेदः । प्रतिपाद्यैकत्वात् । एतावन्मात्रभेदेन समासो विग्रहस्यानिवर्तकः तर्हि विभाषावचनात्प्राग्विहितेनोपकुम्भादिसमासेनापि कुम्भस्योपेति-विग्रहवाक्यं न(नि)वर्तेत । तथा उपपदसमासेनापि कुम्भकारादिशब्देन तद्विग्रहवाक्यं न निवर्तेतेति । अत एव दशमस्याष्टमपादीयाद्यनये मीमांसकैरपि विग्रहसमासयोरेकार्थत्वमेवोपेत्य नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासः सिद्धान्तित इति ।

यादु०— न केवलं पृथक्त्वेऽन्योन्याभावभेदसाधकाभावः किन्तु तदभेदसाधकमप्यस्तीत्याह **किञ्चेति ।** किञ्चैवं गुणादिषु पृथगित्यादिव्यवहारस्य मुख्यार्थत्वसम्भवे न वृथा गौणता कल्पनीयेत्याशयेनाह **अलं पल्लवेनेति ।**

वं०प०— नञ्प्रयोगाप्रयोगाभ्यां विधिनिषेधरूपत्वं यत्र तत्रैक्याभाव इति व्याप्तेः दोषाभावो गुण इत्यत्र व्यभिचारादेव पृथक्त्वेऽन्योन्याभावविवेचकत्वमपि विधिरूपत्वस्य परास्तमित्यर्थः। **विग्रहवाक्य इति**। समास-विग्रहवाक्ययोः एकार्थत्वावश्यम्भावादनश्व इति समासवाक्येऽन्योन्याभावार्थत्वस्यावश्यकत्वेन तत्समानार्थका-श्वादन्य इति विग्रहवाक्येऽप्यन्योन्याभावार्थकत्वं वाच्यम्। तथा सत्यन्योन्याभावार्थकत्वे कथमश्वादिति पञ्चमी। घटो न भवति पट इत्यन्योन्याभावप्रयोगे पञ्चम्या दुर्दर्शनात्। यदि तत्रापि पञ्चमी तर्हि पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां पूर्वं पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्भेदोपपादनं व्याहन्येतेति भावः। ननु समासवाक्येऽन्योन्याभावोऽन्यशब्दार्थः। विग्रह-वाक्ये तु पृथक्त्वम्। तद्वाचिपदयोगे तु अर्थग्रहणपक्षे युक्ता पञ्चमीत्याशङ्क्याह **न चेति**। **तत्र** विग्रहवाक्ये। कुतो नेत्यत आह **समासेति**। समासार्थावबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति भावः। **पृथक्त्वस्यापीति**। भावरूपत्वेन प्रतीत्यस्यापीत्यर्थः। **निषेधतेति**। निषेधार्थकनञ्वाच्यता प्राप्ता, सा च विरुद्धेत्यर्थः।

आनन्दः— **समासेति**। विग्रहवाक्येऽन्यशब्दसद्भावेन तत्र पृथक्त्वमर्थश्चेत्समासे तदभावात्पृथक्त्वमर्थो न भवतीति तयोरेकार्थत्वं न स्यादित्यर्थः।

कं०रा०— **कथमिति**। अश्वादन्य इति विग्रहवाक्ये पृथक्त्ववाचिपदयोगाभावात्कथं पञ्चमीत्यर्थः। ननु तत्रान्यशब्द एव पृथक्त्ववाचीत्यत आह **न चेति**। अश्वादन्य इति विग्रहवाक्येऽन्यशब्दस्य पृथक्त्वमर्थ इति न युक्तम्। समासविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वनियमेनानश्व इति समासगतनञर्थान्योन्याभावस्यैव विग्रहवाक्य-गतान्यशब्दार्थत्वौचित्यादिति भावः। **द्वितीय इति**। अनश्व इति समासगतनञर्थः पृथक्त्वमिति द्वितीयपक्षे नञ्प्रयोगविषयत्वेन पृथक्त्वस्य निषेधरूपत्वमागतमिति न तस्य विधिरूपत्वेनान्योन्याभावाद्विवेक इति भावः।

श्रीनिधि०— अन्योन्याभावपृथक्त्वयोरभेदानङ्गीकारे अश्वादन्य इति विग्रहवाक्ये पञ्चमी न स्यात्। पञ्चम्युपपत्त्यर्थं यदि पृथक्त्वमेवान्यशब्दार्थ इति ब्रूषे तर्हि अङ्गीकृतस्तयोरभेद इत्याह **किञ्चेति**। वितर्क इति किमाक्षेपार्थत्वसूचन इति तात्पर्यार्थः।

शे०वा०— एवं पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वे परोद्भावितानि बाधकानि परिहृत्य पृथक्त्वस्यान्योन्याभावत्वं युक्त्याऽप्युपपादयति **किं चेति**। आद्येऽपि विग्रहेऽन्यशब्दः किमन्योन्याभाववद्वाची किं वा पृथक्त्ववद्वाचीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **आद्य इति**। **कथं पञ्चमीति**। पृथक्त्वस्यैवान्योन्याभावरूपत्वेऽन्योन्याभावव-द्वाचकान्यशब्दस्य पृथक्त्ववद्वाचितया तद्योगे 'अन्यारादि'ति सूत्रेण पञ्चम्युपपत्तावपि पृथक्त्वान्योन्याभावयो-र्भेदपक्षेऽन्योन्याभाववद्वाचकान्यपदयोगेऽपि पृथक्त्ववद्वाचिपदयोगाभावेन तद्योगे विहितपञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः। व्यासेऽन्यशब्दः पृथक्त्ववद्वाचीति द्वितीयपक्षमाशङ्कते **न च तत्रेति**। तथा च पृथक्त्ववाच्यन्यपदयोगात् पञ्चम्युपपत्तिरिति भावः। समासे नञोऽन्योन्याभाववदर्थत्वे विग्रहे पृथक्त्ववद्वाचकत्वमेव न सम्भवति। तथा सति समासविग्रहयोर्विभिन्नार्थत्वप्रसङ्गेन तद्भावायोगादित्याह **समासेति**। वृत्त्यर्थावबोधकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति

भावः । अस्तु तर्हि पृथक्त्ववान्नञर्थ इति द्वितीयो निरवद्यत्वात् इत्यतस्तर्हि नञर्थता पृथक्त्वस्यान्योन्याभावस्वरूपत्वे प्राप्तेऽस्मदिष्टसिद्धिरित्याह **द्वितीये त्विति** । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपत्वेन गुणत्वाऽसिद्ध्याऽन्योन्याभावमादाय गुणादिषु पृथगिति व्यवहारस्य मुख्यत्वोपपत्तेर्वृथा तद्गौणत्वकल्पनमनुपपन्नमेवेत्याशयेनाह **अलमिति** ।

स०व्र०— पल्लवः अवान्तरभेदः ।

विट्ठल०— किञ्चान्योन्याभावस्य निषेधरूपतावत्पृथक्त्वस्यापि निषेधरूपतासद्भावाद्विधिनिषेधरूपत्वाभ्याम् अन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्विवेक इत्येतदयुक्तमित्याशयेनाह **किञ्चेति** । **समासार्थत्वादिति** । समासार्थप्रदर्शकवाक्यरूपत्वाद्विग्रहवाक्यस्येति भावः । किञ्च रूपाद्रसोऽन्य इत्यत्र रसादौ पृथक्त्वासंभवेति पञ्चमीप्रयोगदर्शनेन पञ्चमीप्रयोगाप्रयोगाभ्यां पृथक्त्वान्योन्याभावयोर्विवेक इति सर्वथानुपपन्नं पञ्चमीप्रयोगस्याविशिष्टत्वादित्याद्यभिप्रेत्याह **इत्यलं पल्लवेनेति** ।

चषकः— भावरूपत्वस्याप्रयोजकत्वादेव पृथक्त्वानुयोगिकान्योन्याभावप्रतियोगिकभेदसाधकमपाकृत्य तदनुयोगिकतादात्म्यसाधकमप्यभिधत्ते **किञ्चेति** । **नञर्थः** नञः प्रवृत्तिनिमित्तम् । नञ् अन्योन्याभाववद्वाचकः पृथक्त्ववद्वाचको वेति विकल्पाशयः । **कथं पञ्चमीति** । पृथक्त्ववद्वाचकान्यपदसमभिव्याहारे पञ्चमीविधानाद्विग्रहवाक्यघटकान्यपदस्यान्योन्याभाववद्वाचकत्वादिति भावः । द्वितीये पृथक्त्ववद्वाचकताकल्पे । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपतया गुणात्मताराहित्येनान्योन्याभावमादाय रूपं रसात्पृथगित्यादिव्यवहाराणां मुख्यार्थतैव सुसम्पादेति न मन्दप्रयोजनाभाक्तार्थता कल्पनीयेत्याशयेनाह **अलं पल्लवेनेति** ।

।। इति 'अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतायां प्रमाणाभाव' परिहारे
पृथक्त्वस्यान्योन्याभाववत्त्वं युक्त्याऽप्युपपादनम् ।।

* * *

।। अथ च तत्प्रमाणाभावपरिहारेऽन्ते कल्पनागौरवादीनां दोषत्वम् ।।

७० **सु०—** सन्तु कल्पनागौरवदृष्टहान्यदृष्टकल्पनाः, ततः किमिति चेत् । तत्किं कल्पनागौरवादिकं दूषणमेव न भवति, किंवा भवति दूषणम्, किन्तु दोषोन्नायकत्वेनैवेति ।

आद्यं निराकरोति **दृष्टेति** ।

अनु०— दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ।।

इतिशब्द आद्यर्थे। तेन कल्पनागौरवं सङ्गृह्यते। **दूषणमेव** इति योजना। कुत इत्यत आह **यदेति**।

अनु०— यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम्।

यदाशब्दो यस्मादित्यर्थे। **तदधिकः** तदतिरिक्तः। **किम्** आक्षेपे। **नु** वितर्के। **वादिनामिति**। वैपरीत्यलक्षणया परिहासः, अनिष्टप्रसञ्जनार्थं वा।

एतदुक्तं भवति। यदि दृष्टहान्यादिकं न दूषणं तदाऽसिद्ध्यादिकमपि कुतो दूषणमिति वक्तव्यम्। अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति चेत्, अथ विकलाङ्गमपि कुतो न साधनम्। तथा सत्याकाशादीनामनित्यतादिकमापद्येत, तच्च प्रमाणविरुद्धमिति चेत्, स्वीकृतं तर्हि दृष्टहानादेर्दोषत्वम्।

अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्वेऽप्रामाणिकान्यनेकानि प्रसज्यन्त इति चेत्, तदिदमदृष्टकल्पनं कल्पनागौरवं च। विकलाङ्गं च साधनं चेति व्याहतमिति चेत्। कथं व्याहतम्। सकलाङ्गस्यैव साधकत्वदर्शनाद्विकलाङ्गस्य अदर्शनादिति चेत्, दृष्टहान्यादिकमेवैतत्। अथ मा भूदसिद्ध्यादिकं दूषणमिति ब्रूयात्, तदा वादित्वमेव न स्यात्, दूष्यपक्षाभावात्, तदभावे साध्यस्याप्यभावादिति।

द्वितीयस्याप्येतदेवोत्तरम्। **दृष्टहानिरिति**।

अत्र 'एतदेव दूषणम्, न तु दोषान्तरोन्नायकत्वेने'ति यथास्थित एव सम्बन्धः। (अ)तत्र हेतुमाह **यदेति**।

यदा दृष्टहान्यादिकमुद्भाव्येत, तदा ततः किमित्याकाङ्क्षायां **तदधिकः** तदुन्नेयो **दोषः** **को नु** वक्तव्यो **विद्यते** न कोऽपि। योऽप्युच्येत तस्यापि दृष्टहान्याद्यनतिरेकादिति भावः।

परि०— **अनित्यतादिकमिति**। कृतकत्वादिहेतुनेति भावः। ननु दूष्यपक्षाभावेऽपि स्थाप्यपक्षभावात्कथमवादितेत्यत आह **तदभाव इति**। दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः। **द्वितीयस्यापीति**। दोषोन्नायकत्वपक्षस्यापीत्यर्थः।

यादु०— तदतिरिक्त इति । तत्रापर्यवसित इत्यर्थः । **अनित्यताऽऽदिकमिति** । कृतकत्वादिनेति शेषः। **अप्रामाणिकान्यनेकानीति**। 'वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता। चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदि'त्याद्यनुमानैरिति शेषः। **अनतिरेकादिति**। उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः।

वं०प०— अङ्गेति । पक्षधर्मतादीत्यर्थः । **तर्हि दृष्टेति** । प्रमाणदृष्टाकाशादिनित्यताहानेरित्यर्थः । **व्याहतमिति चेदिति**। तथा च न दृष्टहानिरिति भावः। कुत इति चेत्तत्राह **दूष्येति**। वादिना ह्यसिद्ध्यादिदूषणेन परपक्षो दूषणीयः । तस्य च यद्यदूषणत्वं तर्हि दूषणोपायाभावेन दूषणीयपक्षाभाव एव प्राप्तः । ततोऽपि किम् । न हि स एव दोष इति तत्राह **तदभाव इति** । दूष्यपक्षाभाव इत्यर्थः । वादिना हि स्वपक्षः साधनीयः । तत्तदा साधनीयः यदि कश्चित्स्वपक्षविरोधी पक्षः स्यात् । न च स दूष्यः पक्ष उक्तरीत्याऽस्ति । तथा च साध्यस्य साधनीयस्य पक्षस्याभावः प्राप्तः । तथा च वादित्वं न स्यादिति युक्तमित्यर्थः । **यथास्थित एवेति** । न पूर्ववद् दूषणमेवेति व्यत्यास इत्यर्थः ।

आनन्दः— कल्पनागौरवादेः स्वरूपेण दोषत्वाभावं मन्यमानः शङ्कते **सन्त्विति** । छलप्रसङ्गपरिहाराय विकल्पेन दूषयितुमाह **तत्किमिति** । **इतिशब्द इति** । न च पूर्वकल्पनागौरवस्य मुखतो ग्रहणमिदानीं तु आदि-शब्देन ग्रहणमिति वैरुध्यं किन्निमित्तमिति वाच्यम्। कल्पनागौरवादीनां त्रयाणां दोषत्वे तारतम्याभावसूचनाय पूर्वं मुखतः कल्पनागौरवस्य ग्रहणम् । इदानीं तु दृष्टहान्यादेरिति ज्ञातव्यमिति । यथास्थितैवकारस्य विरुद्धार्थत्वादाह **दूषणमेवेति**। दृष्टहान्यादेर्नित्यदोषत्वेन कालार्थकत्वं यदाशब्दस्य न संभवतीति हेत्वर्थतया व्याख्याति **यदेति** । ननु दृष्टहान्याद्यतिरिक्तो दोषो नास्तीत्युक्ते असिद्धादेरेव सद्भावादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **स्वीकृतमिति**। आकाशानित्यत्वस्य प्रमाणदृष्टत्वादिति भावः।

कं०रा०— आकाशादीनामिति। कार्यत्वादिनेति शेषः। **विकलाङ्गस्येति**। विकलाङ्गस्य साधकत्वा-दर्शनादित्यर्थः।

श्रीनिधि०— दूष्यपक्षाभावेऽपि स्वपक्षसाधनमात्रेण वादित्वं स्यादित्यत आह **तदभाव इति**। विप्रति-पत्तेरभावाद्विप्रतिपत्तौ खलु साधनमिति भावः।

शे०वा०— ननु चोक्तरीत्या भेदत्रैविध्यस्य निरस्तत्वादुत्तरवाक्यानर्थक्यम् । न च दृष्टहान्यादेर्दोषत्व-व्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यतः सङ्गतिमाह **सन्त्विति** । ततः किमिति शङ्काग्रन्थस्योभयथा तात्पर्यसम्भवाद्विकल्पयति **तत्किमिति** । **दूषणमेवेति** । प्रतिज्ञायां हेतूक्त्यर्थं उत्तरवाक्य-मित्यतो नानर्थक्यमिति भावेन तथा अवतारयति **कुत इतीति**। कालार्थत्वस्य प्रकृतानुपयोगादाह **यदाशब्द इति**। यदाशब्दस्तु हेत्वर्थ इत्यभिधानादिति भावः । दृष्टहान्यादेरदूषणत्ववादिनं प्रति तदन्यस्य असिद्ध्यादेरदूषणत्वा-पादनेनैव चरितार्थत्वात् अधिकपदोपादानमनर्थकमित्यतस्तत्प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **तदधिक इत्यादि** ।

तत्रापर्यवसित इत्यर्थः । **किमाक्षेप इति** । उत्तरत्र परिहाराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । वादिनामित्येतत्सार्थक्याय पक्षान्तरमाह **अनिष्टेति** । कथं सर्वदोषाणां दृष्टहान्यादित्वं येन तदतिरिक्तः कोऽपि न दोष इत्याक्षेप उपपद्येतेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । अङ्गवैकल्यस्येति कर्मणि षष्ठी बोध्या । तथा चाङ्गवैकल्यं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः । अङ्गवैकल्यहेतुत्वादिति पाठः सुगमः । **अनित्यत्वादिकमिति** । कृतकत्वादिनेति शेषः । अङ्गविकलस्याप्यनुमानत्व इति पाठः । अङ्गवैकल्यस्याप्यनुमानत्व इति क्वचित्पाठः । तत्र स्वार्थे प्रत्यय इति ज्ञेयम् । **अप्रामाणिकान्यनेकानीति** । 'वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्खं सुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवे'दित्यादौ व्युत्पादितानि तुरगशृङ्गित्वादीनीत्यर्थः । दृष्टहान्यादिकम् आदिपदेनादृष्टकल्पनपरिग्रहः । **यथास्थित एव सम्बन्ध इति** । यथास्थित एव एवशब्दसम्बन्ध इत्यर्थः । **अनतिरेकादिति** । उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः।

स०व्र०— किंशब्दस्य आक्षेपार्थत्वं चेति । अङ्गवैकल्यस्येति क्वचित्पाठः । तत्र कर्मणि षष्ठी, तथा चाङ्गवैकल्यं प्रति हेतुत्वादित्यर्थ इति द्रष्टव्यम् ।

विट्ठल०— नु वितर्क इति । आक्षिप्तस्य विपर्ययपर्यवसान इत्यर्थः । तथा चैवं मूलयोजना । तदधिको दृष्टहान्याद्यतिरिक्तो दोषः । एवं वादिनां मते को नु विद्यते न कोऽपि दोषाभावे तेषां वादित्वमेव न स्यात् । यदा यस्मादेवं दृष्टहान्यादेर्दूषणत्वानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः तस्माददूषणमेवेति । दृष्टहान्यादेर्दोषत्वाभावे तदतिरिक्तदोषाभावः कुत इत्यतस्तदुपपादयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । **अनित्यतादिकमिति** । पक्षधर्मताशून्येनापि कृतकत्वादिहेतुनेति भावः ।

॥ इति तत्प्रमाणाभावपरिहारे कल्पनागौरवादीनां दोषत्वम् ॥

॥ इति 'अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मते
तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य प्रमाणाभाव'स्य परिहारः ॥

* * *

॥ अथ 'अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मतनिरासान्ते
तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य बाधकाभाव'स्य परिहारः ॥
॥ तत्रादौ सविशेषाभेदस्याङ्गीकरणीयता ॥

७१ सु०— अन्योन्याभावस्य भावस्वभावत्वे, 'धर्मधर्मिभावः', 'तच्छब्दानां सहप्रयोगः', 'कदाचिद् दृष्टेऽपि वस्तुनि तददर्शनमि'त्यादिकं न स्यादिति, तृतीयस्य प्रागुक्तमेव परिहारं स्मारयति **भावेति** ।

अनु०— भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ॥
अभिन्ना एव सङ्ग्राह्या व्यवहारप्रसिद्धये ।

भावग्रहणेन अच्चृत्वादिष्वप्ययं परिहारोऽनुसन्धेय इति दर्शयति । **भावाभावस्वरूपा** अच्चृत्वादयोऽदृश्यत्वादयश्च यद्यपि ब्रह्मणाऽभिन्ना एव, तथाऽपि धर्मधर्म्यादिव्यवहार-प्रसिद्धये **वस्तुनो** धर्मिणो **विशेषा एव** अतिशया एव सङ्ग्राह्याः, न वस्तुतन्मात्रमिति ।

इदमुक्तं भवति । अच्चृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च ब्रह्मस्वरूपत्वं तावच्छ्रुत्यादि-सिद्धम् । अस्ति च धर्मधर्म्यादिव्यवहारोऽपि प्रमितः । न चान्यतरस्यापि बाधोपपन्ना । ततस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या सविशेषाभेदोऽङ्गीकरणीयः । विशेषस्य चाभिन्नेऽपि भेदनिमित्त-व्यवहारनिर्वाहकत्वं स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैव सिद्धमिति ।

परि०— अथ बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपत्वमिति प्राग्विकल्पिततृतीयपक्षं विवृण्वन्नेव निराह **अन्योन्याभावस्येति** । **प्रागुक्तमेवेति** । जन्मादिसूत्रोक्तमेवेत्यर्थः । **बाधोपपन्नेति** । उपपन्ना बाधेत्यर्थः ।

गु०दी०— **तत्त्वं भावेनेति सूत्रितत्वात्** इत्यत्र तत्त्वं समवायस्य एकत्वं भावेन स्वभावेनेत्यर्थः । **समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेन** इत्यत्र भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वेन तदभावस्य चाभावः 'अभावाभावो भाव एवे'ति वचनात्पुनरेकत्वमेव तदिति तेन सह समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावादित्यर्थः ।

यादु०— **प्रागुक्तमिति** । जन्माधिकरणोक्तमित्यर्थः ।

वं०प०— **प्रागुक्तं** द्वितीयाधिकरणोक्तम् । **तृतीयस्येति** । बाधकसद्भावादिति तृतीयपक्षस्येत्यर्थः ।

आनन्दः— **तृतीयस्येति** । अन्योन्याभावधर्मिस्वरूपत्वे बाधकसद्भावादिति तृतीयस्येत्यर्थः ।

शे०वा०— **तृतीयस्येति** । विरोधात्, प्रमाणाभावादिति, पक्षद्वयापेक्षया बाधकसद्भावादिति प्राग्विक-ल्पिततृतीयस्येत्यर्थः । **प्रागिति** । जन्माधिकरण इत्यर्थः । **उक्तमिति** । 'अतोऽनन्तगुणं ब्रह्मे'त्यादिनेति शेषः । अदृश्यत्वाद्यभावाख्यमित्यदृश्यत्वाद्यभावधर्माणामेवेह भगवद्विशेषताया वक्तव्यत्वाद् भावाभावस्वरूपा इति भाष्ये भावग्रहणानर्थक्यमित्यत आह **भावग्रहणेनेति** । **अतिशया एवेति** । ब्रह्मणा सविशेषाभिन्ना एवेत्यर्थः । न त्वेत एव तद्विशेषा इति भ्रमितव्यम् । धर्माणामन्यत्र सविशेषाभिन्नत्वव्युत्पादनेन विशेषाभाववत्त्वसिद्धिरिति

द्रष्टव्यम् । नन्वतृत्वादीनामदृश्यत्वादीनां च कुतो ब्रह्मणा सविशेषाभिन्नत्वं, येन धर्मधर्म्यादिव्यवहारसंभव इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **श्रुत्यादिसिद्धमिति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः । **न चेति** । अगृह्यमाणविशेषतयाऽन्यतरप्राबल्याद्यनिर्णयादिति भावः । नन्वभिन्ने वस्तुनि भेदकार्यनिर्वाहकत्वं विशेषस्य कुतः प्रमाणात्सिद्धमित्यत आह **विशेषस्य चेति** । **स्वरूपग्राहकप्रमाणेनैवेति** । यथा च स्वरूपग्राहकप्रमाणेन व्यवहारनिर्वाहकत्वसिद्धिः तथा 'भेदहीने त्वपर्यायशब्दान्तरनियामकः । विशेषो नाम कथितः' इत्येतद्वाक्य-व्याख्यानावसरे एतदुक्तं भवतीत्यादिना पूर्वमेव व्युत्पादितमित्यवधेयम् ।

विट्ठल०— अथ बाधकसद्भावादन्योन्याभावस्य न धर्मिस्वरूपित्वमिति प्राग्विकल्पिततृतीयपक्षं विवृण्वन्नेव निराह **अन्योन्याभावस्येति** । **प्रागुक्तमिति** । जन्मादिसूत्रोक्तमित्यर्थः । ननु विशेषसद्भाव एव माना-भावात् तस्य भेदकार्यनिर्वाहकत्वे च मानाभावात्कथं व्यवहारनिर्वाहकमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **बाधोपपन्नेति** । बाधा उपपन्नेत्यर्थः ।

॥ इति 'अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपतायामुक्तस्य बाधकाभावस्य परिहारे सविशेषाभेदस्याङ्गीकरणीयता ॥

* * *

॥ अथ सविशेषाभेदाङ्गीकरणीयतायां विशेषमनभ्युपगच्छतां निराकरणम् ॥

॥ तत्रादौ भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

॥ तत्राप्यादौ भेदवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

७२ **सु०**— अत्रैके, गुणक्रियादीनां द्रव्येणात्यन्तभेदं समवायं चाङ्गीकृत्य व्यवहारा-नुपपादयन्तः श्रुतीनामुपासनार्थत्वं अनागन्तुकार्थत्वं वा, वदन्तो विशेषं नाभ्युपगच्छन्ति । अपरे तु, भेदाभेदाभ्यां व्यवहारनिर्वाहं पश्यन्तः केवलभेदप्रतिषेधं च श्रुतीनामर्थं ब्रुवाणा न विशेषमिच्छन्ति । अन्ये तु, अखण्डमेव ब्रह्माभ्युपगम्य धर्मधर्म्यादिव्यवहाराः सर्वे-ऽप्यविद्याऽऽरोपनिमित्ता इति मन्यमाना विशेषमवजानते ।

तत्र भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषमङ्गीकारयति **यथेति** ।

अनु०— यथैकः समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥
अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ।

स्थानेषु स्वशास्त्रप्रदेशेषु **एकः समवाय** इति **वस्तुनि भेदाभेदाविति च व्यवहर्तृभिर्यथा** ते समवायभेदाभेदा **विशेषेण** विशेषवन्तः **अङ्गीकार्याः** तथा भावाभावस्वरूपाश्चेति योजना ।

एतदुक्तं भवति । धर्मधर्मिभेदवादिना तावदेकः समवाय इति व्यवह्रियते । 'तत्त्वं भावेने'ति सूत्रितत्वात् ।

तत्र समवायस्यैकत्वं किं ततो भिन्नमुत तत्स्वरूपम् । नाद्यः, समवाये द्रव्यगुणादेरसंभवात् । द्वितीये तु कथं सहप्रयोगः, षष्ठीव्यवहारो वा; औपचारिक इति चेन्न, समवायैकत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । ततो गत्यन्तराभावात्सविशेषाभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च किं ब्रह्मणि श्रुतीनामन्यपरत्वं प्रकल्प्य भेदसमवायकल्पनया, अन्ततोऽप्यङ्गीकार्येण विशेषेणैव सर्वस्योपपत्तेः ।

समवायप्रतियोगिकभेदाभावः समवायस्यैकत्वमिति चेत्, तथाऽपि समवायस्येति षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेन तत्र विशेषस्याङ्गीकार्यत्वात् ।

यस्तु भेदवादी समवायेऽप्येकत्वसङ्ख्यामङ्गीकरोति, तेनापि समवायस्य सम्बन्धोऽङ्गीक्रियते, न वा । आद्ये किं स एव, समवायान्तरं वा । न प्रथमः, सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्बन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः । अत एव न तृतीयः, स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । न द्वितीयः, एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेः ॥

परि०— **श्रुतीनामिति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'एकमेवाद्वितीयम्' 'एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्' 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिगुणगुण्यभेदश्रुतीनामित्यर्थः । **तत्त्वंभावेनेति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातमिति गौतमसूत्रस्यार्थो वैशेषिकनये सुधायां व्यक्तः । **भेदेति** । भेदसमवाययोः कल्पनयेत्यर्थः । **समवायस्य सम्बन्ध इति** । एकत्वेन सहेति योज्यम् । न वाङ्गीक्रियत इति पक्षं निराह **अत एव न तृतीय इति** । एकत्वेन सह समवायस्य सम्बन्धाभावे नेत्यर्थः । समवायान्तरं वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** । **इत्यस्यानुपपत्तेरिति** । समवायानेकत्वस्य प्राप्तेरिति भावः ।

यादु०— **श्रुतीनामिति** । अभेदश्रुतीनामित्यर्थः । **अनागन्तुकेति** । तथा च गुणादिषु ब्रह्मधर्मभूताऽनागन्तुकसाम्येन ब्रह्माभेदव्यपदेश औपचारिक इति भावः । **तत्त्वं भावेनेति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वंभावेन सत्तया

व्याख्यातम् । यथैकैव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका तथा एकः समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तक इति वैशेषिक-सूत्रार्थः । एकत्वं भिन्नं चेत्तर्किं द्रव्यमुत गुणादीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **द्रव्यगुणादेरिति** । **सहप्रयोग इत्यादि** । एकः समवाय इत्यादि सहप्रयोगः । **समवायस्यैकत्वमिति** । षष्ठीसमासप्रयोगो वेत्यर्थः । तथा चैकः समवाय इति मूलमुपलक्षणाभिप्रायमिति भावः । **औपचारिक इति** । समवायातिरिक्तस्यैकत्वस्याभावेन षष्ठीप्रयोगो घटस्य स्वरूपमितिवदौपचारिक इत्यर्थः । **एकत्वसाधनेति** । षष्ठीप्रयोगादेरौपचारिकत्वमाश्रित्य तयोर्निर्वि-शेषाभेदसमवायभेदसाधनेनैव तदभिन्नैकत्वस्यापि सिद्धिसम्भवात्तदेकत्वसाधनाय तत्त्वंभावेनेति सूत्रनिर्माण-प्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । न हि घटसिद्ध्यनन्तरं तत्स्वरूपसाधनाय पुनः प्रेक्षावान् प्रवर्तत इति भावः । **समवाय-प्रतियोगिकेति** । तथा च समवायभिन्नस्य द्रव्यगुणादेर्भावस्याभावेऽप्यभावरूपमेकत्वं भिन्नमेव तत्राङ्गीक्रियत इत्यर्थः । **पृथगभावेनेति** । घटस्य रूपमित्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात्प्रकृते च तदसम्भवा-त्सम्बन्धिन एव सम्बन्धत्वं वाच्यम् । तच्च विशेषाभावे नोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः । **यस्त्विति** । प्राभाकर इत्यर्थः । सङ्ख्यायास्तन्मते पदार्थान्तरत्वमेव न गुणत्वमिति भावः । **सम्बन्ध इति** । एकत्वेनेति शेषः । **एकः समवाय इति** । दण्डित्वादावतिरिक्तसम्बन्धवत्येव विशिष्टप्रत्ययदर्शनेन तदभावे एकत्वविशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । **न तृतीय इति** । सम्बन्धो नेत्ययं पक्ष इत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धो नेति पक्षो द्वितीयतया प्राग्विकल्पितः तथापि सम्बन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव वा समवायान्तरं वेति पक्षद्वय-स्योक्तत्वात् तदभिप्रायेणास्य तृतीयत्वमिति द्रष्टव्यम् । **एकः समवाय इत्यस्येति** । समवायान्तराङ्गीकारे एकः समवाय इति सिद्धान्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

वं०प०— द्रव्येण ईश्वरेण । **समवायं चेति** । मेरुमन्दरवदत्यन्तभिन्नयोर्धर्मधर्मिभावव्यवहारघटनायेत्यर्थः । **श्रुतीनां** 'एवं धर्मानि'त्यादीनाम् । एवमुत्तरत्रापि । विशेषवतोऽङ्गीकार्यादित्यर्थः । **ततः** समवायात् । **सहेति** । एकः समवाय इति सहप्रयोगः समवायस्यैकत्वमित्यत्र भेदगर्भषष्ठीप्रयोग इत्यर्थः । **समवायेति** । समवायस्यैकत्वं मुख्यमित्यङ्गीकृत्य तत्साधनं महता प्रयासेन कृतं, तन्न स्यात् । न ह्यौपचारिकोऽर्थ एतावता प्रयासेन साध्यमानो दृष्ट इत्यर्थः । **तथाऽपीति** । समवायस्यैकत्वं नाम समवायप्रतियोगिकभेदाभाव इत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य पृथक्-समवायैकत्वरूपसम्बन्ध्यतिरिक्तस्य संयोगादिरूपस्याभावेन स्वरूपत्वमेवाङ्गीकार्यम् । तत्र च भेदकार्यनिर्वाहाय विशेषोऽङ्गीकार्य इति भावः । समवायस्येत्यनन्तरमेकत्वसङ्ख्यायाश्चेति शेषः । **व्यवहारेति** । एक इत्यस्यैकत्व-वानित्यर्थकत्वेन भेदसम्बन्धव्यवहारेत्यर्थः । **अत एव न तृतीय इति** । समवायैकत्वयोः सम्बन्ध एव नास्तीति तृतीयः पक्षोऽपि एकः समवाय इति सम्बन्धव्यवहारानुपपत्त्याऽयुक्त इत्यर्थः । प्रथमपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात् तृतीय इत्युक्तम् ।

ननु प्रथमतृतीयपक्षयोः समवायस्यैकत्वेऽपि स्वस्मिन् भेदघटितसम्बन्धव्यवहारनिर्वाहकत्वरूपस्वभावो-ऽङ्गीक्रियते अतो न दोष इति चेत् तत्राह **स्वनिर्वाहकेति** । अभिन्नस्य भेदकार्यकारित्वं विशेषं विना न युक्त-

मित्यर्थः । समवायस्यैकत्वसङ्ख्यया समवायान्तरमेव सम्बन्धोऽङ्गीक्रियत इति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति **न द्वितीय इति** । **एक इति** । सम्बन्धिभूतसम्बन्धभूतसमवायद्वयस्य प्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

आनन्दः— यथैकः समवायोऽपीत्युत्तरकारिकायां विशेषसमर्थनं क्रियते तन्न कर्तव्यम् । तत्र वादिविवादाभावात् । अन्यथा तैर्गुणगुण्यादिभावसमर्थनं कथं स्यादित्यतो वादिविवादं दर्शयति **अत्रैकेति** । नन्वत्यन्तभेदाङ्गीकारे हिमवद्विन्ध्ययोरिव विशेषणविशेष्यभावो न स्यात् सम्बन्धाभावात् इत्यत उक्तं **समवायं चेति** । अनागन्तुकार्थत्वं भेदः पूर्वमेव सिद्धो न त्वागन्तुक इत्यर्थः । त्वत्-श्रुतानामित्यर्थः । दार्ष्टान्तिका उक्तेः केवलं दृष्टान्ताभिधानमयुक्तमित्यतो व्याख्याति **स्थानेष्विति** । सिद्धे समवायादीनां विशेषत्वाङ्गीकारे तद्दृष्टान्तं न भावाभावस्वरूपधर्माणां विशेषत्वसमर्थनमुचितं तदेव कुत इत्यत्राह **एतदुक्तं भवतीति** । **त्वमिति** । तत्वसमवायस्य एकत्वभावेन स्वरूपेणैव व्याख्यातमित्यर्थः । **गत्यन्तरेति** । एकत्वस्य समवायस्वरूपत्वेऽपि भेदकार्यनिर्वाहविशेषातिरिक्तगत्यन्तराभावादित्यर्थः । **भेदसमवायेति** । भेदसमवाययोः कल्पनेत्यर्थः । **अत एवेति** । सम्बन्धाभावे समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । ननु तस्य स्वनिर्वाहकत्वं अङ्गीक्रियत इत्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । **एक इति** । समवायद्वयापातादित्यर्थः ।

कं०रा०— **श्रुतीनामिति** । गुणगुण्यभेदप्रतिपादकश्रुतीनामित्यर्थः । **केवलेति** । अत्यन्तभेद-प्रतिषेधमित्यर्थः । **अखण्डमिति** । निर्धर्मिकमित्यर्थः । **तत्त्वमिति** । तत्त्वं समवायस्य सर्वत्रैकत्वं नित्यत्वं च भावेन सर्वत्र सत्त्वेन व्याख्यातमिति सूत्रार्थः । **अत एवेति** । एकः समवाय इति विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरेव समवायस्यैकत्वसङ्ख्यया सम्बन्धो नेति तृतीयपक्षो न संभवतीत्यर्थः । ननु समवायस्यैकत्वसङ्ख्यया सम्बन्धा-भावेऽप्येकः समवाय इति विशिष्टव्यवहार उपपन्न एव । तस्य स्वनिर्वाहकत्वादित्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वेऽङ्गीक्रियमाणे स्वस्य निर्वाहकं स्वनिर्वाहकं स्वस्येति च कर्मणि षष्ठि । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनुशासनात् । तथा चैकस्यामेव निर्वाहणक्रियायामेकस्यैव कर्मत्वलक्षणं निर्वाह्यत्वं कर्तृत्वलक्षणं निर्वाहकत्वं चेत्युक्तं भवति । तन्निर्वाह्यत्वं निर्वाहकत्वं च परस्परं धर्मिणा क्रियया चात्यन्ताभिन्नमुत भिन्नम् । आद्ये तच्छब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गः । द्वितीये भेदस्य भेदिस्वरूपमात्रत्वे तच्छब्दपर्यायत्वप्रसङ्गात् । भेदान्तरवत्त्वे चानवस्थाप्रसङ्गात् । तस्य भेदिस्वरूपत्वमङ्गीकृत्य तच्छब्दानामपर्यायत्वमुपपादनीयमिति सविशेषत्वमेवाङ्गी-कर्तव्यमिति भावः ।

श्रीनिधि०— **अविद्यारोपनिमित्त इति** । अविद्याप्रयुक्तो यो आरोप तन्निमित्तकाः । **अत एव न तृतीय इति** । सम्बन्धो नाङ्गीक्रियत इति पक्षः । अस्य द्वितीयत्वेऽपि अवान्तरविकल्पापेक्षया तृतीयत्वमव-धेयम् । **न द्वितीय इति** । प्रथमस्य द्वितीय इत्यर्थः । **एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेरिति** । समवायबहुत्वा-ङ्गीकारादिति भावः ।

शे०वा०— **व्यवहारानिति** । धर्म्यादिव्यवहारानित्यर्थः । तथा च भेदेनैवान्यथासिद्ध्या व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेवाभावात् न तया विशेषसिद्धिरिति भावः । ननु 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण्यभेदस्यैव सिद्धत्वात् कथं भेदेन व्यवहारनिर्वाह इत्यतः स्यादेवं यदि तासां श्रुतीति वस्तुतत्वपरत्वं स्यात् । न चैतदस्तीत्याह **श्रुतीनामिति** । **केवलभेदप्रतिषेधं चेति** । आत्यन्तिकभेदप्रतिषेधमित्यर्थः । ननु भेदवादिनः स्वशास्त्रप्रदेशेष्वेकः समवाय इति व्यवहारस्यैवासिद्धेः, सिद्धत्वे वा समवायैकत्वयोर्भेदेनैव तद्व्यवहारसम्भवात् अभेदे वा घटस्य स्वरूपमित्यादिवद् औपचारिकत्वोपपत्तेर्न तद्व्यवहारानुरोधेनैकत्वस्य समवायेन सविशेषाभिन्नत्वसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **सूत्रितत्वादिति** । सप्तमाध्याये वैशेषिकेणेति शेषः । तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । 'यथैका एव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका । तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तकः' इत्युदाहृतसूत्रार्थः । एकत्वं समवायाद्भिन्नमिति पक्षेऽपि तत्किं द्रव्यं किंवा गुणः, उत कर्म; अथवा सामान्यम् आहोस्विद्विशेष इति विकल्पान्मनसि निधाय सर्वान् दूषयति **समवाय इति** । आदिपदेन कर्मसामान्यविशेषाणां सङ्ग्रहः । **सहप्रयोग इति** । एकः समवाय इति सहप्रयोग इत्यर्थः । **षष्ठीव्यवहारो वेति** । समवायस्यैकत्वमिति षष्ठीव्यवहार इत्यर्थः । इदं चैकः समवाय इति मूलं समवायस्यैकत्वमिति व्यवहारस्योपलक्षणमित्यभिप्रेत्येति ज्ञेयम् । **औपचारिक इति** । घटस्य स्वरूपमिति व्यवहारवत् एकः समवाय इति समवायस्यैकत्वमिति वा व्यवहार औपचारिक इत्यर्थः । **प्रयासवैयर्थ्यापत्तेरिति** । समवायैकत्वसाधनाय 'तत्त्वंभावेने'ति सूत्रनिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । **श्रुतीनामिति** । 'एकधैवानुद्रष्टव्यमि'त्यादिश्रुतीनामित्यर्थः । **अन्यपरत्वमिति** । उपासनार्थत्वानागन्तुकार्थत्वरूपमित्यर्थः । **सर्वस्योपपत्तेरिति** । धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्याप्युपपत्तेरित्यर्थः । एकत्वं समवायाद्भिन्नमेवास्तु । न चोक्तदोषः । अभावरूपत्वाभ्युपगमात् । तथा च समवायभिन्नस्य द्रव्यगुणादिरूपभावस्य समवायेऽसम्भवेऽप्यभावरूपस्य तस्य समवाये नासम्भव इत्यभिप्रेत्य शङ्कते **समवायेति** ।

षष्ठ्यर्थस्य पृथगभावेनेति । देवदत्तस्य दण्ड इत्यादौ सम्बन्धिव्यतिरिक्तस्यैव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात् । प्रकृते च तदसम्भवात् सम्बन्धिन एव सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धत्वं वाच्यम् । तदपि विशेषाभावे नोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । **यस्त्विति** । भेदवाद्येकदेशीत्यर्थः । सङ्ख्यायाः तन्मते पदार्थान्तरतया, गुणत्वाभावेन, समवायस्यैकत्वसङ्ख्यावत्त्वमविरुद्धमिति भावः । **सम्बन्ध इति** । एकत्वसङ्ख्ययेति भावः । **एकः समवाय इति** । दण्डीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्य सत्त्व एव विशिष्टव्यवहारदर्शनेन, तदभावे एकत्वविशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । **अत एव न तृतीय इति** । एकः समवाय इति विशिष्टव्यवहारस्य सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्बन्धसापेक्षत्वेन, तदभावे विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरेव समवायस्यैकत्वेन सम्बन्धो नेति, तृतीयोऽपि निरस्त इत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धोऽस्ति न वेति, प्राग्विकल्पितप्रकारेण सम्बन्धाभावपक्षो द्वितीयः तथाऽपि सम्बन्धास्तित्वपक्षेऽपि स एव वा, सम्बन्धान्तरं वेति, पक्षद्वयस्याभिप्रेतत्वात् तदभिप्रायेण तृतीयत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु समवायस्यैकत्वेन सह सम्बन्धाभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वाद्युज्यत

एवैकः समवाय इति व्यवहार इत्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । विशेषानङ्गीकारे एकस्यैव निर्वाह्यत्व-निर्वाहकत्वयोरयोगादिति भावः । **न द्वितीय इति** । समवायस्यैकत्वेन समवायान्तरमिति द्वितीयो नेत्यर्थः । समवायस्य त्वन्मते एकत्वादेकत्वेन सह समवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वहान्यापत्त्या अपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः।

स०व्र०— अनागन्तुकेति । गुणेषु ब्रह्मधर्मभूतानागन्तुकत्वसाम्येन ब्रह्माभेदव्यपदेश औपचारिक इति भावः । **तत्त्वंभावेनेति सूत्रितत्वादिति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वंभावेन सत्तया व्याख्यातम् । सत्तया एकत्वोपपादकन्यायेन समवायस्य एकत्वमपि व्युत्पादितप्रायमिति भावः । **सहप्रयोग**ः एकः समवाय इति सहप्रयोग इत्यर्थः । **षष्ठीव्यवहार इति** । समवायस्यैकत्वमिति षष्ठीव्यवहारो वेत्यर्थः । **षष्ठ्यर्थस्य पृथ-गभावेनेति** । देवदत्तस्य दण्ड इत्यादौ सम्बन्धिव्यतिरिक्तसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वदर्शनेन प्रकृते सम्बन्धिन एव तत्त्वे विशेषस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । **अत एव न तृतीय इति** । समवायस्यैकत्वसङ्ख्यायाः सम्बन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव समवायान्तरं वेति पक्षद्वयस्याभिप्रेतत्वात् तदभिप्रायेण तृतीयत्वं सम्बन्धो नास्तीति पक्षस्य द्रष्टव्यम् । अत एव सम्बन्धाभावादेवेत्यर्थः । **न द्वितीय इति** । समवायान्तरमिति द्वितीयो नेत्यर्थः । **एकः समवाय इत्यस्यानुपपत्तेरिति** । समवायस्यैकत्वाङ्गीकारेण समवायस्यैकत्वेन सह समवायान्तराभ्युपगमे समवायैकत्वहान्यापत्त्या अपसिद्धान्तः स्यादिति भावः ।

विठ्ठल०— अनागन्तुकार्थत्वमिति । तथा च ब्रह्मवत्तद्धर्माणामपि अनागन्तुकत्वाद्ब्रह्माभेदोक्तिरौप-चारिकीत्यर्थः । समवायिभेदाभेदानां विशेषवत्वं कुतोऽङ्गीकार्यमित्यतस्तदुपपादयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । तत्र तावत्समवायमङ्गीकुर्वतावश्यं विशेषोऽङ्गीकर्तव्य इत्याह **धर्मधर्मिभेदवादिना तावदिति** । **तत्त्वंभावेनेति** । तत्त्वं समवायस्येकत्वं सत्तया व्याख्यातं यथा एकैव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवृत्तिका तथा एक एव समवायः सर्वसमवेतबुद्धिप्रवृत्तक इति वैशेषिकसूत्रार्थः । **समवायस्यैकत्वेति** । एकत्वस्य समवायतन्मात्रत्वमङ्गीकृत्य सहप्रयोगादेरौपचारिकत्वकल्पने समवायातिरिक्तैकत्वाभावेन तत्त्वंभावेनेति तत्साधनप्रयासवैय्यर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । ननु समवायस्यैकत्वं नाम स्वप्रतियोगिकभेदाभाव एव न तु तत्स्वरूपधर्मः । अतो विशेषानङ्गीकारेऽपि न सहप्रयोगाद्यनुपपत्तिरिति भावेन शङ्कते **समवायप्रतियोगिकेति** । तथापि समवायस्येकत्वमिति हि प्रतीयते । तत्र समवायस्येति षष्ठ्यर्थः समवायैकत्वयोः सम्बन्धः । सोऽपि समवाय एव अन्यस्यायोगात् स च सम्बन्धरूपः समवायः न स्वापेक्षया पृथक् अन्यथाऽनवस्थाद्यापत्तेः । अत एकस्यैव सम्बन्धसम्बन्धिभावनिर्वाहायापि विशेषो-ऽङ्गीकार्य इति भावेन परिहरति **तथापीति** । समवाये एकत्वसङ्ख्याङ्गीकारे नैष दोष इत्यत आह **समवायस्य सम्बन्ध इति** । एकत्वेन सम्बन्ध इत्यर्थः । **सम्बन्ध्यतिरिक्तेति** । दण्डीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धेनैव विशिष्टप्रत्यय-दर्शनेन तदभावे एकत्वविशिष्टः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः । न वाऽङ्गीक्रियत इति पक्षं निराह **अत एवेति** । सम्बन्धाभावे एकः समवाय इति विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । यद्यप्ययं पक्षो द्वितीयः तथापि

सम्बन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव वा समवायान्तरं वेति पक्षद्वयस्योक्तत्वात् तद्विवक्षयास्य तृतीयत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु सम्बन्धानङ्गीकारेऽपि समवायस्य स्वनिर्वाहकतया विशिष्टव्यवहारोपपत्तिरित्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । वाह्यं वाहकमित्यपि पर्यायो भेदवान्वा स्यादित्यत्र तथा साधितत्वादिति भावः । समवायान्तरं वेति पक्षं निराह **न द्वितीय इति** ।

चषकः— **एके** नैयायिकाः । **श्रुतीनां** एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादीनाम् । **अपरे** भास्करादयः । **अन्ये** मायावादिनः । **तत्त्वंभावेनेति** । तत्त्वं समवायस्यैकत्वंभावेन सत्तया व्याख्यातम् । एकैव सत्ता यथा सार्वत्रिकसमवेतत्वोपरक्तप्रतीत्यालम्बन इति वैशेषिकयोगार्थः । भिन्नत्वकल्पेऽपि तत्किं द्रव्यं गुणादिकं वेति वितर्कद्वयमनुसन्दधान आह **द्रव्यगुणादेरिति** । **सहप्रयोग इत्यादि** । एकवाक्यघटकतयैकसमवायपदयोरेकत्वान्वयिसमवायपदयोरेकत्वान्वयिसमवायनिरूपिताधेयतार्थकषष्ठ्याश्च प्रयोगो वेत्यर्थः । **औपचारिक इति** । चैत्रस्य स्वामित्वादाविव षष्ठ्यर्थसम्बन्धहेतुभूतभेदाभावेन राहोः शिर इत्यादिवदभेदार्थक इत्यर्थः । **प्रयासेति** । सूत्रनिर्माणरूपप्रयासेत्यर्थः । **श्रुतीनाम्** एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादीनाम् । **समवायप्रतियोगिकेति** । समवायवृत्तितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । तेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकवृत्तित्वेऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नभेदाभावस्य वस्त्वन्तरसाधारण्येऽपि न क्षतिः । वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिरपि निवेशनीया । एवं सम्बन्धान्तरनिबन्धनो दोषः प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषणावच्छिन्नत्वविवक्षया निरसनीयः । **यस्तु भेदवादीति** । एतन्मते सङ्ख्यायाः पदार्थान्तरतया गुणत्वानुपगत्या समवायस्य तदाश्रयत्वं सङ्गच्छत इति भावः । **सम्बन्ध इति** । एकत्वसङ्ख्याप्रतियोगिकः समवायानुयोगिक इत्यर्थः ।

॥ इति सविशेषाभेदाङ्गीकरणीयतायां विशेषमनभ्युपगच्छतां निराकरणे भेदवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र भेदाभेदवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

७३ सु०— किं च वस्तुनि समवाय इति कथम् । न ह्यवयवावयव्यादीनां सम्बन्धोऽस्ति यत एकः समवायः । स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तम् ॥ अपि चैकस्वभाव एव समवायः । स कथमवयवादीनाधारत्वेनावयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेत्, अवयवादीनां स्वभावभेदादिति चेत्, अलं तर्हि समवायेन । अथ समवायस्यैव विचित्रस्वभावत्वं तदा सविशेषत्वमेवेति ।

भेदाभेदवादिना त्ववश्यमङ्गीकरणीयो विशेषः, परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्र तमन्तरेण अनुपपत्तेः ॥ किञ्च भेदाभेदयोरपि वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, स्वनिर्वाहकत्वे तु विशेषाङ्गीकारः । भेदे, 'वस्तुनि भेदाभेदावि'ति व्यवहारानुपपत्तिः, वस्तुना तयोः सम्बन्धाभावात् । अत्यन्ताभेदेऽपि 'वस्तुनि भेदाभेदौ' इत्याधाराधेयभावो द्विवचनं चानुपपन्नं स्यात्, वस्तुतन्मात्रत्वात् । ततश्च तन्निर्वाहार्थमवश्यमङ्गीकरणीये विशेषे तत एव ब्रह्मणि सर्वस्योपपत्तौ किं भेदाभेदाभ्युपगमेनेति ।

यथा च तन्तुपटादौ भेदाभेदाभ्युपगमस्तद्वक्ष्यामः ।

परि०— का कथन्ता इत्यत आह **न ह्यवयवेति** । **सम्बन्धः** समवायेन सहेति योज्यम् । संयोगादेरभावेऽपि समवाय एव समवायेनावयवादिवस्तुना सम्बन्धोऽस्त्विति चेत् । स किं अन्यः उतानन्योऽपि स्वनिर्वाहकः । आद्यो नेति भावेन तत्र हेतुमाह **यत इति** । अन्त्ये आह **स्वनिर्वाहकत्वे तूक्तमिति** । 'स्वनिर्वाहकत्वे पुनरि'त्यादिना निरन्तरग्रन्थ एवोक्तमुत्तरमित्यर्थः । स्वभावभेदात् स्वभावविशेषादित्यर्थः । **भेद इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना सहात्यन्तभेदेऽङ्गीकृते सतीत्यर्थः । नन्वेवं कथं सिद्धान्ते उपादानोपादेयगुणगुण्यादौ भेदाभेदाङ्गीकार इत्यत आह **यथा चेति** । **वक्ष्याम इति** । 'इतरव्यपदेशादि'त्यधिकरणे 'अंशिनोऽपि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परम् । अंशैरंशिन उच्यन्ते' इति सङ्ग्रहेणोक्तविस्तृतिपरस्य 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाभिदे'ति वैशेषिकनयानुव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

गु०दी०— **न ह्यवयवावयव्यादीनाम्** इति समवायेन अवयवावयव्यादीनां सम्बन्धो न ह्यस्तीत्यर्थः । **सम्बन्धानिरूपणात्** इत्यत्र भावाभावयोः संयोगसमवाययोरसम्भवात् स्वरूपसम्बन्धस्य च विशेषैकनिर्वाह्यत्वादित्यर्थः ।

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितन्यायसुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यादु०— समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **किञ्चेति** । **न ह्यवयवावयव्यादीनामिति** । समवायेनेति शेषः । तथा चेह कुण्डे बदराणीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धेनैव आधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात्प्रकृते तदभावात्कथं वस्तुनि समवाय इति प्रतीतिरिति भावः । **यत एक इति** । अत्र समवाय इत्यस्यावृत्त्या यत इत्यध्याहारेण च मूलं योजितमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवमुक्तन्यायेन तन्तुपटादावपि भेदाभेदा-

भावप्रसङ्ग इत्यत आह **यथा चेति** । पटादेस्तन्त्वादिना पृथगनुपलम्भादिहेतुभिरभेदः खण्डितत्वेन भेदाश्चाभ्युपगन्तव्य इति समयपादे वक्ष्याम इत्यर्थः।

वं०प०— भेदाभेदौ च वस्तुनीत्यत्र मूले वस्तुनीत्यस्य समवाय इत्यनेनाप्यन्वय इत्यभिप्रेत्याह **किञ्चेति** । **वस्तुनि** अवयवादौ । **समवाय इति** । अवयव्यादीनां समवाय इत्येवमवयव्यादिसमवायनिरूपितसम्बन्धव्यवहारः कथमित्यर्थः । कुत इत्यत आह **न हीति** । **सम्बन्धः** समवायनिरूपितः । कुतो नास्तीत्यत आह **यत इति** । तथा च समवायस्यैकत्वेन, अवयवादौ अवयव्यादिसमवायनिरूपितसम्बन्धस्य संयोगरूपस्याभावात् समवायान्तरस्यैव वाच्यत्वे सम्बन्धिसम्बन्धरूपसमवायद्वयप्राप्त्या एकः समवाय इत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । एकत्वेऽपि पूर्ववत्स्वनिर्वाहकताङ्गीकारान्न दोष इति यदि ब्रूयाः तर्हि सविशेषत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमित्युक्तमित्याह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** । **नियच्छेदिति** । तथा चैकस्य दीपादेः प्रकाशत्वदाहकत्वाद्यनेकस्वभावत्वेऽपि समवायरूपवस्तुन एकस्यैकस्वभावत्वस्यैवाङ्गीकारादवयवादेराधारत्वं वा अवयव्यादेराधारत्वमेव वा घटयेन्न तूभयम् । उभयघटनास्वभावश्च त्वयाऽङ्गीकृत इति, स न युक्त इति भावः । **अलमिति** । तथा चाधारत्वादेरवयवादिस्वभावत्वेनावयवादिस्वभावादेवाधाराधेयभावाद्युपपत्तौ किं तद्घटनाय समवायाङ्गीकारेणेत्यर्थः । **तदेति** । एकस्यानेकस्वभावत्वं विशेषं विना न युक्तमित्यर्थः । यदि चैकस्यापि दीपादेरनेकस्वभावो दृष्ट इति ब्रूयाः तदाऽपि समवायस्य विचित्रस्वभावत्वरूपधर्मस्य समवायाद्भेदे संयोगसम्बन्धायोगेन समवाये वाच्ये, तस्य धर्मिरूपसमवायाद्भेदे द्वित्वप्राप्त्या एक इत्यस्यानुपपत्तेरभेदेऽङ्गीकार्ये समवायस्य विचित्रस्वभावत्वमिति भेदव्यवहारानुपपत्तेस्तदर्थं स्वनिर्वाहकत्वेऽङ्गीकार्ये सविशेषत्वमेव प्राप्तमित्यर्थः । **तं** विशेष्यम् । ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदान्तराभ्युपगमे किलानवस्था, न चैवम् । किं नाम वस्तुनिष्ठयोरेव भेदाभेदयोर्वस्तुना भेदाभेदाविति परस्परं च भेदाभेदाविति भेदव्यवहारनिर्वाहकत्वं भविष्यति । स्वनिर्वाहकत्वाङ्गीकारादित्यत आह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति** । भेदो भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चेत्यनुवर्तते । **द्विवचनम्** । भेदाभेदाविति द्विवचनमित्यर्थः ।

नन्वेवं चेत् तन्तुपटादावप्यत्यन्ताभेदं विशेषं चाङ्गीकृत्याशेषभेदव्यवहारस्य विशेषबलादेवोपपत्तौ सत्यां, सिद्धान्ते भेदाभेदाङ्गीकारो व्यर्थ इत्यत आह **यथा चेति** ।

आनन्दः— **इति कथमिति** । इति व्यवहारः कथमित्यर्थः । कुतो न संभवतीत्यत आह **न हीति** । सम्बन्धः समवायेनेति शेषः । वस्तुनि समवाय इति समवायस्य अवयवावयव्यादेश्चाधाराधेयभावः प्रतीयते तत्र समवायस्य स्वतः कोऽपि सम्बन्धो नास्तीत्ययं व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । ननु समवायस्यावयव्यादिभिः सह समवायान्तरमेव सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह **यत इति** । अन्यथाऽपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । ननु स्वनिर्वाहक इत्यत्राह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । **उक्तमिति** । स्वविशेषमङ्गीकरणीयमित्युक्तमित्यर्थः । ननु भेदाभेदयोः प्रमाणप्रमितत्वात्प्रमाणमेव विरोधशान्तिं करिष्यतीत्यत आह **किं चेति** । अत्राह । भेदाभेदयोर्धर्मिणा परस्परं च

भेदाभेदान्तरमङ्गीक्रियते । भेद एव वा । अत्यन्ताभेदो वा । **भेदाभेदान्तरेति** । तथापि भेदाभेदौ तयोरपि धर्मिणाऽन्योन्यं च भेदाभेदान्तर एवं तयोरपीत्यनवस्थेत्यर्थः । द्वितीय आह **भेद इति** । **वस्तुनीति** । अन्यथा हिमवद्विन्ध्ययोरपि तथा व्यवहारः स्यादिति भावः । तृतीयं दूषयति **अत्यन्ताभेद इति** । **द्विवचनं चेति** । भेदाभेदाविति द्विवचनमित्यर्थः । ननु तर्हि तन्तुपटयोरप्यत्यन्ताभेद एवास्तु भेदकार्यनिर्वाहस्य विशेषेणैवोपपत्तेः तथा च तयोर्भेदार्भेदस्वीकरणं मुधेत्यत आह **(य)तथा चेति** । वक्ष्यामः । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ।

कं०रा०— अवयवादीनामिति । समवायेनेति शेषः । **स्वनिर्वाहकत्व इति** । समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वे सविशेषत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमित्युक्तमित्यर्थः । **अवयवादीनीति** । अत्रादिपदेन गुणिक्रियाव-द्व्यक्तिनित्यद्रव्याणां ग्रहणम् । अवयव्यादीनामित्यादि पदेन तु गुणक्रियाजातिविशेषाणां ग्रहणम् । **परस्परेति** । परस्परविरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकत्रावस्थानस्य स्वभावविशेषमन्तरेणानुपपत्तेरित्यर्थः । **भेद इति** । भेदाभेदयोर्वस्तुना सह भेद इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— एकस्वभाव इति । अविचित्रस्वभाव इत्यर्थः । **नियच्छेदिति** । व्यवहारमिति शेषः ।

शे०वा०— भाष्ये समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **किं चेति** । वस्तुन्यवयवावयव्यादिरूप इत्यर्थः । वस्तुनि समवाय इति प्रतीतौ किं बाधकमित्यत आह **न हीति** । अवयवावयव्यादीनां सम्बन्ध इत्यत्र समवायेन सहेति शेषः । आधाराधेयताप्रयोजकसम्बन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात् । प्रकृते चावयवावयव्यादिरूपस्य वस्तुनः समवायस्य चाधाराधेय-भावप्रयोजकसम्बन्धाभावात् न वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतीतिर्युक्तेत्यर्थः । कुतो न वस्तुसम-वाययोः सम्बन्ध इत्यतः, स किं सम्बन्धिभूतः समवाय एव वा, सम्बन्ध्यतिरिक्तं समवायान्तरं वा, नाद्यः । सम्बन्ध्यतिरिक्तसम्बन्धसद्भाव एव भूतले घट इत्याधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनेन, प्रकृते तदभावेन, वस्तुनि समवाय इत्याधाराधेयभावप्रतीत्ययोगात् । नान्त्य इत्याह **यत इति** । यतः एकः समवायोऽतो न वस्तुनः समवायेन समवायान्तरं सम्भवतीति योज्यम् । वस्तुसमवाययोः समवायान्तराङ्गीकारे समवायैकत्वभङ्गापत्त्या अपसिद्धान्त इति भावः । ननु वस्तुनः समवायेन सह सम्बन्धाभावेऽपि समवायस्य स्वनिर्वाहकत्वाद्युज्यते आधाराधेयभावप्रत्यय इत्यत आह **स्वनिर्वाहकत्व इति** । **उक्तमिति** । स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषत्व-मङ्गीकरणीयं, विशेषमन्तरेणैकस्यैव निर्वाहकत्वनिर्वाह्यत्वायोगादित्युक्तमित्यर्थः । भाष्ये **एक** इत्यस्यैक-स्वभावत्वमर्थ इत्यभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह **अपि चेति** । **एकस्वभाव इति** । अविचित्रस्वभाव इत्यर्थः । स कथमवयवादीनाधारत्वेन, अवयव्यादीनाधेयत्वेन नियच्छेदिति पाठः स्पष्टार्थः । अवयवादीनामाधारत्वेनावय-व्यादीनामाधेयत्वेनेति पाठे कर्मत्वाभिप्रायेण षष्ठ्याविति ध्येयम् ।

अलं तर्हीति । अवयवावयव्यादीनां स्वभावभेदादेवाधाराधेयभावोपपत्तेरिति भावः । **सविशेषत्वमेवेति** । विशेषमन्तरेण समवायस्य विचित्रस्वभावताया एवानिर्वाहादिति भावः । ननु धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाङ्गीकारेणैव

सर्वानुपपत्तिशमनात् किं विशेषेणेत्यत आह **परस्परेति**। ततश्च तयोरेकत्रावस्थानघटनाय भेदाभेदवादिनाऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य एवेति भावः। न च प्रतीतत्वादेवाविरोध इति किं विशेषेणेति वाच्यम्। प्रतीतिरपि कथम्भूतप्रत्ययेति चिन्तायां वस्तुस्वभावातिशयस्यैवानुसरणीयत्वात्। यद्वैतदस्वरसादेवाह **किञ्चेति**। भेदाभेदौ वस्तुना परस्परं च भिन्नाभिन्नौ उत भिन्नौ किंवाऽत्यन्ताभिन्नाविति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **भेदाभेदयोरपीति**। **वस्तुनेति**। धर्मधर्मिभ्यामित्यर्थः। **अनवस्थेति**। तयोरपि भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदौ, एवं तयोरपि भेदाभेदयोः, इत्यपर्यवसितपरम्पराश्रयणेऽनवस्थेत्यर्थः। न च भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभ्युपगमेऽपि नानवस्था प्रसज्यते उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। विशेषणप्रतीतिमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययानुपपत्त्या ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति भावः।

ननु भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेदाभेदाङ्गीकारेऽपि नानवस्था। तयोर्भेदाभेदयोर्भेदाभेदान्तराभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः इत्यतः, एवं तर्हि विशेषानभ्युपगमे स्वनिर्वाहकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् स्वनिर्वाहकत्वोपपादकत्वेनैव विशेषसिद्धेर्व्यर्थो भेदाभेदाङ्गीकार इत्याशयेनाह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति**। भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं च भेद इति, द्वितीयं प्रत्याह **भेद इति**। **व्यवहारानुपपत्तिरिति**। आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः। कुत आधाराधेयभावव्यवहारानुपपत्तिरित्यतः, सति सम्बन्धे, कुण्डबदरादौ तद्व्यवहारदर्शनात् असति च तस्मिन् मेरुमन्दरयोस्तददर्शनाद्भेदाभेदयोश्च वस्तुना सम्बन्धाभावान्न तद्व्यवहारो युज्यत इत्याह **वस्तुनेति**। तृतीयं प्रत्याह **अत्यन्ताभेद इति**। भेदाभेदयोर्वस्तुना परस्परं चात्यन्ताभेद इत्यर्थः। अत्र वस्तुना भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदादाधाराधेयभावानुपपत्तिर्भेदाभेदयोरत्यन्ताभेदाच्च भेदाभेदाविति द्विवचनानुपपत्तिरिति विवेकः। अन्यथैकस्मिन्नपि घटे आधाराधेयभावो द्विवचनं च स्यादिति भावः। **तन्निर्वाहार्थमिति**। आधाराधेयभावद्विवचननिर्वाहार्थमित्यर्थः। **सर्वस्येति**। धर्मधर्म्यादिव्यवहारस्येत्यर्थः। नन्वेवं तन्तुपटयोरप्यत्यन्ताभेदमेवाङ्गीकृत्य विशेषबलेनैव भेदकार्यनिर्वाहसम्भवाद्भेदाभेदौ न स्यातामिति कथं सिद्धान्ते तदभ्युपगम इत्यत आह **यथा चेति**। **वक्ष्याम इति**। 'अंशिनोंऽशैरभेदोऽयमंशेन तु भिदाऽभिदे'-त्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः।

स०व्र०— वस्तुनि अवयवावयव्यादिरूप इत्यर्थः। अवयवावयव्यादीनामित्यत्र समवायेन सहेति शेषः। स हि न संयोगोऽनभ्युपगमात्। समवायोऽपि स एव वा समवायान्तरं वा। आद्ये सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाभावेनैकः समवाय इति व्यवहारानुपपत्तेः। समवायान्तरं चेत् तत्राह **एकः समवाय इति**। समवायैकत्वहान्यापत्त्याऽपसिद्धान्तापातादिति भावः। **उक्तमिति**। स्वनिर्वाहकत्वे पुनः सविशेषमेवाङ्गीकरणीयमित्युक्तमित्यर्थः। अवयवादीनामित्यत्र कर्मणि षष्ठी। नन्वेवं तन्तुपटयोरप्युक्तन्यायेन भेदाभेदयोरसम्भवेन अत्यन्ताभेदमेवाङ्गीकृत्य विशेषबलेन भेदकार्यनिर्वाहोऽपि स्यात्। तथा चापसिद्धान्तः, तत्राह **यथा चेति**।

विठ्ठल०— न ह्यवयवावयव्यादीनामिति। समवायेन साकमिति शेषः। ननु संयोगादेरयोगेऽप्यवयव्यादीनां समवायेन साकं सम्बन्धः समवाय एवास्त्विति चेत् तत्र प्रष्टव्यं स किं सम्बन्धिसमवायादन्यः

उत स एव स्वनिर्वाहकः। नाद्य इत्याशयेन तत्र हेतुमाह **यत इति**। द्वितीये दूषणमाह **स्वनिर्वाहकत्वे त्विति**। **अलं तर्हीति**। अवयवादिस्वभावेनैव विशिष्टव्यवहाराद्युपपत्तेः समवायवैय्यर्थ्यं तर्हि स्यादित्यर्थः। **तदा सविशेषत्वमिति**। एकपदार्थान्त्याभि(?)भानेकस्वभावानां विशेषं विना संभावितत्वादिति भावः। नन्वेवं सति कुत्रापि सिद्धान्ते भेदाभेदाभ्युपगमो न स्यादित्यत आह **यथा चेति**। **वक्ष्याम इति**। अंशिनो हि पटाद्या ये भिन्नैरेव परस्परमित्यादौ।

चषकः— एकः समवाय इति। दण्डीत्यादिविशिष्टव्यवहारनिर्वाहकतया विशेषणविशेष्यप्रतियोग्यनुयोगिकस्य ताभ्यामतिरिच्यमानस्य सम्बन्धस्य दर्शनादिति भावः। **यथा चेति**। पटादेस्तन्त्वादिभिः पृथगनुपलम्भादिहेतुभिरभेदः खण्डितत्वेन भेदश्चाभ्युपगन्तव्य इति समयचरणेऽभिधास्याम इत्यर्थः।

॥ इति भेदाभेदवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

॥ इति सविशेषाभेदाङ्गीकरणीयतायां विशेषमनभ्युपगच्छतां निराकरणे भेदवादिना भेदाभेदवादिना च विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

* * *

॥ तन्निराकरणे चान्ते अखण्डवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

७४ सु०— अखण्डवादिनाऽपि विशेषमङ्गीकारयति **अखण्डेति**।

अनु०— अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषः

अङ्गीकार्य इति वचनविपरिणामेन सम्बध्यते।

नन्वखण्डवादिनोऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य इति व्याहतम्, अखण्डत्वं निर्विशेषत्वमित्यनर्थान्तरत्वात्; इत्यत उक्तम् **अनिच्छतोऽपीति**।

अनु०— अनिच्छतोऽप्यसौ ॥
व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः।

स्वाभ्युपगममात्रेणाखण्डवादित्वेऽपि न्यायप्राप्तत्वाद्विशेषाङ्गीकरणमिति। **असौ** पूर्वोपपादितः। अनेन पूर्वोक्तार्थस्मरणार्थत्वादस्य न पुनरुक्तिदोष इति सूचितम्।

यद्वा । यस्मिन्ननङ्गीकृते सत्यज्ञानादिपदानां पर्यायव्यर्थते स्याताम्, सत्यत्वादीनां ब्रह्मतन्मात्रत्वाङ्गीकारात् । अङ्गीकृते च तन्निवृत्तिः, तस्यापर्यायशब्दप्रवृत्तावभिन्नेऽपि निमित्तत्वात् । **असौ** इत्यङ्गीकार्यत्वहेतुसूचनम् ।

ननु ब्रह्मातिरिक्ते सत्यज्ञानानन्दादौ वाचकत्वशक्तिमतां सत्यादिपदानां लक्ष्यमेव ब्रह्माभ्युपगम्यते, तत्कथं पर्यायता, वाच्यार्थभेदसद्भावात् । मैवम् । सत्यज्ञानानन्तानन्दादीनां ब्रह्मातिरिक्तानां परेणानङ्गीकृतत्वात् । अस्ति कथञ्चित् सत्यादिकमन्यदिति चेन्न, कथञ्चित्सत्यादिकं वाच्यम्, साक्षात्सत्यादिकं तु लक्ष्यमिति वैपरीत्यस्यानुचितत्वात् । अस्तु वा कथञ्चित्पर्यायतापरिहारः, तथाऽप्येकेन पदेन लक्षितस्यैवान्येनापि लक्षणायां व्यर्थता न परिहर्तुं शक्या ।

ननु च लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि ब्रह्मण्यारोपितासत्यत्वादिधर्माणां व्यावर्त्यानां बहुलत्वात् तद्व्यावर्तकत्वेन सार्थक्यं पदानामित्यत आह **व्यावृत्त इति** । व्याख्यातचरमिदम् ।

तदेवं विशेषस्य सर्ववादिभिरङ्गीकार्यत्वात्तद्बलेन धर्मधर्म्यादिव्यवहारोपपत्तेर्युक्तम् अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मणैक्यमिति सिद्धम् ॥

परि०— पूर्वोक्तेः जन्मादिसूत्रोक्तेत्यर्थः । असावित्यस्यैतादृशबुद्धिस्थपरामर्शित्वरूपमर्थान्तरमाह **यद्वेति** । **व्याख्यातचरमिदमिति** । जन्मादिसूत्रे सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमित्यादिव्याख्यावसर इति भावः ॥

यादु०— पूर्वोपपादित इति । जन्माधिकरणे उपपादित इत्यर्थः । **व्याख्यातचरमिति** । 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथाहि । व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सत्यादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्येऽङ्गीकृते सति व्यावर्त्यानामसत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनं, न किमपि । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि व्यावर्तकसत्यत्वाद्यप्रतिपादकत्वेऽसत्त्वादिव्यावृत्तिबोधालाभेन तदर्थमसत्यत्वादिव्यावर्त्यबहुत्वोपन्यासो व्यर्थ इति भावः ।

वं०प०— अङ्गीकृते चेत्यत्र यस्मिन्नित्यनुवर्तते । **तन्निवृत्तिः** तयोः पर्यायव्यर्थतयोरित्यर्थः । तथा च यस्मिन्ननङ्गीकृते सति पर्यायव्यर्थते स्यातां, यस्मिन्नङ्गीकृते च तयोर्निवृत्तिः असावित्यन्वयः । पर्यायव्यर्थते स्यातामित्यस्योपपादकं **सत्यत्वादीनामिति** । तन्निवृत्तिरित्यस्योपपादकं **तस्येति** । **अङ्गीकार्यत्वे** विशेषस्येति ।

शेषः । **सत्यज्ञानानन्दादाविति** । सत्ताजातिमति तद्व्याप्यज्ञानत्वादिमति चेत्यर्थः । **कथञ्चित्सत्यं** व्यावहारिकं सत्यम् । **वाच्यं** मुख्यवृत्त्या प्रतिपाद्यम् । वैपरीत्यस्यानुचितत्वादित्युक्तत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् ।

आनन्दः— नन्वखण्डवादिना विशेषस्य जन्माधिकरण एव व्युत्पादितत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह **अनेनेति** । पूर्वोपपादितार्थस्य असावित्यस्य प्रयोगेनेत्यर्थः । हेतुसूचनपरतयाऽप्यसावित्येतद्व्याख्याति **यद्वेति** । तस्येत्यत्र अभिन्नेऽपीत्यस्य सम्बन्धः । **कथञ्चित्सत्यादिकमिति** । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्वरूपसत्यानङ्गीकारेऽपि सदनुवेधेन सत्सम्बन्धात्कथञ्चित्सत्यादिकमित्यर्थः । **साक्षादिति** । सदननुविरुद्धस्वरूपेणैव सत्यां साक्षात्सत्यमित्यर्थः ।

कं०रा०— **तस्येति** । विशेषस्याभिन्नेऽपि वस्तुन्यपर्यायशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वादित्यर्थः । **कथञ्चित्सत्यादिकमिति** । औषधादिकसत्यादिकमित्यर्थः । **व्याख्यातचरमिति** । व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावृत्त्यबहुत्वत इतीदं वाक्यं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्व इति जन्माधिकरणीयवाक्यव्याख्यानन्यायेन व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ॥

शे०वा०— अङ्गीकार्या इत्यस्य बहुवचनान्ततया कथमेकवचनान्तविशेषपदेन सम्बन्ध इत्यत उक्तम् **वचनविपरिणामेनेति** । विशेषानिच्छुत्वस्याखण्डवादिनि, भेदवादिनि, भेदाभेदवादिनि, च सत्त्वादत्रैव तदभिधानमनर्थकमित्यतो व्याघातपरिहारार्थं तदित्याशयेन व्याघातशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । असावित्यस्यानर्थक्यं परिहर्तुमर्थं तावदाह **पूर्वोपपादित इति** । जन्माधिकरण उपपादित इत्यर्थः । किमस्य प्रयोजनमित्यतः पौनरुक्त्यशङ्कापरिहार इत्याह **अनेनेति** । पूर्वोक्तार्थस्मारणस्यापि प्रयोजनविशेषाभावं मन्वानः प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** । **पर्यायव्यर्थत इति** । पर्यायत्वव्यर्थत्व इत्यर्थः । **अनङ्गीकृतत्वादिति** । अन्यथाऽपसिद्धान्तप्रसक्तेरिति भावः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य पारमार्थिकसत्यादेरभावेऽपि व्यावहारिकस्य तस्य सत्त्वान्नापसिद्धान्त इति शङ्कते **अस्तीति** । **अनुचितत्वादिति** । अन्यथा साक्षाद्गङ्गादेः गङ्गादिपदलक्ष्यत्वं कथञ्चिद्गङ्गादेस्तु तद्वाच्यत्वमित्यपि स्यादिति भावः । **लक्षितस्यैवान्येन लक्षणायामिति** । अधिकलक्षणायामखण्डार्थत्वभङ्गप्रसक्तेरिति भावः । **व्याख्यातचरमिति** । 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ।

७५ **स०ब्र०**— **व्याख्यातचरमिति** । तथा च 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथा हि व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सत्यादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्ये सति व्यावर्त्यानां असत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनम् । न किमपि । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि व्यावर्तकसत्यत्वादिधर्माप्रतिपादकत्वे असत्यत्वादिव्यावृत्तिबोधो न लभ्यते । अतस्तदर्थम् असत्यत्वादिव्यावर्त्यबहुत्वोपन्यासो व्यर्थ इति भावः ।

विठ्ठल०— पूर्वेति । जन्माधिकरणे उपपादित इत्यर्थः । बुद्धिस्थविशेषणविशिष्टत्वेन वाऽसाविति परामर्श इति भावेनार्थान्तरमाह **यद्वेति** । **असावितीति** । असावित्यनेन इयतोऽर्थस्य विवक्षितत्वादिति भावः । कथञ्चित्सत्यादिकमिति अविद्यारोपनिमित्तकं सत्यादिकमित्यर्थः । **व्याख्यातचरमिति** । सत्यज्ञानादिकेऽप्येवमित्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथा हि व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सति सत्यज्ञानादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्ये सति व्यावृत्त्यानामसत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनं न किमपि सत्यादिपदानां विशेषानाधायकत्वेन व्यावृत्तिबोधाजननादिति भावः । विशेषसमर्थनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयन्नुपसंहरति **तदेवमिति** ।

चषकः— पूर्वोपपादित इति । जन्मादिनये उपपादित इत्यर्थः । **व्याख्यातचरमिति** । 'सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्वे' इति प्रतीकव्याकृत्यैव व्याकृतप्रायमित्यर्थः ।

॥ इति अखण्डवादिना विशेषस्याङ्गीकारणम् ॥

॥ इति विशेषमनभ्युपगच्छतां निराकरणम् ॥

॥ इति सविशेषाभेदाङ्गीकरणीयता ॥

॥ इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मते तन्निमित्तत्वेनोक्तस्य बाधकाभावस्य परिहारः ॥

॥ इति अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपताममन्यमानानां मतस्य निरासः ॥

॥ इति अदृश्यत्वाद्यभावरूपधर्माणां भावरूपब्रह्मणा अभेदानुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ इति अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

॥ १-२-६ ॥

* * *

॥ अथ वैश्वानराधिकरणम् ॥

॥ १-२-७ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॐ ॥

॥ अथ एतदधिकरणस्य प्रकारद्वयेन पादसङ्गतिसमर्थनम् ॥

७८ **सु०—** अस्याधिकरणस्य नात्रान्तर्भावः संभवति, नामात्मकशब्दसमन्वयार्थत्वात् । नापि पूर्वत्र, लिङ्गसमन्वयस्याप्यत्र सिद्धत्वात् । न चोभयबहिर्भावः, अन्यत्र प्रसिद्धशब्दविषयत्वात् । न चावक्तव्यता, समन्वयासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्कथमित्यतो लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थितः ।

यद्वा पादद्वयार्थत्वेनैकत्र प्रवेशानुपपत्तेः पादद्वयशेषोऽयम् । अत एव पादद्वयान्ते निबन्धनमिति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरति **बहुलिङ्गेति** ।

अनु०— बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः ॥
प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ।
वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ॥

रूढा इत्यस्यैव विवरणं **प्रसिद्धैरन्यगत्वेनेति** । अन्यथा यौगिकनामपरित्यागः स्यात् । एतच्च लिङ्गानामपि विशेषणम् । **साक्षात्** मुख्यया वृत्त्या ।

परि०— पादान्तर्भावमस्यानुक्त्वा पादार्थोपसंहारो न युक्तः । तथापि पादद्वयार्थोपसंहारो व्यर्थ एवेत्यतः प्रागुक्तं शङ्कापूर्वं विवृण्वन् स्मारयति **अस्येत्यादिना** । **समन्वयासिद्धिप्रसङ्गादिति** । ननु कथमेतत् वैश्वानरनाम्नो देवतार्थत्वे अन्तर्नयन्यायेन, जडरूपभूतार्थत्वे, आकाशनयन्यायेन समन्वयसिद्धेरिति चेत्तत्राहुः । वैश्वानरनाम्नः समन्वयासिद्धीति नार्थोऽस्य वाक्यस्यापि तु आनन्दमयनयमारभ्य अदृश्यत्वनयपर्यन्तमुक्तरूढयौगिकाशेषशब्दसमन्वयासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि समन्वये लोके संव्यवहारविरोधेनान्यत्र प्रसिद्धनाम्नो रूढस्य यौगिकस्य वा कस्यापि विष्णौ समन्वयायोगादिति

सर्वाक्षेपसमाधानस्य साक्षादप्यविरोधमिति सूत्रेणात्रैव समाधानात् । अत एव समन्वयासिद्धीत्येवोक्तं न तु प्रतियोगिविशेष उपात्त इति । **समर्थित इति** । एतत्पादीयाद्यनये विषयमालोक्तिप्रस्तावे समर्थित इत्यर्थः । **इति ज्ञापयितुं पादद्वयार्थं तावदुपसंहरतीति** । एतेन वैश्वानरनयतात्पर्यमुक्त्वा पश्चादेवोपसंहारो युक्त इति चोद्यं निरस्तम् । पादान्तर्भावस्याप्यनेन ज्ञापिततया अस्य पूर्वसङ्गतत्वात् । सन्न्यायरत्नावली-नयचन्द्रिकयोस्तु वैश्वानरनयतात्पर्योक्तिपरतयैव बहुलिङ्गेत्यादि सर्वं योजितम् ।

यादु०— अन्यथेति । रूढेत्यस्याविवरणे लोकतः केवलरूढानामाकाशादिनाम्नामेव प्राप्त्याऽऽनन्दमयादिनाम्नां योगरूढानां परित्यागः स्यादित्यर्थः । **लिङ्गानामपीति** । बुद्ध्या विविक्तानामिति शेषः ।

वं०प०— विवरणकरणे निमित्तमाह **अन्यथेति** । तथा च विवरणमकृत्वा रूढनामभिर्वाच्य इत्येवोक्ते वैश्वानरादियौगिकनाम्नः समन्वयो न सिद्ध्येत् । विश्वनरसम्बन्धी वैश्वानर इति वैश्वानरशब्दस्य यौगिकत्वात् । अतोऽन्यगतत्वेन प्रसिद्धेरिति रूढशब्दार्थो विवृतः । तथा चान्यत्रप्रसिद्धनामलिङ्गात्मकोभयविधशब्दसङ्ग्रहः । तेन पादद्वयार्थोपसंहारोऽयमिति ज्ञेयम् । वैश्वानरनाम्नश्चान्यत्रप्रसिद्धत्वात् तदपि गृहीतमिति भावः । **एतच्चेति** । तथा चान्यगत्वेन प्रसिद्धबहुलिङ्गसमायुक्तैरिति बुद्ध्या विवेकेन योज्यम् ।

आनन्दः— अत्र यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमिति वाक्ये श्रुतौ वैश्वानरः किं विष्णुर्वा वैश्वानरो वेति संशये वैश्वानर इति तावत्प्राप्तं वैश्वानरश्रुतेः । न च सर्वगतत्वलिङ्गाद्वैश्वानरो विष्णुरिति वाच्यम् । लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वात् । श्रुतेर्विष्णुविषयत्वेऽग्न्यादिविषयतया लोकप्रसिद्धिबाधादिति प्राप्ते राद्धान्तितम् । अयं वैश्वानरो विष्णुरेव । अग्नाविष्ण्वोः साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्यात्मशब्देन विशेषणात् । तस्य चात्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्रेत्यादिना विष्णोरेव निरवकाशतया प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यादेश्चान्यथासिद्ध्या सावकाशत्वस्याभिव्यक्तेरित्यादि सूत्र एवोक्तत्वादिति । अत एवोक्तं न्यायविवरणे श्रुतिसाधारण्ये विशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः उभयत्र विशेषश्रुत्यादौ पुनः सावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चय इति । नन्वस्य नामसमन्वयात्मकत्वाल्लिङ्गपादेऽस्य निवेशनमयुक्तमिति आक्षिपति **अस्येति** । ननु ब्रह्मलिङ्गेत्यत्रानुव्याख्याने पादद्वयार्थोपसंहारः क्रियते । तत्रास्य पादस्य लिङ्गसमन्वयप्रतिपादकत्वात् लिङ्गात्मकशब्दोपसंहार एव युक्तः । न तु पूर्वपादार्थोपसंहार इत्यतस्तत्तात्पर्यमाह **यद्वेति** ।

कं०रा०— नापीति । अस्याधिकरणस्य प्रथमपादेऽप्यन्तर्भावो न संभवतीत्यर्थः । **लिङ्गाधिकेति** । श्रुतिर्लिङ्गाधिका परेत्यत्र यथा प्रथमपादेऽन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्रान्तःस्थत्वरूपलिङ्गसमन्वयस्य इन्द्रादिबहुनामसमन्वयलाभार्थत्वेन तस्याधिकरणस्य प्रथमपादेऽन्तर्भावः । तथा वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादित्यत्र वैश्वानरनामसमन्वयस्य पाचकत्वाद्यनेकलिङ्गसमन्वयार्थतयैतत्पादान्तर्भावः सम्भवतीत्यन्तर्भावः समर्थित इत्यर्थः ।

अन्यथेति । रूढेत्यस्यान्यगतत्वेन प्रसिद्धेरिति विवरणाकरणे रूढेत्येव ग्रहणे प्राग्व्युत्पादितसमन्वयानां यौगिकनाम्नां परित्यागः स्यादित्यर्थः । **एतच्चेति** । अन्यगतत्वेन प्रसिद्धत्वं लिङ्गानामपि विशेषणमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— पादद्वयार्थत्वेनेति । पादद्वयस्यार्थो यस्मिन् सः पादद्वयार्थः । तस्य भावस्तत्वम् । तेन बहुलिङ्गसमायुक्तैः बहुलिङ्गसमानाधिकरणैरित्यर्थः ।

शे०वा०— बहुलिङ्गसमायुक्तेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पादद्वयार्थोपसंहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यसङ्गतत्वात् । न चास्याधिकरणस्य पादान्तर्भावप्रतिपादनार्थत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । अनन्तर्भावशङ्काया एवासम्भवेन, अन्तर्भावस्याव्युत्पादनीयत्वात् । सम्भवे वा अन्तर्भावस्य पूर्वमेव समर्थनादित्यतोऽनन्तर्भावशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तमन्तर्भावप्रकारमुपदर्श्य प्रकारान्तरेणान्तर्भावव्युत्पादनार्थत्वाच्च नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेनानन्तर्भावशङ्कामाह **अस्येति** । **नामात्मकशब्देति** । वैश्वानरशब्देत्यर्थः । **लिङ्गसमन्वयस्यापीति** । पाचकत्वादिलिङ्गसमन्वयस्यापीत्यर्थः । **लिङ्गाधिकेत्यत्रान्तर्भावः समर्थित इति** । अन्यत्र प्रसिद्धवैश्वानरनामसमन्वयवत् अन्यत्र प्रसिद्धपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्वयस्याप्यत्रोक्तेर्बह्वनुग्रहस्य च न्याय्यत्वादत्रैव पादेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । **अत एवेति** । पादद्वयशेषत्वादेवेत्यर्थः । **विवरणमिति** । अतो न प्रसिद्धैरन्यगतत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमिति भावः । किं तद्विवरणेनापि प्रयोजनमित्यत आह **अन्यथेति** । रूढेत्यस्य अविवरणे हि लोकतः केवलरूढानामाकाशादिशब्दानामेव तेन प्राप्त्या योगरूढानां शब्दानां परित्यागः स्यादित्यर्थः । **लिङ्गानामपीति** । समासे उपसर्जनत्वेऽपि लिङ्गानां बुद्ध्या विवेकेनेदं मूले विशेषणमिति भावः । **मुख्यया वृत्त्येति** । लक्षणादिव्यावृत्त्यर्थं मूले साक्षात्पदमिति भावः ।

स०व्र०— शब्दाश्चतुर्विधाः । तत्रैवप्रसिद्धाः अन्यत्रप्रसिद्धाः, उभयत्रप्रसिद्धाः, अन्यत्रैवप्रसिद्धाश्चेति । तत्र, तत्रैवप्रसिद्धानां यथाऽवक्तव्यता तथा एतस्याप्यवक्तव्यतेति चतुर्थविकल्पाभिप्रायः ।

विट्ठल०— ननु वैश्वानराधिकरणमव्याख्याय ततःपूर्वमेव पादद्वयार्थोपसंहारो बहुलिङ्गसमायुक्तैरित्यनेन क्रियमाणो अनुपपन्नः अस्याधिकरणस्यात्रान्तर्भावसूचनार्थमिति चेन्न । विषयकथनावसर एवान्तर्भावस्य समर्थितत्वादित्यतः अन्तर्भावानुपपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तं स्मारयन् प्रकारान्तरेणास्य नयस्यात्र निवेशननिमित्तसूचनार्थतया अवतारयति **अस्याधिकरणस्येत्यादिना** । सन्न्यायरत्नावल्यां तु इदानीं क्रमप्राप्तत्वाद्वैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाहेत्यादिना एतन्नयतात्पर्यकथनपरतया व्याख्यातम् । नयचन्द्रिकायां तु पादद्वयार्थं निगमयति बह्वीत्युक्तम् **अन्यथेति** । एवं विवरणाकरण इत्यर्थः ।

चषकः— लिङ्गसमन्वयस्यापीति । पाचकत्वादिलिङ्गसमन्वयस्यापीत्यर्थः । **अन्तर्भावः समर्थित इति** । कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिकवैश्वानरनामसमन्वयस्येव तादृशपाचकत्वादिबहुलिङ्गसमन्वयस्यापि प्रकृतेऽभिधानाद्बह्वनुग्रहस्य च न्याय्यत्वादत्रैव पादेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । **अत एवेति** । पादद्वयशेषत्वादेवेत्यर्थः ।

तद्विवरणरूपत्वानुपगमे बाधकमभिधत्ते **अन्यथेति** । रूढेत्यस्याविवृतौ हि केवलरूढानामाकाशादिनाम्नामेव प्राप्त्या योगरूढानन्दमयादिशब्दानां परित्यागः स्यादित्यर्थः । **लिङ्गानामपीति** । लिङ्गपदस्य समासोपसर्जनत्वेऽप्यन्तर्वर्तिविभक्त्यनुसन्धानेन समानविभक्तिकतां परिकल्प्य तत्रेदं विशेषणमित्यभिहितमिति मन्तव्यम् ।

॥ इति एतदधिकरणस्य प्रकारद्वयेन पादसङ्गतिसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ एतदधिकरणस्य तात्पर्यम् ॥

७६ **सु०—** इदानीं वैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह **वैश्वानरादय इति** । **आदिशब्द-प्रयोगाद्वैश्वानरशब्दस्योपलक्षणत्वमिति** दर्शयति । **तत** इति सौत्रात्मशब्दादिकं परामृशति । **तद्वाचिनः** परमेश्वरवाचिनः ।

ननु कथं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारः, पक्षान्तरेऽप्यग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्वादिलिङ्गानां च श्रवणादित्यत आह **तानीति** ।

अनु०— तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्वा हि सर्वशः ।

तद्वाः परमेश्वरविषयाः । **हीति** तथा दृष्ट्युपदेशं हेतुमाचष्टे । **यस्मादेवं तस्मादिति** पूर्वेण वा सम्बन्धः ।

अनेन 'शब्दादिभ्य' इति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् ।

ननु कथमग्न्यादिशब्दानां विष्णुपरत्वम्, अन्यत्र रूढत्वात् । न च विष्णावपि रूढिरस्तीति वाच्यम्, बहुत्वेनान्यत्र रूढेः प्रबलत्वेनाल्पपरमेश्वररूढिबाधकत्वोपपत्तेरित्यत आह **बहुलाऽपीति** ।

अनु०— बहुलाऽप्यज्ञरूढिस्तत्प्राज्ञरूढिं न बाधते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तत् **तस्मादङ्गप्राङ्गरूढित्वादेव** **।** **आनन्दमयाधिकरणान्ते** **व्युत्पादितन्यायादिति** **वेति ॥**

परि०— आनन्दमयेति । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयादि'त्यादिनोक्तशब्दप्रवृत्तिहेतुपौष्कल्यान्यगस्वातन्त्र्यादिन्यायैः श्रुतिस्मृतिभिश्च सिद्धां प्राङ्गरूढिं न बाधत इत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

यादु०— उपलक्षणत्वमिति । अग्न्यादिशब्दोपलक्षणत्वमित्यर्थः । शिष्टं भाष्ये स्पष्टम् । **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'सा योगादेव लभ्यते' इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते, न त्वविद्वद्रूढिवत् सङ्केततुल्या ततोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ।

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वं०प०— पक्षान्तरे पूर्वपक्षे । ननु विश्वनरशब्दात् तस्येदमिति सम्बन्धार्थे अण्प्रत्यये णित्वादादिवृद्धौ वैश्वनर इति स्याद्वैश्वानर इति कथमिति चेत् । उच्यते । 'विश्वस्य वसुराटोः । मित्रे चर्षौ नरे संज्ञायाम्' । वसुराट्शब्दयोः परतो, मित्रशब्दे च परे, नरशब्दे च परे विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यात् । उदाहरणं विश्वावसुः । विश्वाराट् विश्वामित्रः विश्वानरः । तथा च विश्वानरशब्दादण्प्रत्यये विश्वानरसम्बन्धी वैश्वानर इति भवतीति ज्ञेयम् ।

॥ इति यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतवाक्यार्थविवरणे
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

आनन्दः— पक्षान्तरेऽपीति । पूर्वपक्ष इत्यर्थः । तस्मादित्यस्यार्थान्तरमाह **आनन्दमयेति** ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

कं०रा०— आनन्दमयेति । सा योगादेव लभ्यत इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते भगवद्विषयकरूढेर्महायोगसहितत्वेनेतरविषयरूढेः प्राबल्यमिति व्युत्पादितो न्यायः । तस्मादित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतिचरणतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
श्रीमद् रामचन्द्रयतिना कृतायां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

श्रीनिधि०— पूर्वेण वा सम्बन्ध इति । पूर्वे पूर्वं वैश्वानरादयः ते शब्दास्तत्प्रकरणगताश्च शब्दास्तद्वादिनः भगवद्वाचिनः । **तानि लिङ्गानि** तत्प्रकरणगतानि लिङ्गानि । तन्निष्ठानि हीति । साक्षात्प्रकरणनिष्ठस्य शब्दस्य यन्निष्ठत्वं तत्समानाधिकरणानामपि तन्निष्ठत्वमिति प्रसिद्धिद्योतकः इति व्याख्यानमभिप्रेतम् । इदानीं तु तानि होमाधिकरणत्वादीनि लिङ्गानि । ते अग्न्यादयः शब्दाः तद्विषयाः यतः = यस्मात् वैश्वानरादयः शब्दास्तद्वाचिन इति सम्बन्ध इति भावः । अकर्तरि च कारक इति ज्ञापकादिति पर्युदासत्वेन नञ् इव युक्तावन्यत्र सदृशेऽर्थे तथान्याधिगतिरिति न्यायेन सदृशस्य कारकस्यैव प्राप्तौ कारकग्रहणं व्यर्थम् । प्रतिषेधे तु विशेषनिषेधस्य सामान्यविधिमन्तरानुपपत्तेः सार्थकं कारकग्रहणमित्याशयः ।

नरसिंहो नृसिंहार्यवर्यवन्दितपद्वयः ।
सर्वविघ्नौघतूलार्दिं दग्ध्वा हरतु मे न(ह)रम् ॥

इति प्रथमे द्वितीयः पादः ॥

शे०वा०— उपलक्षणत्वमिति । समानन्यायाग्न्यादिशब्दान्तरोपलक्षणत्वमित्यर्थः । आत्मशब्दादिकमित्यादिपदेन समाख्यारूपद्वितीयसूत्रोक्तसाधकस्य परामर्शः । **पक्षान्तर इति** । तेजोभूतादावित्यर्थः । **यस्मादेवमित्यादि** । अग्न्यादिशब्दानां होमाधिकरणत्वादिलिङ्गानां च परमेश्वरविषयत्वेन पक्षान्तरे साधकाभावाद्युक्तं वैश्वानरस्य विष्णुत्वनिर्धारणमिति पूर्वेण वा हिशब्दस्य सम्बन्ध इत्यर्थः । तानि लिङ्गानीत्यादेरभाष्यत्वशङ्कां परिहरति **अनेनेति** । **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । 'सा योगादेव लभ्यत' इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते सा विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते न त्वविद्वद्रूढिवत्सङ्केततुल्या अतोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ।

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीणां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स०व्र०— आनन्दमयाधिकरणान्त इति । 'बहुलातिप्रयोगतः । रूढमित्येव साध्यं स्यात् रूढिर्हि द्विविधा मता । अविद्वद्विद्वदास्यैव मुख्या हि विदुषा तु सा' इत्यत्रानन्दमयाधिकरणान्ते भगवतीन्द्रादिशब्दानामपि विद्वत्सम्बन्धिनो बहुलातिप्रयोगस्य सत्त्वेन भगवत्येव बहुला रूढिर्नान्यत्रेति व्युत्पादितन्यायादित्यर्थः ।

॥ इति श्रीसुधाटिप्पणिकायां श्रीमत्सत्यव्रततीर्थविरचितायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

विट्ठल०— उपलक्षणत्वमिति । सजातीयाग्न्यादिशब्दानामिति शेषः । **आत्मशब्दादिक**मित्यनेन 'अहं वैश्वानरः' इत्यादि स्मृतिसमाख्याग्रहणम् । पक्षान्तरे पूर्वपक्षे आनन्दमयाधिकरणान्त इति शब्दप्रवृत्ति-हेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् 'अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथे'त्यादिना व्युत्पादितन्यायादित्यर्थः । विद्वद्रूढिर्वैदिका स्यादित्यादेरिति वा ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां गूढवाक्यार्थविवृतौ
पर्याप्तः प्रथमेऽध्याये द्वितीयश्चरणः शुभः ॥
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चषकः— आनन्दमयाधिकरणान्त इति । 'सा योगादेव लभ्यते' इत्यानन्दमयनयान्ते सा विद्वद्रूढिः योगमविहायैव लभ्यते न त्वविद्वद्रूढिवत्सङ्केततुल्याऽतोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ।

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
मदीयपरिचर्यां लेशेन वृणुतादलम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणश्रीसत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रगालवपुरीश्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन
कृष्णशर्मणा रचितायां श्रीमन्न्यायसुधाचषकनाम्न्यां व्याख्यायां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ इति एतदधिकरणस्य तात्पर्यम् ॥

॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

॥ १-२-७ ॥

* * *

॥ अथ पादान्त्यमङ्गलाचरणम् ॥

७७ सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।

कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
॥ १-२ ॥

॥ इति पादान्त्यमङ्गलाचरणम् ॥

* * *

इति
श्रीमद्बादरायणविरचितानां वेदार्थनिर्णायकानां श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणां
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य द्वितीयव्याख्यानस्य श्रीमदनुव्याख्यानस्य
श्रीजयतीर्थविरचितायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ टीकायां श्रीमन्न्यायसुधायां
परिमळाद्युपेतायां
प्रथमाध्याये द्वितीयपादः संपूर्णः ॥

अनेन कर्मणा एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः
समस्तगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतसीतापतिश्रीमन्मूलरामचन्द्रः
प्रीयताम् ।
प्रीतो भवतु ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुध्याऽत्मना वाऽनुसृतःस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ अथ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥

॥ १-३-१ ॥

॥ ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ एतत्पादप्रतिपाद्यार्थप्रदर्शनम् ॥

(॥ तत्र चान्यत्र चेत्युभयत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानां नामात्मकानां च शब्दानां मुख्यवृत्त्या विष्णौ समन्वयप्रदर्शनम् ॥)

१ **सु०—** भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धये तृतीयपादप्रतिपाद्यमर्थं दर्शयति **तत्रेति** ।

अनु०— तत्रान्यत्र प्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः ।
विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः ॥

हरिः सूत्रकारः **अत्र** पादे लिङ्गानां नाम्नां च **स्वस्मिन्वृत्तिं वक्ति** । ननु पूर्वेण पादद्वयेन उक्ता सेत्यत उक्तम् **पुनरिति** । (ननु) तर्हि वैयर्थ्यमित्यत उक्तम्, '**तत्र** हरौ, **अन्यत्र** च तस्मात्, **प्रसिद्धानामिति**'; पूर्वत्र त्वन्यत्रप्रसिद्धानामित्युक्तमेव । 'परमेश्वरे प्रसिद्धानि चेल्लिङ्गनामानि किं समन्वयप्रतिपादनेन, सिद्धत्वादि'त्यत उक्तम् **स्वस्मिन्नेवेति**, अन्य-

योगव्यवच्छेदः प्रयोजनमिति भावः । तत्किमन्यत्र शब्दवृत्तिरेव नास्ति, न नास्ति, किन्तु मुख्यतः परमेश्वरे अन्यत्र त्वमुख्येत्युक्तम् **मुख्यत इति** । एवं सत्यन्यत्र लक्षणादिकमेव प्राप्तमित्यत उक्तम् **विशेषादिति** । परममुख्या वृत्तिरीश्वरे अन्यत्र मुख्यादीति ।

एतदुक्तं भवति । ये शब्दाः लोकदृष्ट्या अन्यत्र शक्तिमन्तः तेषां वेदवाक्येष्वन्यपरत्वे प्राप्ते शक्तितात्पर्याभ्यां भगवदेकनिष्ठत्वं पादद्वयेन प्रतिपादितम् । अत्र तूभयत्र शक्तिमत्तया लोकप्रसिद्धानामन्यत्र तात्पर्ये प्राप्ते, भगवत्येव शक्तितात्पर्ये प्रतिपाद्येते इति ।

यद्यपि प्राधान्यक्रमानुरोधेन नामलिङ्गानामिति वक्तव्यम् । तथाऽप्युत्तरप्रतिपादनानुसारेण लिङ्गनाम्नामित्यभिहितम् ।

परि०— भिन्नवाक्यत्वादीति । पूर्वोत्तरपादैरस्य पादस्येति योज्यम् । स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धिः आदिपदार्थः । तयोरर्थभेदाभेदनिमित्तत्वस्य अन्तरधिकरणे 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति जैमिनिसूत्रोदाहरणेन व्यक्तीकृतत्वादिति भावः । अन्यत्रेत्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वादाह **अन्यत्र तस्मादिति** । तावता कथमर्थभेद इत्यत्र आह **पूर्वत्रेति** । पूर्वपादद्वय इत्यर्थः । उत्तरपादे तु वक्ष्यामः, इति भावः । मूले समन्वयापेक्षयैव पुनःशब्दो नोभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयापेक्षयेति भावः । शब्दवृत्तिरेव नास्ति किमिति प्रश्नस्योत्तरं 'न नास्ती'ति । तावता कथं व्यर्थतापरिहारः पूर्वपादद्वयादर्थभेदश्च, भगवदेकनिष्ठत्वोक्तेरुभयत्र साम्यादित्यतो व्यनक्ति **एतदुक्तमिति** । **अन्यत्र तात्पर्ये प्राप्त इति** । 'वेदवाक्येष्वि'त्यनुषङ्गः । पूर्वपक्षन्यायैरिति भावः । **भगवत्येव शक्तितात्पर्ये इति** । द्युभ्वाद्यायतनं तत्त्वित्यादिसावधारणप्रतिज्ञांशेन शक्तेः, हेत्वंशेन तात्पर्यस्य, लाभात्, हेत्वंशेन बाधाभावे सति शक्तेरपि लाभाद्वेति भावः । **उत्तरेति** । प्रथमाधिकरणे लिङ्गस्य भूमादिनयेषु नाम्नः समन्वयादुत्तरप्रतिपादनेत्युक्तम् ।

यादु०— भिन्नवाक्यत्वादीति । अस्य पादस्य पूर्वोत्तरपादभेदसिद्धये स्वस्मिन्नेकवाक्यतासिद्धये चेत्यर्थः । उभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन पादभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वं च सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— अन्यत्रैवेत्यस्यावधिं पूरयति । **तस्मादिति** । हरेः सकाशादित्यर्थः । **विशेषादिति** । **विशेषः** प्रभेदः । मुख्यवृत्तावपि प्रभेदाङ्गीकारादित्यर्थः । विशेषमेव दर्शयति **परमेति** । **अन्यत्र त्विति** ।

न चान्यत्र त्वमुख्येत्युक्तमित्यनेन विरोधः। परममुख्यवृत्तिर्नास्तीत्यर्थकरणेनाविरोधादिति ध्येयम्। **प्राधान्येति**। लिङ्गात्मकयौगिकशब्दापेक्षया नामात्मकरूढशब्दानां शीघ्रमर्थोपस्थापकत्वेन प्राधान्यमित्यर्थः। **उत्तरेति**। आद्याधिकरणे द्युभ्वाद्यायतनत्वरूपलिङ्गसमन्वयप्रतिपादनादित्यर्थः।

आनन्दः— न च तत्रान्यत्रप्रसिद्धानामित्यनेन पादप्रतिपाद्यार्थप्रदर्शनमुक्तं प्रतिपाद्यार्थज्ञानस्य निरूपणेनैव संभवादित्यत आह **भिन्नवाक्यत्वादीति**। पूर्वपादद्वयेन उत्तरपादेनेत्यर्थः। आदिपादेन स्वस्मिन्नैकवाक्यताया-श्चेत्यस्य परिग्रहः। नन्वेतेषां पूर्वपादद्वये समन्वय उक्त इत्यत्राह **पूर्वत्र त्विति**। इह च तत्रान्यत्रप्रसिद्धाना-मित्युक्तमिति भावः। मुख्यत इत्यनेन निर्वर्त्यशङ्कां दर्शयति **तत्किमिति**। परिहरति **न नास्तीति**। **मुख्यादी**त्यत्रादिपदेन कल्पनोपदेशादीत्यत्र वक्ष्यमाणसप्तवृत्तिपरिग्रहः। कथमेतावता भिन्नवाक्यता सिद्धेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति**। **लोकप्रसिद्धानामि**त्युपलक्षणं श्रुतिलिङ्गादिभिरुभयत्रप्रसिद्धानामित्यपि द्रष्टव्यम्।

कं०रा०— **भिन्नवाक्यत्वादीति**। तृतीयपादस्य पूर्वपादाद्भिन्नवाक्यत्वस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धय इत्यर्थः। **सेति**। लिङ्गानां नाम्नां च स्वस्मिन्वृत्तिरित्यर्थः। **तर्हीति**। पुनर्वक्ति चेदित्यर्थः। अन्यत्रेत्यस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायामाह **तस्मादिति**। हरेरित्यर्थः। **सिद्धत्वादिति**। समन्वयस्येति शेषः। **प्रयोजनमिति**। उभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादनस्येति शेषः। **प्राधान्येति**। प्राधान्यानुरोधेन प्रक्रमानुरोधेन चेत्यर्थः। **उत्तरेति**। 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि'ति द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गसमन्वयस्य प्रथमं प्रतिपादनात् तदनुसारेण लिङ्गनाम्ना-मित्युक्तमित्यर्थः।

श्रीनिधि०— **प्राधान्यक्रमानुरोधेनेति**। अविलम्बेन धर्म्यवस्थापकत्वेन नामात्मकानां प्राधान्यादिति भावः। आनन्दमयाधिकरणान्ते व्युत्पादितन्यायादिति विद्वद्रूढिर्योगमविहायैव वर्तते। अतो बलवतीत्युक्त-न्यायादित्यर्थः। **उत्तरप्रतिपादनानुसारेणेति**। द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादिति लिङ्गसमन्वयप्रतिपादनानुसारेणेत्यर्थः।

शे०वा०—

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात्।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा॥ १॥

सप्रयोजनत्वेन पादप्रतिपाद्यस्यावश्यं दर्शनीयत्वान्न तत्प्रदर्शनपरोत्तरभाष्यानर्थक्यमित्याशयेन तत्परतया भाष्यं योजयति **भिन्नवाक्यत्वेति**। तृतीयपादस्य पूर्वोत्तरपादाभ्यां भिन्नवाक्यत्वस्य सिद्धय इत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्। स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वसिद्धय इत्यपि द्रष्टव्यम्। क्वचित् भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धय इत्यपि पाठः। तत्रादि-शब्दस्यैवायमर्थो बोध्यः। कर्मधारयभ्रान्तिं वारयति **लिङ्गानां नाम्नां चेति**। **पादद्वयेनेति**। आद्येन पादेन नाम्नां, द्वितीयेन लिङ्गानां च स्वस्मिन् वृत्तिरुक्तेत्यर्थः। अन्यत्रेत्यत्र तत्रेत्युक्तस्य हरेरेव योग्यतया प्रतियोगितया सम्बन्ध

इत्याह **तस्मादिति** । **तत्र** हरौ, तस्माद्धरेरन्यत्र च प्रसिद्धानामिति सम्बन्धः । कथमेतावताऽपि वैयर्थ्यपरिहार इत्यतः पूर्वपादद्वयेऽन्यत्रप्रसिद्धनामलिङ्गसमन्वयसमर्थनेऽप्युभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गसमन्वयस्यासमर्थनान्न वैयर्थ्यमिति भावेनाह **पूर्वत्र त्विति** । **उक्तमेवेति** । 'तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयम् । शब्दानां प्रथमे पादे' इत्यादिनेति शेषः । **तत्किमिति** । तथा सति शब्दप्रयोग एवान्यत्र न स्यादिति भावः । **नेति** । तथा च युक्तोऽन्यत्रापि प्रयोग इति भावः । **इत्युक्तं मुख्यत इतीति** । इत्याशयेन मुख्यत इत्युक्तमित्यर्थः । **एवं सतीति** । अन्यत्रामुख्यत्व इत्यर्थः । **लक्षणादिकमेवेति** । अन्यथाऽन्यत्रापि मुख्यत्वप्रसङ्गेनोक्तव्यवस्थाऽयोगादिति भावः । 'परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता । उपलक्षणा च गौणी चे'त्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण विशेषादित्यस्य तात्पर्यमाह **परममुख्येति** । **प्राधान्यक्रमानुरोधेनेति** । यथा लिङ्गापेक्षया नाम्नां प्राधान्यं, तथोक्तमानन्दमयाधिकरण इति ज्ञेयम् । **उत्तरप्रतिपादनेति** । द्युभ्वाद्यायतनमिति सर्वाधारत्वलिङ्गस्यैवैतत्पादे प्रथमं समन्वितत्वादित्यर्थः ॥

वा०र०— **सप्रयोजनत्वेनेति** । पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनस्येति पूरणीयम् । पादप्रतिपाद्यस्येत्यादिनोत्तरेण तथा बुद्ध्या विवेकेन लभ्यत इति ज्ञेयम् । **पूर्वोत्तरपादाभ्यामिति** । पूर्वोत्तरत्वरूपावच्छेदकपुरस्कारेण प्रतियोगिद्वित्वप्रतिपादनस्यैवोपयुक्तत्वाभिप्रायेण टीकान्तरे पूर्वोत्तरपादैरित्युक्तावपीह टीकायां द्विवचनमिति ज्ञेयम् । नामलिङ्गभेदस्यानन्दमयनये प्रतिपादनेन लिङ्गान्येव नामानीति प्रतीत्यनुदय इत्यत आह **भ्रान्तिमिति** । **हरेरेवेति** । हरेरेव प्रतियोगितया सम्बन्ध इति सम्बन्धः । तत्र हेतुर्योग्यतयेति भाष्यव्याख्यानायान्यत्रेत्यनन्तरं तस्मादिति पूरणस्य मूले कृतत्वेऽप्याकाङ्क्षाक्रमेण पदयोजनया विवक्षितार्थ इत्याशयेनाह **तत्र हरावित्यादि** । तस्मादित्यस्य व्याख्यानं **हरेरिति** । **अन्यत्रप्रसिद्धनामलिङ्गेति** । प्रथमे अन्यत्रप्रसिद्धनाम्नां द्वितीये अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गानामिति योज्यम् । **अन्यथेति** । लक्षणादिव्यतिरिक्तवृत्तेर्मुख्यवृत्तित्वादित्याशयः । **उत्तरानुव्याख्यानानुसारेणेति** आनुमानिकपादीयत्वमुत्तरपदार्थः । ननूत्तरग्रन्थपर्यालोचनया सर्वथान्यत्रवृत्त्यनङ्गीकारे कर्मालोपप्रसङ्गरूपबाधकवशेन अमुख्यवृत्ते कर्मादिपरवाक्ये देवतादावङ्गीकर्तव्यत्वस्य प्रतीयमानतया 'भूतं भूताभिमानी च तद्देह' इत्यानन्दमयाधिकरणीयानुव्याख्यानमूले आकाशादिशब्दानां विष्णुमात्रपरत्वे भूतादिसृष्टेरप्रामाणिकत्वप्रसङ्गवारणाय मुख्यतायां तारतम्यमाश्रित्य भूतादिपरत्वस्यापि स्वीकार इत्यादि प्रमेयस्य प्रतिपादिततया तात्पर्यालोचनया च विष्णुमात्रपरत्वे यत्रान्यासिद्ध्यादिबाधकं तद्वाक्यगततच्छब्दानामप्यपरत्वेऽपि यत्र बाधकाभावस्तत्र विष्णुमात्रपरत्वेऽपि नार्थान्तरपरत्वमावश्यकमिति । तत्र मुख्यत्वविचार अनाश्यक इति सिद्ध्या प्रकृते च समन्वीयमानयस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यगतद्युभ्वाद्यायतनत्वादिशब्दस्यान्यत्रापि वृत्त्यभावेन तस्य परमात्ममात्रपरस्य मुख्यत्वोक्तेर्निर्मूलत्वात् न हि परेणान्यत्र लक्षणादिप्रसङ्ग इति शङ्कावाक्यविशेषस्य भगवत्परत्वे कर्तुं शक्यते न वा तत्परिहारायान्यत्र तत्परत्वेऽपि प्रकृते तत्परत्वाभावाददोष इत्येतावतैव सामञ्जस्ये वृथा मुख्यत्वपर्यन्तधावनं युक्तम् । चतुर्थपादीयशब्देषु पुनस्तथा वृत्तिविचारो युज्यते । तच्छब्देष्वन्यत्रापि वृत्तिसद्भावादिति चेत्सत्यम् । चतुर्थपादे ब्रह्मणि परममुख्यता । अन्यत्र तु मुख्यतेत्यादि विचार आवश्यक एव । अत्र पादत्रये तु आनन्दमयादिशब्दानां परमात्मनीवान्यत्र वृत्त्यभावेऽपि पूर्वपक्ष्युक्तलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धपराकरणाय

तद्बाधकतया विद्वद्रूढ्याद्युपादानेन तादृशरूढ्यादिना प्रतिपादितस्यैव मुख्यार्थत्वेनान्यस्य चातथाविधस्या-मुख्यार्थमेवेति तत्प्रतिपादनं वाक्यान्तरे न स्यादेवेति शङ्कायां अस्त्वपरममुख्यतया वाक्यान्तरे तस्य प्रतिपाद्यता तदनङ्गीकारे तदसिद्धिरूपबाधकसद्भावात् । अत्र पुस्तछब्दानां विष्णुमात्रपरत्वे बाधकाभावेन परममुख्यवृत्त्या विष्णोरेव प्रतिपाद्यत्वं तावता अत्रार्थान्तरस्य प्रतिपाद्यत्वाभावेन तन्निरासेऽपि वाक्यान्तरेऽपि मुख्यमात्रवृत्त्या तत्प्रतिपादनाङ्गीकारेऽपि दोषाभावात् पूर्वपक्षिणा अन्यत्रप्रसिद्धापूर्वपक्षिताः तस्याश्चात्र बाधके नापवादेऽभिहिते तर्हि अमुख्यत्वादेव अन्यत्रप्रवृत्तिरेव न स्यादिति शङ्कायां वाक्यान्तरे अस्तु ययाकयाचिद्वृत्त्या अन्यपरता । प्रकृतवाक्येषु तत्परत्वाभावमात्रेण कृतार्थतेत्याशयेन वृत्तिविचारः कृत इत्यादिकं विवेचनीयम् । अत एव चन्द्रिकायामानन्दमयाधिकरणे 'न हि गुहां प्रविष्टावि'त्यादिषु द्विवचनं तद्युक्तवाक्यं वा परममुख्यवृत्त्याप्यन्यपरम् । अन्यत्रैवप्रसिद्धेषु तु 'अव्यक्तात्पुरुषः पर' इत्यादिना अन्यत्रान्यत्रैवप्रसिद्धशब्देषु अपरममुख्यवृत्त्यभावतद्भावौ प्रतिपादितौ । तदनुसारेणाह टीकायामानन्दमयाधिकरणे आनुमानाधिकरणे च प्रतिपादनाच्च प्राणस्तथेत्यत्रा-मुख्यया वृत्त्या अत्र मुख्यप्राणस्य वाच्यत्वं सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगम्य इत्यतो मुख्येत्युक्तमिति मूलं तथैको मुख्यार्थः लक्षणया समन्वय इति केषाञ्चिन्मुख्यवृत्त्येति सिद्धान्त इत्याद्युक्तमूले तदपि कथं चतुर्थपादे मुख्या-मुख्यवृत्तिविचारस्थले पादं सम्यक् शोध्यमस्ति ।

स०व्र०— **भिन्नवाक्यत्वादिसिद्धय इति** । अस्य पादस्य पूर्वेणोत्तरेण भेदसिद्धये स्वस्मिन् एक-वाक्यतासिद्धये चेत्यर्थः । समन्वयप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन एकवाक्यत्वमुभयत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्व-दर्शनेन पादभेदश्च सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् ।

विट्ठल०— पादार्थकथनस्य प्रयोजनं दर्शयन्नवतारयति **भिन्नवाक्यत्वादीति** । स्वस्मिन्नेकवाक्यत्व-मादिशब्दार्थः । **अन्यत्रेति** । तस्माद्धरेरन्यत्र चेति सम्बन्धः । तावता कथं व्यर्थतापरिहार इत्यतः पूर्वपाद-द्वयगतशब्दानामन्यजातीयत्वेन तदन्यजातीयशब्दसमन्वयार्थत्वात् इत्याशयेन पूर्वपादद्वयार्थमाह **एतदुक्तं भवतीति** । **पूर्वत्रेति** मूले समन्वयसाम्येन पुनःशब्द इति भावः । न चेतेन कथं पूर्वोत्तरपादैर्भिन्नवाक्यत्वमस्य पादस्य कथं चैकार्थप्रतिपादकत्वेन स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । अत्र उत्तरपादे अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयः क्रियत इति ध्येयम् ।

चषकः— **भिन्नवाक्यत्वादीति** । आदिपदमेकवाक्यतासङ्ग्राहकम् । तथा च तृतीयपादधर्मिकद्वितीय-तुरीयपादभिन्नत्वैकवाक्यत्वोभयोपरक्तनिश्चयफलकतृतीयपादप्रतिपाद्यार्थकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारकर्ता भाष्यकार इति समुदितग्रन्थाधीनबोधाकारोऽवसेयः । विष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिकशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन अतादृश-पादभेदः स्वाश्रितैकवाक्यता च सेत्स्यतीति ध्येयम् ।

॥ इति एतत्पादप्रतिपाद्यार्थप्रदर्शनम् ॥

(॥ इति तत्र चान्यत्र चेत्युभयत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानां नामात्मकानां च शब्दानां मुख्यवृत्त्या विष्णौ समन्वयप्रदर्शनम् ॥)

॥ अथ एतदधिकरणे अभ्यधिका शङ्का, तन्निरासश्च ॥

(॥ अथ आत्मशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धत्वात् श्रुतिः जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शिवादिकान् न वक्ति ॥)

२ **सु०— ॐ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॐ** ॥ अत्र 'यस्मिन् द्यौः' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेवेति प्रतिपाद्य, पूर्वपक्षिणा शङ्कितानां रुद्रादीनां निराकरणार्थं सूत्रितम्— **ॐ नानुमानमतच्छब्दात् ॐ, ॐ प्राणभृच्चेति** । तत्र अतच्छब्दादिति तच्छब्दाभावादिति व्याख्यातं भाष्ये । तदयुक्तमिव आभाति, असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः । तत्र 'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति वा, 'अकर्तरि च कारके' इति ज्ञापकादसामर्थ्येऽपि क्वचित्समासो भवतीति वा', 'अर्थाभावे यदव्ययम्' इत्यव्ययीभावो वेति समाधानमवधातव्यम् ।

अथवा तेभ्यः शिवादिभ्योऽन्यत् अतद् = ब्रह्म तस्य, शब्दोऽतच्छब्दस्तस्मादिति व्याख्यानमित्याशयवानाह— **विष्णावेवेति** ।

**अनु०— विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।
श्रुतिर्वक्ति**

रूढत्वात् प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । न तु रूढिवृत्त्योपेतत्वादिति । महारूढियोगाभ्यां तस्य तत्र (प्र)वृत्तेः । तस्य चात्र श्रवणादिति शेषः ॥ **श्रुतिः** 'यस्मिन्द्यौः' इत्यादिका ।

अथवा अन्यत्रापि सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि हेतुत्वं द्रष्टव्यम् । तेन न न्यूनतादोष इत्येतत्प्रदर्शयितुं सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासेऽपि व्यापारं दर्शयितुमिदं सूत्रद्वयमित्यनेनोच्यते ।

ननु तर्हि तच्छब्दादित्येवास्तु, तदिति च ब्रह्मपरामर्शो व्याख्यास्यते । मैवम् । अनेकार्थत्वे तच्छब्दोऽन्यार्थोऽपि सम्भवति, अतस्तस्यैव शब्दादिति वक्तव्यम् । तदर्थमतच्छब्दादि(त्युक्तम्)ति प्रयुक्तम् । अत एवाह— **विष्णावेवेति** ॥

परि०— अत्र मूले 'अतच्छब्दात्' इति सूत्रांशस्य वृत्त्यन्तरोक्त्या भाष्योक्तवृत्तिर्दुष्टेति भ्रान्तिनिरासाय प्रस्तावपूर्वमनुपपत्त्युद्घाटनेन समाधिमाह **द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिना** । सूत्रमिति

जात्येकवचनम् । **तच्छब्देति** । भस्मधरोग्रत्वसंसारित्वादिशब्दाभावादिति व्याख्यातमित्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । अतच्छब्दादित्यत्र नञोऽर्थद्वयं सम्भवति । 'श्राद्धं न भुङ्क्ते' इत्यश्राद्धभोजीत्यादाविव प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वम् । 'घटादन्योऽघट' इत्यादाविव पर्युदासार्थत्वमिति । तत्र 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदासस्स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्' इत्युक्तत्वात् । आद्यार्थे 'तच्छब्दो नास्ति इति अतच्छब्दः तस्मात्' इति वक्तव्यम् । तत्र क्रियाऽन्वितस्य नञ उत्तरपदेन तच्छब्देन आकाङ्क्षाविरहात् तेन सह साकाङ्क्षत्वरूपं सामर्थ्यं नास्ति । नञ् इति सूत्रेण च नञ्पदं समर्थं समर्थेन उत्तरपदेन समस्यत इति साकाङ्क्षत्वरूपसमर्थयोरेव पदयोः समासो विहितः । ततश्चेहासामर्थ्येन समासानुपपत्तेरित्यर्थः ।

छन्दोवदिति । छन्दोविषये 'दृष्टानुविधिः छन्दसी'त्यसामर्थ्येऽपि समास इति भावः । यद्यपीदं न सूत्रं नापि वार्तिकं नापि न्यायः तथापि 'वृद्धिरादैजि'ति सूत्रे ऐजित्यत्र चोः कुरिति कुत्वमाशङ्क्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेणोक्तत्वात् कैयटे च, इष्टिरेवेयमित्युक्तत्वाद्वार्तिककारेष्ट्युप-सङ्ख्यानयोरिव भाष्यकारेष्टेरपि निर्णायकत्वात् तस्योपन्यासः ।

अकर्तरि चेति । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे 'प्रास्यन्ति तमि'ति 'प्रास' इत्यादिरूपसिद्ध्यर्थं अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रे कर्त्रन्यकारके संज्ञायां च विषये धातोर्घञिति घञ्प्रत्ययविधायके अकर्तरीति किंपर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वेति विचारे, पर्युदासपक्षे, नञिव युक्तन्यायेन कर्तृभिन्नस्य कर्तृसदृशस्य कारकस्यैव ग्रहणसम्भवात् कारकपदं व्यर्थम् । क्रियते च तत्, तेन ज्ञायते अकर्तरीति न पर्युदासः किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध इति । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनाय कारकपदमिति । यद्यपि भाष्ये अकर्तरीति पर्युदासमेवाश्रित्य कारकपदं प्रत्याख्यातम्, तथापि वृत्तौ तथोक्तत्वादिति ज्ञापकादित्युक्तम् । भाष्यकारमते तु समर्थः पदविधिरिति सूत्रव्याख्याऽवसरे 'सुड-नपुंसकस्ये'ति नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमुपेत्य 'असूर्यंपश्यानि मुखानी'त्यादिनिर्वाहस्य दर्शितत्वात् तत्सूत्रमुदाहार्यम् ।

यद्वा भाष्यकारीयोक्तिरेव अयुक्ता । 'अनपुंसकस्ये'त्यस्य पर्युदासत्वेऽपि दोषाभावेन कारक-ग्रहणज्ञापकेनैवासूर्यंपश्यानि मुखानीत्यादि निर्वाह्यमिति भावेनाकर्तरीत्युक्तम् । **अर्थाभाव इति** । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावे'त्यादि द्वितीयाध्यायाद्यपादीयसूत्रेणार्थाभावे वर्तमानं यदव्ययं तदुत्तरपदेन समस्यते । स समासो अव्ययीभाव इत्यव्ययीभावविधानात् । इह च तच्छब्दस्याभावो

अतच्छब्दमिति अभावार्थकस्य नञः उत्तरपदेन सहाव्ययीभावसमासः । माक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । विवादस्याभावोऽविवादमित्यादिवदित्यर्थः । ननु 'अव्ययीभावश्चेति' सूत्रेण अव्ययत्वे सति अव्ययादाप्सुप इति समासादुत्पन्नसुपो लुकि प्राप्ते 'नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या' इतिसूत्रेणामादेशेऽविवादमित्यादाविव अम् प्राप्नोतीति चोद्यं तु अपञ्चम्या इत्युक्तत्वादम् न भवतीति चन्द्रिकायां समाहितं ध्येयम् । एतेन 'अतद्धर्माभिलापादि'त्येतदपि त्रेधा समाहितं ध्येयम् । अतदित्यनुवादः । ब्रह्मेति व्याख्या ।

'नन्वेवं व्याख्याने स्वशब्दादित्यनेन पौनरुक्त्यमित्यतः सत्यमेवं तथापि प्रयोजनवशात् पौनरुक्त्यं सह्यमिति भावेन प्रयोजनोक्तिपरतया मूलस्य तात्पर्यमाह **अथवेति** । **इत्येतत्प्रदर्शयितुमिति** । यद्यपि अदृश्यत्वनये 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरावि'ति चशब्दोक्त्यैव एतत्प्रदर्शितम् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात् । अत एव तत्र टीकायामर्थान्निराकृतमपि विशेषयुक्त्या पराकुर्वत्सूत्रमित्यवतारितम् । तथापि साक्षात्प्रदर्शयितुं तदित्यर्थः । **ब्रह्मपरामर्श इति** । पूर्वसूत्रे साध्यार्पकतया समन्वयसूत्रादनुवृत्तं तत्त्विति तच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्श इत्यर्थः । **अनेकार्थत्व इति** । आत्मशब्दस्येति योज्यम् । तच्छब्दः तस्य ब्रह्मणः शब्दः आत्मशब्दः । अन्यार्थः प्रधानाद्यर्थोऽपि इत्यर्थः । **अत इति** । तच्छब्दाद्ब्रह्मवाचकात्मशब्दादित्युक्तौ प्रधानादिवाचकोऽपि सम्भवतीति प्रधानादिरपि किं नेति शङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **तस्यैवेति** । ब्रह्मण एवेत्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । तदित्यनेन सन्निहितानुमानिकपदनिर्दिष्टशिवादिभ्योऽन्यदतद् अतत् = ब्रह्मेति । शिवाद्यन्यशब्दादित्युक्तौ शिवादिशब्दो नेति लाभात्तेन ब्रह्ममात्रसाधारणशब्दादिति प्राप्तत्वा(भावा)दिति भावः ॥

गु०दी०— अकर्तरि च कारक इति ज्ञापकात् इति वदता 'अकर्तरि चे'त्यस्य कर्तृत्वरहित इत्यर्थः सूचितः । **अर्थाभावे यदव्ययम्** इत्यत्र अव्ययीभावेन नपुंसकत्वस्य तैरेवाभिहितत्वात् अतच्छब्दादिति साधुरिति भावः ।

यादु०— असामर्थ्येनेति । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाभावार्थत्वे तस्य क्रियासापेक्षत्वेन तच्छब्दोऽत्र नास्ति यत इत्यादिवाक्यमेव स्यान्न समासः । समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात् । क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकतच्छब्देन सामर्थ्याभावात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनादिति भावः । **अकर्तरि च कारक इति** । कर्तृवर्जितेऽन्यस्मिन्कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । प्रास्यते इति प्रास इत्याद्युदाहरणम् । स चाकर्तरीति कर्तरि कारके निषिद्ध्यते । मिषत्यसौ मेष इत्यत्र मा भूदिति । अत्र चाकर्तरीति पर्युदासाश्रयणे नञिवयुक्तन्यायेन सामर्थ्यलब्धत्वात्कारकग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

तदनर्थकं क्रियमाणत्वम् 'असूर्यंपश्या राजदाराः अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधार्थकेन असामर्थ्येऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थमिति काशिकादावुक्तत्वादिति भावः । **क्वचित्समास इति** । प्रसज्य-प्रतिषेधार्थकनञेति शेषः । **अर्थाभावे यदव्ययमिति** । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावेत्यादिसूत्रे-ऽर्थाभावे यदव्ययं तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यम् इत्युक्तत्वान्निर्मक्षिकमित्यादिवदव्ययीभावेत्यर्थः । अत्र अव्ययीभावत्वेऽपि अम् न भवति अपञ्चम्या इति वचनादिति द्रष्टव्यम् । **न तु रूढिवृत्त्येति** । न तु लौकिक-रूढिवृत्त्येत्यर्थः । **अनेकार्थत्वे तच्छब्द** इत्यत्र तस्य ब्रह्मणो वाचकः शब्द इति विग्रहेणात्मशब्दो ग्राह्यः ।

वं०प०— अनुपपत्तेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे प्रतियोगिवाचकतच्छब्देन नञः समासोऽनुपपन्न इत्यर्थः । **अकर्तरीति** । कर्तृभिन्ने कारके घञ्प्रत्ययो भवति, कर्तरि न भवतीति सूत्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । अतत्किम् इत्यतो ब्रह्मेत्युक्तम् । प्रसिद्धत्वादित्यत्र महायोगरूढिभ्यामित्यभिप्रेतम् । महायोगेत्युत्तरग्रन्थानुसारा-दिति ध्येयम् । **न त्विति** । रूढत्वात् रूढवृत्त्योपेतत्वादिति सामान्यतो व्याख्यानेऽविद्वद्रूढिरपि प्राप्ता स्यात्, तदर्थं प्रसिद्धत्वादिति व्याख्येयम् । अस्त्वविद्वद्रूढिप्राप्तिरित्यत आह **महायोगेति** । तस्य चात्रेति महायोग-विद्वद्रूढिभ्यां भगवति प्रसिद्धस्यात्मशब्दस्यात्र द्युभ्वाद्यायतने श्रवणादित्यर्थः । **न्यूनतेति** । स्वपक्षमात्रसाधनेन परपक्षप्रतिक्षेपे हेतोरकथनेन तदप्रतिक्षेपात्, न्यूनतेत्यर्थः । **अनेनेति** । विष्णावेवात्मशब्दस्येति मूलेनेत्यर्थः । **अनेकार्थत्व इति** । आत्मशब्दस्येति शेषः । **प्रयुक्तमिति** । शिवादिभ्योऽन्यत् अतत् ब्रह्म तस्य शब्दादित्युक्ते तस्यैव शब्दादित्यर्थो लभ्यत इति भावः ।

आनन्दः— अत्र यस्मिन् द्यौरित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं द्युभ्वाद्यायतनत्वस्य श्रुतरुद्रादिप्राप्ते सिद्धान्तितम् । द्युभ्वाद्यायतनं विष्णुरेव स्वशब्दपर्यायात्मशब्दादिति । समाख्याश्रुत्यादिकं च महायोगविद्वद्रूढिभ्यां ब्रह्मपरमेवेति । सर्वथा युक्ते वक्ष्यमाणसमाधानानुपपत्तिरित्यत उक्तम् **इवेति** । **असामर्थ्येनेति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्य नञः क्रियासापेक्षत्वादसमर्थेनेत्यर्थः । **अकर्तरि चेति** । यस्मिन्सूत्रे असूर्यं पश्या राजदारा अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यत्र समर्थसमासोऽस्तीति ज्ञापितमिति भावः । **अर्थाभाव इति** । अव्ययीभावत्वेऽप्यमृतं भवति । अपञ्चम्या इति निषेधादिति भावः । कुतो न रूढिवृत्त्युपेतत्वं रूढत्वं इत्यत्राह **महायोगेति** । अस्त्वात्मशब्दस्य विष्णावेव महायोगविद्वद्रूढी । तथाप्यत्रोक्तं विवक्षितार्थसिद्धिसम्भवादत्र शब्दादित्येतदनर्थकमापद्येतेत्यत आह **अथवेति** ।

कं०रा०— रुद्रादीनामिति । रुद्रप्रधानवायुजीवानामित्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञः क्रियान्विततया तच्छब्देत्यनेन सामर्थ्याभावात् समासानुपपत्तेरित्यर्थः । **अकर्तरीति** । ननु अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यस्य कर्तृव्यतिरिक्ते कारके संज्ञायां विषये धातोः घञ्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । तथा चाकर्तरीत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वाभावान्नायं निर्देशोऽसमर्थसमासोऽस्तीत्यत्र ज्ञापक इति चेत् । मैवम् । अकर्तरीत्यत्र नञः पर्युदासार्थत्वे नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिरिति महाभाष्योक्तन्यायेनाकर्तरीत्यनेनैव कर्तृव्यति-रिक्तकारकस्य लभ्यमानतया कारकग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वावश्यंभावेनाकर्तरीति निर्देशस्य

असमर्थसमाससद्भावज्ञापकत्वोपपत्तेः । **अव्ययीभाव इति** । तथा च नाव्ययीभावादतोम् त्वपञ्चम्या इत्युक्तेः पञ्चम्या अम्भावाभावेनातच्छब्दादिति निर्देशः साधुरिति भावः । **अथवेति** । तथा चास्मिन्पक्षे नञः पर्युदासार्थत्वेनासामर्थ्याभावान्न समासानुपपत्तिरिति भावः । **महायोगेति** । महायोगविद्वद्रूढिभ्यां आत्मशब्दस्य विष्णौ प्रवृत्तत्वेन केवलरूढ्युपेतत्वाभावादिति भावः । विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वादित्येतावन्मात्रस्य यस्मिन्द्यौरित्यादिका श्रुतिः । शिवादिकान्न वक्तीत्यत्र हेतुत्वायोगाच्छेषं पूरयति **तस्य चेति** । विष्णावेव प्रसिद्धस्य आत्मशब्दस्यात्र श्रवणादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अर्थाभावे यदव्ययमिति वृत्तिप्रतीकग्रहणं नाव्ययीभावादतो मत्वपञ्चम्या इति पञ्चमीव्यतिरिक्तस्थले अम्भावाविधानात् । **अतच्छब्दादिति** । पञ्चम्युपपत्तिः ।

शे०वा०— रीत्यन्तेरणातच्छब्दादित्यस्यानुभाष्यकारीयमर्थवर्णनं सूत्रखण्डस्य वर्णकान्तरमेव, न तु तच्छब्दाभावादिति भाष्यकारीयव्याख्यानासम्भवनिबन्धनम् इत्यभिप्रायेणेति भावेन भाष्यकारीयं व्याख्यानमाक्षिप्य समाधातुं प्रयोजनकथनपूर्वकं तत्तत्सूत्राण्युपन्यस्य तद्व्याख्यानतयाऽऽक्षेप्यं भाष्यं योजयितुमाह **द्युभ्वेत्यादिना** । **शङ्कितानामिति** । द्युभ्वाद्यायतनत्वेन शङ्कितानामित्यर्थः । आदिपदेन जीवादिसङ्ग्रहः । ॐ **नानुमानमतच्छब्दात्** ॐ । ॐ **प्राणभृच्च** ॐ । भाष्यमाक्षिपति **तदिति** । **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाभावार्थत्वे तस्य क्रियासापेक्षत्वेन तच्छब्दो नास्तीत्यादिवाक्यमेव स्यात् । न समासः । 'समर्थः पदविधिरि'ति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात्, क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकतच्छब्देन न सामर्थ्यं, सापेक्षमसमर्थमिति वचनादिति भावः । **तत्रेति** । ततश्च 'छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते' इति वैयाकरणोक्तेः असमर्थस्यापि नञस्तच्छब्देन समासोपपत्तिरिति भावः । छान्दसत्वाश्रयणमगतिका गतिरित्यरुच्या पक्षान्तरमाह **अकर्तरि च कारक इति** । अत्र हि संज्ञायां विषये कारके धातोर्घञ् विहितः प्रास आहार इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । स च कर्तरि निषिध्यते **अकर्तरीति** । कर्तरि न भवतीत्यर्थः । किं कारणं मिषत्यसौ मेष इत्यादौ घञ् मा भूदित्येवमर्थम् । तथा सति हि मैष इति प्रसङ्गात् । न चाकर्तरीति प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेनेति वाच्यम् । तथा सत्यब्राह्मणमानयेत्यादौ ब्राह्मणभिन्नस्य ब्राह्मणसदृशस्यैव प्राप्तिवत् ('नञिव युक्तं तद्भिन्ने तत्सदृशे वर्तते तथा ह्यर्थगतिरि'ति 'निपात एकाजनाङि'त्यादिसूत्रेषूक्तपरिभाषान्यायेनेत्यर्थः । अनाङित्यादि नञ्युक्तम् । 'तत्र तस्यैव' इत्यादि इव युक्तम् । लोके त्वब्राह्मणमानयेत्यादिकं ब्राह्मणमिवेत्यादिकं च क्रमेण उदाहरणम् । तथा चोक्तोभययुक्तं शब्दस्वरूपं **स्वस्मिन्सदृशाधिकरणे** सदृशाभिधेये वाच्यतासम्बन्धेन वर्तते हि यस्माल्लोके तथा तादृशी अर्थप्रतीतिरस्तीति लोकन्यायसिद्धेयं परिभाषेति दर्शितं भवति) नञिव युक्तन्यायेन अकर्तरीति पर्युदासेनैव कर्तुरन्यस्मिन्कर्तृसदृशे कारक एव भवतीति प्राप्त्या कारकग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीत्येषोऽर्थः संपद्यते । तत्र संज्ञायां घञ् भवतीति प्रथमवाक्येऽर्थनिर्देशाभावात् । 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति' इति स्वार्थ एव घञ् स्यात् ।

न च स्वार्थे पूर्वेणैव घञ्विधेर्नात्र तत्प्रसङ्गः। स्वार्थस्य सिद्धाख्ये धर्मे घञादयो भवन्तीति पूर्वत्रोक्तावपि साध्यरूपे शुद्धे प्रकृत्यर्थेऽत्र घञ्प्राप्तेरवर्जनीयत्वात्। अतः प्रसज्यप्रतिषेधे कर्तव्यमेव कारकग्रहणम्। पर्युदासे तूक्तरीत्या न कर्तव्यं प्रसज्यते। तच्च क्रियमाणं प्रसज्यप्रतिषेधेनासामर्थ्येऽपि समासो भवतीति ज्ञापयति। तदनेन प्रकारेणासामर्थ्येऽपि समासस्य 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'त्यत्र कारकग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। असूर्यंपश्या राजदाराः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्यापि नञः समासवत् अतच्छब्दादित्यत्रापि तदर्थस्य नञः समासो युक्त इति भावः। अत्रापि प्रतिपत्तिगौरवं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह **अर्थाभाव इति**। अत्र 'चार्थाभावे यदव्ययमि'त्येकदेशोत्कीर्तनमुपयुक्तत्वात्कृतम्। 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृध्यर्थाभावे'ति सूत्रेऽर्थाभावे यदव्ययं तस्य समर्थेन सुबन्तेन सहाव्ययसमासविधानात्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यादाविव तच्छब्दस्याभावोऽतच्छब्दमित्यर्थाभावे यदव्ययमित्यव्ययीभावसमास एव वाऽस्त्वित्यर्थः। न च 'अव्ययादाप्सुप' इति सुपो लोपं विधायादन्तादव्ययीभावात्परस्य सुपो 'नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या' इति अम्भावविधानात्। अतच्छब्दमित्येव स्यान्न त्वतच्छब्दादितीति। तत्कथमव्ययीभावाश्रयणमत्रेति वाच्यम्। तत्रैव सूत्रेऽपञ्चम्या इत्युक्त्या पञ्चमीं विनैवामादेशविधानादन्यत्राम्भावप्राप्तावपि पञ्चम्यां तदप्राप्त्या अव्ययीभावत्वेऽप्यतच्छब्दादित्यस्योपपत्तेरिति भावः। एवं भाष्यकारीयव्याख्यानमुपपाद्योत्तरानुव्याख्यानं सूत्रखण्डस्य वर्णकान्तरमित्याह **यद्वेति**। अनुव्याख्याने स्पष्टमव्याख्यानादाह **इत्याशयवानिति**। रूढत्वादित्यस्य रूढिवृत्त्योपेतत्वार्थकत्वभ्रान्तिं निवारयति **रूढत्वादिति**। किमर्थान्तरकल्पनया, रूढिवृत्त्योपेतत्वमेवार्थः किं न स्यात् इत्यतस्तस्यात्र असम्भवादिति भावेन तदसम्भवं प्रतिजानीते **न त्विति**। तत्र हेतुमाह **महायोगेति**। यद्यप्यखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपा रूढिरात्मशब्दस्य विष्णावस्ति। तथाऽपि यत्रार्थे यस्य शब्दस्य प्रयोगमात्रबाहुल्यं तत्र तस्य वृत्ती रूढिरिति अवयवार्थव्यावर्तकमात्रपदघटितरूढ्यसम्भवाभिप्रायेणैवायं ग्रन्थः। अनवधिकात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवति विष्णावात्मशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात् तस्य तत्र महायोगरूढिलक्षणावृत्तिः न तु रूढिरिति रूढिवृत्त्योपेतत्वस्य बाधितत्वाद्युक्तं रूढत्वादित्यस्यार्थान्तरकल्पनमिति भावः। साकाङ्क्षस्य वाक्याभासतयाऽप्रतिपादकत्वादपेक्षितशेषं पूरयति **तस्य चेति**। विष्णावेवेत्यादिभाष्यस्यातच्छब्दादिति सूत्रखण्डमात्रव्याख्यानपरत्वेन शिवादिकानीत्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यं, व्याख्यानान्तरस्य प्रयोजनविशेषादर्शनाच्चेति, पूर्वत्रारुच्या भाष्यं प्रकारान्तरेण योजयति **अथवेति**। न सूत्रखण्डमात्रव्याख्यानार्थं भाष्यं, किन्तु सिद्धान्तसाधकस्य पूर्वपक्षनिरासहेतुत्वज्ञापनमेव तत्प्रयोजनमित्याशयेनाह **अन्यत्रापीति**। तत्तदधिकरणेष्वित्यर्थः। **सिद्धान्तसाधकस्यैवेति**। तत्तदधिकरणसिद्धान्तसाधकसूत्रोपात्तहेतोरेवेत्यर्थः। **पूर्वपक्षनिरासेऽपीति**। तत्तदधिकरणपूर्वपक्षनिरासेऽपीत्यर्थः। अन्यत्र तज्ज्ञापनस्यापि किं प्रयोजनमित्यत उक्तं **तेनेति**। स्वपरपक्षसाधनदूषणयोरेव सिद्धान्तप्रतिष्ठाहेतुत्वेन तदर्थं तयोरुभयोरपि कर्तव्यत्वात् तत्तदधिकरणे स्वपक्षस्थापने कृतेऽपि परपक्षनिरासाननुष्ठानात्प्रसक्तन्यूनताशङ्कापरिहार एव तत्प्रयोजनमिति भावः। **तर्हीति**। सिद्धान्तसाधकस्यैव पूर्वपक्षनिरासकत्व इत्यर्थः। तच्छब्दस्यैव सिद्धान्तसाधकत्वादिति भावः। किं तच्छब्दादित्यत्र तस्यापि शब्द इत्यभिमतं किंवा तस्यैवेति। आद्यं दूषयति **अनेकेति**। ततश्च कोटिद्वयसाधारणत्वेन सिद्धान्त्यभिप्रेतावधारण-

हेतुत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयमङ्गीकृत्य तर्हि तादृशार्थलाभार्थमेव अतच्छब्दादित्यपि वक्तव्यमेवेति न तद्वैयर्थ्यशङ्काऽवकाश इति भावेनाह **अत इति** ।

वा०र०— अतच्छब्दादित्यस्येति । सूत्रखण्डस्येत्युत्तरं श्रुतस्यात्रापि सम्बन्धः सूत्रखण्डस्येति स्थानेऽपि अतच्छब्दादिति सूत्रखण्डस्येत्यर्थः । **भाष्यकारीयेति** सूत्रभाष्यकारीयेत्यर्थः । इत्यभिप्रायेणार्थान्तर-वर्णनमिति नेति सम्बन्धः आक्षिप्य समाधातुमिति भाष्यकारीयव्याख्याने कानुपपत्तिः कथं च प्रकारान्तरेण तत्समाधानं यदपेक्षयेदं वर्णकान्तरमित्याशङ्कापरिहारायोक्तव्याख्यानमाक्षिप्य तदाक्षेपप्रदर्शनपूर्वकं समाधातुं समानान्तरप्रकारं दर्शयितुमित्यर्थः । आक्षिप्येति पाठः । **तत्तत्सूत्राण्युपन्यस्येति** । अनेनात्राधिकरणे मूले द्युभ्वाद्यायतनमिति प्रधानसूत्रोदाहरणमितराधिकरणेष्विवाधिकरणव्याख्यानाय तदारम्भार्थमिति न किन्तु प्रयो-जनान्तरार्थमिति शेषः सूचितः । अत एवात्र सूत्रं प्रतीकतयैवोपात्तं न तु टीकाकृतेतरत्र मूलानुसारेण सूत्रोदाहरण-पूर्वकं भाष्यव्याख्यानं करणादिह स्वातन्त्र्येण सूत्रमुदाहृतम् । एवमक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यधिकरणेऽपि ज्ञेयम् । एवमेवैवंजातीयकेऽन्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधरूपेति अभावस्यैवं विशेषणे न पर्युदासो व्यावर्त्यते । **क्रियासापेक्ष-त्वेनेति** । 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति भट्टैरुक्तत्वात् नञः क्रियान्वयस्यावश्यकतया तत्सापेक्षत्वे प्राप्तिरित्याशयः । अदृश्यत्वाधिकरणे सामर्थ्येनेत्येतन्मूलव्याख्यावसरे टीकायामेवमेव तत्सापेक्षत्वोपपादनात् प्रसज्यप्रतिषेधे हि घटो नास्ति घटौ न स्तः अहं तत्र नास्तीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनेन न त्वं पचसि न युवां पचथ इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वेन च वाक्ये नञः त्रिधैव चान्वयं इत्यस्य सिद्धिः असूर्यं पश्या इत्यादावपि तथात्वमुपपादयिष्यते क्रियासापेक्षत्वानङ्गीकारेऽर्थाभावेऽव्ययीभावस्य अपरिहारापत्तेरित्याद्युपपादनं ज्ञेयम् । **तच्छब्दो नास्तीत्यादिवाक्यमेवेति** । अत्रादिपदेन यस्मादित्यर्थक-हिशब्दग्रहणं तथा च तच्छब्दो नास्ति हीति वाक्यमेव स्यात् तच्छब्दभावरूपार्थस्य तावतापि लाभात् वाक्य एव नञो समस्ततया क्रिययैवान्वय इति प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारक्रियान्वयनिमित्तेन वाक्यमेवेति निश्चेतुं शक्यमिति भावः । **सामर्थ्ये सत्येवेति** । सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षालक्षणं एकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षादिवशाद्यः परस्परसम्बन्धः स व्यपेक्षेत्युच्यते । सा च राज्ञः पुरुष इति वाक्य एव तत्र ह्यनियतसम्बन्धिविषयत्वादुक्तव्यपेक्षायां यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बध्यते । राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति राजपुरुष इति समासे तु विग्रहकाले पृथक् पृथक् तत्पदाभिहितस्यार्थस्य पदसमुदायात् परिस्फुरणात् वृत्तौ हि राजपदं राजानभिधाय न तावत्येष पर्यवस्यति किन्तु पुरुषमप्याचष्ट इत्यादि प्रथमभागमञ्जर्यानुसारेण विशेषविचारोऽदृश्यत्वाधिकरणीयटीकाप्रपञ्चे व्यक्तः । तदत्र राजपुरुष इति समस्ते ऋद्धस्येति पदस्य राजपदेन सम्बन्धो नास्ति । राज्ञः पदार्थैकदेशत्वादिकं समर्थ्य सूत्रीयग्रन्थेषु व्यक्तं तथा च समासप्रयोजकैकार्थीभावलक्षणसामर्थ्ये सत्येव समासविधानादित्यर्थः । सर्वसमासविधायकेषु लक्षणेषु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया समर्थाधिकारसिद्धेरिति भावः । **इति वचनादिति** । इति न्यायादित्यर्थः । अदृश्यत्वा-धिकरणे उपपादितं चैतदिति ज्ञेयम् । अत्राधिकमदृश्यत्वाधिकरणीयास्मदीयविचारानुसारेण ज्ञेयम् । क्वचिदेव

भाष्यप्रामाण्यात् किमोदनः शालीनामित्यादौ केषां शालीनामोदन इत्यर्थानुसारेण सापेक्षत्वेऽपि समासोपलम्भेऽप्यधिकरणे तावत्त्वे चेति सूत्रे तत्त्वबोधिन्यां उपमितमिति सूत्रे सामान्ययोग इति ज्ञापकात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः । उक्तं च भाष्ये भवति वै प्रधानस्यापि वृत्तिरिति इत्युक्तत्वेन प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति एवं प्राप्तावपि चौत्सर्गिकं सापेक्षस्यासमर्थत्वमनिवार्यमेव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ च नित्यसापेक्षे समासदर्शनं तु न दोषाय तदेतत्सापेक्षासमर्थतान्यायरूपं वचनं बहुभिर्वैय्याकरणैः समर्थसूत्रीयभाष्योक्तं स्वीकृतमस्तीति तद्वचनमत्र प्रमाणतयोक्तमिति ज्ञेयम् । मूले **छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वेति** । वृद्धिरादैजित्येतत्सूत्रव्याख्यानभाष्ये आदैजित्यत्र चोः कुरिति कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य पदान्तत्वाभावोपपादनाय भत्वमयस्मयादीनि छन्दसीत्यनेनाश्रयितुं तन्मूलछन्दस्त्वसिद्धये छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीतीष्टिरुक्ता । अत एवाह कैय्यटः इष्टिरेवेयमिति । सा च वार्तिककृदुक्तेष्टिवक्तव्यादिवत्साधकत्वादुक्तस्थलपरम्परया कुत्वाभावसाधिका भवति तद्वदेव छन्दोवदिति भाष्योक्तेष्टिवाक्येन छन्दस्त्वे सति परम्परया समासे सामर्थ्येऽपि भवतीत्याशयः । यद्यपि सूत्राणीत्यनेन प्रसक्तवैशेषिकादिसूत्राणां व्यावृत्तिः कैय्यटादावुक्ता तथापि न ब्रह्मसूत्राणां वेदसम्बन्धशून्यत्वयुक्तेरत्राभावादिति ज्ञेयम् । तत्र प्रकृतोपयुक्तां परम्परां दर्शयति **ततश्च छन्दसीति** । वैय्याकरणोक्तेरिति षष्ठीयुक्तछन्दसि वेति सूत्रे वेत्येव योगं विभज्य छन्दसीति पूर्वयोगादनुवर्त्य छन्दसि वेति योगस्वरूपं तद्वतादेव सर्वत्र छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पप्रतिपादनं बहुलं छन्दसीत्यादिरपि छन्दसि वेति योगस्यैव प्रपञ्च इत्यपि षष्ठी युक्त इत्येतत्सूत्र एव व्याख्यातम् । तस्यायं सङ्ग्रहो भाष्यादावुक्तः । सर्वे विधयः छन्दसि विकल्पन्त इतीति भावः । ततश्च सामर्थ्ये समासनियमोपपादकसमर्थः पदविधिरिति परिभाषाविधेः छन्दस्त्वाद्विकल्पे सति तदप्रवृत्तिपक्षे सामर्थ्याभावेऽपि समासस्य सिद्धिरित्याह **असमर्थस्यापीति** । **अगतिकेति** । गत्यन्तरवर्जिता गमनिकेत्यर्थः । तादृश उपाय इति यावत् । अकर्तरीति सूत्रीयकाशिकामञ्जर्याद्यनुसृत्य समर्थसमासज्ञापकत्वमुपपादयति । अत्र हि संज्ञायामित्यादिना प्रास इति प्रास्यन्ति तमिति प्रासः असु क्षेपणे एवमाहरन्ति तस्माद्रसमित्याहार आदिपदेन प्रसीव्यन्ति तमिति प्रसेव इत्यादेर्ग्रहणम् । अतर्करीत्ययं प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह **स च कर्तरीति** । तमेव स्पष्टयति **कर्तरीति** । कर्तरिनिषेधप्रयोजनमाशङ्कते **किमिति** । परिहरति **मिषतीति** । ननु मेष इत्यत्रापि घञो न प्रसक्तिः । तथा सति घञादिप्रत्ययान्तरव्यावृत्त्यर्थतया पचादिषु पाठोऽनर्थकः स्यादिति चेन्न । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति सूत्रे देवसेवमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति काशिकायामुक्तत्वेन प्रत्ययान्तरव्यावृत्तिप्रयोजनकपचादिपाठस्य सद्भावे तस्य वक्तव्यत्वोत्तयप्रयोगात् तत्र पाठाभावेन तद्विरोधाभावात् अथवा अस्य प्रत्युदाहरणत्वासम्भवेऽपि प्रत्युदाहरणान्तरमेव भविष्यतीत्याशयेनोक्तं **इत्यादाविति** । आदिपदेन बिभर्तीति भर्तेत्यस्य मञ्जर्युक्तस्य ग्रहणम् । तत्र तु अपवादाभावेन घञि सति भार इति रूपप्रसक्तेर्युक्तं प्रत्युदाहरणत्वमित्याशयः । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति तु न मेष इति उत्तरोपपादनायोगप्रसङ्गात् । उक्तं च मञ्जर्यां अथवा प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता । इदं तु प्रत्युदाहरणं बिभर्त सौभर्तेतीति ज्ञेयम् । अत्र क्वचित्पुस्तके तथा सति हिमिर्षा इति प्रसङ्गादिति वाक्यं तत्र मिष इति पाठः । मैष इति लेखकागतः । मिष इति प्रसङ्गादिति पचादिषु पाठस्य पचाद्यजपवादकतया प्राप्ततृजादिप्रत्ययान्तरव्यावृत्त्या पुनः पचाद्यजेवेत्येतदर्थकतायाः इगुपधज्ञेति सूत्रे मञ्जर्यामुक्तेरत्र तु तत्पाठे न घञः

प्राप्तस्याप्यङ्गीकारायोगः । तथाविधत्वं पचादिपाठेनाङ्गीकृत्य वा पाठमेव वाऽनङ्गीकृत्य घञ्प्रसक्त्यङ्गीकारे तु परत्वात् पचाद्यजपवादेनेगुपधेति विहितः कप्रत्यय एव स्यात् । तथा च क्षिपः लिखः बुध इत्यादिवद्गुणप्रसङ्गे मिष इति प्रसङ्गात् अत एव देव इत्यादौ दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्त इति तदपवादेन पचाद्यजिति नवीनेनोक्तम् । तथा च मिष इति रूपापत्त्या पचादिषु पाठः तस्यापवादान्तराविषयत्वप्रयोजनकत्वं चाङ्गीकृत्य घञः प्रसङ्गस्य अनिष्टत्वमाश्रित्य तत्परिहारायाकर्तरीत्यवश्यं वाच्यमित्याशय इत्याहुः । वस्तुतस्तु मेष इत्यत्राद्युदात्तत्व-प्रसङ्गादित्येव पाठः । अभित्यं मेषं माषो ..... इत्यादिः प्रथमचतुर्थादौ वेदे मेषशब्दस्य पचाद्यजन्तस्य चित इत्यनेनान्तोदात्ततैवोपलभ्यते । कर्षः दायः पाकः इत्यादौ घञन्तेऽप्यन्तोदात्तता तु कर्षत्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यादिसूत्रेण कर्षतेराकारवतश्च घञन्तस्यान्तः उदात्त इत्याद्यर्थकेन ञित्यादिर्नित्यमित्यस्यापवादेनान्तोदात्तता-विधानाद्युक्ता । अत एव घञ्पक्षपचाद्यज्पक्षयोरूपा विशेषा तन्निराकरणायोग इत्यपि न शङ्कनीयं स्वरे विशेष-सद्भावादिति तु मम भाति । एतेन घञि मेष इत्यापत्तावपि मैष इति वा मिष इति वा कथमायातीति शङ्का गर्भस्रावेणैव गतेति ज्ञेयम् । मेष इत्यत्र घञिति मिषतीत्युक्तस्य कर्तृतया तद्भिन्नत्वाभावादित्याशयः । नञिव युक्तेति नञिव युक्तं तद्भिन्ने तत्सदृशे वर्तते तथा ह्यर्थगतिरिति निपात एका जना ञित्यादिसूत्रेषूक्तपरिभाषान्यायेन इत्यर्थः । अन्या ञित्यादि नञ्युक्तं तत्र तस्येवेत्यादिव युक्तं लोके त्वब्राह्मणमिवेत्यादिकं ब्राह्मणमित्यादिकं च क्रमेणोदाहरणम् । तथा चोक्तोभययुक्तं शब्दस्वरूपं स्वस्मादन्यस्मिन् सदृशाधिकरणे सदृशाभिधेये वाच्यता-सम्बन्धेन वर्तते हि यस्माल्लोके तथा तादृशी अर्थप्रतीतिरस्तीति लोकन्यायसिद्धेयं परिभाषेति दर्शितं भवति । तदेतन्मनसि कृत्वाह कर्तुरस्मिन्नित्यादि स्वार्थ एवेति धात्वर्थ एवेत्यर्थः । **पूर्वेणेति** । भाव इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । **सिद्धाख्ये धर्म इति** । द्रव्यधर्मलिङ्गसङ्ख्याकारकादिरूप इत्यर्थः । **साध्यरूप इति** । क्रियारूपमित्यर्थः । धात्वर्थश्च धातुनोच्यते यस्तत्र सिद्धता (?) नाधर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीत्येतत् भाव इति पूर्वसूत्रीयकाशिकावाक्य-व्याख्यावसरे मञ्जर्यां तथा व्याख्यानात् । तत्रैवोक्तं च आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवार्तिता प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः साध्यत्वेन क्रियाधातुरूपनिबन्धना स त्वभागस्तु यस्तस्यास्स घञादिनिबन्धन इति समन्ति(?)कथनाच्चेति ज्ञेयम् । **असूर्यंपश्या इत्यादि** । अत्र दृशिना नञ्सम्बन्धात्सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यं-पश्या इति काशिकोक्तेरन्यत्रापि तदुपपादनानुसारेण च नञा दर्शनक्रियैव निषिध्यते न सूर्य एव । एवं नाम गुप्ता राजदाराः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः पुरुषमिति राजदाराणामत्यन्तगुप्तत्वप्रतिपादनेऽस्य तात्पर्येण क्रियानिषेधादेरावश्यकत्वात् । एवमश्राद्धेत्यत्रापि नञा न श्राद्धमेव निषिध्यते किन्तु श्राद्धं न भुङ्क्ते इति श्राद्धभोजनक्रियैवं यदयं रागतः प्राप्तमपि श्राद्धभोजनं परित्यजतीति भोजनत्यागिप्रशंसाद्यर्थे तात्पर्यात् कर्म-ण्यणित्येतत्सूत्रीयभाष्ये तु पर्युदासमाश्रित्य विचारः **किमित्यादि** । तथा हि अश्राद्धपदेन हि श्राद्धान्य-न्माङ्गलिकभोजनमुच्यते । यदि ह्ययं श्राद्धान्यभोजी न तदास्य व्रतलोपः स्यात् तदेतत्कैयटाद्यवलोकेन सुबोधं तद्वर्णकान्तरमिति न दोष इति ज्ञेयम् । सुडनपुंसकस्येति सूत्रीयभाष्ये नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थतामाश्रित्यासमर्थ-समासे एतदेव ज्ञापकमित्युक्त्वा तेनासूर्यंपश्याः अश्राद्धभोजीत्युपपन्नमित्युक्तं तदप्यवलोकनीयम् । अन्यत्वमपि त .... यद्यपि असूर्यललाटयोर्दृशितयोरिति सूत्रीयासूर्यंपश्या इत्युदाहरणे उक्तसूत्रेण दृशेः खशि खिदन्ते

तस्मिन्नुत्तरपदे अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमित्यनेनासूर्यपदान्मुमि सति चासूर्यंपश्या इति भवति । तथा च तदुदाहरणे असमर्थसमास इति तज्ज्ञापकादन्यत्राप्यसमर्थसमास इति च तत्सूत्रे प्रतिपादनानुसारेणात्र स्वतन्त्रज्ञापकतयैव तत्सूत्रीयोदाहरणमप्युदाहर्तव्यम् । तथाप्यकर्तरीति मूलोक्तैकज्ञापकादेवाशेषप्रयोगनिर्वाहे किं ज्ञापकान्तराश्रयणेने-त्याशयेनोक्तोदाहरणान्तरस्याप्यकर्तरीत्येतत्सूत्रनिर्देशज्ञापकादसमर्थसमास इत्यत्र अश्राद्धभोजीत्येतत्समकक्षतयै-वोदाहरणमिति न दोषः । मूलं उक्तलक्षणया व्याख्येयमित्याशयेन ज्ञापकान्तरतयापि तत्प्रयोगस्यात्रोदाहरणं सम्मतमित्यप्याहुः । एवं नञ्क्रियायोगे समर्थसमासाश्रयणं प्रसज्यतेऽतो घट इत्यादौ घटो न भवतीत्यघट इत्यादि प्रमादतोऽपि न वाच्यमिति ध्वनितम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यादिविचारस्तु नञ्सूत्रे रमादौ ज्ञेयः । युक्तिपादे विरोधोऽत्र साध्यत इत्यत्रत्याविरोधपदविचारावसरे टीकादौ च ज्ञेयः । अपञ्चम्या इतीममंशमज्ञात्वा चन्द्रिकानुसारेण शङ्कते **न चाव्ययादिति** । तमंशं शङ्कितारं रयति **तत्रैवेति** । मूले भाष्योक्तव्याख्यानमाक्षिप्य तत्र छन्दोवदित्यादिनैकं परिहारमभिधाय अथवेत्यादिना परिहारान्तरं कथितम् । तदुभयं न बहिरेव नाप्युत्तरो-त्तरानुव्याख्यानसूचितं किन्तु प्रथमं बहिरेवावधेयं द्वितीयं तु अनुव्याख्यासूचितमितीममर्थं दर्शयितुं विवेके-नाथवेति वाक्यमवतारयति । क्वचिद्वेति दर्शनादेवं प्रतिपादनम् । **एवं भाष्येति** । अथवेतीति पाठः । **यद्यप्यखण्डशक्त्येति** । एतच्च बहुलातिप्रयोगतः रूढिमित्येवेत्यानन्दमयनयानुव्याख्यानमूलटीकायां स्पष्टं इति यावयवार्थव्यावर्तकमात्रपदघटिता रूढिस्तदसम्भवेति योज्यम् । कुतस्तदसम्भव इत्यतस्तत्र हेतुं कथयन्नेव विशिष्टवाक्यार्थमाह **अनवधिकेति** । इदं च सप्तम्यन्तं विशेषणमाह **योगेत्यादि** । प्रतिज्ञाद्वयेऽपि साधकं अदर्शनाच्चेति वैय्यर्थ्यमिति पूर्वेणान्वयः । **अननुष्ठानात्प्रसक्तेति** । क्वचिदनुष्ठानेऽपि सर्वत्र तदनुष्ठानादित्यर्थः ॥

स०व्र०— असामर्थ्येन समासेति । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वे नञर्थस्य तच्छब्दरूपप्रतियोग्यन्विततया अस्तीत्यादिक्रियापदान्वितत्वेऽपि साक्षात्प्रतियोग्यन्वितत्वाभावेनासमर्थतया न तद्वाचकपदेन समासः सम्भवतीति भावः । टिप्पण्यां तु तच्छब्दपरित्यागेन अन्येन नञ्सम्बन्धो भवतीत्यर्थः । **तत्रेति** । **छन्दोवदिति** । नैव वैशेषिकादिसूत्राणि, अपि तु वेदाङ्गभूतान्येव । वेदाङ्गत्वं च ब्रह्मसूत्राणां तदर्थनिर्णायकत्वादिति द्रष्टव्यम् । **अकर्तरि च कारक इतीति** । कर्तृवर्जिते अन्यस्मिन्कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । प्रास्यतीति प्रास इत्युदाहरणम् । स च कर्तरि कारके निषिध्यते । मिषत्यसौ मेष इत्यत्र मा भूदिति । अत्र चाकर्तरीति पर्युदासाश्रयणे सामर्थ्यलब्धत्वात् कारकग्रहणमनर्थकं स्यात् । तदनर्थकं क्रियमाणं असूर्यंपश्या राजदारा अश्राद्धभोजी विप्र इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेनासमर्थेनापि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम्, इति काशिकादावुक्त-त्वादिति भावः । **असामर्थ्येऽपि क्वचिदिति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ् इति शेषः । **अर्थाभावे यदव्ययमिति** । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाक-ल्यान्तवचनेषु । एतेष्वर्थेषु वर्तमानं यदव्ययं तत् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, स समासः अव्ययीभावसंज्ञो भवतीति सूत्रार्थः । तत्रार्थाभावे यदव्ययमित्येकदेशोत्कीर्तनमेव कृतं तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगादिति ध्येयम् । अत्राव्ययीभावत्वेऽप्यमादेशो न भवति । अपञ्चम्या इति विशेषणादित्याशयः । यद्यपि नञः प्रधानक्रियान्वयेन

प्रसज्यप्रतिषेध एव न्याय्यः । अथाप्यनुपपत्तेरप्रधानप्रातिपदिकान्वयेन पर्युदास आश्रयणीय एव । यथा नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र व्रतप्रकरणसामर्थ्यात् नञः पर्युदासोऽर्थ इत्यभिप्रायः । **अनेकार्थत्वे तच्छब्द इति** । तस्य विष्णोर्वाचकः शब्द आत्मशब्द इत्यर्थः । अथवा यः शब्दो बोधकत्वेनोच्यते तस्येति शेषः । तच्छब्दो बोधकत्वेनोक्तः शब्द इत्यर्थः । स चासौ शब्द इति विग्रहः ।

विठ्ठल०— विष्णावेवेत्युत्तरमूले अतच्छब्दादित्यत्र समासानुपपत्तिपरिहारायार्थान्तरकथने भाष्योक्तार्थस्य दुर्घटत्वमेवेति भ्रमः स्यात् । अतः तन्निरासाय प्रस्तावपूर्वकमनुपपत्तिं प्रदर्शयन् समाधानमाह **अत्रेत्यादिना** । **असामर्थ्येति** । नञोऽर्थद्वयं संभवति । नास्त्यत्र घट इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वं पटादन्यो घट इत्यादौ पर्युदासार्थकत्वं चेति तत्राद्यं क्रियासापेक्षं 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञि'ति वचनात् तथा चातच्छब्दादित्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वे क्रियासापेक्षतया तच्छब्दोऽत्र नास्ति यत इति वाक्यमेव स्यान्न तु समासः । क्रियान्वितत्वेन तत्सापेक्षस्य तस्योत्तरपदेन तच्छब्देन साकाङ्क्षत्वरूपसामर्थ्यविरहात् नञिति सूत्रेण नञ्पदं समर्थं समर्थेनोत्तरपदेन समस्यत इत्युक्तत्वेनात्रासामर्थ्येन समासानुपपत्तेरिति भावः । **छन्दोवदिति** । दृष्टानुविधिछन्दसीति छन्दोविषये असामर्थ्येऽपि नञः समासोक्तेः छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति महाभाष्येऽभिहितत्वादसामर्थ्येऽपि समासोपपत्तिरित्यर्थः । **अकर्तरीति** । अकर्तरि च कारके संज्ञायां कर्तृवर्जितेऽन्यस्मिन्कारके संज्ञायां च विषये घञ्प्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । अत्र अकर्तरीति नञर्थः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वेति विचारे न पर्युदासः तथात्वे कर्तुरन्यस्मिन्नकर्तरीति अकर्तृपदेनैव योग्यतया कर्तृभिन्नसदृशकारकस्यैव ग्रहणसंभवेन कारकपदवैय्यर्थ्यात् । अतः अकर्तरीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थतया क्रियासापेक्षत्वेनासामर्थ्येऽपि समासदर्शनेन क्वचिदसामर्थ्येऽपि समासो भवतीति ज्ञायते । अत एवैतत्सूत्रव्याख्याने काशिकायां असूर्यंपश्या राजदाराः अश्राद्धभोजी विप्र इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेनासामर्थ्येऽपि समासोऽस्ति इति ज्ञापनार्थमित्युक्तम् । तथा च तद्वदत्राप्यसामर्थ्येऽपि सोपपत्तिरिति भावः । **अर्थाभाव इति** । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावा यया संप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु एतेष्वर्थेषु वर्तमानेषु यदव्ययं तदुत्तरपदेन समस्यते । समासोऽव्ययीभावसंज्ञो भवतीति सूत्रार्थः । अर्थाभावे यदव्ययमित्येकदेशसङ्कीर्तनमेव कृतम् । तावन्मात्रस्यैव प्रकृतोपयोगादिति ध्येयम् । तथा चात्र तच्छब्दाभावो तच्छब्दमित्यर्थकस्य नञः विवादस्याभावो अविवादमित्यादिवदुत्तरपदेनाव्ययीभावसमासः संभवतीति भावः । अव्ययीभावादतो पञ्चम्या इत्युक्तामभावस्तु अपञ्चम्या इत्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् । एवं प्रसज्यप्रतिषेधार्थतया भाष्ये व्याख्यातत्वात्तदनुसारेण समाधानमभिधाय पर्युदासार्थत्वमङ्गीकृत्यापि व्याकुर्वन् मूलमवतारयति **अथवेति** । अस्मिन् व्याख्याने स्वशब्दादित्यनेनैव अस्यार्थस्य लाभादतच्छब्दादित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतः प्रयोजनविशेषसद्भावान्न दोष इत्याशयेन प्रयोजनोक्तिपरतया व्याख्याति **अथवेति** । ब्रह्मपरामर्श इति पूर्वसूत्रे साध्यसमर्पकत्वेन समन्वयसूत्रादनुवृत्ततत्पदनिर्दिष्टब्रह्मपरामर्श इत्यर्थः । **अनेकार्थत्व इति** । आत्मशब्दस्येति योज्यम् । **तच्छब्दः** तस्य वाचकः शब्दः आत्मशब्द इति यावत् । अन्यार्थोऽपि भवति न तु विष्णुनिर्धारक इति भावः ।

प्रयुक्तमिति । तेभ्यः शिवादिभ्योऽन्यदेतत् ब्रह्म तद्वाचकशब्दादित्युक्ते आत्मशब्दस्य ब्रह्ममात्रा असाधारण-शब्दत्वलाभादिति भावः ।

चषकः— असामर्थ्येनेति । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थरूपाभावार्थत्वे क्रियामुख्यविशेष्यकान्वय-बोधोपगन्तॄणां पाणिनीयानां मते 'प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञि'ति वचनात् तच्छब्दोऽत्र नास्तीति तच्छब्दकर्तृका वर्तमानकालीना भवनक्रिया अभावप्रतियोगिनीति शाब्दबोधौपयिकविन्यासेनैव भवितव्यतया समासानुपपत्तेः । समर्थः पदविधिरिति समासाघटकपदार्थानन्वितस्वार्थप्रत्यायकत्वरूपसामर्थ्ये सत्येव समास-विधानात् । शरैः शातितपत्रः चैत्रस्य दासभार्येत्यादौ तु 'प्रतियोगिपदादन्यद् यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैक-देशेन न तस्यान्वय इष्यत' इति वचनात्पदमञ्जर्यां कथं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्याशङ्क्य नात्र गुरुणा देवदत्तस्य सम्बन्धः । किन्तु गुरुद्वारकः कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गुरुणापि योगो भवतीति हरदत्तोक्तेर्वा सामञ्जस्यं द्रष्टव्यम् । 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न सापेक्षमसमर्थमि'त्यादिवचनादिति भावः । छान्दसत्वाश्रयण-मनन्यगतिकमित्यरुचेः कल्पान्तरमनुसरति **अकर्तरीति** । प्रास्यन्त्येनेन प्रास इत्याद्युदाहरणानुरोधेन संज्ञायां विषये धातोर्घञ् विहितः । स च मिषत्यसौ मेष इत्यादिवारणाय कर्तरि कारके निषिध्यते । पर्युदासाश्रयणे नञिव युक्तन्यायेन अकर्तरि = कर्तृभिन्ने तत्सदृशे कारक एव भवतीति प्रास्त्या कारकग्रहणमनर्थकमापद्येत । प्रसज्य-प्रतिषेधे तु संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीति वाक्यभेदोपगत्याऽर्थः सम्पद्यते । तत्र प्रथमवाक्येऽर्थनिर्देशा-भावेन तद्विशेषजिज्ञासापूरणाय कर्तव्यमेव कारकग्रहणम् । तच्च क्रियमाणं प्रसज्यप्रतिषेधेऽसामर्थ्येऽपि समासो भवतीति ज्ञापयति । तेन असूर्यंपश्या राजदारा अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादयः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञ्समासाः सङ्गच्छन्त इति, तद्वत्प्रकृतेऽपि तदर्थकनञ्समासः सङ्गच्छत एवेति भावः । अत्रापि प्रतिपत्तिगौरवमनुसन्दधानः कल्पान्तरमनुधावति **अर्थाभाव इति** । अव्ययं विभक्तीति योगे अर्थाभावे यदव्ययं तस्य समर्थेन सुबन्तेन सह समासविधानात्, मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यादाविव तच्छब्दस्याभावोऽतच्छब्दमित्यर्थाभावे यदव्ययमि-त्यव्ययीभाव एव समासोऽस्त्वित्यर्थः । अव्ययादाप् इति विहितसुब्लोपापवादकस्य अम्भावस्य विधायके 'नाव्ययीभावादि'ति सूत्रे अपञ्चम्या इत्युक्त्या प्रकृते न पञ्चम्या अम्भावापत्तिरिति ध्येयम् ।

।। इति एतदधिकरणे अभ्यधिका शङ्का, तन्निरासश्च ।।

(।। इति आत्मशब्दस्य विष्णावेव प्रसिद्धत्वात् श्रुतिः जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन शिवादिकान् न वक्ति ।।)

।। इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।।

।। १-३-१ ।।

* * *

॥ अथ भूमाधिकरणम् ॥

॥ १-३-२ ॥

॥ ॐ भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॐ ॥

॥ अथ एतदधिकरणे अभ्यधिका शङ्का, तन्निरासश्च ॥

३ **सु०**— इदं कश्चिद्व्याख्याति । भूमा = परमात्मा । कुतः । संप्रसीदत्यत्रेति संप्रसादः = सुप्तिः । तत्र जाग्रत्प्राणः सम्प्रसादशब्देन लक्ष्यते । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति । अपर आह— 'संप्रसादो = जीवात्मा । तस्मादूर्ध्वमुपदेशादिति ॥ तदुभयमप्यसत्, प्रसिद्धप्राणादिपदपरित्यागेनाप्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभावात्, अतोऽध्युपदेशा-दित्येव हेतुः । ननु कथं तस्य परमात्मत्वसाधकता, अन्यत्रापि सम्भवादित्यतो व्याख्याति— **अखिलेशत्वादिति** ।

अनु०— **अखिलेशत्वाद्भूमा विष्णुः सुखाधिकः ॥**

अधिशब्दो हीश्वरवाची । तथा च विशेषानुक्तेरखिलेशत्वमेवोक्तं भवति । न च एतद् असिद्धम् । नामवागादीनां पूर्वपूर्वाधिपत्यस्योक्तत्वादिति ।

ननु तर्हि सम्प्रसादादित्येतदनाकाङ्क्षितत्वात् व्यर्थमापन्नमिति चेन्न, हेत्वन्तराभि-धायकत्वादित्याशयेन व्याचष्टे— **सुखाधिक इति** । प्रसीदत्य(न्त्य)नेनेति प्रसादः सुखम्, सम्यक् प्रसादः सम्प्रसादः । गुणगुणिभावाभ्युपगमेन सुखाधिक इति तात्पर्यार्थो-ऽभिहितः । य(स्मात्तस्मा)तस्तस्मादिति शेषः ॥

परि०— **कश्चिदिति** । रामानुजः । **अपरो** मायावादी । **प्रसीदत्यनेनेति** । प्रपूर्वात् 'षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्वि'त्यतो 'अकर्तरि च कारक' इति करणे घञिति भावः । प्रसिद्धसुखपद-त्यागेन यौगिकसम्प्रसादपदोक्तिकृत्यं चन्द्रिकायां व्यक्तम् । सुखाधिक इत्यस्य हेतुत्वलाभाय पदद्वय-मध्याहरति **(यतस्तस्मा)यस्मात्तस्मादिति** ।

गु०दी०— अधिशब्दो हीश्वरवाची इत्यत्र अधि अधिकत्ववानिति व्युत्पत्त्या ईश्वरवाचीत्यर्थः । **प्रसादः सुखम्** इति । ननु तर्हि भवतामपि प्रसिद्धसुखपदपरित्यागेन अप्रसिद्धप्रसादपदप्रक्षेपे किं बीजमिति चेत् भगवत्सुखं न लोकसुखसदृशं किन्तु सुखोद्रेकाज्जगत्सृष्ट्यादौ प्रवर्तमानस्य तस्य जगति प्रसादहेतुतां च सुखस्य सूचयितुमित्यभिप्रायसम्भवात् । तादृशमेव हि भूमत्वोपयोगीति सूत्रकृतो हृदयम् ।

यादु०— इदं कश्चिदिति । सङ्कर इत्यर्थः । **अपरो** रामानुजः । **अन्यत्रापीति** । नामाद्यपेक्षया वागादे-रप्यूर्ध्वमुपदेशसद्भावादित्यर्थः । **ईश्वरवाचीति** । अधिरीश्वर इति ज्ञापकादिति भावः । **पूर्वपूर्वेति** । तथा च प्रायपाठाद्भूम्नोऽपि अखिलाधिपप्राणाधिपत्येऽखिलेशत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । **अनाकाङ्क्षितत्वादिति** । अधी-त्यस्य ऊर्ध्वार्थत्वं परित्यज्य ईश्वरार्थत्वाङ्गीकारेऽवध्यनपेक्षणादिति भावः । **प्रसीदत्यनेनेति** । न च भवन्मतेऽपि प्रसिद्धसुखादिपदपरित्यागेनाप्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभावः । ईश्वरस्य सुखं चेत् दुःखमपि स्यादिति नाशङ्क्यम् । पूर्णानन्दकार्येण सम्यक् प्रसादेन दुःखाभावनिश्चयादिति ज्ञापनार्थत्वात् ।

वं०प०— जाग्रदिति । लक्षणाबीजसम्बन्धप्रदर्शनाय । **अन्यत्रापीति** । अध्युपदेशादित्यस्य हेतोः 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्याद्युक्तरीत्या प्राणादावपि सम्भवादिति भावः । **पूर्वेति** । पूर्वापेक्षयोत्तरस्येत्यर्थः । **गुणगुणीति** । विशेषबलादित्यर्थः ।

आनन्दः— अत्र यो वै भूमेति वाक्यमुदाहृत्यात्रोक्तो भूमा विष्णुर्वा मुख्यप्राणो वेति सन्दिह्य-मानाद्यांशावसानतारतम्यमुक्त्वा प्राणस्य भूयस्त्वमभिधाय तदुत्तममन्यदनुक्त्वा भूम्नं आम्नानात् मुख्यप्राण एवायमिति प्राप्ते विष्णुरेवायम् । भूमाः भूम्नः पूर्णसुखरूपाभिधानतन्नामादीनामुपरि सर्वोत्तमत्वेनोपदेशाच्चेति सिद्धान्तितम् । तत्र परकृतापव्याख्यां परित्यज्य किमित्येवं व्याख्यायत इत्यतः परकृतापव्याख्यां प्रत्याख्यातु-मनुवदति **इदमिति** । **तत्र जाग्रदिति** । सुप्तौ जाग्रद्रूपेणावस्थानशक्यसम्बन्ध इति भावः । **प्रसिद्धेति** । सूत्रं चैवं लघु स्यादिति भावः । **अधिशब्द इति** । अधीश्वर इति पाणिनीयस्मरणादिति भावः । **नामवागादीनामिति** । उत्तरेषां पूर्वाधिपत्यस्योक्तत्वान्नासिद्धिरिति भावः ।

कं०रा०— तस्मादूर्ध्वमिति । प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्तप्राणादुपरि यो वै भूमेति भूम्न आम्नातत्वात्प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदेशोऽस्तीति भावः । **सम्प्रसाद इति** । एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायेति श्रुतौ सम्प्रसादशब्दस्य जीवे प्रयोगात्सम्प्रसादशब्दितो जीवात्मेति भावः । अस्मिन्पक्षे प्राणो वा आशाया भूयानित्यत्र श्रुतः प्राणशब्दो जीवपर इति द्रष्टव्यम् । **प्रसिद्धेति** । प्रसिद्धप्राणजीवपदत्यागेत्यर्थः । **नामेति** । वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्यादिना वागादीनां नामाद्याधिपत्यस्योक्तत्वात् सर्वस्मादुपर्युपदिष्टस्य भूम्नोऽखिलेशत्वं सिद्ध्यतीति भावः । **हेत्वन्तरेति** । पूर्णसुखत्वरूपहेत्वन्तराभिधायकत्वादित्यर्थः ॥

श्रीनिधि०— अधिशब्दो हीश्वरवाचीति । अधिरीश्वर इति हि पाणिनिः । **अतोऽध्युपदेशात् इत्येव हेतुरिति** । स्वतन्त्रहेतुरयं न तु सम्प्रसादात् अध्युपदेशात् इति विशिष्टहेतुरित्यर्थः । अन्यस्य हेतुत्वनिषेधे उत्तरग्रन्थविरोधापत्तेः ।

शे०वा०— कश्चिदिति । सङ्कर इत्यर्थः । सम्प्रसादशब्देन प्राणलक्षणायां हेतुभूतं सम्प्रसादशब्द-मुख्यार्थसम्बन्धं प्राणस्योपपादयितुं तच्छब्दमुख्यार्थं तावदाह **सम्प्रसादः सुप्तिरिति** । सम्प्रसादशब्दस्य सुप्तावरूढत्वात् कथं तस्याः सम्प्रसादशब्दार्थत्वमित्यतो योगेनेति भावेन तमाह **सम्प्रसीदतीति** । तत्र जाग्रदिति शक्यसम्बन्धकथनम् । एवं सम्प्रसादशब्दस्य प्राणे लक्षणामुपपाद्य सम्प्रसादादध्युपदेशादिति हेतुं व्याचष्टे **तस्मादिति** । प्राणादूर्ध्वमुपदेशादित्यर्थः । **अपर इति** । रामानुज इत्यर्थः । **सम्प्रसादो जीवात्मेति** । 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतेः सम्प्रसादो जीवात्मे-त्यर्थः । प्रसिद्धप्राणादीत्यादिपदेन जीवसङ्ग्रहः । तथा सति प्राणादूर्ध्वमुपदेशादिति वा, जीवादध्युपदेशादिति वा, वक्तव्यतया सम्प्रसादादिति लाक्षणिकपदप्रयोगोऽयुक्त इति भावः । उपलक्षणं चैतत् । प्राणादूर्ध्वमुपदेशस्यानन्द-मयप्रकरणे मनोमयादिषु भूमप्रकरणे च विज्ञानमतिश्रद्धादिषु च सत्त्वात् । मनोमयादीनां विज्ञानादीनां च तन्मतेऽब्रह्मत्वात् । तत्र व्यभिचारादित्यपि द्रष्टव्यम् । **अन्यत्रापीति** । नामादीश्वरत्वेन वागादेरुपदेशेऽपि ब्रह्मत्वा-भावेन व्यभिचारित्वादिति भावः । अध्युपदेशादिति सौत्रपदात्कथमीशत्वस्य लाभ इत्यत आह **अधिशब्दो हीति** । अधिरीश्वर इति पाणिनिस्मृतेरिति भावः । अस्त्वीश्वरत्वलाभस्तथाऽपीशत्वोपदेशत्वादित्येव वक्तव्यम् । अखिलत्वसमर्पकशब्दाश्रवणादित्यत आह **तथा चेति** । भूमनिष्ठतयाऽखिलेशत्वस्य श्रुतावश्रुतत्वाद्ब्रह्मत्वसिद्धि-रित्याशङ्क्य निराकरोति **न चेति** । **पूर्वपूर्वेति** । तथा च प्रायपाठात् भूम्नोऽप्यखिलाधिपप्राणाधिपत्यलाभा-दखिलेशत्वसिद्धिरिति भावः । **अनाकाङ्क्षितत्वादिति** । अधीत्यस्योर्ध्वार्थत्वे तदपेक्षितावधिनिरूपकतया सम्प्र-सादादित्यस्य सार्थक्यसम्भवेऽपि तत्परित्यागेनाधीत्यस्येश्वरार्थत्वाङ्गीकारे तस्यावधिनिरूप्यतया तदनपेक्षणात् सम्प्रसादादित्यनर्थकमापन्नमित्यर्थः । **हेत्वन्तरेति** । धर्मोपपत्तेश्चेत्युत्तरसूत्रस्थचशब्दानुषङ्गेण भूम्नोऽत्र ब्रह्मत्व-पूर्णसुखत्वरूपहेत्वन्तराभिधायकत्वान्न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सम्प्रसादशब्दस्य सुखे रूढ्यभावेऽपि योग-सम्भवात् युक्तं तेन सुखग्रहणमित्याह **प्रसीदत्यनेनेति** । न च भवन्मतेऽपि प्रसिद्धसुखपदपरित्यागेनाप्रसिद्ध-सम्प्रसादपदोपादाने कारणाभाव इति वाच्यम् । ईश्वरस्य सुखं चेद् दुःखमपि स्यादिति नाशङ्क्यम् । पूर्णानन्द-कार्येण सम्यक् प्रसादेन दुःखाभावनिश्चयादिति ज्ञापनार्थत्वात् । तर्हि पूर्णसुखत्वादिति व्याख्यातव्यं तत्कथं सुखाधिक इति व्याख्यानमित्यत आह **गुणगुणिभावाभ्युपगमेनेति** । अखिलेशत्वस्येव सुखाधिकत्वस्य भाष्ये हेतुत्वगमकं न किञ्चिदस्तीत्यतः शेषं सम्पूरयति **यतस्तस्मादितीति** ।

वा०र०— आनन्दमयगिर्यनुसारेण भाष्यानुवादरूपमङ्गलं व्याख्याति **सम्प्रसादशब्देनेत्यादिना** । **शब्दमुख्यार्थेति** । मुख्यार्थेन सम्बन्धं तच्छब्दः प्रसादशब्दः जीवसङ्ग्रह इति प्राणादिरूपं पदं प्राणादिरूपं इति

मूले विवक्षितत्वादादिपदेन जीवग्रहणोक्तिः । तथा च प्राणेति पदस्य जीवेति पदस्य चेति सूचितं चन्द्रिकानुसारेणाह **उपलक्षणं चैतदिति । मनोमयादिष्विति ।** प्राणमयप्राणयोरैक्यात्प्राणादूर्ध्वमिति युक्तं श्राद्धादिष्वित्यादिपदेन कृतिनिष्ठादीनां ग्रहणम् । विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्यादिना विज्ञानादीनामुपदेशो द्रष्टव्यः । **अधिरीश्वर इतीति ।** ईश्वरे विषयेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञ इति सूत्रार्थः । यद्यपि स्वस्वामिभावसम्बन्ध इति काशिकादावुक्तं तथापीश्वरे विषय इत्यनेनैव स्तब्धमर्थमभिप्रेत्येतत् । तथा हि तत्र प्रतिपादनं अधिशब्दस्तावदीश्वरवाची । ईश्वरत्वं च स्वामित्वं स्वामी च स्वमपेक्षते तदयं स्वस्वामिभावसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवन्तीति । तथा यस्मादधिकमिति सूत्रे अधिकार्थे नेश्वरार्थे न च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते सप्तमी विहिता तथैव कौमुद्यादौ प्रतिपादनात् । तत्र स्वस्वामिभाववाच्यधिशब्दस्य स्वामित्वमात्रवचनत्वमपीश्वरत्वस्योक्तिरीश्वरवचनमित्यादिना हरदत्तादिभिरुक्तं अर्थादाधिक्यादिकं कर्मप्रवचनीयद्योत्यमित्याशयेनाह **अधिकार्थेनेत्यादीति ।** शेष्यामुक्तिरपि स्वामिवाचितामधेरनाक्षिपन्त्यपि स्वामिविषयतामात्रमाक्षिपत्येवेति न विरोधः । उदाहृतं चाधिपाञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति व्याख्यातं च हरदत्तेन पञ्चालानां ब्रह्मदत्तः स्वामीत्यर्थ इति स्वामिवाचिनः स्ववाचिनश्च सप्तम्या यस्य चेश्वरवचनमित्यनेन विधानस्याधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः अधिभुवि रामः अधिरामे भूरित्युभयत्र सप्तमीप्रयोगसद्भावनिमित्तेन व्याख्येयत्वादधेरत्राप्युभयार्थत्वमेव वाच्यमित्याशयेन स्वस्वामिभावसम्बन्धस्य विषयवाचीश्वरशब्देनोपादानं न त्वीश्वरविषयकत्वाभावादत एवेश्वरार्थेनेत्येव कौमुद्यामुक्तमिति सङ्क्षेपः । अरिवशत्वस्य कथं लाभ इति ईश्वरस्य नियम्यरूपस्वापेक्षत्वात् स्वमात्रसिद्ध्या यत्स्वं तदीशत्वसिद्धावपि अखिलं यत्स्वं तदीशत्वं न सेत्स्यति ईश्वरस्य स्वोक्षत्वेऽपि सकलाक्षेपत्वस्यादर्शनात् तदेतदभिप्रेत्यैवोपपादनमखिलसमर्पकशब्दाश्रवणादिति अन्यथाखिलसमर्पकेति भावप्रत्ययहीनमेव वदेत् । अनेन तथा च विशेषेति मूलवाक्यमेवं व्याख्यातं भवति ईशस्य स्वापेक्षत्वेनेश इत्युक्ते यत्स्वं तदीश इत्येतावन्मात्रप्राप्तावपि अखिलत्वसमर्पकाभावादखिलेशत्वात् प्राप्तिरिति चेन्न । यत्र हि किञ्चिदेव स्वपञ्चालादिनिर्देशानुसारेण तावन्मात्रेशत्वलाभेऽपि प्रकृते भगवत्स्वस्य व्यक्तिविशेषरूपेण निर्देशाभावेन सङ्कोचे कारणाभावेन चाखिलेत्वप्राप्त्या तदीशत्वमेवोक्तं भवतीति अखिलाधिपप्राणेति अखिलाधिपो यः प्राणास्तदधिपत्यस्येत्यर्थः । **तदपेक्षितेति ।** ऊर्ध्वं हि किञ्चिदपेक्षया भवति ऊर्ध्वमित्येवाप्रतीतेः ततश्चास्मादित्यवधिकसापेक्षत्वमित्यर्थः । **निरूपकतयेति ।** समर्पकतयेति अर्थः । तत्परित्यागेन ऊर्ध्वार्थत्वपरित्यागेन तस्या ईश्वरत्वस्य हेत्वर्थसमर्पकाभावशङ्कावारणाय व्याचष्टे **धर्मेति ।** चन्द्रिकानुसारेणाह **न च भवदिति । पूर्णेति ।** पूर्णं यत्सुखं तद्रूपत्वादितीत्यर्थः । **गुणगुणीति ।** सुखेनाधिक इत्यधिकसुखवत्त्वोक्तिः गुणगुणिभावाभ्युपगमेन तदनङ्गीकारे तदाधिक्यवचनायोगेऽपि तदङ्गीकारे तदुपपत्तेरिति आशयः ॥

विठ्ठल०— अत्र अध्युपदेशादिति पश्चात्तनपदस्य पूर्वं व्याख्यानं किंनिमित्तमित्यतः परैः सम्प्रसादात् अध्युपदेशादिति पदद्वयेनापि प्राणाद्युत्तमत्वस्य हेतुत्वेनोक्तेस्तस्य द्वितीयपदेनैव प्राप्तत्वात् तद्व्याख्यानमनुपपन्नमिति सूचनार्थत्वादित्याशयेनापव्याख्यानप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरमूलमवतारयति **इदमित्यादिना । कश्चित्** मायावादी ।

अपरो रामानुजः । **अन्यत्रापीति** । नामाद्यपेक्षया वागादेरध्युपदेशसम्भवादिति भावः । सम्प्रसादः सुखमिति प्रसिद्धसुखपदपरित्यागेन सम्प्रसादपदप्रयोगकृत्यं चन्द्रिकायां व्यक्तम् । **न चैतदिति** । प्राणापेक्षया उत्तमस्य अखिलेशत्वमित्यर्थः । **नामवागादीनामिति** । तथा च प्रायपाठात्प्राणादुपर्युपदिष्टस्य भूम्नोऽखिले सत्त्वं सिद्ध्यत्येवेति भावः । ननु सूत्रे सम्प्रसाद इति सुखात्मकत्वेनोक्तत्वात् सुखाधिक इति कथमित्यत आह **गुणगुणिभावेति** । सुखाधिक इत्यस्य हेतुत्वलाभायाह **यतस्तस्मादिति** ।

चषकः— **कश्चित्** सङ्करः । **अपरः** रामानुजः । **अन्यत्रापीति** । नामादितो वागादेरप्यूर्ध्वमुपदेशसद्भावादित्यर्थः । **ईश्वरवाचीति** । अधिरीश्वर इति ज्ञापकादिति भावः । **पूर्वपूर्वेति** । तथा च भूयः समभिव्याहाराद्भूम्नोऽप्यखिलाधिपतिप्राणाधिपतित्वलाभादखिलेशावमसैत्सीदिति भावः । **अनाकाङ्क्षितत्वादिति** । अधीत्यस्योर्ध्वार्थकतायां तदवधिप्रत्यायकतया सम्प्रसादादित्यस्यार्थवत्ता, ईश्वरार्थकतायां तु तस्य तदनिरूपितताया तज्जिज्ञासाराहित्येन तत्पूरकमनर्थकमापद्यत इत्यर्थः । **हेत्वन्तरेति** । धर्मोपपत्तेश्चेत्युत्तरसूत्रघटकचशब्दापकर्षेण भूम्नोऽत्र ब्रह्मत्वे पूर्णसुखत्वात्मकहेत्वन्तरावगमकतया नानर्थक्यं प्रसज्यत इत्यर्थः । सम्प्रसादशब्दस्य सुखनिरूपितसमुदायवृत्तिकत्वाभावेऽपि करणसाधनघञन्ततामाश्रित्य व्याचष्टे **प्रसीदन्त्यनेनेति** । उपदेशेजनुनासिक इदिति सूत्रव्याख्यावसरे घञः करणसाधनतायाः भाष्यकैयटयोः समर्थितत्वादिति भावः । अखिलावगतसुखनिरूपितसमुदायवृत्तिकसुखादिपदानुपादानेन, एतादृशप्रसादपदोपादानं निर्बीजमिति शङ्का तु दुःखाभावरूपकारणानुमापकपूर्णानन्दरूपकार्यलक्षणहेतुप्रत्यायनफलकतया निरसनीया ।

॥ अथ एतदधिकरणे अभ्यधिका शङ्का, तन्निरासश्च ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥

॥ १-३-२ ॥

* * *

॥ अथ अक्षराधिकरणम् ॥

॥ १-३-३ ॥

॥ ॐ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॐ ॥

॥ अथ 'अन्यभावव्यावृत्तेश्चे'ति सूत्रव्याख्यानम् ॥
॥ तत्र च 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि' इत्यत्रोक्तमक्षरं ब्रह्मैव ॥
॥ तत्राप्यादौ 'नेदमक्षरं ब्रह्मे'ति पूर्वपक्षः ॥

४ **सु०**— 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी'त्यत्रोक्तमक्षरं ब्रह्मैवेत्युक्तम् । अत्र सूत्रम्— **ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति** । तदिदमक्षरस्य ब्रह्मत्वोपपादनाय हेत्वन्तराभिधायकतया व्याख्यातं भाष्ये । आक्षेपनिवर्तकतयाऽपि 'अतो विरुद्धवदि'त्यादिना व्याख्यायते ।

तथा हि । नेदमक्षरं ब्रह्म, 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमवागमनोऽचक्षुष्कमप्राणमसुखम(गोत्र)मात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्च ने'त्यक्षरस्यास्थूलत्वादिश्रवणात् ।

न चैतद्ब्रह्मणः सम्भवति ॥ अस्थूलत्वादिपदैर्हि स्थूलत्वादिविपरीतम् अणुत्वाद्यभिधानं वा स्यात्, स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रपर्यवसानं वा । आद्ये परस्परविरोधः । अस्थूलमित्यनेन ह्यणुपरिमाणं वक्तव्यम् । अनण्वित्यनेन च महत्त्वम्; न चोभयमेकत्र युज्यते, परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनात् । एवमह्रस्वमदीर्घमित्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्यः । न चैकपरिमाणोपेतमेवोत्कृष्टापेक्षयाऽणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेत्युच्यत इत्याश्रयणेन विरोधपरिहारः, घटादितुल्यत्वेनावक्तव्यत्वात्, उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावाच्च । द्वितीये तु निःस्वभावं ब्रह्मेत्यापन्नम् । तथा च 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्, अत्ता चराचरग्रहणात्, रूपोपन्यासाच्चे'त्युक्तविरोधः स्यादिति ।

परि०— **अत्रेति** । अक्षरं ब्रह्मैवेत्युक्तेः अर्थ इत्यर्थः । **हेत्वन्तरेति** । प्राकृतस्थौल्यादिराहित्यरूपहेत्वन्तरेत्यर्थः । वैशेषिकनये 'अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षये'त्यादिना वक्ष्यमाणेन गतार्थत्वमाशङ्क्य निराह **न चैकपरिमाणेति** । **उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावाच्चेति** । ब्रह्मण

इति योज्यम् । तथैव वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **इत्युक्तविरोध इति** । सर्वत्रेतिनये सर्वत्र सत्त्वस्य । अत्तेतिनये क्रियायाः । अदृश्यत्वनये रूपेतिगुणसूत्रे रुग्मवर्णमिति दिव्यविग्रहस्य गुणस्य चोक्तत्वात्तद्विरोध इत्यर्थः ।

यादु०— उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणेति । ब्रह्मापेक्षयेति शेषः । **तथा च सर्वत्र प्रसिद्धेत्यादि** । निःस्वभावत्वे, सर्वत्रेत्यनेन सर्वत्र सत्त्वस्य । अत्तेति क्रियालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकसूत्राणामुपलक्षणम् । तथा चात्तेत्यादिभिः क्रियायाः रूपेत्यनेन गुणस्य च, स्वभावत्वसमर्थनेन तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ।

वं०प०— स्थूलत्वादिविपरीतेति । स्थूलपरिमाणभिन्नेत्यर्थः । **न चैकेत्यादि** । एवमेव वस्तु स्वापकृष्टवस्त्वपेक्षयापकृष्टं स्वोत्कृष्टवस्त्वपेक्षयाऽपकृष्टमित्यर्थः । **तुल्यत्वेनेति** । घटादावपि स्वोत्कृष्टापकृष्टवस्त्वपेक्षाऽणुमहत्त्वादेः सम्भवेन विशेषाभावाद्भगवतीदं न वक्तव्यमित्यर्थः । **उत्कृष्टेत्यादि** । भगवदपेक्षयेति शेषः ।

आनन्दः— एतद्वा एतदक्षरं गार्गीत्यत्र वाक्ये प्रतीतमक्षरं श्रीतत्त्वं वा विष्णुर्वेति संशये श्रीतत्त्वमेवाक्षरशब्द इति वाच्यम् । अक्षरशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् । अहं सोममित्यादीनामाश्रितत्वलिङ्गत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्राद्याधारत्वस्य एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादि वाक्षरनिष्ठत्वेन श्रवणाच्चेति प्राप्ते इदमक्षरं ब्रह्मैव । अम्बरान्तस्य सर्वस्य धारकत्वलिङ्गादिति सिद्धान्तितम् । नन्वन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्येतत्सूत्रं अतो विरुद्धवद्भातमित्यादिनाक्षेपनिवर्तनपरतया व्याख्यायते, तदयुक्तम् । भाष्ये हेत्वन्तरपरतया व्याख्यातत्वेन तद्विरुद्धत्वात् च शब्दानुपपत्तिश्चास्मिन्पक्षे इत्यत आह **तदिदमिति** । तथा च व्याख्यानान्तरत्वादस्य न दोषः । चशब्दसार्थक्यं तु अग्रे वक्ष्यत इति न दोष इति भावः । **उत्कृष्टापकृष्टेति** । परमात्मनः सर्वापेक्षयोत्कृष्टपरिमाणत्वस्य सर्वापेक्षयापकृष्टपरिमाणत्वस्य च 'अणोरणीयान्महतो महीयानि'त्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन तादृशः परिहारो युज्यत इति भावः ।

कं०रा०— एवमिति । अह्रस्वमित्यनेन हि दीर्घपरिमाणं वक्तव्यम् । अदीर्घमित्यनेन ह्रस्वत्वम् । न चोभयमेकत्र युज्यते । परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनादित्येवमह्रस्वमदीर्घमित्यत्रापि विरोधो द्रष्टव्य इत्यर्थः । **द्वितीय इति** । अस्थूलादिपदैः स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रप्रतिपादने ब्रह्म स्थूलपरिमाणमात्रादिशून्यमित्यापन्नमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह **तथा चेति** । ब्रह्मणोऽस्थूलपदोक्तस्थूलपरिमाणशून्यत्वस्याङ्गीकारे सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्युक्तसर्वगतत्वविरोधः । स्थूलपरिमाणरहितद्रव्यस्य सर्वगतत्वायोगात् । तथा न तदश्नाति किञ्चनेत्युक्तात्तृत्वशून्यत्वस्याङ्गीकारे अत्ता चराचरग्रहणादित्युक्तात्तृत्वविरोधः । तथाऽलौहितमित्युक्तलोहितरूपशून्यत्वस्याङ्गीकारे रूपोपन्यासाच्चेत्यत्र तस्य हैतस्य परमस्य नारायणस्य चत्वारं रूपाणि शुक्लं रक्तमित्युक्तरूपविरोधः स्यादित्यर्थः । यद्यप्यस्थूलादिवाक्येन तदश्नाति किञ्चनेत्यनत्तृत्वस्यान्तेऽभिहितत्वात् सर्वत्र

प्रसिद्धोपदेशात् रूपोपन्यासाच्च अत्ता चराचरग्रहणादित्युक्तविरोधः स्यादिति वक्तव्यम् । तथाऽपि तेषां सूत्राणां क्रममनुसृत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **उभयेति** । अणुत्वमहत्त्वकार्यदर्शनरूपानुमानस्येत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु अतो विरुद्धवद्भातमित्युत्तरानुव्याख्यानमनर्थकम् । न चैतदक्षराधिकरणव्याख्यानमिति वाच्यम् । अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यर्थकथनरूपत्वाभावेन तदसम्भवात् । न चान्यभावव्यावृत्तेश्चेत्येतदधिकरणीय-गुणसूत्रव्याख्यानमेतदिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्योक्तरीत्याऽक्षरस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तराभिधायकत्वस्थित्याऽस्य तद्व्याख्यानत्वस्याप्ययोगादित्यतोऽक्षरस्य ब्रह्मत्वरूपपूर्वसूत्रोक्तार्थे आद्याक्षेपनिवर्तकतयाऽस्योदाहृतगुणसूत्र-व्याख्यानत्वात् । तस्य च भाष्यकारीयहेत्वन्तरपरत्वव्याख्यानापेक्षया वर्णकान्तरत्वात् नानुपपत्तिरिति भावे-नोक्ताक्षेपप्रकारप्रदर्शनपूर्वकं तत्परिहारकतया सूत्रं योजयितुं पूर्वसूत्रोक्तार्थस्याबुद्ध्यारूढत्वे तदाक्षेपस्यापि बुद्ध्यारोहासम्भवात् । आक्षेपस्य सुबोधतासिद्ध्यै पूर्वसूत्रमुपन्यस्य विषयवाक्योदाहरणपूर्वकं तत्सिद्धमर्थं तावदाह **अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यादिना** । ॐ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॐ । **हेत्वन्तरेति** । लौकिकस्थौल्यादिराहित्यरूपे-त्यर्थः । **इदं** 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी'त्यत्रोक्तम् । **एतत्** अस्थूलत्वादीत्यर्थः । कुतोऽस्थूलत्वादिकं ब्रह्मणो न सम्भ-वतीत्यतोऽस्थूलादिपदेषु किं नञः पर्युदासोऽर्थतयाऽभिमतः, किंवा प्रसज्यप्रतिषेधः, इत्यभिप्रेत्य विकल्पयति **अस्थूलादिपदैरिति** । **परस्परविरोध इति** । अस्थूलादिपदानामनण्वादिपदानां चेति शेषः । **अणुपरिमाणमिति** । अणुत्वपरिमाणमित्यर्थः । कुतोऽणुत्वमहत्त्वयोरेकत्रायोग इत्यतो यत्र महत्त्वं त्र्यणुकादौ न तत्राणुत्वं, यत्र चाणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोः न तत्र महत्त्वमित्यणुत्वमहत्त्वयोः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्येनैव वृत्तिदर्शनान्न भगवति तयोः समावेश इत्याह **परस्परेति** । न च कालभेदेन विरोधपरिहारः । परिमाणस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन तदसम्भवात् । **एवमिति** । अह्रस्वत्वमित्यनेन दीर्घत्वपरिमाणं वक्तव्यम् । अदीर्घमित्यनेन ह्रस्वत्वं तदुभयं च नैकत्र युज्यते । यतो यत्र ह्रस्वत्वं द्व्यणुके न तत्र दीर्घत्वं यत्र च दीर्घत्वं त्र्यणुकादौ न तत्र ह्रस्वत्वमिति ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोः परस्परान्त्यन्ताभावसमानाधिकरणतयैव वृत्तेर्दृष्टत्वान्नैकत्र तत्समावेश इति भावः । स्यादयं महत्त्वाणुत्वदीर्घत्व-ह्रस्वत्वानां विरोधो यदि रूपे नीलत्वपीतत्वादिवत्परिमाणेऽणुत्वादिजातियोगः स्यान्न चासाविहास्ति । कल्पनैव किलैषा वैशेषिकाणां न तु परिमाणावान्तरभेदे प्रमाणमस्ति । अतः परिमाणमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत् । यथा हि त्र्यणुकादिषु महत्त्वमेकजातीयमेव परेणोत्कर्षापकर्षवदङ्गीकृतम् । यथा वाऽणुत्वं परमाणुद्व्यणुकयोरेवं परिमाणमवान्तरजातिरहितमेव सर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते । यथा चैकद्रव्ये वर्तमानं परिमाणं द्रव्यान्तर-वर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेव द्रव्यान्तरवर्तिनोऽपकृष्टपरिमाणस्यापेक्षया महत्त्वमित्युच्यते । एवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरविरोधो द्रष्टव्यः । तत्कथं भगवति तदसम्भव इत्याशयेन शङ्कते **न चैकपरिमाणोपेतमेवेति** । अस्त्वेवं मध्यवर्तिद्रव्यपरिमाणस्य स्वापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टद्रव्यवर्तिपरिमाणद्वयापेक्षयोत्कर्षापकर्षमात्रेणाणुत्वमहत्त्व-व्यवहारभाजनतयैकत्र महत्त्वाणुत्वसमावेशसम्भवस्तथाऽपि नासाविहाश्रयितुं शक्यः । तस्य ब्रह्मणीव घटादावपि सत्त्वेनातिप्रसक्ततया ब्रह्मण्यवक्तव्यत्वादित्यत आह **घटादीति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु न ब्रह्मण्यनेन प्रकारेण तत्समावेशो युज्यते । अन्यत्र स्वापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तरसद्भावेन तदपेक्षयोत्कर्षापकर्ष-

सम्भवेऽपि ब्रह्मापेक्षयोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावेन न तदुत्कर्षापकर्षमात्रेणाप्यणुत्वमहत्त्वसमावेश इत्याह **उत्कृष्टापकृष्टेति**। अस्तु तर्ह्यस्थूलादिपदानां स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रमर्थ इति द्वितीय इत्यत आह **द्वितीये त्विति**। परिमाणशून्यस्य द्रव्यस्य निःस्वभावत्वनियमादिति भावः। अस्तु निःस्वभावत्वं ब्रह्मण इतीष्टापत्तिं परिहरति **तथा चेति**। निःस्वभावत्वे चेत्यर्थः।

वा०र०— **धृतेरित्येतत्** अर्थकथनेति पाठः। इत्येतत्सूत्रस्य योऽर्थस्तत्कथनेति योजना इत्यर्थकथनेति योजना। इत्यर्थकथनेति पाठे इत्यस्य सूत्रस्य योऽर्थस्तत्कथनेति योज्यम्। **एतदधिकरणीयेति**। अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति यदेतदधिकरणीयमक्षराधिकरणीयं गुणसूत्रमिति योजना। **तस्यापीति**। अन्यभावेति सूत्रस्यापीत्यर्थः। **अयोगादिति**। भाष्यविसंवादादिति भावः। **पूर्वसूत्रमन्यस्येति**। अनेनात्राधिकरणे अक्षरमिति प्रधानसूत्रोदाहरणमितरधिकरणेष्विवाधिकरणव्याख्यानाय तदारम्भार्थं न किन्तु प्रयोजनान्तरार्थमिति विशेषः सूचितः। अत एवात्र सूत्रमेव प्रतीकतयोपात्तं एवमेवंजातीयकेऽपि उत्तरत्र ज्ञेयम्। **पर्युदासोऽर्थतयाभिमत इति**। नन्वस्थूलपदे पर्युदासे कथमणुत्वाभिधानं स्थूलपदं हि स्थौल्यरूपपरिमाणवाची वा अभिप्रेतं परिमाणवाच्य एवादिशब्द इव भावप्रत्ययस्यावश्यकत्वात्। यद्वा तादृशपरिमाणोपेतधर्मिवाचिना(?)द्यः स भावप्रत्ययस्थूलपदेन स्थौल्यपरिमाणाभिधाने सति तत्सम्बन्धनञा स्थूलत्वभिन्नाणुत्वरूपविशेषस्य लक्षणया प्राप्तिसम्भवे.(?).-ऽप्यभिधाय तदभावेनाणुत्वाद्यभिधानमित्ययस्यायोगः। अन्विताभिधानवादे पदान्तरस्य विशेषस्थापकतया अघटः पट इत्यादावपि अघट इत्यनेनैव पटस्यापि सामान्यतोऽभिधानमित्याद्यङ्गीकारेऽपि तस्य स्वातन्त्र्येणाभिधानाप्राप्तावपि धर्मिविशेषसंसृष्टतया तत्प्रतिपादनलाभः। न ह्यत्राक्षरमणुत्वमित्यणुत्वाभेदोऽर्थतया प्रतिपादयितुमिष्टः विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्युत्तरसमाधानग्रन्थतद्व्याख्यानानुरोधेन धर्मतयैवाणुत्वप्रतिपादनस्येष्टत्वात् न च उभयमेकत्र युज्यत इत्युत्तरोपपादनानुसारेण चाक्षरनिष्ठतयैव प्रतिपादनीयत्वाच्च। न द्वितीयः स्थूलत्वपरिमाणविशिष्टवाचिस्थूलपदसमभिव्याहृतनञा स्थूलत्वपरिमाणवद्भिन्नमात्रप्रतिपादनेऽपि तस्याणुत्वपरिमाणविशिष्टरूपविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। लक्षणाश्रयणे चाणुत्वाद्यभिधानमिति मूलस्यानुपपत्तिः अन्विताभिधानवाद इत्युक्तरीत्या सामान्याभिधानेन लक्षणानाश्रयणेऽपि धर्मिप्रतिपादनानुसारेणाणुत्वादिविशिष्टाभिधानमित्येव वक्तव्यत्वापत्त्या अन्यथावचनयोग एव अविरोधपदविचारयुक्तिपादीयटीकायामुत्तरपदार्थप्रधानतत्पुरुषे नञ्-विशिष्टोत्तरपदेनाणुत्वलक्षणया एव प्राप्तेश्च। एषैव दिगनण्वित्यादि पदेऽपीति चेन्न। अस्तु तावदाद्यः न च अणुत्वपरिमाणमात्रप्रतिपादनापत्तिरित्युक्तमिति वाच्यम्। स्थूलपदसमभिव्याहृतनञा अणुत्वमात्रसवर्णेऽपि तत्समर्थकास्थूलपदोत्तरं मत्वर्थीयाच्प्रत्ययाङ्गीकारेण धर्मिसंसृष्टतया प्रतिपादनलाभात्। अत एवोभयमेकत्रेत्यादिग्रन्थोपपत्तिः अणुत्वविशिष्टस्योक्तरीत्या मुख्ययैव वृत्त्या प्रतिपादनाभ्युपगमादेव नाभिधानपदविरोधोऽपि। अथ तर्हि तद्विशिष्टाभिधानमिति वक्तव्यतया अणुत्वाद्यभिधानमित्युक्तिः कथमिति चेन्न। घटाभावतद्भूतलमित्यादौ भूतलविशेष्यकतया व्याख्यानस्य सिद्धत्वेऽपि अत्र भूतले घटाभावोऽवभासत इत्यादि व्यवहाराणां प्रामाणिकप्रवर्त्यतया शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्तिविषयत्वपक्षानुसारेण चाणुत्वाभिधानमिति वचनोपपत्तेः।

न च दुःखादिशब्दो नियमेन दुःखादिसमवायस्य वाचक इत्याद्यानुमानिकाधिकरणीयमूले समवायसम्बन्धादेः धर्मस्य पुरस्कारेणैव व्यवहाराच्च भोग्यत्वमत्र चाद्यत्वमित्यानन्दमयाधिकरणाणुभाष्यमूले तस्मादन्नशब्दोऽयं भावप्रधानो भूताद्यत्वं भूतातत्वं च वक्तीति भावप्रधानतया भाववाचकत्वोक्त्येहाणुत्वादिमद्धर्मभूता(?)भूताणुत्वादिकं स्थूलत्वादिविपरीताणुत्वादिविशिष्टवाचिभूरिस्थलादिपदैर्भावप्रधानैरभिधीयत इत्यभिप्रायस्तु न कश्चिद्दोषः। भावप्रधानत्वं च भावे लक्षणया वृत्तिरिति प्रागेवोक्तं धर्मपुरस्कारेण प्रवर्तमानोतत्ववाचीत्यादि तत्तद्ग्रन्थातत्तदुक्तीनामप्ययमेवाशयः। अतो यत्किञ्चिदेतत्। एवमेव द्वितीयोऽपि साधुः उक्तरीत्यैव नञ्समभिव्याहृतपदे गुणत्वस्य मुख्ययैव वृत्त्या प्रतिपादनात् यद्वा स्थूलत्वाभावाणुत्वयोरविनाभावेनैकोक्तावार्थादपरप्राप्तिः पुरुषपर इति पुरुषस्य परत्वोक्तावर्थादव्यक्तस्यावसरत्वलाभाभिप्रायेणानुमानिकाधिकरणे पुरुषावरत्वस्य प्राप्तिमालम्ब्य पूर्वपक्षप्रवृत्तेः अवरशब्दस्य ब्रह्मणि सम्भवप्रतिपादनाच्च तथात्राप्युपपत्तिः। पर्युदासस्यार्थभावेऽव्ययीभावेन कल्पदर्थे भेदाभावान्मत्वर्थीयान्तत्वाश्रयणेन चाभिधानपदस्यापि नानुपपत्तिः। वस्तुतस्त्वभिधानपदस्य तत्र तत्र शक्यलक्ष्यार्थसाधारण्येनापि प्रयोगादत्र प्रतिपादनमात्रार्थकत्वमिति न दोषः। धर्मपुरस्कारेणोक्तिस्तु सर्वतन्त्रानुमता न विरुद्धेत्युक्तम्। तत्राणुरूपधर्मिप्रतिपादने सति सद्गतीन्योन्याभावरूपधर्मविवक्षया भावप्रत्ययोपपत्तिरत एवास्य पर्युदास्यपक्षत्वमित्यप्याहुः। एवं मन एवादिपदेऽपीत्यलं प्रसज्यप्रतिषेध इति न स्थूलं स्थौल्यमत्रेत्यादि प्रसज्यप्रतिषेधे स्थौल्यादिरूपधर्मराहित्यमात्रप्राप्तेरिति भावः। यत्र धर्मतयात्यन्ताभावप्रतीतिः तत्र तद्वता धर्मतया विवक्षितेति मूले प्रागुक्तमेवेति ज्ञेयम्। क्रियायोगाभावेऽव्ययीभावापत्त्या तद्योगस्यावश्यकत्वादित्यादिकं तु अदृश्यत्वादिनये प्रागुक्तम्। **अह्रस्वमित्यनेनेति**। अत्रापि ह्रस्वं नेति नञ्समभिव्याहृतभावप्रधानह्रस्वशब्देन दीर्घत्वपरिमाणे अभिहिते मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तेन ह्रस्वपदेन दीर्घत्वपरिमाणविशिष्टमुच्यत इत्यादिकं पूर्ववत् ज्ञेयम्। अणुत्वं च महत्वं चेति वैशेषिकाधिकरणीयानुव्याख्यानरूपैतदुक्तं भवति। **स्यादयमि**त्यादिमूलानुसारेण न चैकपरिमाणोपेतमित्येतदाशयकथनपूर्वकं वाक्यमवतारयति **स्यादयं महत्वाणुत्वेत्यादिना**। महत्वाणुत्वेति महत्वाणुत्वयोर्दीर्घत्वह्रस्वत्वयोश्चेत्यर्थः। विरोधद्वयमेकीकृत्य बहुवचननिर्देशः। **द्रव्यान्तराभावेनेति**। अणोरणीयानिति श्रुत्या सर्वापेक्षया प्रकृष्टत्वस्य तदपेक्षयैवोत्कृष्टत्वस्य च प्रतिपादनादिति भावः। **परिमाणशून्यस्येति**। परिमाणस्य द्रव्यसामान्यगुणतया तच्छून्यद्रव्यस्यैवाभावादिति भावः।

स०व्र०— किं नञा, पर्युदासोऽर्थः उत प्रसज्यप्रतिषेध इति विकल्पार्थः। **उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यान्तराभावाच्चेति**। सर्वापेक्षया परमात्मन्येव उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणद्रव्यत्वस्य सिद्धान्तिभिरभ्युपगतत्वादिति भावः। **तथा च सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादित्यादि**। निःस्वभावत्वे 'सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादि'त्यनेन सर्वत्र सत्त्वस्य, 'अत्ता' इत्यनेन क्रियायाः 'रूपे'त्यनेन गुणानां,च तत्स्वभावत्वस्य समर्थितत्वेन तद्विरोधः स्यादित्यर्थः। अथवा अस्थूलमित्यस्य स्थौल्यनिषेधपरत्वे सर्वत्रेत्यनेन 'न तदश्नाति किञ्चने'त्यस्य; 'अत्ता' इत्यनेन 'अलोहितम्' इत्यस्य 'रूपोपन्यासाच्च' इत्यनेन विरोध इत्यर्थः।

विठ्ठल०— उत्तरमूलस्य सूत्रव्याख्यानताप्रतीतेः सोपोद्घातं सङ्गमयति **एतद्वै तदक्षरमित्यादिना** । **आक्षेपेति** । अक्षरस्य विष्णुत्वाक्षेप इत्यर्थः । **व्याख्यायत इति** । सौत्रचशब्दाभिप्रायकथनेनेत्यर्थः । अत एव शब्दसूचितं परिहारमाहेति वक्ष्यति । पूर्वव्याख्यानं चशब्देन समुचितवानिति च अणुत्वमहत्वादेर्यत्किञ्चित्प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन पितृत्वपुत्रत्वादिवत् ब्रह्मण एकपरिमाणवत्वेऽपि तत्र समावेशः सम्भवतीत्याशङ्क्य निराह **न चैकेति** । **उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणेति** । परमात्मनः सकाशादिति शेषः । **तथा च सर्वत्र प्रसिद्धेति** । अस्थूलमित्यस्य स्थौल्यनिषेधपरत्वे सर्वत्रेत्युक्तविरोधः । न तदश्नाति किंचनेत्यस्य अत्तेत्युक्तविरोधः । अलोहितमित्यस्य रूपोपन्यासादित्युक्तविरोधः । यद्वा एतैः सूत्रैः गुणक्रियादिस्वभावत्वस्य समर्थितत्वात् निस्वभावत्वे तद्विरोध इति भावः ।

॥ इति 'नेदमक्षरं ब्रह्मे'ति पूर्वपक्षः ॥

* * *

॥ अथ च एतत्पूर्वपक्षस्य परिहारः ॥
॥ तत्र चादौ 'अस्थूलमनण्वि'ति श्रुत्युक्तानां अस्थूलादिपदानां अणुत्वाद्यभिधायकत्वात् अक्षरं ब्रह्मैवेति उत्तरपक्षः ॥

५ **सु०**— तत्र तावत्प्रथमपक्षमभ्युपेत्य चशब्दसूचितं परिहारमाह— **अत इति** ।

अनु०— ॥ ॐ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॐ ॥

अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः ।
योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ॥
ब्रह्मैव

यतो **ब्रह्म विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमेव अतो, विरुद्धवत्** = उक्तोभयविधविरुद्धार्थप्रतिपादकमिव, **भातं** = प्रतीतम् **अपि** वाक्यं **तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजनीयम्** योजयितुं शक्यमिति योजना ।

यतोऽम्बरान्तधृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वं निश्चितम् **अतो विरुद्धवद्भातमपि** वाक्यं

तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजयितव्यमिति वा । कथं तत्त्वतो व्याख्यानमित्यपेक्षायां विरुद्धैरिति सम्बध्यते ।

अथवा अत इत्यस्य पूर्वत्रैव(त्र) सम्बन्धः । यतः सुखाधिकोऽतो भूमा विष्णुरि(विष्णुरतो भूमे)ति विरुद्धवदिति प्रतिज्ञाया(यां) विरुद्धैरिति हेतुतया सम्बध्यते ।

एतदुक्तं भवति । नाक्षरस्य ब्रह्मत्वेऽस्थूलमित्यादिवाक्यस्यानवकाशः, अस्थूलादिपदैस्तद्विपरीताणुत्वाद्यभिधानमिति व्याख्यानस्याङ्गीकारात् । न चैवं सति परस्परविरोध इति वाच्यम्, विरुद्धधर्माणां ब्रह्मण्यवस्थानस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वादिति ।

परि०— उक्तोभयविधेति । स्थूलत्वादिविपरीतमणुत्वादीति स्थूलत्वादिनिवृत्तिमात्रे चोक्तोभयविधेत्यर्थः । विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतत् पूर्वं हेतुतया योजितमिदानीं व्याख्यानप्रकारार्पकतया योजयति **यतोऽम्बरान्तेत्यादिना** । **विरुद्धवदितीति** । विरुद्धवदित्यादित्रिपादीत्यर्थः । **विरुद्धैरितीति** । ब्रह्मैवेत्यन्तमित्यर्थः । तावतोक्तशङ्कानिरासः कथमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । **श्रुत्यादीति** । 'योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धः', 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ती'त्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः । सर्वधर्मेति वक्ष्यमाणश्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— भातशब्दार्थकथनं **प्रतीतमपीति** । आद्ययोजनायामत इत्यस्य हेतुसापेक्षत्वाद्विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतद्धेतुत्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्य यतो ब्रह्मेत्यादि व्याख्यातम् । द्वितीययोजनायां त्वतो विरुद्धत्वादित्यादिसाध्ये हेतुरध्याहार्य इत्यभिप्रेत्य यतोऽम्बरान्तेत्यादि व्याख्यातम् । ननु तर्हि द्वितीययोजनायां विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्मेत्यनुव्याख्यानस्य कथं सम्बन्ध इत्यत आह **कथं तत्त्वत इति** । विरुद्धत्वादित्यर्थः । **विरुद्धत्वादितीति** । इत्यादिप्रतिज्ञायामित्यर्थः । न त्वेतावन्मात्रमेव प्रतिज्ञायामित्यर्थः । **विरुद्धैरिति** अनुव्याख्याने इत्यर्थः । **श्रुत्यादीति** । 'अस्थूलमनणु', 'अस्थूलोऽनणुरूपोऽसौ' इति भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृतीत्यर्थः ।

आनन्दः— अत्र कारिकायां हेतुहेतुमद्भावो न प्रतीयतेऽतो व्याख्याति **यत इति** । **विरुद्धार्थप्रतिपादकमिवेति** । विरुद्धोऽर्थो विद्यते यस्य तद्विरुद्धमित्यर्श आद्यच् प्रत्ययान्तत्वेनावरुद्धार्थप्रतिपादकत्वं विरुद्धशब्दार्थो लभ्यत इति भावः । **विरुद्धवदिति प्रतिज्ञायामिति** । एवं च परमात्मा विरुद्धार्थप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यः विरुद्धलक्षणयुक्तत्वादित्यनुमानमुक्तं भवति । नन्वत्र लक्षणविरुद्धलक्षणयुक्तत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **श्रुत्यादीति** । अणोरणीयानित्यादि श्रुत्यादीत्यर्थः ।

शे०वा०— अन्यवस्तुस्वभावानामित्यादिना द्वितीयस्याप्यभ्युपगमात्तावदित्युक्तम् । अतो विरुद्धवद्भातमित्याद्युक्तप्रतिज्ञायां हेत्वनुक्तेर्न्यूनतामाशङ्क्य विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतदेव तत्र हेतुतया सम्बध्यत इति भावेनात इत्येतद्वललब्धयत इति हेतुत्वसमर्पकपदाध्याहारेण वाक्यं योजयति **यत इत्यादिना** । तत्र तस्येवेति सूत्रस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्यानत्वाद्विरुद्धवदिति द्वितीयान्ताद्वतिरिति भावेन तदनुवादेन तथा विग्रहमाह **विरुद्धवदिति** । अस्मिन्पक्षे विरुद्धैर्लक्षणैर्युतत्वस्य साध्यवत्सन्दिग्धस्यैव साधनतयाऽऽश्रयणीयत्वादेतत्परित्यागेन अपेक्षितयोग्यहेतुपूरणेनोक्तप्रतिज्ञामुपपादयति **यत इत्यादि** । तर्ह्यध्याहृतहेतुबलेनैवोक्तप्रतिज्ञानिर्वाहात् विरुद्धैरित्यादिभाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यतः प्रतिज्ञाततत्त्वतो व्याख्यानप्रकारोपदर्शकत्वान्न तदित्याशयेन तत्प्रकारोपदर्शकतया तद्योजयितुं तदाकाङ्क्षामुत्थापयति **कथमिति** । अत्र पक्षे (अश्रुतेत्यस्य हेतुत्वायोग्येत्यस्य च निश्चयस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । हेतुत्वायोग्यत्वे हेत्वभिधानं बाधकाभावेत्यादि । बाधकं विरोधरूपम् । साधकमम्बरान्तधृत्यादिकम् । साध्यमक्षरस्य विष्णुत्वम् । **ततःपूर्वमिति** । बाधकाभावसिद्धेः पूर्वमित्यर्थः । बाधकाभावसिद्ध्यर्थतयेति यावत् । **अन्योन्याश्रयेति** । अम्बरान्तधृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चये विरुद्धवत्प्रतीतस्यापि तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजनीयत्वसिद्धिः । तत्त्वतो व्याख्याने च विरोधाभावादम्बरान्तधृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयापत्त्येत्यर्थः ।) अश्रुतस्य, बाधकाभावसहकृतसाधकस्यैव साध्यनिश्चायकत्वात् ततःपूर्वं साधकतयोपन्यासे अन्योन्याश्रयापत्त्या, हेतुत्वायोग्यस्य बाधकाभावसहकृतसाधकस्येव साध्यनिश्चयस्य, अम्बरान्तधृत्यादिनाऽक्षरस्य विष्णुतानिश्चयस्य, हेतुत्वकल्पनं, प्रतिज्ञापूर्वकव्याख्यानप्रकारप्रदर्शनस्य प्रयोजनविशेषाभावश्चेति पूर्वत्रापरितोषात्पक्षान्तरमाह **अथवेति** । पूर्वत्रसम्बन्धप्रकारमेव दर्शयति **यत इति** । अस्मिंश्च पक्षे न पूर्ववाक्ये यतस्तत इत्यनयोरध्याहारः किन्तु यत इत्यस्यैवेति द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि प्रकृतवाक्ययोजनेत्यत आद्यव्याख्यानमाश्रित्य विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्यस्य हेतुगर्भविशेषणत्वं चाश्रित्य भाष्ययोजनामाह **विरुद्धवदितीति** । तत्त्वतो व्याख्यानस्य प्रयोजनप्रकारयोरनुक्तेः सन्दिग्धत्वेन हेतुत्वोपपादकप्रकारानुपलम्भेन विरुद्धैर्लक्षणैर्युतत्वस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वानुपपत्तेर्विरोधपरिहारप्रकारोपायानुक्त्या प्रथमपक्षासमर्थनाच्चापर्याप्तमिदं भाष्यमित्यतो वाक्यतात्पर्यमाह **एतदुक्तं भवतीति** ।

वा०र०— इतीष्टापत्तिं इति प्राप्तां विरुद्धार्थप्रतिपादकमिव प्रतीतवाक्यं व्याख्यायेति द्वितीयात्वेन योजनाघटनायाह **तत्र तस्येवेतीति** । सप्तमीसमर्थात् षष्ठीसमर्थाद्वा इवार्थे वतिप्रत्ययविधायकस्येत्यर्थः । एतच्च सर्वथा अपि तु त एवोभयलिङ्गादित्यधिकरणीय तत्र तस्येति लक्षणस्येत्यादि मूलटीकायां पूर्ववत् स न इत्यादि सूत्रगतपूर्वस्मादिवेति पूर्ववदित्यादिव्याख्यानानुसारि पञ्चम्यर्थे वतिरित्याद्युपपादनात् तदनुसारेण ज्ञेयम् । जिज्ञासाधिकरणटीकायामनिर्वचनीयपदान्मूलोक्तविकल्पलाभप्रतिपादनाय अनीपरप्रत्ययस्यार्थकथनात् तदनुसारेण शक्यार्थोऽनीपरमभिप्रेत्य व्याचष्टे **योजयितव्यमिति** । अर्हार्थे प्रत्यय इति भावः । विधार्थत्वाश्रयणेनापि योजितं योजयितव्यमितीति मूलयोजना । **आश्रयणीयत्वादिति** । तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । अश्रुतस्येत्यस्य हेतुत्वायोग्यस्येत्यस्य च निश्चयस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः । हेतुत्वायोग्यत्वे हेत्वभिधानं बाधकाभावेत्यादि बाधकं विरोधरूपं

साधकमम्बरान्तधृत्यादिकं साध्यम् । अक्षरस्य विष्णुत्वं ततःपूर्वमिति बाधकाभावसिद्धेः पूर्वमित्यर्थः । बाधकाभावसिद्धयर्थतयेति यावत् । केवलसाधकेन साध्यनिश्चयस्य साधकतयोपन्यास इत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयेति** । अम्बरान्तधृत्यादिना अक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चये विरुद्धवत्प्रतीतिस्यापि तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजनीयत्वसिद्धिः । तत्त्वतोऽव्याख्याने च विरोधाभावादम्बरान्तधृत्यादिना अक्षरस्य विष्णुत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयापत्त्येत्यर्थः । **कल्पनमित्यस्येति** । पूर्वत्र परितोषादित्युत्तरेणान्वयः । **प्रतिज्ञेति** व्याख्याय **योजनीयमिति** प्रतिज्ञाय कथं व्याख्यानमित्याकाङ्क्षायां विरुद्धैरित्यनेन तत्प्रकारप्रदर्शनमिति हि प्रागुक्तम् । तत्कथं हेतोः प्रतिपूर्वकत्वनियमेऽपि व्याख्यानस्य तत्पूर्वकत्वनियमाभावादिति भावः । **इत्यस्यैवेति** । इत्येकस्यैवेत्यर्थः । तेन पूर्वोक्तविरोधो नेति भावः । **आद्येति** । यतो ब्रह्मेत्यादि व्याख्यानमित्यर्थः । **हेतुगर्भेति** । अत इत्यस्याभावेऽपीति पूरणीयम् । **तत्त्वतो व्याख्यानस्येति** । अस्थूलमित्यादिवाक्यानवकाशाभावरूपप्रयोजनस्य तद्विपरीताणुत्वेत्यादिना व्याख्यानप्रकारस्य चोक्तेस्तदुभयव्यावर्त्यं शङ्काद्वयमेतत् । अयमित्युत्तरेण सम्बन्धः । सन्दिग्धत्वेन साध्यवदिति शेषः । पूर्वं तथोक्तेः हेतुत्वानुपपत्तेरित्युत्तरेण सम्बन्धः । **हेतुत्वोपपादकप्रकारेति** । उक्तप्रकारेण तत्त्वतो व्याख्येयत्वे विरुद्धलक्षणैर्युतत्वस्य साक्षाद्धेतुत्वायोगात् तदुपपादकप्रकारान्तरस्य चानुपलम्भेन तस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । लम्भेन चेति पाठः । पञ्चम्यन्तस्यापर्याप्तमित्यनेन सम्बन्धः । एतच्च न चैवं सति परस्परेति मध्ये विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारकतया विरुद्धलक्षणयुतत्वकीर्तनव्यावर्त्यतयोक्तं तेन व्याख्याने प्राप्तविरोधपरिहारोपायतयोक्तहेतुकीर्तनाद्धेतुत्वोपपादकप्रकारप्रदर्शनसिद्धिरिति ज्ञेयम् । **विरोधपरिहारेति** । विरुद्धधर्माणां ब्रह्मण्यवस्थानादिति यः विरोधपरिहारप्रकारस्तदुपायस्य तत्साधकस्यानुक्त्येत्यर्थः । अश्रुत्यादीत्येतत्साधकोपन्यासव्यावर्त्यशङ्केयम् । **श्रुत्यादिसिद्धत्वादिति** मूलम् । वक्ष्यमाणाणोरणीयानित्यादि श्रुत्या यशोदादिप्रत्यक्षेण च सिद्धत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०— पर्युदासाश्रयेण न तावदस्थूलादिवाक्यस्यानवकाशत्वं परिहरति **एतदुक्तं भवतीति** ।

विट्ठल०— विरुद्धलक्षणयुक्तत्वस्य पूर्वं सप्तकृतत्वेऽपि बुद्धिस्तत्परामर्शार्थिकतया अतःशब्दं व्याख्याय साक्षात्प्रकृतपरामर्शार्थिकतयापि व्याख्याति **यतोऽम्बरान्तेति** । मास्त्वतःशब्दस्यात्र सम्बन्ध इत्याशयेन तमन्यत्र सङ्गम्यावशिष्टं योजयति **अथवेति** । अस्मिन्पक्षे विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतद्धेतुगर्भविशेषणमिति बोध्यम् । नन्वनेन कः पक्षोऽङ्गीक्रियते । आद्यः पक्ष इति चेत् तस्योक्तविरोधेनाङ्गीकारानर्हत्वात् । विरुद्धधर्माणामपि ब्रह्मणि सम्भवान्न दोष इति चेत् तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **श्रुत्यादीति** । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्ध इति यस्मिन्विरुद्धगतयोऽपीति स्मृतेः तत्सिद्धत्वादित्यर्थः ।

॥ अथ विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्म इत्युक्त्या प्राप्ता व्याहतत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

६ सु०— विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्मेत्युक्तम्, मे माता वन्ध्येतिवद् व्याहतत्वात् । यदि हि महत्त्वाणुत्वादीनि विरुद्धानि, कथं तर्हि तैर्युतमेकं स्यात्, विरोधस्य सहानव-

स्थानात्मकत्वात् । यदि चैकं तैर्युतं कथं तर्हि तानि विरुद्धानि स्युः, सहावस्थानस्य अविरोधरूपत्वादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति— **तानीति ।**

अनु०— **तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।**
अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ॥

विरुद्धैर्लक्षणैर्युक्तं ब्रह्मेत्यनेनैतदस्माभिरभिप्रेतम् । **तानि अस्थूलादिकानि** अणुत्व-महत्त्वादिकानि **लिङ्गानि तस्माद्** ब्रह्मणः **अन्यत्र** सह **असन्त्यपि गोविन्दे अविरोधेन** एव सहैवेति यावत् **सन्तीति** । न पुनर्विरोधमभ्युपेत्यैकत्रावस्थानमुच्यते येन व्याघातः स्यात् इत्यवधारणार्थस्य चशब्दस्यार्थः । गोविन्द इत्यनेन यशोदादिप्रत्यक्षमप्यत्रार्थे प्रमाणमिति सूचयति ।

अयमभिसन्धिः । अणुत्वमहत्त्वादिकं ब्रह्मणि किं प्रमाणाभावान्नाभ्युपेयम् । किंवा विरुद्धत्वात् । नाद्यः, 'अणोरणीयान्' इत्याद्यागमस्योभयकार्यदर्शनानुमानस्योदाहृतप्रत्य-क्षस्य च तत्र प्रमाणत्वात् । द्वितीयेऽपि किं विरोधः प्रमाणेनाथ परस्परम् । न प्रथमः, विपरीतप्रमाणादर्शनात् । द्रव्यत्वादेस्तूक्तप्रमाणविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् ।

परि०— एतदभिप्रेतमित्युक्तं व्यनक्ति **तानीति** । तान्यस्थूलादिकानीति मूलपदयोरन्वयेन अनुवादः । अणुत्वमहत्त्वादिकानीति व्याख्या । मूलस्थचशब्दार्थमाह **न पुनरित्यादि** । **यशोदादि-प्रत्यक्षमिति** । तच्च, 'पीतप्रायस्य जननी सुतस्य रुचिरं स्मितम् । मुखं लालयती राजन् जृम्भतो ददृशे इदम् । खं रोदसी' इत्यादिना भागवते प्रसिद्धमिति भावः । आदिपदादर्जुनादेः, विश्वरूपादिग्राहक-प्रत्यक्षग्रहः । **उभयकार्येति** । 'गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्राकृतं यथा । तद्दाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः । द्व्यङ्गुलोनमभूदि'त्यादिना सिद्धस्य यशोदयोलूखले बद्धुमनेकदामभिरुद्योगेऽपि तैर्दामभिरबद्धत्वरूपकार्यस्यान्ते अत्यल्पदाम्ना बद्धत्वरूपकार्यस्य च दर्शनेन विष्णुरणुः अल्पदाम-बद्धत्वात् वत्सादिवत् 'विष्णुः महान् अनेकदामभिरप्यबद्धत्वात्' पर्वतादिवत् इत्यनुमानस्येत्यर्थः । **तत्रेति** । 'अणुत्वमहत्त्वादौ', 'विष्णुः न स्थौल्यादिपरिमाणद्वयवान् द्रव्यत्वात्' इत्याद्यनुमानमेव विपरीतप्रमाणमित्यत आह **द्रव्यत्वादेरिति** ।

गु०दी०— उभयविधकार्यदर्शनानुमानस्य इत्यत्र अणोरन्तरवस्थानस्य तत्रैव स्वान्तर्ब्रह्माण्डधारणस्य यशोदाङ्कनिवासस्य तत्रैव स्वान्तर्ब्रह्माण्डदर्शनस्येत्युभयविधकार्यस्येत्यर्थः ।

यादु०— उभयकार्यदर्शनेति । यथैकस्मिन्नेव कृष्णेऽणुत्वकार्यं, वत्सपाशबद्धत्वं, महत्त्वकार्यं दामसञ्चयाबद्धत्वं, दृश्यते तदुभयं तत्र स्वकारणीभूतपरिमाणद्वयानुमापकमिति भावः ।

वं०प०— व्याहतिमुपपादयति **यदि हीत्यादिना** । चशब्दार्थमाह **न पुनरिति** । नन्वीश्वरो न विरुद्धपरिमाणद्वयवान् द्रव्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानस्यैव विपरीतप्रमाणस्य दर्शनादित्यत आह **द्रव्यत्वादेस्त्विति** ।

आनन्दः— नन्वेतान्यणुत्वमहत्त्वादीनि सह न सन्ति नरौ सहैवं सन्ति इत्युक्तं तत्र न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **उभयकार्येति** । ईश्वरः अणुत्ववान् तत्कार्यकर्तृत्वात् एवं ईश्वरो महत्त्ववान् तत्कार्यकर्तृत्वादित्यनुमानस्येत्यर्थः । **द्रव्यत्वादेस्त्विति** । ईश्वरः अणुत्वे सति महत्त्ववान् न द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— उदाहृतेति । यशोदादिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । **प्रमाणेनेति** । अणुत्वमहत्त्वाभावग्राहकप्रमाणेन इत्यर्थः । **अथ परस्परमिति** । अणुत्वमहत्त्वयोः परस्परं विरोधोऽपीत्यर्थः । **विपरीतेति** । ब्रह्मण्यणुत्वमहत्त्वाभावग्राहकप्रमाणादर्शनादित्यर्थः । ननु ब्रह्माणुत्वमहत्त्वरहितं द्रव्यत्वात् घटवदित्यादेरनुमानस्यैव विपरीतग्राहकप्रमाणस्य सत्त्वात् कथं तद्दर्शनमित्यत आह **द्रव्यत्वादेरिति** । **उक्तेति** । अणोरणीयान्महतो महीयानित्याद्यागमविरोधेनेत्यर्थः ।

शे०वा०— विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमित्येतद्विवरणरूपत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य किं विवरणेनेत्यतो व्याघातशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमिति भावेन तच्छङ्कामुत्थापयति **विरुद्धैरित्यादि** । व्यवहितत्वात्सम्बन्धमाह **तान्यस्थूलादिकानीति** । प्रथमपक्षसमर्थनरूपत्वं मूलारूढं कर्तुं तत्परतयाऽस्थूलादिकानीत्यस्यार्थमाह **अणुत्वेति** । तत्रान्यत्रेति सामानाधिकरण्ये तदित्यस्य वैयर्थ्यं चशब्दाध्याहारेण तत्रान्यत्र च सहासन्त्यपीति वैयधिकरण्येन योजनायामविरोधेनेत्युत्तरविरोधापत्तेस्तदविरोधेन योजयति **तस्मादिति** । चशब्दोऽवधारणेऽविरोधेनेत्यनेन च सम्बध्यत इत्याशयेनाह **अविरोधेनैवेति** । ब्रह्मैवेति पूर्ववाक्यानुसारेण ब्रह्मणीति वक्तव्ये गोविन्द इति विलक्षणशब्दप्रयोगोऽनर्थक इत्यतोऽभिमतार्थे प्रमाणान्तरसूचकत्वान्नानर्थकत्वमित्याशयेनाह **गोविन्द इतीति** । यशोदादीत्यादिशब्देनार्जुनादिसङ्ग्रहः ।

किं विवक्षितार्थे प्रत्यक्षप्रमाणसूचनेनापि प्रयोजनमविरोधेनेति सहावस्थानोक्त्यैव विरोधशङ्कापरिहारसिद्धेरित्यतोऽभिप्रायमाह **अयमिति** । आद्येऽपि किमागमोऽपि नास्तीत्यभिप्रायः, किंवाऽनुमानं नास्तीति, अथवा प्रत्यक्षं नास्तीति, विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **अणोरणीयानित्यादिना** । आदिपदेन महतो

महीयानित्यादेः सङ्ग्रहः । **उभयकार्यदर्शनेति** । एकदामबद्धत्वरूपाणुत्वकार्यस्यानेकदामाबद्धत्वरूपमहत्त्वकार्यस्य ब्रह्मणि सत्त्वात्कार्यस्य च स्वस्वकारणीभूतपरिमाणं विनाऽयोगादणुत्वमहत्त्वरूपपरिमाणद्वयवत्त्वे तत्कार्यमेव लिङ्गमिति भावः । यद्यप्यत्रोभयकार्यरूपानुमानस्येत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि कार्यस्यासिद्धिशङ्कापरिहारार्थं दर्शनानुसरणं कृतमिति ध्येयम् । **उदाहृतप्रत्यक्षस्येति** । अणुन्येव कृष्णस्य मुखे गर्भीकृतब्रह्माण्डे महत्त्वग्राहकस्य यशोदादिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । **तत्रेति** । ब्रह्मणोऽणुत्वमहत्त्वादिसद्भाव इत्यर्थः । आद्येऽपि किं विरोधिप्रमाणमनुमानातिरिक्तं किं वाऽनुमानमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **विपरीतेति** । अस्तु तर्हि विमतं नाणुत्वमहत्त्वादिरूपपरिमाणवद् द्रव्यत्वात्पदार्थत्वाद्वा घटवदित्यनुमानं मानमित्यत आह **द्रव्यत्वादेरिति** । **उक्तप्रमाणेति** । यशोदादिप्रत्यक्षादिप्रमाणेत्यर्थः ।

वा०र०— यत्तु टीकान्तरे अविरुद्धो विरुद्धः यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्तीत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थवर्णनं तत्तु विरुद्धैरित्येतद्विवरणरूप 'तानि लिङ्गानी'त्यनुव्याख्यानव्याख्यानपरोत्तरमूले विरुद्धाणुत्वादिधर्मावस्थानावेदकतया अणोरित्यादेरुपन्यासतद्विरुद्धं न ह्यत्र विरुद्धसमावेशोपपादनविचारः प्रकृतः । तस्योत्तरत्र प्रकृतमात्रमवशिष्यत इत्यादिना करिष्यमाणत्वात् द्वितीयाध्यायगीताभाष्ये तु प्रकारान्तरेण विरोधपरिहार इति तत्र भवदुक्तवाक्योपन्यासस्यार्थवत्वं अविरोधेनैवेति योजितस्यावधारणार्थचब्दस्यार्थमाह मूले **न पुनरिति** । अर्जुनादीत्यादिपदेन वसुदेवदेवक्यादि सङ्ग्रहः । **आद्येऽपीति** । प्रमाणाभावादित्याद्येऽपीत्यर्थः । **महीयानित्यादेरिति** । अत्र मूले मध्यमपरिमाणमप्युपलक्षणयाभिप्रेतमिति दर्शयितुं तत्साधकस्य भाष्योदाहृतस्य मध्यमोऽमध्यम इति प्रमाणस्य सङ्ग्रहयादिपदोपपादनं एकदामबद्ध वेत्यादि उलूखल इति शेषः । 'गोपिकोलूखले दाम्ना बबन्ध प्रकृतं यथे'त्यादि भागवते तथैवोक्तेः । **अनेकदामेति** । तत्रैव द्व्यङ्गुलोनमभूदित्युक्तेरनेकदामभिर्गोपिकया बन्धार्थं यत्नकरणेऽपि तदबद्धत्वमेवास्तीति ज्ञेयम् । यद्यपि प्रथमतोऽनेकदामाबद्धत्वदर्शनं पश्चादेकदामाबद्धत्वदर्शनमिति क्रमानुसारेण तथैव निर्देष्टुमुचितं तथाप्यणुत्वमहत्वेति निर्देशक्रमस्य मूले सत्त्वात्तदनुसारेण विधिरूपत्वेन प्राधान्यं चाश्रित्यायव्यत्यासेन निर्देश इति न दोषः कार्यमेवेति भगवानणुत्वपरिमाणवान् तत्कार्यैकदामबद्धत्वात् प्राकृतकृतान्यायबालकवत् तथा महत्त्वपरिमाणवान् तत्कार्यानेकदामाबद्धत्ववत्वात् मेर्वादिपर्वतादिवदित्यनुमानप्रकारो ज्ञेयः । तत्र प्रयोजकताशङ्कावारणायोक्तं **कार्यस्य चेत्यादि** । **अणुत्वे वेति** । एतच्च प्रीतप्रायस्य जननीसुतस्य रुचितं मितं मुखं खरोदसीत्यादि भागवते स्फुटम् । एवं गीतास्थविश्वरूपाध्यायोक्तप्रकारेणादिपदोक्तमर्जुनप्रत्यक्षमपि मध्यमपरिमाणे तथाविधं ज्ञेयम् । **आद्येऽपीति** । प्रमाणेन विरोध इत्याद्येऽपीत्यर्थः । द्रव्यत्वादेरित्यापदार्थमाह **पदार्थत्वाद्वेति** । **प्रत्यक्षादीति** । आदिपदेनाणोरणीयानित्यादिना प्रागुक्तागमानुमानपरिग्रहः ।

स०व्र०— **यशोदादिप्रत्यक्षमिति** । दामबन्धनसमये अन्येषाम् अपि प्रत्यक्षमादिशब्देन ग्राह्यम् । एतावता कथं पूर्वपक्ष्युक्तपर्युदासपक्षानुपपत्तिपरिहार इत्यतः विरुद्धवद्भातमित्यारभ्य सन्त्यस्थूलादिकानि च इत्यन्तस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह **अयमभिसन्धिरित्यादिना** । **उभयकार्यदर्शनानुमानस्येति** । वत्सपाशकान्तरङ्गे

आद्योऽन्त्य इति। आकाश एवेति विकल्पदोषेण दुष्टो भविष्यतीति भावः। **अभ्युपगमविरुद्ध इति**। अपसिद्धान्त इत्यर्थः। **आत्माश्रयादिकमिति**। उपाधिखण्डनाद्युक्तदिशेति भावः। **आकाशोऽणुरपीति**। संयोगस्य स्वाभाविकप्रदेशवृत्तित्वात् प्रदेशस्याणुत्वात् प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदाभावात् आकाशो अणुरित्युक्तम्। अथ परस्परं विरोध इति कल्पं निराह **न द्वितीय इति**।

यादु०— ईश्वरो न परिमाणद्वयवान् द्रव्यत्वात् इत्यनुमानस्याकाशे व्यभिचारमपि वक्तुमाह **किञ्चाकाशस्येत्यादिना**। **अवयव इति**। तन्त्वादिवद्द्रव्यसमवायिकारणरूप इत्यर्थः। **प्रदेशभेद इति**। पटे हस्तवितस्त्यादिपरिमितः प्रदेशो यादृशः पटैकदेशः तादृशः प्रदेशविशेषो वेत्यर्थः। **अनभ्युपगमादिति**। आकाशकारणीभूतद्रव्यानभ्युपगमादित्यर्थः। **अभ्युपगमविरुद्ध इति**। त्वन्मते आकाशस्य निरंशत्वेन स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। **आत्माश्रयादिकमिति**। उपाधिः किं स परमाणुरेव अन्यो वा। नाद्यः, आत्माश्रयात्। नान्त्यः, सोऽप्याकाशैकदेशसम्बन्ध्येव तमेकदेशं सम्पादयतीति वाच्यम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तस्य चैकदेशस्य स्वाभाविकत्वेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गेन औपाधिकत्वे तत्राप्युक्तविकल्पप्रसरेणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः। **आकाशोऽणुरिति**। तथा चैकस्मिन्नेवाकाशे परिमाणद्वयप्राप्त्या व्यभिचार इति भावः।

वं०प०— व्यभिचारं च वक्तुमाह **किञ्चेति**। **आकाश एवेति**। सर्वस्मिन्नप्याकाश एवेत्यर्थः। **अन्त्ये** = आकाश एवेति पक्षे। स्वाभाविकप्रदेशानभ्युपगमान्नाकाशैक्यहानिः औपाधिकतदभ्युपगमाच्च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं सम्भवति इति चेत्तत्राह **औपाधिकेति**। किं घटाद्युपाधिरसम्बद्ध आकाशभेदकः, उत सम्बद्धः। आद्येऽतिप्रसङ्गः। द्वितीये स उपाधिसम्बन्धः सर्वाकाशवर्ती, आकाशैकदेशवर्ती वा। नाद्यः, अभेदकत्वप्रसङ्गात् सर्वस्यैवोपाधिना ग्रस्तत्वात्। द्वितीये एकदेशस्यौपाधिकत्वात्सोऽप्यौपाधिकेनैव प्रदेशेन सम्बध्यत इति वाच्यम्। तत्रापि स एवोपाधिरन्यो वेत्यादि विकल्पापत्त्याऽऽत्माश्रयानवस्थादिकं स्यादिति भावः। **न द्वितीय इति**। उताकाश एवेति द्वितीयः पक्षो नेत्यर्थः। **भेरीति**। यथा परमाणुसंयोग आकाश एव वर्तते। सर्वत्राकाशे तिष्ठतीति यावत्। तथा भेरीसंयोगोऽपि सर्वत्राकाशे स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिरिति चेत्तत्राह **तथा चेति**। **शब्देति**। भेरीसंयोगकार्यभूतशब्देत्यर्थः। असमवायिकारणस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः। **सः** विरोधः। **सर्वत्र** ईश्वरेऽन्यत्र चेत्यर्थः। **अणुरपीति**। स्वाभाविकाणुप्रदेशवानित्यर्थः। क्वचित् सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीय इत्यर्थः। **विमतीति**। विप्रतिपत्तिविषयीभूतेश्वरादन्यत्र सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीय इत्यर्थः। **अन्यथा** विरोधाङ्गीकारे **तदुभयं** भूतत्वमूर्तत्वोभयसमावेश इत्यर्थः।

आनन्दः— उक्तप्रमाणविरुद्धत्वेन अणोरणीयानित्याद्युक्तं प्रमाणविरुद्धत्वेन नभः न वक्री जडत्वादित्याद्यनुमानविरुद्धत्वेन मृदब्रवीदित्यादिवाक्यानां अभिमानदेवतापरत्वमिवात्राप्युक्तानुमानविरुद्धत्वेन श्रुतेरेवार्थान्तरं वर्णनीयमित्यत आह **किञ्चेति**। **अनभ्युपगमादिति**। सावयवत्वेऽनित्यत्वं स्यादिति भावः। **अन्त्ये** आकाश

एवेत्यन्ते । औपाधिकः प्रदेशो भेदोऽङ्गीक्रियत इत्यत आह **औपाधिकेति** । उपाधेरसम्बन्ध्यभेदकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । सम्बन्ध्यैव भेदक इति वक्तव्यम् । स सम्बन्धः किमेकदेशे वा सर्वदेशे वा तथा सति सर्वस्यैवाकाशस्यौपाधिना ग्रस्तत्वात्केन सह भेदं कुर्यात् । आद्येऽप्येकदेशः किं स्वाभाविक औपाधिको वेति वक्तव्यम् । नाद्योऽनभ्युपगमात् । द्वितीये किं स्वेनैव कृते एकदेशे स्वयं सम्बन्ध्य भेदं करोति उतोपाध्यन्तरकृते । नाद्यः । तथा सति स्वस्मिन्नपि स्वस्यावस्थानं प्रत्यात्माश्रयात् । द्वितीये सोऽप्युपाधिः सम्बध्यैव भेदं करोति स सम्बन्धः पुनरेकदेशे स एकदेशोऽपि पुनरौपाधिकः । अत्रोपाधिद्वयापेक्षायां अन्योन्याश्रयः । तत्परम्परायान्तो(?)ऽनवस्थेत्यर्थः । **तथात्वापत्तेरिति** । सर्वस्मिन्नाकाशः स्यादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह **तथा चेति** । विभुकार्याणां असमवायिदेशे सत्त्वमिति नियमादिति भावः । **अन्यथेति** । सति विरोध इत्यर्थः ।

कं०रा०— उताकाश एवेति । कृत्स्नाकाश एवेत्यर्थः । **आद्य इति** । परमाणुसंयोगाधिकरणाकाशप्रदेशविशेष आकाशस्वरूपमेवेत्याद्यः पक्षः परमाणुसंयोगः कृत्स्नाकाशवृत्तिरित्यन्त्यपक्षेऽन्तर्भवति । तथा च अन्त्यपक्षे वक्ष्यमाणदूषणेनैव स दूषितो भविष्यतीति भावः । नन्वर्थान्तरपदेनौपाधिकप्रदेशविशेषस्य विवक्षितत्वान्नाभ्युपगमविरोध इत्यत आह **औपाधिकेति** । आकाशे परमाणुसंयोगाधिकरणत्वेनौपाधिकप्रदेशविशेषाङ्गीकारे स उपाधिर्यदि परमाणुरेव तदाऽऽत्माश्रयः । यद्यन्यस्तथा तत्संयोगार्थं परमाणुरूपोपाधिकृतप्रदेशविशेषाङ्गीकारेऽन्योन्याश्रयः । उपाध्यन्तरकृतप्रदेशविशेषाङ्गीकारे चोपाध्यन्तरसंयोगस्य परमाणुरूपोपाधिकृतप्रदेशविशेषवृत्तित्वे चक्रकम् । उपाध्यन्तरसंयोगस्योपाध्यन्तरकृतप्रदेशविशेषवृत्तित्वम् । तथा तत्संयोगस्याप्युपाध्यन्तरकृतप्रदेशविशेषवृत्तित्वम् । एवं तस्य तस्यापीत्यङ्गीकारेऽनवस्थेत्यर्थः । **तथात्वापत्तेरिति** । कृत्स्नाकाशवृत्तित्वापत्तेरित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **तथा चेति** । **व्यभिचार इति** । द्रव्यत्वादेरिति शेषः । **परस्परेति** । अणुत्वमहत्त्वयोः परस्परविरोधासिद्धेरित्यर्थः । **स हीति** । अणुत्वमहत्त्वयोः परस्परविरोधो हि सर्वत्र सहानवस्थानदर्शनाद्वा कल्पनीयः । किंवा क्वचित्सहानवस्थानदर्शनात्कल्पनीयः । किंवा विमतिविषयादन्यत्र सहानवस्थानदर्शनात्कल्पनीय इत्यर्थः । **श्रुत्यादिनेति** । अणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुत्यादिनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— द्वितीयोऽप्यभ्युपगमविरुद्धमिति । आकाशे अर्थान्तररूपप्रदेशस्य तैरनङ्गीकारादिति भावः । **औपाधिकानङ्गीकारे तु आत्माश्रयादिकमिति** । उपाधिः सम्बन्ध एव प्रदेशभेदसम्पादक इति वक्तव्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । तत्सम्बन्धश्च किमाकाशैकदेश एव वर्तते उताकाश एव एवेत्यादिविकल्पप्रसरणात् (औपाधिकप्रदेशे सम्बन्ध इति वक्तव्यम् ?) एवं च स एवोपाधिश्चेत् आत्माश्रयः । उपाध्यन्तरमादाय परस्परं सम्बन्धघटकत्वाङ्गीकारे अन्योन्याश्रयः । तत्राप्यन्यान्यस्याङ्गीकारे अनवस्थेति विवेकः । अत एव न मीमांसावैयर्थ्यमिति वाक्यव्यवस्थार्थत्वादेवेति भावः ।

शे०वा०— आकाशे द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारश्चेत्याह **किं चेति** । अत्र किञ्चेत्ययं निपातोऽन्यार्थकः । व्यभिचारश्चेत्यत्रत्यचशब्दश्चात्र सम्बन्धनीयः । तथा च किञ्च चेत्यस्यान्यच्चेत्यर्थलाभान्न व्यभिचारश्चेत्युत्तर-

वाक्यस्थचशब्दवैयर्थ्यमिति ध्येयम् । **अवयव इति** । तन्त्वादिवद् द्रव्यसमवायिकारणरूप इत्यर्थः । **अनभ्युपगमादिति** । आकाशसमवायिकारणीभूतद्रव्यानभ्युपगमादित्यर्थः । **आद्य इति** । आकाशस्वरूपमेवेति, आद्यः, आकाशे वर्तत इति द्वितीयेऽन्तर्भवतीत्यर्थः । तथाच तत्पक्षोक्तदोषेणैवायमपि पक्षो दूषित इति भावः । अर्थान्तरप्रदेश इति द्वितीयेऽपि, स किं स्वाभाविकः किं वौपाधिक, इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **द्वितीयोऽभ्युपगमविरुद्ध इति** । आकाशनिरंशतायाः त्वत्सिद्धान्तत्वेन स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इति भावः । प्रदेश औपाधिक इति द्वितीयेऽपि, न तावदौपाधिकत्वमुपाधिगम्यत्वमिति शक्यते वक्तुम् । तथा सति प्रदेशानां स्वाभाविकत्वप्रसङ्गेनापसिद्धान्तापातात् । किन्तूपाधिजन्यत्वमेव । तत्र किं परमाणुरेवोपाधिः तदतिरिक्तो वा । आद्येऽपि न तावदसम्बद्धस्य परमाणोर्जनकत्वं सम्भवति । तथा सति काश्मीरस्थमहारजनस्य केरलदेशवर्तिवाससोऽवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । अतः सम्बद्धस्यैव तस्य जनकत्वमभ्युपेयम् । तत्रापि न परमाणोः सर्वदेशसम्बद्धस्य भेदकत्वं सम्भवति । तथा सति कृत्स्नस्यैवोपाधिनैव ग्रस्तत्वेन उपाधेराकाशभेदकत्वाभाव-प्रसङ्गात् । तस्मादेकदेशेन सम्बद्धस्यैव परमाणोराकाशभेदकत्वं वाच्यमित्याकाशैकदेशे परमाणुसंयोगोपपादक-त्वेनाकाशैकदेशस्यैव परमाणुसंयोगापेक्षणादात्माश्रयत्वम् । न द्वितीयः । उपाध्यन्तरस्योक्तरीत्याऽसम्बद्धस्य भेदकत्वेऽतिप्रसङ्गात्सर्वदेशसम्बद्धत्वे च भेदकत्वायोगादेकदेशसम्बद्धत्वमेव वाच्यम् । तस्य चैकदेशस्य स्वाभाविकत्वेऽपसिद्धान्तात् । औपाधिकत्वेऽपि तद्गम्यत्वाभिप्राये उक्तदोषानतिवृत्तेः तज्जन्यत्वेऽपि स्वजन्यत्वे उक्तरीत्याऽऽत्माश्रयप्रसङ्गात् । पूर्वोपाधिजन्यत्वे चान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । उपाध्यन्तरजन्यत्वे च तस्यापि पूर्वोपाधिजन्यत्वे चक्रकप्रसङ्गात् उपाध्यन्तरजन्यत्वे तस्याप्युपाध्यन्तरस्योपाध्यन्तरकृतैकदेशसम्बद्धस्यैव भेदकत्वमित्यनवस्था स्यादित्याशयेनाह **औपाधिकेति** । **भेरीसंयोगस्येति** । भेरीशब्दासमवायिकारणस्य हन्यमानभेर्याकाशसंयोगस्येत्यर्थः । **तथात्वापत्तेरिति** । कृत्स्नाकाशवृत्तित्वापत्तेरित्यर्थः । अस्तु भेर्याकाश-संयोगस्य कृत्स्नाकाशवृत्तित्वं किं तावतेत्यत आह **तथा चेति** । त्वन्मते जन्यविभुविशेषगुणानां देशनियम-स्यासमवायिकारणकृतत्वात् भेर्याकाशसंयोगस्य कृत्स्नाकाशवृत्तित्वे आद्य एव भेरीशब्दः कृत्स्नव्यापीति, तस्य सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दपरम्परोत्पत्तिप्रक्रियाभङ्गश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । न च संयोगस्य स्वात्यन्ताभावासमानाधिकरण्यादयमदोष इति वाच्यम् । अणुत्वमहत्त्वयोरसामाना-धिकरण्यनियमे भावाभावयोः सुतरां सामानाधिकरण्यायोगात् । किञ्च भेर्यवष्टब्धप्रदेशे संयोगवत् तदत्यन्ता-भावस्याप्यङ्गीकारेऽन्यत्र च तदत्यन्ताभाववत् संयोगस्यापि धीप्रसङ्गादित्यभिप्रायात् । **अत इति** । सूच्यग्रादिना पर्वतादेः संयोगस्य सूच्यग्रसमपरिमाणपर्वतादिप्रदेशवृत्तित्वदर्शनेन संयोगस्य प्रतिसम्बन्धितुल्यपरिमाणतत्त-त्प्रदेशवृत्तित्वसिद्धाऽऽकाशे परमाणुसंयोगस्य प्रतिसम्बन्धिभूतपरमाणुतुल्यपरिमाणाकाशादिप्रदेशवृत्तित्वस्यैव वाच्यतया परमाणुसंयोगार्थमाकाशेऽणुत्वं परिमाणमपि वाच्यमेवेति परिमाणद्वयवत्याकाशे वर्तमानतया द्रव्य-त्वादेर्व्यभिचार इत्याशयः ।

नन्वणुत्वमहत्त्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तेः कथं न परस्परविरोध इत्यत आह **स हीति** । **श्रुत्या-दिनेति** । 'अणोरणीयान्' इत्यादिश्रुत्या उभयकार्यरूपानुमानेन यशोदादिप्रत्यक्षेण चेत्यर्थः । **आकाशमनसोरिति** ।

मूर्तत्वपरिहारेण भूतत्वस्य, आकाशे भूतत्वपरिहारेण मूर्तत्वस्य, मनसि वृत्त्या भूतत्वमूर्तत्वयोरपि सहानवस्थानेन क्वचित्सहानवस्थानदर्शनस्य विरोधकल्पकत्वे, भूतत्वमूर्तत्वयोरपि स स्यादिति भावः । ननु च तयोरपि विरोधस्यैवाभ्युपगमादिष्टापादनमेतदित्यत आह **अन्यथेति** । **नित्यत्वज्ञानत्वयोरिति** । यद्यपीश्वरज्ञानमनित्यमिति वैशेषिकाणां मतम् । अग्रे यद्वक्ष्यत्यात्रेयस्य ज्ञानानित्यत्वमपीति । तथाऽपि न तन्मुख्यमतमिति युक्तमीश्वरज्ञाने ज्ञानत्वनित्यत्वयोः समावेशाभावापादनमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा । एतदस्वरसादेवाह **अशरीरत्वकर्तृत्वयोरिति** । **अन्यत्रेति** । विमतिपदादीश्वरज्ञानादीश्वराच्चान्यत्रेत्यर्थः ।

वा०र०— किञ्चाकाशस्येत्यारभ्याभ्युपगन्तव्यमिति व्यभिचारश्चेत्येतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यं दूषणमेकमेवेति तद्दूषणस्य पूर्वोक्तदूषणेन समुच्चयस्य प्रथमशब्देनैव सिद्धेत्यस्य तस्य वैय्यर्थ्यमित्यतो योजयति **अत्र किञ्चेत्ययमिति** । **तन्त्वादिवदितीति** । द्रव्यसमवायिकारणमवयव इति परैरवयवलक्षणाभिधानादिति भावः । **तत्पक्षोक्तेति** । भेरीसंयोगस्यापीत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः । **प्रदेश इति** । द्वितीयेऽपीत्यादौ तत्र तत्राकाशपदं संयोज्यमिति ज्ञेयम् । **स्वाभाविकत्वेति** । सिद्धस्यैव पटे हस्तवितस्त्यादिप्रदेशस्य महारजनाद्युपाधिनावगमादिति भावः । केरलदेशवर्तिवास इति कर्मणि चेयं षष्ठी वाससो यदवच्छेदकं तस्य भावस्तत्त्वं वासो निरूपितमवच्छेदकत्वमिति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । कृत्स्नस्यैकोपाधिनैवेति पाठः मूलकोशादुपयोगाच्च । कृत्स्नस्यैवेति तु लेखकागतः । आकाशैकदेशस्य यः परमाणुसंयोगस्तस्यैवेत्येवकारयोजना । **स्वजन्यत्व इति** । वक्ष्यति च परमाणुव्यतिरिक्तोपाध्यभावादिति भावः । चन्द्रिकानुसारेण व्याचष्टे **भेरीशब्देति** । एवं चन्द्रिकानुसारो ज्ञेयः । उत्तरत्रापि तत्र तत्र जन्यविभुविशेषेति । एतच्च उपपादयिष्यते **किञ्च भेरीति** । किञ्चेत्यनन्तरं संयोगस्य स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं चेदङ्गीक्रियत इति शेषः । केचित्तु प्रसङ्गादित्यत्र किञ्चेत्यस्य योजनया प्रसङ्गाच्चेति हेतोः न च वाक्यमिति पूर्वेणान्वयमाहुः । कथं न परस्परविरोधेत्यतःपरं सिद्धिरिति पूरणीयम् । यद्वक्ष्यति अत्रेयस्येति नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छमित्येतदनुभाष्यकारीयवैशेषिकमतोपन्यासनिरूपणावसरेऽस्य मुख्यमतत्वाभावान्नोपन्यस्तमिदं मतमित्यस्यापिपदेन प्रागुक्तार्थसमुच्चायकेऽभिधानादिति भावः । **यद्वैतदस्वरसादेवेति** । मयोद्भाविताऽस्वरसस्य न केवलं मदुक्तरीत्या परिहारः किन्तु तदस्वरसं मनसि निधायोदाहरणान्तरं मूले उक्तमित्यपि परिहारः इति समुच्चयाशयेन यद्वेत्युक्तम् । एतेन स्वयं प्रकारान्तराकथनाद्यद्वेत्युक्तमयुक्तमिति परास्तम् । एवमेवंजातीयके सर्वत्र वृक्षादि सावयवेति वृक्षादिरूपं यत्सावयवं सावयववृक्षादीति योजना । अत एवोत्तरवाक्ये सावयववृक्षादीत्येव व्यवहार इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अनुमानस्य व्यभिचारमप्याह **किञ्चेति** । किञ्चेत्ययं निपातसमुदायः । व्यभिचारश्चेत्यत्रत्यः चशब्दः अत्र सम्बध्यते तथाचान्यच्चेत्यर्थः । तेन किञ्चेत्यनेनैव समुच्चयस्य लब्धत्वेन व्यभिचारश्चेति चशब्दो व्यर्थ इति चोद्यानवकाशः । **आद्योऽन्त इति** । उताकाशेत्यस्मिन्नित्यर्थः । ननु स्वाभाविकप्रदेशानभ्युपगमान्नाकाशैक्यहानिः औपाधिकतदभ्युपगमाच्च संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वं सम्भवतीति तत्राह **औपाधिकेति** । तत्रेद-

माकूतम्। उपाधिः किं सम्बद्धः, प्रदेशकारक उतासम्बद्धः। अन्त्येऽतिप्रसङ्गः। आद्येऽपि किं एकदेशसम्बद्धः। उत सर्वदेशसम्बद्धः। द्वितीये प्रदेशकारकत्वं न स्यात्। आद्ये किं एकदेशः सः स्वाभाविकः उतोपाधिकः। आद्येऽपसिद्धान्तः द्वितीये किं अनेनौपाधिना कृतः उतोपाध्यन्तरेण आद्ये आत्माश्रयः द्वितीये किं तदुपाध्यन्तरं एतदुपाधिकृतप्रदेशसम्बद्धं सत् भेदकं उतोपाध्यन्तरकृतप्रदेशसम्बद्धम्। आद्ये चक्रकं द्वितीये अनवस्थेति।

अणुत्वमहत्वादीनां परस्परपरिहारेण वर्तमानानां कथं परस्परविरोधासिद्धिरित्यत आह **स हीति**। सहानवस्थानदर्शनात्। कल्पनीयो हि स विरोधः किं क्वचित् किं वा सर्वत्र विमतिपदादन्यत्रेति योजना।

विठ्ठल०— अस्यानुमानस्याकाशे व्यभिचारं वक्तुमाह **किञ्चेति**। **आकाश एव** समस्ताकाश एवेत्यर्थः। **अवयव इति**। तन्त्वादिवत् द्रव्यसमवायिकारणरूप इत्यर्थः। **प्रदेशभेद इति**। हस्तवितस्त्यादिरूपः अवयववत्वे नित्यताप्रसङ्गेनानभ्युपगमादित्यर्थः। **आद्य इति**। आकाशस्वरूपमेवेत्याद्यः पक्षः परमाणुसंयोगः समस्ताकाशनिष्ठ इत्यन्त्यपक्षेऽन्तर्भवतीत्यर्थः। **अभ्युपगमविरुद्ध इति**। त्वन्मते आकाशस्य निरंशत्वेन स्वाभाविकप्रदेशान्तराङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। **आत्माश्रयेति**। न चेदुपाधिसम्बन्ध इत्याद्युपाधिखण्डनटीकायामुक्तरीत्या आपादिकमित्यर्थः। **न द्वितीय इति**। उताकाश एवेति द्वितीय इत्यर्थः। **व्यभिचारश्चेति**। इत्युक्तरीत्याकाशस्य स्वाभाविकाणुप्रदेशवत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् प्रदेशस्य च प्रागुक्तरीत्या भिन्नत्वायोगात् प्रदेशप्रदेशिनोरभेदेन द्रव्यत्ववतोऽप्याकाशस्य परिमाणद्वयोपेततया व्यभिचार इत्यर्थः। परस्परविरोध इति पक्षं निराह **न द्वितीय इति**। विमतिपदादिवादस्थात् अन्यथोद्भूतत्वमूर्तत्वयोर्विरोधाङ्गीकार इत्यर्थः।

चषकः— ईश्वरपक्षकतादृशपरिमाणद्वयराहित्यसाध्यकद्रव्यत्वहेतुकानुमानस्याकाशेऽनैकान्त्यमभिधित्सते **किञ्चेति**। **आकाश एव** = कृत्स्नाकाश एव। **अवयवः** = द्रव्यसमवायिकारणरूपः। **प्रदेशभेदो वेति**। हस्तवितस्त्यादिपरिमितः पटे यादृशः, प्रदेशस्तादृशप्रदेशविशेषो वेत्यर्थः। **अनभ्युपगमात्**। आकाशकारणीभूतद्रव्यानभ्युपगमात्। **अभ्युपगमविरुद्धः** = निसर्गेणाकाशस्यानंशत्वाङ्गीकर्तृस्वाचार्याभ्युपगमविरुद्धः। **आत्माश्रयादिकमिति**। आदिपदमनवस्थापरिग्राहकम्। तत्परमाणुरेवोपाधित्वेनाभिप्रेयते तदितरो वा। आद्ये आत्माश्रयः। द्वितीये सोऽप्यतिप्रसङ्गभङ्गाय तदेकदेशं सम्बध्नाति इति तस्य औपाधिकतायां च तत्राप्युक्तवितर्कप्रसरेणानवस्था प्रसज्यत इत्यर्थः। **तथात्वापत्तेः** = कृत्स्नाकाशगतत्वापत्तेः। **अन्यधर्मस्य** = अवयविधर्मस्य। **अन्यधर्मत्वे** = अवयवधर्मत्वे। **अतिप्रसङ्गात्** = घटधर्मस्यापि पटधर्मत्वप्रसङ्गात्। **वाक्यव्यवस्थेति**। होमादौ विरुद्धोदयानुदयकालीनत्वस्यापि प्रामाणिकतयोपेतव्यत्वापत्त्या उदितानुदितहोमादिवाक्यव्यवस्थाऽप्यधिकारिभेदेन अनाश्रयणीया प्रसज्येतेत्यर्थः। **प्रमाणस्वरूपेति**। उदितादिवाक्यं नैकत्र तादृशकालद्वयादिविधायकं किन्तु व्यवस्थयैवेति मीमांसया— 'अणोरणीयानि'त्यादिवाक्यं तु तामन्तरेणैव प्रत्यक्षसंवादेन तादृशपरिमाणद्वयविधायकमिति निर्णीतमित्यर्थः। **अत एव** = प्रमाणस्वरूपनिर्णयौपयिकत्वादेव।

८ **सु०— किञ्च । संयोगादीनां प्रदेशवृत्तित्वमङ्गीकुर्वता न तावत्प्रदेशावृत्तित्वमवयववृत्तित्वमङ्गीकर्तुमुचितम्, आकाशादीनां तदभावात्, अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाच्च; किन्तु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च भावाभावयोरन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितयोः कथं विरोधो न भवेत् । दर्शनादिति चेत्समं प्रकृतेऽपि । तस्मादन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितं कथं नाम सहावतिष्ठत इत्येवं प्रश्नमात्रमवशिष्यते । तत्र वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारः । न चैवमतिप्रसङ्गः, प्रमाणभावाभावाभ्यां तद्व्युदासात् । एवं सति वाक्यव्यवस्था न क्वाप्याश्रयणीयेति चेन्न, प्रमाणस्वरूपावधारणे त्वेवमेतदित्यङ्गीकारात् । अत एव न मीमांसावैयर्थ्यमिति ।**

परि०— अन्यधर्मस्यान्यवृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गाच्चेति । प्रदेशपक्षेऽपि न्यायमते प्रदेशिनोः भेदादिति भावः । ननु घटादावप्यन्यत्र अदृष्टविरुद्धधर्मा अङ्गीकार्याः । वस्तुस्वभावस्य तादृशत्वेन विरोधपरिहारसम्भवादित्याशङ्क्य निराह **न चैवमिति** । **एवं सतीति** । वस्तुस्वभावत्वेनैव विरोधपरिहारे सतीत्यर्थः । **वाक्यव्यवस्थेति** । सगुणनिर्गुणवाक्य-निष्क्रियसक्रियवाक्य-जगत्सत्यत्वासत्यत्वादि-वाक्यानां भिन्नविषयत्वादिना व्यवस्था न स्यात् । एकविषयत्वेऽपि वस्तुस्वभावस्यैव तादृशत्वादिति विरोधपरिहारस्य सुवचत्वादिति भावः । **प्रमाणस्वरूपेति** । अस्य प्रमाणस्यैतदेव तात्पर्यं नान्यदिति निर्धारणे सत्येव वस्तुस्वभावानुसरणमित्यर्थः । **अत एवेति** । प्रमाणस्वरूपावधारणार्थत्वादेव इत्यर्थः ।

यादु०— अन्यधर्मस्येति । तथा च तार्किकमतेऽवयवस्यावयवितोऽन्यत्वेन संयोगस्यावयववृत्तित्वेऽवयविधर्मत्वं न स्यादिति भावः । **वाक्यव्यवस्थेति** । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमित्यादौ अधिकारभेदादिना व्यवस्था नाश्रयणीया, किन्तु होमादौ विरुद्धं कालद्वयादिकमपि प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः । यद्वा 'प्राण एवाधस्तात्प्राण उपदिष्टात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः । प्राणो वाऽणुः' इति मुख्यप्राणस्यापि व्याप्त्यणुप्रतिपादक-वाक्ययोर्व्यवस्था अणुश्चेत्यत्र रूपभेदेन नाश्रयणीया किन्तु प्राणेऽपि विरुद्धं परिमाणद्वयं प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः । **प्रमाणस्वरूपेति** । उदितहोमादिवाक्यं नैकत्र विरुद्धकालद्वयादिविधायकं, किन्तु व्यवस्थयैवेति मीमांसया निर्णीतम् । अणोरणीयानित्यादिवाक्यं तु व्यवस्थां विना नैकत्रैव प्रमाणद्वयविधायकमिति प्रत्यक्षादि-संवादेनैव निर्णीतमित्यर्थः । **अत एवेति** । प्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ।

वं०प०— भावाभावयोः संयोगतदत्यन्ताभावयोः । **सहानवस्थितयोः** । सामानाधिकरण्याङ्गीकार इति शेषः । **दर्शनादिति** । अग्रे संयोगस्य मूले तदभावस्य च दर्शनादित्यर्थः । ननु अस्थूलादीनामविरोधेनैकत्र समावेशे एतन्न्यायेनैव क्वापि विरोधाभावप्रसङ्गाद्भावभेदो न स्यादित्यत आह **न चेति** । **प्रमाणेति** । यत्र विरुद्धतया

प्रतीयमानानामप्येकत्र समावेशो प्रमाणमस्ति, तत्राविरोधः यत्र नास्ति तत्र विरोधः, इत्यङ्गीकारेणातिप्रसङ्ग-व्युदासः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि 'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यम्' इत्युदितानुदितहोमयोरुभयोरपि एतत्प्रमाणसिद्धत्वेनैवाविरोधात् एकपुरुषविषयकत्वमेव स्यात् । तथा च शाखाभेदेन व्यवस्थाश्रयणं न स्यात् । प्रमाणसिद्धस्यान्यथात्वशङ्काया अभावेन तदविरोधसाधकमीमांसावैयर्थ्यं च स्यादित्याशङ्क्य निषेधति **एवं सतीति** । **प्रमाणेति** । यद्युदिते होतव्यमिति प्रमाणाद्भिन्नमुदितानुदितहोमयोरेकपुरुषविषयकत्वेनाविरोधसाधकं प्रमाणमेतादृशमिति तत्प्रमाणस्वरूपं निश्चितं स्यात्तदा ह्येवमेतत् । भिन्नशाखिविषयत्वेन व्यवस्था नाश्रयणीयेति चोद्यं स्यात् । न च तत्प्रमाणस्वरूपं निश्चितम् । अतो विरुद्धसमवाये एकस्य कर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वाद्युक्तं व्यवस्थाश्रयणमित्यर्थः । **अत एवेति** । अविरोधसाधकप्रमास्वरूपस्यानिर्धारणादेवेत्यर्थः । प्रकृते तु भगवतो लोकविलक्षणत्वात्तत्राणुत्वमहत्त्वयोरविरोधेन समावेशघटकम् अणोरणीयानित्यादि प्रमाणस्वरूपं निश्चितमस्तीति तद्वैषम्यमस्तीति न कोऽप्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

आनन्दः— तदभावादिति । अवयवाभावादित्यर्थः । अस्तु वा आकाशादीनामवयवाः तथाप्यवयव-वृत्तिधर्मस्यनाकाशवृत्तित्वं सम्भवति । अन्यधर्मस्यान्यत्र वृत्तेरसम्भवात् । तथा सति घटधर्मस्य पटेऽपि वृत्तिः स्यादित्याह **अन्यधर्मस्येति** । **न चैवमतिप्रसङ्ग इति** । गोत्वाश्वत्वयोरपि क्वचित् व्यक्तौ समावेशमङ्गीकृत्य वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारः स्यादिति प्रसङ्गो नेत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि जीवब्रह्मणोर्भेदोऽपि स्यात् । अभेदोऽपि । न च विरोधः । वस्तुस्वभावस्यैव तादृशत्वात् । उभयत्रापि प्रमाणसद्भावेनातिप्रसङ्गाभावात् । तथा च वाक्यव्यवस्था नाश्रयणीयेति शङ्कते **एवं सतीति** । **प्रमाणेति** । अभेदप्रमाणस्वरूपस्य नावधारणमिति भावः । **अत एवेति** । प्रमाणस्वरूपावधारणार्थत्वादेवेत्यर्थः । तथा च व्यवस्थानाश्रयणनिमित्तप्रसक्तमीमांसा-वैयर्थ्यलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ।

कं०रा०— तदभावादिति । अवयवाभावादित्यर्थः । **अन्येति** । अवयववृत्तिसंयोगस्यान्यत्रावयविनि वृत्त्यभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्ग इति** । अन्यत्र सहानवस्थितयोर्गोत्वाश्वत्वयोरपि क्वचित्सहाव-स्थानप्रसङ्गः । अन्यत्र सहानवस्थितं गोत्वादिकं कथं नाम सहावतिष्ठत इति प्रश्ने वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारस्य सुलभत्वादिति भावः । न हि वयं निष्प्रमाणकमणुत्वमहत्त्वयोः सहावस्थानमङ्गीकृत्य अन्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितमणुत्वादिकं कथं सहावतिष्ठत इति प्रश्ने वस्तुस्वभाव एव तादृश इति परिहारं ब्रूमः । येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात् । किं नाम प्रमाणेनाणुत्वादेः सहावस्थाने प्रमिते सति । न च गोत्वादेः सहावस्थानं प्रमितम् । अतो नातिप्रसङ्ग इत्याह **प्रमाणेति** । **एवं सतीति** । प्रमाणसद्भावेनाणुत्वमहत्त्वयोरेकस्मिन् ब्रह्मणि सहाव-स्थानाङ्गीकारे 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति सगुणत्वनिर्गुणत्वयोः ब्रह्मणि सहावस्थाने प्रमाणसद्भावेन तत्र तयोः सहावस्थानस्याङ्गीकार्यत्वावश्यंभावान्निर्गुणवाक्यं हेयसत्त्वादिगुणनिषेधपरमिति व्यवस्था नाश्रयणीया स्यादित्यर्थः । **प्रमाणेनेति** । अणुत्वमहत्त्वोभयकार्यदर्शनरूपन्यायानुसन्धानपूर्वकोभयपरत्वनिश्चय-बलात् अणोरणीयान्महतो महीयानिति प्रमाणेन ब्रह्मणोऽणुत्वमहत्त्वाधारतेत्यत्र सर्वत्र सहानवस्थितमप्यणु-

त्वादिकं ब्रह्मणि सहावतिष्ठते इत्यङ्गीकारात् सगुणनिर्गुणवाक्यस्थले चोभयपरत्वग्राहकन्यायानुसन्धानपूर्वकोभय-परत्वनिश्चयाभावात् । प्रत्युत सगुणज्ञानस्य सफलत्वेन निर्गुणज्ञानस्य तु निष्फलत्वेन सगुणवाक्यस्यैव स्वार्थे तात्पर्यं न निर्गुणवाक्यस्येति निश्चयाच्चोभयाङ्गीकारायोगेन निर्गुणवाक्यस्य हेयसत्त्वादिगुणराहित्यार्थान्तराश्रयणेन वाक्यव्यवस्थैवाङ्गीकार्येति भावः । प्रमाणस्वरूपावधारण इति पाठे अणोरणीयान्महतो महीयानिति प्रमाण-स्योभयकार्यदर्शनरूपन्यायानुसन्धानपूर्वकोभयपरत्वावधारणेऽन्यत्र सहानवस्थितमणुत्वादिकं ब्रह्मणि सहावतिष्ठत इत्यङ्गीकारात् । सगुणनिर्गुणवाक्यस्थले च तदभावात् प्रत्युत वैपरीत्याच्चोक्तव्यवस्थैवाश्रयणीयेत्याशयो द्रष्टव्यः । ननु प्रमाणेन प्रतीतिमात्रमलम् । किं तत्परत्वावधारणेनेत्यत आह **अन्यथेति** ।

शे०वा०— अणुत्वमहत्त्वयोर्विमतिविषयादन्यत्र परस्परपरिहारेणैव वृत्तिदर्शनेनान्यत्र तयोः सहा-नवस्थाननियमेऽपि विमतिविषये सहदर्शनान्न तत्र विरोध इत्याशयेन विमतिविषये सहदर्शनस्याविरोधोपपादकत्वं परमुखेनैवानेतुमन्यत्र सहानवस्थानदर्शनादीश्वरेऽणुत्वमहत्त्वयोर्विरोधे भावाभावयोरन्यत्र सहानवस्थानदर्शनात्संयोग-तदत्यन्ताभावयोरपि वृक्षे विरोधः स्यादिति प्रतिबन्दीं वक्तुकामः संयोगतदत्यन्ताभावयोरपि असामानाधि-करण्यस्यैव सत्त्वादिष्टापादनमित्याशङ्कापरिहाराय पररीत्या तयोः सामानाधिकरण्यं तावदुपपादयति **किञ्चेति** । संयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वाङ्गीकारात् तस्य च स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपत्वात् संयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यसिद्धिरिति भावेन कुतः प्रदेशवृत्तित्वस्योक्तप्रकारतेत्यतोऽन्यस्यासम्भवादित्याह **संयोगा-दीनामिति** । प्रदेशवृत्तित्वं यद्यवयववृत्तित्वं, तर्हि इह पक्षी नेह पक्षीति प्रतीत्या सिद्धस्याकाशनिष्ठपक्षिसंयोगादेः प्रदेशवृत्तित्वं न स्यात् । तत्राकाशावयववृत्तित्वरूपप्रदेशवृत्तित्वस्यायोगात् । आकाशादेरवयवाभावात् । अतो नावयववृत्तित्वं तदित्याह **आकाशादीनामिति** । अङ्गीकृत्य च वृक्षादिसावयववृत्तिसंयोगादेर्वृक्षाद्यवयववृत्तित्वं निरवयवगगनादिवृत्तिसंयोगादेरवयववृत्तित्वाभाव उक्तः । वस्तुतस्तु सावयववृक्षादिवृत्तिसंयोगस्यापि, न वृक्षा-द्यवयववृत्तित्वं परेणाङ्गीकर्तुं शक्यमित्याह **अन्यधर्मस्येति** । वृक्षधर्मत्वात्संयोगस्य न तदवयववृत्तित्वं युक्तम् । न चैवं प्रतिवादिमतेऽपि अवयवसंयोगस्य तदनुपपत्तिरविशेषादिति वाच्यम् । तेनावयवावयविनोः अभेदाङ्गी-कारेणातिप्रसङ्गपरिहारसम्भवेन तदुपपत्तावपि न त्वन्मते तदुपपत्तिः । त्वयाऽवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमेन अन्यवृत्तेरन्यधर्मत्वायोगात् । अन्यथाऽवयववृत्तिरूपादेरप्यवयविधर्मत्वं स्यादविशेषादिति भावः । माऽस्तु प्रदेश-वृत्तित्वस्यावयववृत्तित्वरूपत्वं किं तावतेति पृच्छति **किं त्विति** । प्रतिवादिरीत्या प्रसक्तस्यावयववृत्तित्वस्य निरासेऽन्यस्याप्रसङ्गात् वाद्यभिमतस्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्य सिद्धिरित्याशयेन परिहरति **स्वेति** । एवमनिष्टापादनत्वमुपपाद्येदानीं प्रतिबन्दीमाह **तथा चेति** । कथं नाम सहावतिष्ठतामिति प्रमाणप्रश्नश्चेद्दत्तमुत्तरम् । अथ सम्भावकं किमित्याशयस्तत्राह **तत्रेति** । देशभेदेन कालभेदेन प्रतियोगिभेदेन च विरुद्धद्वयसमावेशदर्शनेन भेदस्य विरोधशान्तिहेतुत्वात् तत्प्रतिनिधिना विशेषेणापि युक्तो विरोधपरिहार इति भावः । आशयमजानानः शङ्कते **न चेति** । **अतिप्रसङ्गः** सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिधर्माणामपि विरोधाभावप्रसङ्गः । स्वभावभेदेन तत्रापि विरोधस्य उत्सादयितुं शक्यत्वात् । तथा च विरुद्धधर्माधिकरणतया भावभेदसाधनमनुपपन्नमित्याशयः । दृष्टिप्रमाणतश्चेति

समयपादीयमनुव्याख्यानं मनसि निधाय समाधत्ते **प्रमाणेति** । न स्वेच्छामात्रेण विरुद्धधर्मद्वयमभ्युपेत्य विशेषेण विरोधाभावोऽभिधीयते येनातिप्रसङ्गः स्यात् । किन्तु प्रमाणेन तदर्थप्राप्तावेवेति प्रमाणेन समुचितस्यैव तस्य विरोधपरिहारकत्वम् । न चातिप्रसङ्गस्थले प्रमाणेन समुचितो विशेषोऽस्तीति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः । न प्रमाण-समुचितस्यापि विशेषस्य विरोधशामकत्वं व्यभिचारादित्याशङ्कते **एवं सतीति** । **वाक्येति** । सादित्वा-नादित्वाणुत्वव्यापकत्वादिप्रतिपादकवाक्येत्यर्थः । **व्यवस्थेति** । अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वपरेत्यादिव्यवस्थे-त्यर्थः । **क्वापीति** । जीवपरमात्माधिभूताधिदैवतादिष्वित्यर्थः । **अनाश्रयणीयेति** । आकाशादीनां प्रमाणद्वयेन सादित्वानादित्वबोधनेन तत्र प्रमाणसमुचितविशेषेणैव विरोधस्योत्सादयितुं शक्यत्वान्न व्यवस्थया प्रयोजनमिति तत्परमीमांसावैयर्थ्यं स्यादिति भावः । यत्र व्यवस्थाऽनाश्रयणेऽपि प्रमाणस्वरूपावधारणमस्ति तत्र प्रमाण-समुचितविशेषेणैव सर्वविरोधपरिहाराद्व्यवस्थाऽनाश्रयणमिष्टमेव । यत्र च न प्रमाणस्वरूपावधारणं, तत्र प्रमाण-समुचितविशेषस्याभावेन तेन विरोधशान्तेरसम्भवात्प्रमाणस्वरूपावधारकत्वेन व्यवस्थाऽऽश्रयणमप्यर्थवदेवे-त्याशयेन समाधत्ते **प्रमाणेति** । **अत एवेति** । प्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमवश्यमपेक्षितव्यवस्थोपपादकतया मीमांसाया अर्थवत्त्वादेवेत्यर्थः ।

वा०र०— भावभेदेति । जीवेश्वररूपपदार्थभेदेत्यर्थः ।

स०व्र०— सावयवेष्वर्थेषु अवयववृत्तित्वे संयोगस्यावयववृत्तित्वं न स्यात् त्वयाऽवयवावयविनो-र्भेदाभ्युपगमात् इत्याह **अन्यधर्मस्येति** । नन्वस्थूलत्वादीनामविरोधेनैकत्र समावेशे क्वापि विरोधाभावप्रसङ्गा-द्भावभेदो न स्यादित्यत आह **न चेति** । **एवं सतीति** । उदितानुदितहोमयोरपि प्रमाणप्रमितयोरविरोधाद्व्यवस्था-ऽश्रयणं न स्यात् । प्रमाणसिद्धस्यान्यथाभावाभावात् मीमांसापि व्यर्था स्यादिति भावः । **न प्रमाणेति** । विरुद्ध-समवाये एकस्य कर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् श्रुतिस्वरूपस्यैवानवधृतत्वात् व्यवस्था यत्र तत्राव्यर्था मीमांसा भगवतस्तु लोकविलक्षणत्वात् अविरोधेनैव प्रमाणस्वरूपमवधृतानिति भावः । **अत एवेति** । प्रमाणस्वरूपाव-धारणार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अन्यधर्मस्येति । तन्मते अवयवावयविनोरन्यधर्मस्यावयवधर्मस्यावयविनिष्ठत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । नन्वेवं तर्हि विष्णौ सदोषित्वनिर्दोषित्वादिकमप्यङ्गीकर्तव्यमित्याशयेन शङ्कां निराह **न चैवमिति** । 'ननु प्राण एवाधस्तात् प्राण उपरिष्टात् प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः प्राणो वा अणुरि'ति मुख्यप्राणस्यापि व्याप्त्य-णुत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्विद्यमानत्वात् तस्मिन्नपि विरुद्धपरिमाणद्वयं प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यं स्यात् । तथा च तद्वाक्यव्यवस्थापकाणुश्चेत्यादि मीमांसावैय्यर्थ्यं स्यादित्याशयेन शङ्कते **एवं सतीति** । **स्वरूपेति** । अस्य प्रमाणस्य एतदेव तात्पर्यं नान्यदिति निर्धारण इति भावः ।

।। इति विरुद्धैर्लक्षणैर्युतं ब्रह्म इत्युक्त्या प्राप्ता व्याहतत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ।।

।। इति 'अस्थूलमनण्वि'ति श्रुत्युक्तानां अस्थूलादिपदानां अणुत्वाद्यभिधायकत्वात् अक्षरं ब्रह्मैवेति उत्तरपक्षः ।।

।। अथ च अस्थूलादिपदानां स्थूलत्वादिनिवृत्तिपरत्वात् अपि अक्षरं ब्रह्मैव इति चोत्तरपक्षः ।।

९ **सु०—** एवं तावदस्थूलादिपदानामणुत्वाद्यभिधायकत्वपक्षमुपादाय श्रुतेर्ब्रह्म-विषयत्वमुपपादितम् । इदानीं स्थूलत्वादिनिवृत्तिपरत्वेऽपि न दोष इत्येवंपरतया सूत्रं व्याचष्टे **अन्येति** ।

अनु०— अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम् ।
नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ।।

ब्रह्मणोऽन्यानि वस्तूनि घटादीनि, तत्स्वभावभूतानि यानि स्थौल्यादीनि जडानि परतन्त्राणि कार्याणि विनाशवन्त्यणुत्वादिभिः सहानवस्थितानि च, तथाविधानां स्थौल्या-दीनामभावं नारायणे 'अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिर्वक्ति, न तु तस्य निःस्वभावत्वं, येनोक्त-विरोधः स्यादित्यर्थः ।

कुत एवं श्रुतेरर्थसङ्कोचः क्रियते, निःस्वभावत्वमेवार्थः किं न स्यात्; इत्यत आह **सर्वधर्मेति** ।

अनु०— सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः ।
दोषाः श्रुतास्तु(श्च) नेत्याद्याः प्रमाणं श्रुतिरत्र च ।।

अत्र = परमेश्वरस्य सस्वभावत्वे, न केवलमत्र किं नाम पूर्वोक्ताणुत्वमहत्त्वादौ चेत्यर्थः । इहाच्छायमतम इत्यादेरसंकुचितवृत्तित्वमेव ज्ञेयम् । बहुपदविषयत्वादिदं व्याख्यानं स्वशब्देन विधाय, सूत्रकारः, कतिपयपदविषयं पूर्वव्याख्यानं चशब्देन समु-च्चितवानिति ।।

परि०— सूत्रमिति । पूर्ववच्चशब्दार्थोऽयमिति भावः । अत्रेत्यनुवादः । परमेश्वरस्य सस्वभावत्व इति व्याख्या । सूत्रे चशब्दसङ्गृहीतं व्याख्यानं विधिरूपत्वात् स्वशब्देन कर्तुमुचितम् इत्यनौचित्य-माशङ्क्य निराह **बहुपदेति** । इदं स्थौल्यादिराहित्यार्थत्वरूपं व्याख्यानं श्रुतिगतास्थूलादिसर्वपदविषयत्वात् अन्यभावव्यावृत्तेरिति वा चशब्देन कृतमित्यर्थः । **कतिपयेति** । अस्थूलादिपदचतुष्टयेत्यर्थः ।

गु०दी०— अच्छायमतम इत्यादेरसंकुचितवृत्तित्वम् इत्यत्र यथा 'अस्थूलमनणु' इत्यादौ जडानां परतन्त्राणां कार्याणां च स्थौल्याणुत्वादीनां नारायणे श्रुतिरभावं वक्ति तथा अच्छायातमस्त्वादीनामन्यस्वभावानां व्यावृत्तिर्न, किन्तु सर्वथा व्यावृत्तिमेव परमात्मनि प्रतिपादयतीति भावः । **बहुपदविषयत्वात्** इति 'अस्थूलमणवह्रस्वमदीर्घमलोहितमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमवागमनोऽचक्षुष्कमप्राणमसुखममात्रमि'ति श्रुतौ बहुभिरस्थूलादिपदैः प्राकृतस्थौल्यादीनां व्यावृत्तिप्रतिपादनस्य सम्भवादिदं व्याख्यानं बहुपदविषयकमिति भावः ।

यादु०— अतम इत्यादेरित्यत्रादिपदेनावाय्वनाकाशमित्यनयोर्ग्रहणम् । **कतिपयेति** । अस्थूलमनणवदीर्घमह्रस्वमिति पदचतुष्टयमात्रविषयत्वात्पूर्वव्याख्यानं कतिपयपदविषयमित्यर्थः ।

वं०प०— अणुत्वाद्यभिधायकत्वेति । अस्थूलं स्थूलपरिमाणभिन्नपरिमाणोपेतं तच्चाणुपरिमाणमेवेति नञः पर्युदासार्थत्वमङ्गीकृत्येत्यर्थः । **निवृत्तीति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेऽपीत्यर्थः । **उक्तविरोध इति** । सर्वत्रेत्यादिनोक्तसर्वगतत्वात्तृत्वादिविरोधः स्यादित्यर्थः । चशब्दार्थमाह **न केवलमिति** । ननु यथास्थूलमित्यादौ प्राकृतस्थौल्यादिकं नास्ति अपि तु अप्राकृतं स्थौल्यादिकमस्तीत्यर्थः क्रियते । एवमच्छायमतम इत्यत्रापि प्राकृतछायातमोनिषेधेऽप्राकृततत्सद्भावः प्रसज्येत । तच्च विरुद्धं तस्मात्कथमेतदित्यत आह **इहेति** । श्रुतौ प्रसज्यप्रतिषेधपक्ष इत्यर्थः । **असंकुचितेति** । सर्वात्मना निषेध इत्यर्थः । ननु 'अन्यभावव्यावृत्तेश्च' इति सूत्रे सूत्रकारः प्रसज्यप्रतिषेधाङ्गीकारेण श्रुतिव्याख्यानं कण्ठतो विधाय पर्युदासाङ्गीकारेण व्याख्यानं चशब्देन कुतः समुच्चितवान् । निमित्ताभावादित्यत आह **बह्विति** । इदं प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेन व्याख्यानम् । **कतिपयेति** । अस्थूलमनणवह्रस्वमदीर्घमिति पदचतुष्टय एव स्थूलपरिमाणभिन्नपरिमाणोपेतमिति प्राप्नोति । परस्परविरुद्धपरिमाणरूपार्थाभिधायकपदत्वादेषाम् । अलोहितमित्यादौ नैवंरूपेणार्थो युक्तः । तद्विरोध्यनुक्तेरिति पर्युदासस्य कतिपयपदविषयकत्वं ज्ञेयम् । यद्यपि लोहितादिभिन्न इत्यर्थः कर्तुं शक्यस्तथाऽप्यस्थूलादिपदेषु यथाऽधिकार्थत्वमायाति न तथा । अपि त्वल्पार्थतेति ध्येयम् ।

आनन्दः— नन्वस्थूलमित्यादौ प्रकृतस्थौल्यादिराहित्येऽपि अप्राकृतस्थौल्यादिमत्त्वं हरौ सिद्ध्यति । तथाऽच्छायामतम इति वादावपि प्राकृततद्राहित्येऽपि अप्राकृतच्छायाद्यायत इत्यत आह **इहाच्छायेति** । परमात्मनः छायादिमत्वस्य सर्वथा प्रतिषिद्धत्वादिति भावः । नन्वाद्यं श्रुतिव्याख्यानं चशब्दसूचितं द्वितीयं तु स्वशब्देनोक्तमिति वैरूप्यं किं निमित्तमत्राह **बहुपदेति** ।

कं०रा०— ननु सूत्रकारोऽन्यवस्तुस्वभावभूतानां स्थौल्यादीनामभावं नारायणेऽस्थूलादिश्रुतिर्वक्तीति इदं व्याख्यानमन्यभावव्यावृत्तेरिति स्वशब्देन विधाय विरुद्धैर्लक्षणैर्युतमिति पूर्वव्याख्यानं किमर्थं चशब्देन सूचितवानित्यत आह **बह्विति** । **कतिपयपदविषयमिति** । अस्थूलमित्यनेन तद्विपरीतमणुत्वमुच्यते । अनण्वित्यनेन तद्विपरीतं स्थूलत्वम् । तथाऽह्रस्वमित्यनेन तद्विपरीतं दीर्घत्वमदीर्घमित्यनेन तद्विपरीतं ह्रस्वत्वम् ।

न च विरोधः । ब्रह्मणो विरुद्धैर्लक्षणैर्युतत्वादिति पूर्वव्याख्यानस्यास्थूलमनण्वमह्रस्वमदीर्घमित्येतावन्मात्रविषयत्वात् कतिपयपदविषयत्वमिति भावः ।

शे०वा०— नन्वस्थूलादिपदानां स्थूलत्वादिविपरीताणुत्वाद्यभिधायकत्वाङ्गीकारेणास्वभावत्वाप्राप्तेस्तन्निरासकोत्तरकारिकानर्थक्यमित्यतो नोत्तरवाक्यं पूर्ववाक्यशेषो येनासङ्गतिः स्यात् । किन्तु प्राग्विकल्पितपक्षद्वयमध्ये द्वितीयपक्षमभ्युपेत्य तत्रोक्तदोषपरिहारकतया सूत्रव्याख्यानार्थमिति नासङ्गत्यादीत्याशयेन पूर्वोत्तरवाक्ययोरर्थभेदं दर्शयन्नेव तद्वाक्यं तथैवावतारयति **एवं तावदिति** । **उक्तविरोध इति** । 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । अत्ता चराचरग्रहणात् । रूपोपन्यासाच्चे'त्युक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । ननु यद्यस्थूलादिपदानां लौकिकस्थौल्यादिराहित्यार्थकत्वेनालौकिकस्थौल्यादिसिद्धिः तर्हि अच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशपदानामपि लौकिकछायातमोवाय्वादिराहित्यार्थकत्वापत्त्याऽलौकिकतमोऽवाय्वादिसिद्धिः स्यादित्यत आह **इहेति** । अस्थूलमनण्वित्यादिवाक्येऽस्थूलादिपदानां प्राकृतस्थौल्यादिमात्रनिषेधकतया सङ्कुचितार्थत्वेऽपि अच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमित्यादीनां सर्वात्मना तमआदि निषेधकतयाऽसङ्कुचितार्थत्वमेव ज्ञेयम् । अदुःखमसुखमित्येकस्मिन्नपि वाक्येऽसुखमित्यनेन बाह्यसुखनिषेधेऽप्यदुःखमित्यनेन दुःखमात्रनिषेधदर्शनिन योग्यत्वायोग्यत्वयोरेव सङ्कोचासङ्कोचनियामकतयैकवाक्यस्थत्वादेरप्रयोजकत्वादिति भावः । ननूक्तरीत्याऽस्थूलादिश्रुतिव्याख्यानद्वयस्याप्युपपन्नत्वेनाविशेषात् द्वयोरपि स्वशब्देनैव विधेयतया कुतः सूत्रे एकस्यैव स्वशब्देन विधानं द्वितीयस्य चशब्देन समुच्चय इत्यतो ब्रह्मणि सुखादीनामपि व्यावृत्तिसम्भवेन प्रसज्यप्रतिषेधार्थतया व्याख्यानस्य एतच्छ्रुतिगतासुखादिपदसाधारणतया सकलपदविषयकत्वात् ब्रह्मणि सुखान्यस्य सुखादिसदृशान्यस्यासम्भवेन पर्युदासार्थतया व्याख्यानस्यासुखादिपदसाधारणत्वाभावेनैतच्छ्रुतिगतास्थूलादिकतिपयपदमात्रविषयकत्वात् । बहुविषयकत्वाल्पविषयकत्वाभ्यां विशेषाद्युक्तमेव स्वशब्देन विधानादिकमित्याह **बह्विति** ।

वा०र०— **अङ्गीकारेणेति** । अङ्गीकारपक्षस्य प्रागुपवर्णनेन तत्पक्षे स्वभाववत्वस्य निस्वभावत्वस्याप्राप्तेरित्यर्थः । **अनाकाशपदानामिति** । अनाकाशमित्यादिपदानामित्यर्थः । तथापाठस्तु स्वरस एव । तमोवाय्वादीनां सर्वात्मना निवृत्तिरदुःखसुखमित्यादिवदिति तत्त्वप्रकाशिकानुसारेणातम इत्यादेरित्यादिपदविवरणमवाय्वनाकाशमित्यादीनामिति सर्वात्मनेति वाय्वादिविषये तत्त्वप्रकाशिकाप्रपञ्चेऽस्माभिः शङ्का दर्शितास्ति । तदनुसारेणेहापि लेख्यम् । उक्तानुसारेणैव परिहाराभिवर्णनं टीकायामिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— **इदानीमिति** । प्रसज्यप्रतिषेधेनेति शेषः । पर्युदासपक्षस्य च शब्देन सूचने अस्य स्वशब्देनोपादाने तु नियामकमाह **बह्विति** । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे सुखादीनामपि व्यावृत्तिसम्भवात् बहुपदविषयत्वं पर्युदासपक्षे तु नञस्तत्समं तदन्यदर्थः स्यात् न हि सुखान्यत्तु सुखसमं सम्भवतीति अल्पपदविषयत्वं बोध्यम् । **समुच्चितवानिति** । अनेन सौत्रचशब्दस्य समुच्चयोऽप्यर्थ इत्युक्तं भवति ।

विठ्ठल०— असंकुचितवृत्तित्वमिति । अस्थूलत्वादिवदन्यस्वभावछायादिनिवृत्तिमात्रं न भवति किन्तु सर्वात्मना छायादिकं नास्तीति भावः । ननु स्थूलमित्यादिश्रुतेरेतद्व्याख्यानं किमर्थमन्यभावव्यावृत्तेरिति साक्षाद्वाचकपदेन कृतवान् किमर्थं च पूर्वव्याख्यानमनुक्तसमुच्चयार्थेन चशब्देन कृतवानित्यतः तत्र निमित्तमाह **बहुपदेति । कतिपयेति ।** अस्थूलमनणु अदीर्घमह्रस्वमिति पदचतुष्टयविषयमित्यर्थः ।

चषकः— अतम इत्यादेरिति । आदिपदमेवाण्वित्यादिग्राहकम् । **कतिपयपदविषयम् ।** अस्थूलमित्यादिपदचतुष्टयविषयम् ।

॥ इति अस्थूलादिपदानां स्थूलत्वादिनिवृत्तिपरत्वात् अपि अक्षरं ब्रह्मैव इति चोत्तरपक्षः ॥

॥ इति 'नेदमक्षरं ब्रह्म' इति पूर्वपक्षस्य परिहारः ॥

॥ इति 'एतद्वैतदक्षरं गार्गि' इत्यत्रोक्तमक्षरं ब्रह्मैव ॥

॥ इति 'अन्यभावव्यावृत्तेश्चे'ति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ इति अक्षराधिकरणम् ॥

॥ १-३-३ ॥

***

॥ अथ वामनाधिकरणम् ॥

॥ १-३-७ ॥

॥ अथ सप्रयोजनमेतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायान् सङ्ग्रहेण दर्शयति ॥
॥ तत्रादौ सूत्रसूचितन्यायाः ॥

१० **सु०**— अतःपराणि सूत्राणि भाष्य एव स्पष्टार्थानीति न तत्र वक्तव्यमस्ति, परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति च प्रतिज्ञातम्, तदुभयसिद्ध्यर्थमेतत्पादाधिकरणविषय-पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायान् सङ्ग्रहेण दर्शयति— **लिङ्गमिति** ।

अनु०— लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः ।
पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विस्थिता इह ॥

बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्च विरुद्धता ।
अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥

लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा ।
बहुतादृक्त्वमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥

समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥

सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः ।

एतच्च न्यायविवरणे स्वयमेवाचार्येण व्याख्यातमिति तत्रैवावगन्तव्यम् ।

परि०— तदुभयेति । भाष्ये स्पष्टव्याख्यानं पुनर्व्याख्यानप्रतिज्ञेत्युभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । यद्वा अवक्तव्यत्वप्रतिज्ञातत्वोभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **विषयेति** । विषयान् पूर्वपक्षन्यायात्सिद्धान्त-

न्यायांश्चेत्यर्थः । **तत्रैवावगन्तव्यमिति** । तदस्माभिः किञ्चिदत्र विव्रियते । 'द्युभ्वादी'त्यत्र सर्वाधारत्वं लिङ्गं, 'भूमाक्षर'नययोर्भूमाक्षरनामनी, 'ईक्षती'त्यत्र सृष्टिस्थानं, 'दहर' इत्यत्र हृत्पद्मस्थत्वलिङ्गं 'अनुकृतेरि'त्यत्रानुकूल्येन गृह्यमाणत्वलिङ्गं, पुनरपि 'शब्दादेव प्रमितः', 'कम्पनात्', 'ज्योतिः', 'आकाश' इति चतुर्षु नयेषु क्रमेण ईशान-वज्र-ज्योतिः-आकाशशब्दाः, 'सुषुप्ती'त्यत्र स्वप्नादिद्रष्टृत्वं लिङ्गम्, 'पत्यादी'त्यत्र ब्राह्मणशब्दश्चेहपादे विचार्यन्त इत्यर्थः । विचार्यपदं यथायोगं विपरिणामेन सर्वत्रान्वेति । अत्र लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वविशेषणेन साधारणशब्देन सर्वेषामुभयत्र प्रसिद्धिः, द्विस्थिता इत्यनेन तु 'पूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तोक्तेति भेद' इति चन्द्रिका । 'साधारणपदस्य विपरिणामेन सर्वत्रान्वयद्योतनाय अन्तेऽपि द्विस्थिता इत्युक्तमिति' न्यायविवरणटीका । बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामिति रुद्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गबाहुल्यम् । 'भूमे'त्यत्र प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः, चशब्देनोत्क्रमणलिङ्गं समुच्चीयते, 'अक्षर'नये अत्तेत्युक्त्वा 'न तदश्नाति किञ्चने'ति विरुद्धता, 'ईक्षति'नये अन्यस्यान्यथाभावादृष्टिः, 'दहर'नये वाक्यान्वयाभावः 'अनुकृति'नये 'कथं नु तदि'ति तच्छब्दश्रुतिर्ज्ञानिसुखपरामर्श इति भ्रमः, 'शब्दादेवे'त्यत्र प्राणापाननेतृत्वादिलिङ्गस्यान्यत्र विष्णोरनवकाशभ्रमः, 'कम्पनादि'त्यत्र वज्रश्रुत्यु-द्यतत्वरूपनिरवकाशश्रुतिलिङ्गाख्यद्वयं, 'ज्योति'र्नये बहूनां जीवप्रापकाणां तादृत्त्वं निरवकाशत्वं, 'आकाश'नये उक्तस्य यौगिकार्थस्य विष्णोः स्वीकारे वैनामेति निपातविरोधः, 'सुषुप्ति'नये जीवेशाभेदेनेश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात् तथागतिः, 'पत्यादि'नये निरवकाशश्रुतिद्वयेन विरिञ्चब्रह्मणोरैक्यमिति समस्तमेतदिति, क्रमादुक्तद्वादशनयानां अत्र पादे पूर्वपक्षयुक्तय इत्यर्थः । एतेन 'मुक्तोपसृप्यते'त्याद्यपि स्पष्टम् ।

गु०दी०— 'लिङ्गं साधारणमि'त्यादिश्लोकस्यायमर्थः । 'विचार्या द्विस्थिता इहे'त्यत्र **इह** पादे द्विस्थिताः द्वयोः विष्णुजगतोः स्थिताः उभयत्र प्रसिद्धाः नामलिङ्गात्मकाः शब्दाः इति यावत् । विचार्याः एकैकस्मिन्नधिकरणे विचारविषयीभूता इत्यर्थः । कुत्र किमित्यत उक्तं 'लिङ्गं साधारणमि'ति । 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि'ति प्रथमाधिकरणं द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गं विचार्यम् । तस्य चोभयत्रप्रसिद्धत्वं 'प्राणानां ग्रन्थिरसी'ति 'रुद्रो वै लोकायतनमि'ति न्यायविवरणोक्तवाक्यद्वयेन रुद्रे प्रसिद्धत्वात् । 'वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकस्सर्वाणि भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ती'ति वाक्ये वायौ प्रसिद्धत्वाच्च । हे गौतम सूत्रेण सर्वाधारेण वायुना सन्दृब्धानि सम्यक् धृतानीत्यर्थलाभाल्लिङ्गस्य विष्णोरन्यत्र रुद्रे वायौ च प्रसिद्धिरित्यर्थः । 'सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्च अलोकाश्चालोकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्ती'ति श्रुतौ विष्णौ प्रसिद्धिः । अत उभयत्र प्रसिद्धं द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्गम् । एते परिदृश्यमानाः प्राणाः इन्द्रियगणाः प्राणिनः मनुष्यपशुपक्ष्यादयः देवाः ब्रह्मादयः दिव्यानि तेषामिन्द्रियादीनि लोकाः पातालादिसत्यान्तलोकाः लोकिनः

तल्लोकस्थाः दैत्यसर्पादयः वसिष्ठनारदादयश्च अलोकाः प्राकृतलोकविलक्षणाः विष्णुलोकाः अलोकिनः मुक्ताश्चेत्यर्थः । यद्यपीयं श्रुतिः विष्णावेवेति सावधारणा सर्वसङ्ग्रहिणी च, तथापि मन्दमतीनामुभयत्रप्रसिद्धत्वम् । अत एवाज्ञानामित्युक्तम् । **शब्दौ** द्वितीयाधिकरणे भूमशब्दः, तृतीयाधिकरणे अक्षरशब्द इति अधिकरणद्वये साधारणौ द्वौ शब्दौ विचार्यौ । **'लिङ्गं साधारणम्'** इत्यत्र विद्यमानं साधारणपदं शब्दौ साधारणौ स्थानं साधारणमित्यादिरूपेण सर्वत्र सम्बध्यते । तयोस्साधारण्यं च 'प्राणो वा आशाया भूयानि'ति प्राणे प्रसिद्धत्वात् 'विष्णुर्वै देवेभ्यो भूयानि'ति विष्णौ प्रसिद्धत्वाच्च । भूयान् भूमेति च पर्यायः । आशाया अपि नामादिदेवाधिकत्वेन श्रुतावेवोक्तत्वादाशाधिक्यमपि देवाधिक्यमेवेति भावः । अक्षरशब्दस्य क्षरणाभावस्य चेतनप्रकृतौ विष्णौ च साक्षादुभयत्र प्रसिद्धिः । **स्थानं** 'सदेव सौम्ये'त्यादौ प्रपञ्चितं सृष्टिस्थानं, अचेतनप्रकृतेर्विष्णोश्चोपादानत्वेन कर्तृत्वेन च कारणत्वसाम्यादुभयत्र प्रसिद्धम् । **लिङ्गं** हृत्पद्मस्थितत्वं तस्य च जीवे ब्रह्मणि हृदयाकाशे च प्रसिद्धेस्सार्वजनीनत्वान्न पृथगुपपादितं न्यायविवरणे । **अनुग्रहः** 'कथं नु तद्विजानीयामि'ति श्रुत्युक्तं स्वानुकूलतया ग्रहणम् । तत् 'कथं नु तद्विजानीयामि'ति तज्ज्ञाने कातरत्वश्रवणादनुकूलतया ग्रहणरूपमेवेति भावः । तस्य च साधारण्यं निरुपाधिकप्रेमास्पदे सुखे स्वेष्टदातरि विष्णौ च प्रसिद्धमेवेति न पृथगुपक्रान्तं न्यायविवरणे । उत्तराधिकरणचतुष्टये विचार्यमाणाः ईशान-वज्र-ज्योतिराकाशाख्याश्चत्वारश्शब्दाः **पुनश्शब्दाः** । ईशानशब्दस्य रुद्रे विष्णौ च प्रसिद्धत्वात्, वज्रशब्दस्य च 'वर्जनाद्वज्र उच्यते', 'आयुधानामहं वज्रमि'त्यादौ विष्णौ च प्रसिद्धेरभिधानादौ इन्द्रायुधे प्रसिद्धत्वाच्चोभयत्र प्रसिद्धता । ज्योतिराकाशशब्दयोः प्रथमपादे विष्णौ समन्वयप्रतिपादनाल्लोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धेश्चोभयत्र प्रसिद्धता । लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनं तस्य च सर्वज्ञत्वेन विष्णौ प्रसिद्धत्वाल्लोकतो जीवेषु च प्रसिद्धेरुभयत्र प्रसिद्धता । तदनन्तराधिकरणे शब्दः ब्राह्मणशब्दः । तस्य च ब्रह्म अणतीति व्युत्पत्त्या वेदपाठके चतुर्मुखे ब्रह्मणा अण्यत इति व्युत्पत्त्या वेदज्ञेये विष्णौ च प्रसिद्धत्वादुभयत्र प्रसिद्धता । **बाहुल्यं लिङ्गशब्दानाम्** । लिङ्गानि 'यस्मिन् द्यौरि'ति विषयवाक्ये प्रतिपादितानि द्व्याधारत्वपृथिव्याधारत्वादीनि यानि लिङ्गानि तेषां रुद्रगतत्वे शब्दबाहुल्यम् । 'रुद्रो माविशान्तक' इत्यत्रोक्तः रुद्रशब्दः अन्तकशब्दश्च 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी' इत्यत्रोक्तः कृत्तिवासश्शब्दः पिनाकिशब्दश्च 'मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं चे'त्यत्रोक्तो रुद्रशब्दः 'रुद्रो वै लोकाधार' इत्यत्रोक्तो रुद्रशब्दश्चेति तत्रतत्रोक्तास्त्रयो रुद्रशब्दाः अन्तकादिशब्दाश्च बहवस्सन्तीति बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामित्युक्तम् । लिङ्गानामन्यप्रापकशब्दबाहुल्यमित्यर्थः । **अनुक्तिः** 'प्राणो वा आशाया भूयानि'त्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः प्राणस्यैव भूयस्त्वप्रापिकेत्यर्थः । **विरुद्धता** 'सर्वं वा अत्ती'ति प्राक् विचारितश्रुतौ अत्तृत्वमुक्त्वा अत्र तु 'न तदश्नाति किञ्चने'ति अक्षरस्यानत्तृत्वमुच्यते । अतो विरोधात् तत्रोक्तं ब्रह्म नात्र प्रतिपाद्यमित्यर्थः । **अदृष्टिः** उपादानं विना अन्यस्य कर्त्रादिकारणस्यान्यभावादृष्टिः इह जडप्रकृतेरेव कारणत्वप्रापिका । **अन्वयाभावः** हृत्पद्मस्थितस्य विष्णुत्वे 'यावान्वा अयमाकाशः' इत्यस्यान्वयाभावः पूर्वपक्षप्रापकः । **विपरीतश्रुतिभ्रमः** 'तदेतदिति मन्यन्ते कथं तु तद्विजानीयामि'ति वाक्ये विचार्यमाणे वस्तुनि 'तेषां सुखं शाश्वतमि'त्युत्तरवाक्योक्तज्ञानिसुखग्रहणमुचितमिति विपरीतस्य सुखशब्दस्य श्रुतिः श्रवणमस्तीति भ्रमः विपरीतश्रुतिभ्रमः । **लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमः** 'ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यती'ति श्रुत्युक्तप्राणोन्नयनावनयनाख्यलिङ्गद्वयस्य

मुख्यप्राणादन्यत्रावकाशराहित्यस्य भ्रमः एवमेव 'एष प्राणः इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्त' इति श्रुत्या मुख्यप्राणादन्यत्रावकाशराहित्यभ्रमः । **तादृक् द्वयम्** । **तथा** इत्यत्र तादृक्निरवकाशं द्वयं उद्यतत्वलिङ्गं वज्र-शब्दश्चेति द्वयं तथा पूर्ववत् पूर्वपक्षप्रापकमित्यर्थः । **बहुताद्दत्त्वम्** इत्यस्य 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इति । 'आदित्यज्योतिरिति सम्राडिति होवाच' इति 'आदित्यो ज्योतिर्यः पुरुषस्ये'ति पुरुषं प्रत्यग्निः 'आदित्यो ज्योतिरि'ति आदित्यज्योतिष्ट्वं प्रथममुपदिश्यते । अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य 'किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवती'ति निशि यच्चन्द्रज्योतिष्ट्वं, चन्द्रमस्यस्तमिते 'किं ज्योतिरि'ति प्रश्ने 'अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवती'ति यदग्निज्योतिष्ट्वमुच्यते तदिदमादिपदसङ्ग्राह्यम् । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरती'ति उभय-लोकसञ्चरणमुच्यते । 'आदित्येनैवायं ज्योतिषास्ते' इत्यवधारणं इत्यादीनामित्यत्र आदिपदेन 'वाच्यस्तमि-तायामात्मैवास्य ज्योतिर्भवती'ति विशिष्यात्मज्योतिष्ट्वोत्त्यानुपपत्तिर्गृह्यते । **बहुताद्दत्त्वं** बहूनामादित्य-ज्योतिष्ट्वचन्द्रज्योतिष्ट्वाग्निज्योतिष्ट्ववत् ज्योतिष्ट्वविशिष्यात्मज्योतिष्ट्वकथनानुपपत्त्यवधारणानुपपत्त्यादीनां सप्त-लिङ्गानां तादृत्त्वं विष्णाववकाशराहित्यं विष्णोः ज्योतिष्ट्वे सर्वदा तज्ज्योतिष्ट्वसम्भवादेकस्यास्तमय एकस्यो-त्त्यसम्भवः । विष्णोरपि ज्योतिष्ट्वे एवकारानुपपत्तिरिति निरवकाशत्वम् । **उक्तस्य विरोध** इत्यस्य आकाश-पदस्य आकाशे रूढिं परित्यज्य योगेनोक्तस्य सिद्धान्त्यभिमतार्थस्य 'आकाशो वै नामे'ति प्रसिद्धिद्योतकवैनामेति निपातद्वयस्य विरोधः उक्तस्य विरोधः । **अर्थात्तथागतिः** इत्यस्य जीवेश्वरयोरभेदे 'स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति अनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति स्वप्नद्रष्टरि कथ्यमानस्येश्वरलिङ्गस्याप्यसङ्गत्वस्यार्थात् तथा ईश्वर इव जीवेऽप्यागतिः अर्थात् तथागतिः । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' इति पापालेपलिङ्गस्य च ब्राह्मणजात्याक्रान्तत्वाद्ब्राह्मणशब्दवाच्यस्य चतुर्मुखस्य विष्णोश्चाभेदं विनाऽनुपपत्तेरर्था-द्यथानुपपत्तिपरिहारो भवति तथा आगतिरभेदस्येत्यावृत्त्या उत्तराधिकरणपूर्वपक्षयुक्तिरप्यनेनैव गृहीता । यद्यपि ब्राह्मणशब्दस्य अन्योऽपि ब्राह्मणः अर्थो भवति तथापि नित्यो महिमेत्युक्तमहिमनित्यत्वस्य विरिञ्चे सम्भा-वितत्वात् तस्यैव ग्रहणम् । समस्तमनुव्याख्याने कारिकाद्वयेन सङ्गृह्य कथितमेतत्प्रमेयं पूर्वपक्षेषु साक्षात्पाद-सङ्गतसकलाधिकरणपूर्वपक्षेषु युक्तय इत्यर्थः । यद्यपि भाष्यकाराग्रेसरः श्रीमदाचार्यः अनुभाष्यस्थस्वपदानि स्वयमेव सविस्तरं न्यायविवरणे वर्णितवान्, तथापि मन्दमतीनामपि बोधाय वाक्शुद्ध्यै चास्माभिरपि किञ्चित् किञ्चित् विवृतमिति ज्ञेयम् । 'ता एव बलवत्यस्तु' इत्यत्र ता एव पूर्वपक्षिणोक्तयुक्तय एव विष्णुं विना गत्यन्तर-विवर्जिताः अत एव बलवत्यः सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेयाः । पूर्वपक्षिणः न लिङ्गप्रापकमस्ति प्राणग्रन्थित्वलिङ्गस्य प्राणेश्वरत्वलिङ्गस्य लोकायतनत्वस्य च रुद्रेऽप्यप्रसिद्धत्वाच्छब्दबलादेव तेषां लिङ्गानामपि रुद्रपरत्वं वाच्यम् । अतः लिङ्गप्रापकशब्दानामेव बाहुल्यम् । 'बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामि'त्यनेन व्याकृतम् । सिद्धान्ते तु प्राणग्रन्थित्वं प्राणेश्वरत्वं लोकायतनत्वं चेत्यादिलिङ्गानां 'सर्वे वा एते प्राणाश्चे'ति श्रुतौ विष्णावेवोताश्च प्रोताश्चेत्यादिना सावधारणतयोक्तत्वात् रुद्रादाववकाशराहित्यम् । विषकालकण्ठतया रुग्द्रावणयोगरहिते वृकासुरान्तकरण-समर्थत्वेनान्तकत्वयोगरहिते रुद्रे रुद्रशब्दः अन्तकशब्दश्च तावन्निरवकाशः । तत्प्रायपठितौ च पिनाकिकृत्तिवासः शब्दौ न रुद्रपरौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः 'ब्रह्मचर्मशिरःपट्टी'ति वासुदेवसहस्रनामपाठात्कृत्तिवसनत्वं विष्णोरेव

युक्तम् । 'पिनाकोऽजगवं धनुरि'त्यनुशासनादजगोशृङ्गकृतचापवत्त्वं च शार्ङ्गिण्येव घटते । तथा च रुद्रादिशब्दानामपि सर्वदेवनामधारके विष्णावेव मुख्यवृत्तित्वम् । अतः निरवकाशलिङ्गानां निरवकाशशब्दानां च विष्णावेव बाहुल्यमिति । लिङ्गशब्दानां बाहुल्यमेव प्रथमाधिकरणे सिद्धान्तस्यापि प्रापकम् । तस्य तु शब्दमात्रबाहुल्यम् । अस्माकमुभयबाहुल्यमिति च बलवत्त्वम् । **अनुक्तिः** प्राणस्य नामाद्यारभ्य आशाख्यभारत्यन्तदेवताभ्यः भूयस्त्वकथनेऽपि विष्णोस्सकाशाद्भूयस्त्वानुक्तेः न सर्वेभ्योऽपि प्राणो भूमेति अनुक्तिरेव द्वितीयाधिकरणे सिद्धान्तप्रापिका । 'स वा एषः एवं पश्यन् एवं मन्वानः एवं विजानन् अतिवादी भवती'ति प्राणातिवादिनि 'एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'तिवत् अतिशयितार्थकतुवेतिनिपातद्वयपूर्वकमतिवादित्वानुक्तिरपि चशब्दसूचिता विष्णोर्भूयस्त्वप्रापिका । सत्यनामकविष्णौ तदुक्तिश्चेत्यपि विष्णोः सर्वोत्तमत्वप्रापिका । पूर्वपक्षखण्डनावसरे पूर्वपक्षखण्डनयुक्तिर्वक्तव्येत्यतः सिद्धान्तयुक्तेः स्वशब्देनानुक्तिः चशब्देन सूचनं च । साऽपि परवाक्खण्डनरूपत्वात् तस्यानुक्तिरेव । **विरुद्धता** 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धमिति तृतीयाधिकरणसिद्धान्तयुक्तिरित्यर्थः । 'न तदश्नाति किञ्चने'ति तु अशनानुपजीवित्वपरा । अतः 'सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वमि'ति सर्वात्तृत्वश्रुतिरेव तव विरुद्धेति प्रकारान्तरेण विरुद्धताऽपि सिद्धान्तज्ञापिकेत्यर्थः । **अदृष्टिः** अचेतनस्येक्षणादृष्टिरेवास्माकमपि सिद्धान्तप्रापिका । एकस्यैव तत्तन्नियामकतया बहुरूपत्वसम्भवाद्बहुभावादृष्टिश्च न दूषणम् । **अन्वयाभावः** व्याप्ताकाशस्य हृदयाकाशस्य च समानपरिमाणत्वायोगात्परस्यैवान्वयाभावः । अस्माकं तु हृत्पुण्डरीके स्थितस्य परमात्मनो हृदि 'यावान्वा अयमाकाशः तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश' इत्यन्वयस्य आसम्यक् भावः सम्भवः एतदधिकरणसिद्धान्तप्रापकः । **विपरीतश्रुतिभ्रमः** यज्ज्ञानात् शाश्वतं सुखं स भगवान् ब्रह्म अनिर्देश्यं परमं सुखमिति वदन्ति तदेतत्स्वरूपसुखमिति मन्यन्ते इत्यन्वयसम्भवात् परपरिकल्पितदुर्योजनातो विपरीतैव श्रुतिः तवानुकूलेति तु भ्रमः विपरीतश्रुतियुक्तो भ्रम इति विपरीतश्रुतिभ्रमः अस्माकं विपरीता श्रुतिरिति परस्यैव भ्रम इति वा अतो विपरीतश्रुतिभ्रमः एतदधिकरणसिद्धान्तयुक्तिरित्यर्थः । **लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमः** लिङ्गानां प्राणोन्नयादीनां विष्णाववकाशराहित्यमिति तवैव भ्रमः सर्वप्रेरके हरौ लिङ्गं विद्यत एव लीनं विष्ण्वाख्यं ब्रह्म गमयतीति निर्णाययतीति लिङ्गं वामननाम, तस्यात्रावकाशराहित्यादर्शनात् तवैव भ्रम इति वार्थः । **तादृग्द्वयम्** वर्जयति जडत्वादिदोषानिति वज्रशब्दयोगस्य, कर्तर्येवासाधारणोद्यमित्वाख्योद्यतत्वस्य च हरावेव सावकाशतादृग्द्वयं शब्दो लिङ्गं चास्माकमेव प्रापकमित्यर्थः । **बहुतादृत्त्वम्** 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इत्युक्तः संसारी, 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यत्रोक्तात्मज्योतिश्च विष्णुरेव । आत्मशब्दस्य गौणात्माविषयत्वादात्मशब्दश्च विष्णावेव, आदित्यमारभ्यात्मपर्यन्तं पञ्चविधज्योतिष्ट्वमपि संसारिण एव । जीवस्य तु सूर्यादिज्योतिरूपजीवकस्य नात्र ज्योतिष्ट्वम् । तर्ह्यात्माख्यज्योतिषः सदा सत्त्वात् 'आदित्येनैव ज्योतिषे'त्याद्यवधारणं कथमिति चेत् न बाह्यज्योतिष्षु तेषां प्रधानत्वात् । अन्यथा वाग्रूपज्योतिषोऽपि विद्यमानत्वात् तवैवावधारणानुपपत्तिः । 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरती'ति उभयलोकसञ्चरणं च विष्णावेव सावकाशम् । अन्यथा निर्विकारत्वापरपर्यायसमानत्वायोगात् । अतः आत्मशब्दः समानत्वलिङ्गं आदित्यज्योतिष्ट्वाद्यनुपपत्त्यभाव उक्तविधया अवधारणोपपत्तिः

प्रसिद्धसूर्यादिज्योतिष्वस्तमितेष्वपि भगवतः सदा अनुपहतज्योतिष्ट्वेन परममुख्यत्वं चेति बहुतादृत्त्वमत्र सिद्धान्तोपस्थापकमित्यर्थः । **उक्तस्य विरोधः** 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिते'ति आकाशस्य नाम-रूपनिर्वहितृत्वे वैनामेति निपातद्वयाभ्यामुक्तं यच्छ्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यं तस्योक्तस्य विरोधः त्वत्पक्षे विरोधः । 'ते यदन्तरे'ति श्रुतो यद्ब्रह्म ते नामरूपे अन्तरा विना तिष्ठतीति उक्तस्यानामरूपत्वस्य च विरोधः त्वत्पक्षे विरोधः । अत्र सिद्धान्तज्ञापक इत्यर्थः । **अर्थात्तथागतिः** 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ' इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदोक्तेः 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्युक्तासङ्गत्वस्य च भगवत्येव प्राप्तेः तथा श्रुतियुक्तिबलाच्च अर्थाद्भेदस्यैवागतिः प्राप्तिरित्यर्थः । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दस्य विष्णावेवावकाशात् अजशब्दस्यापि तथा आगतिः विष्णावेवागतिः । चतुर्मुखस्य च कर्मफलाभावायुक्तेः अर्थात्कर्मभोक्तृत्वेन तदभोक्तृत्वेन च विरुद्धधर्माक्रान्तत्वादर्थात् तयोः तथा विरुद्धदहनतुहिनवदागतिः भेदस्यैवागतिः **उक्तविरोधश्च तवैव** त्वत्पक्ष एव, **तथा** तथापि ब्राह्मणशब्देन चतुर्मुखस्यैव ग्रहणे तथा भेदवत् भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाख्यविरोधस्यागतिस्तत्र त्वत्पक्ष एव । तथा भेदश्रुतिबाहुल्यान्निर्लेपत्वलिङ्गस्य नित्यमहिमत्वाख्यनिरवकाशलिङ्गोपेतब्राह्मणशब्दस्य च परान्तायुषि चतुर्मुखे अगतिरप्राप्तिरिति यथासम्भवं सङ्ग्राहकशब्दानां आवृत्त्या सर्वेऽपि न्यायविवरणोक्तार्थाः योजयितव्याः । अतः परोदीरितयुक्त्यैव परपक्षं प्रतिक्षिपन् भाष्यकारः गजदन्ताभ्यामेव गजकपोलं ताडयतः कृष्णस्य भटाग्रेसरः परदत्ताग्निनैव दग्धपरपुरस्य हनूमतः तृतीया तनुरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वं०प०— तदुभयेति । स्पष्टार्थत्वेनावक्तव्यत्वव्याख्याकरणप्रतिज्ञेत्युभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **सङ्ग्रहेणेति** । तथा च विस्तरतोऽव्याख्यानाद्भाष्ये स्पष्टार्थता विषयादिकथनेन सङ्क्षेपतो व्याख्यानाद्व्याख्यानकरणप्रतिज्ञा चोपपन्नेत्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वग्रे एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायमत्र प्रदर्शनं क्रियते । सम्यक्व्याख्यानं कुतो न क्रियते । न च भाष्यस्येष्टत्वात्क्रियत इति वाच्यम् । तर्हि विषयादिदर्शनमपि न कर्तव्यं तस्यापि भाष्य एवास्य दृष्टत्वादित्यत आह **अतःपराणीति** । तदुभयसिद्ध्यर्थमिति वक्तव्याभावो व्याख्यानं चेत्युभयसिद्ध्यर्थः । न चोपाधिदर्शनं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । विषयप्रदर्शनेनैव तस्यापि ज्ञातुं शक्यत्वात् । आधारत्वाभिधायि यावच्छब्दजातं तस्य प्रथमेऽधिकरणे समन्वय इति आधारत्वाभिधायकशब्दत्वमेव एतदधिकरणोपाधिरित्यादि प्रकरणेति भावः । ननूत्तरपादेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तान्यथा प्रदर्शने सत्यपि विषयप्रदर्शनस्याकृतत्वादत्रैव तत्प्रदर्शनं कुतः कृतमिति चेत् । मैवम् । अत्र हि नामलिङ्गात्मकोभयविधशब्दसमन्वयः क्रियते । तत्राधिकरणानामनेक-त्वादुभयेषामपि यौगिकत्वेन साङ्कर्यात् किं कुत्र समन्वीयत इति न ज्ञायतेऽतो मन्दानां ज्ञानाय तत्प्रदर्शनमिति भावः । लिङ्गमित्याद्यनुव्याख्यानस्यायमर्थः । अत्र हि साधारणशब्दस्यायमेकशेषेण निर्देशः । तथा च साधारणं च साधारणं च साधारणान्यसाधारणौ च साधारणश्च साधारणश्च साधारणौ च साधारणाः साधारणानि च साधारणाश्च

साधारणं नपुंसकं नपुंसकेनेति सूत्रेण नपुंसकैकवद्भावौ एवं विचार्या इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । न च नपुंसकशेषैकवद्भावौ तत्र स्यातामिति वाच्यम् । अन्यतरस्याग्रहणात्पाक्षिकाप्राप्तेरपि सम्भवात् । न चालिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वविशेषणेन धारणशब्देन सर्वेषामुभयत्र प्रसिद्धेरुक्तत्वेन द्विस्थिता इत्येतत्पुनरुक्तमिति वाच्यम् । तेन पूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तया उक्तत्वेन पौनरुक्त्यात् । न च कथं तेन पूर्वोत्तरपक्षहेतुमतोच्यत इति वाच्यम् । द्विस्थिता इत्यस्य हि द्वये विष्णुरुद्रयोः श्रुतिलिङ्गादिभिः स्थिता निर्णीताः इत्यर्थः । तथा च पक्षद्वयेऽपि हेतुमत्वमुक्तं भवति । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादित्यत्र योऽस्मिन् द्यौरिति वाक्यप्रतीतं द्युभ्वाद्यायतनत्वलिङ्ग रुद्र वै लोकायतनं वायुना वै गौतमसूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लौकिनश्चालोकाश्चालौकिनश्च विष्णावेवोताश्च प्रोताश्च भवन्तीत्यादि श्रुतेः साधारणं विचार्यमित्यर्थः । अनन्तरसङ्गतिस्तु पूर्वत्रैवात्राप्यात्मशब्देन सिद्धान्तादातिदेशिकी । साधारणौ शब्दौ भूमासंप्रसादादध्युपदेशादित्यत्र यो वै भूमेति भूमशब्दः प्राणो वा आशाया भूयान् तस्माद्भूयान्मामेत्यादेः साधारणौ विचार्य इत्यर्थः । अत्र स एवाधस्तात्स उपरिष्टात् एवं विजानन्नात्मरतिः यो वैतिः (?) भूमी सह तदमृतमित्यादिना भूम्युक्तस्य सर्वगतत्वादेः ब्रह्म वेदममृतं पुरस्तात्पश्चात् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेणेत्यादिना द्युभ्वाद्यायतने श्रवणात् भूम्नोऽन्यत्वे द्युभ्वाद्यायतनमप्यन्यत्स्यादिति पूर्वाक्षेपे या पूर्वपक्षोत्थानादाक्षेपिकी अनन्तरसङ्गतिः । **तथाक्षरमम्बरान्तधृ**तेरित्यत्र तद्वा एतदक्षरमित्यक्षरशब्दः अविनाशित्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य विष्णौ चेतनप्रकृतौ च सत्त्वात् । साधारणोऽत्र विचार्य इत्यर्थः । अत्र च प्रथमेऽधिकरणे जडप्रकृत्यादेः द्युभ्वाद्यायतनत्वं निरस्य द्वितीये सर्वजीवोत्तमस्य मुख्यप्राणस्य भूमत्वं निरस्य अत्र ततोऽप्युत्तमस्य श्रीतत्त्वस्याक्षरतत्त्वनिरास इति चान्तरसङ्गतिः । **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स** इत्यत्र सदेव सौम्येत्यादि स्पष्टस्थानं विषयवाक्यस्थकारणत्वादिधर्मस्य विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च साम्यात्साधारणं विचार्यमित्यर्थः । अत्र च पूर्वाधिकरणवैषम्यप्रदर्शनेन वा पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन वा पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । **दहर उत्तरेभ्य** इत्यत्राथ यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुर इति वाक्ये प्रतीतं हृत्पद्मस्थं यो वेद निहितं गुहायां तस्यां ते सुषिरं सूक्ष्मं हृदि ह्येष आत्मेत्यादिभिः श्रुतिभिः ब्रह्माकाशजीवसाधारणं विचार्यमित्यर्थः । अत्र च पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिनोक्तस्यान्वेष्टव्यत्वस्य सदायतना इत्युक्तसर्वासाधारणत्वस्य वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । **अनुकृतेः तस्य च** इत्यत्र कथं नु तद्विजानीयामिति वाक्यप्रोक्तः अनुग्रहः अनुग्रहाख्यं आनुकूल्येन गृह्यमाणत्वरूपं लिङ्गं ज्ञानिप्रार्थनस्य ज्ञानिसुखमिवेश्वरस्यापि प्रियत्वेन विषयत्वात् । ज्ञानिसुखे भगवति च साधारणसुखशब्दसमभिव्याहाराच्चेश्वरज्ञानिसुखयोः साधारणविचार्यमित्यर्थः । अत्र पूर्वाधिकरणवैषम्येण तन्न्यायेन वा पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । पुनः शब्दाः **शब्दादेव प्रमित** इत्यत्रेशानो भूतभव्येतीशानशब्दः प्रवृत्तिनिमित्तभूतप्रेरकत्वस्य वायौ विष्णौ च सत्त्वात्साधारणो विचार्य इत्यर्थः । अत्र च तमात्मेच्छयेऽनुपपश्यन्ति धीरा इति । पूर्वत्र विष्णुज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तमयुक्तम् । विश्वेदेवा उपासत इति सर्वदेवोपास्यप्रतीतेः प्राप्तैश्वर्याणां च देवानां मोक्षादन्यार्थमुपासनायोगादन्योपासनया च विष्णुज्ञानायोगादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । **कम्पनात्** इत्यत्र महद्भयं वज्रमुद्यत इति वज्रशब्द उभयत्रप्रसिद्धभयङ्करत्वादिलिङ्गसाहचर्यात् । प्राणशब्दसमन्वयस्योक्तत्वादुभयत्रप्रसिद्धप्राणशब्दसाहित्याद्वा साधारणो विचार्य

इत्यर्थः । अत्र पूर्ववैषम्येण वा पूर्वाक्षेपेण वा पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः । **ज्योतिर्दर्शनात्** इत्यत्र हृद्यन्तर्ज्योतिरिति ज्योतिःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रकाशत्वस्य जीवेश्वरयोः साम्यात्साधारणो विचार्यत इत्यर्थः । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनन्तरसङ्गतिः । **आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्** इत्यत्राकाशो वेत्याकाशशब्दः प्रयोगसाधारण्यासाधारणो विचार्य इत्यर्थः । आकाशस्याब्रह्मत्वे पूर्वोक्तं ज्योतिरप्यब्रह्म स्यात् ज्योतिषि श्रुतस्यामृतत्वस्येहाकाशे तदमृतमितमिति श्रवणादिति पूर्वाधिकरणाक्षेपादनन्तरसङ्गतिः लिङ्गशब्दौ **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन** इत्यत्र स वा एष इति वाक्यप्रतीतं स्वप्नादिद्रष्टृत्वलिङ्गलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धा अन्यत्रप्रयोगात् लिङ्गपादन्यायेन ब्रह्मण्यपि प्रयोगस्योक्तत्वात्साधारणो विचार्य इत्यर्थः । अत्र पूर्वाधिकरणवैषम्येण पूर्वसिद्धान्तन्यायेन वा पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः **पत्यादिशब्देभ्य** इत्यत्र एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणशब्दाः अजश्रुतिनित्यमहिमत्वलिङ्गाभ्यां च विष्णुविरिञ्चसाधारणो विचार्य इत्यर्थः । **अत्र चासङ्गो न हीति** । श्रुतस्यासङ्गस्याब्रह्मत्वे ह्यसङ्गो ह्ययमिति पूर्वोक्तस्यापि अब्रह्मत्वं स्यादिति पूर्वाक्षेपेण पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । अत्र यस्मिन् द्यौरिति वाक्योक्तं द्युभ्वाद्यायतनं रुद्रादेर्वा विष्णोर्वेति संशये रुद्रादेरेवेति प्राप्तम् । अत्र पूर्वपक्षयुक्तिमाह **बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामिति** । अयमर्थः । अत्रोक्तं द्युभ्वाद्यायतनत्वं रुद्रस्यैव भवेत् । अत्रोक्तद्युपृथिव्याद्याश्रयत्वादिलिङ्गानां रुद्रादिविषयत्वे रुद्रादिशब्दबाहुल्यं यतोऽतो हेतोरित्यर्थः । यद्वा प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादिश्रुतिषु रुद्रनिष्ठतया द्युपृथिव्याद्यायतनत्वश्रवणाद्रुद्रस्यैव द्युपृथिव्याद्यायतनत्वं वक्तव्यम् । न च तद्वाक्यं कुतो रुद्रविषयमिति वाच्यम् । अतच्छब्दादित्यनेनैव लिङ्गशब्दानां बाहुल्यम् । सिद्धान्तन्याय इति सूचितम् । भस्मधरोग्रत्वादिशब्दानामेव रुद्रादावसाधारण्यप्रदर्शकतया रुद्रादिशब्दस्यान्तकत्वादिलिङ्गस्य च विष्णौ मुख्यत्वसूचनाय तेषां विष्णुत्वसाधकत्वसूचनादिति । **भूमासंप्रसादादध्युपदेशात्** इत्यत्र यो वै भूमेत्युक्तो भूमा वायुर्वा विष्णुर्वेति संशये वायुरेवेति पूर्वः पक्षः । तत्र पूर्वपक्षन्यायमाह **अनुक्तिश्चेति** । अयमर्थः । नामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्त्वा प्राणो वा आशाया भूयानिति प्राणस्योत्तमत्वं चोक्त्वा तदुत्तमस्यान्यानुक्तेराम्नातो भूमा मुख्यवायुरेवेति । आद्युपदेशादित्यनेन विष्णोर्भूयस्त्वोक्त्याऽनुक्तिः पूर्वपक्षन्याय इति सूचितम् । सिद्धान्तस्तु । अत्रोक्तो भूमा विष्णुरेव पूर्णसुखाभिधानात् सर्वेषामुपर्युपदेशाच्च । ननु सर्वोत्तमत्वोपदेशोऽपि विष्णुत्वनिश्चयः विष्णुवत्स्वेतरसर्वोत्तमत्वस्य वायावपि संभवादित्यतः सिद्धान्तयुक्तिमाह **अनुक्तिश्चेति** । यदि प्राणस्य स्वेतरे विष्णवादिसर्वोत्तमत्वमङ्गीक्रियते, तर्हि कुत्रचित्प्राणस्य विष्णोः सकाशात् भूयस्त्वोक्तिः स्यात् । न चासावस्ति । अतः प्राणस्य विष्णोः प्राणानपि परमानन्दत्वलक्षणभूयस्त्वोक्तिः समुच्चयः । अध्युपदेशादित्यनेनैव विष्णोरेव भूयस्त्वोक्तेः प्राणस्य तदभावादनुक्तिः सिद्धान्तन्याय इति सूचितम् । अनेनैव सूत्रांशेनानुक्तिश्चेति चशब्दसमुच्चितो भूयस्त्वोक्तिरूपोऽप्युक्तो भवति । व्यतिहार इत्यत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणादधिकत्वेनोपदेश इत्यर्थलाभात् अक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यत्र तद्वा एतदक्षरमित्युक्तमक्षरं श्रीतत्वं वा विष्णुर्वेति सन्देहे श्रीतत्वमिति तावत्प्राप्तम् । तत्र पूर्वपक्षन्यायमाह **विरुद्धतेति** । अस्यार्थः । एतदस्याक्षरस्य विष्णुत्वेऽस्यैवाक्षरस्य न तदश्नाति किंचनेति उक्तानशनस्य विष्णोरत्ता चराचरग्रहणादित्युक्तेन सर्वात्तृत्वेन विरुद्धता स्यादिति । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यनेनानशन-

श्रुतिप्रदर्शकेन सर्वात्तुरनशनं विरुद्धमिति सूचनेन विरुद्धता पूर्वपक्षन्याय इति सूचितम्। सिद्धान्तस्तु। तद्वा एतदक्षरं गार्गीत्युक्तमक्षरं ब्रह्मैव तत्र सिद्धान्तन्यायमाह **विरुद्धतेति**। यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भविष्यच्चेत्याचक्षते। आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशाख्यप्रकृतेः सर्वाधीनत्वमुक्त्वा एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वोक्तेः सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं च विष्णोरन्यस्य विरुद्धमित्यर्थः। अनशनोक्तिस्तु अनुपजीवना भीषायां अम्बरान्तधृतेरित्यतो न प्रकृतावसंभावितहेतुः प्रतिपादनेन प्रकृत्याधारत्वं अन्यस्य विरुद्धमिति सूचकेन विरुद्धतासिद्धान्तन्याय इति सूचितम्। **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः**। सदेव सौम्येत्यादिसृष्टिस्थानगतसच्छब्दोक्तं प्रधानो वा विष्णुर्वेति सन्देहे प्रधानमिति पूर्वः पक्षः। तत्र पूर्वपक्षन्यायमाह **अदृष्टिरिति**। अयमर्थः। **बहु स्यामिति**। श्रुत्युक्तस्य प्रपञ्चत्वेन भवनरूपस्यान्यभावस्य ततोऽत्यन्तभिन्नत्वेन प्रमितस्य विष्णोरदृष्टिर्दृष्ट्यभावो दर्शनायोग्यत्वम्। कुत इत्यतो लोकेऽप्यन्यस्यान्यभावादृष्टिर्यतोऽतो हेतोरिति। यद्वा विकारिकारणात्। अन्यस्य विष्णोर्बहु स्यां प्रजायेयेत्युक्तस्यान्यत्वेन परिणामादृष्टिरिति सूचनेन सदृष्टिः पूर्वपक्षन्याय इति सूचितम्। सिद्धान्तस्तु सदेवेत्यादि सच्छब्दवाच्यो विष्णुरेव। कुत इत्यतो परिहारत्वेन सिद्धान्तन्यायमाह **अदृष्टिरिति**। अत्र तदैक्षतेति ईक्षणश्रवणात्। न च तदचेतनप्रकृतौ संभवति अचेतनस्येक्षणादृष्टेरित्यर्थः। बहुभावश्रुतिरूपबहुत्वार्थत्वेन सावकाशेति। ईक्षतिकर्मेहानेनैवाचेतनस्येक्षणादृष्टिरिति सूचकेन दृष्टिः सिद्धान्तन्याय इति सूचितम्।

दहर उत्तरेभ्यः अथ इदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकमित्यादि वाक्योक्तं हृत्पद्मस्थत्वं किमाकाशस्येति विष्णोरिति वा सन्देहे आकाशस्यैव हृत्पद्मस्थत्वमिति पूर्वः पक्षः। कुत इत्यतस्तत्र पूर्वपक्षन्यायं दर्शयति **अन्वयाभाव इति**। नात्र हृत्पद्मस्थो विष्णुः किं तु आकाश एव। तथा हि। तस्मिन्यदन्तरित्यत्र विष्णुत्वाभिप्रायत्वे हि किं तदत्र विद्यत इति प्रश्नस्य ब्रह्म विद्यत इति परिहारं विना यावान्वा इत्यादेरन्वयाभावात् न चायमाकाशपक्षेऽपि तुल्य इति वक्तव्यम्। आकाशपक्षे हि हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्ते किं तत्र स्थितं इति प्रश्ने यावान्वाऽयमाकाश इत्यनेन प्रागुक्ताकाशमेव विशेष उभे अस्मिन्नित्यादि परिहारसंश्लेषे वा अन्वयसम्भवात् तस्मादाकाश एव हृत्पद्मस्थ इति अल्पश्रुतेरिति सूत्रेण योग्यताभावरूपान्वयाभावं प्रतिपादयता आकाङ्क्षाभावरूपोऽप्यन्यथाभावं उपलक्षणत्वेन सूचितो दर्शयति। सिद्धान्तस्तु विष्णुरेव हृत्पद्मस्थाकाश इति। कुत इत्यतस्तत्र सिद्धान्तन्यायं दर्शयति **अन्वयाभाव इति**। आकाशपक्ष एवान्वयो नेत्यर्थः। दहराकाशस्थानुपास्य किमित्युक्ते किं तदत्र विद्यत इति प्रश्ने यावान्वा इत्यस्यान्वयादर्शनात् न हि दहराकाशस्थो व्याप्ताकाशोऽन्वेष्टव्य इत्युपपद्यते। व्याप्ताकाशस्य दहराकाशस्थत्वाभावादयोगाच्च। न च दहराकाशमेव विशेष्योभेऽस्मिन्नित्यादि (?) परिहार इति युक्तं दहरस्य व्याप्तत्वेन विशेषणयोगात् पृथिव्यादीनां मुख्यत उपास्यत्वाभावाच्चेति भावः। विष्णुपक्षे त्वन्वयोऽस्त्येव। तथाहि। तस्मिन्यदन्तरित्यत्र पद्मस्थाकाशगतं ब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युच्यते। ब्रह्मपुरस्थितिसिद्धेः। तथा च कीदृशं तदिति प्रश्ने तत्त्वरूपनिरूपणपरतया वाचा आकाश इत्यादि वाक्यान्वयः। यद्ब्रह्मान्वेष्टव्यतयोक्तं तस्यान्तर्हृदये यावानेष आकाशस्तावान्सर्वेऽपि विद्यते। तदाधारतया

पृथिव्यादिकं च समाहितं नष्टोऽपि दहरेण नश्यति । अपहतपाप्मत्वादि गुणं चेति प्रसिद्धेश्चेत्यनेन सूत्रेण विष्णोरेव दहराकाशस्थत्वं प्रसिद्धं नाकाशस्येति वदता अन्वयाभावः स्वसिद्धान्तन्याय इति सूचितं भवति ।

कं०रा०— एतत्पादाधिकरणेति । एतत्पादाधिकरणेषु समन्वेतव्या ये विषया ये च पूर्वपक्षन्यायाश्च तान् सङ्ग्रहेण दर्शयतीत्यर्थः । **एतच्चेति** । लिङ्गं साधारणं शब्दावित्यादिकं च प्राणानां ग्रन्थिरसि, रुद्रो वै लोकायतनं वायुना गौतमसूत्रेण अयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति । सर्वे वा एते प्राणाश्च प्राणिनश्च देवाश्च दिव्यानि च लोकाश्च लोकिनश्च विष्णवावेवौताः प्रोताश्च भवन्तीत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्व-मज्ञानां लिङ्गम् ॥ १ ॥ प्राणो वा आशाया भूयान् विष्णुर्देवेभ्यो भूयान् तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्ज्ञानां (?) साधारणः ॥ २ ॥ विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दः साधारणः ॥ ३ ॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्च सदेवे-त्यादिसृष्टिस्थानं च साधारणम् ॥ ४ ॥ लिङ्गं हृत्पद्मस्थितत्वं साधारणम् ॥ ५ ॥ कथं तु तद्विजानीयामित्यानु-कूल्येन ग्रहणं कस्येति विचार्यम् । अनुग्रहः ॥ ६ ॥ पुनः शब्द ईशानः ॥ ७ ॥ वज्रम् ॥ ८ ॥ ज्योतिः ॥ ९ ॥ आकाश इति ॥ १० ॥ लिङ्गं स्वप्नादिदर्शनम् । कस्येति ॥ ११ ॥ शब्दो ब्राह्मण इति ॥ १२ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः ओतं प्राणा ओता इत्यत्रोक्तानां लिङ्गानामन्यत्र रुद्रादिविषये बाहुल्यम् । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी मनो वै रुद्र ओतं च प्रोतं च रुद्रो वाव लोकाधार इत्यादिकं शब्दबाहुल्यं प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्त्वा प्राणाद्भूयसोऽनुक्तिः । अत्तेत्युक्तत्वात् न तदश्नाति किञ्चनेति विरुद्धता । बहु स्यां प्रजायेयेति अन्यस्यान्यभावादृष्टिः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तद-न्वेष्टव्यमित्यनेन यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय इत्यस्यान्वयाभावः । तदेतदिति मन्यन्ते । कथं नु तद्विजानीयामिति तेषां सुखं शाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमिति विपरीतश्रुतिभ्रमः । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयतीत्यादि-लिङ्गानां प्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमिति भ्रमः । एवमेवैष प्राण इतरान्प्राणान् पृथक् पृथगेव सन्निधत्ते इत्यादि-वाक्यभ्रमः । वज्रशब्द उद्यतत्वलिङ्गं च तादृग्द्वयम् । आदित्यादिज्योतिष्ष्वमुभयलोकसञ्चरणमादित्येनैवायं ज्योतिषास्त इत्यवधार्यमित्यादीनां परमात्मन्यवकाशाभावः । बहुतादृग्वै नामेति प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयं रूढियोगेनोक्तम् । यौगिकार्थस्याङ्गीकारे विरोधिजीवेश्वराभेदे ईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीव एवोच्यत इत्यर्थात्तथाऽवगतिः । ब्राह्मणशब्दस्य पापालेपलिङ्गस्य च चतुर्मुखस्य परमात्मना भेदं विनाऽवकाशराहित्यार्थादभेदप्राप्तिरिति समस्त-मेतत् । तेषामेव लिङ्गशब्दानां प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यादीनां विष्णौ मुख्यवृत्तिरिति बलवत्त्वं तस्य रुद्रावरणादि-कर्तृत्वं मुख्यप्राणस्य विष्णोः सकाशात् भूयस्त्वानुक्तिः । चशब्देन एष तु वा अतिवदति । यः सत्येनाति-वदति । प्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वं विष्णोरन्यस्य विरुद्धम् । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम् । विश्वात्मानं परायणमिति श्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैव सावकाशा । अचेतनस्येक्षणा दृष्टिः बहुभाव-श्रुतिस्त्वन्यभावं विना तत्तन्नियामकतया स्वरूपबहुत्वार्थत्वेनैव युज्यते । आकाशपक्ष एवान्वयाभावः । विष्णुपक्षे तु योऽन्वेष्टव्यो भगवांस्तस्यान्तर्हृदये यावान्वाऽयमाकाशस्तावानाकाशस्तस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते स भगवानात्माऽपहतपाप्मेत्यन्वयः । यज्ज्ञानाच्छाश्वतं सुखम् । स भगवान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यं सुखमिति

वदन्ति । तदेतत्स्वरूपमिति मन्यन्ते । अतः पूर्ववादाद्विपरीतैव श्रुतिः । पूर्ववादोक्तयोजना तु भ्रम एव । लिङ्गानां परमात्मन्यवकाशो विद्यत एवेति तद्राहित्यं भ्रम एव । वामनश्रुतेरेवानवकाशप्रतीतेरीशानशब्दोक्तो विष्णुरेव । वज्रशब्दस्य उद्यतत्वस्य च विष्णावेवावकाशः । उद्यमितत्वमेवोद्यतत्वमिति । अयं पुरुष इति । संसारी आत्मशब्दोदित एव विष्णुः । अत आदित्यादिज्योतिष्ट्वं संसारिण एव आदित्येनैवेत्यवधारणं ब्राह्मज्योतिष्ट्वं प्राधान्यापेक्षयेत्यादि लोकसञ्चरणं जीवमादाय तस्यैवादुःखेन स्वातन्त्र्यात् । वै नामेति निर्वहितृत्वे श्रुत्यादिप्रसिद्धबाहुल्यं प्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वं विरुद्धम् । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्जीवेशयोर्भेदोक्तेरसङ्गतत्वादिति चेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भवति । जीवस्य तदयुक्तेरीशे सावकाशत्वाच्च । ब्रह्मणा वेदेन गम्यत इति ब्राह्मणशब्दो विष्णावेव युज्यत इत्यर्थादजशब्दोऽपि तस्मिन्नेव चतुर्मुखस्य कर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोऽर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्च तत्रैव भेदश्रुतिबाहुल्यात् तल्लिङ्गं स शब्दश्चतुर्मुखे सावकाश इति । समस्तमेतदिति । न्यायविवरणे स्वयमेवाचार्यैर्व्याख्यातमिति । तत्रैवावगन्तव्यम् । अतो नास्माभिर्व्याख्यायत इति भावः । लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वत्रान्वितेन साधारणशब्देन सर्वेषामुभयत्र प्रसिद्धिः । द्विस्थिता इत्यनेन तु पूर्वोत्तरपक्षे हेतुमतोक्तेति द्रष्टव्यम् । हृत्पद्मस्थितत्वादीनामुभयत्र प्रसिद्धत्वानुपपादनं तु द्युभ्वाद्यायतनत्वादीनां श्रुत्यन्तरादिभिरुभयत्रप्रसिद्धत्वस्योपपादितत्वात् तन्न्यायेन तेषामुभयत्रप्रसिद्धत्वं स्वयमेव ज्ञास्यन्तीत्याशयेनेति ध्येयम् । वैनामेति । प्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयम् । रूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्याङ्गीकारे विरोधीति न्यायविवरणानुसारेण बहुतादृत्तवमुक्तस्य विरोध्यर्थात्तथा गतिरिति पठितव्यम् । विरोधोऽर्थात्तथा गतिरिति पाठेऽपि विरोधशब्दः कर्तृव्युत्पत्त्या विरोधिपर इति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— ननु लिङ्गं साधारणमित्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत्पादीयाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानां सङ्ग्रहेण प्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । वक्तव्यविशेषाभावे विषयाद्यप्रदर्शनेऽप्यविरोधात् । तद्भावे तु सम्यगेव व्याख्येयतया, सङ्ग्रहेण विषयादिप्रदर्शनस्य पक्षद्वयेऽप्ययोगादित्याशङ्कां सङ्ग्रहप्रयोजनोक्त्या परिहरन्नेव तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति **अतःपराणीति** । ननु किं तल्लिङ्गशब्दादि, कुत्र च साधारणं, कथं च साधारणम् । साधारणत्वे वा कथं तस्य भगवदेकविषयत्वम् । किञ्चैताल्लिङ्गशब्दबाहुल्यादिकं कथं च तस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तसम्बन्धित्वमित्यत आह **एतच्चेति** । **व्याख्यातमिति** । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि' इत्यादिना 'यस्मिन्द्यौः' इत्यादिना 'तेषामेव' इत्यादिना चेति शेषः । अत्र साधारणमित्यस्य विचार्या इत्यस्य च यथाऽन्वयं लिङ्गवचनविपरिणामेन सर्वत्रान्वयो द्रष्टव्यः । द्विस्थिता इत्येतत्तु साधारणमित्यस्योक्तरीत्या सर्वत्रानुवृत्तिज्ञापनार्थमेवोक्तम् । यद्वा उक्तरीत्या साधारणशब्देन सर्वेषामुभयत्रप्रसिद्धिः । द्विस्थिता इत्यनेन तु पूर्वोत्तरपक्षहेतुमत्तोक्तेत्यवधेयम् । लिङ्गमिति पृथगुक्तत्वाच्छब्दौ शब्दा लिङ्गशब्दावित्यत्र शब्दशब्दो नामविषयो बोध्यः । **तत्रैवावगन्तव्यमिति** । एतच्च न्यायविवरणस्यागतार्थत्वायोक्तम् । अन्यथैतट्टीकानुसारेण न्यायावगतौ, पृथक् न्यायविवरणस्याध्ययनाध्यापनादिरूपप्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वं न स्यादिति सम्प्रदायः ।

वा०र०— सम्यगेवेति । ततश्च विषयादिमात्रप्रदर्शनमयुक्तमिति भावः । व्याख्येयतयेत्यन्तं पक्षद्वयेऽप्ययोगोपपादकं तयेत्यनन्तरमित्येवमिति पूरणे तु स्पष्ट उपपाद्योपपादकाभावः । मूले **करोमीति चेति** करोम्यन्वपीति योज्यम् । कथं तस्य भगवदिति यद्यपीदं पृथङ् न समाहितं तथापि बलवत्प्रतिपादनेन तत्समाधानलाभ इति भावेनेदमुक्तम् । अस्य स्वप्नस्य चरमत्वेऽपि साधारणमित्येतत्सङ्गतत्वात् क्रमव्यत्यासः । **ग्रन्थिरसीत्यादिनेति** । आदिपदेन रुद्रादौ प्रसिद्धिसाधकरुद्रो वै लोकायतनं वायुना वै गौतमेत्यादेः विष्णौ प्रसिद्धिसाधकसर्वे वा एते प्राणाश्चेत्यादि विष्णावेवोताश्च प्रेताश्च भवन्तीत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानां साधारणं लिङ्गमिति प्रथमाधिकरणविषयोपाधिप्रदर्शकप्रतिज्ञाभागस्य च ग्रहणवत्प्राणो वा आशाया भूया विष्णुर्वै सर्वेभ्यो भूयांस्तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानां साधारण इत्यादिशब्दो ब्राह्मण इतीत्यन्ततत्तदुपाधिप्रदर्शनपरग्रन्थस्य ग्रहणम् । यस्मिन् द्यौरित्यादिनेत्यादिपदेन पृथिवी चान्तरिक्षमित्यादेरर्थादभेदप्राप्तिरिति समस्तमेतदित्यन्तस्य ग्रहणम् । तेषामेवेत्यादिनेत्यादिपदेन लिङ्गशब्दानामित्यादि मकारभ्यतल्लिङ्गंसशब्दश्च(?) चतुर्मुखेऽनवकाश इति समस्तमेतदित्यन्तस्य ग्रहणम् । रघूत्तमस्वामिकृतन्यायमालाप्रदीपानुसारेण च तत्र पादे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायविवेको ज्ञेयः । चन्द्रिकानुसारेणाक्षरयोजनामाह **अत्रेति** । लिङ्गशब्दावित्यनन्तरं हि इत्येते इति सम्पूर्य विचार्य इति योजनायां द्विस्थिता इत्यस्य वैय्यर्थ्यं साधारणपदेनैव तदर्थलाभादत आह **हीति** । **न्यायतया कथनादिति** । न्यायतया कथनात्प्राप्तं यन्मुक्तोपसृप्यतेत्यादिसिद्धान्तन्यायप्रदर्शकोत्तरवाक्यवैय्यर्थ्यं तदिति योजनासूचितं द्रष्टव्यमिति रघूत्तमतीर्थकृतन्यायमालाप्रदीपाद्यनुसारेणेति शेषः । मूलेऽभिधायेत्यनेनैव बाहुल्यं लिङ्गेति भाष्यविषयोऽपि सूचितः । साक्षात्सूत्रोक्तन्यायप्रदर्शनाय प्रवृत्तानुव्याख्याने गौणमुख्यसूत्रोक्तमुक्तोपसृप्यतादीनामिव प्रथमसूत्रोक्तात्मशब्दानुपादानं कुतः इति विचार्यं मान्यान्प्रति न तदिति अनर्थकमित्येतच्छब्देन परामृश्यत इति नानर्थकमित्यर्थः । शिष्टं तत्र तत्र व्याख्येयमस्ति ।

स०व्र०— तदुभयसिद्ध्यर्थमिति । वक्तव्यत्वावक्तव्यत्वोभयसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— तदुभयेति । अत्रावक्तव्यत्वप्रतिज्ञातत्वोभयेत्यर्थः ।

॥ इति सूत्रसूचितन्यायाः ॥

* * *

॥ अथ च साक्षादुक्तन्यायाः ॥

११ **सु०— सूत्रसूचितान् सिद्धान्तन्यायानभिधाय साक्षादुक्तानप्याह मुक्तेति ।**

अनु० — मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥

वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा।
अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥

वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्यसिद्धता।
अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥

सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः।

अत एव पूर्वं दृश्यन्त इत्युक्त्वाऽत्र प्रदर्शिता इत्युक्तम्।

'सर्वतस्तथा' इत्येतत्पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते; प्राणादाधिक्यं तथा सर्वत आधिक्यमिति, स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं तथाऽम्बरान्तधृत्यादीति। **प्रेक्षापूर्वक्रिया तथेति** तथाशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते, तेनापहतपाप्मत्वादीनां ग्रहणम्। **सूर्याद्यनुकृति-स्तथा** सर्वप्रकाशकत्वम्। **तच्छब्दानन्यसिद्धतेति** ज्योतिःशब्दस्यान्यत्रासम्भव इत्यर्थः। उपजीव्यं प्रमाणं यस्यासौ तथोक्तस्तस्य भाव **उपजीव्यप्रमाणता**। (ता) इति सिद्धान्त-युक्तयः।

परि०— इत्युक्तमिति। प्रदर्शिताः प्रकर्षेण दर्शिताः न तु सूचिता इत्यर्थप्रतीतेरिति भावः। भेदस्योपजीव्यप्रमाणतेत्येतद्घटयति **उपजीव्यं प्रमाणमिति**। जीवांशे प्रत्यक्षं ईश्वरांशे च श्रुतिवाक्यमित्यर्थः। भेदबोधकं प्रमाणमैक्यस्योपजीव्यमिति यावत्। सर्वैश्वर्यादिकाद्या इत्यनन्तरम् इतिशब्दमध्याहृत्य ता इत्यस्यार्थमाह **इति सिद्धान्तयुक्तय इति**।

यादु०— सूत्रसूचितानिति। उक्तन्यायानां सूत्रसूचितत्वप्रकारश्च सूत्रसूचिताख्यग्रन्थे भावबोधकारैः प्रदर्शितः तत्रैवानुसन्धेयः। **साक्षादुक्तानिति**। मुक्तोपसृप्येत्यनेन मुक्तोपसृप्यता, अध्युपदेशादित्यनेन प्राणात्सर्वतश्चाधिक्यम्, अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यनेन स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं, अम्बरान्तधृतेरित्यनेनाम्बरान्तधृत्यादि, ईक्षतिकर्मेत्यनेन प्रेक्षापूर्वक्रिया, दहर उत्तरेभ्य इत्यनेनापहतपाप्मत्वादिकं, तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेत्यनेन अरस्य ण्यस्य चेशत्वं, अनुकृतेस्तस्य चेत्यनेन सूर्याद्यनुकृतिः सर्वप्रकाशकत्वं च शब्दादेवेत्यनेन वामनाख्या, कम्पनादित्यनेन सर्वकम्पः, ज्योतिर्दर्शनादित्यनेन तच्छब्दानन्यसिद्धता, आकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यनेनानामरूपता,

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यनेन भेदस्योपजीव्यप्रमाणता, पत्यादिशब्देभ्य इत्यनेन सर्वैश्वर्यादिकं, साक्षादुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— अत एवेति । पूर्वोक्तानां सूचितत्वादेतेषां तु साक्षादुक्तत्वादेवेत्यर्थः ।

आनन्दः— ननु मुक्तोपसृप्यतेत्यादिना सिद्धान्तन्यायकथनमयुक्तम् । तेषामिदानीमेवोक्तत्वे पुनरुक्तत्वादित्यत आह **सूत्रसूचिताविति** । एतच्च प्रागेव विवृतम् । **अत एवेति** । यतो बाहुल्यमित्यादयः । सूचितविमुक्तोपसृप्यतादयः साक्षादुक्ताः अत एवेत्यर्थः । सर्वतस्तथेत्यस्य पूर्वोत्तरसम्बन्धं दर्शयति **प्राणादिति** । **उत्तरत्रेति** । अस्य चेशत्वमित्युत्तरत्रेत्यर्थः ।

कं०रा०— साक्षादिति । साक्षात्सूत्रोक्तानपि सिद्धान्तन्यायानाहेत्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तानां सिद्धान्तन्यायानां सूत्रसूचितत्वान्मुक्तोपसृप्येत्यादिना उच्यमानानां सिद्धान्तन्यायानां तु साक्षात्सूत्रोक्तत्वादेव पूर्वं दृश्यन्त इत्युक्त्वा अत्र वेदेशेन प्रदर्शिता इत्युक्तमित्यर्थः । **सर्वतस्तथा** इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धप्रकारं दर्शयति **प्राणादाधिक्यं तथा सर्वत आधिक्यमितीति** । प्राणादाधिक्यं सर्वत आधिक्यं च भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशादिति सूत्रोक्तमिति भावः । सर्वतस्तथेत्यस्योत्तरेण सम्बन्धप्रकारं दर्शयति **स्वभावस्येति** । ईश्वरस्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यमन्यभावव्यावृत्तेश्चेति सूत्रोक्तं समुच्चयार्थकतथाशब्देनोक्तमम्बरान्तधृतेत्यादिकं तु अक्षरमम्बरान्तधृतेः सा च प्रशासनादिति सूत्राभ्यामुक्तमिति भावः । प्रेक्षापूर्वक्रिया तथेत्यत्र समुच्चयार्थकतथाशब्दस्योपयोगो नास्ति । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इत्यत्र युक्त्यन्तरानुक्तेत्यभिप्रेत्य तथाशब्दस्योत्तरत्रैव सम्बन्ध इत्याह **प्रेक्षापूर्वक्रिया तथेति । तथाशब्द उत्तरत्र सम्बध्यत इति** । **तेनेति** । अरण्यश्च ह वै चेशत्वमित्युत्तरवाक्ये सम्बन्धेन समुच्चयार्थकतथाशब्देन दहर उत्तरेभ्य इति प्रधानसूत्रोक्तानां अपहतपाप्मत्वादीनां ग्रहणमित्यर्थः । न च वाच्यं द्युभ्वाद्यधिकरणीयप्रधानसूत्रोक्तात्मशब्दरूपसिद्धान्तन्यायस्य मुक्तोपसृप्येत्यादिसङ्ग्रहकारिकायामनुक्तिरयुक्तेति । विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् श्रुतिर्वक्तीति पूर्वमेवात्मशब्दरूपन्यायस्योक्तत्वेनात्रानुक्त्युपपत्तेः । अपहतपाप्मत्वादीनां ग्रहणमित्युपलक्षणम् । गतिशब्दाभ्यामित्युक्तयोः सुप्तगम्यत्वब्रह्मशब्दयोः धृतेश्च महिम्न इति सूत्रोक्तस्य धृतिरूपलिङ्गस्यैष सेतुर्विधारण इति श्रुतियुक्ताया य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्निति वाजसनेयश्रुतिसमाख्यायाश्च प्रसिद्धश्चेति सूत्रोक्तायास्तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति तैत्तिरीयश्रुतिसमाख्यायाश्च ग्रहणमित्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा अपहतपाप्मत्वादीनामित्यादिशब्देन धृत्यादयोऽपि गृह्यन्त इति व्याख्येयम् । सूर्याद्यनुकृतिस्तथेत्यत्र तथाशब्देनानुकृतेस्तस्य चेति सूत्रस्थचशब्दोपात्तं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुत्युक्तं सर्वप्रकाशकत्वं गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह **तथा सर्वप्रकाशकत्वमिति** । **ज्योतिःशब्दस्येति** । विष्णुरेव ज्योतिः विष्णुरेव ब्रह्मेति श्रुतिबलाज्ज्योतिःशब्दस्य विष्णोरन्यत्रासंभव इति भावः । आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यत्र ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति श्रुतस्य सूत्रस्थार्थान्तरत्वशब्दोक्तस्य नामरूपराहित्यस्य स्पष्टत्वादनामरूपतेत्येतन्न व्याख्यातम् । ननु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रोक्तप्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त

इत्यादिश्रुत्या व्यपदिष्टस्य जीवेश्वरभेदस्य धर्मिग्राहकत्वेनाभेदग्राहकप्रमाणं प्रत्युपजीव्यं यत्प्रमाणं तत्सिद्धत्वेऽप्युपजीव्यं यत्प्रमाणं तद्रूपत्वाभावात्कथं भेदस्युपजीव्यप्रमाणतेत्युक्तमित्यत आह **उपजीव्यमिति** ।

शे०वा०— 'ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः । सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेयाः' इति निरवकाशश्रुतिलिङ्गबाहुल्यादीनामेव सिद्धान्तन्यायतया कथनात् । मुक्तोपसृप्यतेत्यादिसिद्धान्तन्यायप्रदर्शकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यं सिद्धान्तन्यायेष्वप्यवान्तरभेदसूचनेन परिहरन्नुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह **सूत्रसूचितानिति** । अतच्छब्दादित्यनेन यथा रुद्रसमाख्यास्थानां रुद्रपिनाक्यादिनामलिङ्गानामपि मुख्यतो रुद्रादिशब्दत्वं नास्ति । तथा विष्णुसमाख्यानां विष्णवादिशब्दानामपि रुद्रादिशब्दत्वं मुख्यतो नास्ति । 'न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुः' इति भाष्योदाहृतस्मृतेः । तथा च रुद्रसमाख्या सावकाशा विष्णुसमाख्या निरवकाशेति सूचनेन रुद्रादिशब्दानामन्तकत्वादिलिङ्गानां च विष्णौ मुख्यत्वलाभात् । श्रुतिलिङ्गबाहुल्यन्यायस्तत्सूत्रखण्डसूचितः । एवमनुक्त्यादीनामपि तत्तत्सूत्रसूचितत्वं द्रष्टव्यम् । **साक्षादुक्तानिति** । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादित्यादिभिर्मुक्तोपसृप्यत्वादिन्यायानां साक्षादभिधानादिति भावः । सिद्धान्तन्यायेषु सूत्रसूचितत्वतत्तत्सूत्रसाक्षादुक्तत्वरूपोक्तप्रकारद्वैविध्यस्य भाष्यकृत्सम्मतत्वं भाष्यकारीयज्ञापकोक्त्या दर्शयति **अत एवेति** । अन्यथोभयत्र दृश्यन्त इत्येव वा प्रदर्शिता इत्येव अवक्ष्यदिति भावः ।

ननु सर्वतस्तथेत्येतन्न प्राणाधिकरणसिद्धान्तन्यायाभिधानम् । प्राणादाधिक्यमित्यनेनैव तदुक्तेः । नाप्यक्षराधिकरणसिद्धान्तन्यायाभिधानम् । वैलक्षण्यं स्वभावस्येत्यनेनैव तत्कथनात् । तस्मादनर्थकमेतदित्यतोऽधिकरणद्वयेऽपि सिद्धान्तन्यायान्तरकथनरूपत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तथा योजयितुं तत्तदधिकरणसिद्धान्तन्यायसमर्पकभाष्यखण्डेन सम्बन्धं तावदाह **सर्वतस्तथेत्येतदिति** । **पूर्वेणोत्तरेण चेति** । प्राणादाधिक्यमिति पूर्वेण वैलक्षण्यं स्वभावस्य चेत्युत्तरेण चेत्यर्थः । पूर्वोत्तरसम्बन्धमेव दर्शयति **प्राणादाधिक्यमित्यादिना** । तथा च प्राणादाधिक्यमित्यनेन व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवदिति सूत्रान्तरोक्तन्यायाभिधानेऽप्यध्युपदेशादित्येतत्सूत्रोक्तसर्वाधिकत्वरूपहेत्वन्तरकथनार्थतया पूर्वत्र वैलक्षण्यं स्वभावस्येत्यनेनान्यभावव्यावृत्तेश्चेति सूत्रोक्तहेत्वभिधानेऽप्यक्षरमम्बरान्तधृतेरित्यादिसूत्रद्वयोक्तहेतुद्वयकथनार्थतया 'वैलक्षण्यं स्वभावस्य' इत्यनेन च सम्बन्धस्य सप्रयोजनत्वमुक्तं भवति । ईक्षतीत्यत्र सूत्रोक्तहेत्वन्तरपरतया तथेत्यस्य सार्थक्यं न पूर्ववद्वक्तुं शक्यं, प्रेक्षापूर्वकक्रियातिरिक्तसूत्रोक्तहेत्वन्तराभावात् इत्यतो, न तथाशब्दस्य प्रेक्षापूर्वकक्रियेत्यनेन सम्बन्धः, किं तूत्तरत्रैवेति भावेनाह **प्रेक्षेति** । **उत्तरत्रेति** । अरस्य ण्यस्य चेशत्वमित्युत्तरत्रेत्यर्थः । तत्राप्यरस्य ण्यस्य चेशत्वमित्यनेनैव सिद्धान्तन्यायकथनात् । किं तथाशब्देनेत्यतो गतिशब्दाभ्यामिति सूत्रोक्तसाधकस्य तेनाभिधानेऽपि दहर उत्तरेभ्य इत्यादिसूत्रोक्तापहतपाप्मत्वादिसङ्ग्रहार्थत्वात्तथाशब्दस्यार्थवत्त्वमित्याह **तेनेति** । अनुकृतेरिति सूत्रखण्डोक्तलिङ्गस्य सूर्याद्यनुकृतिरित्यनेनाभिधानेऽपि तस्य चेत्युक्तसर्वप्रकाशत्वरूपलिङ्गस्यानभिधायकतया तथाशब्दं योजयति **तथा सर्वप्रकाशकत्वमिति** । **ज्योतिःशब्दस्यान्यत्रासम्भव इति** । विष्णुरेव ज्योतिरिति भाष्योदाहृतश्रुतावधारणेन 'नारायणः परंज्योतिः', 'परं ज्योतिरुपसंपद्य तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः'

इत्यादिश्रुतिषु परत्वादिविशेषणेन च ज्योतिःशब्दस्य विष्णावेव मुख्यत्वावधारणादिति भावः । भेदस्योपजीव्यप्रमाणतेति सुषुप्तीत्यत्र सिद्धान्तन्याय इत्युक्तं तदयुक्तम् । भेदस्योपजीव्यप्रमाणत्वासम्भवात् इत्यतोऽत्र भेदव्यपदेश एव सिद्धान्तन्यायः, उपजीव्यत्वोक्तिस्तु प्राबल्यसूचनेन सिद्धान्तसाधकत्वोपपादनार्थेत्यभिप्रेत्य तदर्थमाह **उपजीव्यमिति**।

स०व्र०— 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्' इत्यनेन मुक्तोपसृप्यता 'भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात्' इत्यनेन प्राणात्सर्वतश्चाधिक्यम् । 'अन्यभावव्यावृत्तेश्च' इत्यनेन स्वभावस्य वैलक्षण्यम् । 'अक्षरमम्बरान्तधृतेः' इत्यनेन अम्बरान्तधृत्यादि । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः' इत्यनेन प्रेक्षापूर्वक्रिया 'दहर उत्तरेभ्य' इत्यनेनापहतपाप्मत्वादिकम् । 'गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च' इत्यनेनारस्य ण्यस्य चेशत्वम् । 'अनुकृतेस्तस्य च' इत्यनेन सूर्याद्यनुकृतिः । सर्वप्रकाशकत्वं च । 'शब्दादेव प्रमितः' इत्यनेन वामनाख्या । 'कम्पनात्' इत्यनेन सर्वकम्पः 'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यनेन तच्छब्दानन्यसिद्धता । 'आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्' इत्यनेन अनामरूपता 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन' इत्यनेन भेदस्यापजीव्यप्रमाणता, 'पत्यादिशब्देभ्यः' सर्वैश्वर्यादिकं प्रदर्शितमित्यवगन्तव्यम् ।

विठ्ठल०— सर्वतस्तथाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमिति भावेनाह **तथा वसन्तेति** । एवमुपर्यपि द्रष्टव्यम् । **तदुत्तरत्रेति** । दहर उत्तरेभ्य इत्यत्रेत्यर्थः । भेदस्योपजीव्यप्रमाणतेत्येतद्घटयति **उपजीव्यमिति** । मुक्तोपसृप्यतेत्यस्य स्पष्टमर्थोऽभिहितो नयचन्द्रिकायाम् । मुक्तोपसृप्यताममृतस्यैष सेतुरिति तत्रोदाहरणश्रुतिः । भूमासंप्रसादादिति प्राणादाधिक्यं एष तु वाभिवदतीत्यादि श्रुतिः । अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं अस्थूलमनण्वित्यादिश्रुतिः । ईक्षतिकर्मव्यपदेशादिति प्रेक्षापूर्वक्रिया सदेव सोम्येति एकमेव । तदैक्षत तत्ते जातेत्यादिश्रुतिः । गतिशब्दाभ्यामित्यत्रारस्य ण्यस्य चेशत्वं, अरश्च ह वै ण्यश्चेति श्रुतिः । अनुकृतेरित्यत्र सूर्याद्यनुकृतिः, तमेव भान्तमिति श्रुतिः । शब्दादेवेत्यत्र वामनाख्या, मध्ये वामनमासीनमिति श्रुतिः । कम्पनादिति सर्वकम्पः प्राण एजतीति श्रुतिः । ज्योतिर्दर्शनादित्यत्र विष्णुरेव ज्योतिरित्यादि श्रुतिबलाज्ज्योतिःशब्दस्यानन्यसिद्धता । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति श्रुतिः । आकाशाऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादित्यत्र आकाशो ह वैनामरूपयोर्निर्वहिता, ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतमिति श्रुतिः । सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेत्यत्र भेदस्यागमः प्रत्यक्षं च उपजीव्यप्रमाणं यस्मिन् स भेदः उपजीव्यः प्रमाणः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः, प्राज्ञेनात्मनान्वारुढ इति श्रुतिः । पत्यादिशब्देभ्य इत्यत्र सर्वैश्वर्यं एता युक्तयस्तु वेदेशेन प्रकर्षेण च दर्शिता इति ।

चषकः— **सूत्रसूचितान्** सूत्रघटकपदध्वनितान् । **साक्षादुक्तान्** तद्घटकपदोपस्थितान् ।

॥ इति साक्षादुक्तन्यायाः ॥

॥ इति सप्रयोजनमेतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायान् सङ्ग्रहेण दर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ 'तदुपर्यपि....', 'शुगस्य....' इत्यधिकरणद्वयस्य सङ्गत्यभावशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ तत्रादौ एतदधिकरणद्वयस्य समन्वयप्रदर्शनार्थतान्यविषयकत्वम् ॥

१२ **सु०— नन्वत्र पादे चतुर्दशाधिकरणानि भाष्यादवगम्यन्ते। विषयाः, पूर्वपक्षन्यायाः सिद्धान्तन्यायाश्चात्र द्वादशैवोक्ताः। न च विषयादिना विनाऽधिकरणं सम्भवति। तत्कथमेतदिति चेत्। इत्थम्। 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्', 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि' इत्येतदधिकरणद्वयं न समन्वयसमर्थनार्थम्, किं नाम 'देवादीनां वेदविद्याधिकारसमर्थनार्थमाद्यम्, द्वितीयं तु त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानां तदभावसमर्थनार्थमित्येतज्ज्ञापयितुमेतदधिकरणद्वयविषयाद्यनुक्तिः। अन्यथा तत्रापि समन्वयसम्बन्धान्वेषणेन शिष्याणां वृथा प्रयासः प्रसज्येत।**

वं०प०— तदभावेति। अधिकाराभावेत्यर्थः।

आनन्दः— भाष्ये चतुर्दशाधिकरणानामुक्तत्वादित्यत्र च द्वादशविषयादीनामुक्तत्वात्तद्विरोधं शङ्कते **नन्वत्रेति**। **अन्यथेति**। एतदधिकरणद्वयविषयाद्युक्तावित्यर्थः।

शे०वा०— न च विषयादिना विनेति। विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तप्रयोजनरूपपञ्चाङ्गत्वात् अधिकरणस्य विषयाद्यभावे नाधिकरणत्वं सम्भवतीत्यर्थः। 'तदुपर्यपि' इति सूत्रे तदुपरीति समास आश्रितः। अत्र वदन्ति। नात्र षष्ठीसमास आश्रयितुं शक्यते। 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन' इत्यव्ययेन षष्ठीसमासनिषेधात्। तथा च ब्राह्मणस्य कृत्वेत्यादिवदत्राप्यसमास एव युक्तः। अत एवोक्तम्। कैयटहरदत्ताभ्यामव्ययेन समासनिषेधे वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणमिति। न चात्र सूत्रेऽव्ययशब्देन कृदव्ययस्यैव ग्रहणम्। न त्वव्ययमात्रस्य। अत एव ब्राह्मणस्य कृत्वेत्येवोदाहरणं वृत्तिकारादीनाम्। तथा चोपरीत्यस्याव्ययतायामपि कृदव्ययत्वाभावान्नानेन सूत्रेण निषेधप्राप्तिरिति वाच्यम्। सामान्यशब्दत्वादव्ययशब्दस्य अव्ययमात्रपरत्वस्यैव युक्ततया कृदव्ययरूपतद्विशेषपरताया नियामकाभावेनायोगात्। न च 'अनुर्यत्समया' इत्यत्र यस्य समया यत्समयेति समासकरणमेव तत्र ज्ञापकम्। कथमन्यथा यत्समयेति समासः। तत्रापि पूरणगुणेति निषेधप्रसङ्गादिति वाच्यम्। सामीप्यार्थकस्य समयाशब्दस्याद्रव्यत्ववाचित्वादव्ययत्वेऽपीह समयावाचिन्यनुशब्दे समयाशब्दस्य वर्तमानतया द्रव्यवाचित्वात् अनव्ययत्वेन, तत्रोक्तनिषेधाप्रसक्त्या यत्समयेति षष्ठीसमाससम्भवेन तस्य कृदव्ययपरतायामव्ययशब्दस्य ज्ञापकत्वायोगादिति। अत्र ब्रूमः। सूत्रेऽव्ययशब्दस्य कृदव्ययमात्रपरत्वेनाकृदव्ययेन समासानिषेधकत्वेन तदुपरीति समासो युक्त एव। न चात्र नियामकाभाव इत्युक्तम्। सत् तव्येत्यादिपूर्वोत्तपकृत्साहचर्यस्यैव तन्नियामकत्वात्। न चैवं यत्समयेत्यत्राप्युक्तनिषेधाप्रसक्तेर्द्रव्यवृत्तितयाऽनव्ययत्वेन समासोपपादनं हरदत्तादीनामनर्थकमिति वाच्यम्।

साहचर्यमनाश्रित्य तस्य प्रकारान्तरत्वात् । तदाश्रयणे च तत एव यत्समयेति समाससिद्धेरनव्ययत्वाश्रयणानर्थक्यस्येष्टत्वात् । अवश्यं चैतदेवम्, यदव्ययसमासनिषेधे कृदव्ययानामेव तन्निषेध इति । कथमन्यथा त्वदुपरि मदुपरीत्यादिः सार्वजनीनः प्रयोगः । तथा 'यत्कृतेऽरीन्निगृह्णीम', 'आदेयाः किं कृते भोगाः कुम्भकर्ण त्वया विना' इति । सर्वपश्चात् इत्यन्यपदार्थसूत्रे भाष्यप्रयोगश्च । ('अनेकमन्यपदार्थे' २-२-२४ इति पा. सूत्रे 'एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते, तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येति ।' इति महाभाष्यम् । अत्र कैयटः **'सर्वपश्चादिति** । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययेनापि षष्ठीसमासः' इति ।) अत एव चाव्ययनिषेधे वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणमिति कैयटहरदत्तवचनमुपेक्ष्यमेव । ततश्चाकृदव्ययत्वेनोपरीत्यस्य न तेन षष्ठीसमासे किञ्चिद्बाधकमिति सङ्क्षेपः । विषयादीत्यादिपदेन पूर्वपक्षन्यायसिद्धान्तन्याययोर्ग्रहणम् ॥

वा०र०— प्रयोजनरूपपश्चाङ्गत्वादिति । ननु प्रयोजनस्याधिकरणफलतया तदङ्गत्वाभावः । अत एव तन्त्रचूडामण्यादौ प्रयोजनस्याधिकरणफलतया तदङ्गत्वाभावादिति युक्त्या मतान्तरं प्रदूष्य सन्देहबीजं पञ्चकान्तर्गतमित्युक्तमिति चेत्सत्यम् । सन्देहबीजमेलनेनैवाङ्गानां पञ्चत्वेऽपि तन्त्रचूडामणावेव प्रथमत उक्तप्रयोजनं तदङ्गमित्येकदेशिमताश्रयणेनात्रोक्तिः यथा सन्देहबीजपूर्वस्येति चन्द्रिकाकारैर्वास्तवमतस्योक्तत्वेऽपि अखण्डार्थताभङ्गो न्यायामृते परमते विषयादिपञ्चकाभावादिति प्रतिज्ञातविषयाद्यभावोपादानावसरे समन्वयाधिकरणचन्द्रिकायां परमतनिरासावसरे चैतदेकदेशिमतस्योक्तिस्तथेहापीति न दोषः । एवमेवंजातीयकेऽन्यत्रापीति ज्ञेयम् । **समास इति** । देवादित्वप्राप्त्युपरीत्यनेन भाष्येण तस्या उपरीति षष्ठीसमाससूचनादिति भावः । मूलकारो भाष्ये तत्र तत्र प्राप्तानुपपत्तिं परिहरति स्म । अतोऽत्र तदुपेक्षिताभिमानमनुपपत्तिं स्वयमाशङ्क्य निराकृतवान् टीकाकार इति ज्ञेयम् । अव्यययोगे समासनिषेधेऽस्योदेक्षेपरी(?)त्यादिकमप्युदाहरणमिति कैय्यटहरदत्तोक्तिं मूलीकृत्याक्षिपति **अत्र वदन्तीति** । अव्यययोगे समासनिषेधस्य प्रकृते विवक्षास्तीति तथैवोदाहरणं ब्राह्मणस्य कृत्वेत्यादिवदिति सप्तम्यर्थे वतिरयं कैय्यटेति ताभ्यां कृदकृत्साधारण्येनाव्ययमात्रयोगे षष्ठीसमासनिषेधपरत्वस्वीकारादिति भावः । वृत्तिकारीयविशेषोदाहरणबलादव्ययशब्दस्य कृदव्ययमात्रपरतैवोचिता । ततश्च प्रकृते कृदव्यययोगाभावान्न समासानुपपत्तिरिति शङ्कते **न चात्रेति** । **सामान्येति** । उदाहरणमात्रं तु न नियामकमतिप्रसङ्गादिति भावः । दुर्घटवृत्तिकृता अनुर्यत्समयेत्यत्रेत्याद्याक्षिप्य समयाशब्देनानुशब्दोऽत्रोच्यते इत्यादि प्रतिपादितम् । तदनुसारेणानुर्यत्समयेत्येतत् ज्ञापकत्वेनाक्षिप्य परिहरति **समयावाचिन्यनुशब्द इति** । तथा च सामीप्याख्यसमयावाच्यनुशब्द एव वत्समयेत्यत्र वाच्य इति द्रव्यवाचित्वमित्यर्थः । **स तयेति** । पूर्वोत्तरेति पाठः । **सदिति पूर्वं** तव्येत्युत्तरम् । तव्येत्यादीति पाठो लेखकागतः । सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायमूलपरिभाषया तथा निर्णयादिति भावः । अत एवास्य गोद्वितीयेनार्थ इत्यत्र सदृशो गौरेवोपादीयते । नाश्वो न गर्दभ इति न्यायो मूलतयोक्तः । परिभाषाभास्करे पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदेवाव्ययं गृह्यत इत्यादि चेति ज्ञेयम् । साहचर्यमनाश्रित्य प्रकारान्तरं वा तदिति दुर्घटवृत्तिमाश्रित्याह **साहचर्यमिति** । **सार्वजनीन इति** । सर्वजनात् वार्तिकेठञ्खश्चेति सूत्रेण खप्रत्यये सर्वजनीन इत्येव रूपप्रसङ्गेऽपि साध्वर्थे प्रतिज्ञानादिभ्यः

खञिति खञि तु सार्वजनीनवैश्वजनीनौ व्युत्पादिताविति प्रौढमनोरमोक्त्यनुसारेण साध्वर्थे खञ् । ञित्वादादिवृद्धौ सार्वजनीनशब्दस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् । **सर्वपश्चादिति** । अनेकमन्येति सूत्रे ह्यथवा विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येतीति भाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगोऽस्तीत्यर्थः । एतश्चाश्विपश्चाद्वितीयदामनना-दित्यधिकरणस्थभाष्यप्रयोगव्युत्पादनावसरे प्रपञ्चयिष्यते पश्चाच्छब्दस्याव्ययीभावे पूर्वनिपातप्रसङ्गात् समासो नास्तीति सिद्धान्तकौमुद्यादावुक्तम् । उपलक्षणं चैतत् । ततः पश्चात्संशयस्य त इति प्रयोगोऽपि ग्राह्यः । सिद्धान्तकौमुद्यादावुक्तप्रयोगात् पश्चाच्छब्दस्य नाव्ययीभावसमास इत्युक्तेः कृदव्ययनिषेधाभिप्रायेणैव भाष्यप्रयोग इत्यादिकमियदामननादित्यधिकरणे व्युत्पादनं भविष्यति ।

विट्ठल०— अन्यथेति । विषयाद्युक्तावित्यर्थः । विषयाद्युक्तौ साजात्येन समन्वयप्रतिपादकत्वप्रतीत्या कथं समन्वयपरत्वमनयोरधिकरणयोरिति तत्सम्बन्धान्वेषणेन शिष्याणां प्रयासः प्रसज्येत । विषयाद्यनुक्तौ तु अधिकरणत्वेन विषयादिसत्त्वेऽपि तदनुक्तौ केनचिन्नियामकेन भाव्यमिति समन्वयाप्रतिपादकत्वमेव निया-मकमिति ज्ञात्वा न समन्वयसम्बन्धान्वेषणे प्रवर्तेयुरिति तदर्थविषयाद्यनुक्तिरिति भावः ।

॥ इति एतदधिकरणद्वयस्य समन्वयप्रदर्शनार्थतान्यविषयकत्वम् ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र एतदधिकरणद्वयस्य अध्यायपादसङ्गत्यभावेऽपि प्रासङ्गिकत्वम् ॥

१३ **सु०— ''नन्वेतद्द्वयमत्र न विचारणीयम्, असङ्गतत्वात् । तथाहि । सङ्गतिस्ताव-द्द्विविधा भवति । अन्तर्भावलक्षणाऽऽनन्तर्यलक्षणा च । तत्राद्या तावदनयोरधिकरणयोर्न सम्भवति, समन्वयलक्षणे प्रथमाध्यायेऽनन्तर्भावस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात्, अध्यायानन्त-र्भूतयोश्च पादान्तर्भावासम्भवात् । उत्तराऽपि षोढा भवति । प्रसङ्गोपोद्घातावसरप्राप्ति-कारणकार्यत्वैककार्यत्वभेदात् । तत्र न तावत्प्रथमाऽत्रास्ति, स्मारकाभावात् । न द्वितीया, विनैव तेन प्रकृतसिद्धेः । न तृतीया, समन्वयशेषेणावरुद्धत्वात् । न चतुर्थी, उत्तरं प्रबन्धं प्रति कारणत्वानुपलम्भात् । न पञ्चमी, पूर्वप्रबन्धकार्यत्वादर्शनात् । नापि षष्ठी, पूर्वेण अनेनोत्तरेण चैकस्याजननात् ॥ तस्मादिदं नेहावकाशमर्हति'' इत्यत आह— अधिकारश्चेति ।**

अनु०— अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥

अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावेऽपि देवादीनां वेदविद्याधिकारः तदभावश्च शूद्रादीनामत्र प्रसङ्गादेव चिन्तितौ । प्रसङ्गश्च मनुष्याधिकारत्वादिति पूर्वसूत्रोक्त्योपोद्बलित इति भावः । न च प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तनेऽतिप्रसङ्गः, प्रयोजनभावाभावाभ्यां व्यवस्थानात् । प्रकृते च 'विश्वेदेवा उपासते' इत्युक्तोपपन्नत्वादिकं प्रयोजनमस्ति ।

परि०— प्रसङ्गेत्यादि । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । यथा द्वितीये 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इति नये जीवाणुत्वे हेतूकृतोत्क्रान्तिगत्यागतीनां 'स्वात्मना चोत्तरयोरि'ति सूत्रे भगवदधीनत्वचिन्तनं प्रासङ्गिकम् । प्रकृतप्रमेयोपयुक्तचिन्तनमुपोद्घातः । यथा जिज्ञासासूत्रे जिज्ञासाकर्तव्यत्वचिन्तनं चिकीर्षितत्वेन बुद्धौ प्रकृतशास्त्रकर्तव्यत्वोपयुक्तम् । उक्तं हि चन्द्रिकायां, 'शास्त्रेणास्यौपोद्घातिकी सङ्गतिरि'ति । वक्तव्यस्य सर्वस्योक्त्यनन्तरं प्राप्तिरवसरप्राप्तिः । यथा पञ्चाधिकरणीतः पश्चादध्यायस्य आरभ्यत्वम् । कारणकार्यत्वेति कारणत्वकार्यत्वेत्यर्थः । वक्ष्यमाणं प्रति कारणत्वमेका सङ्गतिः । यथा समन्वयसूत्रमीक्षतिनयस्य मुख्यवृत्त्या समन्वयस्योक्तावेव तत्साधनायोत्तरस्योत्थानात् । 'यथा वा आद्यद्वितीयाध्याययोः समन्वयस्योक्तावेव तत्राविरोधसाधनस्योत्थानात् कार्यत्वसङ्गतिः । यथा गुहां प्रविष्टावित्यस्य अत्तेतिनयकार्यत्वम् । सामान्यचिन्तनस्य विशेषचिन्तां प्रति कारणत्वेन तस्य तत्कार्यत्वात् । पूर्वेणोत्तरेण चैककार्यकरत्वम् । यथा समन्वयसूत्रं शास्त्रयोनिसूत्रेण पूर्वेण सह जगत्कारणत्वं विष्णवेकनिष्ठमिति निर्णयं करोति । जिज्ञासासूत्रं चोत्तरेण जन्मादिसूत्रेण सह जिज्ञासाकर्तव्यत्वनिर्णयरूपमेकं कार्यं करोतीत्यादि ध्येयम् । **अवरुद्धत्वात्** । प्रतिरुद्धत्वादित्यर्थः । **प्रसङ्ग इति** । स्मृतत्वरूपः । **उपोद्बलितः** प्रबलित इत्यर्थः । **इत्युक्तोपपन्नत्वादिकमिति** । देवानामनधिकारे देवा उपासत इत्यस्य अप्रामाण्यापातेन तदुपास्यत्वं ब्रह्मणः अनुपपन्नं अधिकारे सत्युपपद्यत इति भावः । आदिपदेन मनुष्याधिकारत्वादित्यस्य सामान्यपरस्य पर्युदस्तेतरपरतया प्रमाणाविरुद्धत्वं ग्राह्यम् । एतेन देवोपास्यत्वलिङ्गस्य फलतः समन्वयसिद्धेः फलतोऽन्तर्भावसङ्गतिरपि सूचिता ।

यादु०— समन्वयशेषेणेति । समन्वयशेषजिज्ञासया प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । तथा च न प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदरूपावसरप्राप्तिलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः ।

वं०प०— उक्तत्वादिति । न समन्वयसमर्थनार्थमित्यादिनेत्यर्थः । **अत्र** देवानामधिकारसमर्थने । **स्मारकेति** । स्मृतस्योक्षा(?)नर्हत्वस्य प्रसङ्गलक्षणत्वादित्यर्थः । **तेन** देवाधिकारसमर्थनेन । **प्रकृतेति** । समन्वये-

त्यर्थः । **अविरुद्धत्वादिति** । तथा च प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदो नास्तीति भावः । **अनुपलम्भात्** अधिकार-समर्थनस्येति शेषः । प्रसक्तिश्च मनुष्याधिकारत्वादित्युक्ते इत्यादिना भाष्ये दर्शिता ।

आनन्दः— समन्वया(?)व्यर्थत्वाभावे एतदधिकरणद्वयमत्रासङ्गतमित्याक्षिपति **नन्वेतद्द्वयमिति** । **स्मारकेति** । स्मृतस्यानुक्षेपणं प्रसङ्ग इति तल्लक्षणादिति भावः । **विनैवेति** । अन्यत्रैवप्रसिद्धानां विवेकः कथमवगन्तव्यः इत्यतः अन्यत्रेति श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति वदता भाष्यकारेण विवेकस्योक्त-त्वादिति भावः । ननु दुःखिबद्धावरा इत्याद्यनुव्याख्यातं प्रथमसूत्रार्थकथनरूपत्वाभावादसङ्गतमित्यतः प्रथम-सूत्रानुवादपूर्वकं तृतीयसूत्रानुव्याख्यानमेतदित्याशयेन तृतीयसूत्रसङ्गतिमाह **आनुमानिकमिति** । **सकलेति** । यस्मात्परं वापरमित्यादि श्रुत्यादीत्यर्थः । नन्वत्राव्यक्तशब्दस्य समन्वीयमानत्वाद्भाष्ये दुःखादिशब्दाग्रहणमयुक्त-मित्यत आह **अव्यक्तेति** । ननु तदधीनत्वहेतुतो ब्रह्मणि दुःखादिशब्दप्रवृत्तिरित्ययुक्तम् । दुःखाधिकरण एव तत्प्रयोगस्य सर्वत्र दृष्टत्वेन तदधीनत्वस्य शब्दप्रवृत्तौ हेतुताया अदर्शनात् । किञ्च दुःखादि समवायं परित्यज्य तदधीनत्वग्रहणे किं कारणम् । ब्रह्मणि दुःखादिसमवायाभावात् । तत्र दुःखादिशब्दाप्रवृत्तिरेव किं नोच्यत इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **भवत्येवमिति** । मतुबादीनां सम्बन्धे तु शिष्टत्वात् कृदन्तानां च तदभावादिति भावः । **सम्बन्धमात्रमिति** । कर्मत्वाधिकरणत्वकर्मत्वनियामकत्वसाधारणसम्बन्धमात्रमित्यर्थः । **सम्बन्ध इति** । कर्म-त्वाधिकरणत्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यर्थः । तेन कर्मत्वसम्बन्धस्य करणादिनियामकत्वेन करणादपि विद्यमानत्वात् तत्रापि बद्ध इत्यादि शब्दप्रयोगापत्तिरिति परिहृतम् । **एवं कारकान्तरेति** । करणत्वादिनियामकत्वेन करणादि-वाचिशब्दप्रवृत्तिर्भगवति अवरादिशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । अवरं करोति अवरयति अवरयतीत्यवरः । अवरशब्दात् णिचि पचाद्यचि णेरणिटीत्यनेन तस्य लोपे अतो लोप इत्यनेन अकारलोपे चावर इति सिद्ध्यतीति भावः । **धात्वर्थ इति** । क्रुधात्वर्थ इत्यर्थः । **अर्थादिति** । अर्थापत्त्येत्यर्थः । पुरुषस्य अव्यक्तपरत्वं अव्यक्तपुरुषावरत्वं विना अनुपपन्नमित्यर्थः । परत्वं प्रत्यवधित्वं यद्गत इत्यन्वयः । **परगतं त्विति** । अवधित्वमिति शेषः । तथा च परमात्मनः परगतावधित्वनियामकत्वात् नावरत्वप्राप्तिरिति भावः । मतुबादेः सम्बन्धसामान्ये अनुशिष्टत्वात् सम्बन्धविशेषप्रमाणाभावादित्ययुक्तम् । प्रकृतसिद्धार्थाय चिन्ता सा उपोद्घातः । अत्र चैतदधिकरणद्वयेन विनैव प्रकृतसमन्वयस्य सिद्धेरित्यर्थः । **समन्वयेति** । प्रतिबन्धकजिज्ञासोपगमो ह्यवसरप्राप्तिः । अत्र समन्वयशेष एव प्रतिबन्धक इति भावः । उत्तरसम्बन्धप्रतीतिः कम्पनादित्याद्युत्तरतः प्रबन्धप्रतीतिपूर्वप्रबन्धस्य द्युभ्वाद्यायतनत्व-मित्यादेः । **पूर्वेणेति** । द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिनेत्यर्थः । **अनेनेति** । एतदधिकरणद्वयेनेत्यर्थः । **उत्तरेण चेति** । कम्पनादित्यादिनेत्यर्थः । **उक्तोपपन्नत्वादिकमिति** । अत्रादिपदेन वक्ष्यमाणशूद्राधिकाराभावलक्षणमुत्तराधि-करणप्रयोजनमिति ग्राह्यम् ।

कं०रा०— **प्रसङ्गेति** । प्रसङ्ग उपोद्घातोऽवसरप्राप्तिकारणत्वं कार्यत्वमेककार्यकारित्वमित्येवं भेदा-दित्यर्थः । ननु स्मारकाभावात् कथं प्रसङ्गरूपासङ्गतिरित्यत आह **प्रसङ्गश्चेति** । **प्रकृते चेति** । देवानां

वेदविद्याधिकारसमर्थनस्य 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासत' इत्युक्तं सर्वदेवोपास्यत्वोपपादनं प्रयोजनम् । शूद्राणां वेदविद्यानधिकारसमर्थनस्य तु मनुष्याधिकारित्वादिति सामान्योक्तेः शूद्रेतरविषयत्वान्न शूद्रानधिकार-प्रतिपादकप्रमाणविरोध इत्येतदुपपादनं प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।

शे०वा०— अत्रेति । तृतीयाध्यायेऽसार्वत्रिकीत्यादावधिकारचिन्तनात् देवादीनामधिकारभावाभाव-चिन्ता तत्रैव कर्तव्या, न तु समन्वयप्रतिपादकेऽस्मिन्नध्याय इत्यर्थः । कुतस्तृतीय एवेयं चिन्ता करणीया, न त्वत्र इत्यतोऽधिकरणमात्रस्य सङ्गतिपञ्चकोपेतत्वनियमात्तृतीये सङ्गतिपञ्चकलाभात्तत्र कर्तव्यत्वोपपत्तावपि अत्र शास्त्रसङ्गतिमात्रसम्भवेऽपि अध्यायादिसङ्गतिचतुष्टयासम्भवान्नात्र कर्तव्यता सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह **असङ्गतत्वादिति** । कथमध्यायादिसङ्गत्यभाव इत्यतोऽधिकरणस्याध्यायपादसङ्गतेरन्तर्भावरूपत्वादधिकरणा-दिसङ्गतेश्चानन्तर्यरूपत्वात्तयोश्च प्रकृतेऽसम्भवात् सङ्गत्यभावसिद्धिरिति भावेन सङ्गतिद्वैविध्यमाह **सङ्गति-स्तावदिति । अनन्तर्भावस्येति** । तदर्थप्रतिपादकस्यैव तदन्तर्भावनियमात् । अस्य च समन्वयाप्रतिपादकत्वान्न तत्प्रतिपादकेऽध्यायेऽन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्यपि 'दैवतैरपि । ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः' इति सङ्क्षेपोक्तेः अतो देवानां वेदविद्याधिकाराभावान्न तदुपास्यत्वं लिङ्गं विष्णोः सम्भवतीत्यत्रैतदधिकरणपूर्वपक्षटीकानुसारात् । 'अतो देवानां सर्वविद्याधिकारित्वात्तदुपास्यत्वं हरेर्युक्तमिति । अतो हरिः शूद्राद्यैर्वेदविद्याविज्ञेयो न भवती'ति चैतदधिकरण-द्वयसिद्धान्तोपसंहारटीकानुसाराच्च देवोपास्यत्वादिलिङ्गसमन्वयपरत्वस्य स्थितेः अध्यायार्थसमन्वयप्रतिपादक-तयाऽध्यायेऽन्तर्भावोऽस्त्येवेति नानन्तर्भावोक्तिर्युक्ता । तथाऽपि फलितदेवोपास्यत्वादौ सङ्गतिप्राप्तावपि मुखतो व्युत्पाद्येऽधिकारादौ न सङ्गतिरिति तदभिप्रायेणायं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम् । अध्यायानन्तर्भूतयोरित्यतःपरम् अधिकरणयोरित्यनुवर्तते । **असम्भवादिति** । पादानन्तर्भूतस्याध्यायानन्तर्भूतत्वनियमादध्यायानन्तर्भूतस्य न पादान्तर्भाव इति भावः । एवमध्यायपादान्तर्भावरूपतत्सङ्गत्यभावमुपपाद्य अधिकरणश्रुत्यानन्तर्यरूपाधि-करणादिसङ्गत्यभावमुपपादयिष्यन् तस्या अनेकावान्तरभेदभिन्नतयैकोत्त्या तदभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वा-त्तत्प्रापकाभावेन तत्तदभावं वक्तुं तद्विभागमाह **उत्तराऽपीति** । कास्ता विधा इत्यतः 'स प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते' इत्यभियुक्तोक्तिं मनसि निधाय ता विधा निर्दिशति **प्रसङ्गेत्यादि** । तत्र प्रसङ्गो नाव्यवहितप्रकरणेन, तेनैव वा प्रकरणेन, स्मारितस्यार्थस्योपेक्षानर्हत्वम् । तथा सति क्वचिदव्यवहितपूर्वप्रकरणेन क्वचिच्च तेनैव स्मारणविवक्षायामननुगमापातात् । किन्तु लाघवात् स्मृतस्योपेक्षा-नर्हत्वमेव । प्रकृतसिद्ध्युपयोगिनी चिन्तोपोद्घातः । प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमोऽवसरप्राप्तिः । कारणत्वं चात्र प्रयोजकत्वमेव विवक्षितम् । सङ्ग्रहेऽपि हेतुतापदेन तदेव विवक्षितम् । कार्यत्वं प्रयोज्यत्वम् । सङ्ग्रहेऽपि निर्वाहकत्वमुक्तरूपकार्यत्वमेव कार्यस्यापि कारणनिर्वाहकत्वात् । यत्तु प्रकृतोपयोग्युपपादकतया, प्रकृतोप-पादकोपपादकतया वा, प्रयोजकत्वापरपर्यायं निर्वाहकत्वं सङ्ग्रहे विवक्षितमिति । तन्न । तथा सति कार्यत्वाख्यापरसङ्गतिप्रसङ्गात् । एकं कार्यं यस्येति व्युत्पत्त्यैककार्यानुकूलत्वमेवैककार्यत्वम् । अत्र षोढेति न नियमपरम् । तथा सति यत्र पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणार्थमन्यदभिधीयते तत्रापवादलक्षणायास्तथा यत्राधिकाशङ्कां

कृत्वा पूर्वस्यातिदेशः तत्रातिदेशिक्याः सङ्गतेरभावप्रसङ्गात् । किं त्वानन्तर्यसङ्गतेरनेकविधत्व एव । अत एव चन्द्रिकायामानन्तर्यसङ्गतेर्बहुप्रकारत्वमेवोक्तम् । व्यवहृतं च तत्र तत्रातिदेशापवादयोरपि सङ्गतित्वमित्यवधेयम् । **अत्रेति** । देवताधिकरणापशूद्राधिकरणयोरित्यर्थः । **अन्तर्भावलक्षणसङ्गत्यभावेऽपीति** । मुखतो व्युत्पाद्ये देवताधिकारादाविति शेषः । फलिते देवोपास्यत्वे तत्सत्त्वादिति ध्येयम् । ननु स्मारकाभावान्न प्रसङ्गः सम्भवतीत्युक्तमित्यत आह **प्रसङ्गश्चेति** । उक्त्योपोद्बलित इति तथोक्तिरेव स्मारिकेति भावः।

वा०२०— देवादीनामिति । आदिपदेन त्रिवर्णेतरपरिग्रहः । देवानामधिकारभावः अन्येषामधिकाराभावश्च तयोश्चिन्तेति यथायोग्यं सम्बन्ध इति ज्ञेयम् । अध्यायानन्तर्भूतत्वेऽपि पादान्तर्भावः कुतो न भवति विनिगमनाभावेन तदनन्तर्भूतस्यापि पदान्तर्भावोपपत्तेः इत्यतोऽव्यभिचारितसामानाधिकरण्यस्यैव नियामकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन मूलेऽभिप्रेतां व्याप्तिं दर्शयति **पादान्तर्भूतस्याध्यायान्तर्भूतत्वनियमादिति** । अनेन विमतैधिकरणे(?) पादानन्तर्भूते अध्यायानन्तर्भूतत्वादित्यत्र पादान्तर्भूतत्वव्यापकमध्यायान्तर्भूतत्वमिति व्यापकाभावलिङ्गेन व्याप्याभावसाधनमिति सूचयता व्यभिचारभावप्रतिपादनादव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं नियामकतया मूलाभिप्रेतं दर्शितं भवतीति ज्ञेयम् । क्वचित्पादानन्तर्भूतस्याध्यायानन्तर्भूतत्वेति नञ्गर्भः पाठः । स तु समव्याप्त्यभिप्रायेण व्याख्येयः । यद्वा वह्निमानेव धूमवानित्यादाविव पादानन्तर्भूतस्याध्यायानन्तर्भूतत्वनियमोऽपि पादानन्तर्भूतमेवाध्यायानन्तर्भूतमिति नियमत्वेन विवक्षित इति यत्राध्यायानन्तर्भूतं तत्र पादानन्तर्भूतत्वमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावप्रदर्शनेन स्फुटीकृतेऽपि तत्पाठेऽपि न दोष इति ज्ञेयम् । अत्र षोढेति न नियमपरम् । तथा सति यत्र पूर्वोक्त इत्यादिका टीका । तत्र यत्र पूर्वोक्त इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तः । पूर्वोक्तपदेन बृंह्यतो(?) तथा च पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेति प्रसङ्गो नाम तन्न्यायेनान्यदपि स्यादिति पूर्वपक्षः । यथा अन्तःस्थत्वाधिकरणे यदि ब्रह्मशब्दादानन्दमयो ब्रह्मा तर्हीन्द्रादिशब्दादन्तस्थाः इन्द्रादिर्न तु ब्रह्मतच्छब्दाभावादिति पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षः । यद्वा यदि ब्रह्मेत्यादिना चन्द्रिकोक्तः अन्यदभिधीयत इति पूर्वाधिकरणोक्तश्रुत्या निर्णयमपोद्य लिङ्गेन निर्णय उच्यत इत्युक्ताधिकरणीयचन्द्रिकानुसारात् विष्णोरन्तस्थत्वसाधकतया श्रुतिं परित्यज्य लिङ्गमुच्यत इत्येवमपवादसङ्गतिस्वरूपासिद्ध्याऽन्यत् पूर्वोक्तसाधकादन्यत् साधकमुच्यत इत्यर्थः । उक्तं च तत्र चूडामणावर्थवादपादे प्रथमाधिकरणे पूर्वसिद्धान्ता यत्र पूर्वपक्षः प्रवर्तते तत्रापवादकी प्रोक्तासङ्गतिर्न्यायवेदिभिरिति । एतेनातिप्रसङ्गपरिहारसमुचितस्यैव च पूर्वोक्तप्रमाणस्य विवक्षितार्थनिर्णयजनकत्वादपवादसङ्गतिस्थलेऽप्येककार्यत्वरूपैव सङ्गतिरित्यधिकसङ्गत्यभाव इत्युमर्जीकोक्तं मूर्खप्रलपितमिति च सिद्धम् । अपवादसङ्गतेरधिकरणस्याधिकरणान्तरनिरूपितायाः स्वरूपेण लक्षणकारिकयोदाहरणेन च अज्ञानात् पूर्वोक्तप्रमाणस्येत्यनेन हि परेणेदमुदितं भवति । पर्वतस्य वह्निमत्वे धूमरूपप्रमाणे केनचिदभिहिते तर्हि धूमादेव स्थाल्यादिकमपि किं नानुमीयत इत्यपि प्रसङ्गशङ्कायां धूमस्य वह्निनेव स्थाल्यादिना व्याप्त्यभावान्नातिप्रसङ्ग इत्येवं तत्परिहारसमुच्चितस्य पूर्वप्रमाणस्य विवक्षितार्थनिर्णयजनकत्वमिति न चैवमादिस्थले पूर्वोक्तप्रमाणेति प्रसङ्गपरिहारकरणमपवादसङ्गत्येति शास्त्रसंस्कारमात्रवानपि समर्थो वक्तुम् । अन्तराद्यधिकरणभावबोधावुक्तायाः पूर्वमीमांसायामपि

तत्र तत्राधिकरणे प्रदर्शिताया अपवादसङ्गतेरेवमन्यथाकरणे तत्त्वप्रकाशिकाभावबोधादि ज्ञानाभावोऽपि प्राप्तः । चन्द्रिका तु परमेण (?) न ज्ञायत एव । चन्द्रिकास्थाक्षेप ... क्यातिदेशिक्या वित्ते तत्कारिकाश्लोकस्य वृद्धश्लोकश्चन्द्रिकोदाहृत इति भ्रान्त्या भवता वृद्धश्लोकताया वक्ष्यमाणत्वात् अन्तराद्यधिकरणस्थचन्द्रिकायाः ज्ञानाभावः स्पष्ट एव । उपोद्धातसङ्गतेरप्येककार्यत्वान्तर्भावस्य प्राप्तेश्च एवं अन्यत्रापीत्यलम् । **तत्राधिकां शङ्कामिति** । यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनाधिकरणान्तरतस्य गतार्थताशङ्कायां पूर्वपक्षया अधिकाशङ्कां कृत्वाऽधिकरणारम्भस्तच्छङ्कानिरासार्थे तु पूर्वोक्तन्यायस्यैवातिदेशः क्रियते इत्यर्थः । प्राणाधिकरणीयातिदेशो हि तादृश इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरे मूले तादृशो ह्यतिदेशो यदा शङ्काया(?) आधिक्ये सति परिहारस्य समानत्वं यद्याशङ्कायां न विशेषस्तर्हि पूर्वेणैव परिहृतत्वात् प्राचीनन्यायातिदेशनमनर्थकं स्यात् । प्रत्युदाहरणं शङ्कापरिहारे पर्यवसानप्रसङ्गात् यदि च परिहारो विशेषितो न स्यात् । कथं तर्ह्यत एवेत्यतिदेश इति इत्युक्तत्वेनोक्तरीत्यातिदेशसङ्गतिस्वरूपसिद्धेः सति चैवं टीकोक्तमाधिक्ये निरसितुं यदुमर्जीकिनातिदेशिक्या एककार्यत्वेऽन्तर्भावमुपपादयितुं उक्तं प्रसङ्गसिद्धेऽर्थेऽभ्यधिकाशङ्काया अभावात् प्राणेन विना च सिद्धेरभावात् पूर्वप्रमाणासिद्धेऽर्थेऽभ्यधिकाशङ्कानिराससमुच्चितस्यैव पूर्वोक्तप्रमाणस्य विवक्षितार्थनिर्णयजनकत्वादिति तत्पूर्वोक्तरीत्या भावबोधाद्यज्ञानमूलकमिति स्पष्टमेव । किञ्च पूर्वप्रमाणेत्यनेनेदमुदितं भवति । धूमादिरूपप्रमाणेन वह्न्यादिरूपेऽर्थे सिद्धे प्रयोजकत्वाशङ्कारूपाभ्यधिकाशङ्कायां तर्केण तन्निरासे सति तत्समुच्चितस्य पूर्वप्रमाणस्य विवक्षितार्थनिर्णयजनकत्वमिति । न चैवमादिस्थलेऽभ्यधिकाशङ्केति व्यवहारः शास्त्रवासनावतां न वा तन्निरासाय पूर्वोक्तधूमादिप्रमाणस्यैवातिदेशः क्रियत इति सचेतनः सम्भावयत्यपि पूर्वाधिकरणस्योत्तराधिकरणेन सङ्गति-निरूपणावसरे पूर्वप्रमाणेनेति प्रमाणपुरस्कारो ज्ञानमूलक इत्यपि पूर्वप्रकारेणासिद्धमेव उपोद्धातसङ्गतेरप्युक्तरीत्यैक-कार्यत्वेऽन्तर्भावप्राप्तेश्च एतेनैव तस्मादतिदेशापवादसङ्गत्योरित्युपसंहारोऽपि निरस्तः । उक्तरीत्या आधिक्य-स्यानिवार्यत्वात् न्यूनताप्राप्तेश्चेत्यलम् । इदं चापवादातिदेशसङ्गत्योराधिक्यकथनमुपलक्षणं पूर्वन्यायात्ययो यत्र प्रत्युदाहरणात् सा बुद्धिरित्थं चिन्त्यते यत्र बुद्धिस्थानात्मिकातसेत्युक्तलक्षणकप्रत्युदाहरणबुद्धिस्थानात्मक-सङ्गत्योरप्युक्तातिरिक्तयोः सत्त्वेन षोडेत्यस्य नियमपरत्वानुपपत्त्योरित्यपि ज्ञेयम् । अन्तरस्थत्वाधिकरण एव चन्द्रिकायां युक्तमानन्दमयशब्दो विष्णुपर इति तस्यार्थविशेषे निरूढत्वाभावात् । इन्द्रादिशब्दास्त्वर्थविशेषे निरूढा नान्यत्र नेतुं शक्या इत्यादिना प्रत्युदाहरणसङ्गतेरभिधानात् अत एवाष्टविधत्व एवेत्यनुक्त्वाऽनेकविधत्व एवेति वक्ष्यति । चन्द्रिकायां बहुप्रकारत्वमुक्तमिति चेति ज्ञेयम् । **अनेकविधत्व एवेति** । तात्पर्यवदिति पूरणीयम् । अनेकविधत्वमेवेति पाठे आनन्तर्यसङ्गतेस्तर्हि कतिविधत्वमित्याशङ्कानिरासपरतयैतद्वाक्यं योज्यम् । अनेकविधत्वमात्रपरमेवेति पाठस्तु स्वरस एव । ततश्चाधिकसङ्ख्याङ्गीकारेऽपि न दोष इति फलितमिति बोध्यम् । स्वोक्तार्थं चन्द्रिकासम्मत्या दृढयति **अत एवेत्यादिना** । चन्द्रिकायामानन्दमयाधिकरण इति शेषः । तत्र हि आक्षेपिक्यातिदेशिक्यावुपोद्धातापवादते(?) प्रसङ्गश्चेत्यादिरूपा सा चानन्तर्यलक्षणेति कारिकामुक्त्वा आनन्तर्यलक्षणापि सङ्गतिराक्षेपिकी अतिदेशिकी औपोद्धातिकी अपवादकी प्रासङ्गिकीत्यादिरूपेण बहुविधे-त्युक्तमिति ज्ञेयं युक्तम् । **तत्रेति** । प्रमाणाधिकरणादावन्तराधिकरणादौ चेत्यर्थः । यत्तु उमर्जीकिन चन्द्रिकोप-

श्रयणेनापि लिङ्गोपपत्तेः सिद्धत्वात् विनैवेतेनेति मूलेऽधिकरणयोरित्यनेनोपस्थापितमाधिकरणद्वयमेतेनेति परामृश्यते । यद्वा सामान्ये नपुंसकेनैतेनेत्युक्तमिति न दोषः । एवं पूर्वेणानेनेत्युत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अत्रेतीत्यादिकमित्यर्थ इत्यन्तमन्तर्भवित्यादि ध्येयमित्यन्तानन्तरं यथा तथा पाठः व्यत्यासो लेखकागतः ।

स०व्र०— **समन्वयशेषेणावरुद्धत्वादिति** । समन्वयशेषजिज्ञासाया प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । तथा च न प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदरूपावसरप्राप्तिलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— **प्रसङ्गेत्यादि** । स्मृतस्योपेक्षणानर्हत्वप्रसङ्गः । प्रकृतप्रमेयसिद्ध्यर्थमुपयुक्तचिन्तनमुपोद्धातः । प्रथमं वक्तव्यस्य सर्वस्योक्त्यनन्तरमपरस्य प्राप्तिरवसरप्राप्तिः । **कारणकार्येति** । कारणत्वकार्यत्व इत्यर्थः । वक्ष्यमाणं प्रति पूर्वस्य जनकत्वं कारणत्वं पूर्वप्रकरणप्रयोज्यत्वं कार्यत्वं प्रथमं कार्यमुक्त्वा किमस्य कारणमित्याकाङ्क्षायां कारणस्य वक्तव्यत्वं कारणेऽभिहिते कार्याभिधानं चेत्यर्थः । पूर्वोत्तरयोरेककार्यनिर्वाहकत्वमेककार्यत्वमिति । **अवरुद्धत्वात्** प्रतिरुद्धत्वात् । तथा च वक्तव्यस्य सर्वस्यानुक्तेर्नावसरप्राप्तिलक्षणासङ्गतिरिति भावः । **पूर्वेणेति** । पूर्वेणानेन पादशेषेण उत्तरेण वानेन पादशेषेण एकस्य कार्यस्याजननादित्यर्थः । **पूर्वसूत्रोपोद्वलित इति** । पूर्वसूत्रे स्मारकोक्त्या प्रबलित इत्यर्थः । **इत्युक्तोपपन्नत्वादिकमिति** । देवानामनधिकारे, विश्वेदेवा उपासत इत्यस्योपपत्तेरधिकारसमर्थनस्य तस्योपपन्नत्वं प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । आदिशब्देनापशूद्राधिकरणे मनुष्याधिकारत्वादित्यस्य मनुष्यसामान्यपरत्वस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् तस्योपपन्नत्वग्रहणम् ।

चषकः— **समन्वयशेषेणेति** । तद्गोचरजिज्ञासाप्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । तथा च न प्रकृतप्रमेयाधिगत्यनुत्पादप्रयोजकजिज्ञासाविच्छेदपूर्वकावश्याभिधानीयत्वरूपावसरप्राप्तिलक्षणा सङ्गतिरिति भावः ।

॥ इति एतदधिकरणद्वयस्य अध्यायपादसङ्गत्यभावेऽपि प्रासङ्गिकत्वम् ॥

* * *

॥ तत्र चान्ते 'चिन्तितौ' इति अनुव्याख्यानस्थपदलिङ्गवैषम्यशङ्का, तन्निरासश्च ॥

१४ **सु०— ननु चिन्तिताविति कथम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यमि'ति स्त्रीलिङ्गेन भाव्यम् । मैवम् । 'इतीमौ विषयावि'त्यध्याहारात् ॥**

परि०— का कथन्तेत्यत आह **विप्रतिषेध इति** । विप्रतिषेधे विरोधे सति परं पश्चात्तनसूत्रोक्तमेव कार्यं कर्तव्यमिति परप्राबल्यन्यायेनेह पूर्वनिर्दिष्टपुलिङ्गापेक्षया परनिर्दिष्टस्त्रीलिङ्गेन भाव्यमित्यर्थः । पुमांस्त्रियेत्येतन्नपुंस्त्वस्त्रीत्वजात्याक्रान्तविषयम् । विशेष्यविभक्तिकस्वतन्त्रस्त्रीपुंसपरञ्चेति भावः ।

यादु०— ननु चिन्तिताविति कथमिति । द्विवचनं कथमित्यर्थः । स्त्रीलिङ्गेनेत्यतःपरम् एकवचनेनेति शेषः । चिन्तितशब्दो हि विशेष्यनिघ्नः क्रियावचनः । तस्य चैकवचनान्तस्याप्यधिकारस्तद्धानिश्च चिन्तितेति सकृत्प्रयोगे समुच्चयार्थकचशब्दसामर्थ्यात् 'हरिं गुरुं च भजस्व' इत्यत्रेव प्रत्येकसम्बन्धसिद्ध्या अधिकारश्चिन्तितस्तद्धानिश्चाचिन्तिता इति बोधसम्भवान्न द्विवचनेन कृत्यं, प्रत्युत चिन्तितशब्दस्य विशेष्यनिघ्नस्य विशेष्यलिङ्गवचनत्वाद् द्विवचनान्तस्य पुल्लिङ्गस्य विशेष्यस्यात्राश्रवणादनन्वय एवेति भावः । नन्वेकवचनप्रयोगेऽपि चिन्तितेति स्त्रीलिङ्गेनैव भाव्यमित्यत्र किं नियामकम् । प्रथमप्रयुक्ताधिकारशब्दानुसारेण चिन्तित इति पुल्लिङ्गप्रयोगस्यैवोचितत्वादित्यत आह **विप्रतिषेध इति** । यद्यपि सौत्रमेव परत्वं परैरुच्यत इति नास्योदाहरणमत्रोचितम् । तथाऽप्येकस्मिन्विशेषणशब्दे विशेष्यद्वयानुसारेण विरुद्धोभयलिङ्गत्वे प्राप्ते यत्प्रयोगतः परं विशेष्यं तल्लिङ्गमेव विशेषणीभूतशब्दकार्यमित्यर्थस्याप्यत्र सूत्रे विवक्षितत्वात् युक्तमुदाहरणमित्यवगन्तव्यम् । अन्ये तु चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्यत्रैकशेषे कर्तव्ये, 'विप्रतिषेधे परं कार्यमि'ति स्त्रीलिङ्गस्यैव विशेषे, चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गेनैव भाव्यम् । चिन्तिताविति पुल्लिङ्गं कथमिति शङ्काभिप्रायमभिधाय तत्र न तु 'पुमान् स्त्रिया' इति सूत्रेणैवात्र पुल्लिङ्गशेषो भविष्यति अतः काऽत्र कथन्तेत्याशङ्क्य यत्र स्त्रीपुंसमात्रकृतं वैलक्षण्यं, ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी चेत्यादौ तत्रैव तत्सूत्रप्रवृत्तिः । 'तल्लक्षणश्चेद् विशेष' इत्यनुवृत्तेः । प्रकृते चाधिकारतद्धानिरूपविशेष्यकृतवैलक्षण्यस्यापि सत्त्वेन तत्प्राप्त्यसंभवादिति परिहृत्य, स्यादेवं यद्यधिकारतद्धानिविशेषणमेतत्स्यात् । न चैवम् । किन्त्वध्याहृतस्येमौ विषयावित्यस्यैवातो नात्र स्त्रीलिङ्गप्रसक्तिरिति समाधानाभिप्रायमाहुः ।

इति श्रीमद्वेदेशातीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

कं०रा०— यद्यप्यत्राधिकरणे शुगस्य तदनादरश्रवणादिति सूत्रे शुचा द्रवणमेव शूद्रशब्देनोक्तमिति । भाष्ये च शोकेनाद्रवणं शूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् । छन्दोगोपनिषद्भाष्ये तु राजा पौत्रायणः शोकात् शूद्रेति मुनिनोदित इति शोकमात्रं शूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । अतोऽन्योन्यविरोध इति प्रतिभाति । तथाऽपि शोकेन आततीति शोकात् । अतसातत्यगमन इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् क्विपि आदिरिति रूपमतो न विरोध इति द्रष्टव्यम् । हेतुगर्भमेतत् राजविशेषणम् । **अधिकारश्च तद्धानिप्रसङ्गादेव चिन्तितावित्यत्र** चिन्तिताविति द्विवचनोपपत्तये अधिकारितद्धानिशब्दयोर्द्वन्द्वसमासो वक्तव्यः । तत्र च तद्धानिशब्दस्य घिसंज्ञत्वेऽपि द्वन्द्वे घ्यीत्यपेक्षया अजाद्यन्तमित्यस्य परत्वेन अजाद्यन्ताधिकारशब्दस्य पूर्वनिपातावश्यंभावे तद्धानिशब्दस्य परत्वात् परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति द्वन्द्वसमासस्य स्त्रीलिङ्गतया चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गेन भाव्यम् । चिन्तिताविति पुल्लिङ्गस्तु नोपपद्यत इत्याशयेन शङ्कते **नन्विति** । अनुष्ठितं साधनं यस्य तदित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— विप्रतिषेधे परं कार्यमिति । नन्विदं सूत्रविषयं कथमुदाहरणार्हम् । इत्थं न्यायसाम्येनोदाहरणात् स्पष्टातिस्पष्टविशदमिति समुदायस्यार्थः ।

शे०वा०— ननु चिन्तिताविति कथमिति । पुल्लिङ्गं कथमित्यर्थः । ननु चात्र का कथन्ता । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यत्रेव चिन्तितश्च चिन्तिता च चिन्तितावित्यत्र पुंसः शेषेण तल्लिङ्गोपपत्तेः । न चात्र 'वृद्धो यूना' इति पूर्वसूत्रात्तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवर्तते । तत्र च तल्लक्षणश्चेद्विशेष इत्यनेन यत्र सर्वं सरूपं लिङ्गकृतं यत्र वैरूप्यमित्यर्थप्रतिपादनेन कुक्कुटमयूर्यावित्यादिशब्दस्वरूपकृतवैलक्षण्ये एकशेषनिषेधात् । एवेत्यनेन तु विशेषकृतवैलक्षण्ये तन्निषेधात् । प्रकृते च अधिकारतद्धानिरूपविशेषकृतवैलक्षण्यात् पुमान् स्त्रियेत्यनेन पुंसः शेषो न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्रैवकारेणेन्द्रश्चेन्द्राणी चेन्द्राण्यावित्यादावेकशेषनिषेधार्थं स्त्रीपुंसविशेष्यवैलक्षण्यातिरिक्तप्रत्ययागमादिवैलक्षण्यस्यैवाभिमतत्वेन, प्रकृते विशेष्यकृतवैलक्षण्ये सत्यपि, आगमादिवैलक्षण्याभावेन पुमान् स्त्रियेत्यनेन प्रकृते एकशेषसम्भवात् । तत्कथं पुल्लिङ्गानुपपत्तिरित्यतोऽत्र चिन्तिताविति द्विवचनान्तस्याधिकार इत्याद्येकवचनान्तेनान्वयानुपपत्त्या तदुपपत्त्यर्थमधिकारश्च तद्धानिरिति मूलग्रन्थानुरोधेनाधिकारतद्धानी इत्येवंरूपस्य विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपद्विवचनान्तविशेष्यपदस्याध्याहर्तव्यत्वात् । तद्विशेषणे चिन्तितावित्यस्मिन् शब्दे उक्तरीत्या पुमान् स्त्रियेत्यनेनैकशेषेऽप्यजहत्स्वार्थलिङ्गातिरिक्तलिङ्गानां विशेषणानां विशेष्यनिघ्नतया तल्लिङ्गत्वनियमात् । विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपविशेष्यानुरोधेनानेकलिङ्गतापत्तौ युगपदनेकलिङ्गत्वानुपपत्तेः । पर्यायेण तत्प्रसङ्गे विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वानुप्रयोगे 'परवल्लिङ्गम् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति परपदवल्लिङ्गानुशासनात् । कुक्कुटमयूर्यावित्येतदनुप्रयोगे अयं च इयं चेमे इत्यादाविदंशब्दे मयूरीपदलिङ्गवत्तद्धानिपदलिङ्गस्यैव प्राप्त्या चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गस्यैव भाव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह **विप्रतिषेध इति** । विरुद्धलिङ्गद्वयप्राप्तावित्यर्थः । परं कार्यमितीत्यनेन परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतत्सूत्रं तात्पर्यतः सङ्गृह्णाति । चिन्तिताविति द्विवचनान्तस्याधिकार इत्याद्येकवचनेनान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्यपदान्तरस्याध्याहर्तव्यत्वेऽपि इमौ विषयावित्यादिपदान्तराध्याहारेणापि तदन्वयोपपत्तौ अधिकारतद्धानी इत्येवंरूपं पुल्लिङ्गानुपपत्तिशङ्काप्रापकाध्याहारस्याकर्तव्यत्वान्न पुल्लिङ्गानुपपत्तिरिति समाधत्ते **मैवमिति** । अधिकारतद्धान्योरेव विषयताप्रतिपत्तये इतीमौ इत्युक्तम् । विषयाविति विधेयलिङ्गापेक्षया इमाविति पुल्लिङ्गमिति दर्शयितुं विषयौ इत्युक्तम् । **अयमाशयः** । चिन्तितावित्येतन्नाधिकारश्च तद्धानिरित्यनेन श्रुतेनान्वेति । येन भिन्नवचनतया विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिः स्यात् । नाप्यध्याहृतेनाधिकारतद्धानी इत्यनेन । येन चिन्तिते इति प्रसक्त्या चिन्तिताविति पुल्लिङ्गानुपपत्तिः स्यात् । किं त्विमौ विषयावित्यध्याहृतेनैव । तथा च विषयश्च विषयश्च विषयौ, चिन्तितश्च चिन्तितश्च चिन्तितौ, इत्यत्रोभयोरपि पुल्लिङ्गत्वेन स्त्रीपुंसभावनिबन्धनैकशेषप्राप्तेरेवाभावात् सरूपाणामित्येकशेषे शिष्टपुल्लिङ्गप्रयोगोपपत्तिरिति ।

केचित्तु । नन्वधिकारश्चेत्यादेरेकवचनान्तस्य सहत्वानवगमकत्वेन चिन्तिताविति द्विवचनान्तेन विशेषणविशेष्यभावेनान्वयायोगात् । द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्त्यर्थमधिकारश्च तद्धानिरिति मूलग्रन्थानुरोधेनाधिकारतद्धानी इति विशेष्यवाचकविभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपं द्विवचनान्तं सहत्वागमकं पदमध्याहार्यम् । तथा च तद्विशेषणीभूते चिन्तितावित्यत्र, चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्यस्य विरूपतया सरूपाणामेकशेष इत्येकशेषासम्भवेऽपि, ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ इत्यत्रेव स्त्रीपुंसमात्रकृतवैलक्षण्येन पुमांस्त्रियेत्यनेन पुंसोऽवशेषे विरुद्ध-

लिङ्गावयवद्वन्द्वविशेषणतया चिन्तितशब्दात्तदुभयलिङ्गप्रसङ्गे युगपदुभयलिङ्गत्वानुपपत्त्या पर्यायेण विरुद्धलिङ्गद्वय-प्रसङ्गे 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्यनेनोक्तरूपद्वन्द्वानुप्रयोगे, पदपदलिङ्गस्यैव विधानेन, कुक्कुटमयूर्यावित्येत-द्वन्द्वानुप्रयोगे अयं चेयं च इमे इत्यादौ, परपदस्य मयूरीशब्दस्यैवेदंशब्दे लिङ्गप्राप्तिवत् इहापि परपदस्य तद्धानि-शब्दस्यैव चिन्तितशब्दाल्लिङ्गप्राप्तौ चिन्तिते इत्येव स्यात् । तत्कथं चिन्तिताविति पुल्लिङ्गमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **ननु चिन्तिताविति कथमित्यादिना** । यद्यप्यत्र 'अहं च त्वं च पचावः' इत्यादौ सहत्वानवगमेऽपि द्विवच-नान्तेनान्वयदर्शनेनाधिकारश्च तद्धानिश्चेत्येकवचनान्तस्यापि चिन्तिताविति द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्त्या सहत्वा-वगमकद्विवचनान्तस्याधिकारतद्धानी इति विशेष्यपदाध्याहारस्यानपेक्षितत्वेन चिन्तितावित्यस्य विरुद्धानेक-लिङ्गावयवद्वन्द्वानुप्रयोगत्वाभावेन परवल्लिङ्गमित्यस्याप्राप्तेर्न चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गप्रसङ्ग इति शक्यते समाधातुम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्त्यर्थं सहत्वावगमकद्विवचनान्तविशेष्यपदाध्याहारं सहत्वावगमस्य लिङ्गानुपपत्तिशङ्काऽप्रसञ्जकेनाध्याहृतेन **इमौ विषया**वित्यादिनाऽप्युपपन्नत्वेन तच्छङ्काप्रसञ्जकस्याधिकारतद्धानी इति विरुद्धानेकलिङ्गावयवद्वन्द्वरूपद्विवचनान्तपदस्यानध्याहार्यत्वात् नोक्तरीत्या चिन्तितशब्दे स्त्रीलिङ्गप्रसङ्ग इत्याशयेन परिहरति **मैवमित्यादिना** । विषयावित्येवोक्तेऽधिकारतद्धानिव्यतिरिक्तौ विषयाविति स्यादतस्तयोरेव विषयत्वप्रतिपत्तय इतीमौ इत्युक्तं विधेयविषयापेक्षयेमाविति पुल्लिङ्गमिति ज्ञापयितुं **विषया**वित्युक्तमित्याहुः ।

वा०र०— पुंसः शेषेणेति । पुमान् स्त्रियेत्यनेनेति शेषः । वक्ष्यति च पुमानित्यादिः **तत्रेति** । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी चेत्यादाविवेति शेषः । लिङ्गकृतं तु वैरूप्यमिति पाठो मञ्जर्यनुसारी । **यत्र वैरूप्यमिति** । यत्रेतिपदयुक्त-पाठे तु पूर्वयत्रेत्यस्यानुवादाय स्पष्टीकरणार्थमिति न वैय्यर्थ्यं शङ्कनीयम् । **विशेषकृतवैलक्षण्यादिति** । न च स्त्रीपुंस्त्वातिरिक्तवैलक्षण्यं न प्रतीयत इति कथमेतदिति वाच्यम् । चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्यनयोरधिकार-तद्धानिरूपभिन्नविशेष्यकृत्वस्यैव स्त्रीत्वादिव्यतिरिक्तवैलक्षण्यस्य सत्त्वेन तस्यैव च विशेष्यकृततया दोषा-भावात् । मञ्जर्यां पदान्तरगम्येऽपि तल्लक्षणविशेषे भवति । यथा गोश्चायं गौश्चेयमेतौ गावौ चरत इतीत्यादिना यत्र स्त्रीपुल्लिङ्गयोष्टीबादिरूपो विशेषो नास्ति तादृशे एतौ गावौ एतौ ग्रामण्यवेतौ खलधावित्यादिरूपे यमित्यादि पदान्तरमप्यविशेषमङ्गीकृत्य स्त्रीपुंसकृतवैलक्षण्यस्योपपादनदर्शनात् । तथा तत्रोक्तरूपवैलक्षण्यानङ्गीकारे पुमानित्यनेनैकशेषाप्राप्तेः सरूपाणामित्यनेनैकशेषस्य स्वीकार्यतया स्त्रीलिङ्गगोशब्दस्यापि शेषसम्भवात् तत्पक्षे तद्विशेषणीभूतैतच्छब्दस्यापि स्त्रीलिङ्गतयैते वा वावित्यादिकं यन्नियमतोऽस्ति तन्न स्यात् । अत्र प्रकारान्तरे-णैवाविति पुल्लिङ्गोपपत्तिशङ्कातत्परिहारादिप्रकारनिरूपणं तत्त्वबोधिन्यां ज्ञेयम् । रमायां तु तत्तदितरकृतविशेष-विरहरूपे विशिष्टाभावतात्पर्यात् स चेह विशेष्याभावादस्त्येवेत्येवं विवक्षयैतौ गावावित्यादावपि पुमानिति सूत्रप्रवृत्तिसम्भवात्तेनैकशेषे एताविति पुल्लिङ्गनियमोपपत्तिरिति प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् । बन्धमिथ्यात्वं नैवे-त्येतत्सम्बन्धिमूलटीकायां वस्तुकृतमित्यस्य वस्तुना परमार्थसता निष्पन्नमिति व्याख्यानं धर्मित्वं च भूतलादेः प्रातीतिकं न वस्तुकृतमित्येतट्टीकायां बुद्धिहेतुकृतमित्येतट्टीकायां च यत् व्याख्यानं तत्र वस्तुनिमित्तकत्वस्य विवक्षायाः सत्त्वाद्वैषम्यं किञ्च पूर्ववाक्ये यत्र सर्वं सरूपं लिङ्गकृतं तु वैरूप्यमित्यत्र रूपसाम्यवैषम्ययोर्व्याहृततया

स्वरूपस्य वैषम्याजनकत्वेन शब्दस्वरूपकृतं वैषम्यं नास्तीति वस्तुमशक्यतया च यत्र शब्दस्वरूपे साम्यं लिङ्गे च वैषम्यमित्येव विवक्षणीयत्वेन विशेष्यकृतमित्यत्रापि विशेष्ये विद्यमानमित्येवार्थस्य प्रकरणप्राप्तत्वात्। उक्तं च वृद्धोयनेति सूत्रीयकाशिकायां समानायामाकृतौ वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते इति स्त्रीपुंसकृत इति मञ्जर्या अप्युक्त एवार्थः गोत्र युव प्रत्ययकृतं वैरूप्यमित्येतत्कौमुदीशेषीस्थेनार्थकृतं शब्दस्येत्यादेरप्ययमेवार्थः । तादृशस्य वैलक्षण्यस्य च चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्येतद्विशेष्यभूतयोरधिकार तद्धि निरूपशब्दयोः सत्त्वेन तदतिरिक्त-वैलक्षण्यस्य चानभिधानेन तन्निषेधायोग इति ज्ञेयम् । **प्रत्ययागमादीति** । यद्यपीन्द्रेन्द्राण्यादिष्वेकशेषनिषेधः पुंयोगादाख्यायामित्युक्तपुंयोगादित्यादिकं काशिकादावुक्तं तथापि पुंयोगनिमित्तक आनुगागमः एवं स्त्रियामन्यत्र वा विहितः प्रत्ययोऽपि द्रष्टव्यः । तत्प्रयुक्तं वैलक्षण्यमपि प्रत्ययागमादिकृतं भवत्येवेति न दोषः । **अभिमतत्वेनेति** । एकशेषनिषेधं प्रति निमित्ततयेति पूरणीयम् । **आगमादीति** । इन्द्रेन्द्राण्यावित्यादाविवेति शेषः । **एकवचनान्तेनान्वयानुपपत्त्येति** । ननु त्वं चाहं च पचावः इत्युत्तरत्रोदाहरणात् भाष्ये उदाहरणाच्च तद्रीत्या युक्त एवैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तेनान्वय इतीति चेन्न । भिन्नवचनान्तानामप्यन्वयाङ्गीकारे सर्वत्र ग्रन्थे तथाभूतानामन्वयोपपत्त्यर्थं एतौ एते इत्यादिपदानामुपादानं व्यर्थं स्यात् । अत्र मूलेऽपि अधिकाररूपो विषयस्तद्धानिरूपश्च विषय इत्यध्याहारात् इत्येव समाधेयत्वापाताच्च अपशूद्राधिकरणे हारश्चेत्वा च हारेत्वानाविति प्राप्तद्विवचनस्य व्यत्ययेनैकवचनं(?) हारेत्वेति प्रतिपाद्य तथा सति सहगोभिरस्त्वित्यत्रत्यास्त्वित्यनेन सम्बन्धानुपपत्तिपरिहाराय तथात्वे प्रत्येकमन्वय इति प्रतिपादनानुपपत्तेश्च निर्दुःखत्वं महानन्दः श्रुत्यैवेशस्य भण्यत इति वैशेषिकाधिकरणीयानुव्याख्यानमूले प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनमिति प्रतिपादनेन तद्विरोधाच्च अनुप्रमाणमेतानीत्यत्र प्रत्येकं सम्बन्धोक्तेश्च । अत एव चोपमेत्यधिकरणे 'तदधीनत्वमेवेति किञ्चित्सादृश्यमेव चः । सम्प्रकाशयतः' इत्यनुव्याख्यानमूले इत्युभावर्थद्वयं सम्प्रकाशयत इति द्वेधोक्तेश्च । अत एव महाभाष्ये शङ्काग्रन्थे त्वं चाहं च वृत्रहन्नुभौ । सम्प्रयुज्यावहा इत्येवमुभावित्यस्यान्वयघटकतयोक्तिः यदप्यच्युत इत्यादि प्रत्याख्यानं च भाष्यस्थशङ्काग्रन्थेऽप्युष्मदस्मदोरनेकशेषभावात् तदधिकरणानामप्यनेकशेषभावादविप्रतिषेध इत्युक्त्वा तदुपपादनाय क्रियापृथक्त्वे च द्रव्यपृथक्त्वदर्शनमनुमानमुत्तरत्रानेकशेषभावस्येत्यभिहितं तु क्रियायामेकशेषप्रापकमपि न सर्वत्रेति तद्बलाच्चिन्तितादिशब्देष्वेकवचनान्तत्वेऽपि द्विवचनान्तेनान्वय इत्यपि न शङ्कावकाशवति केचित्पक्षीयवक्ष्यमाणोत्त्यनुसारेण सहत्वावगत्या द्विवचनान्तेनान्वयाङ्गीकारस्तु ग्रन्थकृत्सम्मत एवेत्यास्ताम् । **अधिकारतद्धानीत्येवंरूपस्येति** । **अधिकारश्चेति** मूलानुसारेण अधिकारतद्धानीत्येवंरूपेणाध्याहारेऽप्यधिकारश्च तद्धानिरिति श्रूयमाणपदयोस्तु न वैय्यर्थ्यम् । अध्याहारान्तरव्यावर्तनेनाधिकारतद्धानीत्येवंरूपाध्याहारविशेषलाभायैव तत्पदोपयोगाङ्गीकारात् त्वं चाहं चेत्यादि भाष्योदाहृतवाक्ये उभावित्यस्यैव क्रियान्वयेऽपि तत्समर्पकतयैव त्वं चेत्यादि श्रूयमाणैकवचनान्तयोरुपयोग इत्यस्य सिद्धत्वात् 'उषा स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निरि'त्याद्यनुव्याख्याने उत्तरोत्तरतस्त्वेत इत्याद्यन्वयघटक एत इति प्रयोगदर्शनाच्च इतीमौ विषयाविति समाधानमूलोक्ताध्याहारपक्षेऽपि श्रूयमाणपदयोरितीत्येतत् समर्पकतयोपयोग इति सिद्धमेव । एवमेकवचनान्तयोर्द्विवचनान्तेनान्वयानुपपत्तिशङ्कापरिहाराय मूलानुरोधेनाधिकारतद्धानी इति द्विवचनान्तपदाध्याहारमङ्गीकारयित्वा

तदाश्रयणेन मूलोक्तां पुल्लिङ्गानुपपत्तिविप्रतिषेध इत्युत्तरवाक्यं विवृण्वन्नेव विशदयति **तद्विशेषण इत्यादिना** । इत्यस्मिन् शब्दे इत्यस्य स्त्रीलिङ्गस्यैव भाव्यत्वादित्युत्तरेण सम्बन्धः । पुल्लिङ्गस्थाने स्त्रीलिङ्गप्राप्तेरिति भावः । **एकशेषेऽपीति** । चिन्तिताविति शब्द इत्यस्यात्रापि सम्बन्धः तच्छब्दप्रकृतिभूतप्रातिपदिक इति च तदर्थः । **अजहत्स्वार्थलिङ्गेति** । स्वार्थो द्रव्यं तथा लिङ्गमित्यादिना प्रातिपदिकार्थनिरूपणावसरे स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्या-कारकरूपपञ्चकचतुष्कत्रयद्वयपक्षेष्वपि लिङ्गस्यापि प्रातिपादिकार्थत्वोक्तेः स्वार्थेत्युक्तम् । स्पष्टं चेदं बहुषु बहुवचनं प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रीयकैय्यटमञ्जरीशेष्यादाविति ज्ञेयम् । यद्वा यानि पदानि स्वस्वार्थस्य लिङ्गं न जहति लिङ्गत्रयेऽपि नियतलिङ्गानि आदिः विषय इत्यादीनि यावत् तत्पदातिरिक्तेति योज्यम् । **विरुद्धानेक-लिङ्गावयवद्वन्द्वतयेति** । न च विशेष्यस्यैकलिङ्गतया कथं तदनुरोधेन चिन्तितावित्यत्रानेकलिङ्गप्राप्त्यभि-धानमिति वाच्यम् । न ह्यत्र विशेष्ये लिङ्गद्वये मयि तिष्ठतीत्युच्यते । अपि तु विरुद्धलिङ्गावयवत्वप्रयुक्तं लिङ्गद्वयं प्राप्तमित्येव ततश्च लिङ्गद्वयप्राप्तौ तन्निर्धारणाय परवल्लिङ्गमिति सूत्रप्रवृत्तेः सिद्धतया कुक्कुटमयूर्यावित्यादि विशेष्यपद इव विशेषणपदेऽपि परवल्लिङ्गमिति सूत्रप्रवृत्तेः प्राक् च लिङ्गद्वयं प्रसक्तमिति युक्तानेकलिङ्गप्राप्तिः । तथा च विशेष्येऽनेकलिङ्गप्राप्तिवद्विशेषणीभूतचिन्तितशब्देऽपि एकशेषोत्तरं विरुद्धलिङ्गकाधिकारतद्धानिरूपा-वयवकद्वन्द्वतपविशेष्यानुसारेण विरुद्धलिङ्गद्वयप्राप्तिः स्यादेव । विशेष्ये परवल्लिङ्गमित्यनेनैकलिङ्गनिश्चयस्यापि वस्तुतस्तत्र तदुभयलिङ्गप्रसक्तिरनिवार्यैवेति परेणापि स्वीकृतत्वात् तथा चावयवलिङ्गनिमित्तकमेव विशेषणपदे लिङ्गद्वयं प्रसक्तमित्युक्तौ न कोऽपि दोषः । अत एव विशेष्यवत्परवल्लिङ्गमित्यनेन परवल्लिङ्गता चिन्तितदेभि-धास्यत इत्यलम् । **युगपदेकेति** । अत्रापि पूर्वोक्तरीत्या लिङ्गद्वयप्राप्तिरवधेया । ततस्तदनुपपत्तिमुद्भाव्य पर्यायेण तत्प्रसङ्गाभिधानं युक्तमेव । मञ्जर्याद्यनुसारेण चेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । **द्वन्द्वानुप्रयोगे परवल्लिङ्गमिति** । अयं भावः । सूत्रद्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति न सप्तमी किन्तु षष्ठ्येव । तत्रापि समासार्थस्यालिङ्गातिदेशा(?)द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः । तथा च समासार्थस्य समास इवानुप्रयोगेऽपि सत्त्वेन परवल्लिङ्गताविधानं युक्तमेव । अत एवोक्तं मञ्जर्यां परवल्लिङ्गमिति सूत्रे द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य चेति द्वन्द्वार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं भवतीति एवं शेष्यादावपि अधिकः सूत्रविचार आकारे तत्र परपदात्पूर्वमित्यादेः उक्तेः किं चोक्तार्थानङ्गीकारे इमे एता इत्यादिरूपानुप्रयोगे एकशेषोत्तरं परवल्लिङ्गतापि न सिद्ध्येत् । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति सूत्रे मिथस्त्यदादिषु यद्यत्परं तच्छिष्यत इत्युभावपि एकस्मिन्नेव त्यदादिशब्दे स्त्रीपुंसस्त्वकृतवैलक्षण्ये सति परशेषविधायकत्वाभावेन तेनैकशेषाप्रसङ्गात् अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यमिति भाष्यकृता द्वन्द्व-तत्पुरुषविशेषणयोस्त्यदादीनीति सूत्रेण एकशेषो न क्रियत इत्युक्तेश्च । उक्तं च कैय्यटे न्यायसिद्धमिदं परवल्लिङ्गद्वन्द्वतत्पुरुषोरिति समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तल्लिङ्गस्य सिद्धत्वादिति मञ्जर्यामपि समासार्थस्य लिङ्गातिदेशात् तद्विशेषणस्यापि सर्वनाम्नस्तदेव लिङ्गं भवतीति प्रतिपादनात् एवं चानुप्रयोगे प्रकारान्तरेणैकविशेषानुपपत्तेः पुमान् स्त्रियेत्यनेनैकशेष इत्येव वाच्यम् । तदुत्तरं च परवल्लिङ्ग-मित्यनेन परवल्लिङ्गतायामिम इत्यादेर्निष्पत्तिश्च वाच्या । तथा च कथमनुप्रयोगे परवल्लिङ्गत्वानाश्रयणम् । एतेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यस्य यथाश्रुतार्थाश्रयणेनानुप्रयोगो परवल्लिङ्गत्वानुपपत्तिचोदनमप्यनवकाशमिति ॥

मयूरीपदलिङ्गवदिति । ते च मे इत्यस्य कुक्कुटमयूर्यावित्येतदनुप्रयोगतया कुक्कुटमयूरीपदमात्रलिङ्गत्वाभावेन तल्लिङ्गत्वोक्त्ययोग इति वाच्यम् । मयूरीपदमात्रलिङ्गत्वोक्तेः प्रकृते भावेन मयूरीपदलिङ्गत्वमात्रोक्तेश्चोभयपदलिङ्गत्वाविरोधेनात्र क्षुद्रोपद्रवानवकाशात् । किञ्च इमे इत्यत्रस्थस्त्रीलिङ्गं मयूरीपदेऽप्यस्तीति तस्य तल्लिङ्गत्वोक्तिमात्रस्योपपन्नत्वेऽपि कुक्कुटपदगतपुल्लिङ्गस्येमे इति पदे समवेततयेमे इत्यत्रोभयपदलिङ्गत्ववचनस्यैवायोगः । अपि च परवल्लिङ्गतोत्तरमैकपद्यप्रयुक्तैकपदे परपदलिङ्गमात्रमेव भवति तथा च तदेव लिङ्गं पूर्वपदलिङ्गतयापि व्यवह्रीयमाणमित्येव न तु पूर्वोत्तरपदयोर्लिङ्गद्वयमस्ति येनोभयलिङ्गत्वं वक्तव्यत्वे न वाच्यं स्यात् । उत्तरपदलिङ्गमेव पूर्वपदीयमित्येतावपि पूर्वपदं तेन लिङ्गेन लिङ्गवदित्युच्यत इति तस्यास्वाभाविकत्वं स्वाभाविकमेव हि तल्लिङ्गतयोच्यमानं युक्तम् । ततश्चेमे इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य मयूरीपदस्वाभाविकलिङ्गत्वेऽपि कुक्कुटपदस्वाभाविकलिङ्गत्वाभावेनोभयपदस्वाभाविकलिङ्गत्वाभावात् तदङ्गीकृत्य मयूरीपदलिङ्गत्वनिराकरणायोगः । उभयानुप्रयोगत्वमात्रेणोभयलिङ्गत्वशङ्कनं चानवकाशम् । परवल्लिङ्गतोत्तरं परपदलिङ्गत्वस्वीकारेणापि उभयानुप्रयोगतां स्वीकृत्यैव तत्स्वीकारस्य कृततयोभयानुप्रयोगत्वस्याप्रयोजकत्वात् उत्तरपदलिङ्गेन पूर्वपदस्य लिङ्गवता व्यवहारमात्रस्येष्टत्वेऽपि वस्तुतस्तदभाव इत्युक्तमेवेत्यलम् । **तद्धानिपदलिङ्गस्यैवेति** । अत्रापि परवल्लिङ्गत्वप्रयुक्तं परपदलिङ्गमेवास्तीत्याशयेन तद्धानिपदेत्येवोक्तं शिष्टमुपपादनं पूर्वोक्तरीत्येति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । विप्रतिषेधे परमिति मूलस्य प्रतीतार्थानुपपत्तेरनुकरणरूपमूलाभिप्रेतमर्थं वक्तुं विप्रतिषेध इत्येतत् तावद्व्याचष्टे **विरुद्धलिङ्गद्वयेति** । **सङ्गृह्णातीति** । अनेन परं कार्यमिति परकार्यविधायकपरवदिति सूत्रेणेत्यर्थ उक्तो भवति । अनुकरणस्वभावश्च मूलकारः अत्र पदेऽन्ययोगव्यवच्छेदपादप्रयोजनं इत्युक्तत्वात् । एवकारार्थो हि सप्रसिद्ध(?) उपसर्गत्वतो वास्त्वि(?)त्युत्तरपादव्याख्यावसरे उपसर्गाः क्रियोद्योग इति शङ्कावाक्यं अधिकमन्तराधिकरणे उदाहृतं ज्ञेयम् । तथा सम्भवस्तु सतोऽनुपपत्त्योरित्येतत्सूत्रीयस्वतन्त्रत्वात्परमात्मन इत्यनुभाष्यमूलेऽनवस्थितेरसम्भवाच्चेति युक्तिरुक्ता । यदि किमपीत्यादिना टीकायामर्थान्तरं च कथितम् । यदुपतीये च यद्यपि अधिकारतद्धानी इति विशेष्यमध्याहृतमित्येकमेव लिङ्गं प्राप्नोति तथापि विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वतयान्तर्गतं लिङ्गद्वयं परवल्लिङ्गताविधिप्रवृत्तेः प्राक्प्राप्तमस्तीति तद्विशेषणेऽपि परवल्लिङ्गताविधिप्रवृत्तेः प्राक्लिङ्गद्वयप्राप्तिरनिवार्यैव । विरुद्धपदं तु लिङ्गद्वयापत्तौ तदुभयमप्येकत्रास्त्वित्याशङ्कापरिहारायान्तेन (?) लिङ्गयोर्विरुद्धयोरेकत्र समावेशायोगादन्यतरव्यवस्थापनार्थं परवल्लिङ्गमित्यस्य प्रवृत्तिरावश्यकीति प्रतिपादितमिति न विरुद्धपदस्य वैय्यर्थ्यशङ्कावकाश इति ज्ञेयम् । **परवल्लिङ्गद्वन्द्वेति** । ननु चिन्तितावित्यस्यैकपदतया समासत्वाभावेन परवल्लिङ्गमिति सूत्रप्रसक्त्ययोग इति चेन्न । एकपद्यस्य समासप्रयोजनत्वेन समासव्यावर्तकत्वानुपपत्तेः एकशेषस्य सत्त्वात्समासाभाव इत्यत्र तात्पर्यमिति चेत् न । एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वेन नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादि सूत्रवृत्त्यादौ वैय्याकरणैरुक्ततया द्वन्द्वप्रसक्त्यभावे एकशेषप्रवृत्त्ययोगेन पूर्वपत्या (?) समासत्वव्यवहारोपपत्तेः । वस्तुतस्तु द्वन्द्वार्थस्यैव ग्रहणमिति प्रागुपपादनादेकपदत्वेऽपि एकशेषेऽपि वा द्वन्द्वार्थस्य सत्त्वाद्युक्ता तत्सूत्रप्रवृत्तिरिति न कश्चिद्दोषः । **अध्याहारेणापीति** । मनूक्तपदाध्याहारवदधिकारतद्धानी इति पदाध्याहारस्यान्वयानुपपादकत्वात् कथं समुच्चयार्थकापिशब्दप्रयोग इति चेन्न । उक्तार्थस्मरणात् उक्तं च एकवचनान्तस्य द्विवचनान्तेनान्वयानुप-

पत्त्याध्याहारे कृते तदनुपपत्तिपरिहारमात्रं तेनाध्याहारेण भवत्येव पुलिङ्गान्वयानुपपत्तिस्त्वध्याहारोत्तरमुद्भाव्यत इति न तत्परिहारकत्वमध्याहारस्यावश्यकमित्यादि । अत एवात्र एकवचनान्तेनान्वयेत्यादिनाध्याहारनिमित्तानुवादः । वक्ष्यति च अधिकारतद्धानी इत्येवंरूपलिङ्गानुपपत्तिशङ्काप्रापकाध्याहारस्याकर्तव्यत्वादिति विषयावित्यादिपदं तु मूले उपलक्षणतया अभिप्रेतमेवार्थाध्याहारान्तरविवक्षयेति न कश्चिद्दोष इति ज्ञेयम् । **विधेयलिङ्गापेक्षयेति** । न च विषयाविति विधेयमनपेक्ष्यापि चिन्तिताविन्त्युपपत्तये इमावित्येव पुलिङ्गाध्याहारसम्भव इति वाच्यम् । चिन्तिताविन्त्युपपत्तये पुलिङ्गाध्याहारस्यावश्यकत्वे अधिकारश्च तद्धानिरित्येतदनन्तरमितीमावित्येवाध्याहृते चिन्तिताविति द्विवचनान्तेनान्वयोपपत्तावपि अधिकारश्च तद्धानीरिति इमे इत्यावापत्त्या इतीमावित्यस्याधिकार इत्यादिनान्वयायोगात् अतो विषयावित्यप्यध्याहार्यं तथाधिकरणान्तरे विषयप्रतिपादनोपक्रमेणात्र विषयत्वपुरस्कारस्यैवावश्यकतया विषयावित्येवावश्यं पूरणीयत्वात् ततश्चेतीमाविति पुलिङ्गस्याधिकारश्च तद्धानिरित्युक्ताधिकारतद्धानिविवक्षया सम्भवोऽपि विषयताविधायकविषयावित्यनेन अन्वयोपपत्तेर्विधेयलिङ्गापेक्षयैवोपपत्तिरिति अवश्यमाश्रयणीयमिति अशेषमतिमङ्गलम् ।

स०व्र०— ननु चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्यत्र द्वन्द्वापवादकेन 'सरूपाणामेक शेष एकविभक्तौ' इत्यनेनैकशेषे सति ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी चेत्यादौ नियतैकशेषत्वेन स्वयं विशेष्यस्यान्यविशेषणत्वात् विशेषणानां त्वजहत्स्वार्थलिङ्गातिरिक्तानां विशेष्यलिङ्गत्वनियमात् अनियतैकशेषस्य चिन्तितशब्दस्य ब्राह्मणावित्यादिवत् एकशेषनिमित्तकलिङ्गविशेषासम्भवात् अधिकारतद्धानिशब्दयोर्विरुद्धलिङ्गत्वेन तद्विशेषणीभूतचिन्तितशब्दस्यापि विरुद्धोभयलिङ्गत्वे प्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्र भाष्यकृता एकस्मिन्नेव शब्दे विरुद्धोभयलिङ्गत्वरूपसमावेशरूपशब्दपरविप्रतिषेधस्यापि व्याख्यातत्वादत्रापि प्रयोगे परस्य तद्धानिशब्दस्यैव लिङ्गं स्यादिति भावेन शङ्कते **नन्विति** । ननु चात्र पुमान्स्त्रियेत्यनेनैव माता च पिता च पितरावित्यादिवत् एकशेषे चिन्तितावित्युपपन्नत्वात् 'न स्वरूपाणामेकशेषः' इत्यनेनैकशेषप्राप्तिरिति चेत् न । यत्र स्त्रीपुलिङ्गमात्रकृतं वैलक्षण्यं न तु विशेष्यकृतं तत्रैव तस्य प्रवृत्तेः प्रकृते च अधिकारतद्धानिरूपविशेष्यकृतवैलक्षण्यसत्त्वेन वैरूप्यान्न सरूपाणामित्यस्य प्रवृत्तिः । सारूप्य एव तस्य प्रवृत्तिरिति चेत् न किञ्चिद्वैरूप्येऽपि सरूपाणामित्यर्थस्य प्रवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौ इत्यादिप्रयोगो न सिद्ध्येत् । तस्मात्तादृशसूत्रान्तरासाध्यप्रयोगोपपत्त्यर्थकिञ्चिद्वैरूप्येऽपि तस्य प्रवृत्तेरिति न दोषः । न च कुक्कुटमयूर्यावित्यादाविव परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यस्य प्राप्त्या चिन्तितावित्युपपन्नमिति वाच्य तद्वत्प्रकृते अधिकारतद्धानिशब्दयोः समस्तत्वाभावेन तत्प्राप्त्यसम्भवादिति शङ्काग्रन्थाभिप्रायः । **मैवमिति** । इमावित्येवोक्ते अनन्वितत्वेनोक्तशङ्कापरिहारायोगात् इमौ विषयावित्यध्याहारः । केचित् **ननु चिन्तिताविति कथमिति** । द्विवचनं कथमित्यर्थः । अयमाशयः । अत्र चिन्तितेत्येकवचनमेव युक्तं न चिन्तिताविति कथमिह द्विवचनम् । तथा हि चिन्तितशब्दस्य विशेष्यभूताधिकारानिशब्दवचनानुसारेणैकवचनान्तत्वमेव युक्तम् । न चैवमुभयसम्बन्धासिद्धिश्चिन्तितत्वस्येति वाच्यम् । चिन्तितशब्दो हि क्रियावचनः । तस्य चैकवचनान्तस्यापि चिन्तितेति सकृत्प्रयोगे अधिकारस्तद्धानिश्चेति समुच्चयार्थकचशब्द-

प्रयोगात् हरिं गुरुं च भजस्वेत्यत्रेव प्रत्येकं सम्बन्धसिद्ध्या अधिकारश्चिन्तितः तद्धानिश्च चिन्तितेति बोधसम्भवात् प्रत्येकमेकक्रियासम्बन्धस्यैव समुच्चयरूपत्वात् । एवं च न द्विवचनकृत्यमिति । नन्वेकवचनप्रयोगेऽपि चिन्तितेऽपि स्त्रीलिङ्गस्यैव प्रयोग इत्यत्र किं नियामकं अधिकारस्य प्रथमप्रयुक्तत्वेन तदनुसारेण चिन्तित इति पुल्लिङ्गप्रयोगस्यैवोचितत्वादित्यत आह **विप्रतिषेध इति** । न चात्र सौत्रमेव परत्वमिति वैयाकरणानामभिप्रेतत्वेन न प्रकृतविषयतायां कथमस्येति चेत् प्रयोगसम्बन्ध्यपि परत्वमत्र विवक्षितमिति पदमञ्जर्यादिग्रन्थपर्यालोचनयावगमात् । एवं चात्राऽऽचार्यप्रयोगे हानिशब्दस्य परत्वात् तदाश्रितं कार्यं स्त्रीलिङ्गमेव चिन्तितशब्दे विशेष्यनिघ्ने युक्तं तस्माच्चिन्तितेति स्त्रीलिङ्गैकवचनेनैव भाव्यम् । न चिन्तिताविति द्विवचनेनेति शङ्कार्थः । अन्ये तु चिन्तितश्च चिन्तितश्चेत्यत्रैकशेषे कर्तव्ये विप्रतिषेधे परं कार्यमिति स्त्रीलिङ्गस्यैव शेषे चिन्तिते इति स्यात् चिन्तिताविति पुल्लिङ्गशेषः कथमिति शङ्कार्थमभिधाय तत्र च पुमान्स्त्रियेतिसूत्रेण पुल्लिङ्गशेषो भविष्यत्यतः 'काऽत्रकथन्ता' इत्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमतं तेषां भावं नाकलयाम उक्तरीत्या व्याख्यानेषु पुमान् स्त्रियेत्यस्य प्राप्तेरेव अभावात्' इत्याहुः ।

॥ इति श्रीसुधाटिप्पणिकायां श्रीमत्सत्यव्रततीर्थविरचितायां
प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः ॥

विठ्ठल०— ननु अधिकारश्च तद्धानिरित्यत्र चिन्तितशब्दस्य अधिकारतद्धान्युभयसम्बन्धोपपत्तये, चिन्तितश्च चिन्तिता चेति द्वन्द्वसमासाश्रयणीयत्वात् परस्य हानिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति द्वन्द्वसमासपदस्यापि स्त्रीलिङ्गत्वेन चिन्तित इति स्त्रीलिङ्गेन भाष्यं पुल्लिङ्गं तु नोपपद्यते इत्याशयेन शङ्कते **ननु चिन्तिताविति** । पुमांस्त्रियेति सूत्रात्पुल्लिङ्गत्वं संभवतीत्यत उक्तम् **विप्रतिषेध इति** । तुल्यबलयोर्विरोधे परं पश्चात्तनं कार्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृते परवल्लिङ्गस्य पुमांस्त्रियेति कार्यापेक्षया पश्चाद्विधानात् तदेव भवतीति परं पश्चात्तनं कार्यमिति न्यायेन स्त्रीलिङ्गत्वमेव नियतमिति भावः । यद्वा चिन्तितशब्दस्य क्रियावचनत्वेन हरिं गुरुं च भजस्वेत्यादाविव प्रत्येकं सम्बन्धसिद्ध्या अधिकारश्चिन्तितः । तद्धानिश्च चिन्तितेति एकवचनान्तशब्देनैवार्थाविब्धेध(?)संभवेन चिन्तितेति स्त्रीलिङ्गैकवचनेन भाव्यम् । चिन्तिताविति द्विवचनं कथमित्याशयेन शङ्कते **ननु चिन्तिताविति कथमिति** । नन्वेकवचनप्रयोगेऽपि चिन्तितेति स्त्रीलिङ्गप्रयोग एवेत्यत्र किं नियामकं अधिकारस्य प्रथममुक्तत्वेन तदनुसारेण पुल्लिङ्गप्रयोगस्यैवोचितत्वादित्यत आह **विप्रतिषेधे परं कार्यमिति स्त्रीलिङ्गेन भाव्यमिति** । तथा चात्र प्रयोगे हानिशब्दस्य परत्वात् तदनुसारेण चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गैकवचनेन भाव्यम् । न चिन्तिताविति द्विवचनेनेति शङ्काभिप्रायः । अत्राध्याहृतेन विषयाविति पदेन चिन्तिताविति पदस्य सम्बन्धान्नोक्तदोषशङ्कावकाश इति परिहरति **मैवमिति** । अननुष्ठितसाधनमित्यत्राननुष्ठितं साधनं यस्येति बहुव्रीहिः । अनुष्ठितसाधने सिसाधैषाविरहात्सिसाधैषितस्यैव फलत्वादिति भावः । एतद्वा मोक्षस्याफलत्वसिद्ध्येऽभिहितं मोक्षसाधनस्य देवैरनुष्ठितत्वान्नात्मानमुपासीतेत्यादिविधा तेषामधिकार इति भावः ।

चषकः— ननु चिन्तिताविति कथमिति । पुंस्त्वं कथमित्यर्थः । **विप्रतिषेध इति** । विरुद्ध-लिङ्गद्वयप्राप्तावित्यर्थः । **परं कार्यमिति** । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्योगमनेनाभिप्रैति । कुक्कटमयूर्याविमे । मयूरीकुक्कुटाविमावित्याद्युदाहरणम् । तथा च श्रूयमाणद्विवचनान्तविशेषणवाचकपदस्य समभिव्याहृतैकवचनान्त-विशेष्यवाचकपदद्वयेनान्वयायोगेऽप्युपस्कृतद्विवचनान्ताधिकारितद्धानी इति पदेनान्वय उपेयस्तथा सति दर्शिता-द्योदाहरणे अनुप्रयुज्यमाने इमे इतिपदे स्त्रीत्ववत्प्रकृतेऽपि तदापत्त्या चिन्तिते इति विन्यासः स्यादिति भावः । **इतीमौ विषयाविति** । तथा च पुंस्त्वविशेषितद्विवचनान्तपदस्यैवोपस्कार्यत्वोपगमान्नोक्तक्षत्यवकाश इति भावः ।

अत्रत्यानां गिरां कासां चिद्व्याख्यालेशतो हरिः ।
प्रीणीयाद्वाजिवदनो गुरुहृत्पद्ममन्दिरः ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणश्रीसत्यप्रियतीर्थपूज्यपाद-
तनूजसर्वतन्त्रस्वतन्त्रगालवपुरीश्रीनिवासार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां
श्रीमन्न्यायसुधाचषकनाम्न्यां व्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ इति 'चिन्तितौ' इति अनुव्याख्यानस्थपदलिङ्गवैषम्यशङ्का, तन्निरासश्च ॥

॥ इति 'तदुपर्यपि....', 'शुगस्य....' इत्यधिकरणद्वयस्य सङ्गत्यभावशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति वामनाधिकरणम् ॥

॥ १-३-७ ॥

* * *

॥ अथ देवताधिकरणम् ॥

॥ १-३-८ ॥

॥ अथ तत्र 'ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि' इति (१-३-८-३३)तमसूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ तत्रादौ एतत्सूत्रोत्थाप्यपूर्वपक्षः (देवानां वेदविद्याधिकारो नास्तीति) ॥

१५ सु०— अत्र देवानां वेदविद्याधिकाराक्षेपार्थं सूत्रद्वयम्, 'मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः', 'ज्योतिषि भावाच्चे'ति । तस्यार्थः । न देवा वैदिकोपासनादावधिक्रियन्ते, तान्प्रति वैदिकविधेरभावात् ।

'आत्मानमुपासीत' इत्यादिविधिरेव तान् विषयीकरोतीति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं तेषां सर्ववेदोक्तोपासनादावधिकारः, किंवा क्वचित् । नाद्यः, सर्वत्र तेषां नियोज्यत्वाभावात् । तत्साध्यफलकामो हि तत्र नियुज्यते । फलं च तदुच्यते यदप्राप्तमननुष्ठितसाधनं च । न च सर्वोपासनादिफले देवानां कामः सम्भवति, मध्वाद्युपासनानां देवतापदप्राप्तिफलत्वात्, तस्य च तैः प्राप्तत्वात्, सर्वज्ञत्वेनोपासनासाध्यज्ञानस्यापि नित्यसिद्धत्वात् । अत एव न द्वितीयः । किंच जैमिनिरप्येवं मन्यत इति ।

एवमवान्तरफलस्य परमप्रयोजनस्य च पदादेः प्राप्तत्वेन विधेरसम्भवाज्जैमिनिवचनाच्च देवानामनधिकारे(र इति) इति प्राप्ते तत्प्रतिविधानार्थं सूत्रम् **ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हीति ।**

ब्र०सू०— ॥ ॐ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॐ ॥

परि०— अननुष्ठितसाधनं चेति बहुव्रीहिः । अनुष्ठितस्यासिसाधयिषितत्वात् । सिसाधयिषितस्यैव च फलत्वादिति भावः । एतच्च मोक्षस्याफलत्वायोक्तम् । तत्साधनज्ञानस्य देवैः सम्पादितत्वादिति भावः । **अत एवेति** । स्वयोग्यफलस्य वसुत्वादेर्ज्ञानस्य च प्राप्तत्वेन तत्सकलविद्याविशेषेऽप्यधिकारासम्भवादेव क्वचिद्विद्यायामधिकार इति कल्पोऽपि नेत्यर्थः । **एवमिति** । अधिकारो नेति मन्यत इत्यर्थः ॥ छ ॥ **पदादेरिति** । वसुत्वादिपदमवान्तरफलम् आदिपदोपात्तज्ञानं परमफलमिति ज्ञेयम् । तत्प्रतिविधानार्थं = तन्निषेधार्थम् ।

वं०प०— सर्वत्र = सर्ववेदोक्तोपासनादौ । **अत एवेति** । फलस्य नित्यसिद्धत्वादेव क्वचित् कस्मिंश्चि-द्वेदोक्तोपासनादावप्यनधिकार इत्यर्थः । **अवान्तरेति** । ज्ञानरूपेत्यर्थः ।

आनन्दः— अधिकाराक्षेपार्थमिति । अधिकारार्थमिव प्रतीयमानमित्यर्थः । सर्वथाक्षेपार्थत्वे विरोधकथनं विरुद्धमापद्यतेति भावः । विध्यर्थानुष्ठानसाध्यफलकामो हि तत्राधिकारी । न च तत्प्रतिविधिरस्तीत्याह **तान् प्रतीति** । **अत एवेति** । उपासनासाध्यज्ञानस्य नित्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । **अवान्तरफलस्येति** । प्रकाशवानस्मि-न्लोक इत्यादेः । **तत्प्रतिविधानार्थमिति** । तत्प्रतिविधानार्थमिवेत्यर्थः ।

कं०रा०— देवतेति । देवतापदप्राप्तिफलकत्वादित्यर्थः । ननु देवैर्देवतापदस्य प्राप्ततया तत्पदप्राप्ति-फलार्थं मध्वाद्युपासनास्वधिकाराभावेऽपि तदुपासनासाध्यज्ञानार्थं तत्र तेषामधिकारोऽस्त्वित्यत आह **सर्वज्ञ-त्वेनेति** । **अत एवेति** । देवानां सर्वज्ञत्वेनोपासनासाध्यज्ञानस्य नित्यसिद्धत्वादेव । क्वचिद्वेदोक्तोपासनादावधिकार इति द्वितीयपक्षोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **असिद्ध इति** । अन्यार्थमित्यत्रेवासिद्धेऽर्थे विधिरित्यत्राप्युपासाया इत्येतदनुवर्तत इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु तत्फलायेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च जैमिनिमतभगवन्मतयोर्विषयभेदोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तयोर्विरोधाभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुप-पादनस्य प्रकृते सङ्गत्यप्रतीतेः । न च मध्वादिष्वित्यादिना देवानामधिकारे जैमिनिमतविरोधस्य शङ्कितत्वान्न तद्विरोधपरिहारस्य प्रकृतासङ्गतिरिति वाच्यम् । तथाऽपि तेन शङ्कितविध्यनुपपत्तिमपरिहृत्य, तच्छङ्कितविरोध-मात्रपरिहारे निमित्ताभावादित्यतोऽनुपपत्तिद्वयस्य शङ्कितत्वेऽपि तस्य परिहारार्थं प्रवृत्ते 'भावं त्वि'ति सूत्रे विध्यनुपपत्तिपरिहारेण तत्परित्यागेन, भाष्यकारीयाविरोधोपपादनस्योपपन्नत्वादित्याशयेन, सूत्रे प्रसक्तन्यूनता-शङ्कापरिहारकतया भाष्यं योजयितुं, विषयप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रद्वयमाक्षेपपरतया तावद्योजयति **अत्रेत्यादिना** । देवानां वैदिकोपासनादावनधिकारः किं तेषां विशेषविधिप्रयुक्तः किंवा सामान्यविधिप्रयुक्तः इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तान्प्रतीति** । द्वितीयमाशङ्कते **आत्मानमिति** । **किंवा क्वचिदिति** । मोक्षफलकोपासनादा-वित्यर्थः । **देवतापदेति** । वस्वादिपदेत्यर्थः । **तस्य चेति** । वस्वादिपदस्य वस्वादिभिः प्राप्तत्वान्न तत्रार्थिता सम्भवतीति भावः । न केवलमस्मिन्पक्षे वस्वादीनां मधुविद्याफले वसुत्वादावधिकाराभावो दोषः, किन्तु विद्यासाध्ये वसुत्वादिसाधने ज्ञानेऽर्थित्वाभावोऽप्यपरो दोषो वस्वादीनां सिद्धज्ञानत्वादित्याह **सर्वज्ञत्वेनेति** । अत्र चशब्दाध्याहारेण नित्यसिद्धत्वाच्चेति योज्यम् । अत एव टीकायां दोषान्तरतया चेदं दूषणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा देवतापदस्य प्राप्ततयाऽप्राप्तत्वाभावेनाफलत्वमुपपाद्यानुष्ठितसाधनत्वेनाननुष्ठितसाधनत्वाभावेनाफलत्वमुप-पादयति **सर्वज्ञत्वेनेति** । मोक्षफलकोपासनादावधिकार इति द्वितीयं दूषयति **अत एवेति** । देवानां मोक्षार्थित्वेऽपि न तत्साधने विद्यासाध्ये ज्ञानेऽर्थिताऽस्ति । तेषां सार्वज्ञ्येन सर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् । न हि स्वर्गार्थिनोऽपि कृतयज्ञस्य पुनर्यज्ञविद्याविचारेऽधिकारोऽस्तीति भावः ।

एवं सूत्रद्वयमधिकाराक्षेपपरतयोपपाद्य तत्परिहारतयोत्तरसूत्रमुत्थापयति **एवमिति** । पदादेरित्यत्रादिपदेन मोक्षपरिग्रहः । अवान्तरफलस्य वस्वादिपदस्य प्राप्तत्वात्परमप्रयोजनस्य च मोक्षस्यार्थतः प्राप्तत्वेनेत्यर्थः । **विधेरिति** । आत्मानमुपासीतेति सामान्यविधेरित्यर्थः । विशेषविधिस्तु स्वरूपेणैव नास्तीति भावः ।

वा०र०— स्वयमेवोत्प्रेक्षितस्य केचित्पक्षस्यास्य पक्षस्य च प्रधानप्रमेये साम्यमेव अवान्तर-विशेषाभिप्रायेण पृथगभिधानं प्रकृतासङ्गतिरिति वाच्यमित्यनन्तरं तद्विरोधपरिहाराकरणेऽपि बाधकाभावेन तत्परिहारस्य नावश्यकत्वे वा तत्परिहारस्य भावं त्वित्यादिना सिद्धान्तयता सूत्रकारेणैव कर्तव्यतया भाष्यकारेण तस्याकर्तव्यत्वात् कर्तव्यत्वेऽपि वा तेन शङ्कितेति पाठः स्वरसः । तथापाठाभावे इति वाच्यमित्यनन्तरं उक्तोऽर्थो बहिरेवावगन्तव्यः । **अविरोधोपपादनस्येति** । विरोधपरिहारोपपादनस्येत्यर्थः । **यदप्राप्तमिति** मूलम् । अप्राप्ते वाऽननुष्ठितसाधने वा फलपदव्यवहारात्फलत्वं द्विरूपेण प्रसिद्धमित्यर्थः । एतमर्थं मनसि कृत्वैव यद्वा देवतेति टीकाकृद्वक्ष्यतीति ज्ञेयम् । न केवलमस्मिन्पक्ष इति वाक्ये वसुत्वादावर्थत्वाभाव इति पाठः । अधिकारेति क्वचित्कपाठेऽपि अर्थित्वमेवार्थ इति ज्ञेयम् । दोषान्तरतयैवेदमिति पाठे चशब्दाध्याहारकल्पनात्र पक्षे भवतीत्यपरितोषात् प्रागुक्तानानुष्ठितसाधनत्वोपपादकत्वेन याजयति **यद्वेति** । प्राप्तेरेकविधत्वाभावादाह **अवान्तरेति**।

विठ्ठल०— **ज्योतिषेति** सूत्रार्थः । **सर्वज्ञत्वेनेति** । **अत एवेति** । स्वयोग्यफलस्य ज्ञानस्य च सिद्धत्वादेव क्वचिदधिकार इति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः । **अवान्तरफलस्येति** । भोगादेरित्यर्थः । **पदादेरित्यादिपदेन** मोक्षसाधनज्ञानग्रहणम् ।

॥ इति एतत्सूत्रोत्थाप्यपूर्वपक्षः (देवानां वेदविद्याधिकारो नास्तीति) ॥

* * *

॥ अथ एतत्सूत्रोक्त उत्तरपक्षः (देवानां वेदविद्याधिकारोऽस्त्येवेति) ॥

॥ तत्र च जैमिनिभगवन्मतयोर्विरोधपरिहारः ॥

॥ तत्राप्यादौ फलान्तरसत्त्वेन, असिद्धार्थत्वेन चेति हेतुद्वयेन सिद्धान्तकथनम् ॥

१६ **सु०**— तत्र यत्पूर्वपक्षिणोदाहृतं जैमिनिवचनं, तस्य परिहारो नास्ति । तत्किं भगवन्मतविरुद्धत्वेनाप्रमाणमेव प्रतिपत्तव्यमिति । मैवम् । भिन्नविषयत्वेन विरोधाभावा-दित्याह **तत्फलायेति** ।

अनु०— तत्फलाय विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः ।

यतो जैमिनिनाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥

विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः ।

तत् इति 'वसूनामेवैको भूत्वा' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं परामृशति । **सिद्धे** ज्ञाते ब्रह्मस्वरूपे, विषयसप्तमीयम् । **उपासाया** विधिरिति सम्बन्धः । **अन्यार्थं** फलान्तरार्थम् । **तथा असिद्धेऽर्थे विधिः** उपासाया इत्यत्राप्यनुवर्तते । अत्रेतिशब्दाध्याहारेण **मतम्** इति योज्यम् । **तयोः** मतयोः ।

परि०— इत्यादिश्रुतीति । 'स एतदेवामृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती'त्यादिश्रुतिसिद्धमित्यर्थः । **इति योज्यमिति** । विद्याधिराजस्य फलान्तरार्थमसिद्धेऽर्थे विधिरिति मतमिति योज्यमित्यर्थः ।

वं०प०— उदाहृतं किञ्च जैमिनिरित्यादिनेत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वन्यार्थमुपासाया विधिस्तथाऽसिद्धेऽज्ञातेऽर्थे उपासाया विधिर्विद्याधिराजस्य मतमिति योजना न युक्तेत्याशङ्क्याध्याहारेण योजना कर्तव्येत्याह **अत्रेति** । अन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा विद्याधिराजस्य मतमित्यत्रेतिशब्दाध्याहारेण अन्यार्थमुपासाया विधिस्तथा असिद्धेऽर्थे उपासाया विधिरिति विद्याधिराजस्य मतमिति योजना कार्येत्यर्थः ।

शे०वा०— इदानीमुत्तरभाष्यं विरोधपरिहारकतया योजयितुं शङ्कितदोषपरिहाराभावप्रयुक्तं सूत्रे न्यूनत्वमाशङ्कते **तत्रेति** । ननु भगवन्मतविरुद्धत्वेन जैमिनिमतस्याप्रामाण्यान्न तद्विरोध इत्यन्यथासिद्धत्वान्न तत्परिहार इति न न्यूनत्वमित्यतो न मुनिमतस्याप्रामाण्यमङ्गीकर्तुं युक्तमन्यथा भगवन्मतस्यापि तदापत्तेरित्याशयेनाह **तत्किमिति** । तथा च विरोधापरिहाराद्भावं त्वित्यपूर्णः परिहार इति शेषः । इदानीं सूत्रे प्रसक्तन्यूनत्वपरिहारकतया भाष्यं योजयति **मैवमिति** । **इतिशब्दाध्याहारेणेति** । अन्यथा फलान्तरार्थमुपासाया विधिरित्यादेर्भगवन्मतत्वालाभादिति भावः ।

वा०र०— विषयसप्तमीयमिति मूलम् । अनेन ज्ञातब्रह्मस्वरूपविषये उपासनाया विधिर्निराकृत इति योजनासूचनेन ज्ञातब्रह्मविषयकोपासनाविधिर्निराकृत इत्युक्तं भवति । ज्ञानं च योग्यतानुसारेण अपूर्णमित्येव सिद्धत्वमभिप्रेतम् । ननु सर्वप्रकारेणेति मूल एवाग्रे व्यक्तम् । अत्र जगद्विषयेऽपि सिद्धज्ञानत्वं योग्यतया

पूरणत्वमुपलक्षणया ग्राह्यम् । **तथाऽसिद्धेऽर्थेति** मूलम् । अनेनाज्ञातब्रह्मस्वरूपादीनां ब्रह्मस्वरूपादि-प्रकाशार्थमिति फलितं भवति । तथा च फलान्तरार्थं ब्रह्मस्वरूपाद्यज्ञानिनां तज्ज्ञानार्थं चोपासनाधिकार इति योजितं भवति ।

॥ इति फलान्तरसत्त्वेन, असिद्धार्थत्वेन चेति हेतुद्वयेन सिद्धान्तकथनम् ॥

* * *

॥ ततश्च तद्धेतुद्वयस्य समर्थनम् ॥

१७ **सु०**— ननु किं तदन्यत्फलं कथं च सर्वज्ञानामसिद्धोऽर्थः, येन देवानामप्युपासना-विधानोपपत्तिरित्यत आह— **मोक्ष इति ।**

अनु०— मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥
सर्वदा तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना ।

यच्च प्रकाशते, न तत् **सर्वदा । तेन** तदुभयार्थम् । **हि**शब्दो यस्मादित्यर्थे ।

ननु सर्वज्ञानां सर्वं न प्रकाशत इति विप्रतिषिद्धम्, मैवम्, परमेश्वरव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वासिद्धेरित्याह **नित्यमिति ।**

नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ॥
स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् ।
अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥

पूर्णम् अशेषार्थविषयम् । तुशब्दोऽवधारणे, **विष्णोरेवेति** सम्बध्यते ॥ **स्पष्टाति-स्पष्टविषयमिति,** निरतिशयस्पष्टमित्यर्थः ।

ननु स्पष्टता नाम ज्ञानस्य विशेषविषयता । सा च पूर्णमित्यनेनैव गता । मैवम् । अपरोक्षत्वादिवत्स्पष्टताया विषयानपेक्षज्ञानधर्मत्वाङ्गीकारात् । तस्य चानुभवसिद्धत्वात् ।

ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य । **अशेषवस्तुगं** परब्रह्मातिरिक्ताशेषवस्तुविषयम्; अत्राप्येवेति सम्बध्यते, न तु सर्वार्थविषयत्वाद्युक्तविशेषणोपेतमित्यर्थः ।

अत्र ब्रह्मसंवेदनस्य पृथगुक्तिः कैमुत्यार्थम् । विष्णुसंवेदनोक्तिस्तु सर्वविषयत्वस्य विष्णुज्ञानलक्षणत्वेनेतरेषां तदसम्भावितमिति सूचयितुम् ।

मितवस्तुगतं परमेश्वरातिरिक्तकतिपयार्थविषयम् ।

एतेन 'भावमि'ति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

अत्र च 'यावत्सेवा' इत्यादिभाष्योदाहृतं वचनं प्रमाणमिति ।

परि०— सर्वदित्येतद्वाक्यभेदेन योजयति **यच्चेति** । **तेन** इत्यनुवादः । **तदुभयार्थम्** इति व्याख्या । अप्रकाशितगुणविशेषप्रकाशार्थं कदाचित्प्रकाशस्य तिरोहितस्य पुनःप्रकाशार्थमिति वा । मोक्षे सुखविशेषार्थमप्रकाशितप्रकाशार्थमिति वार्थः । **यस्मादित्यर्थ इति** । तेन इत्यतः पूर्ववाक्येन तस्यान्वय इति भावः । **परब्रह्मातिरिक्ताशेषेति** । आलोचने सतीति योज्यम् । सर्वविषयत्वयोग्यताभिप्रायं वा । न चेदं मुक्तब्रह्मपरम् । साधकप्रस्तावात् । **अत्राप्येवेतीति** । अवधारणार्थः तुशब्दो ब्रह्मान्याशेषविषयमेवेति सम्बध्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— **उभयार्थमिति** । मोक्षे फलविशेषार्थं तस्य सर्वदा प्रकाशार्थं चेत्यर्थः । **सर्वार्थविषयत्वेति** । पूर्णत्वेत्यर्थः । नन्वन्येषामित्युक्त्या ब्रह्मज्ञानस्यापि भगवद्विषयेऽसर्वविषयत्वस्य प्राप्तत्वात् पृथगुक्तिः किमर्थेत्यत आह **अत्रेति** । यदा ब्रह्मज्ञानं भगवद्विषयेऽसर्वविषयकं तदाऽन्यज्ञानमसर्वविषयकमिति किं वक्तव्यं, जगद्विषयेऽप्यसर्वविषयकत्वादिति कैमुत्यार्थमित्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वन्येषां क्रमशो ज्ञानमित्यनेनैव ब्रह्मज्ञानस्यापि सङ्ग्रहसम्भवात् पृथक्वचनमनर्थकमित्यत आह **अत्र ब्रह्मेति** । यदा चतुर्मुखज्ञानमपि नोक्तविशेषणोपेतं तदा किमु वक्तव्यम्, अन्येषां ज्ञानमुक्तविशेषणेनोपेतमितीत्यर्थः । **एतेनेति** । मोक्षो फलविशेषोऽस्तीत्यादिनेत्यर्थः । बादरायणस्तु देवानां ब्रह्मविद्यायां अधिकारभावं मन्यते । अस्ति हि फले ज्ञाने च विशेष इति व्याख्यातमित्यर्थः ।

कं०रा०— **तदिति** । मोक्षफलविशेषार्थमसिद्धज्ञानविशेषार्थं चेत्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भज्ञानस्यासङ्कोचेनाशेषवस्तुविषयत्वं न सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे **अशेषेति** । **एवेतीति** । एवार्थकतुशब्दः सम्बध्यत इत्यर्थः ।

तत्सम्बन्धेन लब्धमर्थमाह **न त्विति** । **ब्रह्मेति** । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमिति हिरण्यगर्भज्ञानस्य पृथगुक्तिः । यदा हिरण्यगर्भज्ञानमपि परब्रह्मातिरिक्ताशेषवस्तुविषयमेव न तु सर्वविषयम् । तदेतरेषां देवानां ज्ञानं सर्वविषयं न भवतीति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्यार्थमित्यर्थः । ननु सर्वज्ञानां देवानां सर्वं न प्रकाशत इत्येतद्विरुद्ध-मित्याशङ्कायां परमेश्वरव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वासिद्धिव्युत्पादनायान्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा इत्येतदेव वक्तव्यम् । 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनमि'ति विष्णुसंवेदनोक्तिस्तु व्यर्थेत्यत आह **विष्ण्विति** । विष्णुसंवेदनोक्तिस्तु सर्वविषयत्वस्य विष्णुज्ञानलक्षणत्वेनेतरेषां ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमसंभावितमिति सूचयितु-मित्यर्थः । **अत्र चेति** । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यत्र परमेश्वरव्यतिरिक्तानां सर्वज्ञत्वं नास्तीत्यत्र च 'यावत्सेवा-परेतत्वे तावत्सुखविशेषता । सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकमृते हरिमि'ति भाष्योदाहृतवचनं प्रमाणमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— निरतिशयस्पष्टमिति । मितवस्तुगतमित्यस्य संव्ययामितविषयत्वमिति नार्थः । तत्त्वा-भिमानिनां अनन्तदेहेषु युगपत्स्थितानां तथा तत्तन्नियामकानां अनन्तपदार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् । किन्तु स्वोत्तमज्ञातव्यत्त्यपेक्षया स्वज्ञातव्यतीतानां अल्पत्वमित्येवार्थः । अत एवाह **कतिपयार्थविषयमिति** । अन्यथा अल्पसंख्यावदविषयमित्यवक्ष्यत् । पञ्चानन मुखः पञ्चजन हन्तापि पञ्चैव जनान् ररक्ष पञ्चभ्य एकस्मादपि मामवेत् ।

शे०वा०— विषयभेदेनाविरोधस्य तत्फलायेत्यनेनैव सिद्धे किं मोक्ष इत्युत्तरेणेत्यतस्तत्रोक्तफलान्तरा-र्थत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन तथा योजयति **नन्विति** । ननु न च सर्वं प्रकाशत इत्येतावता असिद्धार्थत्वोप-पादनेन विद्यासाध्यज्ञानेऽर्थित्वादुपासनाधिकारसमर्थनात् सर्वदेति शब्दवैयर्थ्यमित्यतो, नात्र सर्वं सर्वदा न प्रकाशत इति सम्बन्धः, येन सर्वदेत्यस्य वैयर्थ्यं, किन्तु सर्वं न प्रकाशते यच्च प्रकाशते न तत्सर्वदेति । ततश्च पदद्वयस्याप्यसिद्धार्थोपपादकत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **यच्च प्रकाशत इति** । तेनेत्यादिफलवाक्ये-ऽपेक्षितं पूरयति **तदुभयार्थमिति** । मोक्षे फलविशेषार्थमसिद्धार्थप्रकाशार्थं चेत्यर्थः । तेनेति तच्छब्दस्य यत एवं तेनेति यच्छब्दसापेक्षत्वात् हिशब्दं तदर्थतया व्याचष्टे **हिशब्द इति** । ईश्वरादिज्ञाने तारतम्यप्रतिपादनं भाष्य-कारीयमनर्थकमित्यतो व्याघातपरिहारार्थं तदित्याशयेन व्याघातशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ब्रह्मणोऽशेष-वस्तुगमिति मितवस्तुगतमिति च विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तज्ञानतारतम्यप्रतिपादकोत्तरवाक्यानुसारेण पूर्णमित्य-स्यार्थमाह **पूर्णमशेषार्थमिति** । सुसूक्ष्मैरप्यशेषैश्चेत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण स्वपरगताशेषविशेषविषयकमित्यर्थः । विष्णोरेव सर्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थलाभाय तुशब्दमवधारणपरतया व्याचष्टे **तुशब्द इति** । तावताऽपि विष्णोर्वेदनं पूर्णमेवेत्येवोक्तं स्यात् न तु विष्णोरेव ज्ञानं पूर्णमित्यतो भिन्नक्रमतया तुशब्दसम्बन्धमाह **विष्णोरेवेति सम्बध्यत इति** । ननु स्पष्टत्वस्य विशेषविषयत्वातिरिक्तस्य ज्ञाने दुर्निरूपतया तद्रूपत्वात् स्पष्टातिस्पष्टविशदत्वोक्त्या निरुपचरितसकलविशेषविषयकत्वमेवोक्तं भवति । तच्च पूर्णमित्यनेनैव सिद्धम् । तस्याशेषार्थविषयकतया व्याख्यातत्वात् । तथा च स्पष्टेत्यादिविशेषणमनर्थकमिति शङ्कते **नन्विति** । सा च पूर्णमित्यनेनैव गतेत्युप-लक्षणम् । लक्ष्मीज्ञानादिगृहीते विषये ईश्वरज्ञानस्य साम्यापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **अपरोक्षत्वादिवदिति** ।

अत्रादिपदेन परोक्षत्वादिसङ्ग्रहः । न चैतदप्यसिद्धम् । 'परोक्षत्वापरोक्षत्वे विशेषौ ज्ञानगौ यथा' इत्यादिनोत्तरत्र तस्योपपादयिष्यमाणत्वादिति भावः । विष्णोः पूर्णमित्युक्तस्यैवार्थस्य कथनाद् ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमितत्येतत्पुनरुक्तमित्यतो, नात्र ब्रह्मशब्दो विष्णुपरस्तस्य तत्र मुख्यत्वेऽपि विष्णोः पृथगभिधानात्, किन्तु चतुर्मुखपरः । तथा च चतुर्मुखज्ञानप्रकारप्रदर्शनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह **ब्रह्मण इति** । अन्यत्रालोचने सर्वविषयं 'ब्रह्मा तु सर्वगं पश्येदि'त्यादिनिरवकाशवाक्यानुसारेणाशेषवस्तुगमित्येतद्व्याख्याति **परं ब्रह्मेति** । **अत्रापीति** । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमेवेति सम्बध्यत इत्यर्थः । तद्व्यवच्छेदं दर्शयति **न त्विति** । आदिपदेन 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतमि'त्युक्तनित्याविकारित्वस्य स्पष्टेत्यादिनोक्तनिरतिशयस्पष्टत्वस्य च सङ्ग्रहः । **कैमुत्यार्थमिति** । यदा हिरण्यगर्भज्ञानमपि कतिपयार्थविषयं तदा रुद्रादिज्ञानमल्पार्थविषयमिति किम्, इति सूचयितुं, ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमिति ब्रह्मज्ञानं पृथगुक्तमित्यर्थः । अन्यथाऽन्येषामित्यनेनैव रुद्रादिज्ञानस्येव हिरण्यगर्भज्ञानस्याप्युक्तिसम्भवात्, पृथक् तदभिधानानर्थक्यादिति भावः । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमन्येषां, क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगमित्येतावतैव देवतानामसर्वज्ञत्वप्रतिपादनेन न तु सर्वं प्रकाशते देवानामित्यत्र प्राप्यव्याघातशङ्कापरिहारात् 'नित्यं वृद्धि' इत्यादिना विष्णुसंवेदनकथनमनर्थकमित्यत आह **विष्ण्विति** । अनेन कुत एवं हिरण्यगर्भादिज्ञानानामसर्वविषयत्वमित्यतः सर्वविषयकत्वस्य विष्णुज्ञानमात्रनिष्ठत्वादिति हेतुहेतुमद्भावेन भाष्ययोजना सूचिता भवति । मितवस्तुगतत्वस्य हिरण्यगर्भज्ञानादन्यज्ञानानां भेदोक्तिरित्यतस्तत्तथा व्याचष्टे **मितेति** । **एतेनेति** । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यादिनेत्यर्थः । अन्यथा सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावात् मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यादेरभाष्यत्वं स्यादिति भावः । ननु स्यादेतदेवं यदि तत्तद्विद्योक्तानुष्ठानेन तत्रोक्तान्यदपि फलं प्रकाशविशेषश्च भवतीत्येतत्सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । प्रमाणाभावात् । तस्मान्नैवं सूत्रव्याख्यानं युक्तमित्यत आह **अत्र चेति** ।

वा०र०— अधिकारसमर्थनादिति । उपासनाधिकारः सम्भवतीति समर्थने सिद्धेरित्यर्थः । **फलवाक्येऽपेक्षितमिति** । यद्यपि तेनेत्यस्य तदुभयार्थमिति व्याख्यानमित्यपि वक्तुं शक्यं तथापि यस्मादित्यर्थकहिशब्दयोजना तस्मादिति पूरणीयम् । एवेति मत्वा तेनेत्येतद्यथाश्रुतार्थमेवाकृतमिति ज्ञेयम् । ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगमिति मितवस्तुगतमिति च विषयवैलक्षण्येति पाठः । क्वचिन्मितवस्तुगतविषयेति पाठः । तत्र मितवस्तुगतं यज्ज्ञानं तस्य यो विषयः अल्पो भगवद्व्यतिरिक्तस्तद्वैलक्षण्यं भगवदतिरिक्तविषये सर्वं तत्प्रयुक्तेति योजना । **वक्ष्यमाणेति** । ज्ञानपादे वक्ष्यमाणेत्यर्थः । न च सर्वैर्विशेषैस्तमित्येतदनुभाष्यमूलानुसारेणाह **गतेत्युपलक्षणमिति** । **उत्तरत्रेति** । ज्ञानपादे पृथगभिधानादिति । तथा च मुख्यार्थे बाधके समर्थान्तरग्रहणे मुख्यामुख्यन्यायविरोधो नेति भावः । **तस्य चेति** मूलम् । विषयानपेक्षज्ञानधर्मरूपस्पष्टत्वं हि सर्वानुभवसिद्धं मध्यमे प्रकाशे यावद्रेखोपरेखाविशिष्टस्यावभासेऽपि महाप्रकाशे तद्वस्तुन एव ज्ञानं स्पष्टमिति सिद्धेत्यर्थः । **इयमिति** । मितवस्तुगतमितीयमित्यर्थः । तत्तथेत्यत्र तदिति सामान्येन परामर्शो वा मितवस्तुगतत्वस्य वा परामर्शः यथा भेदकं स्यात्तथेत्यर्थः । **असर्वज्ञत्वेति** । असर्वज्ञत्वमित्येतत्प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । इत्येतदित्युत्तरानुसारात् देवानां यदसर्वज्ञत्वमिति सापेक्षसमासश्च नित्यसापेक्षत्वात् नित्यमिति वाक्यस्येति शेषः ॥

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतगुरुश्रीनिवासानुज श्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात्।
श्रीरुक्मिण्याख्यवाप्यस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतानन्तगोद्विष्टपादः॥

इति श्रीमत्सकलविद्वद्वृन्दशिखामणि श्रीपाण्डुरङ्गकेशवाचार्यवर्यनामक श्रीगुरुराजवर्यविरचित
श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यव्याख्यानरूपशेषवाक्यार्थचन्द्रिकायाः व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतौ
गुरुराजपुत्रपाण्डुरङ्गनरसिंहसूरिविरचितायां वाक्यार्थरत्नमालाभिधायां
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

विट्ठल०— 'न च सर्वं प्रकाशते सर्वदे'त्यस्य सर्वदेत्येतद्वाक्यभेदेन योजयति **यच्चेति**। अत एवोक्तं सन्न्यायरत्नावल्यां सामस्त्येन भगवत्तत्त्वावबोधे प्रमाणाभावात् अवगतभगवदंशे कदाचिद्विस्मरणसंभवादिति। **अत्राप्येवेति**। तुशब्दस्येवार्थकतया व्याख्या तदभिप्रायेण **एवेति सम्बध्यत** इत्युक्तम्। **कैमुत्यार्थमिति**। सर्वाधिकचतुर्मुखस्यापि यावद्ब्रह्मज्ञानाभावेन सार्वज्ञाभावः। किमन्येषामिति कैमुत्यार्थमित्यर्थः। **एतेनेति**। मोक्षं इत्यादिना अन्यार्थमित्यादिग्रन्थेन चेत्यर्थः। ननु वसूनामेवैको भूत्वेत्यादौ वस्वादिपदानामेवोपासना-फलत्वोक्तेः कथं मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्युच्यते। तत्र मानाभावादित्यतः तत्र मानान्तरमस्तीत्याह **अत्र चेति**।

॥ इति तद्धेतुद्वयस्य समर्थनम्॥

* * *

॥ अथ चान्ते जैमिनिभगवन्मतयोरविरोधस्य समर्थनम्॥

१८ **सु०— 'ननु जैमिनिभगवन्मतयोरविरोध इति न युक्तम्। जैमिनिर्हि श्रुतफला-व्यतिरिक्तं फलादिकं विद्यानामस्तीति वा मन्यते नास्तीति वा। आद्ये कथमनधिकारं ब्रूयात्। द्वितीये तु कथं न विरोध' इति चेन्न; भगवतः सूत्रकारस्याशेषविशेषज्ञत्वेन विशदं वचनम्, जैमिनिस्तु सामान्यवेदी फलान्तरादिकमजानन्ननिराकुर्वन्यथाश्रुतमङ्गीकृत्यानधि-कारमुक्तवानित्यविरोधोपपत्तेरित्याह— इत्यादय इति।**

**अनु०— इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि।
जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथा वदन्॥**

विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुद्ध्यते ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मोक्ष इत्युक्तपरामर्शार्थ **इतिशब्दः** । **तुशब्दो विद्यापतेस्तु** इति योज्यः । **हृदि वर्तन्ते** । तस्मादसौ विशदमवादीदिति शेषः । **तत्** देवतानधिकारादिकम् । **तथेति** सम्मुग्धमित्यर्थः । अस्याप्युपपादनाय नित्यमित्यादिपूर्ववाक्यमनुसन्धेयम् । **विद्येशेति** उपसंहारः । **अयं न्यायो**ऽन्यत्राप्यनुसन्धेय इति ज्ञापयितुम् **इत्यादय** इति **जैमिन्याद्या** इति **सद्भिरिति** चोक्तमिति ॥

परि०— तद्व्यवच्छेद्यमाह **नन्वित्यादि** । पूर्णपदोक्तासङ्कुचितसर्वार्थविषयकत्व-निरतिशय-स्पष्टत्व-वृद्धिक्षयापेतत्व-विशेषणयुक्तमित्यर्थः । **एतेनेति** । मोक्ष इत्यादिना अन्यार्थमित्यादिग्रन्थेनेति वार्थः । **अत्र चेति** । सुखविशेषादिसत्त्वे चेत्यर्थः । **मोक्ष इत्युक्तेति** । मोक्ष इत्याद्युक्तेरित्यर्थः । हृदीत्यनुवादः । वर्तन्त इति शेषोक्तिः । **अस्यापीति** । इत्यादयो विशेषाः हृदि वर्तन्त इत्येतदुपपादनाय न केवलमितरेषां तादृशज्ञानमसम्भावितमिति प्रदर्शनार्थमित्यपेरर्थः । न च विष्णुज्ञानस्य तादृशत्वे विद्यापतेः सूत्रकारस्य किमागतमिति शङ्क्यम् । अस्य विष्णववतारत्वस्य तमेव शास्त्रप्रभवमिति ग्रन्थादावेवोक्तत्वादिति भावः । 'अविरोधस्तयोस्तत' इत्युक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह **विद्येशेत्युपसंहार इति** । **अयं न्याय इति** । अत्रेव तत्र तत्र प्रस्तुतभिन्नविषयत्वाद्यविरोधव्युत्पादनन्यायः । **अन्यत्र** । 'चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः', 'सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिरि'त्यत्र । तथा 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्वि'ति जैमिनिः, 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनादि'त्यत्र । तथा 'परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः' इत्यत्र । तथा 'स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः', 'आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिः', 'पक्षेण तृतीयमि'त्यत्र तथा 'कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः', 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्' 'अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण' इत्यापाततो विरोधस्थलेऽनुसन्धेय इति ज्ञापयितुमित्यर्थः । तथा व्यक्तमेतद्भाष्य एव तत्र तत्रेति भावः । **इति चोक्तमिति** । आदिपदयुक्ततया, बहुवचनान्ततयोक्तम् । अन्यथा जैमिनेरेवात्र प्रस्तुतत्वादेकवचनान्ततया स एवोच्येतेति भावः ।

॥ इति श्रीराघवेन्द्रयतिकृतश्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वं०प०— श्रुतेति । 'वसूनामेवैको भूत्वा' इत्यादावित्यर्थः । **अस्यापीति** । भगवतो विशदवादित्वस्य जैमिन्यादेः सम्मुग्धवादित्वस्य चेत्यर्थः । सद्भिरित्यस्य जैमिनिबादर्यौडुलोम्याश्मरथ्यैरित्यर्थः ।

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आनन्दः— ननु जैमिन्यादीनां स मुग्धवचनं विद्येशस्य तु विशदमित्येतत्कुत इत्यत आह **अस्यापीति** । तस्य पूर्णज्ञानत्वादेतेषां अल्पज्ञत्वादित्यर्थः ॥

कं०रा०— मोक्ष इतीति । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्यादिनोक्तं यत्प्रमेयं तत्परामर्शार्थ इतिशब्द इत्यर्थः । **अस्यापीति** । इत्यादयो विशेषा विद्यापतेर्वेदव्यासस्य हृदि सदा वर्तन्ते । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेदिन इत्यस्यापि उपपादनाय 'नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनमि'त्यादिपूर्ववाक्यमनुसन्धेयमित्यर्थः । **विद्येशेत्युपसंहारः इति** । तथा च विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विद्यत इत्यस्योपसंहाररूपत्वाद्विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोरित्यत्रोक्तस्य भगवन्मतजैमिनिमताविरोधस्य अत्रोक्तावपि न पुनरुक्तिरिति भावः । जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वादिति मूले वेत्तृशब्दः विद विचारण इत्यस्माद्विचारसाध्यज्ञानलक्षकादुत्पन्नः । तेन विद ज्ञान इत्यस्य सेट्वाद्वेदितृत्वादिति भाव्यमिति चोद्यमानावकाशमिति बोध्यम् ।

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्व्यासतीर्थमुनिवर्यपौत्रश्रीपतितीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
कंभालूररामचन्द्रभिक्षुणा कृतायां श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्यायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शे०वा०— विरोधस्य तत्फलायेत्यादिना परिहृतत्वात्पुनस्तत्परिहारोऽनर्थक इत्यतः पूर्वोक्तपरिहारे प्राप्तानुपपत्तिपरिहारार्थत्वात्तस्य नानर्थक्यमित्याशयेन पूर्वपरिहारेऽनुपपत्तिमुत्थापयति **नन्विति** । इत्यादय इत्यत्रेतिशब्दपराम्रष्टव्यं दर्शयति **मोक्ष इत्युक्तेति** । एतद्वाक्यार्थस्य सूत्रकारस्य विशदवचने हेतुसमर्पकत्वघटनाय तु तुशब्दस्यावधारणार्थत्वं मनसि निधाय भिन्नक्रमतया सम्बन्धमाह **तुशब्द इति** । अपेक्षिताध्याहारेण साकाङ्क्षतां परिहरति **वर्तन्त इति** । विशदवचनस्यात्राश्रुतत्वात्कथमेतद्वाक्यार्थं प्रति तस्य साध्यतया सम्बन्ध इत्यत आह **तस्मादिति** । **अस्याप्युपपादनायेति** । न केवलं न तु सर्वं प्रकाशत इत्यत्र प्राप्तव्याहतिशङ्कापरिहाराय देवानामसर्वज्ञत्वप्रतिपादकत्वं, किं नाम सूत्रकारस्य सर्वज्ञत्वेन विषदवचनेऽप्यन्येषामसर्वज्ञत्वात् सम्मुग्धवचनमित्येतदुपपादकत्वमपीत्यपिशब्दार्थः । तथा कुतोऽन्येषामसर्वज्ञत्वं येन सम्मुग्धवचनमित्यत आहेति नित्यमित्यादिवाक्ययोजना सूचिता भवति । विरोधपरिहारस्येत्यादय इत्यनेनैव कृतत्वाद्विद्येशेत्येतदनर्थकमित्यत उपसंहारत्वान्नानर्थक्यमित्याह **विद्येशेति** । मोक्षे फलविशेषोऽस्तीत्युक्तविशेषस्येतिशब्देन समर्पणादादिपदमनर्थकम्, **मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिरिति** जैमिनिमतविरोधस्यैव प्रस्तुततया जैमिनिमात्रग्रहणे कर्तव्ये जैमिन्याद्या इत्यत्रादिपदमनर्थकम्, उपसंहारेऽपि जैमिनिना भगवन्मतं न विरुध्यत इत्येव वक्तव्यत्वात्सतेत्येक-

वचनेनैव पूर्तेर्बहुवचनमनर्थकमित्यतोऽत्रोक्तन्यायस्य '**प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । उत्क्रमिष्यत एवंभावा-दित्यौडुलोमिः । अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । चितिमात्रेण तदात्मकत्वा-दित्यौडुलोमिः । एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः**' इत्याद्यधिकरणेष्वनुसन्धेयत्वसूचनार्थं तदिति भावेनाह **अयमिति** ।

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

विठ्ठल०— अस्याप्युपपादनायेति । न केवलं परमेश्वरातिरिक्तानां सार्वज्ञासंभवोपपादनाय किन्तु 'इत्यादयो विशेषा' हृदि वर्तन्ते इत्यस्याप्युपपादनान्नित्यं वृद्धिक्षयोपेतमित्यादिपूर्ववाक्यमनुसन्धेयमित्यर्थः । **अन्यत्रेति** । मुनिमतभगवन्मतानां आपाततो विरोधवत्प्रतीयमानस्थल इत्यर्थः । **इति चोक्तमिति** । आदिपद-युक्ततया बहुवचनान्ततया चोक्तम् । अन्यथा जैमिनेरेवात्र प्रस्तुतत्वेनादिपदं विहायेकवचनान्ततयोच्येतेति भावः ।

इति श्रीमन्न्यायसुधागूढवाक्यार्थविवृतौ पर्याप्तः प्रथमेऽध्याये तृतीयश्चरणः शुभः ॥
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ इति जैमिनिभगवन्मतयोरविरोधस्य समर्थनम् ॥
॥ इति एतत्सूत्रोक्त उत्तरपक्षः (देवानां वेदविद्याधिकारोऽस्त्येवेति) ॥

॥ इति देवताधिकरणम् ॥

॥ १-३-८ ॥

* * *

।। अथ पादान्त्यमङ्गलाचरणम् ।।

१९ सु०—

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयः पादोऽयं प्रथमविषये पर्यवसितः ।।

इति श्रीमन्न्यायसुधायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

।। १-३ ।।

* * *

इति
श्रीमद्बादरायणविरचितानां वेदार्थनिर्णायकानां श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणां
श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य द्वितीयव्याख्यानस्य **श्रीमदनुव्याख्यानस्य**
श्रीजयतीर्थविरचितायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ टीकायां **श्रीमन्न्यायसुधायां**
परिमळाद्युपेतायां
प्रथमाध्याये प्रथमपादः संपूर्णः ।।

अनेन कर्मणा एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः
समस्तगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतसीतापतिश्रीमन्मूलरामचन्द्रः
प्रीयताम् । प्रीतो भवतु ।।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।।

* * *

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्याऽत्मना वाऽनुसृतःस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ।।

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ आनुमानिकाधिकरणम् ॥

॥ १-४-१ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ अथ पादप्रतिपाद्यभेदविवेकस्य अत्रानुक्तेः कारणम् ॥

१ **सु०—** अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादनं पादार्थ इति भाष्यात् परिशेषाद्वा सिद्धम् । अन्यत्रप्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां विवेकश्च भाष्य एवोपपादित इति नेहोच्यते ॥

परि०— **भाष्यादिति**। 'श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामि'त्यादिभाष्यादित्यर्थः। **उपपादित इति** । श्रुतिलिङ्गादिभिरित्युक्त्या उपपादित इत्यर्थः । तथा च तट्टीकायां बलवदिति विशेषणदानेन विवृतोऽयं विवेक इति न न्यूनताऽऽशङ्केति भावः ।

यादु०— **अन्यत्रप्रसिद्धेभ्य इति** । प्रथमपादे समन्वितानां लोकत एवान्यत्र प्रसिद्धिः । एतत्पादीयानां च श्रुतिलिङ्गादिभिः सेति विवेक इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **अन्यत्रप्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति** । लोकतो अन्यत्रैव प्रसिद्धाः, अन्यत्रप्रसिद्धाः, बलवच्छ्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धा अन्यत्रैवप्रसिद्धा इति विवेक इत्यर्थः ।

शे०वा०—

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात्।
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥

एकवाक्यताऽऽदिसिद्धयेऽवश्यमभिधातव्यस्य पादप्रतिपाद्यस्य पादान्तर इवात्रानभिधानात्प्रसक्तामनुभाष्यकाराणां न्यूनतां परिहरति **अन्यत्रैवेति**। **भाष्यादिति**। 'श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामि'त्याद्येतत्पादीयभाष्यादित्यर्थः। ननु भाष्यादेतत्पादार्थसिद्ध्याऽत्र तदनभिधाने पादान्तरेऽपि भाष्यात्तत्सिद्धेरविशेषात् तत्रापि पादप्रतिपाद्यं न वक्तव्यं स्यात्। यदि च प्रस्थानभेदात् भाष्यात्सिद्धस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तत्र तदभिधानमिति मन्यसे, तदेतदत्रापि तुल्यमित्यरुचेराह **परिशेषाद्वेति**। समन्वेतव्यतया प्रसक्तेष्वन्यत्रप्रसिद्धादिषु तत्र तत्र तेषां निरूपणेनैतेषामेवावशिष्टत्वादित्यर्थः। ननु व्यर्थ एवायं पादः। न चान्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयार्थत्वात्तत्सार्थक्यम्। इन्द्रादिशब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धानामपि विष्णौ समन्वयस्य प्रथमपाद एव सिद्धत्वात्। न च तेषामन्यत्रैवप्रसिद्धत्वाभावः। तथा सति तृतीयपादवैयर्थ्यापातात्। अन्यत्रैवान्यत्रापीत्यतः प्रकारान्तराभावादित्यतः 'श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामि'ति भाष्ये लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धाः, श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैवप्रसिद्धा, इत्यन्यत्रप्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां भेदस्योक्तत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **अन्यत्रेति**।

नन्वेतदप्ययुक्तम्। अन्यत्रप्रसिद्धत्वेनाभिमतस्यानन्दमयनाम्नोऽन्यस्मिन्नर्थविशेषे, सर्वगतत्वान्तर्यामित्वादिलिङ्गात्मकशब्दजातस्याप्यन्यत्रादित्यादौ, इन्द्रादिशब्दानामिन्द्रादाविव, लोकतोऽप्रसिद्ध्याऽन्यत्रप्रसिद्धत्वाभावापातात्। प्रत्युतादित्यादिश्रुत्यादिना सर्वगतत्वादेरन्यत्र प्रसिद्धेरुक्तत्वादवरत्वादिलिङ्गेनान्यत्रप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्दानामिवान्यत्रैवप्रसिद्धता स्यात्। यथा च सर्वगतत्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकाऽऽदित्यादिश्रुतिरन्तर्यामित्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकशरीरित्वादिलिङ्गं च लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धम्। तथाऽव्यक्तादिशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धिसाधकमवरत्वादिलिङ्गमपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धमेव। किं चैवमन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्देष्वपि लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वात् अन्यत्रप्रसिद्धेन्द्राकाशादिशब्देषु श्रुत्यादिनाऽप्यन्यत्रप्रसिद्धेः सत्त्वात्साङ्कर्यं स्यादिति चेन्न। प्रबलश्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धा अन्यत्रैवप्रसिद्धाः, श्रुत्यादितो लोकतो वाऽन्यत्रैवप्रसिद्धास्त्वन्यत्रप्रसिद्धा, इति विवेकस्य विवक्षितत्वात्। श्रुत्यादेः प्राबल्यं च यद्यप्यापाततो ब्रह्मण्यसम्भवमात्रं न सम्भवति। अव्यक्तादिशब्दानामन्यत्र प्रसिद्धिसाधकावरत्वादीनामिव गुहाप्रविष्टत्वादेरन्यत्रप्रसिद्धिसाधकद्वित्वादीनामप्येकस्मिन् ब्रह्मण्यसम्भवेन बलवच्छ्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रप्रसिद्धतया अन्यत्रैवप्रसिद्धताऽऽपातात्। नापि सर्वथा ब्रह्मण्यसम्भवः। सिद्धान्तानुदयाऽऽपातात्। तथापि, प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वादिना ब्रह्मणि शब्दस्य मुख्यत्वेऽपि तस्य शब्दस्य तद्युक्तवाक्यस्य वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरत्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वमेव श्रुत्यादेर्बलवत्त्वं सम्भवति। न हि गुहां प्रविष्टावित्यादिषु द्विवचनं तद्युक्तवाक्यं वाऽपरममुख्यवृत्त्याप्यन्यपरम्। अन्यत्रैवप्रसिद्धेषु तु 'अव्यक्तात्पुरुषः परः', 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिष्वव्यक्तादिशब्दस्तद्युक्तवाक्यं वाऽपरममुख्यवृत्त्याप्यन्यपरमेव। अन्यथा देवतातारतम्यकर्मादि न सिद्ध्येत्। वाक्यान्तरस्याप्येतत्तुल्यत्वात्। अत एव 'कामादितरत्र तत्र

चायतनादिभ्यः' इत्यधिकरणेऽपरममुख्यवृत्त्या श्रीतत्त्वपरत्वेनोदाहृत 'सैषा प्रकृतिरविकृतिरि'ति वाक्यमेव प्रकृत्यधिकरणे टीकायामुदाहृतमिति द्रष्टव्यम् । अथवा ब्रह्मपरत्वे बहुविप्लवापत्तिरूपतर्कानुगृहीतत्वं बलवत्त्वं बहुविप्लवापत्तिश्चैतत्पादीयाधिकरणीयेषु भाष्यटीकोक्तैवानुसन्धेयेति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः ।

वा०र०— इत्याद्येतत्पादीयेति । इत्यादिकं यदेतत्पादीयं भाष्यं तस्मादित्यर्थः । अनेन पादार्थ इति भाष्यादित्यस्य पादार्थ इत्येतत्प्रमेयं भाष्यासिद्धमिति योजना सूचिता भवति । तत्र तत्र तेषां तेषामिति पाठः स्वरसः । तत्र तत्र प्रथमादिपादे तेषां तेषामन्यत्रप्रसिद्धादीनां समन्वयनिरूपणेनेत्यर्थः । आनन्दमयाधिकरण-चन्द्रिकानुसारेण भाष्योक्तं पादभेदं समर्थयितुमाक्षिपति **नन्वेतदप्युक्तमित्यादिना तात्पर्यचन्द्रिकायां द्रष्टव्य इत्यन्तेन** । तत्र श्रुत्यादेः प्राबल्यं चेत्येतत्पर्यन्तग्रन्थः आनन्दमयाधिकरणटीकाव्याख्यावसरे व्याख्यातः । उत्तरग्रन्थस्तु चन्द्रिकाटीकानुसारेण व्याकर्तव्योऽस्ति । तृतीयपादीयास्मदीयविचारोऽप्यत्र ज्ञेयः ।

स०व्र०— अन्यत्रप्रसिद्धेभ्य इति । लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां समन्वयः प्रथमपादे, अत्र श्रुतिलिङ्गा-दिभिरिति विवेको भाष्ये स्पष्ट इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— मूले पादप्रतिपाद्यानुक्तेर्निमित्तमाह **अन्यत्रेति** । लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाः प्रथमद्वितीयपादीयाः एतत्पादीयास्तु श्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धा इति विवेक इत्यर्थः ।

चषकः—

श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्यालंकृतयाऽनया ॥ १ ॥

पादान्तरेषु तत्तत्पूर्वोत्तरपादभेदतदेकवाक्यतोभयोपरक्तावसित्युत्पादाय तत्तत्प्रतिपाद्यं यथा भाष्यकृदभा-षिष्ट, तद्वत्प्रकृतेऽपि भाषणीयतया तदभाषणनियन्त्रितां न्यूनतां प्रतिविधत्ते **अन्यत्रैवेति** । **भाष्यात्** श्रुति-लिङ्गादिभिरन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्याद्यानुपूर्वीकैतत्पादीयभाष्यात् । अथ भाष्ये भाषणेनैव तदधिगमादत्र तदनभिहितौ तुल्यदिशा पादान्तरेष्वपि तदनभिधानप्रसङ्गः । प्रस्थानभेदात्तदभिधानावश्यम्भावोपपादने तु प्रकृते तथाभावो-ऽवर्जनीय इत्यरुचेराह **परिशेषाद्वेति** । समन्वेतव्यतया प्रसक्तान्यत्रप्रसिद्धादिप्रतिषेधप्रतिसन्धानपूर्वकं परिशिष्य-माणप्रतिसंहितेरित्यर्थः । **अन्यत्रप्रसिद्धेभ्य इति** । द्वितीयादौ समन्वितानां कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धि-रेतत्समन्वेतव्यानां च लिङ्गादिव्युत्पादिता सेति विवेक इत्यर्थः । प्रपञ्चनं तु तात्पर्यचन्द्रिकातोऽवसेयम् ।

॥ इति पादप्रतिपाद्यभेदविवेकस्य अत्रानुक्तेः कारणम् ॥

* * *

॥ अथ 'ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ तत्रादौ एतत्सूत्रपरिहार्यशङ्का, तन्निरासश्च ॥

॥ तत्राप्यादौ 'महतः परमव्यक्तं' इत्यत्रोक्तमव्यक्तं तदुपलक्षितं

दुःखिबद्धावरादिशब्दवाच्यं च ब्रह्मैव तदधीनत्वात् ॥

॥ तत्रापि चादौ तद्धितान्तशब्देषु तदस्यास्तीति स्वाम्यसम्बन्धे दुःखित्वादिकं ब्रह्मणो भवति ॥

२ सु०—

ब्र०सू०— ॐ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न
शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॐ ॥

अत्र 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति वाक्यमुदाहृत्य, अव्यक्तशब्दं परं ब्रह्मैवेत्युपपादितम् । तत्र यदुक्तं पूर्वपक्षिणा 'अव्यक्तं चेत्परं ब्रह्म तदा तस्य पुरुषा(द)वरत्वं प्राप्नोति । न च तद्युक्तम्, सकलश्रुत्यादिविरोधात्' इति, तत्परिहारार्थं सूत्रम् **तदधीनत्वादर्थवदिति** ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ ॥

तस्यार्थं विवृणोति **दुःखीति** ।

अनु०— दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः ॥
शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते

अव्यक्तग्रहणमुपलक्षणम् । यत्र वाक्ये सर्वेश्वरत्वविरोधि दुःखित्वादिकं प्रतीयते 'जीवा एव तु दुःखिनः', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते' इत्यादौ, तस्य सर्वस्यापि समन्वयोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्यतो दुःख्यादिग्रहणम् ॥ नाव्यक्तादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वेऽप्यवरत्वादिप्राप्त्या सर्वमानविरोधोऽस्ति; यतः स्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेऽपि तद्वतां प्रधानादीनां ब्रह्माधीनत्वेन हेतुना दुःखी, बद्धः, अवरः, इत्याद्या अपि शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्त इत्यङ्गीकृतम् ।

एतदुक्तं भवति । दुःख्यादिशब्दबलादेव हि दुःखित्वादिप्राप्तिः, ततश्च प्रमाणविरोधो वाच्यः । न च दुःख्यादिशब्दो नियमेन दुःखादिसमवायस्य वाचकः, किन्तु तदस्यास्तीति तत्सम्बन्धमात्रस्य । सम्बन्धश्च समवाय इव स्वाम्यमपि भवति । 'तत्र निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति निरवकाशश्रुतिद्वयान्यथाऽनुपपत्त्या दुःखादिनियन्तृत्वेन दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिरित्यङ्गीकारे काऽनुपपत्तिरिति ।

परि०— **अव्यक्तशब्दमिति** । अव्यक्तमितिशब्दो यस्य तदिति बहुव्रीहिः । **सकलश्रुत्यादीति** । सर्वश्रुतिश्रौतस्मृतियुक्तीनामितरासाधारणनिरतिशयसद्धर्मपुरस्कारेणैव ईश्वरपरत्वस्य, 'सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा' इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः । तत्परिहारार्थम् = अवरत्वपरिहारेण तादृशशब्दार्थत्वं हरेर्व्युत्पादयितुमित्यर्थः । साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुत्वेन मूलं योजयति **नाव्यक्तादीत्यादिना** । तुशब्दो अप्यर्थ इति मत्वा तस्य स्वस्मिन्नवरत्वाद्यभावेऽपीत्येकमर्थमुक्त्वा अन्यमर्थमाह **इत्याद्या अपीति** । न केवलं गुणवाचकाऽनन्दमयादिशब्दा इत्यर्थः । एवंकल्पनं निर्बीजमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ।

गु०दी०— **स्वाम्यमपि भवति** इत्यत्र स्वाम्यं स्वस्वाभिभावः ।

यादु०— **पुरुषादवरत्वमिति** । अव्यक्तादिति पञ्चम्युक्तेन परत्वावधित्वेनार्थात्प्राप्नोतीत्यर्थः । **अव्यक्तग्रहणमिति** । आद्यसूत्रे आनुमानिकमित्यनेनेति शेषः । 'योनिमन्य' इति वाक्यं योनिप्राप्तिप्रतिपादनद्वारा बद्धत्वप्रतिपादकम् । इदमुपलक्षणम् । 'कार्यकारणबद्धौ तौ', 'सोऽवरः' इत्यादिकं साक्षादेव बद्धत्वावरत्वादिप्रतिपादकमपि ग्राह्यम् । अन्यथा कृदन्तेषु बद्धादिषु रूढेषु चावरादिशब्देषु कथमित्यग्रेतनफक्किकानुपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— **अव्यक्तग्रहणं** भाष्येऽव्यक्तग्रहणं दुःख्यादिशब्दानामप्युपलक्षणार्थमित्यर्थः । योनिमित्यादौ बद्धत्वमुच्यत इति ध्येयम् । ननूभयोरपि शब्दार्थत्वे स्वाम्यस्यैव ग्रहणे को हेतुरित्यत आह **तत्र चेत्यादि** । भगवतो दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वे दुःखवत्त्वप्राप्त्या 'निरनिष्ट' इति निरवकाशश्रुतिविरोधः तदर्थं तद्वाच्यताऽनङ्गीकारे, नामानीति निरवकाशश्रुतिविरोध इति श्रुतिद्वयान्यथाऽनुपपत्त्या, अस्ति दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वं, दुःखवत्त्वप्रसङ्गस्तु स्वाम्यमादायैव परिहरणीय इति ज्ञायत इति भावः ।

आनन्दः— ननु पूर्वत्र चात्रापि पादार्थः कुतो न कथ्यत इत्यत आह **अन्यत्रैवेति** । न चैवं तर्हि पूर्वत्रापि न वक्तव्यः । भाष्यादेव तदवगमसम्भवादिति वाच्यम् । तद्विवरणार्थत्वादस्य ग्रन्थस्य यस्य तेन स्पष्टप्रतीतिः तस्याकथनम् । यस्य तु तस्य कथनमिति भावः । भाष्यानुसन्धानमप्यत्रावश्यकमिति प्रदर्शनाय च अकथनमिति ध्येयम् ।

श्रीनिधि०— अव्यक्तग्रहणमुपलक्षणमिति । आनुमानिकमिति सूत्रपदेनाव्यक्तग्रहणमुपलक्षणतयेति भावः ।

शे०वा०— 'तदधीनत्वादर्थवदि'ति सूत्रार्थविवरणार्थत्वान्न 'दुःखी'त्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकमित्यभिप्रेत्य सूत्रस्य वैयर्थ्यशङ्कां तत्प्रयोजनदर्शनेन परिहर्तुं तत्सुबोधत्वाय पूर्वसूत्रमुपन्यस्य, विषयवाक्यप्रदर्शनपूर्वकं पूर्वसूत्रप्रमेयं तावदनुवदति **आनुमानिकमपीति** ॥ ॐ **आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च** ॐ ॥ **उपपादितमिति** । भाष्य इति शेषः । इदानीं सूत्रवैयर्थ्यशङ्कां परिहरति **तत्रेत्यादिना** । **पुरुषादवरत्वमिति** । पुरुषगतपरत्वं प्रति पञ्चम्या अवधित्वस्य बोधितत्वात् तस्य चावरत्वाविनाभूतत्वात् अव्यक्तादिति पञ्चम्या अवधित्वोक्त्याऽवरत्वप्राप्तिरिति भावः । **सकलश्रुत्यादीति** । 'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुत्यादीत्यर्थः । तेन विष्णोर्दोषात्यस्पृष्टिनियमप्रतिपादनादिति भावः ॥ ॐ **तदधीनत्वादर्थवत्** ॐ ॥

ननु चानुमानिकमिति सूत्रेऽव्यक्तस्यैव सूत्रकृता प्रतिज्ञातत्वाद्भाष्यकृता 'अव्यक्तशब्दः' इत्येव व्याख्यातव्यम् । दुःखिबद्धावराद्या इति कथं व्याख्यातम् । तथा सति व्याख्यानव्याख्येययोर्विसंवादप्रसङ्ग इत्यतः स्यादयं सूत्रभाष्ययोर्विसंवादः । यदि सौत्रोऽव्यक्तशब्दः स्वमात्रग्राहकः स्यात् । न चैवम् । तथा सति सूत्रत्वव्याघातप्रसङ्गात् । किं तु 'उपलक्षणत्वं शब्दानाम्' इत्युक्तरीत्या शब्दान्तरोपलक्षणमतो न विसंवाद इत्याह **अव्यक्तग्रहणमिति** । ननु नाव्यक्तशब्दस्य शब्दान्तरोपलक्षकत्वं सम्भवति । तथा सत्यव्यक्तशब्देन दुःख्यादिशब्दानामिव सर्वशब्दानामुपलक्षयितुं शक्यत्वात् तेनोत्तराधिकरणानारम्भप्रसङ्गादित्यतः किं समान-न्यायशब्दान्तरविषयाधिकरणानारम्भप्रसङ्गो वा बाधकः, किं वा न्यायान्तरविषयशब्दान्तरगोचराधिकरणानारम्भ-प्रसङ्गः । नाद्यः । इष्टत्वात् । नान्त्यः । वैषम्यात् । दुःख्यादिशब्दानां समानन्यायतासम्बन्धेनोपलक्षणया ग्रहण-सम्भवेऽपि तदितरेषामुपलक्षणायां नियामकसम्बन्धाभावात् । शब्दत्वेन सन्दिग्धशब्दत्वेन वोपलक्षणायाः प्रागेव दूषितत्वादिति भावेन, अव्यक्तशब्देन दुःख्यादिशब्दोपलक्षणानियामकं समानन्यायतासम्बन्धमाह **यत्र वाक्य इति** । **इत्यत इति** । इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । **स्वस्मिन्निति** । ब्रह्मणीत्यर्थः । 'दुःखिबद्धावराद्यास्त्वि'ति मूले तुशब्दोऽपि-शब्दार्थ इत्याशयेनाह **इत्याद्या अपीति** । ननु दुःख्यादिशब्देन दुःखादिसमवायस्य प्रतीतेः कथं दुःखादि-नियन्तृतया दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिरङ्गीकर्तुं शक्यत इत्यतोऽभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । अस्तु दुःख्यादि-शब्दस्य दुःखादिसम्बन्धमात्रवाचकत्वं, तथाऽपि कुतः समवायस्यैव परित्याग इत्यत आह **तत्रेति** ।

वा०र०— पूर्वसूत्रमुपन्यस्येति । सूत्रार्थविचाराभावेन नेदमधिकरणप्रारम्भाय सूत्रोदाहरणमपि तु विषयोपस्थापनायेति पूर्वमेव वर्णितमस्माभिः । किं समानन्यायशब्दान्तरविषयाधिकरणानारम्भप्रसङ्गः । किं वेति पाठः सुगम एव । क्वचित्प्रसङ्गो बाधक इति पाठस्तत्र वस्तुगत्या आपाद्यमानस्य बाधकत्वाभिप्रायेण तथोक्तं तत् प्राक् बाधकत्वेन प्रसक्तत्वात् । अत एव नाद्यः इष्टत्वादित्यस्य सुगमपाठे इष्टापादनत्वार्थतया प्रतीतिः स्फुटैव । बाधकपदघटितपाठे तु तादृशप्रसङ्गस्येष्टतया बाधकत्वाभावादित्यर्थोऽवधेयः । **प्रागेवेति** । आनन्द-

मयनय एवेत्यर्थः । इत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थप्रतीतिवारणायेत्यत इत्यनूद्य तदर्थमाह **इत्यत इति** । **समवायस्यैवेति** । सम्बन्धस्यान्तरस्याङ्गीकृतत्वादवधारणं मूलटीकयोः समवायव्यवहारोऽन्यरीत्येति न दोषः ।

स०व्र०— अव्यक्तशब्दमिति । अव्यक्तमितिशब्दो यस्येति विग्रहः । **अव्यक्तं चेदिति** । पुरुषगतपरत्वं प्रति पञ्चम्या अवधित्वस्य बोधितत्वेन, व्याप्तत्वात्, अवधित्वोक्त्या अवरत्वं प्राप्नोतीति भावः । **अव्यक्तग्रहणमिति** । सूत्र इति शेषः । **दुःख्यादिग्रहणमिति** । अनुव्याख्यान इति शेषः ॥

विठ्ठल०— अव्यक्तशब्दमित्यत्र बहुव्रीह्या अव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थः । **अव्यक्तग्रहणमिति** । आनुमानिकमित्युक्तमव्यक्तग्रहणमित्यर्थः । साध्यमध्याहृत्य तत्र हेतुतया मूलं योजयति **नाव्यक्तादीति** । तुशब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्योक्तं इत्याद्या अपि शब्दा इति अनौचित्यद्योतनं वा आनन्दमयादिशब्दसमुच्चयो वापिशब्दार्थः । दुःख्यादिशब्दानां दुःखादिसमवायिवाचित्वाद्बद्धादिशब्दानां बन्धकर्मवाचित्वादवरादिशब्दानां चावरत्वाध्याहारवाचित्वात् कथमेषां शब्दानां भगवत्परत्वं न च दुःखस्वाम्यादिकमपि तदर्थ इति वाच्यम् । तत्र नानाभावादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

चषकः— अव्यक्तशब्दमिति । बहुव्रीहिणा सामानाधिकरण्यमुपपादनीयम् । **पुरुषावरत्वमिति** । अव्यक्तपदप्रकृतिकपञ्चमीप्रत्यायितपरत्वनिरूपितावधित्वानुपपत्तिप्रतिसन्धानेनावरत्वाविनाभूततल्लिङ्गकपरामर्शेन वा समुत्पादितधीगोचरावरत्वमित्यर्थः । **योनिमन्य इति** । तत्प्राप्तिप्रतिपादनमुखेन बद्धत्वं प्रतिपादयतीति भावः । कृदन्तेषु बद्धादिशब्देषु रूढेषु चावरादिशब्देष्वित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन कार्यकारणबद्धौ तौ 'सोऽवर' इत्यादिकमप्युदाहार्यम् । तत्सम्बन्धमात्रस्य निरूपितत्वप्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थभूतदुःखादिविशेषितसम्बन्धत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नस्य आश्रयत्वादिरूपसमवायत्वात्मकविशेषधर्मावच्छिन्ने स्वामित्वत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्ने वा मत्वर्थीयानां शक्त्यभ्युपगमे धनी दण्डीत्यादिप्रयोगाणामनिर्वाहापत्तेश्चन्द्रिकायामेव निरूढत्वात् । (उपरक्तावसितेः = सम्बद्धनिर्णयस्य) (नन्दतु = नन्दतात्) ।

॥ इति तद्धितान्तशब्देषु तदस्यास्तीति स्वाम्यसम्बन्धे दुःखित्वादिकं ब्रह्मणो भवति ॥

* * *

॥ ततश्च तत्र कृदन्तेषु बद्धादिशब्देष्वपि बन्धादिकर्मत्वं तदस्यास्तीति सम्बन्धमात्रं स्वाम्यमुद्दिश्य ब्रह्मैवोच्यते ॥

॥ तत्र चान्ते रूढेषु अवरादिशब्देष्वपि अवरत्वादिनिमित्ताधीनप्रवृत्तित्वात् च ब्रह्मैवोच्यते ॥

३ **सु०—** भवत्वेवं तद्धितान्तेषु गतिः, कृदन्तेषु बद्धादिशब्देषु रूढेषु चावरादिशब्देषु **कथम्** । **इत्थम्** ।

बद्धशब्दस्य बन्धं प्रति कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तद्यस्यास्ति तत्र स शब्दो वर्तते । यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रमुच्यते । सम्बन्धविशेषे प्रमाणाभावात् ।

एवं कारकान्तरवाचिष्वपि द्रष्टव्यम् । अवरादिशब्दा अपि अवरत्वादिनिमित्ताधीनप्रवृत्तय एवमेव योज्याः । किञ्च 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति ण्यन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते सुलभैवावरादिशब्दप्रवृत्तिः ।

स्यादेषा व्याख्या, यत्र शब्दतोऽवरत्वादिप्रतीतिः, यत्र पुनः 'अव्यक्तात्पुरुषः पर इत्यादावर्थादवरत्वादिप्राप्तिस्तत्र कथम्, न हि शब्दवदुपपत्तिर्व्याख्यानमर्हति । उच्यते । अव्यक्तादिति पञ्चम्या हि पुरुषगतं परत्वं प्रति अव्यक्तस्यावधित्वमस्तीत्येतावदेव लभ्यते । न च 'तदस्यास्ती'त्यनेन समवाय एव प्राप्नोतीति नियमोऽस्ति, तत्स्वामित्वेनाप्युपपत्तेः । ततश्च यद्गतं परत्वं प्रति अवधित्वं तस्यावरत्वमर्थादापद्यताम् । परगतं तु यत्स्वामिकं तस्यावरत्वादिकं प्रति स्वाम्यमेवार्थादापद्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

परि०— **तद्धितान्तेष्विति** । मत्वर्थकतद्धितसंज्ञकप्रत्ययान्तेष्वित्यर्थः । **कर्मत्वमिति** । 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति भावकर्मणोः क्तप्रत्ययविधानात् बधधातोश्च सकर्मकत्वादिति भावः । **प्रमाणाभावादिति** । सूत्रे 'तयोरेवे'त्यस्य भावत्वकर्मत्ववतोरित्यर्थः । तत्र च सम्बन्धसामान्येनैव कर्मत्ववत्त्वं प्रतीयते । स्वाम्यसम्बन्धेन कर्मत्ववत्त्वं च हरेरपीति तत्र बद्धशब्दवृत्तौ नानुपपत्तिरिति सम्बन्धमात्रपक्षे अतिप्रसङ्गभङ्गस्तु चन्द्रिकायां व्यक्तः । ननु भवत्वेवं कृदन्तेषु । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्त इति तिङन्तेषु कथमित्यत आह **एवं कारकान्तरेति** । बन्धं प्रतीत्यनुषङ्गः । योनिप्रतिपत्तिरूपबन्धं प्रति कर्तृत्वं हि प्रपद्यन्त इति तिङ्प्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तम् । 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति सूत्रे चकारात्कर्तरि लकारा भवन्तीत्युक्तत्वात् । कर्तृत्वं च यस्यास्ति तत्र हि प्रत्यया भवन्ति । यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रम् । समवायरूपविशेषे मानाभावात् । स्वाम्यसम्बन्धेन च कर्तृत्वं हरेरप्यस्तीति योनिप्रतिपत्तिरूपबन्धकर्तृत्वनियन्तृत्वेन हरौ', 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते', 'रमणीयां योनिमापद्यन्त' इत्यादितिङन्तशब्दवृत्तौ काऽनुपपत्तिरिति । तथा 'त्वं बन्धदो मुक्तिदोऽतो मतो नः' इत्यादौ यत्र बन्धं प्रति सम्प्रदानकारकवाचिचतुर्थ्यन्तं पदमधिकरणादिकारकवाचिसप्तम्यन्तादिकं वा तत्र सर्वत्रापि तादृशपदवाच्यत्वमेवं द्रष्टव्यमित्यर्थः । **एवमेवेति** । अवरत्वं यस्यास्ति तत्र शब्दो वर्तते । स्वाम्यसम्बन्धेन तद्धरेरप्यस्तीति तत्र शब्द इत्येवं योज्यमित्यर्थः । **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इतीति** । तृतीयाद्यपादे

'सत्याप-पाश-रूप-वीणा-तूल-लोक-सेना-लोम-त्वच-वर्म-वर्ण-चूर्ण-चुरादिभ्यो णिजि'त्यत्र उक्तचुरादिगणमध्ये 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चे'ति पठितस्य गणसूत्रस्यायमर्थः। प्रातिपदिकात्करोतीत्यादिधात्वर्थे विवक्षिते बहुलं णिज् भवति। णिचि परे इष्ठन्प्रत्यये परतो यत्कार्यं तत्कार्यं भवतीति। तथा च 'अवरं करोति' 'बन्धं करोती'त्यर्थे णिचिकृते णिचि इष्टवदित्युक्त्या टेरिति सूत्रेण इष्ठेमेयस्सु परतः टेर्लोपो भवतीत्युक्तटिलोपे च ण्यन्तादवरादिशब्दात्। 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञायां 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच' इत्यत्र पचादेराकृतिगणत्वस्य 'यङोऽचि चे'त्यत्राज्ग्रहणेन ज्ञापितत्वात्पचाद्यचि कृते 'णेरनिटी'ति णिलोपे स्वाद्युत्पत्तौ अवरो बद्ध इत्यादिशब्दप्रवृत्तिर्हरौ सुलभैवेत्यर्थः। 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयती'त्यादिकौषारवश्रुतेरिति भावः। **अर्थादिति**। अन्यथानुपपत्तितः। अविनाभावबलादिति यावत्। अव्यक्तादिति पञ्चम्युक्तं यद(परा)वधित्वमवरत्वेन विनानुपपन्नं सत्स्वव्यापकमवरत्वं स्वाधिकरणे आक्षिपतीत्यर्थादवरत्वादिप्राप्तिरित्युक्तम् **उपपत्तिरिति**। व्याप्यव्यापकरूपोऽर्थ इत्यर्थः। अनुपपत्तिरूपेति वार्थः। **परगतं त्विति**। अन्यगतं तु परत्वावधित्वं यत्स्वामिकं येन स्वामिना नियमितं तस्य स्वामिनः परत्वावधित्वसमानाधिकरणावरत्वादिकं प्रतीत्यर्थः।

यादु०— तद्धितान्तेष्विति। मत्वर्थीयतद्धितातेष्वित्यर्थः। **कथमिति**। तत्र सम्बन्धबोधकप्रत्ययवदत्र तद्बोधकाभावादिति भावः। **सम्बन्धमात्रमुच्यत इति**। न चातिप्रसङ्गः शङ्कनीयः। प्रयोगे सति निमित्तानुसरणम्। न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः। प्रकृते नामानि सर्वाणीति श्रुत्या शक्तेः प्रमितत्वेन प्रयोगस्यापि प्राप्तत्वादित्याशयात्। **एवं कारकान्तरेति**। जायमानो म्रियमाण इत्यादिकर्तृवाचकेषु, (?)व्रश्चन इत्यादिकरणवाचकेषु, दानीय इत्यादिसम्प्रदानवाचिषु, प्रभवः प्रलय इत्याद्यपादानवाचिषु दोहन इत्याधिकरणवाचिषु च शब्देषु कर्तृत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्यस्यास्तीत्यादि पूर्ववत् द्रष्टव्यमित्यर्थः। **एवमेवेति**। अरत्वादिकमवर इत्यादिरूढशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तद्यस्यास्तीत्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः। अवरादिपदेषु योगमाश्रित्य समाधानान्तरमाह **किञ्च प्रातिपदिकादिति**। 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चे'ति धातुसूत्रात् अवरादिशब्देभ्यस्तत्कारणादिरूपे धात्वर्थे चौरादिके णिचि सति, तस्य 'अचोञ्णिती'ति प्राप्तवृद्ध्यपवादायेष्टवद्भावस्योक्तत्वेन इष्टे परतष्टेरिति टिलोपस्य विधानाट्टिलोपे च सति 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञायां पचाद्यचि कृते 'णेरनिटी'ति णिलोपे च सत्यवरयतीत्यादिकर्तृव्युत्पत्त्याऽवरादिशब्दानां ब्रह्मणि वृत्तिः सुलभैवेत्यर्थः। **परगतं तु** इत्यत्र परत्वं प्रत्यवधित्वमित्यनुवर्तते।

वं०प०— तद्धितान्तेष्विति। अत इनिठनाविति सूत्रेण दुःखशब्दात्तस्यास्तीति मतुबर्थे तद्धितरूपे इन्प्रत्यये सति दुःखीत्येवंरूपाः शब्दास्तद्धितान्ता इत्यर्थः। **कृदन्तेष्विति**। बध बन्धनेऽस्मात् क्तप्रत्यये ककारलोपे झषस्तथोर्ध्वोऽधः झषः परयोस्तकारथकारयोर्धः स्यात्। डु धाञ् धारणपोषणयोरिति धाधातुं वर्जयित्वेति सूत्रेण तकारस्य धकारे सति बध् ध बद्ध इति कृदन्तः। कृदतिङिति तिङ्वर्जप्रत्ययस्य कृत्त्वोक्तेः क्तप्रत्ययस्य कृत्त्वेन

तदन्तत्वादस्येत्यर्थः । सम्बन्धविशेषः आधाराधेयभावरूपः । तद्घटकः समवाय इति यावत् तस्मिन्निति यावत् । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेरिति न्यायविवरणानुसारेणाह **किञ्चेति** । तथा चावरशब्दात्त(?) प्रातिपदिकादित्यादि-धातुसूत्रस्य चुरादिगणे पठितत्वेनास्मात्सूत्रात् चौरादिके णिचि प्रत्यये तस्य च णिच्प्रत्ययस्य इष्ठवद्भावाङ्गीकारात् इष्ठन् इमनिच् ईयस् प्रत्ययानां पुरतः स्थितानां यत्कार्यकारित्वं पूर्वं टिलोपकारित्वरूपं तादृक्स्वभावस्य णिचोऽङ्गीकारात् पूर्वं टिभूतरेफस्थाकारलोपे अवर् णिच् इति स्थिते 'सनाद्यन्ता धातवः', गुप्तिज्किद्भ्यः सनि'ति सूत्रमारभ्य विहिता ये सनादयः सन्प्रत्ययमारभ्य 'कमेर्णिङ्' इत्येतत्सूत्रपर्यन्तं ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता ये शब्दास्ते धातुसंज्ञाः स्युः । तथा च णिचोऽप्येतदन्तर्गतत्वेन तदन्तावरशब्दस्यानेन सूत्रेण धातुसंज्ञायां 'धातोः' अतःपरं नन्दिग्रहीत्यादिना वक्ष्यमाणा ये अच् इत्याद्याः प्रत्ययास्ते धातोरुपरि ज्ञेय इत्युक्तत्वेनावरशब्दस्यापि सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञाकरणादस्माद्धातोर्नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति सूत्रेणास्यापि पचादिगणस्थत्वा-त्कर्तरि अच्प्रत्यये सति अवर् णि अच् इति स्थिते पश्चात् 'णेर निटि' अनिडादावार्धधातुके परे णिचो लोपः स्यादिति सूत्रेण 'तिङ् शित्सार्वधातुकमि'ति तिङ्शितोरेव सार्वधातुकत्वात् 'आर्धधातुकं शेष' इति तिङ्-शिद्भिन्नस्याऽर्धधातुकत्वविधानात् अच्प्रत्ययस्य सेट्कत्वाभावेनानिट्त्वादार्धधातुकत्वाच्चास्मिन् परे णिचो लोपे अच्प्रत्ययस्थचकारलोपे च सति अवर् अ अवरेति रूपम् । ततश्चावरयतीत्यवर इति कर्तृव्युत्पत्तिः सुलभैवे-त्यर्थः । उपपत्तिः अव्यक्तादिति अवध्यर्थकपञ्चमीप्रयोगरूपयुक्त्या प्राप्तावरत्वरूपार्थ इति यावत् । सत्यं, यत्र शब्दतोऽवरत्वादिकं प्रतीयते तत्रैवेषा व्याख्या । यत्र त्ववरत्वादिकमर्थतः प्राप्तं तत्र स्वाम्यमप्यर्थत एव प्राप्त-मित्येवोच्यते न त्ववरशब्दार्थतया व्याख्यायते । येन न ह्युपपत्तिः शब्दवद्व्याख्यानमर्हतीत्युक्तो विरोधो नाम दूषणं स्यादित्याशयेन समाधत्ते **उच्यत इत्यादिना** । अत एव समवायस्यैव प्रयोगे निमित्तत्वं न स्वाम्यस्येति यतोऽत एवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तथा हि व्याख्यातं भाष्ये **कारकान्तरवाचिष्विति** । करणाद्यर्थककृत्प्रत्ययान्तेषु शब्देष्वित्यर्थः । **अवरत्वादिनिमित्ताधीनप्रवृत्तय इति** । अवरत्वादिरूपं निमित्तं तदधीनप्रवृत्तय इति अवरत्वादिरूपं निमित्तं तदधीनप्रवृत्तय इत्यर्थः । **अर्थादिति** । अवरत्वं विना परत्वावधित्वयोगादिति भावः ।

शे०वा०— **तद्धितान्तेष्विति** । मत्वर्थीयतद्धितान्तेष्वित्यर्थः । **कथमिति** । तत्र सम्बन्धसामान्य-बोधकप्रत्ययवत् प्रकृते तद्बोधकप्रत्ययाभावादिति भावः । **कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । 'तयोरेव कृत्यर्थखलर्थाः' इति क्तस्य कर्मणि विधानादिति भावः । **सम्बन्धमात्रमुच्यत इति** । समवायादिरेवोच्यत इति न नियमः, किन्तु सर्वेऽपि सम्बन्धा उच्यन्त इत्यर्थः । कुत एतदित्यतः समवायादिरेवोच्यते न स्वामित्वमित्यत्र प्रमाणाभावा-दित्याह **सम्बन्धविशेष इति** । उक्तमेव न्यायं कर्त्रादिकारकान्तरवाचिकृदन्तशब्देष्वप्यतिदिशति **एवमिति** । जायमान इत्यादिषु शब्देषु जन्यादिकं प्रति कर्तृत्वादिकं हि प्रवृत्तिनिमित्तं, तद्यस्यास्ति तत्र स शब्दो वर्तते, यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रमेवोच्यते, सम्बन्धविशेषे प्रमाणाभावात् । तथा च जन्यादिनियन्तृत्वेन कर्त्रादि-

कारकान्तरवाचित्वात्कृदन्तजायमानादिशब्दानामपि तत्र वृत्तिरिति भावः। अवरादिशब्दा इत्यत्रादिपदेनानित्यादि-शब्दानां सङ्ग्रहः। **एवमेवेति**। अवरत्वादिकं ह्यवरादिरूढशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तद्यस्यास्ति तत्र स शब्दो वर्तते, यस्यास्तीति च सम्बन्धमात्रमुच्यते। तथा चावरत्वादिनियन्तृत्वेनावरादिशब्दानामपि भगवति प्रवृत्तिरिति भावः। अवरादिशब्देषु योगमाश्रित्य समाधानान्तरमाह **किञ्चेति**। **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति**। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् भवति। तस्मिंश्चेष्ठनीव कार्यं भवतीति धातु(गणपठित)सूत्रार्थः। तथा चावरादिशब्देभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चे'ति धातु(गण)सूत्रेण धात्वर्थे णिचि, तस्येष्ठवद्भावे च जाते, णिचि परतष्टिलोपापेक्षया, परत्वात् 'अचो ञ्णिती'ति पूर्वं वृद्धौ सत्यां पश्चात् टेरिति इष्ठेमेयस्सु परतष्टिलोपविधानात् टिलोपे, निष्पन्नानामवरादिशब्दानां 'सनाद्यन्ता धातव इति' णिजन्ततया धातुसंज्ञायां, पचाद्यचि कृते णेरनिटीत्यनेन णिचो लोपे अवरयतीत्यवर इति कर्तृव्युत्पत्त्याऽवरादिशब्दानां सुलभैव ब्रह्मणि वृत्तिरिति भावः। **अर्थादिति**। अनुपपत्त्येत्यर्थः। पञ्चम्युक्तपरत्वा-वधित्वस्यावरत्वाविनाभूतत्वादिति भावः। नन्ववरत्वमस्यास्तीति सम्बन्धसामान्यविवक्षयोपपत्तिरप्यवरादि-शब्दवद्व्याख्यायतामिति न तत्राप्यनुपपत्तिरित्यत आह **न हीति**। **यद्गतमिति**। परत्वं प्रत्यवधित्वं यद्गतं तस्येति सम्बन्धः। परगतं त्वित्यत्र, परत्वं प्रत्यवधित्वमित्यनुवर्तते **अर्थादिति**। परत्वावधित्वस्वामित्वाविनाभूतत्वा-त्तेनावरत्वस्वामित्वस्यैव प्राप्तिरिति भावः।

वा०र०— यद्यपि श्रुत्यादिसमवाये पारदौर्बल्यसमवेता इत्यादिप्रयोगात् समवायपदमन्यथयितुं शक्यम्, तथापीह सम्बन्धमात्रमित्युत्तरत्रोक्तेर्यथास्थितमेव जायमान इत्यादिष्विति आदिपदेन जनिविषयजनकादिशब्दस्य भुज्यादिविषयभुञ्जानादिकर्तृवाचिशब्दस्य करणसम्प्रदानादिवाचिशब्दानां च ग्रहणं जन्यादीत्यादिपदेन भुज्यादि-परिग्रहः। कर्तृत्वादिकमित्यादिपदेन करणत्वादिसङ्ग्रहः। जनकादिशब्दविवक्षयापि जायमान इत्यादिष्वित्युक्त-त्वादिति बोध्यम्। जन्यादिकर्तृत्वादिनियन्तृत्वेनेति पाठः। जन्यादि इत्येव पाठेऽपि तत्कर्तृत्वादीत्येवार्थः। योगिनमन्य इत्येतद्वाक्यादिलब्धमनित्यत्वादिकमित्याशयेनाह **अनित्यादीति**। धातुवृत्त्याद्यनुसारेण सूत्रं व्याचष्टे **प्रातिपदिकादिति**। धात्वर्थे तत्करोतीत्यादिरूपेण करोत्यादिधातोरर्थविशेष इत्यर्थः। बहुलमिति शेषः। अत एव तत्पादान्तभविनोदाहरिष्यति **इष्टे इवेति**। सप्तम्यन्ताद्वतिः प्रतियोगिनि सप्तमीनिर्देशात् तेनेष्टनि परे यद्विहितं कार्यं तदेवातिदिश्यते न तु इष्टनो यत्कार्यं तदपि तेन बहुत्र नाचष्टे। बहयति इत्यत्र इष्टस्य इद् चेति सूत्रेणणेः इट् न भवति अन्यथेष्टस्यापि यद्वेति सूत्रेण बहोरुत्तरस्य इष्टस्य इडागमे बहोश्च भूरादेशे भू इष्ट इति रूपस्य दृष्टतया बहियतीत्यत्रापि णेर्पिडागमे हूयतेति रूपापत्तिरित्यालोच्योक्तं **इष्टनीवेति कार्यमिति**। प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावाभावे टिलोपादि तत्तप(?)मित्यर्थः। तसिलादिष्वाकृत्वसु च इति इष्टनपुंवद्भाव उक्तः। ररुतो हलादे लघोरिति रभावः। टेरिति टिलोपः इत्यादिकं कार्यं शेष्यादाववधेयं पाणिनीसूत्रत्वप्रतीतिवारणाय धात्वित्युक्तम्। उक्तमिष्टश्चेत्यन्तमेकसूत्रं तत्करोति तदाचष्ट इति द्वितीयं तेनातिक्रामतीति तृतीयमित्येवं प्रातिपदिकादित्यादि त्रिसूत्र्याः चुरादिगणे पठितधातुसूत्रतायाः आकरे स्पष्टत्वात् धात्वर्थ इति अवरं करोतीत्यादिरूपेण करोते-र्धातोरर्थे णिचि तदन्तावरशब्दोऽपि कृधात्वर्थक एव पर्यवसन्न इति भावः। प्रातिपदिकात् केवलाद्वासुवता

तस्माद्वेति विशेषविचारः शेष्यादौ ज्ञेयः । **इष्टवद्भावे चेति** । णिचः इष्टवद्भावकरणं तु इष्टे परतः विहितस्पष्टेरिति सूत्रेण टिलोपस्यणि च परतोऽपि सिद्धार्थानाविष्टवश्चेति णौ परतः इष्टवत्कार्याणि भवन्तीत्यर्थकवार्तिकमपि प्रातिपदिकादित्येतत्प्रपञ्चरूपमेवेति ततस्य (?) इष्टवद्भावार्थं पृथगुपन्यासः । **टिलोपापेक्षयेति** । एतच्च परत्वात् वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्येतत्प्रक्रियादिवाक्यव्याख्यानानुसारेणाधिकं व्याख्येयम् । उपयुक्तं तु व्याख्यानमेवं-परत्वादित्यनेन विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यनेनाचो ञ्णितीति वृद्धिः प्रातिदर्शयति । तत्सूत्रे च इति स्थानिनि दशादिको गुणेति परिभाषा न प्रवर्तत इत्याकरे स्थितत्वादजन्तागस्यैव वृद्धिस्तेन विहितेति ज्ञेयम् । अत एव तद्धितेष्वचामिति सूत्रे च इति स्थानि निर्देशाभावादिव परिभाषोपतिष्ठत इत्याशङ्का अचोञ्णितीत्यत्र इत्युक्ते-स्तत्परिभाषा प्रवृत्तिशून्या च इत्यनुवृत्तिरित्यादिमञ्जर्यां टेरितीति तुरिष्टेमेयस्सु इति सूत्रादिष्टे मेयस्विति वर्तत इत्याशयेनाधिकमुक्तम् । अवरशब्दाण्णिचि सति अवर इति स्थिते इष्टवद्भावेन टेरिति टिलोपे प्राप्ते वृद्धौ चाजन्तागत्वेनाचो ञ्णितीति प्राप्तायां टिलोपे कृते वृद्धेः त्यभावेन तस्या अनित्यत्वात् कृतायामकृतायां च वृद्धौ लोपस्य प्राप्तावपि शब्दान्तरप्या(?) तस्याप्यनित्यत्वेनानित्ययोरुभयोर्मध्ये परत्वात् र इत्यकारस्याकाराख्यवृद्धौ सत्यामवराह इति स्थिते टेरिति टिलोप इति अत्र वृद्धौ सत्यां टिलोप इति काशिकाकौमुद्यादावुक्तं णौ च ङीति सूत्रे वृद्धेर्लोपो बलीयानिति भाष्यकारवचनम् । तयोरानुगुण्यविचारस्तु शेष्यादौ ज्ञेयः । अन्यथाख्यातिदूषण-ग्रन्थेऽपि वृद्धेः परत्वात्प्रवृत्तिरिति बहुभिरुक्ते सति प्रकारान्तरेण निर्वाह्य भाष्यकारवचनादरणमप्यनुपपन्नमित्याशयो ज्ञेयः । अवर्यादिशब्दानां सनाद्यन्ता इति पाठः । णिजन्ततयानुवादस्य कर्तव्यत्वात् पचाद्यचीति नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति सूत्रेणेति शेषः । पचादेराकृतिगणत्वं च यङोचि चेति सूत्रेऽच्ग्रहणात्सिद्धम् । उक्तं च तत्सूत्रे इदमेवाच्-ग्रहणं ज्ञापकम् । सर्वे धातवः पचाद्यजन्ता इत्यत्रेत्यादिरूपेणेति ज्ञेयम् । **पचाद्यचिति** । यत्रोच्यते तत्र गीता-भाष्यटीकाप्रपञ्चस्थोऽस्मदीयविचारोऽनुसर्तव्यः । अर्थादित्यस्यार्थप्रतीतेः प्रमाणेन विनेति प्रतीतेश्चार्थादित्येत-द्व्याचष्टे **(अनु?)उपपत्त्येत्यर्थ इति** । अनुमानेनेत्यर्थः । अनुपपत्त्येति चन्द्रिकानुसारि पाठः । तत्राप्यन्यथा-नुपपत्त्येवेत्यर्थः इति ज्ञेयम् । उत्तरत्राप्युपपत्तिरपीत्येव पाठः । अनुपपत्तीति पाठे पूर्वोक्तेऽवगतिः शब्दस्य विवक्षितार्थपरतया व्याख्यानवदनुमानस्यापि व्याख्यानं किन्न क्रियत इत्यर्थः ।

स०व्र०— भवत्वेवमिति । तत्र सम्बन्धसामान्यबोधकप्रत्ययवत् प्रकृते तद्बोधकस्याप्यभावः । **सम्बन्धमात्रमुच्यत इति** । समवायादिरेव न तु स्वाम्यमित्यत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः । **एवं कारकान्तरवाचि-ष्वपीति** । जायमानो म्रियमाण इत्यादिषु कर्त्रादिवाचिष्वित्यर्थः । अत्रापि जनिकर्तृत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तद् यस्यास्तीति पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । **एवमेवेति** । अवरत्वं यस्यास्तीति सम्बन्धसामान्यं विवक्षित्वेत्यर्थः । **किं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इतीति** । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चे'ति धातुसूत्रादवरादिशब्देभ्यश्चौरादिके णिचि इष्टवद्भावादिष्ठेमेयस्सु परतष्टिलोपो भवतीति टिलोपे 'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञायां पचाद्यचि कृते णेरनिटीति लोपे च सत्यवरादिशब्दनिष्पत्तिर्भवति । एवं चावरयतीत्यवर इत्यादिकर्तृव्युत्पत्त्या अवरादिशब्दानां ब्रह्मणि वृत्तिः सिद्धैवेति भावः । **अर्थादिति** । पुरुषगतपरत्वावधित्वोक्तेरित्यर्थः । न अवरत्वमस्यास्तीति सम्बन्धसामान्यविवक्षया अवरत्व-

प्रतीतिरपि व्याख्यास्यत इत्यत आह **न हीति** । **ततश्चेति** अवधित्वं यद्गतं तस्येति सम्बन्धः । **परगतं त्विति** । परं प्रत्यवधित्वमित्यनुवर्तते ।

विठ्ठल०— तद्धितान्तेष्विति । मत्वर्थकतद्धितसंज्ञिकप्रत्ययान्तेष्वित्यर्थः । **सम्बन्धविशेष इति** । बन्धादिकरणत्वरूपसम्बन्धविशेषरूप इत्यर्थः । बन्धस्वामित्वेनाप्युपपत्तेरिति भावः । नन्वस्त्वेवं कृदन्तेषु योनिमन्ये प्रपद्यन्त इत्यादिषु कर्त्रादिवाचिषु कथमित्यत आह **एवं कारकान्तरवाचिष्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिकर्तृत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति पूर्वोक्तरीत्यैवेत्यर्थः । **किं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इतीति** । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्चेति' सूत्रस्यायमर्थः । प्रातिपदिकात्करोतीत्यादिधात्वर्थे विवक्षिते बहुलं णिज्भवति णिच्परे इष्टवद्भावो भवति इष्टन्प्रत्यये परे यत्कार्यं तद्भवतीति यावदिति तथा चावरं करोतीति बन्धं करोतीत्यर्थे णिचि कृते इष्टवद्भावात् टेरिति सूत्रेण टिलोपे कृते अव र इति भवति । तथा च सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां पचादेराकृतिगणत्वादत्रापि नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युणि न्यच इत्यच्प्रत्यये णेरटीति णिलोपे च सति अवरयतीत्यादि व्युत्पत्त्या अवरादिशब्दानां ब्रह्मणि वृत्तिः सुलभैवेति भावः । **तदस्यास्तीत्यनेनेति** । अवधित्वमस्तीत्यनेनेत्यर्थः । तत्स्वामित्वेन परत्वं प्रत्यवधित्वं यद्गतं यत्समवेतमित्यन्वयः । **परगतं त्विति** । परगतं अन्यगतं अव्यक्तगतं परत्वं प्रत्यवधित्वमिति वर्तते यत्स्वामिकं तस्य स्वामिनः तस्यावरत्वादिकं प्रति स्वाम्यमेवार्थादापद्यत इत्युपपत्तेरपि व्याख्यानार्हत्वान्न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

चषकः— तद्धितान्तेषु = मत्वर्थीयान्तेषु । **कथमिति** । तत्र सम्बन्धत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितशक्तिप्रत्ययसमभिव्याहारवत्प्रकृते तादृशप्रत्ययसमभिव्याहाराभावादिति भावः । **कर्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति निष्ठायाः कर्मणि स्मृतेरिति भावः । **सम्बन्धमात्रमुच्यत इति** । सम्बन्धत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नमेव प्रत्याय्यते न दर्शितविशेषधर्मावच्छिन्नं न च सम्बन्धान्तरवर्त्यपि प्रयोगप्रसङ्गः । प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः । नामानि सर्वाणीति श्रुतिप्रत्यायितशक्तिकतया निखिलनाम्नां प्रयोगस्यापि प्रमितत्वादिति भावः । **कारकान्तरवाचिष्वपीति** । कर्त्रादिकारकान्तरवाचिजायमानादिशब्दानामपि तत्र वृत्तिरिति भावः । **एवमेवेति** । अवरादिशब्दगतसमुदायवृत्तिप्रवृत्तभूतावरत्वादिनिरूपितनियन्तृत्वादिसम्बन्धस्य ईशे सत्त्वेन नामानीति श्रुतेश्च योजनीया इत्यर्थः । अवरादिशब्देषु अवयववृत्तिमाश्रित्य समाहित्यन्तरमाह **किञ्चेति** । **प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति** । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेतिसूत्रस्य प्रातिपदिकात्करोतीत्याद्यर्थे णिच भवतीष्ठे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भाव-रभाव-टिविन्मतुब्लोप-यणादिलोप-प्रस्थस्फाद्यादेश-भसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युरित्यर्थः, तथा चावरादिशब्देभ्यस्तादृशार्थके णिचि सनाद्यन्ता इति धातुत्वेऽवरयतीति कर्तृसाधने पचाद्यचि कृते णेरनिटीति णिलोपे च सुलभैवैषां हरौ वृत्तिरिति भावः । **परगतमिति** । अनुषक्तेनावधित्वमित्यनेनान्वेति ।

॥ इति कृदन्तेषु बद्धादिशब्देष्वपि बन्धादिकर्मत्वं तदस्यास्तीति सम्बन्धमात्रं स्वाम्यमुद्दिश्य ब्रह्मैवोच्यते ॥

॥ इति रूढेषु अवरादिशब्देष्वपि अवरत्वादिनिमित्ताधीनप्रवृत्तित्वात् च ब्रह्मैवोच्यते ॥
॥ इति 'महतः परमव्यक्तं' इत्यत्रोक्तमव्यक्तं तदुपलक्षितं
दुःखिबद्धावरादिशब्दवाच्यं च ब्रह्मैव तदधीनत्वात् ॥

* * *

॥ अथ च तदधीनत्वनिमित्तकप्रयोगप्रदर्शनम् ॥

४ सु०— स्यादेतत् । यद्यपि तदस्यास्तीति सम्बन्धसामान्यं दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते, तथाऽपि 'समवायादिरेव न स्वामित्वम्, प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमासानाम् । प्रयोगश्च समवायादिनिमित्त एव दृश्यते, न स्वामित्वनिमित्तः । अत एव 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतु(नु?)बि'तीतिकरणो विवक्षितार्थो निबद्धः । तस्मान्न तदधीनत्वहेतुतो दुःख्यादिशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिः' इत्यतोऽस्ति तदधीनत्वनिमित्तोऽपि प्रयोग इत्याह **राज्ञीति** ।

अनु०— राज्ञि यद्वत्पराजयः ॥

भृत्यसमवेतस्य पराजयस्य राजाऽधीनत्वेन, यथा, **राज्ञि, पराजयः** पराजयनिमित्तकः पराजयीतिशब्दो, वर्तते, पराजयी भद्रसेन इति, तथेत्यर्थः ।

किञ्च स्वाम्यसम्बन्धेन मतु(नु?)बर्थाप्रवृत्तौ गोमान्देवदत्त इत्यादिकमपि न स्यात् ।

परि०— **प्रयोगानुसारित्वात्कृत्तद्धितसमासानामिति** । अकर्तरि च कारक' इति सूत्रे 'अभिधानलक्षणा हि कृत्तद्धितसमासा' इति भाष्योक्तेरिति भावः । **अत एवेति** । प्रवृत्तिनिमित्ताश्रय एव प्रयोगदर्शनादेवेत्यर्थः । **इतिकरण इति** । क्रियत इति करणः । 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणात्कर्मणि ल्युट् । 'इतिश्चासौ करणश्च इतिकरणः इतिशब्द इत्यर्थः । 'नवेतिविभाषे'ति सूत्रे 'अयमितिकरण' इति भाष्योक्तस्यैवमेव कैयटे व्याख्यानात् । **विवक्षितार्थ इति** । 'तदस्मिन्नस्ती'त्येवंरूपविवक्षितार्थ इत्यर्थः ।

याद०— **इतिकरण इति** । क्रियत इति करणः शब्दः । इतिश्चासौ करणश्चेतीतिकरणः । इतिशब्द इति यावत् । **विवक्षितार्थः इति** । 'इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षे'ति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— विवक्षितार्थ इति । विवक्षितार्थसूचक इत्यर्थः । अत्रेतिशब्दस्य व्यर्थत्वाद्व्यर्थं सत्किञ्चिज्ज्ञापयतीति न्यायेनात्र तदस्यास्तीति यस्मिन् सम्बन्धसामान्ये मतुप् विहितः स सम्बन्धो विवक्षित एव ग्राह्यः । अत एव विवक्षितार्थसूचकोऽत्रेतिशब्द इति तदीयव्याख्यानात् । ततश्च कृत्तद्धितादिप्रयोगनिमित्ततयाऽस्मद्विवक्षितस्तु सम्बन्धः समवाय एवेति भवतीतिशब्द एतदर्थसूचक इति भावः ।

आनन्दः— ननु तर्हि योग एव तत्र प्रमाणमिति शङ्कते **स्यादेतदिति** । सम्बन्धविशेषः सूत्रकृतो विद्यत इत्यत्र ज्ञापकमाह **अत एवेति** । प्रयोगानुसारित्वात् कृदादीनामित्यर्थः । **विवक्षितार्थ इति** । सम्बन्धविशेषविवक्षार्थादित्यर्थः । पराजयशब्दो निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धेन पराजयशब्दं लक्षयतीत्याह **पराजय इति** ।

श्रीनिधि०— विवक्षितार्थ इति । समवायादिरूपार्थविवक्षाद्योतक इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु राज्ञि यद्वत्पराजय इत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च स्वातन्त्र्यनिमित्तकप्रयोगप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबि'ति सूत्रे सम्बन्धमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्त्या, समवायादेरिव स्वामित्वस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वसिद्धिसम्भवादित्यतः सम्बन्धमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वोक्तावपि कृत्तद्धितसमासानां प्रयोगाधीनत्वेन समवायादिनिमित्तकप्रयोगदर्शनेन समवायादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तावपि स्वामित्वनिमित्तकप्रयोगादर्शनेन न स्वामित्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थत्वान्नोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तां शङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** । **सम्बन्धसामान्यमिति** । समवायादयः सर्वेऽपि सम्बन्धा इत्यर्थः । **समवायादिरेवेति** । प्रवृत्तिनिमित्तमिति सम्बन्धः । **नेति** । न स्वामित्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सम्बन्धः । समवायादिरेवेत्युक्तप्रतिज्ञायां नियामकमाह **प्रयोगेति** । प्रयोगोऽभिधानम् । 'अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः' इति वैयाकरणोक्तेरिति भावः । अत एव ग्रामं गच्छति आदित्यं पश्यतीत्यादौ 'कर्मण्यणि'ति न कर्मण्यण् भवति । सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यत्र च मत्वर्थे 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कादि'ति न ठञ् । अत एव च दिशां समाहारे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समासाभावः । अन्यथा हि कुम्भकारो नैष्कशतिकः पौर्वशालः पौर्वशालाप्रिय इत्यादाविव ग्रामगाम इत्यादावपि कृत्तद्धितसमासप्रसक्तेरिति ध्येयम् । अस्त्वेवं कृत्तद्धितसमासानां प्रयोगाधीनत्वं, तावताऽपि कुतः समवायादिरेव निमित्तं न स्वामित्वमित्यत आह **प्रयोगश्चेति** । घटत्ववान् दण्डवानित्यादिप्रयोगाः समवायसंयोगनिमित्तका दृश्यन्त इत्यर्थः । **न स्वामित्वनिमित्तक इति** । राजाधीनेन शत्रुगतदुःखेन भृत्यगतबन्धादिना च राज्ञि दुःखिशब्दस्य बद्धशब्दस्य च प्रयोगादर्शनादिति भावः । **इतिकरण इति** । क्रियत इति करणः इतिश्चासौ करणश्चेतिकरणः, इतिशब्द इति यावत् । **विवक्षितार्थ इति** । विशिष्ट एव विषये मतुप् भवतीति ज्ञापनार्थ इत्यर्थः । अनेन सम्बन्धमात्रे मतुबिति लब्धं भवति । तथा चोक्तं तद्व्याख्यातृभिः । इतिकरणो विवक्षितार्थः तेन विशिष्ट एव विषये मतुप् भवतीति विज्ञायत इत्यादीति ध्येयम् । ननु 'राज्ञि यद्वत्पराजय' इत्यनेन, 'यथा राज्ञि पराजय' इति पराजयस्य राजगतत्वोक्तावपि, यत्किञ्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य राजधीनत्वेन राज्ञि तच्छब्दप्रयोगस्यानुक्ततया,

कथमस्य तदधीनत्वनिमित्तकप्रयोगप्रतिपादकत्वम् इत्यतः पूर्ववाक्यात् तदधीनत्वहेतुत इत्यस्य, वचनविपरिणामेन शब्दो वर्तत इत्यस्य न हि भृत्यस्येत्युत्तरवाक्याद् भृत्यस्येत्यस्य चानुवृत्ति पराजय इत्यस्य च निमित्तवाचकस्य नैमित्तिकोपलक्षकत्वं, निमित्तविशेषसमर्पकपराजयशब्दसन्निधानाच्च सामान्यवाचकस्यापि शब्दशब्दस्य, तद्विशेषपराजयशब्दसन्निधानाच्च, सामान्यवाचकस्यापि शब्दशब्दस्य तद्विशेषपराजयिशब्दपरत्वं चाश्रित्य, विवक्षितार्थोपपादकतया भाष्यं व्याचष्टे **भृत्यसमवेतस्येति** । **न स्यादिति** । तत्र स्वाम्यव्यतिरेकेणान्यस्य षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्याभावादिति भावः।

वा०र०— कर्मण्यण् इत्यत्र तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्यत्रान्यत्र च तत्र वृत्त्यादौ अनभिधानादादित्यं पश्यतीत्यादावण् न भवति इत्यादेः प्रतिपादनात् तदनुसारेण प्रयोगपदं व्याकुर्वन्नुदाहरणादि च दर्शयति प्रयोगोऽभिधानमित्यादिना वैय्याकरणोक्तेरिति कर्मण्यण् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यादिसूत्रेषु भाष्यकाराद्युक्तेरित्यर्थः। **ग्रामगाम इत्यादावपीति**। सुवर्णनैष्कशतिकः द्विदशद्वित्रा इत्यादीनामपि पदेन ग्रहणं समासस्तु समाहारे विवक्षितो निषिध्यत इत्यदोषः । विशेषतो व्युत्पाद्यमस्ति कर्मणि ल्युडयामित्याशयेन व्याचष्टे **क्रियत इति करण इति**। अत एव न वेति विभाषेति सूत्रे इति करणः क्रियत इति भाष्यव्याख्यानावसरे क्रियत इति करणः कर्मणि ल्युडित्युक्तं कैय्यटे तत्र कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादिति प्रदीपविवरणकारः परन्तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादिव कर्मादौ ल्युट्सिद्धे बहुलग्रहणप्रयोजनतया वर्णनायोग इति उपाधिखण्डनटीकास्थरमाया रमणमिति यद्यव्याख्यावसरे टीकाकृतैव प्रपञ्चितमित्यवधेयम् इति करणो विवक्षार्थः इति करणाद्विषयनियम इति काशिकानुसारेण शेष्युक्तं व्याख्यानं दर्शयति **इतिकरण इति**। इत्यादीत्यादिपदेन काशिकासङ्ग्रहः। **कथमस्येति**। राज्ञि यद्वदिति वाक्यस्येत्यर्थः। **वचनविपरिणामेनेति**। शब्दं वर्तत इत्यत्र बहुवचनस्यापि परिणामेनैकवचनेनेत्यर्थः। **अनुवृत्तिमिति** । अत्र तदधीनत्वेत्यादेरनुवृत्तिर्यथाश्रुते श्रुतैव भृत्यस्येत्युत्तरवाक्योक्तस्य त्वनुकृतिराकर्षणमिति विवेचनीयम्।

स०व्र०— सम्बन्धसामान्यमिति। सर्वेऽपि सम्बन्धा इत्यर्थः। समवायादिरेवेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह **प्रयोगानुसारित्वादिति**।

विट्ठल०— दुःखादिशब्दानां दुःखादिसम्बन्धमात्रनिमित्तकत्वेऽपि न स्वामित्वरूपसम्बन्धनिमित्तकत्वं सम्भवतीति शङ्कते **स्यादेतदित्यादिना**। **अत एवेति**। प्रवृत्तिनिमित्ताधिकरण एव प्रयोगदर्शनादेवेत्यर्थः। **इतिकरण इति**। इतिश्चासौ करणश्च इति शब्द इत्यर्थः। **विवक्षितार्थ इति**। तदस्मिन्नस्तीत्येवंरूपविवक्षितार्थ इत्यर्थः।

चषकः— इतिकरण इति । राजभोजनाः शाल्य इत्यादाविव कर्मसाधनल्युडन्तोऽयमिति शब्देन कृतकर्मधारयः। कडारादित्वाद्विशेषणपरनिपातः। कृतिकर्मीभवदितिशब्द इत्यर्थः। **विवक्षितार्थ इति**। इतिकरणो विवक्षितार्थस्तेन विशिष्ट एव विषये मतुप् विज्ञायत इति पाणिनीयोक्तेरिति भावः।

५ **सु०**— एतदेव विवृणोति— **स्वातन्त्र्यमिति ।**

अनु०— स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ।।

यस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तानां दुःखादीनां तद्गतत्वम् इव परगतेषु स्वातन्त्र्यम् अपि दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तेः कारणम्, अनुशासनप्रयोगयोरुभयत्र साम्यात्; तस्माद् दुःख्यादिशब्दा अपि उक्तार्थापत्तिबलात्तदधीनत्वहेतुतो ब्रह्मणि वर्तन्ते इति सम्बन्धः ।

परि०— परगतेष्विति । विषयसप्तमीयम् । **अनुशासनेति** । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' । 'अत इनिठनावि'त्यत्रास्मिन्निितिवदस्यापीत्यनुशासनस्य राजा पराजयीति प्रयोगस्य च सत्त्वात् उभयत्र तदाश्रये तत्स्वामिनि च साम्यादित्यर्थः । **उक्तार्थापत्तीति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि' इति श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तिरूपप्रागुक्तार्थापत्तिबलादित्यर्थः ।

यादु०— उक्तार्थापत्तीति । निरवकाशोक्तश्रुतिद्वयानुपपत्तिबलादित्यर्थः ।

आनन्दः— नन्वेतावतैव दुःखादिशब्दप्रवृत्तेर्भगवति समर्थितत्वात् स्वातन्त्र्यमित्यादिग्रन्थोऽनुपयुक्त इत्यत आह **एतदेवेति** । **उक्तार्थापत्तिबलादिति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'त्यादि श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तिरूपोक्तार्थापत्तिबलादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनुशासनप्रयोगेति । तदस्यास्त्यस्मिन् इत्यनुशासनस्योभयसाधारणत्वादिति भावः । **उक्तार्थापत्तिबलादिति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ती'ति श्रुतिद्वयान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः ।

शे०वा०— तदधीनत्वहेतुत इत्युक्तस्यैवोत्तरवाक्येनापि कथनाद्वैयर्थ्यमित्यत आह **एतदेवेति** । तथा च न वैयर्थ्यमिति भावः । 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं चे'त्यादिभाष्यं स्वातन्त्र्यवत्तद्गतत्वस्यापि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वव्युत्पादनपरमित्याभाति । तच्चायुक्तम् । तस्य स्वपरसम्मतत्वेनाव्युत्पाद्यत्वात् इत्यतो न तस्य प्रवृत्तिनिमित्ततोपपादनार्थमत्र तद्ग्रहणं, किन्तु स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपादकयुक्तिसूचनार्थं तद्ग्रहणमित्यभिप्रेत्य तथा योजयति **यस्मादिति** । हिशब्दार्थो यस्मादिति । **परगतेष्विति** । दुःखादिष्वित्यनुवर्तते । **अनुशासनप्रयोगयोरिति** । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबि'त्यनुशासनस्य 'दुःखी देवदत्तः. पराजयी भद्रसेनः' इत्यादिप्रयोगस्य चेत्यर्थः । **उभयत्रेति** । आश्रयत्वस्वातन्त्र्ययोरित्यर्थः । हिशब्दसूचिताया एतद्वाक्यार्थस्य हेतुताया उत्तरवाक्यार्थेऽयोगात्पूर्ववाक्यार्थे

हेतुतया सम्बन्धमाह **तस्मादिति** । **उक्तार्थापत्तीति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति' इति निरवकाशश्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तिबलादित्यर्थः ।

वा०र०— तद्गतत्वस्यापीति । उभयोः शब्दवृत्तौ कारणत्वप्रतिपादनस्योभयसिद्ध एव सार्थक्यादिति भावः । अपरिहार्यत्वाच्चेत्यत इति पाठः स्वरसः । अपरिहार्यत्वादित्येव पाठेऽपि चशब्दार्थघटित एवार्थः । अत एव जीवोपपादनेनेत्याद्युत्तरवाक्ये शङ्कोपपादनपूर्वकं तदपरिहारे सिद्धान्तितेऽनिष्टमिति समुच्यत इति ज्ञेयम् ।

विठ्ठल०— परगतेष्विति । अन्यगतेषु दुःखादिषु अनुशासनेति तदस्यास्मिन्नित्यत्रास्मिन्नितिवदस्यापीत्यनुशासनस्य राजा जयीति प्रयोगस्य च सत्त्वेन तदाश्रये तत्स्वामिनि च साम्यादित्यर्थः । **उक्तार्थापत्तीति** । निरवकाशोक्तश्रुतिद्वयान्यथानुपपत्तेरिति भावः ।

चषकः— उभयत्र साम्यादिति । तदाश्रये तत्स्वामिनि च साम्यादित्यर्थः । **अर्थापत्तीति** । 'निरनिष्टो निरवद्यः', 'नामानि सर्वाणि यमि'ति निरवकाशश्रुतिद्वयानुपपत्तिबलादित्यर्थः ।

॥ इति स्वातन्त्र्यतद्गततत्वयोः शब्दवृत्तेः कारणत्वम् ॥

* * *

॥ ततश्च स्वातन्त्र्यतद्गततत्वयोः स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेः मुख्यकारणत्वम् ॥

६ **सु०— अस्तु स्वातन्त्र्यमपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, किं त्वमुख्यमेव, तत्र प्रयोगस्याप्रचुरत्वात् । प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गततत्वमेव मुख्यम् । तथा च दुःख्यादिशब्दानां जीवादिष्वेव मुख्यत्वाद्ब्रह्मण्यमुख्यत्वात् 'तत्तु समन्वयादि'त्यनुपपन्नमित्यत आह स्वातन्त्र्यमिति ॥**

अनु०— स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्

तत्र स्वातन्त्र्यतद्गततत्वयोर्मध्ये **स्वातन्त्र्यम्** एव **मुख्यं**(ख्य)= शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं **स्यात्** । न तु तद्गततत्वमित्यर्थः ।

आनन्दः— **तत्रेति** । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं स्वयं यदधीनं तदत्रेत्यर्थः । **प्रयोगेति** । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यद्गतं तत्रेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्युत्पादनमात्रेण दुःख्यादिशब्दानां भगवति वृत्तेः समर्थनात् तद्गततत्वापेक्षया स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वसमर्थनपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । न च तद्गततत्वस्य स्वातन्त्र्यापेक्षया मुख्यत्वात्

दुःख्यादिशब्दानां जीवे मुख्यत्वमीश्वरे त्वमुख्यत्वमिति शङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । अनुशासनप्रयोगयोरुभयत्र तौल्यव्युत्पादनेन तदमुख्यत्वशङ्काया निर्बीजत्वात् तद्गतत्वापेक्षया स्वातन्त्रस्यामुख्यत्वेऽप्यनिष्टाभावेन तस्याः सिद्धान्तिनाऽपरिहार्यत्वात् इत्यतो बीजोपपादनेन तद्गतत्वस्य मुख्यत्वशङ्कोपपादनपूर्वकं तदपरिहारे सिद्धान्तिनोऽनिष्टं दर्शयन् उक्तशङ्कापरिहारकतया तद्वाक्यं योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति **अस्त्विति** । **तत्रेति** । बन्धादिस्वामित्वेऽपि बद्धादिशब्दाप्रयोगादिति भावः । **प्रयोगप्राचुर्यादिति** । यद्यपि धनादिवाहके धनीत्यादिशब्दप्रयोगाभावान्न तद्गतत्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यमित्यपि वक्तुं शक्यम् । तथाऽपि रूपी दण्डीत्यादौ तद्गतत्वं निमित्तम् । धनी गृहीत्यादौ तु स्वातन्त्र्यमित्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

॥ इति स्वातन्त्र्यतद्गतत्वयोः स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेः मुख्यकारणत्वम् ॥

* * *

॥ अथ ततः स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तिकारणत्वानभ्युपगमे बाधकम् ॥

७ **सु०—** स्वातन्त्र्यमपि शब्दप्रवृत्तिकारणमिति मुख्यमिति च क्रमेण प्रतिज्ञातम् । तत्क्रमेणैवोपपिपादयिषुः स्वातन्त्र्यस्य कारणत्वानभ्युपगमे बाधकमाह **कुत इति** ।

अनु०— कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥

अन्यथा स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिकारणत्वाभावे, **राज्ञि जयो** जयनिमित्तको जयिशब्दः **कुतः** कथम् । स्वधामोपविष्टे राज्ञि जयः कुतः, न कुतोऽपि यतः, इत्यर्थः । जयस्य राजगतत्वाभावात्स्वातन्त्र्यमपि यदि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न स्यात् तदा निमित्ताभावाद्राज्ञि जयिशब्दप्रवृत्तिर्न स्यात्, न चैवम्, तस्मात्स्वातन्त्र्यमपि कारणमङ्गीकरणीयमिति ।

लक्षणया प्रयोगोऽस्त्विति चेन्न, तदस्यास्तीति निमित्तसाम्यात्, अन्यथा वैपरीत्यस्याप्यापातात् । पराजयस्य प्रकृतत्वेऽपि जयग्रहणं व्याप्त्यर्थम् ॥

परि०— **निमित्तसाम्यादिति** । तदाश्रय इव तत्स्वामिन्यपि तदस्यास्तीति सूत्रेऽस्मिन्नित्यस्येवास्यापीत्युक्तस्वामित्वरूपनिमित्तस्य सत्त्वादिति भावः । **वैपरीत्यस्येति** । स्वामिन्येव मुख्यप्रयोगः । आश्रये लाक्षणिक इत्यस्येत्यर्थः । **व्याप्त्यर्थमिति** । स्वातन्त्र्येण निमित्तेन शब्दप्रयोगस्योदाहरणान्तरप्रदर्शनार्थं स्वातन्त्र्यनिमित्तत्वाव्यभिचारार्थमित्यर्थः ।

गु०दी०— स्वधामोपविष्टे राज्ञि जय इत्यस्य जयः प्रतिभटशिरश्छेदादिरूपो राजभटस्थो जय इत्यर्थः। अत एव राजविनियोगं विना स्पर्धया उभाभ्यां राजभटाभ्यामेव कृते युद्धे भट एव जयीत्युच्यते न राजा। इदमवश्यं कुर्विति विनियोगरूपस्वातन्त्र्याभावादिति भावः। **अन्यथा वैपरीत्यस्याप्यापातात्** इति, निमित्तसाम्येऽपि लक्षणाङ्गीकारे दुःखसमवायवत्यपि जीवे दुःख्यादिशब्दानां लक्षणा स्यादित्यर्थः।

यादु०— साम्यादिति। तदस्यास्तीति सूत्रविहितसम्बन्धसामान्यरूपनिमित्तस्य राजभृत्ययोः साम्यादित्यर्थः। **व्याप्त्यर्थमिति**। व्याप्तिग्राहकभूयोदर्शनार्थमित्यर्थः। ततश्च 'दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः। शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते' इति पूर्वोक्तानुमाने यः शब्दो यदधीनप्रवृत्तिनिमित्तकः स तद्वाचक इति विवक्षितसामान्यव्याप्तिग्राहकभूयःसहचारप्रदर्शनाय जयग्रहणमिति भावः।

वं०प०— लक्षणयेति। राज्ञि जयिशब्दस्येति शेषः। तथा च तत्र स्वातन्त्र्यं न निमित्ततया कल्प्यमित्यर्थः। **अन्यथेति**। निमित्तसाम्येऽपि यदि लक्षणया प्रयोगोऽङ्गीक्रियते तर्हि जीवादावपि दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तौ न तद्गतत्वं निमित्तत्वेन कल्पनीयम्। किन्तु लक्षणयैव तत्रापि प्रयोगोऽस्त्विति वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः।

आनन्दः— ननु स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रति मुख्यकारणत्वस्य प्रतिज्ञातत्वात्तदेवोत्पादनीयं स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिकारणत्वोपपादनं त्वयुक्तमित्यत्राह **स्वातन्त्र्यमपीति**। ननु राज्ञो जयादिकरणत्वाज्जयिशब्दप्रयोगस्य तत्रेत्यत आह **स्वधामोपविष्ट इति**। **अन्यथेति**। निमित्तसाम्येऽपि विलक्षणया प्रयोगाङ्गीकारे राज्ञि मुख्यशब्दो भृत्ये लाक्षणिक इति वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः। **व्याप्त्यर्थमिति**। अनेकेषां शब्दानां स्वातन्त्र्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तमादाय प्रयोगो विद्यत इति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः।

श्रीनिधि०— ननु कथं राजा विजयी पराजयीति व्यपदेशः राजगतजयादे राजाधीनसत्ताकत्वाभावादिति चेत् न। वेतनदानादिना तं तदधीनतासत्त्वात्। जयनिमित्तको जयशब्द इति निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादिति भावः। आवृत्त्या आक्षेपबीजं दर्शयति **स्वधामोपविष्ट इति**। **वैपरीत्यस्येति**। समवायवति लक्षणा स्वामिनि मुख्य इति वैपरीत्यस्येत्यर्थः।

शे०वा०— ननु स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिकारणतायाः, तद्गतत्वापेक्षया मुख्यतायाश्च पूर्ववाक्येनैव सिद्धेरुत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यतो विपरीतप्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि प्रसङ्गेन प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकतया प्रतिज्ञातप्रमेयद्वयोपपादकत्वात् नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तत्तत्प्रतिज्ञातोपपादकत्वे हेतुं सूचयन्नुत्तरवाक्यमवतारयति **स्वातन्त्र्यमपीति**। प्रकृतोपयोगितया अन्यथेत्यस्यार्थमाह **अन्यथेति**। मूले निमित्तवाचको जयशब्दः तन्निमित्तकजयिशब्दोपलक्षणमिति भावेनाह **जय इति**। **कुत इति**। न स्यादित्यर्थः। ननु स्वातन्त्र्यस्य कारणत्वाभावेऽपि न राज्ञि जयिशब्दानुपपत्तिः। जयस्य राजगतत्वादेव तत्र तच्छब्दप्रवृत्त्युपपत्तेरित्याशयेन पृच्छति **कथमिति**। जयस्य राजगतत्वाभावसमर्पकतयाऽपि तदेव वाक्यं योजयति **स्वेति**। तात्पर्यार्थमाह **जयस्येत्यादि**।

न चोत्कर्षेण वर्तमानत्वस्यापि जयिधात्वर्थत्वात्तदाश्रयत्वस्य च राज्ञ्यपि सत्त्वान्न स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तमिति वाच्यम् । राजा शत्रून् जयतीत्यभिभवाभिप्रायेणापि तत्प्रयोगात्तदाश्रयत्वस्य राज्ञ्यसत्त्वेन तत्र स्वातन्त्र्य-निमित्तत्वस्यैवाश्रयणीयत्वात् । **लक्षणयेति** । जयाश्रयभृत्यसम्बन्धाद्राज्ञि जयिशब्दस्य लाक्षणिकत्वमित्यर्थः । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबि'ति सूत्रविहितसम्बन्धसामान्यरूपनिमित्तस्य राजभृत्ययोः साम्यान्न तत्र लक्षणेत्याह **तदस्येति** । **अन्यथेति** । तद्गतत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमङ्गीकृत्य तस्य च भृत्य एव सत्त्वात् तत्रैव जयिशब्दो मुख्यः, राज्ञि तु जयाश्रयभृत्यसम्बन्धाल्लाक्षणिक इत्यङ्गीकारे स्वाम्यस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तस्य. च राज्ञ्येव सत्त्वात्तत्रैव मुख्यः, भृत्ये तु स्वाम्याश्रयराजसम्बन्धाल्लाक्षणिक इत्यपि स्यादित्यर्थः । न च स्वाम्याश्रय-राजधीपूर्वकत्वाभावान्न भृत्ये जयिशब्दस्य लाक्षणिकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति जयाश्रयभृत्यधीपूर्वकत्वा-भावेन राज्ञ्यपि लक्षणाऽभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु 'राज्ञि यद्वत्पराजय' इति पूर्ववाक्ये प्रकृतत्वात् 'कुतो राज्ञी'त्युत्तरवाक्येऽपि पराजयस्यैव ग्रहणे कर्तव्ये जयग्रहणमनर्थकमित्यतः 'दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः। शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्त' इति पूर्ववाक्योक्तानुमानमूलभूता 'यः शब्दो यदधीनप्रवृत्तिनिमित्तकः स तद्वाचक' इति विवक्षितसामान्यव्याप्तिर्बहुषु स्थलेषु गृहीतेत्यतो न व्यभिचारमर्हतीति सूचयितुं जयग्रहणं कृतमित्याह **पराजयस्य प्रकृतत्वेऽपीति** ।

वा०र०— तदेव वाक्यमिति । अनेन स्वधामोपविष्ट इति मूले पदेनान्यथा युद्धार्थे स्वयमगत्वा अमात्यादीनेव आज्ञाप्य स्थिते राज्ञीति व्याख्यानं सूचितमिति सूचितं भवतीति ज्ञेयम् । लक्षणाभावसम्भवादिति पाठः स्वरसः । लक्षणाभावप्रसङ्गादिति पाठे तु परेण लक्षणाया आशङ्कनेन तदिष्टत्वात् तदभावापादनमेतदित्यव-धेयम् । **प्रकृतत्वादिति** । पराजयस्यैवेति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । **मूलभूतेति** । सामान्यव्याप्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । व्याप्तिप्रकारप्रदर्शनं यः शब्द इत्यादि वाक्यस्यापीति वाक्यस्यापि स्वातन्त्र्योपपादकत्वमस्तीति या भ्रान्तिस्तामिति योजना ।

स०व्र०— इति व्यप्तिनिश्चयानुपपत्तेः (अत्र ग्रन्थलोपः । यादुपत्यं द्रष्टव्यम् ।) अनेकत्र तद्दर्शनं चेत्तन्निश्चयोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य जयपदग्रहणं कृतमिति भावः ।

विठ्ठल०— ननु कात्र कथन्ता जयस्य राजसमवेतत्वादित्यतः आवृत्त्या वाक्यं योजयति **स्वधामो-पविष्ट इति** । एतेन स्वतन्त्रत्वस्य कारणत्वानभ्युपगमे किं बाधकमुपन्यस्तमित्यत आह **जयस्येति** । **निमित्तसाम्यादिति** । तदाश्रय इव तत्स्वामिन्यपि तदस्यास्तीति सूत्रोक्तसम्बन्धित्वरूपनिमित्तसाम्यादित्यर्थः । **अन्यथेति** । राज्ञि भृत्ये च निमित्तसाम्येऽपि स्वामिनि राज्ञि लाक्षणिकत्वाङ्गीकारे स्वामिन्येव मुख्यः आश्रये लाक्षणिक इत्यस्याप्यापातादित्यर्थः । **व्याप्त्यर्थमिति** । दुःखिबद्धावराद्या इत्यत्राभिप्रेते ब्रह्मदुःखिबद्धादिशब्दवाच्यं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्वामित्वादित्यनुमाने यो यच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्वामी स तच्छब्दवाच्य इति सामान्यव्याप्ति-प्रदर्शकभूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसूचनार्थमित्यर्थः ।

॥ इति स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तिकारणत्वानभ्युपगमे बाधकम् ॥

॥ अथ 'स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेर्मुख्यकारणत्वम्' इत्यस्योपपादनम् ॥

॥ तत्रादौ तस्य प्रयोगादिना उपपादनम् ॥

८ **सु०**— स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वमुपपादयति **न हीति** ।

अनु०— न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥
यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः ।

हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । **तावद्यावदिति** क्रियाविशेषणे । जयस्य **अन्यगत्वेऽपि** भृत्यगतत्वेऽपि तं जयं प्रति स्वातन्त्र्याभासमात्रेण **राज्ञि विजयिशब्दो यावत्** प्रयुज्यते **तावत्** जयाधिकरणस्यापि **भृत्यस्य** सम्बन्धितया **न** प्रयुज्यते यस्मात्तस्मात्स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यादिति सम्बन्धः ।

स्वातन्त्र्यादिति वक्तव्ये स्वातन्त्र्याभासमात्रत इति वचनं किमुतानुपचरित-स्वातन्त्र्ये परमात्मनीति कैमुत्यद्योतनार्थम् ।

भृत्याज्ञाननिमित्तं राज्ञि प्रयोगप्राचुर्यमिति चेन्न । भृत्यज्ञानेऽपि तदुपलम्भात् ।

परि०— **क्रियाविशेषणे इति** । प्रयुज्यत इति क्रियाविशेषणे इत्यर्थः । शब्दविशेषणत्वे यावानित्यादि स्यादिति भावः ।

यादु०— **क्रियाविशेषण इति** । अन्यथा शब्दविशेषणत्वापत्त्या तावान् यावानिति स्यादिति भावः ।

आनन्दः— ननु यावत्तावच्छब्दयोः शब्दविशेषणत्वे पुल्लिङ्गत्वापत्त्या यावांस्तावानिति प्रयोगः स्यादित्यत आह **तावदिति** । क्रियाविशेषणत्वे तु क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वं एकवचनान्तत्वं वाच्यमित्यनेन क्लीबत्वमिति भावः । प्रयोगप्राचुर्यस्य भूयाज्ञाननिमित्तत्वेनान्यथासिद्धत्वान्न स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तौ मुख्यकारण-त्वोपपादकत्वमिति शङ्कते **भृत्येति** ।

शे०वा०— न हीत्युत्तरवाक्यस्यापि स्वातन्त्र्योपपादकत्वभ्रान्तिं निराकरोति **स्वातन्त्र्यस्येति** । ननु तावद्यावच्छब्दयोः शब्दविशेषणतयाऽनियतलिङ्गविशेषणशब्दानां विशेष्यनिघ्नतया पुल्लिङ्गशब्दरूपविशेष्यलिङ्ग-तायां तावान्यावानिति भवितव्यं तावद्यावदिति तु कथमित्यत आह **तावद्यावदिति क्रियाविशेषणे इति** । साधनं

परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः । ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति तद्विशेषणानां क्लीबत्वैकवचनान्तत्वाव्ययत्वविधानात् 'अव्ययादाप्सुप' इति सुब्लोपे तावद्यावदित्युपपन्नमिति ध्येयम् । व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति **जयस्येत्यादिना** । **स्वातन्त्र्यादिति वक्तव्य इति** । तद्गतत्वापेक्षया स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वव्युत्पादनावसरे स्वातन्त्र्यादित्येव वक्तव्यत्वादिति भावः । राज्ञि जयशब्दप्रयोगप्राचुर्यस्य मुख्यार्थभूतभृत्याज्ञाननिमित्तत्वादिनाऽन्यथासिद्धत्वान्न तद्गतत्वापेक्षया स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वसाधकत्वं तस्येत्याशङ्कते **भृत्येति** । **तदुपलम्भात्** राज्ञि प्रयोगप्राचुर्योपलम्भात् । तथा च न मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरिति भावः ।

वा०र०— यज्ञमिति क्रियाविशेषणमिति दैवमेवापरे यज्ञमित्येतच्चतुर्थाध्यायगीताभाष्यटीकानुसारेण व्याचष्टे **साधनं परित्यज्येति** । सा त्वर्थमात्रविशेषणे इत्यर्थ इति द्विवचनोपेतः पाठः । विशेषणमिति पाठे द्वित्वाविवक्षया प्रातिपदिकार्थमात्रकथनबोध्यम् । अत्र साधनशब्देन क्रियां प्रति कर्तृकरणादिकं यत्तद्गृह्यते अव्ययीभावश्चेति सूत्रीयाक्रियाविशेषणानां चेत्यत काशिकाव्याख्यानावसरे क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते वचनमिति मञ्जर्यामुक्तं परवल्लिङ्गमिति सूत्रे क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमित्येतत्प्रतिक्रियायामुक्तम् । तदुभयानुसारेणेदं विशिष्टप्रतिपादनम् अत्र क्रियाविशेषणत्वोपपादनमानन्दमयाधिकरणे उक्तोऽन्नमय इत्यादीत्येतन्मूलटीकाव्याख्यानरीत्या द्रष्टव्यम् । विवृतं चैतदानन्दमयाधिकरणीयविचारावसरे भृत्यस्य प्रयोगाधिकरणतया भृत्येति वाच्ये षष्ठ्यनुपपत्तिरित्यत उक्तं मूले **भृत्यस्य सम्बन्धितयेति** ।

स०व्र०— **क्रियाविशेषणे इति** । अन्यथा यावान् तावान् इति स्यादिति भावः ।

विठ्ठल०— **क्रियाविशेषण इति** । प्रयुज्यत इति क्रियाविशेषणे इत्यर्थः । शब्दविशेषणत्वे यावानिति स्यादिति भावः । जयस्येति जयं प्रतीतिशब्दाध्याहारं मनसि निधाय योजयति **जयस्येत्यादिना** । अत्र जयशब्दो राज्ञ्येव मुख्यः । तत्प्रयोगप्राचुर्ययुक्तत्वादित्यनुमानमभिप्रेतमिति मत्वा शङ्कते **भृत्याज्ञानेति** । परिहरति **नेति** ।

चषकः— **क्रियाविशेषणमिति** । स्तोकं पचति मृदु पचतीत्यादौ स्तोकमृद्वादीनां धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताभेदसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतापन्नप्रत्यायकानां क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यमिति कात्यायनवचनात् 'अव्ययादाप्सुप' इति सुब्लोपे यथा निष्पत्तिः तद्वत्तादृशतावद्यावदित्येतन्निष्पत्तिरप्यवसेयेति । शब्दविशेषणत्वाभावेन पुंस्त्वशङ्काऽनवकाश इति भावः ।

९ सु०— ननु प्रयोगप्राचुर्यं न मुख्यताहेतुः, अज्ञातमुख्यलाक्षणिकादिप्रयोगेष्वपि दर्शनादिति चेत् । सत्यम् । 'प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेव मुख्यम्, स्वातन्त्र्यं तु तदप्राचुर्यादमुख्यमि'ति परेण पर्यनुयुक्तेऽसिद्धिरनेनाभिधीयते, न तु प्रयोगप्राचुर्येण मुख्यता साध्यते, येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यात् ।

यद्यप्यत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनाऽन्यथासिद्धिर्व्यभिचारो वा शक्यते वक्तुम्, तथाऽपि 'जगद्वाचित्वादि'ति सूत्रदिशा शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इत्यसिद्धिरेवोक्ता।

कुतस्तर्हि मुख्यतासिद्धिरिति चेत्।

उच्यते। तदस्यास्तीति हि दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्। यच्च यदधीनसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तिकं, तत्तस्य मुख्यतो भवति, यथेष्टविनियोगयोग्यत्वात्। न तु(नु) यत्र यत्सम्बद्धं तस्य तन्मुख्यतः, यथेष्टविनियोगायोग्यत्वात्। न हि जीवेन दुःखादिकं हातुमुपदातुं वा शक्यते। अतः स्वातन्त्र्यमेव मुख्यमिति।

अथवाऽभिधानवृत्तावेव स्वातन्त्र्यतद्गतत्वयोर्निर्धारणायां स्वातन्त्र्यं मुख्यमिति प्रतिज्ञातम्। तत्र प्रयोगप्राचुर्यस्य हेतुत्वाभिधाने न कश्चिद्दोषः। प्रकरणवशादेव व्यभिचारपरिहारात्।

परि०— **अज्ञातमुख्येति**। अज्ञातो मुख्यो = मुख्यार्थो येषां शब्दानां ते च ते लाक्षणिकाश्च तादृशशब्दानां प्रयोगेष्वित्यर्थः। **अनेनेति**। न हीति श्लोकेन प्रयोगप्राचुर्याभावस्यासिद्धिरुच्यत इत्यर्थः। **मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनेति**। अज्ञाननिमित्तकप्रयोगमूलकत्वभ्रान्तिमूलकत्वादिरादिपदार्थः। **व्यभिचारो वेति**। 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादिरूढलक्षणाप्रयोगेषु सत्यपि प्रयोगप्राचुर्ये मुख्यत्वाभावात्तत्प्रयोगप्राचुर्यं मुख्यत्वव्यभिचारीति वा नूतनयौगिकप्रयोगेषु प्रयोगाप्राचुर्येऽपि मुख्यत्वसत्त्वात्प्रयोगाप्राचुर्यममुख्यत्वव्यभिचारीति वा व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इत्यर्थः। **जगद्वाचित्वादितीति**। अत्रैव पादे 'समाकर्षादि'त्यधिकरणे शब्दानां महायोगविद्वद्रूढिभ्यां भगवति मुख्यानामेवान्यत्र जगति व्यवहार इति समाकर्षादितिसूत्रेणोक्ते सति कथं तर्हि जगति प्रसिद्धिरिति शङ्कायां शब्दानां जगद्वाचित्वाज्जगद्वाचित्वज्ञानाज्जगत्येव व्युत्पत्तिग्रहादिति यावत्। जगति प्रसिद्धिः मुख्यार्थभगवदज्ञानमूलेति तत्रार्थस्य भाष्यादिदिशा व्यक्तत्वादिति भावः। **स्वातन्त्र्यमेवेति**। यथेष्टविनियोगकर्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यमेवेत्यर्थः। नन्वेवं स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वोपपादनं मूलारूढं न प्राप्तमित्यनुशयादाह **अथवेति**। **न कश्चिदिति**। प्रयोगप्राचुर्यस्य व्यभिचारदोषो वा मूले मुख्यत्वानुपपादनदोषो वा नेत्यर्थः। ननु 'न ही'ति श्लोके स्वातन्त्र्यं शब्दवृत्तौ मुख्यं निमित्तम्। प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्रूढिनिमित्तजातिवदित्युक्ते मञ्चाः

क्रोशन्तीत्यादिरूढलक्षणाप्रयोगहेतौ क्रोशात्पुरुषमञ्चसम्बन्धे व्यभिचारः कथं परिहार्यः । अभिधानवृत्तावेवाभिधाननिमित्तयोस्तद्गतत्वस्वातन्त्र्ययोर्मध्ये तद्गतत्वापेक्षया स्वातन्त्र्यं मुख्यम् । तद्गतत्वापेक्षयास्य प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्यौगिकरूढशब्दनिमित्तयोरवयवार्थजात्योर्मध्ये योगापेक्षया जातिवदित्यभिधानवृत्तिमात्रज्ञापकशब्दस्य 'न ही'ति श्लोकेऽभावादित्यत आह **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषणबलादित्यर्थः । तथा च 'यो यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरप्रयोगविषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य' इति व्याप्तिलाभान्न कोऽपि दोष इति भावः । **प्रकरणवशादिति** । 'दुःखिबद्धावराद्यास्तु शब्दा' इत्यादिपूर्वोत्तरवाक्येषु जीवादिवाचिनोऽप्येते ब्रह्मणि वर्तन्त इत्याद्युक्तिपर्यालोचनया अस्मिन्प्रकरणे अभिधावृत्तेरेव प्रस्तुतत्वप्रतीत्या अभिधावृत्तिप्रकरणवशादेव अभिधावृत्तौ स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वापेक्षया मुख्यं निमित्तम् । प्रचुरप्रयोगहेतुत्वादित्यस्य लाभेन रूढलाक्षणिकादिप्रयोगे व्यभिचारशङ्काऽनवकाशेन तत्परिहारादित्यर्थः ।

गु०दी०— व्यभिचार इति । अज्ञातमुख्यार्थलाक्षणिकादिप्रयोगेषु व्यभिचार इत्यर्थः । **प्रयोगप्राचुर्यस्य** इत्यत्र धनी गृही गोमान् अश्ववान् गजवानित्यादौ प्रयोगप्राचुर्यस्येत्यर्थः ।

यादु०— अज्ञातमुख्येति । अज्ञातमुख्याश्च लाक्षणिकादयश्च तेषां प्रयोगेष्वित्यर्थः । न ज्ञातो मुख्योऽर्थो येषु ते तथा । यथा म्लेच्छादीनां यवादिशब्दाः । तेषां यवादिशब्दमुख्यार्थाज्ञानेऽपि प्रियङ्ग्वादिष्वेव सङ्केतेन प्रयोगप्राचुर्यात् । लाक्षणिका, आदिपदोपात्ता गौणाश्च रूढा एव विवक्षिताः । प्रयोगप्राचुर्यस्य तत्रैव सम्भवादित्यवधेयम् । **न तु प्रयोगप्राचुर्येणेति** । न चैवं स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वमुपपादयतीत्यवतारिकाविरोधः । स्वातन्त्र्यस्यामुख्यतासाधकप्रयोगाप्राचुर्यस्यासिद्ध्यभिधाने बाधकाभावेन तन्मुख्यतोपपादनलाभादित्याशयात् । **जगद्वाचित्वादिति** । न प्रसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्यैव मुख्यवाच्यत्वं कल्प्यम् । लोकस्य जगत्येव शब्दव्यवहारेण तत्रैव तच्छ्रोतॄणां व्युत्पत्तेः । परमात्मनि तथा बहुलव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्यभावाच्च जगति प्रसिद्धेरन्यथोपपत्तेः । अग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्तिसम्भवादिति तत्सूत्रार्थपर्यालोचनयेत्यर्थः । **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषणबलादेवेत्यर्थः । तथा च यो यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतत्प्रयोगे विषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य इति व्याप्तिलाभान्नोक्तव्यभिचार इति भावः । न व्यभिचार इति वक्तव्ये न कश्चिद्दोष इति वचनं मुख्यतासाधनायात्र पूर्वमिव यत्नान्तरानुसरणप्रयासोऽपि नास्तीति ज्ञापयितुम् ।

वं०प०— यद्यप्यत्रेत्यनन्तरं तद्गतत्वमुख्यत्वसाधकस्येति शेषः । **मुख्येति** । स्वातन्त्र्यरूपमुख्यनिमित्तेत्यर्थः । **व्यभिचार इति** । रूढलाक्षणिकशब्देष्वित्यर्थः । **मुख्यतासिद्धिः** । स्वातन्त्र्यस्य । **निर्धारणायां**

मुख्यामुख्यत्वनिर्धारणायाम् । **हेतुत्वेति** । तथा चाभिधावृत्तौ यत्र यस्य प्रयोगप्राचुर्यं तत्तत्र मुख्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । **न कश्चिद्दोष इति** । हेतोरेवाभावादज्ञातमुख्यलाक्षणिकादौ न व्यभिचार इत्यर्थः ।

आनन्दः— तथापि व्यभिचारान्न तस्य साधकत्वमिति शङ्कते **नन्विति** । अज्ञातोऽमुख्योऽर्थो येषां लाक्षणिकादि प्रयोगाणां ते तथोक्ताः तेष्वित्यर्थः । ननु प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेव मुख्यं शब्दप्रवृत्तौ कारणमिति यत्परेणोक्तं तत्रान्यथासिद्ध्यादिकं कुतो नोद्भाव्यते इत्यत आह **यद्यपीति** । **व्यभिचारो वेति** । अज्ञातमुख्य-लाक्षणिकादिप्रयोगेष्वित्यर्थः । न हि ननु भृत्यस्य विजयीत्यस्यासिद्ध्याद्यभिधायकत्वे स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिं प्रति मुख्यकारणोपपादकमिति पूर्वोक्तं विरुद्धं स्यादित्यत आह **अभिधानवृत्तावेवेति** । शक्तिवृत्तौ सत्या-मेवेत्यर्थः । **निर्धारणायामिति** । इदं वा मुख्यमिदं वामुख्यं चेति विचारे सतीत्यर्थः । **तत्रेति** । तथा च । स्वातन्त्र्यशब्दप्रवृत्तौ मुख्यकारणं प्रयोगप्राचुर्यादित्यनुमानमुक्तं भवति । नन्वत्र व्यभिचारः पूर्वमेवोक्त इत्यत आह **प्रकरणेति** । अभिधानवृत्तौ सत्यामिति विशेषणीयम् । अज्ञातमुख्यादिषु चाभिधानवृत्तेरेवाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **व्यभिचारो वेति** । अज्ञातमुख्ये व्यभिचारादिति भावः । **यच्च यदधीनेत्यादि** । ननु कथं राजा जयी पराजयीति व्यपदेशः राजगतजयादे राजाधीनसत्ताकत्वाद्यभावादिति चेन्न । वेतनदानादिना तदधीनतासत्त्वात् राजानुपजीविनी तस्मिन् तस्मिन् जिते जयवति वा राजा तथाभूत इति प्रयोगाभावात् । **अभिधानवृत्तावेवेति** । अभिधानं शक्ति तद्रूपवृत्तौ स्वातन्त्र्यतदातत्त्वयोर्मध्ये अन्यतरस्य मुख्यत्वनिर्धारणायां कर्तव्यायां सत्यामित्यर्थः । इति कर्णसूक्तोऽर्थार्थज्ञापकः किं अन्यथैव व्याख्येय इति हृदयम् ।

शे०वा०— माऽस्त्वन्यथासिद्ध्या प्रयोगप्राचुर्यस्य स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वासाधकत्वं व्यभिचरित-तया तु स्यादेवेत्याशङ्कते **नन्विति** । **अज्ञातेति** । न ज्ञातो मुख्यार्थो येषां ते तथोक्तास्ते च ते लाक्षणिकादयश्च । आदिपदेन गौणपरिग्रहः । तेषां प्रयोगेष्वित्यर्थः । अग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवके-ऽग्निशब्दव्युत्पत्त्या तत्रैव प्रयोगप्राचुर्यसम्भवादिति भावः । उपलक्षणमेतत् । नूतनयौगिकशब्देषु तत्प्राचुर्याभावेऽपि मुख्यत्वदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **अनेनेति** । न हीत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । तथा च न हीत्यादि-वाक्यावैयर्थ्यमिति भावः । **यद्यप्यत्रेति** । प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वमेव मुख्यम्, स्वातन्त्र्यं तु तदप्राचुर्यादमुख्यमिति परकीयानुमानेऽपीत्यर्थः । **व्यभिचारो वेति** । अज्ञातमुख्यलाक्षणिकादिप्रयोगेष्विति शेषः । **जगद्वाचित्वादिति सूत्रदिशेति** । न प्रसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्यैव मुख्यवाचत्वं कल्प्यम् । लोकस्य जगत्येव शब्दव्यवहारेण तत्रैव तच्छ्रोतॄणां व्युत्पत्तेः । तथा परमात्मनि बहुलव्यवहाराभावेन तत्र व्युत्पत्त्यभावाज्जगति प्रसिद्धेरन्यथोपपत्तेः । अग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवक एवाग्निशब्दव्युत्पत्त्या तत्र प्रयोगप्राचुर्यवदिति सूत्रार्थः । तथा च मुख्याज्ञानादिनाऽन्यत्र प्रसिद्धेस्तत्र समर्थितत्वात्तन्न्यायेन तद्गतत्वे प्रयोगप्राचुर्यस्यापि मुख्याज्ञाननिमित्तत्वादिनाऽन्यथासिद्ध्यादेस्तत्र सूचितत्वान्नान्यथासिद्ध्यादिकमत्रोक्तमिति भावः । **कुतस्तर्हीति** ।

न हीत्यादेरसिद्ध्यभिधायकत्वेन मुख्यतासाधकताऽसम्भवादन्यस्य च साधकस्याभावात् । भवितव्यं च तया (?) । अन्यथेति शेषः । जीवादिष्वेव दुःख्यादिशब्दानां मुख्यत्वेन भगवति तदभावात् 'तत्तु समन्वयादि'त्यस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादतोऽस्यैव मुख्यतासाधकत्वाभिप्राय उक्तव्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः । न हीत्यादिभाष्यस्यासिद्ध्यभिधायकतयाऽनेन स्वातन्त्र्यस्य तद्गतत्वापेक्षया मुख्यत्वासिद्धावपि प्रकारान्तरेणैव तत्सिद्धेर्न समन्वयसूत्रानुपपत्तिरित्याह **उच्यत इति** । नन्वेवं स्वातन्त्र्यस्य युक्त्यन्तरेण तद्गतत्वापेक्षया मुख्यत्वसाधने पूर्वग्रन्थविरोधः । तत्र न हीत्यादिग्रन्थस्य स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वोपपादकतया योजितत्वादित्यरुचेराह **अथवेति** । अज्ञातमुख्यलाक्षणिकादिषु व्यभिचारात्कथं दोषाभाव इत्यत आह **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषणबलादेवेत्यर्थः । ततश्च यो यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतरतत्प्रयोगविषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य इति व्याप्तिस्वरूपपर्यवसानान्नोक्तव्यभिचारः । न च दृष्टान्ताभावान्नोक्तप्रकारा व्याप्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । यौगिकार्थापेक्षया रूढस्य मुख्यतया तस्यैव वा, रूढेष्वपि गोशब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतरप्रयोगविषयस्य सास्नादिमत्पदार्थस्य तच्छब्दवाच्येषु स्वार्थेषु मुख्यतया तस्यैव वा, दृष्टान्तत्वसम्भवादिति भावः । न व्यभिचार इत्येव वक्तव्ये न कश्चिद्दोष इति सामान्यवचनं न केवलं भृत्यज्ञानेऽपि तदुपलम्भादित्युक्तरीत्याऽन्यथासिद्ध्यभाव एव किन्तु व्यभिचारोऽपि नेत्यभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— नूतनयौगिकेति । योगप्रकारस्य शब्दान्तरे व्याकरणे दर्शितत्वेऽपि यत्र शब्दे तादृशयोगेन प्रयोगो न दृश्यते । आधुनिकेन तु पुंसायोगान्तरमालम्ब्य शब्दान्तरमर्थविशेषे सङ्केतितम् । तत्र प्रयोगप्राचुर्याभावेऽपि अवयवार्थानुगमेन मुख्यत्वसद्भावादित्यर्थः । चन्द्रिकाव्याख्यानानुसारेणेदं व्याख्येयमस्ति । प्राचीनग्रन्थेऽपि चन्द्रिकानुसृतास्ति । यद्यप्यत्रेत्यत्रापि शब्दोऽत्रापीति सम्बन्ध्यत इति भावेन परकीयानुमानेऽपीत्यर्थ इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । तत्त्वप्रकाशिकानुसारेण सूत्रं व्याचष्टे **न प्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्येत्यादिना** । **तद्गतत्व इति** । तद्गतत्वे निमित्ते सति यत्प्रयोगप्राचुर्यं तस्याज्ञाननिमित्तत्वेनान्यथासिद्ध्यादेर्न मुख्यतासाधकत्वमित्येतत् तत्र सूचितमित्यर्थः । **न हीत्यादेरिति** । प्रयोगप्राचुर्यात्सिद्धिशङ्कानिरासकत्वेन व्याख्यानादित्यर्थः । उक्तरीत्येति शेषः । अन्यस्य च साधकस्याभावादित्यनन्तरं कुतो मुख्यतासिद्धिरित्यर्थ इति पाठानन्तरं भवितव्यं चेत्यादिः पाठः । क्वचित्पुस्तके तथापाठाभावस्तत्र कुतो मुख्यतासिद्धिरित्यर्थ इति शेषपूरणेन योजना ज्ञेया । मास्तु मुख्यतासिद्धिरित्यतः शङ्काभिप्रायमाह **भवितव्यं च तयेति** । स्वातन्त्र्यस्य मुख्यतासिद्ध्या भवितव्यं चेत्यर्थः । कुतो भवितव्यमित्यतस्तदभावे परोक्तं बाधकमाह **अन्यथा जीवादिष्वेवेति** । जीवादिष्वेवेत्यतः प्रागन्यथेत्यस्य क्वचिदभावस्तत्र पाठे अन्यथेत्यस्य विशेषतया पूरणेन योजना द्रष्टव्या । **अनुपपत्तिप्रसङ्गात्** अनुपपत्तिपरिहारोपायाभावेन तत्प्रसङ्ग एव स्यादित्यर्थः । **तस्यैव वेति** । दृष्टान्तत्वसम्भवादित्युत्तरेणान्वयः । प्रचुरतरप्रयोगेऽपि गोशब्दप्रयोगेत्यर्थः ।

स०व्र०— अज्ञातमुख्येति । अज्ञातमुख्योऽर्थो येषु ते तथोक्ताः ते च ते लाक्षणिकादयश्चेति विग्रहः । **व्यभिचारेति** । अज्ञातमुख्यलाक्षणिकप्रयोगेष्वित्यर्थः । **जगद्वाचित्वादितीति** । न प्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या

अन्यस्यैव मुख्यवाच्यत्वं कल्प्यम् । लोकस्य जगत्येव शब्दव्यवहारेण तत्रैव श्रोतॄणां व्युत्पत्तेः परमात्मनि तथा बहुलव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्यभावाच्च जगति प्रसिद्धेरन्यथोपपत्तेः । अग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्तिसम्भवादिति तत्सूत्रार्थपर्यालोचनयेत्यर्थः । ननु प्राचुर्यस्य मुख्यतासाधकत्वस्यात्राभिप्रेतत्वे स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वमुपपादयतीति पूर्वग्रन्थविरोधः स्यादित्यत आह **अथवेति** । अज्ञातमुख्यलाक्षणिकादिषु व्यभिचारात् कथं दोषाभाव इत्यत आह **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषणबलादेवेत्यर्थः । तथा च यः यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतत्प्रयोगविषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य इति व्याप्तिलाभान्न कोऽपि दोष इति भावः ।

विट्ठल०— व्यभिचारमाशङ्कते **ननु प्रयोगेति** । **अज्ञातमुख्येति** । अज्ञातो मुख्यो येषां तेषां अग्निर्माणवक इत्यादीनां आदिपदेन रूढलक्षणानां च शब्दानां प्रयोगेष्वित्यर्थः । अज्ञातमुख्याश्च ते लाक्षणिकाश्च तेषां प्रयोगेष्विति । 'न ही'ति श्लोके मुख्यतासाधनस्यानभिप्रेतत्वाद्व्यभिचारशङ्कैवासङ्गतेति परिहरति **सत्यमिति** । ननु तद्गतत्वमेव मुख्यं प्रयोगप्राचुर्यात् स्वातन्त्र्यममुख्यं प्रयोगप्राचुर्याभावादिति परेण शङ्किते प्रयोगप्राचुर्याभावस्यासिद्धिरेवोक्ता । अत्र प्रयोगप्राचुर्यात्तद्गतत्वं मुख्यमित्यनुमाने मुख्याज्ञाननिमित्तत्वेन भ्रान्तिमूलकत्वेन वा प्रयोगप्राचुर्यमन्यथासिद्ध 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादि रूढलक्षणाव्यवहारे तु व्यभिचारश्चेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् तथा कुतो नोक्तमित्याशङ्क्य जगद्वाचित्वादित्यादिसूत्रस्य न प्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या अन्येषु मुख्यवाच्यत्वं कल्प्यम् । लोकस्य जगत्येव शब्दव्यवहारेण तत्रैव तच्छ्रोतॄणां व्युत्पत्तेः परमात्मनि तथा बहुलव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्याभावाच्च जगति प्रसिद्धेरन्यथोपपत्तेरग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवके अग्निशब्दव्युत्पत्तिसंभवादित्याद्यर्थपर्यालोचनया शिष्यैरेवान्यथासिद्ध्यादिर्ज्ञातुं शक्यत इत्यसिद्धिरेवोक्ता । अतो न न्यूनतेत्याह **यद्यपीति** । नन्वेवं प्रयोगप्राचुर्यस्य स्वातन्त्र्यस्य मुख्यप्रवृत्तिनिमित्ततायामहेतुत्वे कुतः प्रमाणात् तत्सिद्धिरिति पृच्छति **कुत इति** । दुःखादि स्वातन्त्र्यमेव दुःखादिशब्दप्रवृत्तौ मुख्यं यथेष्टविनियोगकर्तृत्वरूपत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह **उच्यत इति** । पूर्वं मूलस्य परोक्तानुमाने असिद्धिप्रदर्शकत्वमेव न तु स्वातन्त्र्यस्य मुख्यतासाधकानुमानप्रदर्शकत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमनुमानप्रदर्शकत्वेऽपि नोक्तदोष इत्याह **अथवेति** । **निर्धारणायामिति** । मुख्यत्वनिर्धारणायामित्यर्थः । ननु कथं दोषाभावः । स्वातन्त्र्यं शब्दवृत्तौ मुख्यं निमित्तं प्रचुरप्रयोगहेतुत्वाद्रूढिनिमित्तजातिवदिति विवक्षितानुमानस्य मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादि रूढलक्षणाप्रयोगनिमित्ते सुक्रोशनपुरुषमञ्चसम्बन्धादिषु व्यभिचारादित्यत आह **प्रकरणवशादिति** । अभिधानवृत्तौ मुख्यत्वनिर्धारणायां स्वातन्त्र्यस्य मुख्यत्वप्रतिज्ञानेनाभिधानवृत्तिप्रकरणत्वात् तद्वशाद्वाच्यत्वे सति प्रचुरप्रयोगहेतुलाभेन व्यभिचारपरिहारादित्यर्थः ।

चषकः— **अज्ञातमुख्येत्यादि** । इतरेतरद्वन्द्वगर्भव्यधिकरणतत्पुरुषोऽयम् । मुख्यान्तस्य लाक्षणिकपदेन कृतबहुव्रीहेराद्यन्तस्य च द्वन्द्वस्ततः षष्ठीतत्पुरुषः । गौणघटितः समुदायः समासार्थस्तद्घटकोत्तरपदलक्ष्यो वा ।

अग्न्यादिपदानां मुख्यार्थमनधिगच्छतो माणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्त्या तत्रैव प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । **अभिधानवृत्तौ** । शक्तिवृत्तौ । **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषणानुसन्धानादेवेत्यर्थः । तथा च यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतत्प्रयोगविषयो यः स तच्छब्दवाच्यावधिकमुख्यताविशेषित इति व्याप्त्यवसित्या नोक्तानैकान्त्यावकाशः । प्रकृतव्याप्तिनिदर्शनं यौगिकार्थापेक्षया मुख्यो रूढार्थः । गोशब्दवाच्यस्वर्गादिरूपेतरार्थावधिकमुख्यताविशेषिता सास्नादिमती व्यक्तिश्चेति भावः ।

१० **सु०— ननु यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदा भृत्ये बद्धे मृते वा, राजा बद्धो (राजा) मृत इति प्रयोगः स्यात् । न चैवमस्ति । तेन जानीमो न स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥ न च वाच्यं प्रयोगे सति निमित्तानुसरणम्, न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग इति; अमुख्यप्रयोगविषयत्वादस्य न्यायस्य । तत्र हि निमित्तं न सामग्री, किन्तु तदेकदेशः । मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव सामग्री । न हि सिंहशब्दस्य शार्दूले प्रयोगाभाववत् उपगोरपत्ये (अपि) औपगवशब्दप्रयोगाभावो भवतीति ।**

अत्र वक्तव्यम् । कोऽयं प्रयोगो नाम । किं शब्दशक्तिः 'प्रयोगमूलं व्याकरणमि'ति यथा, किं वोच्चारणम् । नाद्यः प्रसङ्गस्येष्टत्वात्, विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धेः । द्वितीये त्वन्यथासिद्धिमाह **भृत्येति** ।

अनु०— भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः ॥
कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥

राजाधीनभृत्यबन्धादिकं विवक्षित्वा राज्ञि राजा बद्ध(द्धो मृत) इत्यादिवाक्यं न प्रयुज्यते । किं कारणम् । स प्रयोगः संशयस्य कारणं स्यादित्येव, न तु स्वातन्त्र्यस्य अकारणत्वात् । कुतः संशयस्य कारणम् । राज्ञोऽपि बन्धादियोग्यत्वात् ।

इदमुक्तं भवति । भवत्येव स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयोगाभावस्तु प्रतिबन्धकनिमित्तः । राजा बद्धो मृत इति प्रयोगे हि संशयो व्युत्पन्नस्य स्यात्, 'किं राजाधीनस्य भृत्यस्य बद्धत्वादिनैवमुच्यते, किं वा राज्ञ एव बद्धत्वादिने'ति, आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानामुभयत्र सद्भावेनार्थद्वयप्रतीतेरवर्जनीयत्वात् । न च संशयो मा भूदित्येवं निवृत्तः प्रयोगो-

ऽकारणत्वं स्वातन्त्र्यस्य गमयति । न हि मणिमन्त्रादिप्रतिबद्धोऽग्निर्नाधाक्षीदिति न तत्कारणमिति ।

परि०— यदपि सन्न्यायरत्नावल्यां 'प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग' इति तदप्यनूद्य निराह **न च वाच्यमिति** । **तत्र हीति** । अमुख्यप्रयोगे । निमित्तं मुख्यार्थसादृशं वा । तदेकदेश इत्युक्तं सामग्र्येकदेशत्वं निमित्तमेव सामग्रीत्युक्तं च व्यनक्ति **न हीति** । सिंहशब्दस्य चैत्रे प्रयोगः शार्दूले अप्रयोगोऽस्ति । मुख्यार्थसादृश्यस्य सामग्रीत्वे शार्दूलेऽपि प्रयोगः स्यात् । स नास्तीति सामग्र्येकदेशत्वमेव तस्य । तथा औपगवशब्दस्य उपगोरपत्यत्वं निमित्तं तस्यापत्यमित्यणप्रत्ययविधानात् । एवं चोपगवपत्यत्वरूपमुख्यप्रयोगनिमित्तस्य सामग्रीत्वाभावे उपगोरपत्येऽपि क्वचिदौपगवशब्दाप्रयोगः स्यात् शार्दूले सिंहशब्दप्रयोगाभाववत् । न चैवमतो मुख्यप्रयोगे निमित्तं सामग्र्येवेति भावः । **प्रयोगमूलं** शब्दशक्तिमूलम् । व्याकरणकोशोपमानादेः शब्दशक्तिमूलत्वात् । **प्रसङ्गस्येति** । राज्ञिबद्धातिशब्दप्रयोगः स्यादिति प्रसङ्गस्येत्यर्थः । राज्ञिबद्धादिशब्दशक्तेः सत्त्वादिति भावः । **विपर्ययेति** । नास्ति च प्रयोग इत्यस्य वेत्यर्थः । **अकारणत्वादिति** । न प्रयुज्यत इत्यन्वयः । व्युत्पन्नस्य स्वातन्त्र्यमपि निमित्तमिति जानतः ।

गु०दी०— **किन्तु तदेकदेश** इत्यत्र क्वाचित्कामुख्यप्रयोगे विद्यमानं सादृश्यादिनिमित्तं सामग्र्येकदेशः, न तु पूर्णसामग्रीति । मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव पूर्णसामग्रीत्यर्थः, यद्वा मुख्यप्रयोगे सर्वसादृश्यमपेक्षितं, गौण्यां च ईषत्सादृश्यमिति तदेकदेश इत्यर्थः ।

यादु०— **शार्दूल इति** । सिंहसादृश्यरूपनिमित्तवतीति शेषः ।

वं०प०— **तत्र हीति** । अमुख्यप्रयोग इत्यर्थः । मुख्यार्थबाधस्तत्सादृश्यं प्रयोजनं चैतावती सामग्री । अतः सामग्र्येकदेशभूतसादृश्यरूपनिमित्तसद्भावमात्रेण न सिंहशब्दः शार्दूले प्रयुज्यते । मुख्यप्रयोगे प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव सामग्रीत्वेन तत्सत्त्वे तत्प्रयोगस्यौपगवशब्दे दर्शनात्प्रकृते च स्वाम्यनिमित्तकप्रयोगस्य मुख्यत्वात्तस्मिन्निमित्ते सति बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यादेवेत्यर्थः । **प्रयोगो नामेति** । भृत्ये बद्धे मृते वा राजा बद्धो मृत इति प्रयोगः स्यादित्यत्रापाद्यमान इत्यर्थः । ननु प्रयोगपदस्य शब्दशक्त्यर्थकत्वं कुत्र दृष्टमित्यत आह **प्रयोगेति** । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे शक्तिरस्ति स शब्दस्तत्र साधुरित्युच्यते व्याकरणेन । तथा च प्रयोगः शब्दशक्तिर्मूलं कारणमुपजीव्यं यस्य व्याकरणस्येत्यर्थः । **इष्टत्वादिति** । यदि स्वाम्यं निमित्तं स्यात्तदा बद्ध इत्यादि प्रयोगः स्यादित्यस्य बद्धादिशब्दानां शक्तिः स्यादित्यर्थः । तथा चेष्टापत्तिः । न हि बद्धादिशब्दानां बद्धादिरूपेऽर्थे राज्ञि शक्तिर्नाङ्गीकृतेति

भावः । **असिद्धेरिति** । नास्ति च प्रयोगस्तस्मात्स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं नेति विपर्ययपर्यवसाने चासिद्धिः । शब्दशक्तिरूपप्रयोगस्य सत्त्वादित्यर्थः । **उभयत्रेति** । राज्ञो बद्धत्वं भृत्यस्य बद्धत्वं च विवक्षित्वा क्रियमाणे प्रयोगद्वय इत्यर्थः । न च गमयतीत्यन्वयः ।

आनन्दः— स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे बाधकं शङ्कते **ननु यदीति** । **तत्र हीति** । अमुख्यप्रयोग इत्यर्थः । निमित्तं शक्यसम्बन्धरूपम् । **तदेकदेश इति** । सामग्र्येकदेश इत्यर्थः । **निमित्तमिति** । प्रवृत्तिनिमित्तमेवेत्यर्थः । अमुख्यप्रयोगे शक्यसम्बन्धादिकं सामग्र्येकदेशः । प्रवृत्तिनिमित्तं तु मुख्यप्रयोगे सामग्रीत्येतदुपपादयति **न हीति** । सिंहसादृश्यादेः शार्दूलसत्त्वेऽपीति भावः । शब्दशक्तिः प्रयोगशब्देन ग्राह्येत्यत्र संमतिमाह **प्रयोगमूलमिति** । प्रयोगं मूलं यस्येति विग्रहः । तथा च व्याकरणप्रयोगो मूलमित्यत्र योगशब्देन शब्दशक्तिः गृह्यते तथा प्रकृतेऽपीति भावः । **इष्टत्वादिति** । इष्टापादनत्वादित्यर्थः । **द्वितीये त्विति** । स्वातन्त्र्यशब्दप्रवृत्तौ कारणं न तस्मिन् सत्यपि अप्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानं विवक्षितम् । अत्रान्यथासिद्धिमाहेत्यर्थः । ननु भवतु संशयस्तथापि प्रयोगकारणस्वातन्त्र्यस्य सत्त्वात्प्रयोगः स्यादेव । न च भवति, तस्मान्न तस्य तत्र कारणत्वमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

शे०वा०— ननु भृत्यबन्धादिकमित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च बद्धादिशब्दप्रयोगस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्य प्रकृतासङ्गतत्वात् । न च बद्धादिशब्दप्रयोगस्य परेणापादितत्वान्नाप्रयोगोपपादनस्य प्रकृतासङ्गतिरिति वाच्यम् । आपादकाभावेन परेण बद्धादिशब्दप्रयोगस्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेवापादकमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रयोगे सति निमित्तस्यानुसरणीयतया निमित्ते सति प्रयोगानापादनस्य च न्यायसिद्धतया, तद्विरोधे निमित्तसद्भावेन प्रयोगापादनानौचित्यात् । अस्तु वा कथञ्चित्प्रयोगापादानं तथाऽप्यनुच्चारणस्यान्यथासिद्धिव्युत्पादनमात्रेण न तत्परिहारसिद्धिः । प्रयोगशब्दार्थतया शक्तेरपि परेण वक्तुं शक्यत्वेनोच्चारणमात्रपरतया परविवक्षायां नियामकाभावादित्यतो विषयभेदेन न्यायविरोधपरिहारपूर्वकं प्रयोगापादनमुपपाद्य प्रयोगशब्दार्थतया सम्भावितपक्षान् बहिरेव विकल्प्य स्पष्टदूषणतया भाष्यकृदुपेक्षितपक्षं बहिरेव प्रदूष्य परिशिष्टपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यप्रवृत्तेर्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्य तद्वाक्यं तथा योजयितुं स्वातन्त्र्यस्य निमित्तत्वेऽति प्रसङ्गं तावदाशङ्कते **नन्विति** । विषयभेदेन न्यायविरोधं परिहर्तुं तमाशङ्कते **न चेति** । ननु निमित्ते सत्यमुख्यप्रयोगस्येव मुख्यप्रयोगस्याप्यनापादनस्यैव मुख्यप्रयोगस्येवामुख्यप्रयोगस्याप्यापादनस्यैव वा सम्भवे नार्धजरतीयाश्रयणं युक्तमित्यतो निमित्तस्य मुख्यामुख्यप्रयोगौ प्रति सामग्रीत्वासामग्रीत्वाभ्यां वैलक्षण्यादसामग्रीत्वेनामुख्यप्रयोगानापादनं सामग्रीत्वाच्च मुख्यप्रयोगापादानमिति युक्तं वैषम्याश्रयणमित्याशयेनाह **तत्र हीति** । **किन्तु तदेकदेश इति** । न च सामग्र्येकदेशः कार्याव्यभिचारी येन सत्यपि तस्मिन्कार्यापादानमुपपद्येतेति भावः । **सामग्रीति** । तथा च सामग्र्याः कार्याव्यभिचाराद्युक्तं निमित्ते सति मुख्यप्रयोगापादानमिति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति **न हीति** । **शार्दूल इति** । सिंहसादृश्यरूपनिमित्त-

वतीति शेषः । प्रयोगशब्देन कुतः शक्तिप्रसक्तिरित्यतस्तत्र तस्य प्रयोगदर्शनादित्यभिप्रेत्य तं दर्शयति **प्रयोगमूलमिति** । शक्तिमूलमित्यर्थः । **इष्टत्वादिति** । बद्धादिशब्दानां राज्ञि शक्तेरङ्गीकृतत्वात्तदापादनं नानिष्टमित्यर्थः । **असिद्धेरिति** । बद्धादिशब्दानां राज्ञि शक्तेरेव सत्त्वेन शक्त्यभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । अपेक्षिताध्याहारपूर्वकमाकाङ्क्षाक्रमेण विवक्षितार्थोपपादकतया वाक्यं योजयति **राजाऽधीनेत्यादिना** । ननु मुख्यप्रयोगे निमित्तस्य सामग्रीत्वात् तस्याश्च कार्याव्यभिचारात् कथं सत्यां सामग्र्यां कार्याभावः, तथा सति निमित्तस्य सामग्रीत्वाभावप्रसङ्गादित्यतोऽप्रतिबद्धसामग्र्या एव कार्यजनकतया, सति प्रतिबन्धके कार्याभावो युक्त एवेत्यभिप्रेत्य विवक्षितं हेतुहेतुमद्भावं सयुक्तिकमुपपादयितुमाह **इदमिति** । **अर्थेति** । उदाहृतकोटिद्वयेत्यर्थः । **न चेति** । अत्र 'न चे'त्यस्य स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वं न च गमयतीति सम्बन्धः । प्रतिबद्धस्य कार्याजनकत्वमात्रेणाकारणत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयन्नुक्तमुपपादयति **न हीति** ।

वा०र०— परेणापादितत्वादिति । आपादयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति **आपादयितुमशक्यत्वादिति** । सम्भावितपक्षौ बहिरेव विकल्पेति पाठः । पक्षानिति तु लेखकप्रयुक्तं बहुवचनम् । **प्रयोगदर्शनादिति** । प्रयोगोत्पत्तिशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यादित्येतद्व्याकरणाधिकरणे स्मृतिपादोपान्त्ये भाष्यकारीयप्रयोगमूलं व्याकरणमित्यादिरूपप्रयोगमूलकग्रन्थकारप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । **सिंहसादृश्यरूपेति** । हिंसकत्वरूपस्येत्यर्थः । **सत्यपि तस्मिन्निति** । तस्मिन्नपि सतीति सम्बन्धः । तेन न वैय्यर्थ्यशङ्कावकाशः । सतीत्येव पाठस्तु स्वरस एव । **शक्तिमूलमिति** । शब्दशक्तीत्यर्थः । **नानिष्टमित्यर्थ इति** । तथा सति उच्चारणरूपप्रयोगः स्यादिति तु प्रयोगो नामोच्चारणमिति द्वितीयान्तर्भूतमिति न पृथक् तन्निरासस्यावश्यकतयेति भावः । **शक्त्यभावस्यासिद्धेरित्यर्थ इति** । विपर्ययपर्यवसानसहितापादनस्यानुमानतो प्रतिपादकैवमनिष्टापादनविपर्यये पर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवति इति तर्कस्य प्रामाण्यमुपपद्यत इति पद्धतौ यथार्थज्ञानसाधनत्वोपपत्त्यर्थं पर्यये (?) पर्यवसानस्यादरणेन नन्वनिर्धूमस्तस्मान्निर्वह्निर्नेति साधनप्रकारमाश्रित्यानुमानत्वोपपादनसिद्धेः । प्रकृतेऽपि यदि साम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् तर्हि राज्ञिबद्धादिशब्दशक्तिः स्यान्न चासावस्ति ततो न साम्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विपर्ययपर्यवसानसाहित्येनानुमानताया वाच्यताया आपाद्याभावस्य हेतुताप्राप्तेः साधनीभूतशक्त्यभावस्यासिद्धिर्दूषणतयोक्तेति स्पष्टमिति तदुपपादनमात्रं कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— अमुख्यप्रयोगविषयत्वादिति । यदि शक्यसम्बन्धविवक्षया तीरे गङ्गाशब्दप्रयोगः तर्हि शक्यसम्बन्धस्यान्यत्रापि सत्त्वात् गङ्गाशब्दप्रयोगः स्यादित्यतिप्रसङ्गे तत्रायं न्यायः प्रवर्तत इति भावः । ननु न्यायसङ्कोचे किं नियामकमत आह **तत्र हि निमित्तमिति** । **तत्र** लाक्षणिके । **निमित्तं** शक्यसम्बन्धलक्षणम् । **किं त्विति** । प्रयोजनादेरप्यपेक्षितत्वादिति भावः । **मुख्येति** । **निमित्तमेव** प्रवृत्तिनिमित्तमेव । अन्यस्यानपेक्षितत्वादिति भावः । **न हीति** । शक्यसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावात् सामग्र्यभावेन न प्रयोगः शार्दूले । निमित्तस्यैव सामग्रीत्वे तस्य सत्त्वात् प्रयोगः स्यात् । उपगोरपत्ये औपगवशब्दस्येवेति भावः । ननु प्रयोगशब्दस्य शब्दशक्त्यर्थकत्वे ज्ञापकं किमित्यत आह **प्रयोगमूलमिति** । शक्तिमूलमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— किन्तु तदेकदेश इति । सिंहो देवदत्त इत्याद्यमुख्यप्रयोगेषु मुख्यार्थसादृश्यादिरूपः क्रौर्यादिसिंहशब्दप्रवृत्तिनिमित्तैकदेश एवासामग्रीत्यर्थः । प्रयोगे सति निमित्तानुसरणमित्युक्तन्यायो अमुख्यप्रयोगविषयक एव न तु मुख्यप्रयोगविषयक इत्येतदुपपादयति **न हीति** । सिंहशब्दो सिंहगुणयोगाद्देवदत्ते प्रयुक्त इत्येतावता तद्गुणयुक्ते शार्दूले न हि प्रयुज्यते । अतोऽमुख्यप्रयोगेष्वेवायं न्यायः न तु मुख्यप्रयोगेषु तत्र उपगोरपत्यतारूपनिमित्तसद्भावे औपगवशब्दप्रयोगस्य नियतत्वादिति भावः । ननु प्रयोगशब्दस्य शक्तिवाचकत्वाभावाद्विकल्प एवानुपपन्न इत्यतः शक्तावपि प्रयोगशब्दमुदाहृत्य दर्शयति **प्रयोगमूलमिति** । शक्तिमूलमित्यर्थः । अन्यथासिद्धेः स्फुटमप्रतीतेस्तद्व्युत्पादयितुमाह **इदमुक्तं भवतीति** । **न च संशय इति** । स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वं नावगमयतीत्यन्वयः ।

चषकः— शार्दूल इति । सिंहनिरूपितसादृश्यविशेषित इत्यादिः । **औपगवेति** । अपत्यार्थाऽणन्तेत्यादिः । **नाधाक्षीदिति** । भस्मीकरणार्थकस्य दहेर्लुङि रूपमेतत् ।

११ **सु०— न संशयकारणत्वमात्रं प्रयोगप्रतिबन्धकम् । व्याख्यानतः संशयनिवृत्तिसम्भवात् । यथोक्तम् । 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमि'**ति । अन्यथा राजा जयीत्यपि प्रयोगो न स्यात् । तत्राप्युक्तविधया संशयावतारादित्यत आह **अमङ्गलत्वादिति** ।

अनु०— अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमङ्गले ॥
अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥

तुशब्दोऽवधारणे । **शब्दस्य** इति जात्यपेक्षमे(त्ये)कवचनम् । राज्ञो बन्धनादौ **अमङ्गले (योगात्)** योग्यता(त्व)सद्भावात्, आकाङ्क्षादेश्च स्फुटत्वात् 'राजा बद्ध' इत्यादिपदानां पाक्षिकराजबन्धाद्यमङ्गलप्रतीतिजनकत्वसम्भवात् । राज्ञोऽमङ्गलाभिधानस्य च राजतत्पुरुषाप्रीतिहेतुत्वादेव शब्दस्य प्रयोगनिवर्तनं स्यात् ।

अयमभिसन्धिः । न केवलं संशयप्राप्तेः प्रयोगाभावः, किन्तु संशयनिमित्ताप्रीतिहेतुकानर्थशङ्कयैव । न पुनः स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वादिति । तर्हि राजा पराजयीत्यपि न प्रयोक्तव्यमिति चेत् । भृत्यद्वारैव राजा विजयते पराजयते चेति प्रसिद्धतया संशयानुत्पादात् ।

परि०— यथोक्तमिति । लणितिसूत्रे महाभाष्ये उक्तमित्यर्थः । अलक्षणम् = असूत्रमित्यर्थः । तत्र हि प्रत्याहारसूत्रेषु अइउण् लणिति णकारानुबन्धं द्विःकथमुपात्तवान् सूत्रकारः । तथात्वे 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय' इत्येवमादावणित्ययं किंपूर्वेण णकारेण गृहीतप्रत्याहारस्य निर्देशोऽथ परेणेति सन्देहावस्कन्दनादित्याशङ्क्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणमितिपरिभाषांज्ञापनाय द्विरुपात्तो णकारानुबन्ध इत्युक्त्वा अणुदित्सवर्णस्येत्येकं विनान्यत्र सर्वत्र न परेणेति व्याख्यास्यामः । न हि सन्देहमात्रादलक्षणं भवतीत्युक्तम् ।

यादु०— व्याख्यानत इति । परिभाषेयम् । अलक्षणम् = अज्ञापकमित्यर्थः ।

वं०प०— उक्तविधयेति । किं राजाऽधीनस्य भृत्यस्य जयादिनैवमुच्यते किंवा राज्ञ एव जयादिनेत्युक्तविधयेत्यर्थः । **तर्हीति** । यद्यमङ्गलशब्दप्रयोगो न कर्तव्यस्तर्हीत्यर्थः । तत्रापि किं राजा स्वयमेव पराजित उत भृत्यद्वारेति तत्रापि संशयावतारेण तन्निमित्तराजतत्पुरुषाप्रीतिहेतुकानर्थशङ्का स्यादिति भावः ।

आनन्दः— न हि सन्देहादिति । सन्देहाद्भवतीत्येतावता लक्षणत्वे ङे प्रथमयोरमित्यत्रापि ङे इत्येतच्चतुर्थ्येकवचनं वा सप्तम्येकवचनं वेति संशयस्य जायमानत्वात्तदपि लक्षणं न स्यादित्यर्थः । **अन्यथेति** । संशयस्य प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः । **उक्तविधयेति** । जयाधिकरणत्वाद्वा जयिशब्दप्रयोगः उत जयनियामकत्वादिति संशयः स्यादित्यर्थः । **तर्हि राजेति** । तत्रापि पराजयाधिकरणत्वाद्वा पराजयिशब्दप्रयोग उत तन्नियामकत्वादिति ।

शे०वा०— नन्वमङ्गलादित्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च संशयनिमित्ताप्रीतिहेतुकानर्थशङ्कायाः प्रयोगप्रतिबन्धकत्वकथनार्थं तदिति वाच्यम् । प्रयोगस्योक्तरीत्या संशयकारणतया तन्मात्रस्यैव प्रयोगप्रतिबन्धकत्वसम्भवेन विशिष्टप्रतिबन्धकत्वकल्पनानर्थक्यादित्यतः संशयकारणत्वमात्रस्य प्रयोगप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेर्युक्तमेव विशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनमित्याशयेन संशयकारणतायां प्रयोगप्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **न संशयेति** । व्याख्यानस्य संशयनिवर्तकत्वे परिभाषां प्रमाणयति **यथेति** । 'एकशतं षष्ठ्यर्था' इति 'अस्तेर्भूरि'त्यादौ यत्रानेकेषां योगानां प्राप्तिस्तत्र स्थाने षष्ठी ग्राह्येति नियमार्थं प्रवृत्ते 'षष्ठी स्थाने योगे'ति सूत्रे स्थान इत्युक्तेऽप्यनन्तरे वा समीपे वेति सन्देहात्तन्निवृत्तये 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमि'ति भाष्यकारेणोक्तम् । व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्तिरर्थनिश्चयो भवत्येव न तु सन्देहाल्लक्षणाभासः । एवं च स्थान इति व्याख्यास्यामः । ततश्चार्थनिश्चय' इति भाष्यकृता व्याख्यातस्य सन्देहनिवर्तकताया उक्तत्वाद्व्याख्यानेन तन्निवृत्त्या अप्रतिबद्धसामग्रीबलाद्धद्धादिशब्दप्रयोगोऽवर्जनीय एवेति भावः । संशयकारणत्वमात्रस्य प्रयोगप्रतिबन्धकत्वेऽनिष्टमाह **अन्यथेति** ।

तत्राप्युक्तविधयेति । राजा जयीति प्रयोगेऽप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानामुभयत्र सत्त्वेनार्थद्वयप्रतीतेरवर्जनीयतया किं राजाऽधीनस्य भृत्यस्य जयित्वेनैवमुच्यते । किंवा राज्ञ एव जयित्वेनेति व्युत्पन्नस्य संशय-

प्रयोक्तव्यमित्यर्थः प्राप्तः। न चायं युक्तः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यतया सता रूपादर्थादस्तेरपकर्षायोगादार्ध-धातुके परतोऽस्तेरप्रयोगस्य भूशब्दप्रयोगस्य च स्वाभाविकतया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यापि नित्यत्वात् तत्र प्रकृतेरपकर्षायोगेनार्धधातुकादपकर्षस्याप्ययोगात्, न वा श्लेष्मनिवृत्तिनिमित्तं कटुकमौषधमित्यर्थके श्लेष्मस्थाने कटुकमौषधमित्यत्रैव निवृत्तिवचनं तथा सति हि अस्तेर्निवृत्तये भूः प्रयोक्तव्यमित्यर्थः प्राप्नोति। न चासौ सम्भवति अस्तेरुपदेशसामर्थ्येन निवृत्तेरयोगात् मधुरायां व्यापादितस्य सृघ्ने जीवनायोगवत् आर्धधातुकाश्च निवृत्तिः तस्य सार्वधातुके श्रवणायोगाच्च। शिष्टमाकरे स्पष्टम्। **स्थान इत्युक्तेऽपीति**। अनेकसम्बन्धसंशय-निवृत्तये अस्तेर्भूरित्यादौ स्थाने योगैव सा षष्ठीति सूत्रकारेण स्थान इत्युक्त्या संशयनिराकरणेऽपीत्यर्थः। इत्युक्तेऽपीत्यनन्तरं स्थानेनन्तरं समीपे वेति पाठः। स्थानपदाभावो लेखकागतः। स्थानेनन्तरं समीप इतीत्यादि भाष्यानुगुण्यात् अत्र चेत्युक्तेति भाष्यकारेणेत्युक्तमिति सम्बन्धः। तथा च सूत्रकारेणैवमुक्तेऽपि भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरमभिहितमित्यर्थसूचनेन तत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणेनेति लभ्यते अस्तेर्भूरित्यत्र स्थान इत्यादि भाष्यानु-सारेणात्रापि स्थानेत्यतः प्रागस्तेर्भूरित्यत्रेति पूरणीयम्। अस्तेर्भूरित्यादाविति प्रकरणात् बुद्ध्या विवेकेनास्ते-र्भूरित्यस्यानुवृत्तिर्वा, भाष्यकारेणोक्तमित्युक्ते ....मिति मूलस्य भाष्यकारेणोक्तमित्यर्थ इति व्याख्यानं च सूचितं भवति। सन्देहं व्युत्पाद्य तन्निवृत्तय इति पाठस्तु स्वरस एव। सन्देहादिति पाठेऽपि सन्देहं व्युत्पाद्येति ल्यब्लोप-निमित्ता पञ्चमी। **अनन्तरे समीपे वेति**। यद्यपि समीपानन्तरशब्दयोस्तुल्यार्थतया पृथक्प्रयोगः कथमत एव न्यासमञ्जर्योः स्थानेनन्तरं वेत्येव संशयः प्रदर्शित इत्याभाति तथापि व्यवहितस्यापि समीपत्वेनान्तराङ्गेदेनोपा-दानसम्भव इति हरदत्तः। **एवं चेति**। अत्र प्रागुक्तमञ्जर्यनुसारेण भाष्यानुसारेण च लक्ष्यानुरोधादिति शेषः। अत्रार्थनिश्चय इत्यन्तं परिभाषाव्याख्यानं इति भाष्यकृते इत्यादिकं प्रकृतोपयोगप्रदर्शनं इतीत्यस्य तथा चेत्यर्थः। इति तथा चेति पाठस्तु स्वरस एव। अनेनैवं प्राप्ताख्यानं सूचितं भवति। सन्देहपरिहारस्य विशेषव्याख्यानमात्रेण सम्भवात् किं स्वतन्त्रप्रयोगान्तरकरणेनेति सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्यादौ ग्रन्थारम्भवार्तिकव्याख्यानरूपभाष्योक्त-रीत्या सिद्धशब्दस्य नित्यार्थकत्वेन व्याख्यानमात्रेण सन्देहनिवृत्तेरिष्टतायामविवादाविति ज्ञेयम्। अधिकं जन्मा-धिकरणे सविस्तरमुपपादितमस्माभिः। **जातिरूपेति**। शब्दत्वरूपजातिस्त्वेकैवेति भावः। **प्रतिबद्धत्वादिति भाव इति**। प्रतिबद्धत्वकल्पनोपपत्तेरित्यर्थः।

स०व्र०— व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति। विशेषप्रतिपत्तिः संशयनिवर्तकैककोटिनिर्णयः सन्देहा-न्निमित्तात् सन्देहजनकत्वादिति यावत्। लक्षणं सूत्रम्। तेन तत्प्रयोगोऽपि लक्ष्यते। ततश्च सन्देहजनकसूत्रप्रयोगो न हि। यतो व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति योजना।

विठ्ठल०— व्याख्यानत इति। अर्थसन्देहान्न हि सूत्रमसूत्रं भवति यतो व्याख्यानतोऽर्थविशेष-निश्चयादित्यर्थः। संशयकारणतामात्रं राजा बद्ध इत्यादि प्रयोगः प्रतिबन्धकं न भवति। व्याख्यानतः तन्निवृत्ति-रसंभवादस्तथा प्रयोगाभावेन बन्धादिस्वातन्त्र्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चोद्यं स्फुटपरिहारानवबोधादाह **अयमभिसन्धिरिति**।

चषकः— **व्याख्यानत इति** । इति परिभाषेयमधस्ताद्विशदीकृतैव । चौरादिकाल्लक्षदर्शनाङ्कनयोरिति पठितात्स्वार्थणिजन्तात् ल्युटि णिलोपे निष्पन्नो लक्षणशब्दो ज्ञापकवचनः ।

१२ **सु०— नन्वस्ति तावद् राजा बद्ध इत्यादिप्रयोगाभावः । स तु स्वाम्यस्याकारणत्वान्न भवति, किं तूक्तसंशयप्रतिबन्धादिति कुतो निश्चेयम् । न च वाच्यं मा भूदयं निश्चयः, प्रयोगाभावस्यान्यथासिद्धिशङ्काऽपि तर्कानुमाने शक्नोति दूषयितुमिति । वादिनोऽपि निश्चयस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा स्वातन्त्र्यनिमित्तकसमन्वयानवधारणापातादि'त्यत आह गुणास्त्विति ।**

अनु०— गुणास्तु तादृशा यत्र प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि ॥

तादृशाः = स्वाम्यनिमित्तकाः शब्दाः, यत्र = यदि, गुणाः = शुभाभिधायिनो न तु पाक्षिकमप्यमङ्गलं प्रत्याययन्ति । तत्र = तर्हि । ते **अखिला अपि प्रयुज्यन्ते** । यथा जितं राज्ञेत्यादयः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनानर्थशङ्कैव प्रयोगाभावकारणम्, न तु स्वातन्त्र्यस्यानिमित्तत्वमिति निश्चीयत इति भावः । अत एवोक्तम् **अखिला अपीति** ॥ न चायं नियमोऽस्ति, निमित्तसद्भावे प्रयोगो भवतीति । अनन्तानां हि शब्दानां लक्षणानि व्याकरणकारैरुक्तानि, न च तेषां प्रयोगो दृश्यत इति स्फुटत्वान्नोक्तम् । तदेवं स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वं मुख्यत्वं च सिद्धमित्याह **पूज्येष्विति** ।

अनु०— पूज्येष्वेव विशेषेण स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ।

यतः, पूज्येषु = स्वामिषु, जयिप्रभृतयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते; तेन ज्ञायते **स्वातन्त्र्यं** शब्दप्रवृत्तिकारणमिति । यतश्च, पूज्येष्वेव, विशेषेण = प्राचुर्येण, प्रयुज्यन्ते, न भृत्येषु; तेन निश्चीयते **स्वातन्त्र्यं** शब्दप्रवृत्तौ तद्गतत्वादपि **मुख्यं कारणमिति** ।

परि०— **तर्कानुमाने इति** । यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् तर्हि राज्ञि बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यादिति प्रागुक्ततर्के, न स्वाम्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते तस्य राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगाहेतुत्वादिति तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानेन लब्धमनुमानं च दूषयितुं शक्नोतीति सिद्धान्तिना न वाच्यमित्यर्थः । **वादिनोऽपि** सिद्धान्तिनोऽपि । **समन्वयेति** । शक्तितात्पर्येत्यर्थः । यत्रेति श्रवणात्तत्रेत्यध्याहृत्यार्थमाह **तत्र तर्हीति** ।

नन्वस्ति तावदित्यादिना कृतचोद्यस्य किमुत्तरमनेन लब्धमित्यतो भावमाह **प्राप्ताप्राप्तेति** । राज्ञि बद्धादिशब्दाप्रयोगे प्रयोजकतयेदं प्राप्तमिदमप्राप्तमिति विमर्शेनेत्यर्थः । स्वाम्येन निमित्तेन शब्दाप्रयोगे प्रतिबन्ध एव प्रयोजकतया प्राप्तः न तु स्वाम्यस्य शब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्वं प्रतिबन्धाभावे शब्दप्रयोग-दर्शनात् । अन्यथा = स्वम्यस्य शब्दप्रवृत्त्यनिमित्तत्वस्यैव दोषवाचिशब्दाप्रयोगप्रयोजकत्वे, गुण-वाचिशब्दप्रयोगोऽपि न स्यात् । अस्ति च सः तेन ज्ञायते प्रतिबन्धकरूपानर्थशङ्कैवाप्रयोगे कारणं न त्वन्यदिति निश्चीयत इत्यर्थः । यदपि मुख्यप्रयोगे तु निमित्तं सामग्रीति निमित्ते सति स्यादेवावश्यं प्रयोग इति प्रागुक्तं यदपि सन्न्यायरत्नावल्युक्तस्य खण्डनं तदुभयमसदिति भावेनाह **न चायं नियमो-ऽस्तीति । न च तेषां प्रयोगो दृश्यत इति** । एतच्च विवृतं चन्द्रिकायाम् ''धेनुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य धेट इच्चेति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेऽपि तत्र तदप्रयोगः । यथा च निमित्ते सत्यपि कुलाले कुम्भकारशब्दस्येवोदञ्चनकारादिशब्दानामप्रयोगः तथा राज्ञि सत्यपि निमित्ते बद्धादि-शब्दाप्रयोगोऽस्तु । किं च त्वामतिक्रान्तानामित्याद्यर्थेऽतित्वाकं अतित्वयेत्यादयः मामतिक्रान्ताना-मित्याद्यर्थे अतिमाकमतिमयेत्यादयश्च लक्षणतो व्युत्पादिताः । न च तेषां प्रयोगोऽस्ति तद्वदिहाप्यस्तु'' इत्यादिग्रन्थेन । **तदेवमिति** । 'कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा' इति 'न हि भृत्यस्ये'त्यादिना चोक्तप्रका-रेणेत्यर्थः ।

गु०दी०— यथा जितं राज्ञेत्यादय इत्यत्र पालितं स्वराज्यं, नाशितं परराष्ट्रं, गृहीता परसेनेत्यादिक-मादिशब्देन गृह्यते । प्रागुक्तमर्यादया च बहवः प्रयोगाः ज्ञातव्याः ।

यादु०— प्राप्ताप्राप्तेति । स्वाम्यनिमित्तकत्वाविशेषेऽपि शुभाभिधायिनामेव सर्वेषां प्राप्तिरस्ति । अशुभाभिधायिनामप्राप्तिश्च । तयोर्विवेकेन विलक्षणकारणजन्यत्वविमर्शेत्यर्थः । **न तु स्वातन्त्र्यस्येति** । तथात्वे शुभाभिधायिनां यो नियमेन प्रयोगः सोऽपि न स्यादिति भावः । यदुक्तममुख्यप्रयोगविषयत्वादस्येत्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे मुख्यप्रयोगस्यावश्यकत्वमिति तत्रापि व्यभिचारं स्वयमाह **न चायं नियम इति** । चशब्दो-ऽप्यर्थः । प्रयोगो = मुख्यप्रयोगः । **लक्षणानीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः । **न च तेषामिति** । अतित्वाकम् अतित्वया अतिमाकम् अतिमयेत्येवमादीनामित्यर्थः ।

वं०प०— तर्कानुमान इति । यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्तदा बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यात् । न भवति च प्रयोगस्तस्मात्स्वाम्यं न प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि प्रयोगाभावस्योक्तसंशयेनान्यथासिद्धत्वान्न तर्कः युक्तः । तथा स्वाम्यं न प्रवृत्तिनिमित्तं प्रयोगाभावादित्यनुमानमप्युक्तरीत्याऽन्यथासिद्धत्वादयुक्तमित्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह **वादिनोऽपीति** । स्वातन्त्र्यस्य निमित्ततां प्रतिपादयितुः सिद्धान्तिन इत्यर्थः ।

निश्चयस्येति । प्रयोगाभावः स्वातन्त्र्यस्याकारणत्वान्न भवति किन्तु संशयप्रतिबन्धादेवेति स्वातन्त्र्यस्य दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततानिश्चयस्येत्यर्थः । माऽस्तु ममापि तन्निश्चय इत्यत आह **अन्यथेति** । स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ततानिश्चयादिनेत्यर्थः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा मुख्यप्रयोगे तु निमित्तमेव सामग्रीति तद्दूषयति **न चायमिति** । यतश्चेत्यनेन मुख्यत्वसिद्ध्युपसंहार इति ज्ञेयम् । शङ्कते **सत्यपीति** । प्रयोगाभावः कुतो न भवेत्, किन्तु भवेदेव । प्रयोगाभावः कुतः । संशयनिमित्तकराजतत्पुरुषाप्रीतिरूपप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति शेषः । **निमित्तेति** । प्रयोगे स्वाम्यरूपनिमित्तेत्यर्थः ॥

आनन्दः— संशयनिमित्ताप्रीतिहेतुकानर्थसंशयानिवारणस्याशक्यत्वादिति आह **तर्कानुमान इति** । यदि स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिकारणत्वं स्यात्तदा राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगः स्यादिति तर्कः, स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिकारणं न सत्यपि तस्मिन्नप्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानं चेत्यर्थः । **अन्यथेति** । स्वातन्त्र्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वनिश्चयाभाव इत्यर्थः । प्राप्ताप्राप्ते विवेकेनेति जयीत्यादिशब्दप्रयोगेन स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्राप्तं बद्ध इत्यादि प्रयोगादि प्रयोगाभावे च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्राप्तं तयोर्विवेके प्रयोगाभावः किं निबन्धज इत्यादि विवेके क्रियमाणे इत्यर्थः । प्रयोगे तु निमित्तसामग्रीत्युक्तं दूषयति **न चायमिति** । अन्यथा एकस्य शब्ददोषप्रत्यायकत्वेनानर्थहेतुत्वमित्येकं दोषाप्रत्यायकत्वेनानर्थहेतुत्वमिति द्वितीयम् । उभयत्रापि बहुभुक्शब्ददृष्टान्तः । तत्र प्रथमे यो दृष्टान्तः बहुभुक् शब्दस्तस्य एव दुःखादिशब्दो राजादौ प्रयुक्तोऽनर्थहेतुरिति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु च प्रतिबन्धकोक्त्या बद्धादिशब्दप्रयोगाभावस्य राज्ञि सिद्धेर्गुणा इत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च तथा प्रयोगाभावः संशयरूपप्रतिबन्धकप्रयुक्त एव न तु स्वाम्यस्याकारणत्वनिबन्धन इति निश्चयार्थं तदिति वाच्यम् । तन्निश्चयस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रयोगाभावस्यान्यथासिद्धिनिश्चयेन परकीयतर्कानुमाननिरासार्थतया तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । प्रयोगाभावस्यान्यथासिद्धिशङ्कयाऽपि परकीयतर्कानुमानदूषणसम्भवेन तन्निश्चयस्याप्यनपेक्षितत्वादित्यतस्तावता परकीयतर्कादिर्दूषणसम्भवेऽपि तन्निश्चयाभावे समन्वयानवधारणप्रसक्त्या तदवधारणोपयोगितयोक्तनिश्चयस्यावश्यकतया तदुपपादकतयोत्तरवाक्यस्यार्थवत्त्वादिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति **नन्वस्तीत्यादिना** । विवक्षितनिश्चयोपपादकतया दुर्गमार्थत्वाद्वाक्यं व्याचष्टे **तादृशा इत्यादि** । ननु शुभाभिधायिनामस्तु प्रयोगस्तथाऽपि बद्धादिशब्दप्रयोगस्य कथमुक्तसंशयप्रतिबन्धनिबन्धनत्वनिश्चय इत्यत आह **प्राप्तेति** । प्राप्तिः = प्राप्तम्, अप्राप्तिरप्राप्तमितिभावे क्तप्रत्ययः । प्राप्त्यप्राप्तिनिमित्तको विवेकः प्राप्ताप्राप्तविवेकः । अयं भावः । सत्यपि स्वातन्त्र्ये तन्निमित्तकबद्धादिशब्दप्रयोगाभावस्य संशयनिमित्तकानर्थप्राप्तावेव सत्त्वात्तन्निमित्तकानर्थाप्राप्तौ च प्रयोगाभावस्याप्यभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां बद्धादिशब्दप्रयोगे शङ्कानिमित्तकानर्थप्राप्तेः प्रतिबन्धकत्वनिश्चयः । न तु स्वातन्त्र्यस्यानिमित्तत्वं तदनुसारेण मन्तव्यम् । अन्यथा शङ्कानिमित्तकानर्थप्राप्त्यभावस्थलेऽपि प्रयोगाभावापत्तेः । अत एव वह्नौ सत्यपि जायमानस्य दाहाभावस्य

मणिसद्भावदशायामेव जायमानत्वात्तदभावे चाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां दाहं प्रति मणेः प्रतिबन्धकत्वनिश्चयो न तु वह्नेरकारणत्वनिश्चयः। अन्यथोक्तरीत्या तत्रापि दाहं प्रति वह्नेः कारणत्वे, मणिसमवधानेऽपि तदापत्त्या, तदभावेन तस्य तत्राकारणत्वापत्तेरिति द्रष्टव्यम्। **न त्विति**। अन्यथा शुभाभिधायिनां यो नियमेन प्रयोगोऽस्ति सोऽपि न स्यादिति भावः। **अत एवेति**। यतोऽनर्थशङ्कैव प्रयोगाभावकारणं न तु स्वातन्त्र्यस्यानिमित्तत्वमत एवेत्यर्थः।

ननु निमित्तस्यामुख्यप्रयोगाविनाभावाभाववत्, वक्ष्यमाणरीत्याऽनेकत्र व्यभिचारेण मुख्यप्रयोगाविनाभावस्याप्यभावेन प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग इति न्यायस्य मुख्यामुख्यप्रयोगविषयतयोक्तरीत्याऽमुख्यमात्रप्रयोगविषयत्वासम्भवेन न्यायविरुद्धतयैव बद्धादिशब्दाप्रयोगस्य समर्थयितुं शक्यत्वेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वाश्रयणेन निमित्तस्य मुख्यप्रयोगाविनाभावेऽपि बद्धादिशब्दप्रयोगाभावस्य समर्थनमनुचितं भाष्यकाराणामित्यतोऽस्य प्रकारस्य स्फुटतया शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात्तमुपेक्ष्य निमित्तस्य मुख्यप्रयोगाविनाभावं चाङ्गीकृत्याभ्युच्चयेन संशयस्य प्रतिबन्धकत्वाश्रयणेन प्रयोगाभावस्य समर्थनं भाष्यकाराणामुपपन्नमित्याशयेन निमित्तस्य मुख्यप्रयोगाविनाभावं निराकरोति **न चेति**। नापीत्यर्थः। धेनुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य धेट इच्चेति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ, उदञ्चनकारशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य कुलाले च सत्त्वेऽपि महिष्यादौ कुलालादौ च धेनुशब्दस्योदञ्चनकारशब्दस्य चाप्रयोगेन तत्र व्यभिचार इति भावः। तथा च राज्ञि सत्यपि निमित्ते बद्धादिशब्दाप्रयोगो युज्यत इति शेषः। युक्त्यन्तरेणाप्यप्रयोगमुपपादयति **अनन्तानां हीति**। अतित्वाकमतित्वया अतिमाकमतिमया इत्यादीनामित्यर्थः। **लक्षणानीति** = प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः। **न चेति**। त्वामतिक्रान्तानां मामतिक्रान्तानामित्याद्यर्थेऽतित्वाकमतित्वया अतिमाकमतिमया इत्यादेरप्रयोगादित्यर्थः। तथा च तद्वद्बद्धादिशब्दानामप्यप्रयोगो युक्त एवेति भावः। न च तेषामप्रयोगेऽपि व्याकरणस्मृत्या व्युत्पादितत्वात्प्रयोगयोग्यताऽस्त्येवेति वाच्यम्। तथा सतीहापि यदधीनो गुणो यस्येत्यादिस्मृत्या व्युत्पादितत्वाद्राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगयोग्यतायाः सत्त्वेनेष्टापादनप्रसङ्गात्। स्वातन्त्र्यस्य शब्दप्रवृत्तौ हेतुत्वमुख्यत्वयोरुक्तत्वात्पुनस्तदभिधानमनर्थकमित्यतः 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं चे'त्यादिप्रतिज्ञातप्रमेयद्वयोपसंहाररूपत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेनोत्तरवाक्यं योजयति **तदेवमिति**। प्रमेयद्वयोपसंहाररूपत्वघटनायापेक्षिताध्याहारेण वाक्यं योजयति **यत इत्यादिना**।

वा०र०— स्थलेऽपि प्रयोगाभावापत्तेरिति। दुर्बलेनास्ति प्रबलसन्निधौ तथा प्रयोगे करणादिति भावः। **इति द्रष्टव्यम्** इत्यत्र द्रष्टव्यमित्यधिकं लेखकागतम्। प्रयोगाविनाभावाभाववदिति राज्ञि बद्धादि प्रयोगाभावादिति भावः। **अनेकत्रेति**। धेन्वादिशब्दानां महिष्यादौ मुख्यप्रयोगाभावादिति भावः। **मुख्यामुख्येति**। अविशेषेणोभयविषयतयेत्यर्थः। **उक्तरीत्येति**। अमुख्यप्रयोगविषयत्वादस्य न्यायस्येति पूर्वशङ्कितरीत्येत्यर्थः। **निमित्तस्य मुख्येति**। अत्राविनाभावेऽपीत्यस्याविनाभावमङ्गीकृत्यापीत्यर्थः। तथैवोत्तरत्र वक्ष्यति। ततश्च तमङ्गीकृत्यासंशयस्य प्रतिबन्धकत्वाश्रयणेन कृतं यद्बद्धादिशब्दप्रयोगाभावसमर्थनं तदनुचितम् इति योजना।

चन्द्रिकोक्तरीत्या सत्यपि निमित्ते मुख्यप्रयोगाभावोदाहरणानि ज्ञेयानीत्याशयेनोपलक्षणया स्वयमुदाहरणद्वयं दर्शयति **धेनुशब्देति**। धेट इचेति व्याकरणेति पाठः। धेट इति सूत्रे दाभाभ्यां नुरिति सूत्रान्नुरित्यनुवृत्तेर्धेट् पान इत्यस्माद्धातोर्नुप्रत्ययो भवति इश्चान्तादेश इति प्रतिपादितम्। इच्चेति पाठे इडागम इत्यर्थस्यायोगादिडादेश इत्यर्थकतया व्याख्याने कर्तव्येऽनुबन्धवैय्यर्थ्यं उणादिवृत्त्यादौ धेट इच्चेति तपरस्य पाठस्य दर्शनात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' इति नप्रत्ययानुवृत्तौ धेट इच्चेति विहित नप्रत्ययान्ताः धेनः समुद्रे नः धां च धेनेति (?) धेना नद्यां नदे पुमानिति विश्वोक्तिमेदिन्युक्ता वाक् नाम सुधेनाजिगातीत्यादि वेदप्रयोगविषयाश्च धेनादिशब्दा इति सूत्रान्तरमर्थान्तरपरमिति ज्ञेयम्। चन्द्रिकायामपि धेट इच्चेति सविसर्गो वा पाठः। ततश्च धेटः धयन्ति तामित्यर्थे नुप्रत्यये च आदे उपदेशो शितीति प्राप्तत्वनिवृत्त्यर्थमिकारे चान्तादेश सार्वधातुकेति सूत्रेणार्धधातुके परतो गुणे धेनुरिति सिद्ध्यति। अत्र च पानकर्मत्वं क्षीरस्यैव न गोर्मुख्यं तथापि क्षीरद्वारेणामुख्यस्य तस्य विवक्षया धात्वर्थकर्मता गवि योज्येति प्रतीयते वदन्ति च तथाभियुक्ता इति ज्ञेयम्। उणादीनामध्युत्पन्नप्रातिपदिकता-परिभाषाया अपि 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्यस्ये'त्यष्टमीयसूत्रे कमीत्यनेनैव कंसङ्ग्रहणसिद्धौ पुनः कं सङ्ग्रहणात् ..... अन्यत्रापि तत्तज्ज्ञापकबलेन सिद्धोणादिप्रत्ययान्तानां रूढत्वेन रूढ्यैव महिष्यादा-वप्रयोगोपपत्त्या न व्यभिचार इत्यरुचेरुदाहरणान्तरमाह **उदञ्चनेति**। प्रवृत्तिनिमित्तस्य उदञ्चनकर्तृत्वरूपस्येत्यर्थः। अत्र चोपलक्षणया शब्दान्तरमपि ग्राह्यम्। उदञ्चनकारादीति चन्द्रिकानुसारात् कुलाल इत्यत्रापि तथैव। अत एव कुलालादाविति वक्ष्यतीति ज्ञेयम्। **इत्याद्यर्थ इति**। आदिपदेन त्वामतिक्रान्तो इत्यादेर्ग्रहणं यथायोग्यं क्रमः। एतत्क्रियाव्याख्यानेषु स्पष्टं शेष्यनुसारेण त्वाकं माकं त्वायां मायां त्वयां मायां युष्मयामस्मयां युष्मामस्मा-मित्यादिकं चादिपदेनोभयत्र ग्राह्यं सर्वविभक्तिगताप्रसिद्धप्रयोगोपलक्षणमिदम्। तस्याप्यादिपदेन सङ्ग्रह इत्यप्याहुः **व्याकरणस्मृत्येति**। वाक्यं योजयति ...(?)...ती द्वेधेति पूरणीयम्।

स०व्र०— तर्कानुमाने इति। यदि स्वतन्त्र्यं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात् तर्हि तद्वति बद्ध इत्यादिप्रयोगः स्यादिति तर्कः। स्वातन्त्र्यं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न सम्भवति तद्वति अप्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानं चेत्यर्थः। यत्रेति श्रवणात् तत्रेत्यध्याहृत्य तस्यार्थमाह **तत्र हीति**। **प्राप्ताप्राप्तविवेकेनेति**। संशये सति प्रयोगाभावप्राप्तिः। **तयोर्विवेकेनेति**। संशये सति प्रयोगो न प्राप्तः तदभावे प्रयोगो भवति। एवं सति स्वातन्त्र्यस्यानिमित्तत्वं कल्पनीयं प्रयोगाभावं प्रति संशयस्य न कारणत्वं कल्पनीयमित्यविवेके प्राप्ते स्वातन्त्र्येऽनिमित्तत्वे कल्पिते मङ्गलाभिधायिशब्दप्रयोगोऽपि न स्यात् निमित्ताभावात् तस्मात्संशयस्यैव प्रयोगाभावं प्रति कारणत्वं कल्पनीयं बाधकाभावात्। अन्यथा मण्यादिप्रतिबन्धके विद्यमानेऽपि दाहाभावात् वह्नेरपि दाहकारणत्वं न स्यादिति भावः। यद्वा स्वाम्यनिमि-त्तकत्वाविशेषेऽपि शुभाभिधायिनां सर्वेषामेव प्राप्तिः। अशुभाभिधायिनामप्राप्तिः तयोर्विवेकेन = विलक्षण-कारणजन्यत्वविमर्शेनेत्यर्थः। **न तु स्वातन्त्र्यस्येति**। तथात्वे शुभाभिधायिनां यो नियमेन प्रयोगः सोऽपि न स्यादिति भावः। यदुक्तं मुख्यप्रयोगविषयत्वादस्य न्यायस्येत्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे मुख्यप्रयोगस्याव-श्यकत्वमिति तत्रापि व्यभिचारं स्वयमाह **न चायं नियमोऽस्तीति**। नापीत्यर्थः। **प्रयोग इति**। मुख्यप्रयोग

इत्यर्थः । **लक्षणानीति** । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन स्वरूपाणीत्यर्थः । **न चेति** । कर्मण्यणिति विहितनिमित्ते विद्यमानेऽपि उदञ्चनकार इत्यादिप्रयोगो न दृश्यत इति भावः ।

विठ्ठल०— तर्कानुमान इति । यदि स्वाम्यं प्रवृत्तिनिमित्तं तर्हि भृत्ये बद्धे मृते वा राजा बद्धो मृत इत्यादि प्रयोगः स्यादिति भावः । साम्यं न प्रवृत्तिनिमित्तं सत्यपि तस्मिन् राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगादर्शना-दित्यनुमानमित्यर्थः । **वादिनोऽपि** सिद्धान्तिनोऽपि । न चास्ति तावदित्यादिना कृतचोद्यस्य किमुत्तरमनेन लब्धमित्यतो भावमाह **प्राप्ताप्राप्तेति** । साम्यनिमित्तकत्वाविशेषेऽपि शुभाभिधायिनां सर्वेषां शब्दानां प्राप्तिः प्रयोगः अशुभाभिधायिनां त्वप्राप्तिः सर्वथा अप्रयोग एवेति ह्यनेनोक्तं भवति । तद्विवेकेन ज्ञायते प्रतिबन्धक-रूपाप्रयोगेनार्थशङ्कैवाप्रयोगनिमित्तं नान्यदिति निश्चीयत इत्यर्थः । **अत एव** एवं नियमज्ञापनार्थमेव यदुक्त-ममुख्यप्रयोगविषयत्वादस्य न्यायस्येत्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे मुख्यप्रयोगनैयत्यमिति तत्रापि व्यभिचारं स्वयमाह **न चायमिति प्रयोग इति** । मुख्यप्रयोग इत्यर्थः । **लक्षणानीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन तत्स्वरूपा-णीत्यर्थः । निमित्तकथनपराणि सूत्राणीति वा । **न च तेषां प्रयोग इति** । तथा ह्युक्तं चन्द्रिकायां धेनुशब्दनिमित्तस्य धेट इश्चेति व्याकरणोक्तस्य धानकर्मत्वस्य महिष्यादौ सत्त्वेऽपि तत्र तदप्रयोगः । तथा च निमित्ते सत्यपि कुलाले कुंभकारशब्दस्येव उदंचनकारादिशब्दानामप्रयोगः तथा राज्ञि सत्यपि निमित्ते बद्धादिशब्दाप्रयोगो-ऽस्त्वित्यादि ।

चषकः— प्राप्ताप्राप्तेति । येन नाप्राप्ते यो विधिरित्यादाविव भावसाधननिष्ठान्तोऽयं प्राप्तशब्दः । प्रतिषेधार्थश्च नञ् । प्राप्तितदभावनिमित्तको विवेक इत्यर्थः । शुभतदितराभिधायिनां स्वातन्त्र्यनिमित्तकत्वा-वैशेष्येऽपि शुभाभिधायिन एव प्रयुञ्जते नातादृशानिति तेन जानीमस्तदप्रयोगेऽन्यदेव निमित्तं नैतस्यानिमित्त-त्वमिति भावः । **न चायं नियम इति** । धेनुपदप्रवृत्तिनिमित्तधानकर्मत्वस्य महिष्यादिसाधारण्येऽपि तत्र तदप्रयो-गादिति भावः । **लक्षणानीति** । प्रकृतिप्रत्ययविशदीकरणेन प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः । 'पाकमूलयोः कुणब्जे ह्चौ चे'त्यनुशासनेऽपि पीलुकुणः कर्णजाहमित्याद्यप्रयोगादिति भावः।

१३ **सु०— किमतो यद्येवमित्यत आह अत इति ।**

अनु०— अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् ॥
दोषाणां विष्णुगत्वस्य प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ।
स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दास्तु(श्च) विष्णवि ॥

यतः स्वातन्त्र्यं कारणं, मुख्यं च, अतः **स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य** दुःखिबद्धावराद्या **दोषशब्दा अपि** विष्णवि = विष्णौ, 'जीवा एव तु दुःखिन' (.?.) इत्यादौ, प्रयुज्यन्त इति

सम्बन्धः । सत्यपि निमित्ते यथा 'राजा बद्ध' इत्यादिप्रयोगाभावस्तथा 'विष्णुर्दुःखी'-त्यादिप्रयोगाभावोऽपि कुतो न भवेत्, अत्रापि पाक्षिकस्य विष्णुवैष्णवभयस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्यत उक्तम् **दोषेति ।**

'निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुतेर्विष्णोः(ष्णौ) **दोषातिदूरत्वनिश्चयात् । प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया दोषाणां विष्णुगत्वस्य** तद्विषयस्य **संशयस्यासम्भवात् ।** निमित्तसद्भावात्प्रतिबन्धकाभावादपीत्यपेरर्थः ।

एतदुक्तं भवति । सत्यपि निमित्ते वैदिकप्रयोगनिवृत्तिर्हि विष्णुवैष्णव(वेभ्यो)-भयात्स्यात् । तत्कारणं च तदप्रीतिः । तत्रापि हेतुर्विष्णोरनेन दोषित्वमुच्यत इति संशयः । तस्य च निमित्तं वाक्यस्योभयार्थप्रतीतिजनकत्वम् । तस्याप्युभयत्र योग्यतादिसद्भावः । न चासावस्ति प्रकृते, विष्णुवैष्णवानां परमेश्वरनिर्दोषतानिश्चयवत्त्वेन योग्यताध्यवसायानुपपत्तेः, अन्यथा जरद्गवादिवाक्येऽपि तत्प्रसङ्गात् ।

यद्यपि वाक्यतात्पर्याज्ञेऽ(ष्व)प्रीतिसम्भवस्तथाऽपि सदभिप्रायवाक्यप्रयोगनिवृत्तौ किमायातमिति । एतदप्युक्तम् **प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेति ।**

स्वस्य परमवैदिकताख्यापनाय विष्णवीति वैदिकप्रयोगः ।

परि०— उभयार्थेति । दोषवत्त्वतत्प्रतिस्वातन्त्र्यरूपोभयार्थप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः । विष्णाविति वाच्ये विष्णवीति कथमित्यत आह **स्वस्य परमवैदिकतेति ।** 'मदे सुतस्य विष्णवी'ति वेदे श्रुतो वैदिकः प्रयोगः ।

गु०दी०— वैदिकसकलपदसमन्वये वेदस्थदुःखिबद्धादिपदानामपि भगवति समन्वेतव्यत्वादिति भावेनोक्तं **जीवा एव तु दुःखिन इत्यादाविति ।**

यादु०— अन्यथेति । वाक्यार्थव्यतिरेकनिश्चयेऽपि योग्यताध्यवसाय इत्यर्थः । **वाक्यतात्पर्याज्ञ इति ।** विष्णुर्दुःखीत्यादि यद्वाक्यं तस्य यत्तात्पर्यमन्यगतदुःखादिनियामकताप्रतिपादकत्वरूपं तदज्ञ इत्यर्थः । **तथाऽपीति ।** तं प्रति प्रयोगनिवृत्तिसम्भवेऽपीत्यर्थः । सन्त उक्ततात्पर्यज्ञानिनस्तदभिप्रायकास्तान्प्रति प्रवृत्तो योऽयं वाक्यप्रयोगस्तन्निवृत्तिसाधकं किमपि नागतमित्यर्थः । अयं भावः । ये वाक्यतात्पर्यं न जानन्ति तान्प्रति प्रयोगनिवृत्ति-

रिष्टैव । ये तु तज्जानन्ति तान्प्रति न प्रयोगनिवृत्तिः । अप्रीत्यादेः प्रयोगप्रतिबन्धकस्याज्ञानिगतत्वेऽपि ज्ञानिष्वभावादिति । **वैदिकः प्रयोग इति** । 'अस्येदिन्द्रो वा वृधे वृष्ण्यंशवो मदे सुतस्य विष्णवी'त्यादौ वेदे प्रयोगदर्शनादिति भावः । अन्यथा 'अच्च घेरि'त्यस्य प्रसङ्गेन विष्णाविति स्यादिति ध्येयम् ।

वं०प०— वैदिकप्रयोगनिवृत्तिरिति । दुःखस्वामित्वाद् दुःखीत्येवं समीचीनाभिप्रायोपेतं यद्वाक्यं तस्य या प्रयोगनिवृत्तिरित्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रतिपाद्यार्थस्य बाधिततत्वनिश्चयेऽपि यदि योग्यताऽध्यवसायः स्यादित्यर्थः । प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेत्यस्य व्यावर्त्यमाह **यद्यपीति** ।

आनन्दः— जरद्गवादिवाक्य इति । अयोग्यतानिश्चयेऽपि संशयश्चेदित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अन्यथा जरद्गवादिति योग्यताभावेऽप्यन्वयप्रतीतिजनकत्वे **एतदप्युक्तमिति** । **प्राक् प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेति** । श्रोतॄणां देवतानां प्राज्ञानां विदोषाणां विष्णुगतत्वविषयसंशयो न भवतीति विष्णुवैष्णवदेवतादिकोपाभावात् प्रयोगो न निवर्तत इत्युक्तम् । इदानीं तु वक्तॄणां तात्पर्याज्ञाने विष्णुवैष्णवानां कोपो भवत्येव । तेष्विति शङ्कायां तेषां प्रयोगनिवृत्तिरिष्टैव । अप्राज्ञबुद्धित्वात् तेषां तात्पर्यज्ञानानां प्रयोगो भवत्येवेत्येतज्ज्ञापनार्थमपि प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षयेत्युक्तमिति भावः ।

शे०वा०— शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वमुख्यत्वव्युत्पादनप्रयोजनाभिधायकत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तिहेतुत्वादिव्युत्पादनस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षामुत्थापयति **किमत इति** । स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणमिति प्रकृतस्वातन्त्र्यहेतुत्वतन्मुख्यत्वयोरत इत्यनेन परामर्श इत्याशयेनाह **यत इति** । अत इत्यस्य योग्यतया व्यवहितेनैव सम्बन्धमाह **अत इत्यादि** । दुःखिबद्धावराद्या इत्युपक्रमानुसारेणोक्तं **दुःखिबद्धेत्यादि** । दुःखिबद्धावराद्या इत्यत्र दोषशब्दत्वमेवादिशब्दसङ्ग्राह्यतावच्छेदकतयाऽभिमतमतो नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दोषशब्दा इत्युपसंहारे उक्तमिति द्रष्टव्यम् । 'घेर्ङिती'त्यस्य 'अच्च घेः' इत्यनेन बाधिततयाऽप्रसक्तेराह **विष्णवीति** । मूले विष्णवीति प्रयोगस्तु छान्दस इति भावः । एतावतैव प्रयोजनाभिधानाद्दोषातिदूरत्वादित्यादेर्वैयर्थ्यमित्यतः प्रतिबन्धकाभावोपपादकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन प्रतिबन्धकशङ्कामुत्थापयति **सत्यपीति** । विष्णुगत्वस्य संशयस्येत्यन्वयमित्यभिप्रेत्य कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यतो विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः सम्बन्ध इत्याह **तद्विषयस्येति** । 'संशयस्यापी'त्यपिशब्दस्य यथाश्रुतस्यानर्थक्याद्भिन्नक्रमत्वमाश्रित्य तदर्थमाह **निमित्तेति** । अनेन संशयस्यासम्भवादपीत्यपिशब्दान्वय उक्तो भवति । विष्णोर्दोषातिदूरत्वस्य स्वरूपसतो न संशयाभावहेतुत्वं अप्रयोजकत्वात्, निश्चितस्यापि न साक्षादतोऽपेक्षितसाध्याध्याहारेण संशयाभावोपपादनपूर्वकं प्रतिबन्धकाभावमुपपादयितुमाह **एतदिति** । **अन्यथेति** । वाक्यार्थव्यतिरेकनिश्चयेऽपि योग्यताध्यवसाय इत्यर्थः । **तत्प्रसङ्गादिति** । योग्यताध्यवसायप्रसङ्गादित्यर्थः । **वाक्यतात्पर्याज्ञ इति** । विष्णुर्दुःखीत्यादिवाक्यस्य यत्तात्पर्यमन्यगतदुःखादिनियामकताप्रतिपादकत्वरूपं तज्ज्ञानशून्य इत्यर्थः । वाक्यतात्पर्याज्ञानिनि अप्रीत्यादेः सम्भवेन

तत्प्रतिबद्धत्वाद् दुःखीत्यादिवाक्यप्रयोगासम्भवेऽपि वाक्यतात्पर्यज्ञानिनामप्रीत्याद्यसम्भवेन न तान्प्रति विष्णुर्दुःखीत्यादिवाक्यप्रयोगनिवृत्तिप्राप्तिरित्याह **तथाऽपीति**। सन् अभिप्रायो = वाक्यतात्पर्यं येषां ते सदभिप्रायाः। वाक्यतात्पर्यज्ञानिन इति यावत्। तान्प्रतीति योज्यम्। यं प्रति अप्रीत्यादि प्रतिबन्धकं न तं प्रति दुःख्यादिप्रयोगः। यं प्रति दुःख्यादिप्रयोगो न तं प्रति अप्रीत्यादि प्रतिबन्धकमपीति भावः। दोषशब्दाश्च माधव इति वा दोषशब्दाश्च केशव इति वा पादपूरणे कर्तुं शक्येऽपि यद्भाष्यकारीयं विष्णवीति वचनं न तत्पादपूरणार्थं नापि महाशास्त्रप्रयोक्तॄणामसाधुत्वाज्ञानमूलकं तत्कल्पयितुं शक्यं किन्तु प्रयोजनान्तरार्थमेवेत्यभिप्रेत्य तत्प्रयोजनमाह **स्वस्येति**। 'अस्येदिन्द्रो वा वृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य विष्णवी'त्यादिवैदिकप्रयोगदर्शनादिति भावः। छन्दस्त्वादच्च घेरित्यस्याप्रवृत्त्या घेर्ङितीत्यस्यैव च प्राप्त्या गुणेऽवादेशे च विष्णवीति रूपनिष्पत्तिर्द्रष्टव्या।

वा०र०— छान्दस इति भाव इति। तादृशप्रयोगप्रयोजनं तूत्तरत्र मूल एव व्यक्तमिति भावः। **विषयविषयीति**। व्यधिकरणषष्ठ्या वेते इति सूचितमनेन भवति **न साक्षादिति**। संशयाभावहेतुत्वमिति वर्तते। **जरद्गवादीति** मूलम्। 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारिस्थित' इत्यादि वाक्यं जरद्गवादिवाक्यम्। तच्च वाक्यार्थचन्द्रिकायामेव जिज्ञासाधिकरणपूर्वपक्षे प्रसिद्धत्वेनोक्तम्। 'शङ्खः कदल्यामि'त्येतदेवोदाहृतमिति नेह टीकाकृदाहृतवानिति ज्ञेयम्। विष्णुशब्दस्य केशवादिनामसु पाठमाश्रित्य माधवकेशवपदोपादानम्। इतीत्यस्येति प्रकारेणेत्यर्थाद्वा(?)पनशब्दस्य ग्रहणमिति प्रतीयते (?)। **विष्णवीत्यादीति**। अस्येदिन्द्र इति मन्त्रः पञ्चमाष्टके सप्तमाध्याये। आदिपदेन षष्ठाष्टकप्रथमाध्यायगतं 'यत्सोममिन्द्रविष्णवी'त्यस्य ग्रहणम्।

स०व्र०— अन्यथेति। योग्यताऽऽद्यभावेऽपि वाक्ये प्रयोगनिवृत्तौ कारणाभावेन प्रयोगोऽस्त्येवेति तदर्थप्रतीतौ अङ्गीक्रियमाणायामित्यर्थः। **यद्यपीति**। सन् अभिप्रायो यस्य स तथोक्तः। तं प्रति वाक्यप्रयोगः **वैदिकप्रयोग इति**। 'अस्येदिद्रो वा वृधे वृष्ण्यं शवो मदे सुतस्य विष्णवी'त्यादौ वेदे प्रयोगदर्शनादिति द्रष्टव्यम्। अन्यथाऽच्च घेरित्यस्य प्रसङ्गे विष्णाविति भवेदिति भावः।

विठ्ठल०— राज्ञोऽमङ्गलाभिधानस्य राजतत्पुरुषाप्रीतिहेतुत्वादिति प्रागुक्तत्वेन तदनुसारेणोक्तं **विष्णुवैष्णवभयस्येति**। **प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावादिति**। स्वातन्त्र्यरूपप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् संशयकारणत्वरूपप्रतिबन्धकाभावादित्यर्थः। संशयकारणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वमुपपादयन् प्रकृते तदभावमुपपादयति **एतदुक्तं भवतीत्यादिना**। **तत्कारणं** भयकारणम्। **उभयार्थेति**। तद्गतत्वलक्षणदोषवत्वस्वातन्त्र्यरूपोभयार्थेत्यर्थः। **न चासाविति**। परमात्मनो दोषित्वयोग्यतासद्भावः प्रकृते नास्तीत्यर्थः। **अन्यथेति**। योग्यतावैपरीत्यनिश्चयेऽपि योग्यताध्यवसाय इत्यर्थः। **तथापीति**। तात्पर्याज्ञं प्रति प्रयोगनिवृत्तिसंभवेऽपीत्यर्थः। **सदिति**। सन्तः उक्ततात्पर्यज्ञानिनः तदभिप्रायकः तान्प्रति प्रवृत्तो योऽयं **वाक्यप्रयोग**ः। तन्निवृत्तिसाधकं किमपि नागतमित्यर्थः। अथवा सन् अभिप्रायो येषां ते सदभिप्रायकाः तद्वाक्यप्रयोगनिवृत्तिसाधकं किमपि नास्तीत्यर्थः। अयं भावः। य उक्ततात्पर्याज्ञानिनः। तान् प्रति प्रयोगनिवृत्तिरिष्टैव। एतदज्ञानिनः तान् प्रति योगनिवृत्तिः तत्प्रति-

बन्धकारीत्यादेस्तेष्वभावादिति विष्णाविति वक्तव्ये विष्णाविति कथमित्यत आह **स्वस्येति** । मदेसुतस्य विष्णवीत्यादौ वेदे प्रयोगदर्शनादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्रेत्यत्र प्रगृह्य संज्ञया प्रकृतिवद्भावानाश्रयणमपि तथेति द्रष्टव्यम् । मणीवादित्वेन निषेधो वा । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां स्वातन्त्र्यपूर्णतेऽल्पत्वेत्यत्र एवमेव समाहितम् ।

चषकः— वाक्यतात्पर्याज्ञेष्विति । समानविभक्तिकविष्णुदुःखिपदघटितवाक्यस्य यत्तात्पर्यमन्यगतदुःखादिनियामकताप्रतिपादकत्वरूपं तदजानानेष्वित्यर्थः ।

॥ इति 'स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेर्मुख्यकारणत्वम्' इत्यस्य प्रयोगादिना उपपादनम् ॥

* * *

॥ ततश्च उक्तार्थे श्रुतिसम्मतिः ॥

१४ **सु०— अत्र श्रुतिसंमतिमप्याह वासुदेवेति ।**

अनु०— वासुदेवश्रुतिश्चाह नैव विष्णावमङ्गलम् ।
मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् ॥
स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ दोषो नामङ्गलोक्तितः ।

आह एतमर्थमिति शेषः । यतो **नैव विष्णौ अमङ्गलं** दुःखादिकमस्ति । **ततो** योग्यताविरहेणार्थान्तरप्रतीत्यभावात् **स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णावमङ्गलोक्तितो दोषो**ऽनर्थो **नास्ति** । तस्माद् दुःख्यादिशब्दा अपि विष्णौ वेदे प्रयुज्यन्त इति शेषः । अन्यत्र तु राजादौ यतो मङ्गलामङ्गले सम्भवतोऽतो योग्यतासम्भवेनार्थान्तरप्रतिभासनात्पाक्षिकानर्थशङ्कया तत्रामङ्गलं राजा बद्ध इत्यादिकं न वदेदित्यर्थः ।

एकस्यैव शब्दस्य क्वचिद्दोषप्रत्यायकत्वेनानर्थहेतुत्वं क्वचित्तदभाव इत्येतद् दृष्टान्तेन बोधयति **बहुभुक्त्वमिति** ।

बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित् ॥

यथा बहुभुग्देवदत्त इत्युक्ते बहुभोगवानिति निन्द्यश्चेति प्रतीयते, 'अस्वर्ग्यं चातिभोजनमि'ति (श्रुतेः) स्मृतेः, उभयस्यापि देवदत्ते सम्भवेन योग्यत्वात् । अत एव देवदत्ताद्भीरुणा नैवं प्रयुज्यते । परमेश्वरे तु संसारधर्माणामत्यन्तासम्भवान्न दोषप्रतिभासः, किन्तु सर्वसंहर्तृत्वादिकमेव प्रतीयत इति (। तत्र) तत्प्रयोगः । दार्ष्टान्तिकमाह **एवमिति** ।

एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ।
नैव दोषा हरौ

दोषा दोषहेतवः । प्रथमदृष्टान्तस्यापि दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यम् ।

कथं तर्हि परमेश्वरे दुःखित्वादिवेदनमनर्थहेतुत्वेनोच्यतेऽसन्नेव स भवतीत्यादावित्यत आह **तद्गबुद्ध्येति** ।

तद्गबुद्ध्योक्ता दोषकारिणः ॥

तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः ॥

दुःखादीनां तद्गतत्वविवक्षयेत्यर्थः । **तस्मादिति** श्रुतिः स्वोक्तार्थमुपसंहरति । अतोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यः परमात्मेति सिद्धम् ॥

परि०— विष्णौ त्विति तुशब्दस्यान्वयेनानुवादोऽन्यत्र त्विति । मूले श्रुतित्वादेव ईदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृह्य संज्ञानाश्रितेति भावः ।

उभयस्यापि देवदत्ते सम्भवेनेति । बहुभुक्त्वनिन्द्यत्वरूपोभयस्येत्यर्थः । **दार्ष्टान्तिकमाहेति** । बहुभुक्त्वं यथेत्यव्यवधानेनोक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह वासुदेवश्रुतिरित्यर्थः । **प्रथमदृष्टान्तस्यापीति** । राज्ञि बद्धमृतादिशब्दप्रयोगे दोषो यथा एवं हरौ बद्धमृतादिशब्दाः स्वातन्त्र्यापेक्षया प्रयुज्यन्ते चेन्न दोष इत्येतदध्याहार्यमित्यर्थः । यद्वा बहुभुक्त्वमित्यादिदृष्टान्तद्वयम् । बहुभुक्त्वं यथा नृषु दोषस्तथा राज्ञि बद्धादिशब्दप्रयोगो दोष इति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः । हरौ यथा न दोष इति द्वितीयदृष्टान्तस्यैवमित्यादिदार्ष्टान्तिकमित्यर्थः । **दुःखित्वादीति** । 'असद्ब्रह्मेति चेद्वेद' इत्यादिनोक्त-

दुःखित्वादिवेदनमित्यर्थः । 'जीवान्यत् ब्रह्म असत्' = 'दुःखिजीवात्मकमेव ब्रह्म' इति वेदनस्य दुःखित्ववेदनरूपत्वादिति भावः । 'अतो दोषातिदूरत्वात्' इति भाष्यकृतोपसंहृतत्वादाह **श्रुतिः स्वोक्तार्थमिति** । अधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति** ।

गु०दी०— वैदिकप्रथमदृष्टान्तस्यापि दार्ष्टान्तिकम् इत्यत्र यथा नृषु बहुभुक्त्वं दोष इति प्रथमदृष्टान्तस्य तथा राज्ञि बद्धमृतादिशब्दा अपि दोषा इति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः ।

यादु०— मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्रेति मूले ईदूदेद्द्विवचनमिति प्रगृह्यसंज्ञाभावः छान्दसः । मणीवादित्वेन प्रकृतिभावनिषेध इति वा ज्ञातव्यम् ।

दार्ष्टान्तिकमाहेति । नैव हरौ क्वचिदित्यनेनोक्तस्य द्वितीयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाहेत्यर्थः । **प्रथमदृष्टान्तस्येति** । 'बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृष्वि'त्यनेनोक्तस्य प्रथमदृष्टान्तस्याप्येवं बद्ध इत्यादिकं राज्ञि दोषप्रतीतिजनकमतो न तत्र प्रयोगार्हमिति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः । **दुःखित्वादिवेदनमिति** । यद्यपि तैत्तिरीयभाष्येऽसन्नेवेति वाक्यं 'पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यत्र विद्यते । इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्तस्त आलयाः' इति ऐक्यज्ञानस्यैवानर्थहेतुताप्रतिपादकतया व्याख्यातं न परमेश्वरे दुःखित्वादिवेदनस्यानर्थहेतुताप्रतिपादकतया । तथाऽपि 'नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सतः' इत्येतद्व्याख्यावसरे भावाभावशब्दपर्यायसदसच्छब्दयोः सुखदुःखादौ प्रयोगप्रदर्शनार्थमाचार्यैर्गीतातात्पर्ये अस्य वाक्यस्य गृहीतत्वाद्ब्रह्म दुःखीति वेद चेत्तर्हि स वेत्ता दुःख्येव भवतीत्यप्येतद्वाक्यस्यार्थो वर्णनीय इत्याशयेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ॥

वं०प०— इत्यादाविति । 'सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः' इति वचनेन सच्छब्दस्य सुखवाचित्वेनासच्छब्दस्य दुःखवाचित्वाद्ब्रह्मासत् दुःखीति वेद चेत्स्वयमपि दुःखी भवतीत्यर्थः ॥

आनन्दः— प्रथमदृष्टान्तस्यापीति । राज्ञि यद्वत्पराजय इति प्रथमोदाहृतदृष्टान्तस्येत्यर्थः । यस्य प्रथमतत्त्वं बहूक्तमिति वासुदेवश्रुत्युदाहृतदृष्टान्तानुसारेण द्रष्टव्यम् । **दार्ष्टान्तिकमिति** । परमात्मन्यपि दुःखादिनियामकत्वेन दुःखादिशब्दप्रवृत्तिरिति दार्ष्टान्तिकमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— बहुभोगवानिति । निन्द्यश्चेति प्रतीयत इति शब्दस्य उभयप्रतीतियोग्यतावत्वादिति भावः । स्वर्ग्यं स्वर्गसम्बन्धि सम्बन्धश्च सादृश्यसाधनभावः । स्वर्गसाधनं न भवतीत्यर्थः । **असन्नेव स भवतीत्यादाविति** । यद्यपीदं तैत्तिरीयभाष्ये अन्यथा व्याख्यातम् । तथापि गीतातात्पर्ये 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति तद्व्याख्यानावसरे एवं व्याख्यातमिति न दोषः ।

शे०वा०— अत्रेति । दुःख्यादिशब्दानां ब्रह्मणि दोषानभिधायकतया प्रयोज्यत्वं राजादौ तु तदभिधायकतयाऽप्रयोज्यत्वमिति यदुक्तमत्रेत्यर्थः । तत इत्युक्तत्वाद्यत इत्यस्य लाभं तत इत्यस्यावृत्तिं

अपेक्षितशेषपूरणं चाभिप्रेत्य योजयति **यत इत्यादिना** । **दृष्टान्तेनेति** । तथा च दृष्टातोपदर्शनार्थत्वान्नोत्तर-वाक्यवैयर्थ्यमिति भावः । ननु बहुभुगितिशब्दस्य हरौ यथा न दोषप्रत्यायकत्वमत एव तत्र प्रयोज्यत्वं चेति द्वितीयदृष्टान्तस्यैवं दुःख्यादिशब्दा हरौ न दोषप्रत्यायकास्तत एव तत्र प्रयोज्या इति दार्ष्टान्तिकाभिधानेऽपि बहुभुगितिशब्दस्य देवदत्ते दोषप्रत्यायकत्वं तत एवाप्रयोज्यत्वं च यथेति प्रथमदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकानुक्ते-र्न्यूनत्वमित्याशङ्क्यैवं बद्धादिशब्दा राजादौ दोषप्रत्यायकास्तत एवाप्रयोज्याश्चेति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्याह **प्रथमदृष्टान्तस्यापीति** । **दुःखित्वादिवेदनमिति** । यद्यपि तैत्तिरीयभाष्येऽसन्नेवेति वाक्यं 'पञ्चरूपं च तद् ब्रह्म जीवादन्यन्न विद्यते । इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्तस्तम आलया' इत्यादिनैक्यादिज्ञानस्यैवानर्थादिहेतुता-प्रतिपादकतया व्याख्यातम् । न तु परमेश्वरे दुःखित्वादिवेदनस्य, तथाऽपि 'नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सत' इत्येतद्व्याख्यानावसरे भावाभावपर्याययोः सदसच्छब्दयोः सुखदुःखादौ प्रयोगप्रदर्शनार्थमाचार्यैर्गीता-तात्पर्यनिर्णयेऽस्य वाक्यस्योदाहृतत्वात्तदनुरोधेन तत्रैव ब्रह्म दुःखीति वेद चेत्तर्हि स वेत्ता दुःख्येव भवति ब्रह्म सुखरूपमिति वेद चेत्तर्ह्येनं वेत्तारं सुखिनं विदुरित्येतद्वाक्यव्याख्यानस्य तदभिमतत्वसिद्धिरित्याशयेनैवमुक्तमिति ध्येयम् । 'अतो दोषातिदूरत्वादि'त्युपसंहृतत्वात् 'तस्मात्ते दोषशब्दाश्चेति' पुनरुपसंहारानर्थक्यमित्यतो नायं भाष्यकारीयोपसंहारः किन्तु वासुदेवश्रुतिश्चाहेति सम्मतितयोदाहृतश्रुतेरेवेति नानर्थक्यमित्याह **तस्मादितीति** । **स्वोक्तमिति** । नैव विष्णावमङ्गलमित्यादिना स्वोक्तमित्यर्थः ।

वा०र०— दुःखित्वादिवेदनस्येति । अनर्थहेतुतेत्यादेरत्रापि सम्बन्धः । तत्रैव गीतातात्पर्यनिर्णय एव तदभिमतत्वेति भाष्यकाराभिमतत्वेत्यर्थः ॥

स०व्र०— मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्रेत्यत्र 'ईदूदेद्द्विवचनमि'ति प्रगृह्यसंज्ञाभावः वेदत्वाद्वा, मणीवादित्वेन प्रकृतिभावनिषेधो द्रष्टव्यः ।

उभयस्यापीति । बहुभुक्त्वनिन्द्यत्वयोरित्यर्थः । यद्वा निन्द्यत्वास्वर्ग्यत्वयोरित्यर्थः । **दार्ष्टान्तिकमाहेति** । नैव हरौ क्वचिदिति अनेनोक्तस्य यथा बहुभुक्परमेश्वर इति उक्ते संहर्तृलक्षणो गुण एव प्रतीयते न दोष इति द्वितीयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाहेत्यर्थः । **प्रथमदृष्टान्तस्यापीति** । बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृष्वित्यनेनोक्तस्य बहुभुक् देवदत्त इत्युक्ते बहुभोगवान् इति निन्द्य इति प्रतीयत इत्यस्य प्रथमदृष्टान्तस्यापि वं राजा बद्ध इत्यादयोऽपि दोषप्रतीतिहेतव इति न प्रयोगार्हा इति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमिति भावः । परमेश्वरे दुःखित्वादि-वेदनमिति । 'पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यन्न विद्यते । इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्तस्तम आलया' इति व्याख्यातत्वेऽपि जीवैक्यवेदने दुःखित्वादिवेदनमवर्जनीयमेवेत्याशयेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ।

विठ्ठल०— उभयस्येति । अत्यज्ञानत्वनिन्द्यत्वरूपोभयस्येत्यर्थः । निन्द्यत्वानिन्द्यत्वोभयस्येति वा । **दार्ष्टान्तिकमाहेति** । नैव हरौ क्वचिदित्यनेनोक्तस्य यथा बहुभुक् परमेश्वर इति प्रयुक्ते संहर्तृत्वलक्षणो गुणो लभ्यते ।

न दोष इति। द्वितीयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाहेत्यर्थः। **प्रथमदृष्टान्तस्यापीति**। बहुभुक्तं यथा दोषो नृष्वित्यनेनोक्तस्य प्रथमदृष्टान्तस्यापि। एवं राजा बद्ध इत्यादयोऽपि दोषप्रतीतिहेतवो अतो न प्रयोग इति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः। **दुःखित्वादिवेदनमिति**। यद्यपि तैत्तिरीयभाष्ये असन्नेवेति वाक्यं 'पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यन्न विद्यत। इति ये तु विजानन्ति ते सन्तः तम आलयाः' इत्यैक्यज्ञानस्यैवानर्थहेतुत्वप्रतिपादकतया व्याख्यातं न परमेश्वरे। दुःखित्वादिवेदनस्य तथापि नासतो विद्यते भाव इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे भावाभावपर्यायसदसच्छब्दयोः सुखदुःखादौ प्रयोगदर्शनार्थं श्रीमदाचार्यैः गीतातात्पर्ये अस्य वाक्यस्य गृहीतत्वाद्ब्रह्म दुःखीति वेद चेत्तर्हि स वेत्ता दुःखी च भवतीत्येतद्वाक्यार्थे वर्णनीय इत्याशयेनैवमुक्तमित्यवसेयम्। अतो दोषातिदूरत्वादिति भाष्यकृतोपसंहृतत्वादाह **तस्मादिति श्रुतिरिति**। अधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति**।

॥ इति 'स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेर्मुख्यकारणत्वम्' इत्यस्योपपादने उक्तार्थे श्रुतिसम्मतिः ॥

॥ इति 'स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तेर्मुख्यकारणत्वम्' इत्यस्योपपादनम् ॥

॥ इति तदधीनत्वनिमित्तकप्रयोगप्रदर्शनम् ॥

॥ इति एतत्सूत्रपरिहार्यशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति 'ॐ तदधीनत्वादर्थवत् ॐ' इति सूत्रव्याख्यानम् ॥

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥

॥ १-४-१ ॥

* * *

॥ अथ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

॥ १-४-२ ॥

॥ अथ कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः ॥

॥ तत्रादौ कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो नेति पूर्वः पक्षः ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ॥

१५ सु०— 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत', 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादि-कर्मकाण्डगते वाक्ये सन्देहः किमेतत् ब्रह्मणि समन्वेत्युत नेति । नेति पूर्वः पक्षः ।

तथाहि । किमत्र वाक्यार्थो ब्रह्म किंवा पदार्थः । नाद्यः । ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेर्वाक्यार्थतया प्रतीतेः । न द्वितीयः, पदानि हि अमूनि किं रूढ्या ब्रह्मवाचीनि किंवा योगेन । आद्येऽपि किं प्रसिद्धवसन्ताद्यात्मकत्वेन तत्पदानां ब्रह्मणि रूढिराश्रीयते उत (एवमेव) पृथगेव । नाद्यः, तेषां जडत्वानित्यत्वादिना ब्रह्मणोऽपि दूषणप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अनेकार्थतास्वीकारस्य अन्याय्यत्वात् । न हीश्वरे वसन्तादिशब्दानां रूढिः प्रमाणवती । न च रूढ्या समन्वयसमाश्रयणे प्रयोजनमस्ति, गुणपूर्त्यसिद्धेः । नापि योगेन, योगस्य रूढेर्जघन्यवृत्तित्वेन मुख्यार्थताऽसिद्धेः । न चैवंविधं योगमपि पश्यामः ॥ योगे च प्रकृत्यादिविभागः पूर्वोत्तरपदविभागश्चाङ्गीकरणीयः । तत्र प्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्वमस्ति न वा । आद्ये, योगानुपपत्तिः सामर्थ्याभावात् । द्वितीये, ब्रह्मणि सर्वशब्दसमन्वयानुपपत्तिः, प्रकृत्यादेरन्यपरत्वात् । किञ्च सर्वेषां पदानां ब्रह्मपरत्वे विभक्तिवैयर्थ्यं कर्मानुष्ठानविलोपश्च प्राप्नोति, क्रियोपहितरूपत्वात्कारकाणां, क्रियाभिधायकस्य चाभावात्, अनुष्ठापकप्रमाणान्तरादर्शनात् । तस्मादयुक्तं समन्वयसूत्रमिति ।

परि०— ज्योतिरादिपदनिरुक्तेः सङ्गत्यर्थं तद्व्यावर्त्यं चोद्यं विवृण्वानो विषसंशयपूर्वपक्षानाह **ज्योतिष्टोमेनेति** । भाष्ये ज्योतिरादिशब्दनिरुक्तावप्यस्योक्तिरत्र पूर्वोत्तरपादविभागस्य स्फुटत्वाद्वक्ष्यमाणापेक्षस्य सुबोधत्वाय वा ज्योतिःशब्दोऽपि ज्योतिष्टोमपर्याय इति द्योतनाय वा । कालविधिपरे कर्मकर्तव्यत्वाप्रतीतेस्तत्प्रतीतये वा(एव) प्रधानवाक्ये तद्गुणविधिवाक्ये च सर्वत्र सन्देह इति

द्योतनाय वा निष्फलयूपादिबोधकवाक्यानां फलवज्जोतिष्टोमकर्तव्यतापर्यवसानस्य सुज्ञानत्वाय वा ज्योतिष्टोमवाक्यस्याप्युक्तिः । **समन्वेतीति** । शक्तितात्पर्यवद्भवति न वेत्यर्थः । भाष्ये समाकर्ष-नयस्थवाक्यान्वयादिति गुणसूत्रार्थस्याप्यत्राग्रे 'अङ्गीकृतेऽपि' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वाद्व्यावर्त्यकोटिः किमत्र वाक्यार्थो ब्रह्मेति । **ज्योतिष्टोमकर्तव्यतादेः** ज्योतिष्टोमेष्टसाधनत्वादेः । ज्योतिर्नयव्यावर्त्य-पूर्वपक्षमाह **न द्वितीय इत्यादिना** । अक्षादिशब्दानामिव न दोष इत्यत आह **न हीति** । आद्य-सूत्रव्यावर्त्यमुक्त्वा कल्पनेतिसूत्रव्यावर्त्यमाह **योगे चेति** । एतच्च चोद्यं 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिः' इत्यादिना निरस्यते । प्रकृत्यादीत्यादिपदेन प्रत्ययग्रहः । **सामर्थ्याभावादिति** । भगवन्मात्रवाचक-पदयोरन्योन्याकाङ्क्षारूपसामर्थ्याभावादित्यर्थः । **किञ्चेति** । एतदपि सर्वस्य सम्बुद्ध्यन्ततोक्त्या निरस्यते । **कर्मानुष्ठानविलोपश्चेति** । एतदपि 'तेषु तेषु पदार्थेषु' इत्यादिना निरस्यते । ननु कर्तृकरण-त्वादिकारकत्वसिद्धये विभक्तिसाफल्यमस्त्वित्यत आह **क्रियेति** । क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति क्रियोपाधिकरूपत्वादित्यर्थः । कर्मानुष्ठानविकोपः कुत इत्यत आह **अनुष्ठापकेति** । **अयुक्तं समन्वय-सूत्रमिति** । तत्राशेषशब्दसमन्वयस्य प्रतिज्ञानादिति भावः ।

गु०दी०— **अनेकार्थतास्वीकारस्य** इत्यत्र अनुशासनाभावे सतीत्युपस्कर्तव्यम् । अन्यथा गोशब्द-स्याप्यनेकार्थताभावप्रसङ्गात् । **विभक्तिवैयर्थ्यम्** इत्यत्र तृतीयासप्तम्यादिविभक्तीनां तिङन्तविभक्तीनां च वैयर्थ्य-मित्यर्थः । **सम्प्रसारणाभावस्तु छान्दस** इत्यत्र यजतेः कप्रत्यये सति 'वचिस्वपियजादीनां किती'ति प्राप्त-सम्प्रसारणरूपेकाराभावः छान्दस इत्यर्थः ।

यादु०— नन्वक्षादिशब्देष्वनेकार्थतास्वीकारो दृश्यत इत्यत आह **न हीश्वर इति** । अनेकार्थेष्वक्षादि-शब्दानां रूढिः प्रमाणवतीति भावः । प्रकृत्यादीत्यत्रादिपदेन प्रत्ययग्रहणम् । **आद्ये योगेति** । जगज्जनक-त्वादिगुणलाभाय स्वीकृतयोगानुपपत्तिरित्यर्थः । **सामर्थ्येति** । प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि भगवान्नाममात्रत्वेन समुदायस्योक्तगुणप्रतिपादने सामर्थ्याभावादित्यर्थः । विभक्तिवैय्यर्थ्यमुपपादयति **क्रियोपहितेति** । 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति तल्लक्षणादिति भावः । कारकाणामेव विभक्तिवाच्यत्वात्तेषां च क्रियाभावेऽभावाद्विभक्त्यर्थाभावः प्राप्त इत्युक्तं भवति । कर्मानुष्ठानविलोपश्चेत्युक्तमुपपादयति **अनुष्ठापकेति** ।

वं०प०— **पृथगेवेति** । वसन्ताद्यनात्मकत्वेन पृथगेव तत्र रूढिराश्रीयत इत्यर्थः । रूढेः सकाशादिति शेषः । न ह्यमुख्यवृत्त्या प्रतिपादितस्य मुख्यत्वं सम्भवतीति भावः । **एवंविधं** रूढ्यपेक्षया प्रबलम् । **कारकाणां** विभक्त्यर्थभूतकर्त्रादिकारकाणाम् । **क्रियोपहितरूपत्वात्** 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति वचनेन क्रियासम्बद्धार्थाभि-धायकत्वादित्यर्थः । **अभावादिति** । क्रियाभिधायकस्यापि यजेतेत्यादेर्ब्रह्मपरत्वादित्यर्थः ।

आनन्दः— ननु तर्हि सैन्धवादिशब्दानामपि अनेकार्थत्वं न स्यादित्यत आह **न हीति** । तत्र प्रमितत्वान्नार्थत्वाङ्गीकारः न चैवं प्रकृत इति भावः । **सामर्थ्याभावादिति** । पर्यायपदयोरिवानन्वयोऽन्वययोग्यतारूपसामर्थ्याभावादिति भावः । विभक्तिवैयर्थ्यमुपपादयति **क्रियेति** । कर्मादिकारकरूपार्थे हि वाच्ये विभक्तयो विधीयन्ते कारकत्वं च कर्तृत्वं च तत्र सर्वेषां पदानां ब्रह्मपरत्वे क्रियाभिधायकाभावेन तत्कर्तृत्वरूपकारकत्वाभावे तत्र विधीयमानविभक्त्यादेर्वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । कर्मानुष्ठानविलोपमुपपादयति **अनुष्ठापकेति** । अवते क्तिरिति प्रवेशनार्थादवतेः क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेति सूत्रेणोपधायावकारस्य च वूठि सति आद्युपसर्गस्य इकारेण सहाद्गुण इत्यनेन गुणे सति ओतिरिति सिद्ध्यतीति भावः ।

श्रीनिधि०— **दूषणप्रसङ्गात्** । जडत्वानित्यत्वादिति दोषप्रसङ्गात् जडत्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । सामर्थ्याभावात् । आकाङ्क्षायोग्यताद्यभावात् । विभक्तिवैयर्थ्यं कर्मानुष्ठानविलोपश्चेत्यत्र नेतुमाह **क्रियाभिधायकस्याभावादिति** । ननु क्रियाभिधायकस्याभावे कर्मा न विलोपो भवतु विभक्तिवैपरीत्यं कथं इत्यत आह **क्रियोपहितत्वादिति** । क्रिया कुर्वद्धि कारकमिति भावः।

शे०वा०— पदार्थतया वाक्यसमन्वयाक्षेपपरिहारार्थत्वान्न भगवति सकलशब्दयोगनिरूपणपरोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेनोदाहरणसंशयप्रदर्शनपूर्वकं वाक्यानां भगवति समन्वयाक्षेपप्रकारं दर्शयति **ज्योतिष्टोमेनेत्यादि** । **एवमेवेति** । पृथगेवेत्यर्थः । कचित्तथैव पाठः । **अन्याय्यत्वादिति** । अन्यायश्चानेकार्थत्वमित्युक्तेरिति भावः । नन्वेवमक्षादिशब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यादित्यतस्तत्राभिधानादिरूपप्रमाणबलात्तत्सम्भवेऽपीह तदभावान्न नानार्थत्वं युक्तमित्याशयेनाह **न हीति** । रूढिज्ञापकाभिधानादेरभावादिति भावः । **न चेति** । नापीत्यर्थः । **गुणपूर्त्यसिद्धेरिति** । तदधीनत्वन्यायेन ब्रह्मणि सर्वशब्दसमन्वये सर्वनियन्तृत्वादन्यस्य गुणस्यासिद्धेरित्यर्थः । **रूढेरिति** । कर्मादाविति शेषः । **मुख्यार्थताऽसिद्धेरिति** । ततश्च तत्तु समन्वयादित्यवधारणानुपपत्तिरिति भावः । अङ्गीकृत्य च ब्रह्मणि योगं कर्मादिनिष्ठरूढेस्तस्य दौर्बल्यमभिहितम् । वस्तुतस्तु योग एवासिद्ध इत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । 'जातमोतमि'ति वक्ष्यमाणरीत्या योगोपलम्भान्न तदसिद्धिरित्यरुचेराह **योगे चेति** । प्रकृत्यादीत्यादिपदेन प्रत्ययपरिग्रहः । **आद्य इति** । प्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्वे समुदायस्य ब्रह्मणि वृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तत्कुत इत्यतोऽवयवसमुदाययोर्द्वयोरपि भगवन्नाममात्रत्वेन समुदायस्य भगवत्प्रतिपादने सामर्थ्याभावादवयवार्थस्य पङ्कस्य पङ्कजेति समुदायार्थत्वाभावात् अन्यथा तत्प्रसङ्गादित्याह **सामर्थ्येति** । ततश्च न समुदायोक्तगुणलाभ इति भावः । नन्ववयववृत्त्या समुदायस्य परमेश्वरे वृत्ताववयवानामन्यपरत्वाङ्गीकारान्न वृत्त्यनुपपत्तिः पुनस्तदवयवस्याप्यन्यपरत्वमुपादायावयवस्य भगवति वृत्त्युपपत्तेर्न सर्वशब्दसमन्वयानुपपत्तिरित्यरुचेराह **किञ्चेति** । प्रत्येकं सम्बन्धात्प्राप्नोतीत्येकवचनोपपत्तिः । ननु कारकेषु विभक्तयो वर्तन्त इत्यादिनाऽन्यत्र कारकाणामेव विभक्त्यर्थत्वव्यवस्थापनात् । भगवतश्च प्रधानक्रियास्ववान्तरक्रियासु च मुख्यकारकतया तस्यैव विभक्त्यर्थत्वसम्भवात्कथं विभक्तिवैयर्थ्यमित्यतः कारकाणां 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति तल्लक्षणेन क्रियोपहितस्वरूपत्वाद्

ब्रह्मणः सर्वशब्दावाच्यत्वपक्षे क्रियावाचकपदेनैव क्रियासिद्ध्या तदुपहितस्वरूपकारकत्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन तस्य विभक्त्यर्थत्वसम्भवेऽपि सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे क्रियाभिधायकाभावेन तदसिद्ध्या तदुपहितस्वरूपकारकत्वस्याप्यभावान्न ब्रह्मणो विभक्त्यर्थत्वमित्याशयेनाह **क्रियेति** । कर्मानुष्ठाने लोपमप्युपपादयति **अनुष्ठापकेति** । ज्योतिषा यजेतेत्यादिवाक्यस्थानां ज्योतिरादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वेन तत्प्रापकत्वाभावादन्यस्य च कर्मतदङ्गतत्क्रमदेशकालाधिकार्यादिप्रापकस्याभावादिति भावः ।

वा०र०— सूत्रानुव्याख्यानयोः ज्योतिःशब्दस्यैवोपादाने निर्वचने च सत्यपि ज्योतिष्टोमपदोपेतत्वाद्वाक्यस्य मूल उदाहरणं वस्तुत उदाहरणत्वाभिप्रायेण ज्योतिःशब्दसमानार्थत्वाभिप्रायेण च । अत एव तत्त्वप्रकाशिकायां ज्योतिषां स्तोम इत्यादि रूपावेत्यादिना तच्छब्दपुरस्कार एव कृत इति ज्ञेयम् । पदार्थतया वाक्येवेति वाक्यार्थत्वेन वाक्यसमन्वयस्यानङ्गीकारात् तं व्यावर्तयितुं पदार्थतयेत्युक्तम् । वाक्यार्थतया वाक्यसमन्वयपक्षस्त्वाक्षिप्तोऽपि अनङ्गीकारपराहत इति न तदाक्षेपपरिहारार्थत्वोक्तिः । पदार्थत्ववाक्यार्थत्वरूपाभ्यां समन्वयक्षेपप्रदर्शनात् सामान्यत एव समन्वयेति तूत्तरत्रोक्तमिति ज्ञेयम् । **तत्तु समन्वयादित्यवधारणेति** । तत्तु समन्वयादित्यत्र संशब्दवाच्यमित्यवधारणानुपपत्तिः । ब्रह्मणो मुख्यवाच्यत्वस्यैवाभावे ब्रह्मैवेत्यवधारणायोगादित्यर्थः । अथवा तुशब्दस्यावधारणार्थताया व्याख्यातत्वात् इन्द्रादिशब्दैर्ब्रह्मण इव कर्मादिवाचकशब्दैः कर्मादेरपि मुख्यतो वाच्यतया ब्रह्मैव शब्दमुख्यार्थ इत्यवधारणायोग इत्यर्थः । एकैकशब्दस्योभयार्थत्वे तावित्यवधारणानुपपत्तेरिति । एव तु वक्ष्यति ज्योतिरधिकरणविवरणस्थलीयैतन्मूलतयेत्यनुभाष्यव्याख्यावसरे मूलकार इति ज्ञेयम् । **रूढेस्तस्येति** । रूढेस्सकाशाद्योगस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेरीश्वरेत्युत्तरत्रैव प्रकृत्यादीत्यादिपदस्यासङ्कुचितवृत्तित्वे पूर्वोत्तरपदेति पृथगभिधानानर्थक्यमित्यतः सङ्कोचेनार्थमाह **आदिपदेन प्रत्ययेति** । **प्रकृत्यादि विभागा हीति** । ओतिरित्यादि ज्योतिरादिशब्दे पूर्वोत्तरपदविभागस्तु ज्योतिष इत्यादि शब्दे ज्योतिष इत्यादि रूप इति विवेको ज्ञेयः । मूले **आद्य** इत्यस्य व्याख्यानं प्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्व इति योग इत्यस्यार्थः । **समुदायस्य वृत्तिरिति** । ब्रह्मणीति योग्यतया पूरितमिति ज्ञेयम् । **अवयवसमुदायेति** । अत्र प्रकृतिप्रत्ययरूपौ पूर्वोत्तरपदरूपौ वावयवौ च तत्समुदायश्च तयोर्द्वयोरित्येवं अर्थः । अवयवपदमनुद्भूतभेदं तेन प्रकृत्याद्यवयवस्य तत्समुदायस्य चेति योजनान्न द्विवचनानुपपत्तिः । **वक्ष्यति चावयवानामिति** । ततश्चोक्तावयवयोर्भगवन्नाममात्रत्वेनावयवार्थस्य च पङ्कादेः समुदायार्थत्वाभावस्य दृष्टतया समुदायेनावयवार्थभगवत्प्रतिपादनं न सम्भवति । समुदायस्य तदवयवार्थसंसर्गप्रतिपादकस्यावयवार्थमात्रप्रतिपादने सामर्थ्याभावादिति योजनामस्तु योगोऽपीत्यत आह **ततश्चेति** । तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृतेत्युत्तरभाष्यावतारमूले जातमोतं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यसम्भवस्योक्तत्वादत्रासामर्थ्यम् । व्युत्पत्त्यसम्भवरूपं व्याख्येयम् । अत एव तदनुसारेण शङ्कते **नन्ववयवेति** । **कारकेषु हीति** । कारकवाचिन्य इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । सर्वान्तर्यामिणि हरावित्येतत्तत्त्वनिर्णयटीकायामित्यर्थः । **सर्वशब्देति** । कतिपयशब्दैर्वाच्यत इत्यर्थः । केनचिच्छब्देन वाच्यत्वेऽपि शब्दान्तरैव वाच्यत्व इति यावत् । तदसिद्ध्या

तदुपहितस्वरूपकारकत्वस्याप्यभावादिति पाठः। *कारकाणामस्य* भावादिति क्वचित्कपाठेऽपि कारकाणामभावात् कारकत्वस्य ब्रह्मण्यसम्भवे नेत्यर्थकत्वमित्याहुः।

स०व्र०— सामर्थ्याभावादिति। प्रकृत्यादेरीश्वरवाचित्वे भगवन्नाममात्रत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। विभक्तिवैय्यर्थमुपपादयति **क्रियोपहितेति**। 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमि'ति लक्षणाभावादिति भावः। कारकाणामेव विभक्तिवाच्यत्वात्तेषां च क्रियाभावे अभावाद्विभक्त्यर्थाभावः प्राप्यत इत्युक्तं भवति। कर्मानुष्ठानविलोपश्चेत्युक्तमुपपादयति **अनुष्ठापकेति**।

विठ्ठल०— मूले ज्योतिरादिपदनिरुक्तेः सङ्गत्यर्थव्यावृत्त्या शङ्कां विवदितुं तावद्विषयसंशयपूर्वपक्षान् दर्शयति **ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना**। अत्र ज्योतिरादिशब्दनिरुक्तावप्यस्य ग्रहणमत्र ब्रह्मणि योगज्ञापकपूर्वोत्तरपदविभागस्य स्फुटत्वाद्वक्ष्यमाणाक्षेपस्य सुबोधत्वाय वा ज्योतिष्टोमशब्दयोः पर्यायताज्ञापनाय वेति ज्ञेयम्। नन्वक्षादिशब्देषु अनेकार्थता दृश्यते। अतः कथमन्यायतेत्यत आह **न हीति**। **ईश्वर इति**। अक्षादिशब्देष्वस्ति प्रमाणमिति भावः। **रूढेर्जघन्यवृत्तित्वेने**त्यत्र रूढेरिति पञ्चमी। **प्रकृत्यादी**त्यत्र आदिपदेन प्रत्ययग्रहणम्। पूर्वोत्तरपदविभाग इति ज्योतिष्टोमेत्यादावित्यर्थः। **सामर्थ्येति**। प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि भगवन्नाममात्रतया तत्समुदायात्मकपदस्य गुणप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्त्यवैयर्थ्यमुपपादयति **क्रियेति**। विभक्त्यप्रतिपाद्यानां कर्तृकरणादिरूपकारकाणां 'क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति' क्रियोपाधिकरूपत्वात्प्रकृतिप्रत्ययादेर्भगवत्परत्वे क्रियाभिधायकाभावाद्विभक्तिवैयर्थ्यमित्यर्थः। कर्मानुष्ठानविलोपमुपपादयति **अनुष्ठापकेति**। ज्योतिरादिपदानां सर्वेषां भगवत्परत्वे वसन्त इत्यादिवाक्यस्य कर्मानुष्ठापकप्रमाणत्वासंभवात् तत्र मानान्तरादर्शनाच्च कर्मानुष्ठानलोपः स्यादिति भावः। **तस्मादिति**। ज्योतिरादिशब्दानां भगवत्परत्वासम्भवादित्यर्थः।

चषकः— वाक्यार्थो ब्रह्मेति। वाक्यतात्पर्यमात्रगोचर इत्यर्थः। **पदार्थः** पदशक्तितात्पर्यगोचर इत्यर्थः। **अनेकार्थतेति**। अक्षादिशब्दानां नानार्थता प्रामाणिकीति न क्षतिरिति भावः। आद्ये प्रकृतिप्रत्यययोरीश्वरवाचकत्वे **सामर्थ्याभावादिति**। प्रकृतिप्रत्यययोः प्रातिस्विकधर्मावच्छिन्नयोरीश्वरवाचकत्वे भगवन्नाममात्रत्वेन पङ्कजेतिसमुदायस्य पङ्कप्रतिपादनसामर्थ्याभाववत्प्रकृतसमुदायस्य भगवत्प्रतिपादने सामर्थ्याभावादित्यर्थः। तथा च न समुदायवृत्त्यधीनान्वयधीविषयगुणलाभ इति भावः। निखिलशब्दानां ब्रह्मवाचकत्वे धातोरपि तद्वाचकताऽऽपत्त्या क्रियाभिधायकाभावप्रसङ्गेन तदसिद्ध्या तद्घटितमूर्तिककारकाणामप्यभावप्रसङ्गेन तादृशकारकप्रत्यायनफलकविभक्तीनामानर्थक्यप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **क्रियेति**। प्रमाणाभावनियन्त्रितः कर्मानुष्ठानविलोपप्रसङ्ग इत्याह **अनुष्ठापकेति**।

॥ इति कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो नेति पूर्वः पक्षः ॥

* * *

॥ अथ कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो नेति पूर्वपक्षस्य निरासः ॥

॥ तत्रादौ कर्मकाण्डगतवाक्यस्थानां प्रतिपदानां ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्राप्यादौ तेषां योगवृत्त्या समन्वयप्रदर्शनम् ॥

॥ तत्र चाप्यादौ 'ज्योतिष' पदसमन्वयः ॥

१६ **सु०—** अत्रोच्यते । 'यत्तावदुक्तं किं ब्रह्मणि वाक्यस्यान्वयः किंवा पदानामिति । तत्र तावत्पदानामिति ब्रूमः । न च वृत्त्यसम्भवः, योगसद्भावादि'त्यभिप्रेत्य निर्वक्ति **जातमिति ।**

अनु०— जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः ।

जिर्जातम् । जनेरौणादिको डिप्रत्ययः । ओतिरोतम् । (अवतेक्तिः?) अवतेः क्तिन् । जातं = जगत्, ओतं = प्रविष्टं, यस्मिन्नसौ ज्योतिः । प्राणरूपतः चेष्टकरूपत्वात् । 'षकारः प्राण आत्मे'ति श्रुतेः । ज्योतिः चासौ षः चेति ज्योतिषः, तस्य सम्बुद्धिर्ज्योतिष ॥

परि०— अवतेः क्तिन्निति । तथा च ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्चेत्यकारवकारयोरूठि सवर्णदीर्घे च बहुलग्रहणादाङ्पूर्वकत्वेन वा गुणे सति ओतिरिति रूपमित्यर्थः । **प्राण आत्मेति** । अस्यार्थोऽग्रे व्यक्तः ।

यादु०— औणादिक इति । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादत्र डिप्रत्यय इति भावः । ततश्च टिलोपे जिरिति रूपमिति ज्ञातव्यम् । **अवतेः क्तिरिति** । प्रवेशार्थस्यावतेः क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधाऽकारस्य चोठि कृते सवर्णदीर्घे कित्यपि छान्दसे गुणे च सति ओतिरिति रूपसिद्धिरिति ज्ञेयम् । अन्ये तु 'छ्वोः शूडनुनासिके चे'ति चकारात्किति परतो वकारस्योठ् छान्दसत्त्वादेत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्न भवतीत्याहुः ।

वं०प०— डिप्रत्यय इति । जनी प्रादुर्भावेऽस्मात् डिप्रत्यये टिभूतान् इत्यस्य लोपे जि इति रूपम् । **क्तिरिति** । अव प्रवेशनेऽस्मात् क्तिप्रत्यये ककारलोपे अकारवकारयोरुकारे दीर्घे च ऊतिरिति स्थिते कित्यपि छान्दसे ऊकारस्य ओकाररूपे गुणे सति ओतिरिति रूपम् । यणादेशे ज्योतिरिति भवति ।

शे०वा०— 'अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वय' इत्युत्तरत्र वाक्यसमन्वयस्यापि वक्ष्यमाणत्वात्तावदित्युक्तम् । पदानि ह्यमूनि किं रूढ्या ब्रह्मवाचीनि किंवा योगेनेति प्रागुक्तदोषमाशङ्कते **न चेति** । योगादर्शनशङ्कापरिहारकतया मूलं योजयति **योगेति** । दोषान्तरं त्वाभासीकरिष्यत इति भावः । **औणादिक इति** । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणाज्जनेः कर्तरि डिप्रत्यय इत्यर्थः । ततश्च टेरिति टिलोपे जीति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । **अवतेः क्तिन्निति** । प्रवेशार्थादवतेः कर्तरि क्तिन्प्रत्यये ज्वरत्वरेति वकारस्योपधाकारस्य चोठि

सवर्णदीर्घे क्तिप्रत्ययस्य कित्त्वेऽप्योमास इत्यादाववतेर्मनोविसिवीत्यादिना कित्त्वेऽपि बाहुलकाद्गुणवद्बाहुलकाद्गुणे तिशब्देन क्तिन्क्तिचोर्ग्रहणात्तितुत्रेति निषेधादिडभावे सति ओतिशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । यद्वा छ्वोः शूडनुनासिके चेति चकारात्क्तिपरतो वकारस्योठि छान्दसत्वादेत्येधत्यूठ्स्विति वृद्ध्यभावेन गुणे सति ओतिशब्द-निष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।

वा०२०— योगादर्शनेति । योगपक्षमुपेत्येति शेषः । प्रागुक्तयोगादर्शनेति योज्यम् । नन्ववयवार्थत्वे समुदायार्थत्वायोग इति प्रागुक्तमत आह **दोषान्तरं त्विति** । उणादिसूत्रविहित इत्यर्थनिरासायाह **उणादयो बहुलमितीति** । प्रविष्टमिति मूलमनुसृत्याह **प्रवेशार्थादिति** । कर्तरि क्तन्प्रत्यय इति क्तिन्नाबादिभ्यश्चेत्यनेन तत्र प्रयोगतोऽनुसर्तव्य इति काशिकोक्तेर्बाहुल्याद्वा अकर्तरि च इत्यनुवृत्त्या स्त्रियां क्तिनित्यत्र वैय्याकरण-व्याख्यानेऽपि प्रकृते कर्तरि क्तिनित्यर्थः । शोध्यमेतदस्ति । **कित्त्वेति** । गुण इति सम्बन्धः । प्रापकाभावं परिहर्तुं उक्तं **बाहुलकादिति** । तत्र दृष्टान्तकथनम् । **ओमास इत्यादाविति** । अवतेरित्यस्यावतेरुत्तरमन इति अवतेर्गुण इति च सम्बन्धः । अत्रावतेर्मनोविसिवीत्यादिनेति पाठः । अविसिविशुषिभ्यः किदिति सूत्रेणोक्त-धातुभ्यो मनं विधाय तस्य कित्वविधानात् अयं च दृष्टान्तो वेदापभाष्यरीत्या तेन तथाप्युत्पादनात् । ओमास इत्यवो(?)स्मद्भाष्यटीकयोस्तदनाश्रयणादिति ज्ञेयम् । बलादेरार्धधातुकस्येडागमप्रसङ्गं वारयति **तिशब्देनेति** । तितुत्रतथसिसुसरकसेषु चेति सूत्रेण तीत्यादिकप्रत्ययानांमिण्निषेधादित्यर्थः । ततिः दीप्तिः शान्तिः दान्तिरित्याद्युदाहरणम् । **छ्वोः शूडनुनासिके चेतीति** इति सूत्रेणेत्यर्थः । छ इत्येतस्य सतुक्कस्य स्थाने श इत्ययमादेशो भवति । वकारस्य च स्थाने ऊठ् इत्ययमादेशो भवति । अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः क्वौ झलादौ च क्ङितीति सूत्रार्थः । **चकारादिति** । तथा तद्व्याख्यातृभिः व्याख्यानादिति भावः । तथा हि अत्रानु-नासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति पूर्वसूत्रात् क्ङितीत्यनुवृत्तिरावश्यकी । अन्यथा द्युभ्यां द्युभिरित्यत्रापि झलादेः परत्वादूढि द्युभ्यामित्यादिदीर्घापत्तिः । न च ऊढ एव दिव उदित्यनेनैकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति परिभाषान्यायेन उदि सति मात्राकालो भविष्यतीति वाच्यम् । तत्र कथञ्चिदुपपत्तावपि ब्रश्च भ्रश्चेति सूत्रे ग्रहणं न कर्तव्यं स्यात् । छ्वोरिति सूत्रे क्ङिद्ग्रहणाभावे प्रष्टेत्यादि तृजातिस्थलेऽपि पृष्ट इत्यादि क्तादिस्थल इव छस्य शकारसिद्ध्या शकारस्यैव षकारविधिमात्रेण पृष्टेत्यादि रूपसिद्ध्युपपत्त्या छकारस्य षकारविधानानर्थः स्यात् । क्ङितीत्यस्य चकारबलेनानुवृत्त्यभ्युपगमे तु किति ङिति च झलादौ परत एव छकारस्य शकारविधानप्राप्तौ प्रष्टेत्यादि तृजादिस्थले झलादिपरत्वेऽपि किङ् इत्यलादि परत्वाभावेन पृच्छतेः छस्य शकाराप्रसङ्गेन शकाराश्रित्य षत्वानुपपत्त्या छकारस्यैव पृथक् षकारविधानस्यावश्यकत्वं तदेतदभिप्रेत्य किति परत इत्युक्तम् । चकारस्य किङितीत्यंशानयनसामर्थ्येन तद्बलायातकीत्यैवात्रोपपादनं किति झलादावित्यर्थः । किति ङितीत्युक्तेऽपि प्रकृते कितः परत्वात् कित एव कीर्तनमिति वा । एतेन किङिति झलादाविति वक्तव्ये किति परत इत्येतावन्मात्राभिधाने न्यूनतेत्यपास्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च कित्वात् क्ङिति चेति वृद्धिनिषेधे गुणोऽपि न स्यात् इत्यत आह **छान्दसत्वादिति** । अस्य गुण इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तर्हि वृद्धेरेव किन्न स्यादित्यत उक्तं **छान्दसत्वा-**

देत्येधत्यूठ्स्विति वृद्ध्यभावेनेति । एवं छान्दसत्वादित्यस्यावृत्त्या व्याख्यानाद्विवक्षितार्थसिद्धिरिति ज्ञेयम् । **पूर्वयोग इति** । सुपिस्थ इत्यत्र हि योगविभागमाश्रित्य वृत्तिकृता व्याख्यातम् । सुपीत्येको योगः सुपि अहङ्कारान्तेभ्यो धातुभ्यः कप्रत्ययो भवति । **द्वाभ्यां पिबतीति** । द्विपः पादप इत्याद्युदाहरणं सुपि स्थ इत्येतावानपरो योगः सुपिस्थश्च कप्रत्ययो भवति । **अखूनामुत्थानं आखूत्थ इति** । आखुशब्दोत्तरोत्पूर्वस्थाधातोरुदःस्था-स्तम्भोरिति सूत्रेण सवर्णे आदेः परस्येति पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणकार्यस्य परादित्वेन विधानात् सकारस्य पूर्वसवर्णे आखुत्थो वर्तत इति प्रयोगः । नपुंसकत्वविचारः शेष्यां स्पष्टः तत्राद्यो योग इत्यर्थः ।

स०व्र०— अवतेः क्तिरिति । प्रवेशार्थस्यावतेः क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिना ऊठि सवर्णदीर्घे सति क्तिप्रत्ययस्य कित्त्वेऽपि ओमास इत्यादौ अवतेः मनोविसिवीत्यादिना कित्त्वेऽपि बाहुलकात् गुणवत् ओतप्रोत-मित्यादिबहुलमुपलम्भात् बाहुलकात् गुणसम्भवेनोतिशब्दनिष्पत्त्युपपत्तिरिति भावः । अन्ये छ्वोः शूडनुनासिके चेति चकारात् किति परतः वकारस्योठि छान्दसत्वादेत्येधत्यूठ्स्विति विधिर्न भवति इत्याहुः ।

विठ्ठल०— औणादिकेति । गुणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादत्र डिप्रत्यय इति भावः । **अवतेः क्तिनिति** । प्रवेशार्थकस्यावतेः क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्य उपधाकारस्य रूढिसवर्णदीर्घे कित्यपि छान्दसे गुणे च सति यणादेशे ज्योतिरिति रूपसिद्धिरिति ज्ञेयम् ।

चषकः— औणादिकेति । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् जनेः कर्तरि डिप्रत्यय इत्यर्थः । डित्वाधीनटिलोपनियन्त्रिता रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । **अवतेः क्तिरिति** । अवरक्षणेत्यादिना प्रवेशनेऽपि पठितादवतेः कर्तरि क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधाकारयोरूठि सवर्णदीर्घे प्रत्ययकित्वाद्बाहुलकाद्गुणे ओतिरिति रूपसिद्धिरिति व्याकर्तारः ।

॥ इति 'ज्योतिष'पदसमन्वयः ॥

* * *

॥ अथ 'आयजेत'पदसमन्वयः ॥

१७ सु०—

अनु०— आयजेतश्चायजेतः

यजतेर्भावे 'घञर्थे कविधानमि'ति कप्रत्ययः । संप्रसारणाभावः (तु) छान्दसः ।
यजो = यज्ञः ।

अथवा कर्तर्येव पचाद्यच् । तथा च आ = सम्यक्, समन्ताद्वा, यजेन = यज्ञेन कर्मणा, याजकेन पुरुषेण वा, इतः प्राप्तः, आयजेतः । सकलयज्ञभोक्ता यज्वभिर्ज्ञानद्वारा प्राप्यश्चेत्यर्थः । तस्य सम्बुद्धिरायजेत ।

परि०— ननु वचिस्वपियजादीनां कितीति सम्प्रसारणे सति इज इति स्यादित्यत आह **सम्प्रसारणेति** ।

यादु०— ननु कथं भावे कप्रत्ययः । तस्य कर्तर्येव विधानादित्यत उक्तम् **घञर्थ इति** । घञ् च भावेऽपि विहित इति भावः । नन्वेवं 'वचिस्वपि यजादीनां किती'ति किति सम्प्रसारणविधानाद्यकारस्येकारे इजेति रूपं स्यादित्यत आह **सम्प्रसारणाभाव इति** ।

वं०प०— **घञर्थ इति** । भावोऽपि घञर्थो भवतीत्यर्थः । इदं वार्तिकम् । तथाच यज् अस्माद्भावे कप्रत्यये ककारलोपे यज आयजेतिरूपम् । इउऋऌ इतीकां स्थाने यवरला इत्येते यण आदेशा भवन्ति । तत्र यदि वैपरीत्येन यणां स्थाने इको भवन्ति तर्हि तत्सम्प्रसारणमित्युच्यते । ततश्च प्रकृते यजेत्यत्र वचिस्वपीति सूत्रेण यकारस्येकाररूपसम्प्रसारणे सति इजेति स्यादित्यत आह **छान्दस इति** । **कर्तर्येवेति** । तथा च यज अस्मात्कर्तर्यच्प्रत्यये यजो याजक इत्यर्थः । यजधातोर्भावे कप्रत्ययान्तत्वपक्षे कर्मणा इत इत्यस्य भावमाह **सकलेति** । कर्तर्यच्प्रत्ययान्तत्वपक्षे याजकेन पुरुषेणेत इत्यस्य तात्पर्यमाह **यज्वभिरिति** । कर्मणा साक्षात्प्राप्यत्वाभावाज्ज्ञानद्वारेत्युक्तम् ।

शे०वा०— ननु कर्तरि पर्वयोगोऽनेन भावे यथा स्यादिति वृत्तावुक्तत्वात् 'सुपिस्थ' इत्यनेन भावे कप्रत्ययविधानेऽपि स्थाधातोरेव तद्विधानात् । यजतेः कथं भावे कप्रत्यय इत्यतो 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति' सूत्रीय 'घञर्थे कविधानमि'ति वार्तिकाद्युक्तो यजतेरपि भावे कप्रत्यय इत्याह **घञर्थे कविधानमितीति** । न चात्र घञर्थे घञविधानमेवास्तु किं कविधानेनेति वाच्यम् । तथा सति याज इति प्रसङ्गेन यजेत्येतन्निर्देशानुपपत्ति-प्रसङ्गेन तदुपपत्तये कविधानस्यार्थवत्त्वात् । न च घञर्थे कविधानं 'स्थास्नायाव्यधिहनियुध्यर्थमि'ति वार्तिककृता स्थास्नादिभ्य एव भावे कप्रत्ययविधानाद्यजतेश्च स्थास्नादिष्वभावात्कथमस्माद्वार्तिकादपि यजतेः क इति वाच्यम् । पाठमूलभूतशिष्टप्रयोगानुरोधेन पाठोऽपि स्थास्नादिष्वस्य कार्यः अन्यथा अतिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यात् । ननु 'वचिस्वपियजादीनां किती'ति किति परे सम्प्रसारणविधानात्प्रकृते च ककारस्य कित्वात्तस्मिन्परतो यजते-र्यकारस्य सम्प्रसारणादिकारेण भवितव्यम् । यजेति तु कथमित्यत आह **सम्प्रसारणाभाव इति** । 'बहुलं छन्दसी'ति सम्प्रसारणप्रकरणे छन्दसि बहुलं सम्प्रसारणोक्तेर्युक्तः सम्प्रसारणाभावोऽत्रेति भावः । एतदस्वरसादेव पक्षान्तरमाह **अथवेति** । **कर्तर्येवेति** । यजतीति यज इति कर्तर्येवेत्यर्थः । तस्य कर्तर्येव विधानादिति भावः ।

वा०र०— भावे यथा स्यादिति । आरम्भसामर्थ्यात्तावदयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्योऽर्थो निर्दिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति स्वार्थश्च धातूनां भव एवेति तत्रैव विधानं न (?) घञर्थेकविधानमिति वार्तिकादेव कस्यचिध(?)त्वाद्वचर्थमेतज्ज्ञापनं घञर्थ इति वार्तिके स्थास्नापाव्यधीति स्थाधातोरपि गृहीतत्वादिति चेत्सत्यम् । आखूत्थ इति ह्युपपदमतिङित्युपपदसमासः स नित्य एवेति ज्ञापनार्थमेतज्ज्ञापनम् । अन्यथा षष्ठीसमासः पाक्षिकः स्यात् । आखूनामुत्थापनमिति वाक्यमपि स्यात् । आखूनामुत्थानमिति विग्रहस्त्वस्वपद-विग्रहः । घञर्थ इति वार्तिके स्थाधातुग्रहणं तु कर्तरि कप्रत्ययाभावेऽपि कर्तृवर्जिते कारकान्तरे यथा स्यादित्ये-तदर्थमिति न कश्चिद्दोष इति भावः । भावे कप्रत्ययविधायकान्तरं नास्ति । यत्तु विधायकं तद्विशेषनिष्ठमित्याह **सुपिस्थ इत्यनेनेति** । याज इतीति ङिति परतोत उपधाया इत्यनेनोपधाकारवृद्धेर्भाव्यत्वादिति भावः । **यजेत्येतदिति** सुपो विवक्षानुसारेण प्राक् सविभक्तिकनिर्देशः । अत्र तु तदविवक्षया प्रातिपदिकमात्रनिर्देश इति ज्ञेयम् । **अन्यथातिप्रसङ्गादिति** । स्थास्नादीनामपि पाठो न कार्यः स्यात् । अभियुक्तप्रयोगसंरक्षणातिरिक्त-निमित्ताभावादित्यर्थः । **वचिस्वपीति** । वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात् किति परत इति सूत्रार्थः । **इकारेणेति** । यकारस्येकारस्थाने जायमानत्वात् इज्येत्यादाविवेति भावः । अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति प्रकरणे अदिप्रभृतिभ्य इत्यादि प्रकरणेषु च बहुलं छन्दसीत्यस्य सत्त्वात्तद्व्यावृत्तये सम्प्रसारणप्रकरण इत्युक्तम् । **एतदिति** । बाहुलिकेन सम्प्रसारणाश्रयणरूपेत्यर्थः । नात्रास्वरस इत्युक्त्या पूर्वप्रकारपरित्यागोऽभिमतः । अपि तु शङ्किता-नुपपत्तिप्रसक्तिशून्यं प्रकारान्तरमप्यस्तीत्येवाभिप्रेतम् । तेनोत्तरमूले यज्ञेन कर्मणा याजकेन पुरुषेणेत्यादिनार्थ-द्वयकथनं युक्तमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— ननु यजेत्यत्र 'वचस्वपियजादीनां किति ' इति सम्प्रसारणे यकारस्येकारे इजेति रूपं स्यादित्यत आह **सम्प्रसारणाभाव इति** ।

विट्ठल०— ननु यजेतेत्यत्र वचस्वपि यजादीनां कितीति स्मरणात् सम्प्रसारणे यकारस्येकारे इज इतीति स्यादित्यत आह **सम्प्रसारणेति** । एवं यजशब्दस्य भावे निष्पन्नत्वे कोऽर्थस्तस्येत्यत आह **यजो यज्ञ इति** । वसतीति वसधातोरच्प्रत्यये वसतीति व्युत्पत्त्या वसशब्दो निष्पन्न इत्यर्थः । एवं तनोतीत्यत्रापि ज्ञेयम् । **गमे छदेश्चेति** गम्लृ गतौ छन्दि संवरण इत्येतयोरित्यर्थः ।

चषकः— ननु नियतकर्तृसाधनताककप्रत्ययस्य भावसाधनता न सङ्गच्छत इत्यतस्तां सङ्गटयति **घञर्थ इति** । तथा च घञो भावेऽपि विहिततया वाचनिकी सा = एतस्य सङ्गच्छत इति भावः । ननु वचि-स्वपीति यजेः किति सम्प्रसारणे इजेतिरूपेण भवितव्यमित्यत आह **सम्प्रसारणाभाव इति** । एतदरुच्यैव कल्पान्तरमनुसरति **अथवेति** ।

॥ इति 'आयजेत' पदसमन्वयः ॥

१८ **सु०—**

अनु०— **वसन्तिश्च वसंस्ततः।**

वसतेः पचाद्यच्, वसतीति वसः। तनोतेरौणादिको डिप्रत्ययः, तनोतीति तिः। 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे'ति पूर्वपदस्य नकारागमः। वसंश्चासौ तिश्चेति वसन्तिः, व्याप्तो वर्तत इत्यर्थः। तत्सम्बुद्धिर्वसन्ते। द्विरुक्तिरादरार्था।

परि०— वर्णागम इति। 'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्' इति पृषोदरादिसूत्रोक्तकार्यसङ्ग्रहश्लोकेन वृत्त्युक्तेन पूर्वपदस्य नकारागम इत्यर्थः। उदाहरणानि तु कौ जीर्यत इति कुञ्जर इत्यत्रोकारस्य मकारागमः। हिनस्तीति सिंह इत्यत्राद्यन्तयोर्विपर्ययो व्यत्यासः। षोडन्निति षकारस्यो(?)वर्णरूपापत्तिर्विकारः। पृषोदरमित्यादौ तकारादेर्लोपो वर्णविनाशः। यस्य धातोर्योऽर्थः प्रसिद्धस्तस्मादर्थान्तरेण योगतस्तदर्थातिशयेन योग इति। यदेतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचनप्रकारः शब्दानां तदनेन सूत्रेणोच्यत इति मञ्जर्यामुक्तानि। **द्विरुक्तिरिति**। वसन्ते वसन्त इति द्विरुक्तिरित्यर्थः।

गु०दी०— पूर्वपदस्य नकारागम इति। पृषोदरादिगणे अनुशासनाभावेऽपि कस्यचिद्वर्णस्य यथोचितवर्णादेशेन यथास्थितप्रयोगस्यैव पृषोदरादिगणे समाहितत्वात्।

यादु०— नकारागम इति। न चैवं 'नश्छव्यप्रशानि'ति रुत्वप्राप्त्या विसर्गसकारयोः प्राप्तौ वसंस्तिरिति स्यादिति वाच्यम्। 'उभयथर्क्षु' इति तदुत्तरसूत्रेण छन्दसि नकारस्य रुत्वं विकल्पेन भवतीत्युक्तत्वेनात्र रुत्वाप्राप्तेरपि सम्भवात्। न च भुङ्क्ष्वेत्यत्रेवात्रापि मकाराऽगम एव कुतो नोक्त इति वाच्यम्। वसंस्तत इति मूले नकारान्तरस्य ग्रहणात्। तस्य च श्रुतौ नकाराऽगमसूचनार्थत्वात्। अन्यथा वसस्तत इत्येवावक्ष्यदिति।

वं०प०— वसतेरिति। वस निवासेऽस्मात्कर्तर्यचप्रत्यये वस इति रूपम्। **तनोतेरिति**। तनु विस्तारेऽस्माड्डिप्रत्यये टिभूत-अन् इत्यस्य लोपे त्+इ=तिः इति रूपम्। **पूर्वपदस्य** वस इत्यस्य।

शे०वा०— औणादिक इति। उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादिति भावः। ततश्च टिलोपे तिशब्दनिष्पत्तिरिति ज्ञेयम्। नन्वेवं वसतिरित्येव स्यात्। कथं वसन्तिरितीत्यत **आह नकारागम इति**। किं

तद्विधायकमित्यतो निरुक्तशास्त्रे निरुच्यमानानां शब्दानां पृषोदरादित्वादेव साधुत्वमित्यत्र यः श्लोको वृत्तिकृता पठितस्तमाह **वर्णेति** । अपूर्वस्य वर्णस्यागमनं वर्णागमः । हिनस्तीति सिंह इत्यत्र आद्यन्तवर्णयोर्हकार-सकारयोर्व्यत्यासो वर्णव्यत्यय इत्यर्थः । तथा च कौ जीर्यत इति कुञ्जर इत्यत्र नकारस्य वर्णस्य यथाऽऽगमः तथा वसतिरित्यत्र पूर्वपदान्त्यस्य नकाराऽगमे युज्यत एव वसन्तिशब्द निष्पत्तिरिति भावः । न चैवं 'नच्छव्य-प्रशानि'ति रुत्वप्राप्त्या विसर्गसकारयोः सतोर्वसंस्तिरिति स्यादिति वाच्यम् । 'उभयथर्क्ष्वि'ति पूर्वेण नित्यप्राप्तस्य रूत्वस्य छन्दसि विकल्पविधानेनात्र रुत्वाभावोपपत्तेः ।

वा०र०— टिलोप इति । षष्ठीयचतुर्थपादस्थ टेरिति प्रथमसूत्रेण डिति परे टेर्लोप इत्यर्थः । डित्यभ-स्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याट्टिलोपो भवतीति तत्सूत्रीयकाशिकोक्तेरिति भावः । एवमेवंजातीयके अन्तराधि-करणीयटीकाकृदुक्ते च भावबुद्यः (?) साधुत्वमित्यत्रेति इत्येतदर्थप्रतिपादनायेत्यर्थः । इत्यत्रार्थे साधकतयेति वा एषोदरादीनीति सूत्रीयमञ्जर्याद्यनुसारेण व्याचष्टे **अपूर्वस्येति** । हन्ति गच्छतीति हंस इत्यत्र गत्यर्थाद्धतेः पचाद्यचि कृते तस्य सगागमात्सकाररूपवर्णागमनमित्यर्थः । **इत्यत्रेति** । हिसिर्हिंसाया यामित्यस्यात्यचाद्यचि इदित्कतनुमि चेति ज्ञेयम् । ह्कारसकारयोरिति पाठः । हस्थाने नकारपाठेपीदित्वात्प्राप्तसुमो नकारस्य सकारात् पूर्वभावित्वा सिंह इत्यत्र विपर्यय एवेति ज्ञेयम् । हंस इत्यत्र तृत्ववदिह निकमिषिभ्य इत्यनेनौणादिकसप्रत्यये-ऽप्युपपत्तेर्मञ्जर्युक्तमुदाहरणमाह **कौ जीर्यत इति** । नश्छव्यप्रशानितीति अस्य रेछवि नकारान्तस्य पदस्य रुः न तु प्रशान्शब्दस्येति सूत्रार्थः । **विकारसकारयोरिति** । खरवसानयोरित्यनेन रेफस्य विसर्गे विसर्जनीयस्य स इत्यनेन विसर्गस्य सकारे च सतीत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । अत्रानुनासिक इत्यनेन नरोः पूर्वस्याकारस्यानु-नासिके तदभावपक्षे अनुनासिकात्पर इति सूत्रेण पूर्वस्यानुस्वारानुगमे वा भवांस्तरतीतिवत् वसंस्तत इति भाष्यपदवच्चारोः पूर्वस्याकारस्यानुनासिके वा तदभावपक्षेऽनुस्वारागमे वेत्यपि ज्ञेयम् । वसंस्तिरिति स्यादिति सानुस्वारः पाठः । उक्तरीत्या तथैव प्राप्तेः वसस्तिरिति निरनुस्वारपाठे तु विसर्गसकारयोरित्युक्ततयोत्तरभाविन-मनुनासिकादिकमविवक्षित्वा तदभावावस्थापन्नरूपप्रदर्शनमित्याहुः । **उभयथाक्ष्र्वितीति** । इति सूत्रेणेत्यर्थः । अस्य विकल्पविधानेनेत्यनेनान्वयः । पूर्वेण नित्यप्राप्ते विकल्पः क्रियत इति काशिकानुसारेण सूत्रप्रवृत्तिं वर्णयति **पूर्वेणेति** । छन्दसीत्यनेन ऋक्ष्वित्यस्यार्थो वर्णितः पृथक्सूत्रार्थकथनात् । सूत्रार्थस्तु नकारान्तस्य पदस्याम्परे छवि परतः उभयथा भवति रुर्वा नकारो वा रुग्विषय इति । तस्मिन्त्वा दधाति तस्मिंस्त्वा दधातीत्याद्युदाहरणम् ।

स०व्र०— पूर्वपदस्येति । पूर्वपदान्तस्येत्यर्थः । नकारागम इति । विग्रहवाक्य इति शेषः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वमिति हृदयम् ।

॥ इति 'वसन्ति' पदसमन्वयः ॥

* * *

१९ सु०—

अनु०— विगतच्छादनत्वात्तु गच्छ

गमेश्छदेश्च 'डो(?)ऽन्यत्रापि दृश्यत' इति डप्रत्ययः । गं **विगतं, छं छादनम्** अविद्यादिकं **यस्माद्** असौ गच्छस्तस्य सम्बुद्धिः **गच्छ**। 'इन्द्रागच्छे'त्यादिव्याख्यानमेतत् ।

परि०— गमेश्छदेश्चेति । गम्लृगतौ छदिरावरण आभ्यां सप्तम्यां 'जनेर्ड' इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यत' इति सूत्रेण ड इत्यर्थः ।

यादु०— गमेश्छदेश्चेति । गम्लृ गतौ छदि संवरणे इत्येतयोरित्यर्थः । **गं विगतमित्यादि** । तथा च गमेः कर्मणि छदेश्च भावे डप्रत्ययः । तयोश्च टिलोपे गच्छेति प्रातिपदिकद्वयसिद्धिरित्युक्तं भवति ।

वं०प०— गमेश्छदेश्चेति । गम्लृ गतौ । अस्मात् डप्रत्यये छद संवरणे अस्माच्च डप्रत्यये उभयत्रापि टिभूत-अम् अद् इत्येतयोर्लोपे ग्+अ=ग, छ्+अ=छ । ततश्च गच्छेति रूपम् ।

शे०वा०— ननु गच्छेति कथं रूपनिष्पत्तिः । न च गमेश्छदेश्च डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे गच्छशब्द-निष्पत्तिरिति वाच्यम् । गमेश्चेत्यतो गम इत्यस्यानुवृत्तौ 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड' इति सूत्रे अन्तादिषु कर्मसूपपदेषु सत्स्वेव गमेर्धातोर्डप्रत्ययविधानेन निरुपपदात्तदविधानेन निरुपपदाद्गमेस्तदाश्रयणानुपपत्तेः । छदेस्तु न सोपपदादपि विधिरस्तीति कथं ड इत्यतो 'डोऽन्यत्रापि दृश्यत' इत्येतत्सूत्रीयवार्तिकादुभयत्रापि डप्रत्यय इत्याह **गमेश्छदेश्चेति** । यद्यप्युक्तवार्तिकादपि सोपपदाद्गमेरेव डो भविष्यति ग्रामग इत्युदाहरणान्न त्वन्यस्मान्न वा निरुपपदाद्गमेरपीति न विवक्षितार्थसिद्धिः । तथाऽप्युक्तवाक्ये सर्वोपाधिर्व्यभिचारार्थापिपदोपा-दानात् निरुपपदाद्गमेरन्यस्मादपि च तत्सिद्ध्या विवक्षितार्थसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्रत्यस्यापिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेन धात्वन्तरादपीति कारकान्तरेऽपीति च तेनैव सिद्धेस्तदेवे-होदाहर्तुं शक्यम् । विभावितं चेदम् 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे जनेर्ड प्रक्रम्य गमेरप्ययं डो वक्तव्य इति वदता भाष्यकारेण तथाऽपि भूतकाले तेन डप्रत्ययेऽपि भूतकालं विना सर्वकालेऽपि डप्रत्ययसिद्ध्यर्थं वार्तिकोपादानमित्यवधेयम् । वस्तुतस्तु तत्सूत्रलब्धस्यार्थस्यैवायमनुवाद इति न किञ्चिदेतत् । अत्र च गमेः कर्तरि छदेश्च भावे डप्रत्यय इति विवेकः । विगतच्छादनत्वादिति योगनिरूपणस्य निर्विषयताशङ्कां परिहरति **इन्द्रागच्छेति**।

वा०२०— गमेश्चेत्यत इति। अव्यवहितपूर्वसूत्रादित्यर्थः। **डोऽन्यत्रापीति**। यद्यपि काशिकायामपर आह डप्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इतीत्येवोदाहृतं तथापीद्दण्डं (?) प्रकरण इत्येतल्लब्धस्य ड इत्यस्यानुवादेन डोन्यत्रापीत्युक्तम्। तथैव वार्तिकपाठोऽपीत्यप्याहुः। इत्येतत्सूत्रीयेति इति यत् एतत्सूत्रीयं अन्तात्यन्तेतिसूत्रीयं वार्तिकं कस्मादित्यर्थः। **उभयत्रापीति**। गमेश्छदेश्च निष्पन्नतयाङ्गीकृते ग इत्यत्र छ इत्यत्र चेत्यर्थः। गमछद इत्येतत्स्थलद्वयं सामान्यत उभयत्रेत्यनेन निर्दिश्यत इति (?) त्रलुपपत्तिः। एतेनोभाभ्यामिति भाष्ये उभयत्रेति कथमिति शङ्का निरस्ता। **इत्यादीति**। आदिपदेन गुरवः गुरुतल्पग इत्यादेर्ग्रहणम्। **नन्विति**। अत्र निरुपपदाद्गमेर्न वान्यस्मादपीति योज्यम्। उत्तरवाक्ये तथैवोक्तेरित्यवधेयम्। उक्तवाक्ये वार्तिकं वाक्य इत्यर्थः। **व्यभिचारार्थापिपदेति**। व्यभिचारार्थकं यदपिपदं तदुपपादनादित्यर्थः। अन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्रत्यस्येति अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु च जनेर्डप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। पूर्वं हि सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादि सूत्रेषु सप्तम्यामिति अजातावित्यादिकं चोक्तम्, तस्यायमपवादः। सर्वोपाधिव्यभिचारार्थकारिपदेन तु धात्वन्तरादपि कारकान्तरे च भवतीति प्रतिपाद्यते परितः खाता परिखेति काशिकोक्तेरिति भावः। भाष्यसम्मत्यापीममर्थं दृढयति **विभावितं चेति**। जनेर्डं प्रक्रम्येति भाष्ये हि इग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नं कृत्वेग्रहणमात्स्यन्ध्यक्षर-व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमिति वार्तिकमुदाहृत्येग्रहणं क्रियते। आकारनिवृत्त्यर्थं साध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं चेति आकारादीनां गुणवृद्धिस्थानित्वाभावार्थतयेग्रहणमिति व्याख्यायाकारानिवृत्त्यर्थं तावदित्यादिना तदुपपाद्य च प्रयोजनत्रयमपि प्रत्येकमाक्षिप्तमाकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थ इत्यादिना तत्र व्यञ्जनस्य गुणनिवृत्त्यर्थत्वपक्षोपपादन-प्रकार एवं उभित्वेत्यादौ भकारव्यञ्जनस्य औष्ठ्यंतयान्तरतम्यादोकारो गुणः प्राप्नोतीति तन्निवृत्त्यर्थं इग्ग्रहणमिति तदाक्षेपप्रकारस्तु जनेर्ड इति सूत्रकृता डित्करणं कृतम्। तेनैव व्यञ्जनानां गुणो न भवतीति ज्ञापितम्। यदि हि व्यञ्जनस्यापि गुणः स्वीक्रियते तर्हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसर उच्यत इति गूढार्थदीपिका इत्यादावपि ज इत्यस्य गुणेनैव सिद्धेर्ज इत्येतत्सिद्ध्यर्थं यत् डित्करणं तद्व्यर्थं स्यात्। ननु व्यञ्जनस्यापि गुणेन ज इति रूपं कथमिति चेत्। इत्थं सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन व्यञ्जनरूपस्थानिनोऽपि जनिति नकारस्य गुणे सति तस्य चान्तरतम्यादकाररूपतया गुणे परतः अतो गुण इति पररूपमेव भवति। पुनः पुनरूपमेवेति त्रयाणामकाराणामेकं रूपम्। यद्यपि परत्वाद्वर्णादाङ्गं बलीय इति (?) परिभाषाया वा पररूपा-पवादेन प्राप्तोऽतो लोप इत्यनेनार्धधातुके परतः चिकीर्षितेत्यादावकारलोपविधायकेन डिड्रूपार्धधातुकपरतया जेत्यत्रत्याकारलोपो वक्तुं शक्यः तथाप्यतो लोप इत्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणस्यानुवृत्तेरार्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमङ्गं तदकारलोपस्यैव विधानेन गुणे निष्पन्नस्याकारस्य चार्धधातुकविधानोत्तरतया आर्धधातुक-विधानकालीनत्वाभावेन तदप्रसङ्गात् मञ्जर्यामाद्यपक्षनिरासावसरे अतो लोपे चेत्युक्तिस्तु उक्तानुपपत्त्या अतो अकारस्य लोपे दर्शनि अतो गुण इत्यनेन पररूपे सतीति व्याख्येया कुसुमविकासे सिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाभावे गतो गतवानित्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादतो लोपाप्रसङ्गेन तदप्रसङ्गार्थमुपदेश इत्यस्यानुवृत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्यथाश्रुत एव सूत्रार्थो भवतीत्यतो अतो लोप इति मञ्जरीवाक्यमपि यथाश्रुतार्थमेव साध्विति पक्षान्तरमप्युक्तं भाष्यकृता तु

त्रयाणामकाराणां पररूपेणेति स्पष्टमभिधानात् तदेवानुसर्तव्यम् । ततश्च ज इति रूपस्य गुणेनैव सिद्धिरिति । एवं प्रयोजनत्रयेऽप्याक्षिप्ते गापोष्टगिति टकः कित्करणमाकारस्य गुणाभावे ज्ञापकसन्ध्यक्षराणामुपदेशसामर्थ्या-द्गुणभाव इति इग्ग्रहणस्य तदुभयत्र गुणाभावार्थत्वायोगेऽपि व्यञ्जनस्य गुणनिवृत्त्यर्थत्वं तु तस्य युक्तमित्याशयेन तत्पक्षसमर्थनं कृतं भाष्यकारेण यदप्युच्यते जनेर्डवचनमित्यादिना तत्र ह्येवमुक्तं भवति । गुणेनैव ज इति रूपसिद्ध्या डित्करणवैय्यर्थ्यात् तदन्यथानुपपत्त्या व्यञ्जनानां गुणाभावसिद्धिरिति यदुक्तं तदसत् । जनेर्गुण उच्यमान आकार एव कुतो भवेत् एकारो वा ओकारो वा कुतो न स्यात् । तथा चाकारस्यैव गुणस्य नियमतः प्राप्त्यभावाद्गुणेन ज इति रूपसिद्धस्योगात् (?) तेन तस्मिन् सिद्ध एवारभ्यमाद्याविधेर्ज्ञापकत्वौचित्वान्न जनेर्ड-प्रत्ययस्य डित्करणान्यथानुपपत्त्या व्यञ्जनस्य गुणो न भवतीत्येतत्सूत्रकृदाचार्यज्ञापितमिति कल्पयितुं शक्यत इति व्यञ्जनस्य गुणाभावार्थनिग्रहणमिति सोऽयमुक्तरीत्या जनेर्डस्य प्रक्रमो भाष्यकारीयो ज्ञेयः । प्रक्रम्य वामेरप्ययण्डो (?) वक्त इति वदतेत्यनेन तत्राप्यर्धमात्रस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोकार एवान्तर्याद्भवतीति गुणेन ज इति रूपसम्भवाद्युक्तं डित्करणविधेरुक्तार्थज्ञापकत्वमित्यादिरूपेण जन्युदाहरणे स्वरसोद्भावनानन्तरमेवं तर्हि गमेरप्ययण्डो (?) वक्तव्य इत्युदाहरणान्तरमाश्रित्य गुणानुपपत्तिमुपपाद्य गुणेन रूपसिद्धेरनुपपन्नत्वात् तत् रूपसिद्ध्यर्थं डित्करणस्यावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वायोगादिग्रहणमावश्यकतया तस्य ज्ञापकत्वायोगादि-ग्रहणमावश्यकमिति भाष्योक्तमुदाहरणं (?) क्रममभिप्रैति **गमेरपीति । सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इति** । अत्रानुवर्तमानो डो गमेरपि विधीयत इति न ज्ञापकत्वं डित्करणस्येति कैय्यटोक्तरीत्यार्थः । तत्कैय्यट-वाक्याद्भाष्याभिप्रेततया अन्येष्वपि सूत्रस्थापिपदस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थतया तत एव डप्रत्यय इति प्रतीयमाने यत्प्रदीपविवरणादौ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वार्तिकेनेति व्याख्यानं तदनवधानमूलमिति स्पष्टम् । तथा च भाष्यकारेण गमेर्डस्यान्येष्वपि दृश्यत इत्यनेनैव सिद्ध्यङ्गीकाराद्ग्रामगः नगरगः इत्यादिरूपसिद्ध्येऽर्थे मता-त्यन्ताध्वदूरेति प्रकरणे डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वार्तिकमनारभ्यमेवेत्याशयः । **अत एवान्येष्वपीति** । सूत्रीयमन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वार्तिकमपि गतार्थमित्यपि बोध्यम् । भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येव-मर्थमिति रमोक्तं समाधानमाह **तथापीति** । एवं रमोक्तसमाधानेन वार्तिकारम्भमुपपाद्यान्तात्यन्ताध्वदूरेति सूत्रीयमञ्जर्यनुसारेण समाधानमाह **वस्तुतस्त्विति । तत्सूत्रेति** । अन्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रेत्यर्थः । एतच्चोप-लक्षणम् । अन्तात्यन्तेति सूत्रमपि प्रपञ्चरूपमेवेति अन्ततोऽन्येष्वपि दृश्यत इति एतत्सूत्रस्यैवादरणं कार्यमिति भावः । गमेः कर्मणि छदेश्च करण इति पाठः । विगतम् अविद्यादिकमिति विवरणानुसारात् एरजिदैतीति इवर्णान्ताद्धातोर्भावे अकर्तरि संज्ञायामच्प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद इति सूत्रार्थः ।

स०व्र०— गमेश्छदेश्चेति । गम्लृ गतौ छदि संवरणे इत्येतयोरित्यर्थः ।

॥ इति 'गच्छ'पदसमन्वयः ॥

* * *

२० सु०—

अनु०— भूतक्षयंकरः ॥

भुंक्ष्वेत्युक्तो हरिः

भुशब्दो भूतशब्दस्यादेशः, क्षयशब्दस्य च क्ष्वः, पूर्वपदस्य मकारागमः । पृषोदरादिरयम् ॥ यद्वा क्षि क्षय इत्यस्मात् ड्वप्रत्ययः । अयमपि सम्बुद्ध्यन्तः ।

परि०— पृषोदरादिरयमिति । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'ति षष्ठतृतीयपादे सूत्रम् । तत्रादिशब्दः प्रकारवचनः । यथोपदिष्टमिति वीप्सायामव्ययीभावः । येषु वर्णागमलोपविकाराः शास्त्रेणाविहिता लोके च दृश्यन्ते तानि पृषोदरप्रकाराणि शब्दरूपाणि यथोपदिष्टं शिष्टैः प्रयुक्तानि सर्वाण्यपि साधून्येव मन्तव्यानीति षष्ठतृतीयपादे वृत्त्यादावुक्तत्वात्पृषोदरादिरयमित्युक्तम् । साधूनी-त्युक्तत्वाद् ये शब्दाः वर्णागमविकारलोपादियुततया व्यवहृतास्ते तथैव साधवः पृषोदरादिगणे द्रष्टव्या इत्युक्तत्वादयमपि तथैव निर्वाह्य इत्यर्थः ।

गु०दी०— तस्य चाकृतिगणत्वात् **पृषोदरादिरयम्** इत्युक्तम् । एवं च भूतशब्दस्य भूशब्दादेशादिकं समाहितं वेदितव्यम् ।

यादु०— पृषोदरादिरिति । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'ति पृषोदरादिगणस्य यथोपदिष्टस्यैव साधुत्वा-भिधानात् भुशब्दो भूतशब्दस्यादेश इत्यादिकमुपपद्यते । तत्र हि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेणाविहिता लोके च दृश्यन्ते तानि तथैव शिष्टैरुच्चारितानि साधूनीत्युच्यन्ते । यथा ऊर्ध्वं खमस्य इत्युलूखलमित्यत्रोर्ध्व-खशब्दयोः उलू खल इत्येतावादेशौ स्त इत्यादि । तथाऽयमपि तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । **ड्वप्रत्यय इति** । तथा च टिलोपे क्ष्वेति रूपमिति भावः ।

वं०प०— यद्वेति । अत्र पूर्ववत् भुशब्दो भूतशब्दस्यादेशस्तस्य च मकारागमश्च तुल्यः, पश्चात् क्षि क्षयेऽस्मात् ड्वप्रत्यये टिभूतस्य इकारस्य लोपे क्ष्+व=क्ष्व । ततश्च भुंक्ष्वेति रूपम् ।

शे०वा०— नन्वेवं भूतानि क्षिणोतीति क्षिधातोः 'एरजि'ति अचि गुणायादेशयोर्भूतक्षय इति भवितव्यं भुङ्क्ष्वेति तु कथमित्यत आह **भुशब्द इत्यादिना** । **क्ष्व इति** । आदेश इति वर्तते । ततश्च

भुङ्क्ष्वेति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु च विधायकाभावात्कथमादेशादिकमित्यत आह **पृषोदरादिरयमिति** । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'ति पृषोदरादिगणस्य यथोपदिष्टस्यैव साधुत्वाभिधानात् । उर्ध्वं खं मुखमस्ये-त्युलूखलम् इत्यादौ ऊर्ध्वखशब्दादेरुलूखल इत्याद्यादेशवत् भूतक्षयशब्दयोर्भुङ्क्ष्व इत्यादेशादिकमुपपन्नं पृषोदरादिगणस्याकृतिगणत्वादिति भावः । शब्दद्वयस्योक्तरीत्याऽऽदेशाश्रयणे गौरवं मनसि निधाय भुशब्दो भूतशब्दस्यादेश इति पूर्वपदस्य मकारागम इति चाश्रित्य, क्षयशब्दस्य क्ष्वाऽदेशमनाश्रित्य समाधत्ते **यद्वेति** । **ड इति** । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् क्षिणोतेर्डप्रत्ययेऽजादित्वाभावात् यचि भमिति भसंज्ञाया-मसत्यामपि डित्करणसामर्थ्याट्टिलोपे क्ष्वेति रूपसिद्धिरिति भावः ।

वा०र०— यद्वा क्षि क्षय इत्येतत्पक्षे भूते शब्दस्य भूत इत्यादेशादेः प्रतिपादनाभावान्न्यूनतेति न शङ्कनीयमित्याशयेनाह **भुशब्दो भूतशब्दस्येत्यादिना** ।

स०व्र०— **पृषोदरादिरयमिति** । 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमि'ति पृषोदरादिगणस्य यथोपदिष्टस्यैव साधुत्वाभिधानात् भुशब्दो भूतशब्दस्यादेश इत्यादिकमुपपद्यते । तत्र हि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेणाविहिता दृश्यन्ते, तानि तथैव शिष्टैरुच्चारितानि साधूनीत्युच्यन्ते । ऊर्ध्वं खं मुखमस्येत्युलूखलमित्यत्रोर्ध्वखशब्द-स्योलूखल इत्येतावादेशौ स्त इत्यादि यथा, तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः ।

विठ्ठल०— **पृषोदरादीति** । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति पृषोदरादिगणस्य यथोपदिष्टस्य साधुताभि-धानाद्भूशब्दो भूतशब्दस्यादेश इत्यादिकमुपपद्यत इति भावः ।

॥ इति 'भुंक्ष्व' पदसमन्वयः ॥

* * *

॥ अथ 'हुं' पदसमन्वयः ॥

२१ **सु०**—

अनु०— **हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः ।**

जुहोतेरधिकरणे मकारप्रत्ययः । कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वम् । हुतं स्वेनैव अस्मिन् विष्णौ जगत् प्रलयादौ यतः अतो हुं च असावित्यर्थः । कर्मविशेषानुक्तेर्जगदित्युक्तम् ।

परि०— **जुहोतेरिति** । हु दानादानयोरित्यस्मादित्यर्थः । **कृदिति** । कृदन्तं मकारान्तमेजन्तं च शब्दरूपमव्ययं भवतीति सूत्रार्थः ।

गु०दी०— कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वम् इत्यत्र कृदन्तः मान्तः एजन्तश्चाव्ययसंज्ञः स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च हुम् इत्यस्य मान्तत्वेनाव्ययत्वमिति भावः ।

यादु०— जुहोतेरिति । हु दानादानयोरित्यर्थः । **कृन्मेजन्त इति** । कृद् यः नान्त एजन्तश्च सोऽप्यव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः । स्मारंस्मारमित्याद्युदाहरणम् ।

वं०प०— जुहोतेरिति । हु दानादानयोरित्यर्थः । तथाच हु अस्मादधिकरणे मकारप्रत्यये हुमिति रूपम् । नन्विदं हुशब्दस्य उकारान्तस्य द्वितीयैकवचनमिव भाति । ततः प्रायपाठविरोध इत्यत आह **कृन्म इति** । कृदन्तः मान्त एजन्तश्च सोऽव्ययं स्यादिति सूत्रेण हुमित्यस्याव्ययत्वं मान्तत्वादिति ध्येयम् ।

शे०वा०— ननु हुतमस्मिञ्जगद्यत इति भाष्यानुसारेण हूयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणनिष्पन्नस्य हुंशब्दस्य हवनमिति भवितव्यम् । जुहोतेरधिकरणे ल्युटि 'युवोरनाकावि'त्यनादेशे गुणावादेशप्राप्तेस्तत्कथं हुमिति रूपनिष्पत्तिरित्यतो 'अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायायदियक्षिनीभ्यो मन्' इत्यधिकरणे मन्प्रत्यये बाहुलकान्मन्प्रत्ययस्य टिलोपे बाहुलकादेव गुणाभावे च सति हुमिति रूपनिष्पत्त्युपपत्तिरित्याशयेनाह **जुहोतेरिति** । नन्वेवं कृदन्ततया कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्श्रवणापत्तिरित्यतो मान्ततया 'कृन्मेजन्त' इत्यत्रव्ययत्वेनाव्ययादाप्सुप इति तल्लोपान्न सुप्श्रवणप्रसङ्ग इत्याह **कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वमिति** । कृद् यो मान्त एजन्तश्च तदन्तशब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवतीत्युदाहृतसूत्रार्थः ॥

वा०र०— भमितीति । इत्युणादिसूत्रेणेत्यर्थः । सूत्रविचारस्तु जिज्ञासाधिकरणे ॐशब्दव्युत्पादनावसरे कृतोऽवधेयः । अर्मः स्तोम इत्याद्युदाहरणं मकारप्रत्ययस्याभावान्म एव टिलोपे मकारमात्रावशेषाभिप्रायेणेदमित्याशये स्पष्टीकरोति **अधिकरणे मन्प्रत्यय इत्यादिना** । अवसिविशुषिभ्य किदित्यादिना व्यादिभ्यः परस्य मनः कित्वाभावेन गुणः स्यादित्यत उक्तम् **बाहुलकादेवेति** । **सुप्श्रवणापत्तिरिति** । यद्यपि मोहलन्ततया हलुङ्याविति तलोपे सुप्श्रवणं न प्रसज्यते अत एव परिहारमूलमप्यनर्थकमित्याभाति तथापि हुम्शब्दस्य भगवद्वाचकस्य वचनान्तरे सुप्श्रवणप्रसङ्गे तात्पर्यं मूलकृतेऽपि वचनान्तर एव तत्प्रसङ्गपरिहारायाव्ययत्वं वस्तुस्थितितयोक्तमिति ज्ञेयम् । हे ज्ञानेत्यत्रत्यशेष्यनुसारेण हलोपादिति स्वमोर्नपुंसकादित्यनेन प्राप्तादिति भावः ।

स०व्र०— जुहोतेरिति । हु दानादनयोरिति धातोरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— जुहोतेरिति । हुदानादानयोरित्यर्थः । **कृन्मेजन्त इति** । कृदन्तः मकारान्तः एजन्तश्चाव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः ।

चषकः— **कृन्मेजन्त इति** । कृद् यः । मान्त एजन्तश्च सोऽव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः । णमुलन्तादीन्युदाहरणानि ।

।। इति 'हुं'पदसमन्वयः ।।

* * *

।। अथ 'फट्'पदसमन्वयः ।।

२२ सु०—

अनु०— स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः

स्फुटविकसन इत्यस्मात्कर्तरि क्विप् । सकारलोपः । उकारस्याकारः । **स्फुटत्वात्** स्वात्मानं प्रति व्यक्तत्वादसंकुचितवृत्तित्वात् (इति) वा ।

वं०प०— तर्हि फुटेति स्यादित्यत आह **उकारस्येति** ।

शे०वा०— **क्विबिति** । क्विप्चेति सूत्रेणेति शेषः । ततश्च कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वमिति भावः । नन्वेवं स्फुडिति स्यात्कथं फुडित्यतो निरुक्तत्वात्सकारलोपाद्युपपत्तेरदोष इत्याह **सकारलोप इत्यादिना** ।

।। इति 'फट्'पदसमन्वयः ।।

* * *

।। अथ 'कवच'पदसमन्वयः ।।

२३ सु०—

अनु०— कवरक्षण इत्यतः ।
कवचं

कवरक्षणं इत्यतः = इत्यस्य(स्मात्) धातो रूपं कवचमित्येतदित्यर्थः । कवतेरच इत्येतावान् (एव) प्रत्ययः । कवति रक्षतीति कवचम् ।

वं०प०— कवतेरिति । ततश्च कवु अस्मात् अच्प्रत्यये कवचेति रूपम् ।

शे०वा०— ननु कवतिरूपत्वे कवतेः कर्तरि पचाद्यचि सति कवेति भवितव्यं तत्कथं कवचमिति रूपनिष्पत्तिरित्यत उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादच इत्येतावति प्रत्यये सति तत्सिद्धिरित्याशयेनाह **कवतेरिति ॥ अच इत्येतावानिति** । अचमित्येतावानित्यर्थः । प्रयोजनाभावाच्च न मकारस्येत्संज्ञा । ततश्च मान्तत्वात्कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वमिति ध्येयम् । यद्वा । अच इत्येतावानेव प्रत्ययः । ततश्च कवच इति स्थिते लोपात्परत्वाद् 'अतोमि'त्यमि कृते परत्वान्नित्यत्वाच्चामि पूर्वरूपत्वे च कृते तस्यान्तवद्भावात् ह्रस्वात्परस्य सम्बुद्धेः सम्बन्धिनो मकारस्य हे ज्ञानेत्यादिवत् 'एङ् ह्रस्वादि'ति प्राप्तस्य लोपस्य बाहुलकान्निवृत्तौ कवचमिति सम्बुद्ध्यन्तरूपसिद्धिः ।

वा०र०— परत्वान्नित्यत्वाच्चेति । एतच्च परनित्यान्तरङ्गेति परिभाषानुसारेण प्रतिपादितमनुसृतम् ।

॥ इति 'कवच'पदसमन्वयः ॥

* * *

॥ अथ 'वषट्'पदसमन्वयः ॥

२४ **सु०—**

अनु०— वर्तते यस्मात् षड्गुणत्वेन सर्वदा ।
वषट्

वृतु वर्तने डप्रत्ययः, वर्तत इति वः । **षड्गुणात्मकत्वात् षट्** । **वश्चासौ षट् चेति वषट् । तस्य तात्पर्यं वर्तत इत्यादि । ऐश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्याणि षड्गुणाः ।**

वं०प०— डप्रत्यय इति । ततश्च वृतु वर्तनेऽस्मात् डप्रत्यये टिभूतस्य ऋत् इत्यस्य लोपे व्+अ=व इति रूपम् ।

शे०वा०— डप्रत्यय इति । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वार्तिकाद्वा ' अन्येष्वपि दृश्यत ' इति सूत्राद्वेति शेषः । के ते षड्गुणा इत्यत 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव' इति वचनं मनसि निधाय तानाह **ऐश्वर्येति** ।

वा०र०— डोऽन्यत्रापीति । अन्यत्रापि दृश्यत इत्येव वार्तिकं डप्रकरण इत्येतल्लब्धकनण्ड इतीति प्रागेवोक्तम् । तथा वार्तिकारम्भमङ्गीकृत्य तदुपन्यासः तदनारम्भपक्षानुसारेण सूत्रमुपन्यस्तमिति पूर्वटीकोक्तरीत्या स्पष्टम् ।

॥ इति 'वषट्'पदसमन्वयः ॥

* * *

॥ अथ 'वौषट्'पदसमन्वयः ॥

२५ सु०—

अनु०— तद्गत्वतस्तेषां वौषट्

विः = विष्णुः । 'अकयप्रविसम्भूमसखहा विष्णुवाचका' इति वचनात् । तस्मिन् वौ = वर्तमानाः, षट् = गुणा वौषट् । सप्तम्या अलुक् । अस्य तात्पर्यार्थः, तेषां षण्णां गुणानां तद्ग(त)त्वतो वौषट् इति ।

परि०— इति वचनादिति । अन्तर्यामिब्राह्मणे बृहद्भाष्योक्तवचनादित्यर्थः ।

वं०प०— विष्णुवाचका इति । एकैकमक्षरं विष्णुवाचकमित्यर्थः । तर्हि सप्तम्या लोपे विषडिति स्यादित्यत आह **सप्तम्या इति** ।

शे०वा०— वौ वर्तमानाः षडिति । वाविति सप्तम्या वर्तमानशब्देन सप्तमीति योगविभागात्समासे सति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति प्रातिपदिकावयवतया सुपो लुकि सति विवर्तमानशब्दस्य षट्शब्देन विशेषण-समासे सति विवर्तमानशब्दस्य यदुत्तरपदं वर्तमाना इति तस्य 'शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्चे'त्यनेन लोप इति भावः । ननूत्तरपदलोपेऽपि विषडिति भवितव्यं तत्कथं वौ षडिति सप्तमीश्रवणमित्यतः 'तत्पुरुषे कृतिबहुलमि'ति बहुलग्रहणात्सप्तम्या अलुक्सम्भवाद्युक्तं वौषडिति सप्तमीश्रवणमित्याह **सप्तम्या अलुगिति** ।

वा०र०— सुपो धात्विति । एतत्प्रतिपादनं च सप्तम्या इत्युत्तरवाक्यावतारोपयोगितया वस्तुस्थिति-कथनायात्र कृतं शाकपार्थिवादीनामिति सिद्धय इति शेषः । शाकपार्थिव इत्यादेः प्रयोगस्य सिद्धये विशेषणसमासे

सति पूर्वपदे यदुत्तरं पदं तस्य लोपो भवतीत्यर्थः । शाकपार्थिवादेश्चाकृतिगणत्वादिति भावः । सुपो धात्वित्यादि यदर्थं प्रतिपादितं तदिदानीमाह **ननूत्तरपदेति** । **तत्पुरुष इति** । कृतिपरपदे सति सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् तत्पुरुष इति सूत्रार्थः । स्तम्बे रमः कर्णे जप इत्याद्युदाहरणम् ॥

यद्यपि वौषडिति यत्कथ्यते वौषडित्यनेन कथ्यमानं इति यावत्, तद्वौ, वर्तमानाः षड्गुणा एवेत्युद्देश्यविधेयभावेन योजनायां, वौ वर्तमानाः षड्गुणाः वौषट्, तदात्मकतया हरिः वौषडिति कथ्यत इति वा योजितुं शक्यम्, तथापि अनेकनामत्वस्य मुखतो लाभार्थं तथा न योजितमिति ज्ञेयम् । उक्तरीत्या कथधातोरकर्मकत्वोपपत्त्या तस्माद्भावे लकारः सम्भवतीति तदसम्भवमूलकं यत्प्राचीनटीकास्थं व्याख्यातं भावे कर्मणि प्रयोगो न किन्तु भवितृकर्माणि भवितुश्चैकत्वात् एकवचनोपपत्तिरिति तदभ्युच्चयेनैवेति ज्ञेयम् । अत्र द्वे कर्मणी गुणा हरिश्च तत्रायं प्रयोगो न गुणविवक्षाया येन बहुवचनप्रसङ्गः अपि तु हरिविवक्षया तस्य तु एकत्वादेकवचनम् उपपन्नमिति भावकथनं चाभ्युच्चयैव भावपदस्य धात्वर्थपरतायाः वैय्याकरणमर्यादया सिद्धायास्तद्रीत्या साधुत्वव्युत्पादनावसरे इह ग्राह्यते न धर्मपरत्वस्याश्रयणायोगाच्च । अन्यत्रापि भावे क्ताद्यभिधानस्थले सकर्मकाद्धातोस्तदनुपपत्त्या भावपदस्य धर्मपरत्वाश्रयणेन व्याख्यानापाताच्च । किञ्च विर्विष्णुः अकयप्रविसम्भूमेत्याभ्य तदिदमुक्तमित्येवेतीत्यन्त प्राक्तनसुधाग्रन्थे अनुव्याख्यानस्य तात्पर्यकथनत्वोक्त्या वौ वर्तमानाः षड्गुणा इति कथ्यत इति योजना लब्धा । न चैतावता गुणवद्धरेरपि कर्मताप्रसङ्गोऽस्ति । अत एव न चैवमित्यादि शङ्कासमाधानादिकमपि गुणमात्रविषयम् । अत्र शङ्कावाक्यस्यायमर्थः । यदि वौषट्शब्देनोक्तरीत्या गुणानामेवाभिधानं तर्हि तच्छब्दस्य गुणवाचकतया भगवन्नामत्वानुपपत्तिरिति समाधानवाक्यस्य तु न गुणवाचकत्वेऽपि भगवन्नामत्वानुपपत्तिः गुणानां भगवदात्मकत्वेन गुणवाचकस्यैव भगवद्वाचकतया तन्नामत्वोपपत्त्येत्यर्थः । स्वकृतशङ्कासमाधानरूपचर्यस्य मूलारूढताया अभिहितं तदिदमिति अयमर्थः । वौ विद्यमानाः षड्गुणाः वौषडिति वौषडिति शब्दस्य षड्गुणवाचकत्वपक्षपरित्यागेन एकधर्मिभूतहरिपरत्वार्थं व्युत्पत्तिप्रयासो न कार्यः । गुणानां भगवदात्मकत्वेन तद्वाचकशब्दस्य भगवद्वाचकत्वोपपत्त्या भगवतोऽशेषनामत्वाहानेः अशेषनामत्वार्थमेव च ज्योतिरादिशब्दानां भगवति व्युत्पत्त्यभिधानात् ततश्चोक्तरीत्या वौ वर्तमानाः षड्गुणाः वौषडित्येवं षड्गुणानामेव कथने भगवतोऽशेषनामत्वानुपपत्तिदोषाभावात् वौ विद्यमानाः षड्गुणा इति कथनं युक्तमित्याशयेनानुभाष्ये इत्येवेत्येवंकारोपादानमिति । एवं च पूर्वग्रन्थे हरेः कर्मताया अप्रसक्तेस्तदङ्गीकारेण योजना कथं नाम कर्तव्येत्यलम् । श्रीसत्यनाथतीर्थश्रीचरणैस्तु कार्यान्तरार्थमेतच्छङ्कान्तरस्थप्रकाराश्रयणं न दोषः ।

॥ इति 'वौषट्'पदसमन्वयः ॥

* * *

२६ सु०—

अनु०— इत्येव कथ्यते ॥

न चैवं भगवन्नामत्वानुपपत्तिः । तद्गतगुणानामपि तदात्मकत्वात् । तदिदमुक्तम् इत्येवेति ।

तर्हि कथ्यत इति कथम् । भावे प्रयोगो न कर्मणीत्यतो न दोषः ।

परि०— ननु कथ्यत इत्यस्य कर्मणि निष्पन्नत्वेन विष्णौ वर्तमानवौषट्शब्दोक्तषड्गुणानामेव कथनक्रियां प्रति कर्मत्वेन तेषां च बहुत्वात्कथं कथ्यत इति भाष्यमिति शङ्कते **तर्हि कथ्यत इति कथमिति** । भावे कथ्यत इत्यस्य निष्पन्नत्वाद्भावस्य चैकत्वादेकवचनं युक्तमित्याशयेन परिहरति भाव इति । इत्येव कथनमित्यर्थ इति भावः ।

गु०दी०— **भावे प्रयोग** इति वदता कथ्यत इत्यस्य कथनमित्यर्थ उक्तो भवति ।

यादु०— **तर्हि तत्कथ्यत इतीति** । कथ्यत इत्यस्य कर्मणि निष्पन्नत्वात्कर्मतया विवक्षितानां च षड्गुणानां बहुत्वात्कथं कथ्यत इत्येकवचनमिति भावः । **भावे प्रयोग इति** । भावस्य चैकत्वादेक वचनमिति भावः । तथा च कथ्यत इत्यस्य वौषडिति कथनं भवतीत्यर्थो ज्ञेयः ।

वं०प०— वौ वर्तमानाः षट् वौषडिति निर्वचनेन गुणानामेव वौषट्शब्दवाच्यत्वं प्राप्तं न तु भगवत इत्याशङ्क्य निषेधति **न चैवमिति** । **इत्येवेतीति** । इति पूर्वोक्तरीत्या गुणानामेव वौषडितिशब्दवाच्यत्वं भवति । यतस्ते भगवदात्मकाः । अतो गुणानां तच्छब्दवाच्यत्वोक्तौ भगवत एवोक्तं भवतीति भावोऽभिप्रेतोऽस्तीति भावः ।

आनन्दः— **तर्हि कथ्यत इति कथमिति** । इत्येव हरेः कथनभावप्रत्ययः प्रयोक्तव्यो न तु कर्मप्रत्यय इत्यर्थः । परिहरति **भाव इति** ।

श्री०वा०— **अनुपपत्तिरिति** । गुणप्रतिपादकत्वादिति भावः । कथ्यत इत्यस्य कर्मणि निष्पन्नतया विष्णौ वर्तमानषट्शब्दोक्तगुणानामेव कथनक्रियां प्रति कर्मत्वेन तेषां च बाहुल्याद्भाष्ये कथ्यन्त इति बहुवचनेन

भवितव्यं कथ्यत इत्येकवचनं तु कथमित्याक्षिपति **तर्हीति**। भावे कथ्यत इत्यस्य निष्पन्नत्वाद्भावस्यैकत्वादेकवचनं युक्तमिति परिहरति **भाव इति**। तथा च विष्णौ वर्तमाना गुणा इति कथ्यत इति कथनमिति योजनोक्ता भवति।

वा०र०— भावे कथ्यत इत्यस्येति। ननु कथधातोः सकर्मकत्वेन सकर्मकेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च लकारोत्पत्तव्यत्वेन भावाल्लकारायोगः। यथाह पाणिनिः लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति। उक्तं च काशिकायां सकर्मकेभ्यो भावे न भवतीति तत्कथं समर्पकादपि भावे लकाराश्रयणेन व्याख्यानमिति चेदत्र ब्रूमः। कथधातोः सकर्मकत्वेऽपि अनुभूयते सुखमित्यादौ भ्वादीनामकर्मकाणामपि सौपसर्गत्वान्तर्भूतण्यर्थत्वादिना सकर्मकत्ववत् प्रयोक्तुः कर्माविवक्षया कर्मकत्वेन तस्माद्भावे लकारोपपत्तेः। यथोक्तं न वेति विभाषा भुवो भाव इत्यादि सूत्रीयभाष्ये अकर्मका अपि सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीत्यादि तत्तत्सूत्रीयोक्तार्थविषयकग्रन्थकृतामुक्तयस्तु विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते तथा अधीगर्थदयेशां कर्मणि इत्येतत्सूत्रीयवार्तिकं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता अकर्मकवद्भाववचनप्रयोजनतया भावे लादिकं व्युत्पाद्याकर्मकवद्भाववचनेऽपि कर्मादीनामविवक्षितक्षणविशेषेण सर्वत्र भादेः षष्ठ्याश्च समर्थनं कृतम्। कैय्यटादौ कारकपरीक्षायां च स्पष्टमेतत्। तथा सकर्मकाकर्मकयोः परस्परं विनिमयाभिधायकं वचनं वैय्याकरणानां धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति अर्थान्तरवृत्त्याकर्मकस्यापि सकर्मकत्वं यथासुखमनुबभूव उत्साहाद्भवते लक्ष्मीं प्राप्नोतीत्यर्थ इति एकस्यांशस्याकर्मकाणामपि सकर्मकत्वमित्येतत्साधकतया सम्पूर्णस्य व्याख्यानं उदाहरणपूर्वकं सयोगम्पृच्छिभ्यामित्येतत्सूत्रीयहरदत्तग्रन्थादावेव गवेषणीयं तत्राविवक्षातः कर्मणोऽकर्मकत्वं प्रयोक्तुरविवक्षितत्वात् कर्मणः सकर्मकादपि भावे लकारः यथा नेह पच्यते नेह भुज्यते इत्यादिना व्युत्पादितं प्रकृतोपयोगि तथा णेरणाविति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं यथा नेह पच्यते नेह भुज्यत इति पाकमात्रनिषेधे तात्पर्यमिति कर्माविवक्षायां लो भवतीति। उक्तं च तेनैव समानकर्तृकेषु तुमुन्निति सूत्रे। ननु भावे तुमन् विधीयते तत्कथमिच्छन् करोतीत्यत्र कर्तरि प्रसङ्गः। एवमपि इच्छता क्रियत इत्यत्र प्रसङ्गादनभिधानमेवाश्रयणीयमिति। उक्तं च तत्रैव सूत्रे शेषिकृतापि इच्छन् करोतीत्यादावप्रयोगान्नेत्येतत्प्रक्रियावाक्यव्याख्यावसरे ननु भावे तुमन् विधीयते सत् कथं कर्तरि स्यात्। एवं तर्ह्युपलक्षणमेतत् इच्छता क्रियत इत्यत्र कर्माविवक्षया भावे प्रसङ्ग इति। अनेन हि भावे लडिच्छता क्रियत इत्यत्रेत्युक्तं भवति तथा कृतपूर्वी कट इति उदाहरणे तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यत इति यदा तु कृतः पूर्वमनेनेति कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यत इति च कैय्यटहरदत्ताभ्यां कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेऽभिहितं शेषीकृता च तत्र तत्र तथैवोक्तं अविवक्षितकर्मकतया भावे क्त इति नवीनेनापि आदि कर्मणि क्तः गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुजीर्यतिभ्यश्चेति सूत्रयोः प्रकृतं देवदत्तेनेति। अकर्मणो विवक्षितत्वेन धातोरकर्मकत्वाद्भाव एव क्त इति सकर्मकेभ्यः कर्माविवक्षायां भावे क्त इति च हरदत्तेनोक्तम्। तथोक्तोऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति सूत्रे गतं चैत्रेण कर्मकादपि कर्माविवक्षायां अकर्मकत्वात् भावे क्तो भवतीति भुक्ता ब्राह्मण इति। अत्र भोजनं भुक्तं भावे क्तान्तादर्श आदिभ्योऽजिति च शेषीकृतोक्तं गतं

तिरश्चीनमितिमाद्यश्लोकटीकायां सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि भावे क्तः । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियातिवचनादियुक्तिश्च । अन्यत्रापि तत्र तत्र बहुस्थलेषु अनोरकर्मकात् अकर्मकात् च अणावकर्मकादित्यादि सूत्रेषु हरदत्तादीनां तथोक्तयो विस्तरभयान्नोपदर्श्यन्ते ततश्चाकर्मकत्वं अविवक्षितकर्मतयेति तत्तद्ग्रन्थसम्मतमिति सिद्ध्यति । ननु नपुंसके भावे क्त इत्यादिना विहितस्य क्तस्याकर्मको यो विधानमेव कुत आश्रयणीयमिति चेदत्र ब्रूमः । लः कर्मणि चेत्येतत्सूत्राद्भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्य तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति सूत्रे अनुवृत्तिरस्तीति तावदविवादं परार्थमेतद्भविष्यति । तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इलः कर्मणीत्येतत्सूत्रीयभाष्योक्तेः भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः सकर्मकेभ्यो भावे न भवतीति काशिकोक्तेश्च । ततश्च तयोरेवेति सूत्रेण क्तमात्रस्य भावेऽकर्मकेभ्य एव नियमनान्नपुंसक इत्यादि विहितस्यापि क्तस्य भावेऽकर्मकेभ्य एव विधानमाश्रयणीयम् । अत एवोक्तं कैय्यटे हरदत्ताभ्यां णेरध्ययने वृत्तमिति सूत्रे नपुंसके भावे क्त इत्ययमपि क्तः सकर्मकेभ्यो न भवति । तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तमात्रग्रहणात् तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात् । अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणो द्वितीयाप्रसङ्गात् ग्रामं गतं ओदनं भुक्तमितीति तस्मान्नपुंसक इत्यादि विहितक्तस्याकर्मकेभ्य एव विधाने सिद्धे करोत्यादि धातूनां च सकर्मकत्वेनाकर्मकत्वाभावेन तत्र क्तानुपपत्तिप्रसङ्गादवश्यमविवक्षितकर्मकत्वेन अकर्मत्वं स्वीकार्यम् । उक्तं च कौमुदीकृद्भ्यां कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति सूत्रे यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्ष्यते तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात् कर्तरि भावे च लकार इति कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारः पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेत्यादि व्याख्यानं च व्याख्यातृभ्यामपेक्षितार्थपरतया अयमर्थ इत्यादिना सम्यगकर्मकत्वमुपपाद्य अकर्मकत्वसम्पादनप्रयोजनमाह **कर्तरि भावे च लकार इति** । लकार इति प्रकृताभिप्रायेणोक्तम् । उपलक्षणं चैतत् । कृत्यक्तखलर्थानामपि तेन भेतव्यं काष्ठेन भिन्नं काष्ठेन ईषद्भेदं काष्ठेनेति भावे तव्यादयोऽपि सिध्यन्तीत्यादिना लः कर्मणीति सूत्रीयतत्त्वबोधिनी भूधातुविचार धातुवृत्तिश्च द्रष्टव्यास्ति । तस्मादुदाहृतानेकसाधनबलेनाकर्मकशब्दस्याविवक्षितकर्मार्थत्वस्याप्युपपत्तेर्युक्तं कथ्यत इति भावेन लकाराश्रयणम् । अन्यथा सूत्रे परस्परप्रतिद्वन्द्वितयोपात्तसकर्मकाकर्मकशब्दयोर्मध्येऽकर्मकशब्दस्यात्यन्ताविद्यमानेत्याद्यर्थत्वे सकर्मकशब्दस्यापि अत्यन्तविद्यमानकर्मकत्वार्थस्यैवार्धजरतीयायोगेन प्राप्त्या अनुभूयते सुखमित्यादौ सोपसर्गत्वादिना सकर्मकेभ्यो भ्वादिभ्यः कर्मणि लकारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । एवमेव स्वग्रन्थे यत्र यत्र सकर्मकेभ्योऽपि भावे क्ताद्यभिधानं तत्र सर्वत्र समाधानमभिधेयम् । अनेन लः कर्मणीति पाणिनिसूत्रं सकर्मकेभ्यो भावेन भवतीति काशिकावाक्यं च व्याख्यातम् । सूत्रे अकर्मशब्देनाविवक्षितकर्मणोऽप्यभिधानात् सकर्मकेभ्यः कर्मविवक्षायां भावेन भवतीत्यर्थोपपत्तेश्च सकर्मकाणां भावे लोमाभूत् इति भाष्यवाक्यस्याप्ययमेवार्थः । ननु चैवं गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्तासणाविति सूत्रे अत्यन्ताविद्यमानकर्मणो अकर्मकग्रहणेन गृह्यन्ते न त्वविवक्षितं कर्मणः अन्यथा पचादीनामपि कर्माविवक्षायामकर्मकत्वनिबन्धनानि कार्याणि भवेयुः । अकर्मकशब्देन च धातवोऽन्यपदार्थत्वेनाश्रीयन्ते न त्वर्थाः । अर्थाश्रयणे हि कर्माविवक्षायां अर्थस्याकर्मकव्यपदेशः स्यात् । धातुषु त्वाश्रीयमाणेषु क्वचिदपि कर्मसम्बन्धदर्शनेन सारूप्यत एवैत इति तत्त्वप्रत्ययविषयाः नाकर्मकत्वेन

व्यपदिश्यन्ते यदा त्वर्थस्यापि स्वतो नास्ति भेद इति दर्शनं तदा अर्थेष्वपि अन्यपदार्थेषु न दोष इति कैय्यटोक्तिः। नाप्यविवक्षितकर्माणो अकर्मकाः किं तर्हि अत्यन्ताविद्यमानकर्माणः। धातवश्चाकर्मका नार्था इति हरदत्तोक्तिविरुद्धेति चेन्न। अविवक्षितकर्मकत्वसकर्मकत्वमत्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वमकर्मकत्वमिति पक्षद्वयमपि भाष्यकैय्यटादिसम्मतमिति निपुणतरं शब्दकौस्तुभे व्युत्पादितं उक्तानेकज्ञापकबलेनाविवक्षितकर्माण एवाकर्मका इति पक्षस्यैव प्राबल्येनाङ्गीकर्तव्यत्वं चेति नवीनोक्तिः। वस्तुतस्तु तत्सूत्रोक्ताकर्मकत्वस्यैव तद्विवरणमित्यङ्गीकारेणाविरोधः कथमन्यथोक्तकैय्यटादिकृतानेकप्रयोगसमर्थनासामञ्जस्यं न स्यात्। एवं यत्र क्वचिदकर्मकत्वनिरूपणमुक्तविधया स्यात् तत्र सर्वत्रोऽक्त निर्णयः यत्र कर्मकशब्देनाविवक्षितकर्मणां ग्रहणे बाधकं तत्र तदर्थत्यागेऽप्यन्यत्र तद्ग्रहणोपपत्तिरिति प्रतिभाति। अत एव प्रायेणाकर्मका इति प्रायःपदं प्रयोगानुसारित्वाद्व्याकरणस्य सत्यपि पचादिषु निमित्ते कार्यानाश्रयणोपपत्तेश्च। अङ्गीकृतं च समानकर्तृकेषु नुमुनिति सूत्रे प्रयोगाभावेनातिप्रसङ्गेति निरसनं गतिबुद्धीति सूत्रे व्याख्यातप्रकारस्यान्यत्र द्रष्टव्यत्वोक्तिरपि उक्तविरोधाद्वैय्याकरणानामयुक्तेति न तद्विरोधः। यत्तु शेषीकृता प्रसादकृतोक्ताविवक्षितकर्मकत्वदूषणं कृतं तदुक्तव्यवस्थाऽज्ञानमूलकं स्वेनैव समर्थितानेकप्रयोगविरुद्धं णेरणावित्यादौ स्वेनैवोपपादितप्रकारविरुद्धं उदाहृतकैय्यटादिग्रन्थविरुद्धं चेति स्पष्टमेवेति न बाधकतामर्हतीत्यलं विस्तरेण।

स०व्र०— ननु कथ्यत इत्यस्य कर्मणि निष्पन्नत्वात्, तत्र च विष्णौ वर्तमानवौषट्शब्दोक्तषड्गुणानामेव कथनक्रियां प्रति कर्मत्वेन तेषां च बहुत्वात् कथ्यन्त इति वक्तव्यं, कथ्यत इत्यनुपपन्नम्; इत्याशयेन परिहरति **भावे प्रयोग इति**। तथा च वौषडिति कथनं भवतीत्यर्थः।

स०ना०— तर्हि कथ्यत इति कथमिति। कर्मणां बहुत्वात्कथ्यन्त इति बहुवचनेन भाव्यमित्यर्थः। **भावेप्रयोग इति**। कथ्यत इति प्रयोगः भावे कर्मणि न किन्तु भवितृकर्मणि तस्यैकत्वाददोष इत्यर्थः। इदमुक्तं भवति। अत्र द्वे कर्मणी गुणात्मको हरिश्च। तत्रायं प्रयोगो न गुणविवक्षया येन बहुवचनेन प्रसङ्गः अपि तु गुणात्मकः हरिविवक्षया गुणविवक्षया तु कथ्यत इति वक्तव्यम्। एतेन कथयतेः सकर्मकत्वात् कथ्यत इत्यस्य च भावेप्रयोगत्वाभिधानमयुक्तम्। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रेण अकर्मकेभ्यो भावे लकारश्चेति भावेन भवस्य विधानात् सकर्मको नेति काशिकोक्तेश्चेति परास्तम्।

विठ्ठल०— ननु तर्हि वौषडिति कथ्यन्त इति बहुवचनेन भाव्यमिति शङ्कते **तर्हि कथ्यत इति कथमिति**। **भावेप्रयोग इति**। इत्येव कथनमित्यर्थकत्वादेकवचनमुपपद्यत इति भावः।

चषकः— अथ प्रकृतिविकारभावस्थले 'वृक्षः पञ्चनौका भवती'त्यत्र प्रकृतिभूतवृक्षादेर्विशेष्यतया भवनान्वयित्वात्तद्गतसङ्ख्याबोधकतया प्रकृतिवाचकसमानवचनत्वमाख्यातस्य, 'एको द्वौ ज्ञायते', इत्याद्युभयारोपस्थलीयवाक्ये चैकादिपदार्थस्यारोपविशेष्यस्याख्यातार्थविशेष्यकान्वयधीविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्व-

माख्यातस्येति च सिद्धान्तिततया, 'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विभागबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम्' इत्यत्रायशोद्वयस्य वास्तवत्वेन चिकुरभागद्वयस्य नलेन राजा आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वेनाख्यातार्थविशेष्यकान्वयधीविशेष्यत्वेनायशोयुगस्यैव विवक्षितत्तयाऽऽरोपप्रकारवाचके चिकुरपदविरुद्धवचनत्वे व्याख्यातस्य तद्विशेष्यवाचकायशोयुगपदसमानवचनता तस्याक्षुण्णैवेति समर्थिततया च, प्रकृतेऽपि कर्माख्यातोपस्थाप्यार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताऽऽपन्नानां वैष्णवगुणानां बहुत्वात्तत्पदसमानवचनत्वेनैवाऽऽख्यातस्य भवितव्यतया कथमेकवचनान्ततेत्याशङ्कते **तर्हि कथ्यत इत्यादि** । **भावेप्रयोग इति** । न चाकर्मकेभ्य एव भावे लकाराणां विहिततया कथयतेश्च सकर्मकतया कथं तत्प्रकृतिको लकार इति वाच्यम् । अकर्मकेभ्य इत्यत्राविवक्षितकर्मकाणामपि ग्रहणस्य सिद्धान्तितत्वात् । कथमन्यथा नेह पच्यते नेह भुज्यत इत्यादौ भावे लकार इति हरदत्ततदीयग्रन्थाः सङ्गच्छेरन् । तिङ्वाच्यभावनाया असत्व(एकत्व)रूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि, किन्त्वेकवचनमेव तस्यौत्सर्गिकत्वेन सङ्ख्याऽनपेक्षत्वादिति भावः । भावस्यैकत्वादेकवचनमिति भाव इत्यपि निबन्धान्तरीयो विन्यासः ।

॥ इति ब्रह्मगतगुणानां ब्रह्मनामत्वानुपपत्तेर्निरासः ॥

* * *

॥ अथ 'स्वाहा' पदस्य समन्वयः ॥

२७ सु०—

अनु०— स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः ।

हरतेर्जहातेर्वा डः । द्वावप्याङ्पूर्वौ(र्वकौ) स्वीकारे वर्तेते । स्वं = स्वभावतः **स्वीयम्** एव हविरादि(इतरेषां) भ्रान्त्याऽस्ववत् प्रतीतं **स्वीकुरुत** इति स्वाहः । स चासौ अश्वेति स्वाहेति सम्बुद्धिः ।

परि०— हरतेरिति । हृञ् हरण इत्यस्य ओहाक् त्याग इत्यतो वेत्यर्थः । जुहोतेरिति पाठे हुदानादनयोरित्यत इत्यर्थः । **स चासावश्वेतीति** । स्वाह अ इत्यनयोः सवर्णदीर्घे स्वाद्युत्पत्तौ सु इति स्थितौ 'अन्तादिवच्च' इति सवर्णदीर्घस्य पूर्वान्तवद्भावेन ह्रस्वत्वे 'एङ् ह्रस्वत्वात्सम्बुद्धेरि'ति सुलोपः ।

यादु०— हरतेर्जहातेर्वेति । हृञ् हरण इत्यस्य ओहाक् त्याग इत्यस्य वा धातोरित्यर्थः । स्वीकुरुत इत्यत्र च्विप्रत्ययार्थं दर्शयति **भ्रान्त्या अस्ववदिति** । **स्वाहेति सम्बुद्धिरिति** । इदं च स्वाहेत्याकारान्तमव्ययमित्यभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा आकारान्ते सम्बुद्धौ सुलोपाभावात्स्वाहाः इति सम्बुद्धिरिति स्यादिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— हरतेरिति । तथा च आङ्पूर्वकात् हृञ् हरणेऽस्मात् डप्रत्यये ऋकारलोपे आह् अ आह इति भवति । जहातेर्वा रूपम् । तथा च आङ्पूर्वकात् ओहाक् त्यागेऽस्मात् डप्रत्यये टिभूताकारलोपे आ+ह्+अ= आह इति भवति । **द्वावपीति** । उभावप्युक्तौ धातू इत्यर्थः । **स्वीकार इति** । धातुद्वयार्थभूतौ हरणत्यागौ स्वीकारार्थकावित्यर्थः । **स्वमिति** । तथा च स्व आहेत्यत्र सवर्णदीर्घे स्वाह इति भवति । ननु तर्हि स्वाहशब्दस्य सम्बुद्धिः स्वाह इत्येव स्यात् स्वाहा इत्याकारः किमर्थ इत्यतः सोऽपि भगवद्वाचक एवेत्याह **स चासाविति** । स्वाहश्चासौ अश्चेति विग्रहः सवर्णदीर्घे सति स्वाहा इति भवति पश्चात्स्वाद्युत्पत्तौ प्रथमैकवचनं स्वाहाः इति भवति । सोमपाशब्दवदाकारान्तः पुलिङ्गस्तस्य सम्बुद्धिः स्वाहेत्येव भवतीति द्रष्टव्यम् । नन्वाकारान्ते सम्बुद्धौ सुलोपाभावात् हे सोमपाः इतिवत् हे स्वाहाः इत्येव स्यादिति वाच्यम् । छान्दसस्य सुलोपस्याङ्गीकारादित्याहुः ।

श्रीनिधि०— स चासावश्चेति । ननु हे विश्वपा इतिवत् हे स्वाहा इति भवति । स्वाहा इति तु कथं इति चेत् । इदमव्ययमिति केचित् । केचित्तु सुपांसुलुगिति सुलोप इत्याहुः । **नपुसंकलिङ्गता त्विति** । यद्यपि पुल्लिङ्गत्वेऽपि सम्बुद्धौ हे नम इति भवति । तथापि प्रथमान्तस्यापि तत्त्वाभिप्रायेणेदम् । **शब्दानुसारिणी** इदं शब्दानुसारिणी । तस्य नपुंसकलिङ्गत्वादिति भावः ।

शे०वा०— हरतेरिति । हृञ् हरण इत्यस्माद्धरतीति कर्तरि डः 'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनेन वा 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्यनेन वा डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे हशब्दनिष्पत्तिः । यद्वा । ओहाक् त्याग इत्यस्मादुक्तरीत्या जहातीति कर्तरि डप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे उक्तशब्दनिष्पत्तिरित्यर्थः । तर्हि स्वीकुरुत इति कथं भाष्यकारीय-व्याख्यानमित्यतः 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इति सत्यपि समाधाने प्रहार आहारः संहारो विहारः परिहार इत्यादाविव सोपसर्गत्वादुक्तधातुद्वयस्योपसर्गस्य च प्रसिद्धधात्वर्थबाधेनार्थान्तरपरत्वव्यवस्थापकत्वाद्युक्तं स्वीकारार्थतया भाष्यकारीयं व्याख्यानमित्याशयेनाह **द्वावपीति** । स्वीकुरुत इत्यभूततद्भावार्थच्विप्रत्ययार्थप्रदर्शनम् **भ्रान्त्याऽस्ववदिति** । कथं तर्हि स्वाहेति दीर्घश्रवणमित्यतः स्वाहशब्दस्य अशब्देन विशेषणसमासेनाऽऽकारान्तप्रातिपदिकनिष्पत्तेर्युक्तं दीर्घश्रवणमित्याह **स चासाविति** । **अश्चेति** । अशब्दवाच्यश्चेत्यर्थः । तर्हि विश्वपाः इत्यादिवत् स्वाहाः इत्येव प्रथमैकवचनं स्यात् सम्बुद्धावपि 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः इत्यादेरप्रवृत्तेरित्यतः शब्दस्वाभाव्यात्स्वाहेत्यस्याव्ययतया 'अव्ययदाप्सुप' इति सुपो लुकि सति स्वाहेत्याकारान्तस्यैव सम्बुद्ध्यन्तत्वसिद्धेरित्याशयेनाह **स्वाहेति** । **सम्बुद्धिरिति** । यद्यपि असम्बुद्धिपक्षे अप्युक्तरीत्या विसर्गाश्रयणस्योपपादयितुं शक्यत्वात्सम्बुद्धित्वाश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि वसन्त इत्यादिसम्बुद्धिप्रायपाठात्तदाश्रयणं कृतमिति ध्येयम् ।

स०व्र०— हरतेर्जहातेर्वेति । हृञ्हरणे इत्यस्य ओहाक्त्याग इत्यस्य वा धातोरित्यर्थः । भ्रान्त्या अस्ववत्प्रतीतमिति स्वीकुरुत इत्यत्रत्यच्विप्रत्ययव्याख्यानमित्याहुः ।

विट्ठल०— **हरतेर्जहातेर्वेति** हृञ् हरण इत्यस्य त्याग इत्यस्य वा धातोरित्यर्थः । **स्वीकुरुत** इत्यत्र भूततद्भावलक्षणच्विप्रत्ययार्थं दर्शयति **भ्रान्त्या स्ववदिति** ।

॥ इति 'स्वाहा' पदस्य समन्वयः ॥

* * *

॥ अथ 'नमः' पदस्य समन्वयः ॥

२८ **सु०—**

अनु०— नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते ॥

नमतेरधिकरणेऽसुन्प्रत्ययः । नपुंसकलिङ्गता तु शब्दानुसारिणी । गुणा इति योग्यतया सम्बन्धः । नमनेनात्यन्तिकसम्बन्धमुपलक्षयति ।

अथवा अस्मिन् = परमेश्वरे विषये गुणाः = उपसर्जनभूता ब्रह्मादयो, नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति व्याख्येयम् ।

परि०— ननु नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मादिति निरुक्त्यन्तरं प्रथमया निर्देष्टव्यत्वान्नमा इति भाव्यमित्यत आह **नपुंसकेति** । **आत्यन्तिकेति** । यावद्द्रव्यभावित्वं वा तादात्म्यसम्बन्धेन वेत्यर्थः । तेन कथं गुणानां प्रह्वीभाव इति निरस्तम् ।

यादु०— ननु मनःशब्दस्य भगवद्वाचकत्वे पुल्लिङ्गता स्यादित्यत आह **नपुंसकलिङ्गतेति** । ब्रह्म-शब्दादाविव शब्दस्वभावानुसारिणीत्यर्थः ।

वं०प०— **नमतेरिति** । (णमु) नम् प्रह्वत्वे शब्दे चेत्यस्मादसुन्प्रत्यये नकारलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च नम इति रूपम् । ननु गुणानां भगवति कथं प्रह्वीभावरूपं नमनमित्यत आह **नमनेनेति** ।

शे०वा०— नमन्तीत्यादि कथं नमःशब्दव्याख्यानमित्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया तल्लाभं दर्शयति **नमतेरिति** । **असुनिति** । औणादिकसूत्रेण सर्वधातुभ्योऽसुन्प्रत्ययविधानादिति भावः । ननु भगवतः परमपुरुषत्वेन नपुंसकत्वाभावात्कथं नम इति नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्रेत्यतो नपुंसकलिङ्गस्यार्थसाधुत्वा-भावेऽपि कलत्रादिशब्देष्विव प्रयोगसाधुत्वान्नपुंसकलिङ्गनमोब्रह्मादिशब्दप्रयोग इत्याह **नपुंसकलिङ्गतेति** ।

यद्यप्यधिकरणेऽसुनि निष्पन्नपुल्लिङ्गनमःशब्दसम्बुद्ध्यन्ततया नम इत्यस्योपपत्तेर्न तच्चोद्यावकाशः तथाऽपि कवचमित्यादिनपुंसकलिङ्गसद्भावात्तत्रायं न्यायः फलिष्यतीत्यभिप्रायेणेदमुक्तम् । यद्यपि चैतत्तत्रैव वक्तुमुचितं तथाऽप्यापाततो नम इत्यस्यापि नपुंसकत्वप्रतिभासात्, यस्मादस्मिन्गुणा नमन्त्यतो नमा इत्येवं भाष्ये पुल्लिङ्गस्य नमःशब्दस्य प्रयोक्तव्यतया तथाऽप्रयोगाद्भाष्येन पुंसकनमःशब्दाश्रयणप्रतीतेर्वाऽत्रोक्तम् । अत एव ज्योतिरादिशब्देषु स्वयं विग्रहं प्रदर्श्य नमःशब्दे भाष्य एव तत्प्रदर्शनात्स्वयं तदप्रदर्शनमिति ध्येयम् । प्रकृत्यादिविभागकल्पनयाऽपि न गुणानां लाभ इति भाष्ये तदुक्तिरनर्थिकेत्यत आह **गुणा इतीति** । गुणानां प्रह्वीभावरूपनमनकर्तृत्वाभावादर्थानुपपत्तिरित्यत आह **नमनेनेति** । अत्र पक्षे लक्षणाऽऽश्रयणं भवतीत्यतो गुणा नमन्तीत्येतद्भाष्यस्वारस्याय पक्षान्तरमाह **अथवेति** ।

स०व्र०— ननु भगवद्वाचित्वे नमःशब्दस्य पुल्लिङ्गता स्यादित्यत आह **नपुंसकलिङ्गता त्विति** । ब्रह्मशब्दवत्स्वभाव इत्यर्थः । यद्यप्यत्र नमःशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि सम्बुद्ध्यन्तत्वेनोपपत्तिः सम्भवति तथापि गत्यन्तरे विद्यमाने प्रथमान्तत्वेनैवोपपत्तौ सम्बुद्ध्यन्तत्वं किमित्याश्रयणीयं, पूर्वशब्देषु गत्यन्तरं नास्तीति तदाश्रयणमिति हृदयम् ।

विठ्ठल०— ननु ज्ञानादिगुणानां प्रह्वीभावलक्षणनमनाभावात् कथं नमन्त्यस्मिन् गुणा इत्युक्तिरित्यत आह **नमनेनेति** ।

।। इति 'नमः' पदस्य समन्वयः ।।

।। इति कर्मकाण्डगतवाक्यस्थानां प्रतिपदानां योगवृत्त्या समन्वयप्रदर्शनम् ।।

* * *

।। अथ कर्मकाण्डगतवाक्यस्थानां प्रतिपदानां योगवृत्त्या ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनस्य प्रयोजनम् ।।

२९ **सु०**— एवं योगवृत्त्या पदसमन्वयेऽङ्गीकृते लब्धं प्रयोजनमाह **इत्यशेषेति** ।

अनु०— **इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः ।**
उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः ।।
तस्मादनन्तगुणता श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि ।

इति = उक्तदिशा । तेन न विभक्त्यर्थानुपपत्तिः । **क्रियाशब्दा** आख्यातपदानि । **नामशब्दाः** सुबन्त(पद)ानि । 'एक' इति शब्दान्तरन्यायेन प्राप्तं भेदमपाकरोति । अभि-

धेयभेदे हि नानन्तगुणता सिद्ध्यति । **मुख्यतो** योगवृत्त्या । **क्रियानामशब्दैः** इत्यस्य अनुवादः पदवर्णस्वरात्मभिरिति । न केवलं पदवर्णात्मभिः किं तूदात्तादिस्वरात्मभिश्च ।

ननु वर्णानामपि वाचकत्वे विभक्त्यन्तत्वे च पदत्वमेव, तत्किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । एकानेकवर्णात्मकत्वविवक्षयेति ब्रूमः ।

अनन्तगुणता सिद्ध्यतीति शेषः । **हि**शब्दोऽपर्यायत्वादिति सूचयति । अनेन 'रूढिमात्रेण पदसमन्वयाङ्गीकारो निष्प्रयोजनः अनन्तगुणत्वासिद्धेरि'ति पूर्वपक्षिणोक्तं परिहृतमित्युक्तं भवति ।

'ननु च न निर्वचनस्य शक्यकरणत्वमात्रेणानन्तगुणत्वं परमेश्वरस्य वेदतः सिद्ध्यति, निर्वचनस्य व्याख्यातृमतिपरिकल्पितस्यार्थान्तरेऽन्यथा च सम्भवात् । अन्यथा श्वित्री शोधनं करोति इत्यभिप्रायेण प्रयुक्तस्य श्वेतो धावतीति वाक्यस्य इतः सारमेयो द्रुतं गच्छतीत्यपि प्रमेयं प्रसज्येते'त्यत उक्तम् **श्रुतीति** ।

'भवेदेवं यदि वसन्त इत्यादिश्रुतीनामुक्तविधनिर्वचनेन परमेश्वरगुणेषु तात्पर्यं न स्यात्, तच्चास्तीत्युपपादयिष्याम' इति च **हि**शब्दः ।

योगवृत्त्यङ्गीकारस्य प्रयोजनान्तरमाह **विज्ञानेति** ।

विज्ञानार्थत्वतः सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम् ।।

वैदिकानां **सर्वशब्दानाम्** एवं योगवृत्त्या **विज्ञानार्थत्वतः** अनन्तगुणोपेततया परमेश्वरज्ञानार्थत्वेनाङ्गीकृतत्वात् वसन्ताद्यात्मकतया रूढ्यङ्गीकारप्रयुक्तं यदनित्यत्वादि **दूषणम्** उक्तं तत् **नास्ति** इत्यर्थः ।

तदनेन 'ज्योतिरि'ति सूत्रस्य लेशतस्तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— न विभक्त्यर्थानुपपत्तिरिति । सर्वस्य सम्बुद्ध्यन्तत्वेन सम्बोधनार्थत्वात्कर्म-करणादिकारकविभक्तेश्चास्यां दशायामभावादिति भावः । **शब्दान्तरन्यायेनेति** । अयं न्यायः आनन्द-

मयनये विवृतः। मुख्य इत्यनुवादः। योगवृत्त्येति व्याख्या। **श्वित्रीति**। कुष्ठदेहवानित्यर्थः। **धावतीति**। धावु शौच इति धातुः। श्वा इत इति विच्छिद्यार्थमाह **इत इत्यादिना**। **उपपादयिष्याम इति**। 'कश्छन्दसामि'त्यनेन 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिना चेति भावः। **लेशात इति**। योगमात्रोक्त्या महायोगरूढयुक्तिपरस्य 'उपक्रमात्' इत्यस्य लेशतः '**अस्य हि**' इति हिशब्दोक्त्या 'तथा ह्यधीयत एके' इत्यंशस्य च लेशतस्तात्पर्यमुक्तमित्यर्थः।

यादु०— **उक्तदिशेति**। ज्योतिषा आयजेतेत्यादिसम्बुद्धिरूपपदच्छेदमङ्गीकृत्य प्रदर्शितस्तुतिरूपत्वेनेत्यर्थः। तथा च ज्योतिषा यजेतेत्यादिपदच्छेदस्य वाक्यसमन्वयोपयुक्तस्य पदसमन्वयदशायामनङ्गीकारेण तदा क्रियाकारकवाचिविभक्तीनामेवाभावान्न तदर्थानुपपत्तिर्दोषायेति भावः। तथा हि श्रुतिः 'सृजतो हि श्रुतयोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः। किं वा विदधते किं वा निषेधन्ति स्तुतिमात्रा एव ते स्युः' इति। **शब्दान्तरन्यायेनेति**। अयं न्याय आनन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितोऽस्माभिस्तत्रैवानुसन्धेयः। **अनुवाद इति**। अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः। अनुवादोऽधिकविधानार्थोऽतो न व्यर्थ इत्याशयेनाह **न केवलमिति**। शक्तं पदमिति मताभिप्रायेण वाचकत्व इत्युक्तम्। विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमिति मतमाश्रित्य तु विभक्त्यन्तत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। श्वेत इत्यस्यार्थः **श्वित्रीति**। कुष्ठ इत्यर्थः। धावतीत्यस्यार्थः **शोधनं करोतीति**। धावु गतिशुद्ध्योरिति धातोः। **इतः सारमेय इति**। अत्र श्वा इत इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः। **उपपादयिष्याम इति**। 'तस्यापि पूर्वसिद्ध्ये'त्यनुपदमेवेति शेषः। **लेशात इति**। अशेषक्रियानामेत्यादिना ज्योतिरिति प्रतिज्ञायाः, जातमोतमित्यादिना उपक्रमादिति हेतुभागस्य च तात्पर्यकथनादिति भावः।

वं०प०— यदुक्तं पूर्वपक्षिणा सर्वेषां पदानां ब्रह्मपरत्वे वसन्ते ज्योतिषेति सप्तमीतृतीयादिविभक्तिवैयर्थ्यमिति तत्परिहृतमित्याह **तेनेति**। सर्वेषां वसन्त इत्यादिपदानां भगवत्सम्बोधनरूपाणां तद्वाचकत्वमेव, न सप्तम्यादिविभक्तिपरत्वमित्यङ्गीकारेणेत्यर्थः। **शब्दान्तरेति**। अथैष ज्योतिरित्यादौ संज्ञाभेदेन कर्मभेदः, एवं ज्योतिषेत्यादिशब्दभेदादभिधेये भेदशङ्का प्राप्तेत्यर्थः। नन्वेक इत्यनेनाभिधेयैक्यं किमिति वाच्यम्, अभिधेयभेद एव किं न स्यादित्यत आह **अभिधेयभेदे हीति**। एकस्यैव भगवतः सर्वशब्दवाच्यताऽप्राप्त्या इतरवाचकशब्दप्रतिपाद्यगुणालाभेन भगवतो यच्छब्दवाच्यत्वमङ्गीकृतं तच्छब्दप्रतिपाद्यगुणस्यैव लाभेनानन्तगुणपूर्णता न सिद्ध्यतीत्यर्थः। नन्वधिकानुक्तेर्व्यर्थोऽनुवाद इत्यत आह **न केवलमिति**। **पृथक्** पदात्। एकेत्युत्तरं एकवर्णात्मकपदानेकवर्णात्मकपदविवक्षयेत्यर्थः। तथा च परशब्देनानेकवर्णात्मकपदं विवक्षितं वर्णशब्देनैकवर्णात्मकमिति भावः। **अनेनेति**। **रूढिम**नङ्गीकृत्य योगेनैव सर्वशब्दानां भगवत्परत्वकथनेनेत्यर्थः। **अन्यथेति**। अन्यपरस्यापि शब्दस्य शक्यनिर्वचनत्वमात्रेणान्यपरत्व इत्यर्थः। परमेश्वरज्ञानार्थत्वेन परमेश्वरज्ञानप्रयोजनकत्वेनेत्यर्थः। **प्रयोजनान्तरमिति**। पूर्वं योगवृत्त्यङ्गीकारस्य तस्मादिति वाक्येनानन्तगुणत्वसिद्धिरूपस्यैकस्य प्रयोजनस्योक्तत्वादित्यर्थः। **लेशात इति**। जातमोतमिति ज्योतिःशब्दव्याख्याने सूत्रे ज्योतिरिति प्रतिज्ञापदस्यैव

ज्योतिर्ब्रह्मेति तात्पर्यमुक्तं भवतीत्यर्थः। पृथक् पृथगर्थेषु वाचकत्वेन स्थितवाक्यस्यान्ततो भगवत्परत्वं वाक्यान्वय इत्यर्थः।

आनन्दः— शब्दान्तरन्यायेनेति। शब्दान्तरकर्मभेद इति सूत्रे शब्दान्तरात्कर्मणो भेदः प्रतिपादितः। एवं प्रकृतेऽपि आख्याताद्यपेक्षा सुबन्तादिशब्दानां शब्दान्तरत्वात् न्यायेन भेदः प्राप्त इत्यर्थः। **अन्यथेति**। निर्वचनस्य शक्यकारणतामात्रेण तत्करण इत्यर्थः।

श्रीनिधि०— अनुवाद इति। पदवर्णातिरिक्तक्रियानामशब्दाभावादिति भावः। **अन्यथा चेति**। उक्तविरुद्धत्वेनेत्यर्थः। **अन्यथेति**। निर्वचनस्य शक्यकरणत्वमात्रेणार्थान्तराङ्गीकारे तच्चास्तीत्युपपादयिष्याम इति। 'एतमेव तथा सन्तं शतर्चित्यादिनामभिरि'त्यादिनेति शेषः। श्वेतो धावतीत्यत्रार्थान्तरे तात्पर्याभावान्न दोष इति भावः।

शे०वा०— इतीत्यस्य व्याख्यानम् **उक्तदिशेति**। ज्योतिष आयजेतेत्यादिसम्बुद्धिरूपपदच्छेद-मङ्गीकृत्य प्रदर्शितस्तुतिरूपत्वेनेत्यर्थः। तत्प्रयोजनमाह **तेनेति**। ज्योतिषा यजेतेत्यादिपदच्छेदस्य वाक्य-समन्वयोपयुक्तस्य पदसमन्वयदशायामनङ्गीकारेण तदा क्रियाकारकविभक्तीनामेवाभावान्न तदर्थानुपपत्तिरिति भावः। **शब्दान्तरेति**। शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यधिकरणोक्तन्यायेनेत्यर्थः। अयं च न्याय आनन्दमयाधिकरणे विवृतस्तत्रैवानुसन्धेयः। पदवर्णस्वरात्माभिरित्यस्य क्रियानामशब्दैरित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति **क्रियेति**। ननु निष्प्रयोजनत्वादनुवादवैयर्थ्यमित्यतोऽधिकविधानार्थत्वान्न तदित्याह **न केवलमिति**। शक्तं पदमित्यभिप्रायेण वाचकत्व इत्युक्तम्। सुप्तिङन्तं पदमित्यभिप्रायेणोक्तं **विभक्त्यन्तत्व इति**। **अनेनेति**। अनन्तगुणताऽस्य हीत्यनेन भाष्यखण्डेनेत्यर्थः। **परिहृतमिति**। अनङ्गीकारेण परिहृतमित्यर्थः। **व्याख्यातृमतिपरिकल्पितस्येति**। तन्मतेरनेकरूपत्वादिति भावः। श्वेत इत्यस्यार्थः **श्वित्रीति**। कुष्ठ इत्यर्थः। धावतीत्यस्यार्थः **शोधनं करोतीति**। धावुगतिशुद्ध्योरिति धातुव्याख्यानादिति भावः। इतः सारमेय इत्यनेन श्वा इत इति पदच्छेदो दर्शितो भवति। **उपपादयिष्याम इति**। 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिनेति शेषः। **प्रयोजनान्तरमिति**। 'इत्यशेषक्रियानामे'त्यादिना योगाङ्गीकारप्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रयोजनान्तरमित्यन्तरशब्दप्रयोगः। **अनेनेति**। 'जातमोतमि'त्यादिभाष्येणेत्यर्थः। **लेशत इति**। सङ्क्षेपेणेत्यर्थः। तत्र इत्यशेषेत्यनेन ज्योतिरिति सौत्रप्रतिज्ञाभागस्य जातमोतमित्यादिना हेतुभागस्य तात्पर्यनिरूपणमिति ज्ञेयम्।

वा०र०— ज्योतिषा यजेतेत्यादिपदेति। ज्योतिषेति तृतीयान्तं आयजेतेति लिङ्पदं वसन्त इति सप्तमी तादृशरूपेण पदच्छेदस्येत्यर्थः। शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादिति द्वितीयस्य द्वितीयपादे प्रथमा-धिकरणेत्यर्थः। **आनन्दमयाधिकरण इति**। अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेनेत्यादिना सिद्धान्तितं भेदलक्षणं इत्यन्तेनेत्यर्थः। एतत्स्थलं निष्कास्य मेरस्यमस्ति (?)। **अपाकरोतीति** मूलम्। एकस्यैव

ब्रह्मण अपर्यायानन्तशब्दवाच्यतायाः नामानि सर्वाणीत्यादिप्रमाणसिद्धतया ज्योतिरादिशब्दानां भिन्नाभिन्नार्थप्रतिपादकत्वेऽपि प्रकृतशब्दानां ब्रह्ममात्रवाचकत्वं युक्तमित्यपाकरोतीत्यर्थः । **हेतुभागस्येति** । कारकोपपदेति सम्प्रदानत्वाभावेन कारकविभक्तित्वस्य शब्दान्तरयोगाभावेनोपपदविभक्तित्वस्य चासम्भवादित्यर्थः ।

स०व्र०— तेन न विभक्त्यर्थेति । उक्तरीत्या प्रकृत्यादीनां अन्यपरत्वाङ्गीकारादिति भावः । न चैवं तत्पक्षोक्तदोषप्राप्तिः । तेषामेव स्थलान्तरे पृथक्पदत्वेन भगवत्परत्वसम्भवात् । विशदं चैतत् ऋग्भाष्यटीकायाम् । **शब्दान्तरन्यायेनेति** । अयं न्यायः आनन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितोऽस्माभिस्तत्रैवानुसन्धेयः । केचित्तु यथा यजति ददाति जुहोतीत्यादौ शब्दान्तरात् कर्मभेदो दृष्ट इति शब्दान्तरन्यायमाहुः । पदवर्णस्वरात्मभिरित्यस्य क्रियानामशब्दैरित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहरति **क्रियानामशब्दैरित्यस्यानुवाद इत्यादि** । ननु निष्प्रयोजनत्वादनुवादवैयर्थ्यमित्यतोऽधिकविधानार्थमित्याह **न केवलमिति** । **वाचकत्व इति** । शक्तं पदमित्यभिप्रायेणेदम् । **विभक्त्यन्तत्वे चेति** । सुप्तिङन्तं पदं इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । **श्वेत** इत्यस्यार्थः **श्वित्रीति** । कुष्ठ इत्यर्थः । धावतीत्यस्यार्थः **शोधनं करोतीति** । **सारमेय इति** । अत्र श्वा इत इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः ।

विठ्ठल०— तेन न विभक्तीति । सर्वेषां पदानां सम्बुध्यन्ततया भगवद्वाचित्वकथनेनेत्यर्थः । **शब्दान्तरेति** । शब्दे भेदेन प्राप्तभेदमित्यर्थः । शब्दान्तरन्यायश्चानन्दमयाधिकरण एवोपपादितः । **अनेनेति** । योगवृत्त्या समन्वयाश्रयणेन । श्वेत इत्यस्यार्थः **श्वित्रीति** । कुष्टदेहवानिति यावत् । धावतीत्यस्यार्थः **शोधनं करोतीति** । **सारमेय इति** । अत्र श्वा इत इति पदच्छेदः । **उपपादयिष्याम** इति कश्छन्दसामित्यादिनेति शेषः ।

चषकः— श्वित्रीति । श्वेतपदार्थः । **शोधनं करोतीति** । धावुगतिशुद्ध्योरिति धावतेः शोधनार्थेऽपि पठितत्वादिति भावः ।

॥ इति कर्मकाण्डगतवाक्यस्थानां प्रतिपदानां योगवृत्त्या ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनस्य प्रयोजनम् ॥

* * *

॥ अथ च तत्पूर्वपक्षनिरासे कर्मकाण्डगतवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनम् ॥
॥ तत्रादौ वाक्यान्वयाङ्गीकारे दोषाभावकथनम् ॥

३० **सु०— एवं कर्मकाण्डस्य ब्रह्मणि प्रतिपदसमन्वयप्रतिपादनेन समन्वयसूत्रस्यानुपपत्तिः परिह(हृ)ता । इदानीं वाक्यान्वयपक्षाङ्गीकारेणापि तां परिहरति अङ्गीकृतेऽपीति ।**

अनु०— अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये ।

वाक्यसमन्वयेऽङ्गीकृतेऽपि ब्रह्मणि वसन्त इत्यादिवाक्यानां समन्वयाङ्गीकारादपि दोषः समन्वयसूत्रानुपपत्तिः **नैवास्ति** इत्यर्थः ।

अनेन वाक्यान्वयादिति सूत्रस्य तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— **इतिसूत्रस्येति** । समाकर्षादितिनयगुणसूत्रस्य ।

आनन्दः— वाक्यान्वयादिति सूत्रतात्पर्यमाह **एवं कर्मेति** । व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति **वाक्येति** ।

शे०वा०— तां समन्वयसूत्रानुपपत्तिम् । **परिहरतीति** । ततो न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ।

॥ इति वाक्यान्वयाङ्गीकारे दोषाभावकथनम् ॥

* * *

॥ अथ अल्पबुद्धीनां ज्ञानार्थत्वेन कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयाभावस्य निरसनम् ॥

३१ **सु०—** ननूक्तमत्र न वाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो घटते, साङ्गकर्मपरत्वावगमात् (आगमानाम्) इति तत्राह **तदर्थत्वेनेति** ।

अनु०— तदर्थत्वेन कर्मादेः सम्भवादल्पबुद्धये ॥

तत् इति विज्ञानं परामृशति । **अल्पबुद्धय** इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'अहल्यायै जार' इति यथा । न वाक्यान्वयानुपपत्तिरिति शेषः । यथा खलु यूपाहवनीयादिवाक्यानि न निष्फले तावन्मात्रे पर्यवस्यन्ति, किन्तु ज्योतिष्टोमादीतिकर्तव्यतापराणि; तथा सर्वमपि कर्मकाण्डं नाल्पास्थिरफले कर्ममात्रे पर्यवस्यति, किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थमेव, तत्प्रतिपादितस्य कर्मादेर्ब्रह्मज्ञानार्थत्वात्, 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादि श्रुतेरिति भावः ।

'ननु च यः कर्मकाण्डस्य ब्रह्मणि प्रतिपदसमन्वयोऽभिहितः स युक्तो न वा । नेति पक्षे न व्युत्पादनीयः । आद्ये किमनेन वाक्यान्वयाङ्गीकारेणे'त्यत उक्तम् **अल्पबुद्धय इति** । प्रपञ्चयिष्यते चैतत् ।

अनेन 'अन्यार्थमि'त्यादिसूत्राणां तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परि०— यूपेति। खादिरो यूपो भवति। यूपं छिनत्ति। 'यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोती'त्यादियूपवाक्यानि। 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत दिवा आहवनीयं नक्तं गार्हपत्यमि'त्याहवनीयादिवाक्यानि। **निष्फल इति**। फलाश्रवणात्। अध्याहारकल्पकाभावात्। फलवत्कर्मसन्निधिप्रतिबन्धाच्चेति भावः। **ज्योतिष्टोमा(दीति)दिकर्तव्यतेति**। ज्योतिष्टोमादेः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यावगतज्योतिष्टोमेष्टसाधनतापराणीत्यर्थः। फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायादिति भावः। **ब्रह्मज्ञानार्थमेवेति**। पर्यवस्यतीत्यनुषङ्गः। 'सवपिक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' इति वक्ष्यमाणसूत्रं हृदि कृत्वाऽऽह **विविदिषन्तीति**। **प्रपञ्चयिष्यत इति**। 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यादिनेति भावः। **सूत्राणामिति**। समाकर्षनयस्थानां 'अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्', 'अपि चैवमेके', 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः', 'उत्क्रमिष्यत एवं भावात् इत्यौडुलोमिः', 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति चतुर्णां सूत्राणामित्यर्थः। तदर्थो भाष्यादौ व्यक्तः सङ्गृहीतश्चास्माभिस्तन्त्रदीपिकायामिति नात्रोच्यते।

यादु०— षष्ठ्यर्थ इति। 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्ये'ति वार्तिकादिति भावः। निष्फल इति हेतुगर्भविशेषणम्। **अनाशकेन** अनशनव्रतेन। **प्रपञ्चयिष्यत इति**। 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यादिनेति शेषः।

वं०प०— चतुर्थी षष्ठ्यर्थे इत्यस्योदाहरणमाह **अहल्यायै इति**। अहल्याया जार इन्द्र इत्यर्थः। **प्रपञ्चयिष्यत इति**। 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यादिनेत्यर्थः।

आनन्दः— विज्ञानं परामृशतीति। विज्ञानार्थत्वत इत्यत्र प्रकृतमित्यर्थः। **अहल्यायै जार इति**। इयं चतुर्थी यथा षष्ठ्यर्थे अहल्या इति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। ननु कमदिः स्वर्गादिफलार्थत्वात्कथं ब्रह्मज्ञानार्थत्वमित्यत आह **यथेति**। ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः। तत्र हि फलस्याश्रवणेन पर्यवसानं न सम्भवतीति। **ज्योतिष्टोमादीति**। कर्तव्यतापरत्वं युक्तं कर्मकाण्डस्य तु स्वर्गादिरूपफलवत्त्वेन श्रुतत्वात्पर्यवसानसम्भवान्न ब्रह्मज्ञानार्थत्वं तस्य युज्यत इत्यत आह **तथा सर्वमिति**। नन्वप्रामाणिकमेतदित्यत आह **विविदिषन्तीति**। **प्रपञ्चयिष्यत इति**। अन्वयः सर्वशब्दानाम् इत्यत्रेति शेषः।

श्रीनिधि०— प्रपञ्चयिष्यते चैतदिति। अन्वयस्सर्वशब्दानामित्यादिनेति शेषः।

शे०वा०— तत्रोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्याशयेन तत्परिहारकतया तद्योजयितुं दोषशङ्कामुत्थापयति **ननूक्तमिति**। **विज्ञानं परामृशतीति**। विज्ञानस्य विज्ञानार्थत्वत इत्यत्रोपसर्जनतया प्रकृतत्वेऽपि योग्यत्वादल्पबुद्धय इति विशेषणसामर्थ्याच्च तस्यैव परामर्श इति भावः। कारकोपपदविभक्तित्वासंभवादाह **अल्पबुद्धय इतीति**। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति सूत्रेणेति शेषः। अत्र हि सूत्रे 'षष्ठी शेष' इत्यतः षष्ठीत्यनुवर्तते।

चतुर्थी अर्थ इति च योगविभागः। चतुर्थी षष्ठी च अर्थे = परस्परार्थे बहुलं भवत इति। यद्यपि सूत्रेऽर्थ इत्येव श्रूयते तथाऽपि स्वार्थ एव षष्ठीचतुर्थ्योर्विधानानर्थक्यादन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थ एव विभक्तिद्वयविधानं युक्तम्। यद्यपि च तत्सूत्रीयं 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्ये'ति वार्तिकमप्यस्तीति तेनापि विवक्षितनिर्वाहः कर्तुं शक्यते तथाऽप्युक्तरीत्या सूत्रेणैव वार्तिकार्थसिद्धेर्न तत्प्रयोजनमिति वार्तिकस्य प्रत्याख्यातत्वान्नोपपादकतयोपादानं युक्तमिति ध्येयम्। चतुर्थ्याः षष्ठ्यर्थत्वे परसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्तमाह **अहल्याया इति**। यद्वा ननु न षष्ठ्यर्थेऽल्पबुद्ध्य इति चतुर्थी आश्रयितुं शक्यते तदर्थे तद्विधायकाभावादित्यतोऽहल्यायै जार इत्यत्र यदेव षष्ठ्यर्थे चतुर्थीविधायकं परस्येष्टं तदेवात्रापि तद्विधायकं भविष्यतीत्याशयेन प्रापकशास्त्रौदासीन्येन दृष्टान्तमेवाह **अहल्याया इति**। अत्र च पक्षे न पूर्ववाक्ये शेषपूरणमिति विशेष इति द्रष्टव्यम्। फलानुक्त्या प्रसक्तां भाष्ये न्यूनतां शेषपूरणेन परिहरति **नेति**। ननु वसन्तादिवाक्यानां कर्ममात्र एव पर्यवसानोपपत्तेः कथं कर्मणो ब्रह्मज्ञानार्थत्वमित्यतो दृष्टान्तेन तदुपपादयति **यथेति**। यूपाहवनीयादिवाक्यानां यूपाहवनीयादिमात्रे पर्यवसानाभावे हेतुमाह **निष्फल इति**। अध्ययनविधिपरिगृहीतत्वान्न निष्फलत्वं सम्भवतीति भावः। नन्वस्तु यूपाहवनीयादिवाक्यानां फलाऽऽकाङ्क्षत्वं तथाऽपि क्रतोरनाकाङ्क्षतया ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यानपेक्षतया न तेषामङ्गाङ्गिभावो युक्तः इत्यतः क्रतोरपि कथमितीतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षासत्त्वेन परस्परान्वयः सम्भवतीत्याह **किन्त्विति**। दृष्टान्तोपदर्शनं च, अन्यथा निष्फले यूपादिस्वरूपमात्र एव यूपादिवाक्यानां पर्यवसानापत्त्या ज्योतिष्टोमादीतिकर्तव्यतापरत्वं न स्यात्, इति विपक्षे बाधकं सूचयितुमिति ध्येयम्। नन्वध्ययनविधिपरिगृहीततया निष्फले यूपादिमात्रे तद्वाक्यानामपर्यवसानेऽपि ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिफलकत्वात्सफले तस्मिन्कर्मकाण्डस्य पर्यवसानं किं न स्यादित्यत उक्तम् **अल्पेति**। 'अनित्यत्वात्सदुःखत्वादि'त्यादिश्रुतेरिति भावः। ननु यूपादेः कर्मार्थतया तद्वाक्यस्य कर्मार्थत्वेऽपि कर्मणो ब्रह्मज्ञानार्थत्वाभावात्कथं कर्मकाण्डस्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वमित्यतः कर्मब्रह्मज्ञानयोरप्यस्ति साध्यसाधनभाव इत्याह **तदिति**। प्रमाणाभावान्न कर्मब्रह्मज्ञानयोः साध्यसाधनभावः इत्यत आह **विविदिषन्तीति**। **किमनेनेति**। अल्पबुद्धीनामपि मुख्येन प्रतिपदान्वयेनैव ब्रह्मज्ञानोत्पादसम्भवादिति भावः। ननु युक्तत्वायुक्तत्वपक्षोक्तदोषापरिहारात् कथमल्पबुद्धीनामित्यनेनोक्ताक्षेपपरिहार इत्यत आह **प्रपञ्चयिष्यत इति**। 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यादिनेति शेषः। **अनेनेति**। 'तदर्थत्वेन कर्मादिः' इत्यादिभाष्येणेत्यर्थः। आदिपदेन प्रतिज्ञासिद्धेरित्यादिसूत्राणां सङ्ग्रहः।

वा०र०— चतुर्थ्यर्थ इति नायं समासः। किं तर्हि चतुर्थी अर्थ इति योगो विभक्तव्यः। षष्ठीति चानुवर्तत इति मञ्जरी मनसि कृत्वा सूत्रार्थमाह **अत्र हि सूत्र इति**। **परस्परार्थ इति**। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्थ्यर्थे षष्ठीत्यर्थः। अन्योन्यार्थ इत्यस्याप्ययमेवार्थः। भवत इतीत्यतःपरमर्थ इति शेषः। **षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति** मूलस्य स्वोक्तसूत्रतात्पर्यकत्वनिर्धारणाय वार्तिके तात्पर्यमाशङ्क्य निराकरोति **यद्यपि चेति**। **नोपपादकतयेति**। अतोऽस्माभिरपि तद्वार्तिकस्योपादानं न कृतमिति भावः। **यद्वेति**। एतत्पक्षोत्थाननिमित्तं चात्र पक्ष इत्यादिना टीकाकृदेव वक्ष्यति। इन्द्रप्रसादकामोऽहल्यायै जारेति तन्निन्दामेव करोतीति अहल्यायै जारेति यथेति च क्रमेण

द्वितीयतृतीयगीताभाष्यटीकायां तूदाहरणान्तरत्वात्सम्बुद्धिपाठ इति न दोषः । अध्ययनविधिपरिगृहीतत्वादिति पाठः । अध्ययनेत्येव पाठे त्वध्ययनशब्दस्तद्विधिप इति न दोषः । अध्ययनपरिगृहीततयेत्युत्तरत्राप्येवं ज्ञेयम् । अनपेक्षतयेत्यनन्तरं परस्पराणाकाङ्क्षत्वेनेति शेषः । अल्पबुद्धय इत्यनेनेति पाठः ।

स०व्र०— अल्पबुद्धय इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति सूत्रे षष्ठी शेष इत्यतः षष्ठीत्यस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य चतुर्थी अर्थे च योगविभागाश्रयणेन षष्ठी चतुर्थी च परस्परार्थे बहुलं भवत इति व्याख्यातत्वात् तेन सूत्रेण षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यर्थः । ननु एतत्सूत्र एव षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकेणैव तदुपपत्तौ किं क्लिष्टकल्पनाश्रयणेनेति चेन्न सूत्रेणैवोपपत्तौ किं तद्वार्तिकेनेति तद्वैयर्थ्ये तात्पर्यात् । **प्रपञ्चयिष्यत इति** । 'अन्वयस्सर्वशब्दानामि'त्येतदनुव्याख्यानव्याख्यावसरे 'एतेन अङ्गीकृतेऽपि' इत्यादिनोक्तं 'विवृतमि'त्यादिना प्रपञ्चयिष्यत इत्यर्थः ।

विट्ठल०— ननु कमदिर्ज्ञानार्थत्वमेव कुतः कथं च तथापि कर्मपरस्य भगवति समन्वय इत्यतो दृष्टान्तेनोपपादयति **यथेति** । **अनाशकेनेति** । अनशनव्रतेन । **प्रपञ्चयिष्यत इति** । 'अन्वयः सर्वशब्दानामि'त्यत्र ।

॥ अथ तत्रादौ प्रतिपदान्वयेन ज्ञानसिद्धौ
वाक्यान्वयस्वीकारस्य आवश्यकता ॥

३२ सु०— नन्वल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भ(विष्यतीति)वतीति किं वाक्यान्वयेनेत्यत आह क इति ।

अनु०— कश्छन्दसां योगमिति श्रुतेः

'कश्छन्दसां योगमावेद धीरः' इति श्रुतेर्वैदिकपदयोगवृत्तेरल्पबुद्धे(द्धिभि)रशक्यज्ञानत्वाद्यु(त्वेन यु)क्तं वाक्यान्वयव्युत्पादनमिति शेषः ।

शे०वा०— कश्छन्दसामिति प्रतिपदसमन्वयस्याल्पाधिकारिकत्वाभाववर्णनमनर्थकमित्यतो वाक्यान्वयव्युत्पादनसमर्थनार्थं तदिति भावेन तद्वैयर्थ्यशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । अपेक्षितपूरणेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासत्वशङ्कां परिहरति **क इत्यदिना** ।

॥ इति प्रतिपदान्वयेन ज्ञानसिद्धौ
वाक्यान्वयस्वीकारस्य आवश्यकता ॥

* * *

३३ सु०— नन्वेवं तर्हि योगवृत्त्या प्रतिपदसमन्वयव्युत्पादनं न कर्तव्यम्, '**को धीरश्छन्दसां, योगं** = ब्रह्मणि योगवृत्तिम्, **आवेद** न कोऽपी'ति निरधिकारिकत्वश्रवणात्, न हि गायमानो बधिरेषु गायतीत्यत आह **योगार्थेति** ।

अनु०— योगार्थतत्त्ववित्।
ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति

योगस्यार्थो **योगार्थः** । तस्य **तत्त्वं** याथार्थ्यम् । चशब्दोऽर्थद्वयसमुच्चयार्थः । अयमस्याः श्रुतेरर्थ इति शेषः । एतदुपपादयति **क इति** ।

क इत्यस्योभयार्थतः ॥

'प्रजापतिर्वै क' इति श्रुतेः कशब्दो ब्रह्मार्थः । किंवृत्तस्य चाक्षेपे वृत्तिः सुप्रसिद्धा । तथा च क इत्यस्योभयार्थत्वाद्ब्रह्मार्थत्वे तस्य योगवृत्तिज्ञाने सामर्थ्यकथनान्नानधिकारिकत्वम् । आक्षेपार्थत्वे तदन्येषामनधिकारकथनाद्युक्तो वाक्यान्वयाभ्युपगमः ।

ननु कथमेतत् । आवृत्तेस्तन्त्रधर्माद्वेत्यदोषः । प्रमाणं चात्रान्यथाऽनुपपत्तिरिति ।

परि०— **(वाक्यार्थद्वयेति ।) अर्थद्वयेति** । कोऽपि न जानाति, ब्रह्मैव तु जानातीति वाक्यार्थद्वयेत्यर्थः । पूर्वम् 'इति श्रुतेरि'त्येतत्पूर्वशेषतया योजितम् उत्तरान्विततया व्यास्तत्वस्फोरणाय 'इति श्रुतेरि'त्यनन्तरं अयमर्थ इति इति शेष इत्याह **अयमस्याः श्रुतेरर्थ इति शेष इति** । **किंवृत्तस्य चेति** । किंप्रातिपदिकोपेतशब्दस्येत्यर्थः । कि(मो)मावृत्तं किंवृत्तम् । वृतु वर्तने अधिकरणे क्तः । किं प्रातिपदिकं यत्र वर्तते तत्किंवृत्तम् । तच्च कः किं केनेत्यादिविभक्त्यन्तं, किन्तरां किन्तमां कुतः कुतस्तरां कुतस्तमां किमीयं(?) कीदृशमित्यादिकं सर्वं भवतीति तस्य सर्वस्य परिग्रहाय किंवृत्तस्येत्युक्तम् । अष्टमस्याद्यपादे 'किंवृत्तं च चिदुत्तरमि'ति सूत्रे वृत्तिमञ्जर्यां यद्वृत्तान्नित्यमिति भाष्यकैयटयोरेवमेवोक्तेः । शङ्कते **ननु कथमेतदिति** । सकृदुक्तस्यार्थद्वयं कथमित्यर्थः । **तन्त्रेति** । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । तस्यानेकोपकारकत्वरूपो यो धर्मस्तस्माद्वेत्यर्थः । नन्वावृत्त्यादिना अनेकार्थत्वं प्रमाणाधीन-

मित्यत आह **प्रमाणं चात्रेति** । 'एतमेव तथा सन्तमि'त्यादिवक्ष्यमाणदिशा ब्रह्मणि सर्वशब्दानां योगादिवृत्तेः । 'अन्वयः सर्वशब्दानाम्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन सर्वाधिकारिकत्वस्य चावगमेन तदुभया-न्यथाऽनुपपत्तिरेव एतच्छ्रुतेरर्थद्वये प्रमाणमित्यर्थः ।

यादु०— किंवृत्तस्येति । किमो रूपं किंवृत्तम् । किंशब्द इति यावत् । तस्येत्यर्थः । **तन्त्रधर्माद्वेति** । सकृदुक्तमनेकोपकारकं तन्त्रं, तस्य यो धर्मोऽनेकोपकारकत्वरूपस्तस्मादित्यर्थः । **प्रमाणं चात्रेति** । क इत्यस्य उभयार्थत्व इत्यर्थः । 'नामानि सर्वाणी'त्यादिप्रमाणसिद्धप्रतिपदसमन्वयेऽधिकारिसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मार्थत्वं तावत्स्वीकार्यम् । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः' इत्यादिप्रमाणसिद्धवाक्यसमन्वयव्युत्पादनान्यथाऽनुपपत्त्याऽऽक्षेपा-र्थत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भविष्यतीति किं वाक्यान्वयेनेति शङ्काऽवरुद्धत्वेन प्रमाणोक्तं तदनर्थकं स्यादित्यर्थापत्तिद्वयमत्र प्रमाणमित्यर्थः ।

आनन्दः— अर्थद्वयसमुच्चयार्थ इति । कशब्दस्याक्षेप प्रजापतिरूपार्थद्वयसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । **ननु कथमेतदिति** । सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्यार्थद्वयकल्पनं विरुद्धमित्यर्थः । परिहरति **आवृत्तेरिति** । सकृदुच्चरितं अनेकोपकारकं तन्त्रमिति तन्त्रधर्मः । नन्वस्त्येवमर्थद्वयं प्रकृते आक्षेप एवास्तु प्रजापतिरूपार्थस्यापि ग्रहणे किं प्रमाणमत आह **प्रमाणं चेति** । तत्र हि पदसमन्वयोऽभिहितः । स चाधिकारिणं विना न संभवति । कश्छन्दसा-मित्यनेन चाधिकारी निषिध्यते । अत उभयोर्विरोधे प्राप्ते समन्वयाभिधानेनाक्षेपश्चेत्येतदुभयान्यथानुपपत्त्या कशब्दस्य प्रजापतिरूपार्थो गृह्यत इति तद्ग्रहणेऽन्यथानुपपत्तिः प्रमाणमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अर्थद्वयसमुच्चयार्थ इति । चतुर्मुखाक्षेपरूपार्थद्वयसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । **एतदुप-पादयतीति** । अर्थद्वयमित्यर्थः । **ननु कथमेतदिति** । सकृदेव श्रवणादिति भावः । **तन्त्रधर्मादिति** । तन्त्ररूप-धर्मान्नियामकादित्यर्थः । अत्र अर्थद्वयविवक्षायाम् । **अन्यथानुपपत्तिरिति** । आक्षेपमात्रत्वे योग्यवृत्तिर्निरधि-कारिका स्यात् । चतुर्मुखात्रार्थत्वे वाक्यसमन्वयव्युत्पादनं व्यर्थमिति शङ्का स्यात् ।

शे०वा०— वाक्यान्वयस्य पूर्ववाक्येनैव समर्थनात् ब्रह्मणः पदसमन्वयाधिकारवर्णनस्य तादर्थ्यायोगाच्च तदनर्थकमित्यतः पदसमन्वयस्यावक्तव्यताशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन प्रापकोपदर्शनपूर्वकं तद्वैयर्थ्यशङ्का-मुत्थापयति **नन्विति** । **अर्थद्वयेति** । पदसमन्वयस्य ब्रह्माधिकारिकत्वतदन्यानधिकारिकत्वरूपार्थद्वयेत्यर्थः । **अयमिति** । इत्ययम् इति इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । **एतदुपपादयतीति** । श्रुतावुभयप्रापकादर्शनात्कथ-मर्थद्वयस्य श्रुत्या लाभ इत्याशङ्कापरिहारार्थमिति भावः । **किंवृत्तस्येति** । किमो वृत्तं **किंवृत्तं** = किंशब्द इति यावत् तस्येत्यर्थः । **कथमिति** । सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्यानेकार्थताया अन्याय्यत्वादिति भावः । तन्त्रधर्मो-ऽनेकोपकारकत्वरूपस्तस्मादित्यर्थः ॥ ननु कश्छन्दसामिति श्रुतौ क इत्यस्योभयपरत्वे प्रमाणेन सिद्धे सत्येव तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽवृत्त्याद्याश्रयणमुपपद्यते । न चात्र श्रौतस्य क इत्यस्योभयपरत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ।

न । क इत्यस्योक्तरीत्योभयार्थत्वादेव तत्सिद्धिः । अक्षादिशब्दानामनेकार्थतया सर्वत्रानेकार्थपरत्वाऽपातात् च । तथा च श्रौतस्य क इत्यस्योभयपरत्वासिद्धेः कथमावृत्त्याद्याश्रयणमित्यतः श्रौत 'क' इत्यस्य ब्रह्मार्थत्वाभावे निरधिकारिकत्वेन पदसमन्वयोक्तेरयोगादाक्षेपार्थत्वानङ्गीकारे च सर्वेषामपि पदसमन्वयेनैव ब्रह्मज्ञानोपपत्तौ वाक्यसमन्वयोक्तेरयोगात्तदुभयोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या श्रुतौ क इत्यस्योभयपरत्वसिद्धेर्युक्तमावृत्त्याद्याश्रयणमित्याह **प्रमाणं चेति** । **अत्र** श्रुतौ क इत्यस्योभयपरत्व इत्यर्थः ।

वा०र०— अर्थानुवादे वा किमोकृतमिति तृतीयस्य तृतीये किं वृत्ते लिप्सायामिति सूत्रीयमञ्जर्यां किं वृत्तमित्येतदेवं व्याख्यातं किमो वृत्तं किं वृत्तं वर्तते तस्मिन्निति वृत्तं क्तोधिकरणे चेति क्तप्रत्ययः । अस्मादेव निपातनादधिकरणवाचिना चेति षष्ठीसमासनिषेधाभावः । शेषषष्ठ्या वा समासः किं प्रातिपदिकं यत्रावयवत्वेन वर्तते तत्किं वृत्तमिति । तत्रैकदेशग्रहणेनोक्तमुपपादनं सङ्गृहीतं काशिकाया त्वेतदर्थकत्वे किमीयः कीदृश इत्यादावपि किं वृत्त इति सूत्रेण प्रसङ्गवारणाय विभक्त्यन्तं डतरडतमप्रत्ययान्तं चेति सङ्कोचेन ख्यातम् । उक्तं च शेष्यां यत्किमोरूपं साक्षाद्विभक्तिपरं डतरडतमप्रत्ययपरं वा तत्किं वृत्तमित्युच्यते पूर्वाचार्यप्रसिद्धेरिति किं वृत्तं चिदुत्तरमिष्टमाद्ये यद्वृत्तान्नित्यमिति सूत्रभाष्यकैय्यटयोश्चैवम् । किंशब्दप्रकृतिकमिति यावदिति पाठः । किंशब्द इत्येव पाठस्तु लेखकागतः । किंशब्दस्याक्षेपार्थतया तत्प्रकृतिकस्यापि तदर्थकत्वं सुप्रसिद्धमिति मूलाभिप्रायः । किमो रूपं किं वृत्तमित्यन्यथाख्यातिरपि शब्दपरत्वेन योजनायां किंशब्दस्य किंशब्दरूपत्वमित्याश्रयणोपपत्तेर्दुष्टेति ॥ तन्त्रेतीति प्रतीकोपादानमिति पाठः । अत्रेत्यनूद्य व्याख्यानमुभयपरत्व इत्यन्तम् ।

स०व्र०— **किंवृत्तस्य चेति** । किमो रूपं किंवृत्तं किंशब्द इति यावत् । तस्येत्यर्थः । **तन्त्रधर्माद्वेति** । सकृदुक्तमनेकोपकारकं तन्त्रं तस्य यो धर्मोऽनेकोपकारकत्वरूपस्तस्मादित्यर्थः । अन्ये तु 'ननु कथमेतदि'त्यस्य एकस्यैव वेदस्य पदसमन्वयो वाक्यसमन्वयश्चेत्येतदर्थद्वयं कथमित्याक्षेपभावमाहुः । **प्रमाणं चात्रेति** । क इत्यस्य उभयार्थत्व इत्यर्थः । तथा हि 'नामानि सर्वाणी'त्यादौ प्रमाणसिद्धप्रतिपदसमन्वयेऽधिकार्यन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मार्थत्वं तावत्स्वीकार्यम् । 'ता वा एताः सर्वा ऋचः' इत्यादिप्रमाणासिद्धवाक्यान्वयव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्याऽऽक्षेपार्थत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भविष्यतीति किं वाक्यान्वयेनेति-शङ्काऽवरुद्धत्वेन सूत्रकारीयं तद्व्याख्यानमनर्थकं स्यादिति ।

विठ्ठल०— **अर्थद्वयेति** । एकोऽपि न जानाति ब्रह्मैव जानातीत्यर्थद्वयसमुच्चयार्थः । **पूर्वमिति** । श्रुतेरित्येतत्पूर्वविशेषतया योजितं उत्तरान्वितत्वस्फुरणाय इति श्रुतेरित्यनन्तरमयमर्थ इति शेष इत्याह **अयमस्याः श्रुतेरर्थ इति शेष इति** । **किंवृत्तस्येति** । किमो रूपं किं वृत्तं किं शब्द इति यावत् । **तस्येत्यर्थः** । सकृदुक्तमनेकोपकारकं तन्त्रं तस्य धर्मादित्यर्थः । **प्रमाणं चात्रेति** । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीत्यादि' प्रमाणसिद्धप्रतिपदसमन्वये अधिकारिसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या चतुर्मुखार्थत्वं तावत्स्वीकार्यं 'ता वा एताः सर्वा ऋचः', 'वाक्यान्वयात्' इत्यादिप्रमाणसिद्धवाक्यसमन्वयव्युत्पादनान्यथानुपपत्त्या आक्षेपार्थत्वमङ्गीकार्यम् ।

अन्यथाल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय इति एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भविष्यतीति किं वाक्यान्वयेति शङ्कावरुद्धत्वेन ता वा एता इत्युक्तिवाक्यान्वयादिति सूत्रकारोक्तिश्चायुक्ता स्यादित्यर्थद्वयमप्यत्र क इत्यस्योभयार्थत्वे मानमित्यर्थः ।

॥ अथ तत्र ब्रह्मण एव योगार्थतत्त्ववेत्तृत्वे प्राप्तायां अनुपपत्तेः परिहारः ॥

३४ **सु०—** यदि ब्रह्मा एक एव पदानां योगवृत्त्याऽर्थसम्बन्धं वेद तदा 'एकस्य प्रतिभातं तु कृतकान्न विशिष्यते' इति न्यायात्कृतकत्वं शब्दार्थसम्बन्धस्येत्याद्यापद्येत(द्यते) । तथा 'चौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इति जैमिन्युक्तः शब्दानामर्थैर्नित्ययोगः परित्यक्तः स्यादित्यत आह **तस्यापीति** ।

अनु०— तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेति निश्चयात् ।
नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिद्ध्यते ॥

यद्यप्येक एव प्रतिपत्ता तथाऽपि **तस्य पूर्वसिद्धस्यैव** = पूर्वस्थितस्यैव ज्ञातस्यैव च शब्दार्थसम्बन्धस्य **ज्ञानमेव** प्रमितिरेव भवति न तूत्प्रेक्षामात्रम् **इति** = अस्यार्थस्य श्रुत्यादिभ्यो **निश्चयात्** जैमिन्युक्तः **अर्थैः शब्दानां नित्ययोगो नैव** अस्माभिः (नैव) त्यज्यत इति योजना ।

एतदुक्तं भवति । स्यादयं दोषो यदि ब्रह्मणः शब्दार्थसम्बन्धज्ञानमुत्प्रेक्षा(रूपं) स्यात् । न चैवम् । किन्तु पूर्वजन्म(नि)प्रतीतं स्वतःसिद्धमेव सम्बन्धमिह जन्मनि सुप्तप्र(ति)बुद्धन्यायेनेश्वरप्रसादादवबुद्ध्यत इति । तथा च श्रुतिः, 'यो ब्रह्माणमि'त्येवंजातीयका ।

एकदेशो पुरुषान्तरप्रतिपत्तिसंवादाच्चैतदेवम् । तथा च स्मृतिः, 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु' इत्यादिका । अत एव श्रुतिः 'आवेदे'त्याह । एतेन नैकाधिकारिकं शास्त्रमित्यपि परास्तम् ॥

परि०— **औत्पत्तिकस्त्विति** । जिज्ञासासूत्रेऽस्य सूत्रस्यार्थ उक्तः । **यो ब्रह्माणमिति** । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्येवंजातीयका ऋग्भाष्याद्युक्तेत्यर्थः । अत्र विवक्षितार्थस्यास्फुटत्वादेवञ्जातीयकेत्युक्तम् । **पुरुषान्तरेति** । वामदेवादिपुरुषान्तरस्य । 'तद्धैतत्पश्य-

न्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादिना आदौ मनुसूर्यादिकतिपयशब्दानाम् 'अवबोध-सूर्यनियमनादिभिः सर्वनामा भवति' इति ऐतरेयभाष्योक्तयोगेनान्तर्यामिणि वृत्तिपरिज्ञानसंवादाच्चेत्यर्थः। **इत्यादिकेति** । 'जन्मान्तरे श्रुतास्तास्तु वासुदेवप्रसादतः । मुनीनां प्रतिभास्यन्ति भागेनैव न सर्वशः' इति तत्त्वनिर्णयोक्ता । **अत एवेति** । यतः ब्रह्मण एव वासुदेवप्रसादेन सुप्तप्रबुद्ध इव सर्वप्रमातृत्व-मन्येषां एतदेशज्ञातृत्वं तस्मादेव कश्छन्दसामिति श्रुतिः आ = सम्यक् ब्रह्मैव वेद नान्यः किन्त्वल्पमेव वेदेत्याहेत्यर्थः । **एतेनेति** । एकैकदेशेन योगवृत्तिपरिज्ञानस्य वामदेवादिमुनिषु सत्त्वेन पदसमन्वयरूपेण विष्णुप्रतिपादकं वेदरूपशास्त्रमेकाधिकारिकं नोपपद्यत इति निरस्तम् । ब्रह्मणः सर्वशब्दयोगार्थपरिज्ञाने वामदेवादिमुनीनां एकदेशे योगार्थज्ञानेऽधिकारित्वेनानेकाधिकारित्वलाभादिति भावः ।

गु०दी०— **कृतकान्न विशिष्यत** इत्यस्य **कृतकात्** कादाचित्कादित्यर्थः । **यो ब्रह्माणम्** इत्यनेन 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदान् प्रहिणोत्यस्मा' इति श्रुतिमुपादत्ते ।

यादु०— **यो ब्रह्माणमित्येवमिति** । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति ब्रह्मण उत्पत्त्यनन्तरमेव वेदार्थोपदेश ईश्वरेण क्रियत इत्युच्यते तेन नौत्प्रेक्षिकं तस्य वेदार्थस्य ज्ञानं किन्तु सुप्तप्रबुद्धन्यायेन प्राक्सिद्धस्यैवेति सिद्ध्यति । कथमन्यथा जातमात्र एवोपदेशेनापि वेदार्थं जानीयादिति । अत्र स्पष्टमुक्तार्थाप्रतीतेरुक्तम् **एवंजातीयकेति** । **एकदेशेषु** काठकादिषु । सर्वस्यापि वेदस्यादौ ब्रह्मदृष्टत्वादिति भावः । नन्वेवं कश्छन्दसामिति श्रौत आक्षेपो न युक्त इत्यत आह **अत एवेति** । तथा च आ = समन्तात् समस्तमिति यावत् । को वेद न कोऽपीत्याक्षेप इति भावः । **एतेनेति** । सर्वत्रैकदेशे ऋष्यन्तरसंवादेनेत्यर्थः ।

वं०प०— **पुरुषान्तरेति** । ऋष्यन्तरेत्यर्थः । प्रतिपत्तिः पूर्वतनमेव वेदमधीमहेऽध्यापयामश्चेत्यादिरूपा । **एतदेवमिति** । तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेत्युक्तं प्रमेयमेवेत्यर्थः । ननु ऋष्यादिदृष्टवेदभागस्य ब्रह्मदृष्टत्वाभावेन ब्रह्मदृष्टे वेदभागे संवादो नास्तीति चेन्न । सर्वस्यापि वेदस्यादौ ब्रह्मणा दृष्टत्वेन ऋष्यादिदृष्टैकदेशस्यापि ब्रह्मदृष्टत्वेन युक्तः संवाद इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो यदि शब्दार्थसम्बन्धज्ञानमौत्प्रेक्षिकं स्यात्तर्हि ब्रह्मदृष्टो यः समस्तो वेद-स्तदेकदेशे ऋष्यन्तरसंवादो न स्यात् । न ह्यौत्प्रेक्षिके मेघसन्देशादौ संवादो दृष्ट इति भावः । नन्वृष्यादीनामपि यदेकदेशशब्दार्थसम्बन्धज्ञानं तदप्यौत्प्रेक्षिकं किं न स्यात् । संवादस्य काकतालीयतासम्भवादिति चेन्न । तेऽपि पूर्वजन्मप्रतीतिं स्वतःसिद्धमेव सम्बन्धमिह जन्मनि प्रतिबुद्धन्यायेनेश्वरप्रसादादवगच्छन्तीति स्मृतिसिद्धत्वेन संवादो युक्त इत्याह **तथा चेति** । एकदेशेऽस्ति पुरुषान्तरप्रतिपत्तिरित्यत्रावष्टम्भकान्तरमाह **अत एवेति** । तत्र छन्दसां योगं योगवृत्त्या वाच्यवाचकभावसम्बन्धमासम्यम् आ=सम्यक् को वेदेत्युक्त्या इतरे किञ्चिज्जानन्तीति लभ्यत इति भावः । श्रुतेर्योगार्थतत्त्वविद्ब्रह्मैक इत्ययुक्तम् । तथात्वे शास्त्रस्य तन्मात्राधिकारिकत्वप्रसङ्गात् एकाधि-

कारिकस्य च शास्त्रस्य लोकेऽदृष्टत्वादिति चेत्तत्राह **एतेनेति** । ब्रह्मदृष्टेषु सर्वेषु वेदेष्वेकैकस्मिन्देशे सर्वत्र ऋष्यन्तरसंवादाङ्गीकारेण तेषामप्यधिकारस्यैकदेशेऽङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

आनन्दः— कृतकत्वम् । औत्प्रेक्षिकत्वं इत्यर्थः । **एकदेश इति** । दशपञ्चदशरूपा ये शब्दार्थाः तद्रूपदेशे पुरुषान्तरस्यापि प्रतिपत्तेर्ज्ञानस्य सत्त्वेन तत्संवादादेतत् ब्रह्मणः शब्दार्थज्ञानसम्बन्धज्ञानं एवं प्रमारूपमित्यर्थः । **अत एवेति** । यत एकदेशे पुरुषान्तरप्रतिपत्तिरूपः संवादोऽत एवेत्यर्थः । **एतेनेति** । पुरुषान्तरस्यापि प्रतिपत्तिसद्भावेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— कृतकात् कृत्रिमात् । पूर्वं ज्ञानमपि न भवन्तीत्याशयेन सिद्धपदस्यावृत्त्यार्थद्वयमाह **स्थितस्यैव ज्ञातस्यैव चेति** । लीलानिमित्तं यथा भवति तथा दंसमवष्टभ्येति क्रियाविशेषणं ज्ञेयम् । अन्यथा सामञ्जस्यात् । **एकदेशे पुरुषान्तरेति** । श्रवणं च नाक्षरावाप्तिमात्रम् । किन्तु वाक्यार्थग्रहणमपीति भावः । तत्रापि स्वप्रतिभातेषु तेषां चित्पादानां समन्वयोऽपि तैर्ज्ञायत इति भावः ।

शे०वा०— ननु पदसमन्वयस्य ब्रह्माधिकारिकत्ववर्णनमात्रेण निरधिकारिकत्वशङ्कापरिहारात् ब्रह्मणः पूर्वसिद्धस्यैव ज्ञानाभिधायकोत्तरवाक्यवैयर्थ्यम् । न च प्रतिपदान्वयस्य ब्रह्ममात्रज्ञातत्वे कृतकत्वाऽऽपत्त्या तत्परिहारार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन ब्रह्ममात्रज्ञातत्वेन तच्छङ्काऽनुदयात् । कथञ्चिदुदयेऽपि कृतकत्वेऽपि सम्बन्धस्य बाधाभावेन तदपरिहारेऽप्यनिष्टाभावादित्यतः प्रापकोपन्यासेन कृतकत्वापत्तिमुपपाद्य तदङ्गीकारे चानिष्टोपदर्शनेन तस्याः परिहरणीयत्वं च सूचयन्नेव तत्परतयोत्तरवाक्यमवतारयति **यदीत्यादिना** । पूर्ववाक्ये पदसमन्वयस्य ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वोक्तेस्तदनुरोधेन तस्यापीत्यपिशब्दस्य समुच्चायकत्वासम्भवात्तद्वैयर्थ्यमित्यतः पूर्ववाक्यात् 'एक एव प्रतिपत्ते'त्यस्यार्थतोऽनुवृत्तिम्, अपिशब्दस्य, यद्यपि तथाऽपीत्यर्थकत्वं, तस्य चानुवृत्तान्वयम्, एवशब्दस्य भिन्नक्रमत्वं यथास्थितान्वयं च, ज्ञानशब्दस्य विशेषपरत्वं, निश्चयादित्यत्र श्रुत्यादिभ्य इति शेषं च मनसि निधाय वाक्यं योजयति **यद्यपीत्यादिना** । यदि ब्रह्मणः पूर्वसिद्धस्यैव ज्ञानं तर्हीश्वरत्वं तस्य स्यादित्यत ईश्वरप्रसादायत्तत्वात्तज्ज्ञानस्य, न तस्येश्वरत्वापत्तिरित्याह **एतदुक्तं भवतीति** । **ईश्वरप्रसादात्** = अन्तर्गतस्य व्यासस्य प्रसादात् । 'अव(गच्छ)बुद्ध्यते' इत्यत्र अध्ययनेन विनेति शेषः । न चैवमध्ययनं व्यर्थम्; अदृष्टार्थत्वात् । अत एवोक्तमन्यत्र 'विरिञ्चस्य केवलं धर्मकारणमि'ति 'महतो हि धर्मस्य कारणं परमेश्वरादध्ययनमि'ति च । 'श्रुतिभ्यो निश्चयादि'त्युक्तं; तत्र कास्ताः श्रुतय इत्यत आह **तथा चेति** । अत्र विवक्षितार्थस्य स्पष्टमप्रतीतेराह **एवंजातीयकेति** । नन्वेकदेशे पुरुषान्तरप्रतिपत्तिसद्भावे कथं 'कश्छन्दसामि'ति तदाक्षेप इत्यतो नात्र वेदनमात्राक्षेपोऽभिमतः तथा सत्याङो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् किन्तु आ = सम्यक् समन्ताद्वेदनस्यैव । न चान्यस्य समन्तात्सम्यग्वा वेदनमस्ति येन श्रौताक्षेपानुपपत्तिः स्यादित्याह **अत एवेति** । वेदनमात्राक्षेपस्यानभिमतत्वादेवेत्यर्थः । **एतेनेति** । एकदेशे पुरुषान्तरस्याप्यधिकारप्रतिपादनेनेत्यर्थः ।

वा०र०— पूर्वसिद्धस्यैव ज्ञानेति । पूर्वसिद्धस्यैव यज्ज्ञानं तदभिधायकेति योज्यम् । ऋग्भाष्य इत्यर्थः । **इति चेति** । तट्टीकायामिति शेषः ॥ अत्राधिकरणे पूर्वपक्ष्युक्तस्य योगाङ्गीकारे मुख्यार्थत्वासिद्धिरूप-दूषणस्य परिहारो नास्ति । स तु पूर्वापरग्रह इत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यावसरे करिष्यत इति अभिप्रेतं मूले । तेन न प्रागुक्तमुख्यार्थत्वानुपपत्तिपरिहाराभाव इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— यो ब्रह्माणमित्येवमिति । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतौ प्रहिणोतीत्यस्य प्रज्ञापयतीति व्याख्याने प्रशब्दादुक्तार्थसिद्धिरिति भावः । अत्र स्पष्टमुक्तार्थाप्रतीतेरुक्तम् **एवंजातीयकेति** । सा च ऋग्भाष्यादौ द्रष्टव्या । **एकदेशे** काठकादिषु । सर्वस्यापि वेदस्यादौ ब्रह्मदृष्टत्वादिति भावः । **एतेन नैकाधिकारिकमिति** । सर्वत्रैकदेशेषु ऋष्यन्तरसंवादेनेत्यर्थः ।

विट्ठल०— चतुर्मुखस्य ज्ञातार्थज्ञानमित्येतदनुपपन्नं प्राथमिकाध्ययनात्पूर्वं तदर्थज्ञानस्याप्रामाणिक-त्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **यो ब्रह्माणमिति** । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदान् च प्रहिणोति तस्मै' इत्येवंजातीयकेत्यर्थः । प्रहिणोतीत्यस्य प्रज्ञापयतीति व्याख्यानेन विवक्षितार्थलाभः । अत्र स्पष्टं विवक्षि-तार्थाप्रतीतेरेवंजातीयकेत्युक्तम् । **अत एवेति** । ब्रह्मातिरिक्तस्य समग्रवेदार्थज्ञानानधिकारित्वादेव को ब्रह्मैव आसमन्ताद्वेदेतीतरव्यवच्छेदपूर्वमाहेत्यर्थः । **एतेनेति** । सर्वत्र एकैकदेशेषु ऋष्यन्तरसंवादसद्भावेनेत्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मण एव योगार्थतत्त्ववेत्तृत्वे प्राप्ताया अनुपपत्तेः परिहारः ॥

॥ इति योगार्थतत्त्ववेत्तृत्वं ब्रह्मण एव, नान्येषाम् ॥

॥ इति अल्पबुद्धीनां ज्ञानार्थत्वेन कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयाभावस्य निरसनम् ॥

॥ इति कर्मकाण्डगतवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयप्रदर्शनम् ॥

॥ इति कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयो नेति पूर्वपक्षस्य निरासः ॥

॥ इति कर्मकाण्डगतवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः ॥

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

॥ १-४-२ ॥

* * *

इति

श्रीमद्बादरायणविरचितानां वेदार्थनिर्णायकानां श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणां

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य द्वितीयव्याख्यानस्य **श्रीमदनुव्याख्यानस्य**

श्रीजयतीर्थविरचितायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ टीकायां **श्रीमन्न्यायसुधायां**

परिमळाद्युपेतायां

प्रथमाध्याये चतुर्थपादे

ज्योतिरुपक्रमाधिकरणं

संपूर्णम् ॥

अनेन कर्मणा एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यः

समस्तगुर्वन्तर्गतभारतीरमणमुख्यप्राणान्तर्गतसीतापतिश्रीमन्मूलरामचन्द्रः

प्रीयताम् ।

प्रीतो भवतु ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुध्याऽत्मना वाऽनुसृतःस्वभावम् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयामि ॥

* * *

परिशिष्टानि

पुटसंख्या

१) श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम् ३९७३-३९८३

२) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता

सन्न्यायरत्नावली ३९८४-३९९१

३) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्यविरचिता

नयचन्द्रिका ३९९२-३९९६

४) श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता

अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका ३९९७-४०००

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्

।। अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

।। श्रीगुरुभ्यो नमः ।। हरिः ॐ ।।

अन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयारम्भः

लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे ।। २५७ ।।

चिन्त्यते

सत्तालिङ्गसमन्वयः

सर्वगत्वं तु प्रथमं प्रविचार्यते ।

तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः।। २५८ ।।

दूरतोऽप्यतिशक्तः स लीलया केवलं प्रभुः ।

इति ज्ञापयितुम्

कर्तृकर्मभावस्य उत्सर्गतः भेदव्याप्तत्वम्

कर्मकर्त्रोरुत्सर्गतो भिदा ।। २५९ ।।

अपवादे सति अभेदः, प्रकृते न अपवादः

अभेदोऽपि विशेषे स्याद्बली सोऽप्यनपोदितः ।

एतत्पादीयाधिकरणोपाधयः

एतद्भावाभिधं लिङ्गं क्रियालिङ्गे ततः परम् ।। २६० ।।

अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यते ।
अदृश्यत्वाद्यभावाख्यं श्रुतिर्लिङ्गाधिका परा ॥ २६१ ॥

॥ इति सर्वगतत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

* * *

॥ अत्तृत्वाधिकरणम् ॥

क्रियालिङ्गसमन्वयः, अदनादिक्रियायाः अनित्यत्वेन परमेश्वरस्वरूपत्वं कथमित्याक्षेपः

अनित्यत्वात्क्रियाणां तु कथमेव स्वरूपता ।

परमेश्वरक्रियायाः नित्यत्वसमर्थनेन परिहारः

इति चेत्स विशेषोऽपि क्रिया शक्त्यात्मना स्थिरः॥ २६२ ॥

शक्तिता व्यक्तिता चेति

विशेषस्य स्वनिर्वाहकत्वम्

विशेषोऽपि विशेषवान् ।

अभिन्नोऽपि

परमेश्वरक्रियाया नित्यत्वे पराऽस्य शक्तिरित्यादिश्रुतिः प्रमाणम्

क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः॥ २६३ ॥

तत्रैव स्पष्टश्रुतिः

'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं शक्तिः परात्मनः ।
नित्यानन्दोऽव्ययः पूर्णो भगवान्विष्णुरच्युतः'॥ २६४ ॥

इति पैङ्गिश्रुतिश्चाह

ईश्वरक्रियाया नित्यत्वं अन्यक्रियाया अनित्यत्वमित्यत्र प्रमाणम्

'शक्तिसद्भाव एव तु ।
क्रियादिनित्यता ज्ञेया तदन्यत्र त्वनित्यता' ॥ २६५ ॥

इति सत्तत्त्ववचनम्

॥ इति अचृत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

* * *

॥ गुहाधिकरणम् ॥

फलभोगरूपक्रियालिङ्गसमन्वयः

द्वित्वं चैकस्य युज्यते ।
'यः सेतुरि'ति चैकत्ववचनेन विशेषणात् ॥ २६६ ॥

॥ इति गुहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

* * *

॥ अन्तराधिकरणम् ॥

क्रियाभावरूपलिङ्गसमन्वयः

अन्तःस्थित्वा रमणकृदन्तरः स उदाहृतः ।
रमणं चात्मशब्देनाऽऽदेयं मातीति चोच्यते ॥ २६७ ॥

पूर्णसुखाभिधानात् चक्षुरन्तस्थः विष्णुरेव

विशिष्टसुखवत्त्वाच्च ब्रह्मत्वं च विशिष्टता ।

परमेश्वरप्रेरणयैव इतरेषां नियम्यनियामकभावः, अन्यथा अनवस्थित्यसम्भवौ स्याताम्

अन्योन्यनियतिश्चेशानियमे नान्यथा भवेत् ॥ २६८ ॥

चेतनानां विशेषो यः स्वभावोऽपीश्वरार्पितः ।
अन्योन्यनियमे तस्मादनवस्थित्यसम्भवौ ॥ २६९ ॥

अक्ष्यादित्यस्थः ईश्वर एव

ईश्वरश्चेन्नियन्ता स्यात्स एव प्रथमागतः ।
किमित्यपोद्यते तस्माद् वृथाऽवस्थितिकल्पना ॥ २७० ॥

दोषवत्येव तस्मात्सा नैव कार्या कथञ्चन।

॥ इति अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

* * *

॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

जगतः ईश्वराधीनसत्ताकत्वात् सर्वनियामकत्वेऽपि न रमणविरोधः

रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते ॥ २७१ ॥

इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते।
स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत्॥ २७२ ॥

स्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकम्।

॥ इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

* * *

॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥

अदृश्यत्वादीनामभावत्वात् ब्रह्मणाऽभेदो न युज्यत इत्याक्षेपः

गुणक्रियादयो भावा यदि वा स्युरभेदिनः ॥ २७३ ॥
अभेदोऽभावधर्माणां ब्रह्मणा युज्यते कथम्।

अदृश्यत्वादिशब्दैः दृश्याद्यन्योन्याभावाभिधानम्,
अन्योन्याभावस्य धर्मिस्वरूपत्वमिति परिहारः

नाभावो भाव इति च विशेषः प्रायशो भवेत् ॥ २७४ ॥

अतद्भावोऽन्यता चेति न विशेषोऽस्ति कश्चन।
दोषाभावो गुण इति प्रसिद्धो लौकिकेष्वपि ॥ २७५ ॥

अदृश्यत्वादयो गुणाः

अदृश्यत्वादिकांस्तस्माद्गुणानाह स्वयं प्रभुः।

भावाभावयोरैक्ये तयोर्विरोधाभाव इति शङ्कायाः परिहारः

भावाभावविरोधोऽपि न तु सर्वत्र विद्यते ॥ २७६ ॥

तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपरः ।

पृथक्त्वान्योन्याभावस्वरूपभेदानामैक्यम्

पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् ॥ २७७ ॥

कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिनः ।
पृथक्त्वान्यत्वभेदास्तु पर्यायेणैव लौकिकैः ॥ २७८ ॥

व्यवह्रियन्ते सततं वैदिकैरपि सर्वशः ।
दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनेत्येव दूषणम् ॥ २७९ ॥

यदा तदधिको दोषो विद्यते को नु वादिनाम् ।
भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः ॥ २८०॥

अभिन्ना एव संग्राह्या व्यवहारप्रसिद्धये ।

गुणक्रियादीनां द्रव्यस्य च अत्यन्तभेदवादिभिः
भेदाभेदवादिभिश्च विशेषोऽङ्गीकार्यः

यथैकः समवायोऽपि भेदाभेदौ च वस्तुनि ॥ २८१ ॥

अङ्गीकार्या विशेषेण स्थानेषु व्यवहर्तृभिः ।

अखण्डवादिनापि विशेषोऽङ्गीकार्यः

अखण्डवादिनोऽपि स्याद्विशेषोऽनिच्छतोऽप्यसौ ॥ २८२ ॥

व्यावृत्ते निर्विशेषे तु किं व्यावर्त्यबहुत्वतः ।

॥ इति अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

* * *

।। वैश्वानराधिकरणम् ।।

पादद्वयार्थोपसंहारः

बहुलिङ्गसमायुक्तैर्बहुभी रूढनामभिः ।। २८३ ।।
प्रसिद्धैरन्यगत्वेन वाच्यः साक्षाज्जनार्दनः ।

वैश्वानराधिकरणतात्पर्यम्

वैश्वानरादयः शब्दा अपि तद्वाचिनस्ततः ।। २८४ ।।

'शब्दादिभ्यः' इति सूत्रतात्पर्यम्, अग्न्यादिश्रुतिहोमाधिकरणत्वादिलिङ्गानि विष्णुपराण्येव

तानि लिङ्गानि ते शब्दा अपि तद्गा हि सर्वशः ।
बहुलाऽप्यङ्गरूढिस्तत्प्राङ्गरूढिं न बाध्यते ।। २८५ ।।

।। इति वैश्वानराधिकरणम् ।। ७ ।।

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।।

* * *

।। अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।।

तत्र अन्यत्र च प्रसिद्धानां लिङ्गानां नाम्नां च समन्वयः

तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः ।
विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्त्यजः।। २८६ ।।

।। द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।।

'यस्मिन् द्यौः' इत्यादिश्रुतौ आत्मशब्दः विष्णावेव प्रसिद्धः

विष्णावेवात्मशब्दस्य रूढत्वान्न शिवादिकान् ।
श्रुतिर्वक्ति

।। इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ।। १ ।।

।। भूमाधिकरणम् ।।

पूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् भूमा विष्णुरेव

अखिलेशत्वाद्भूमा विष्णुः सुखाधिकः ।। २८७ ।।

।। इति भूमाधिकरणम् ।। २ ।।

* * *

।। अक्षराधिकरणम् ।।

'अस्थूलमनणु' इत्यादिविरुद्धधर्माणां ब्रह्मणि अविरोधेनैव सहावस्थानम्

अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः ।
योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् ।। २८८ ।।

ब्रह्मैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि ।
अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि च ।। २८९ ।।

ब्रह्मणः न निस्स्वभावत्वम्

अन्यवस्तुस्वभावानां स्थौल्यादीनामपाकृतिम् ।
नारायणे श्रुतिर्वक्ति न तु तस्यास्वभावताम् ।। २९० ।।

सर्वधर्मा सर्वनामा सर्वकर्मा गुणाः श्रुताः ।
दोषाः श्रुताश्च नेत्याद्या प्रमाणं श्रुतिरत्र च ।। २९१।।

।। इति अक्षराधिकरणम् ।।

* * *

।। वामनाधिकरणम् ।।

एतत्पादाधिकरणविषयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायसङ्ग्रहः

लिङ्गं साधारणं शब्दौ स्थानं लिङ्गमनुग्रहः ।
पुनः शब्दा लिङ्गशब्दौ विचार्या द्विस्थिता इह ।। २९२ ।।

बाहुल्यं लिङ्गशब्दानामनुक्तिश्च विरुद्धता ।
अदृष्टिरन्वयाभावो विपरीतश्रुतिभ्रमः ॥ २९३ ॥

लिङ्गावकाशराहित्यभ्रमस्तादृग्द्वयं तथा ।
बहुतादृक्त्वमुक्तस्य विरोधोऽर्थात्तथागतिः ॥ २९४ ॥

समस्तमेतदित्यत्र पूर्वपक्षेषु युक्तयः ।
ता एव बलवत्यस्तु गत्यन्तरविवर्जिताः ॥ २९५ ॥

सिद्धान्तयुक्तयो ज्ञेया दृश्यन्ते ताश्च सर्वशः ।

सूत्रेषु साक्षादुक्ताः सिद्धान्तन्यायाः

मुक्तोपसृप्यता प्राणादाधिक्यं सर्वतस्तथा ॥ २९६ ॥

वैलक्षण्यं स्वभावस्य प्रेक्षापूर्वक्रिया तथा ।
अरस्य ण्यस्य चेशत्वं सूर्याद्यनुकृतिस्तथा ॥ २९७ ॥

वामनाख्या सर्वकम्पस्तच्छब्दानन्यसिद्धता ।
अनामरूपता भेदस्योपजीव्यप्रमाणता ॥ २९८ ॥

सर्वैश्वर्यादिकाद्यास्ता वेदेशेन प्रदर्शिताः ।

देवताधिकरणापशूद्राधिकरणयोः समन्वयसमर्थनार्थत्वाभावेऽपि देवादीनामधिकारसमर्थनार्थत्वेन त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तानां तदभावसमर्थनार्थत्वेन च प्रसङ्गादुपन्यासः

अधिकारश्च तद्धानिः प्रसङ्गादेव चिन्तितौ ॥ २९९ ॥

॥ इति वामनाधिकरणम् ॥

॥ देवताधिकरणम् ॥

देवानामधिकारविषये जैमिनिबादरायणमतयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधः

तत्फलाय विधिः सिद्धे चोपासाया निराकृतः ।
यतो जैमिनिनाऽन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिस्तथा ॥ ३०० ॥

विद्याधिराजस्य मतमविरोधस्तयोस्ततः ।

देवानामुपासनाविधानोपपत्तिः

मोक्षे फलविशेषोऽस्ति न च सर्वं प्रकाशते ॥ ३०१ ॥

सर्वदा तेन देवानामपि युक्ता ह्युपासना ।

परमेश्वरव्यतिरिक्तानां न सर्वज्ञत्वम्

नित्यं वृद्धिक्षयापेतं विष्णोः पूर्णं तु वेदनम् ॥ ३०२ ॥

स्पष्टातिस्पष्टविशदं ब्रह्मणोऽशेषवस्तुगम् ।
अन्येषां क्रमशो ज्ञानं मितवस्तुगतं सदा ॥ ३०३ ॥

भगवान् वादरायणः अशेषविशेषज्ञः, जैमिनिस्तु सामान्यवेदी

इत्यादयो विशेषास्तु सदा विद्यापतेर्हृदि ।
जैमिन्याद्यास्तु सामान्यवेत्तृत्वात्तत्तथाऽवदन् ॥ ३०४ ॥

विद्येशमतमेतस्मान्नैव सद्भिर्विरुध्यते ।

॥ इति देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* * *

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ आनुमानिकाधिकरणम् ॥

सर्वेश्वरत्वविरोधिदुःखिबद्धादिशब्दसमन्वयः

दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः ॥ ३०५ ॥

शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्ते राज्ञि यद्वत्पराजयः ।
स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् ॥ ३०६ ॥

स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात् कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा ॥
न हि भृत्यस्य विजयिशब्दस्तावत्प्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥

यावद्राज्ञ्यन्यगत्वेऽपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतः ।
भृत्यबन्धादिकं राज्ञि राज्ञो बन्धादियोग्यतः ॥ ३०८ ॥

कारणं संशयस्य स्यादिति नैव प्रयुज्यते ॥
अमङ्गलत्वाच्छब्दानां राज्ञो योगादमङ्गले ॥ ३०९ ॥

अप्रियत्वात्तु शब्दस्य स्यात्प्रयोगनिवर्तनम् ॥
गुणास्तु तादृशा यत्र प्रयुज्यन्तेऽखिला अपि ॥ ३१० ॥

पूज्येष्वेव विशेषेण स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणम् ।
अतो दोषातिदूरत्वात्संशयस्याप्यसम्भवात् ॥ ३११ ॥

दोषाणां विष्णुगत्वस्य प्राज्ञबुद्धिव्यपेक्षया ।
स्वातन्त्र्यार्थमभिप्रेत्य दोषशब्दास्तु(श्च) विष्णवि ॥ ३१२ ॥

वासुदेवश्रुतिश्चाह नैव विष्णावमङ्गलम् ।
मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्र ततो नामङ्गलं वदेत् ॥ ३१३ ॥

स्वातन्त्र्यापेक्षया विष्णौ दोषो नामङ्गलोक्तितः ।
बहुभुक्त्वं यथा दोषो नृषु नैव हरौ क्वचित् ॥ ३१४ ॥

एवं दुःख्यादिशब्दाश्च स्वातन्त्र्यापेक्षयोदिताः ।
नैव दोषा हरौ तद्वद्बुद्ध्योक्ता दोषकारिणः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्ते दोषशब्दाश्च तत्रैव गुणवाचकाः ॥

॥ इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

* * *

॥ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

कर्मतदङ्गेष्वेव प्रसिद्धानां ज्योतिष्टोमादिशब्दानां हरौ समन्वयः

जातमोतं हरौ यस्माज्ज्योतिः षः प्राणरूपतः ॥ ३१६ ॥

आयजेतश्चायजेतः वसन्तिश्च वसंस्ततः।
विगतच्छादनत्वाच्च गच्छ भूतक्षयंकरः ॥ ३१७ ॥

भुंक्ष्वेत्युक्तो हरिः हुं च हुतमस्मिन् जगद्यतः।
स्फुटत्वात्फडिति प्रोक्तः, कव रक्षण इत्यतः ॥ ३१८ ॥

कवचं, वर्तते यस्मात् षड्गुणत्वेन सर्वदा।
वषट्, तद्वत्वतस्तेषां वौषट् इत्येव कथ्यते ॥ ३१९ ॥

स्वीयं स्वीकुरुते यस्मात्स्वाहेत्युक्तो जनार्दनः।
नमन्त्यस्मिन्गुणा यस्मान्नम इत्येव कथ्यते ॥ ३२० ॥

इत्यशेषक्रियानामशब्दैरेको जनार्दनः।
उच्यते मुख्यतो यस्मात्पदवर्णस्वरात्मभिः ॥ ३२१ ॥

हरेरनन्तगुणत्वसिद्धिः अशेषक्रियानामशब्दसमन्वयस्य प्रयोजनम्

तस्मादनन्तगुणता श्रुतितात्पर्यतोऽस्य हि।
विज्ञानार्थत्वतः सर्वशब्दानां नास्ति दूषणम् ॥ ३२२ ॥

कर्मणां ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन वाक्यसमन्वयोऽपि सङ्गच्छते

अङ्गीकृतेऽपि नैवास्ति दोषो वाक्यसमन्वये।
तदर्थत्वेन कर्मादेः संभवादल्पबुद्धये ॥ ३२३ ॥

चतुर्मुखब्रह्मा योगार्थं जानाति

'कश्छन्दसां योगमि'ति श्रुतेः योगार्थतत्त्ववित्।
ब्रह्मैको नैव चान्योऽस्ति क इत्यस्योभयार्थतः ॥ ३२४ ॥

तस्यापि पूर्वसिद्धस्य ज्ञानमेवेति निश्चयात्।
नित्ययोगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यते ॥ ३२५ ॥

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता

सन्न्यायरत्नावली

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

२५७ अर्थान्तरेषु निरूढानां लिङ्गबलात् समन्वयो निरूपितः पूर्वपादे । लिङ्गाभिधायकानां शब्दानां पौर्वापर्य-परामर्शेन अर्थान्तरपरत्वेन प्रतीयमानानां विष्णौ समन्वयो निरूप्यतेऽस्मिन्पादे । तत्र 'सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशादि'ति प्रथमाधिकरणम् । एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त । 'एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिवी'त्यादिवाक्यमुदाहृत्य सर्वगतत्वं प्रतिपाद्यते । जगतो बहिरेव स्थित्वा तत्प्रवर्तयितुं शक्तोऽपि लीलया सर्वत्र स्थित्वा सर्वशक्त्युद्बोधक इति ज्ञापयितुं नाकाशस्येव सर्वत्रस्थितिमात्रमत्र सर्वगतत्वम् । तत्र चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इत्यादिवाक्यशेषात् सर्वगतत्वेन प्रतिपाद्यत्वं जीवस्य आशङ्क्य 'स एवमेतं संवत्सरसमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छन्दोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसती'ति शंसनक्रियायां सर्वगतत्वेन प्रतिपादितस्य परमात्मनः कर्मत्वेन व्यपदेशात् । एकस्यां क्रियायामेकस्य कर्तृकर्मभावविरोधात् । न जीवोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । 'कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चे'ति सूत्रकारेणैव हि तत्र हि भिन्नाश्रयत्वमौत्सर्गिकं ज्ञातव्यं कर्मकर्तृभावस्य । क्वचिदेकस्यापि हि कर्मकर्तृभावश्च श्रुतः । 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'त्यादौ सर्वदर्शनसर्वश्रवणादिसामर्थ्याभिप्रायेण चक्षुर्मय-श्रोत्रमयादिशब्दानां वाक्यशेषगतानां परमात्मन्युपपद्यमानत्वेन निरपवादोऽत्र कर्मकर्तृभावो भेदमेव जीवपरमा-त्मनोरापादयति । तदेतदाह **लिङ्गात्मकानामित्यादिना** ।

यदत्र प्रतिपादितं सर्वगतत्वं विष्णोस्तत्सर्वत्र स्थितिलक्षणं लिङ्गम् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वाऽत्तीत्यादिवाक्यमुदाहृत्य यत्सर्वादनं विष्णोः प्रतिपादितम् । 'अत्ता चराचरग्रहणादि'त्यत्र तत्क्रियालिङ्गम् । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके', 'गुहां प्रविष्टावि'त्यादिवाक्यमुदाहृत्य यच्छुभपानं विष्णोः प्रतिपादितम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'त्यत्र तच्च क्रियालिङ्गम् । 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत', 'एष आत्मेति होवाचे'-

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

त्यादिवाक्यमुदाहृत्य यच्चक्षुराद्यन्तःस्थित्युपेतं रमणं विष्णोः प्रतिपादितम् । 'अन्तरउपपत्तेरि'त्यत्र तत्क्रियाया भावलिङ्गम् । 'यः पृथिवीमन्तरो यमयती'त्यादिवाक्यमुदाहृत्य यत् पृथिव्याद्यन्तःस्थित्युपेतनियमनं विष्णोः प्रतिपादितम् । 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादि'त्यत्र तच्च क्रियाभावलिङ्गम् । 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमि'ति वाक्यमुदाहृत्य यो दृश्यादिशब्दवाच्यवस्त्वन्तरान्योन्याभावो, विष्णोः प्रतिपादितः, अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते-रि'त्यत्र सोऽभावलिङ्गशब्दवाच्यः । 'वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषादि'त्यत्र 'आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते', 'येनेदमन्नं पच्यत' इत्यादिवाक्यमुदाहृत्य पचनादिबहुलिङ्गसहितवैश्वानरशब्दो विष्णोः प्रतिपादितः ।

२६० तदेतदाह **एतद्भावेत्यादिना**।

२६२ लिङ्गानामसाधारण्ये धर्मो धर्म्यभिन्नोऽभिप्रेतः । तत्र तावत्सर्वादनादिक्रियाणां भगवदभिन्नत्वमाक्षिप्य समाधत्ते **अनित्यत्वादित्यादिना** । अदनपानादिक्रियाणां शक्तिरूपेण सर्वदाऽवस्थानान्नित्यता । क्रियातच्छक्ति-रूपयोर्भगवता सह परस्परं चाभेदेऽपि विशेषबलादेव व्यवहारभेदः सिद्ध्यति ।

२६३ शक्तिरूपता नाम क्रियाया अव्यक्ततोच्यते । क्रियातच्छक्त्यादेर्भगवताऽभिन्नत्वं नित्यत्वं च 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति ज्ञानस्येव स्वाभाविकत्वश्रवणात्सिद्ध्यति।

२६४ भगवतः क्रियानित्यत्वं 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्ये'त्यादिपैङ्गिश्रुत्या च सिद्धम् ।

२६५ अतः क्रियादीनां भगवत्स्वरूपत्वमविरुद्धम् । जीवादौ तु क्रियादेर्नित्यत्वमनित्यत्वं च ज्ञातव्यम् । शक्त्यनाशानाशाभ्यां यतो यावच्छ्रवणादिशक्तिर्न नश्यति तावच्छ्रवणक्रियास्थायिनी जीवस्य कदाचिदावि-र्भवति कदाचित्तिरोभवत्येवैव । तत्र व्यक्तिभेदः कल्पनागौरवान्नाङ्गीकृतः । यदा ह्यत्यन्तबाधिर्यमेव (?) भवति तदा श्रवणक्रिया विनष्टेत्यनुभूयते । एतत्सत्तत्वसंमत्योपपादयति । **शक्तिसद्भाव इति** ।

२६७ ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनविषयत्वं द्विरूपत्वेन विष्णोरेकस्य युज्यन्ते । यः सेतुरीजानानामिति वाक्य-शेषे य इत्येकवचनेन परामर्शात् । अतो यदन्यैरुक्तमुपपादनं जीवधर्मश्छत्रिन्यायेन जीवपरयोरुपचर्यत इति तन्निरस्तं भवति । परमात्मसमन्वयप्रक्रमविरोधात् ।

२६७ **अन्तःस्थित्वा रमणकृत्** सूत्रगतान्तरशब्देन निर्दिश्यते । योगवृत्त्या तथाविधस्य तत्रोदाहृतवाक्ये हि स्वस्यादेयमानन्दमत्यनुभवतीत्यात्मशब्दार्थस्य प्रतिभानात् ।

२६८ 'स विष्णुरेव कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'ति तस्यैव सुखविशिष्टस्य प्रकृतत्वात् । 'एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे'ति वाक्यशेषात् । 'अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास', 'य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते', 'सोऽहमस्मी'ति गार्हपत्यस्या-प्यादित्यान्तर्यामितया प्रकृतत्वादक्ष्यादित्ययोरैक्यात् स एवाक्षिस्थः पुरुषः किं न स्यादित्याशङ्क्य यत्परिहार-

त्वेनोक्तं भगवता सूत्रकारेण 'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर' इति तद्विवृणोति **अन्योन्येति** । अग्नेरादित्यादेश्च नियम्यनियामकभावः परमेश्वराज्ञाकृतोऽभ्युपगन्तव्यः पूर्वपक्षिणाऽपि । यथा देशाधिकृतपुरुषस्य प्रजानां च नियम्यनियामकभावो राजाज्ञाकृतो जीवानां सुरनरादिरूपाणां नियम्यनियामकभावस्य स्वाभाविकत्वेन अकृत्रिमस्यापि भगवदधीनत्वमस्त्येव । यदि चेश्वराज्ञानिरपेक्षत्वेन गार्हपत्यादिजीवो जीवान्तरनियामको भवेत् तर्हि तस्यापि जीवत्वादन्यो नियामकः तत्र अस्याप्यन्य इत्यनवस्थानात् उभयोर्जीवत्वसाम्येन नियम्यनियामकभावासम्भवश्च स्यात् ।

२७० यद्यनवस्थापरिहारार्थं कस्यचिज्जीवस्य परेशो नियामक इत्यभ्युपगम्यते तर्हि स एव भगवानग्न्यादिषु मुख्यनियामकतया श्रुतिप्रतीतितः स्वीकार्यः । परित्यागे कारणाभावात् । यद्यक्ष्यादिनियामकत्वमग्न्यादेरेतन्नियामकत्वमेव हरिरिति कल्पनं तन्निष्प्रमाणकं व्यर्थं च ।

२७१ सर्वाणि भूतानि 'योऽन्तरो यमयती'त्यादिश्रुतिविरुद्धं च । 'यत्त्वग्निवचनं सोऽहमस्मी'ति तत्स्वान्तर्याम्यभिप्रायेणोपपन्नम् । लोके बहुव्यापारवतः क्लेशदर्शनात् । सर्वनियामकादिव्यापारवतो भगवतश्चित्तविक्षेपसम्भवात् । कथं रमणकृत्त्वं युज्यत इत्याशङ्क्य परिहरति **रमणमिति** ।

न हीच्छामात्रनियमितप्रपञ्चस्य हरेः प्राकृतपुरुषदृष्टान्तात् चित्तादिविक्षेपेणारतिरापादयितुं शक्यते । यस्य यच्छक्त्यनियमितं तदेव तस्य चित्तादिविक्षेपकं दृष्टम् । तस्मादानन्दानुभवितृत्वेन श्रूयमाणः सर्वनियामकोऽक्षिस्थपुरुषो दिव्यदृग्गोचरो विष्णुरेवेति सिद्धम् । अनेनान्तर्याम्यधिकरणतात्पर्यमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

२७३ इदानीमभावलिङ्गानामीश्वराभेदमाक्षिप्य समर्थयति **गुणक्रियेत्यादिना** । गुणक्रियेत्यादीनां विधिमुखेन प्रतीयमानानामभेदो युज्यतां नाम ब्रह्मणा । अदृश्यत्वादीनां तु निषेधमुखेन प्रतीयमानानां कथमभेदो युक्तः स्यात् । निषेधमुखवेद्यस्य भावात्मकत्वविरोधादिति । मैवम् । न हि सर्वस्य निषेधमुखवेद्यस्याभावत्वमेवेति नियमः । तस्मादिदमन्यदित्यनुभूतस्यान्यत्वस्य भावरूपस्यापि तदिदं न भवतीति निषेधमुखवेद्यतादर्शनात् । न चान्यः स्वस्यावधिनिरूप्यत्वेन नञर्थत्वाभाव इति वाच्यम् । अवधिनिरूप्यस्यापि नञर्थत्वदर्शनात् । ब्राह्मणादन्यविवक्षया अब्राह्मण इति प्रयोगो निषेधमुखवेद्यस्य गुणत्वं च युक्तम् । अरोगत्वादीनां पुरुषगुणत्वप्रसिद्धेः । अत एवोक्तं भगवता । 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरि'त्यदृश्यत्वादीनां भगवद्गुणत्वम् । अतस्तस्यैव तन्निषेधमुखवेद्यत्वं विरुद्धम् ।

२७७ यथा घटो न घट इति विरुद्धं न पुनर्घटो न पट इति । यत्तु पृथक्त्वं नाम गुणोऽन्यः अन्योन्याभावोऽन्यः पदार्थानां स्वरूपलक्षणो भेदोऽन्य इति वदन्ति तान्प्रत्याह **पृथक्त्वेति** ।

न हीदमस्मात्पृथक् इदं न भवतीति विषयभेदेन पृथग्व्यवहारो दृष्टः । तस्मादशुक्लो न भवतीति व्यवहारात् । गुणक्रियादेरिवाभावधर्माणां धर्म्यभेदः सविशेषो युक्तः । यथैकः समवाय इति समवायैकत्वयोरभेदेऽपि विशेषः ।

यथा च धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाविति भेदाभेदयोर्धर्म्यभेदेऽपि विशेषोऽभ्युपगन्तव्यः समवायवादिना भेदाभेदवादिना च । अन्यथा शब्दपौनरुक्त्यादिकं स्यात् । अतः प्राक् समवायादिकल्पनाद्धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदाङ्गीकारः साधीयान् । कल्पनालाघवात् । निर्विशेषपक्षस्त्वत्यन्तमयुक्तः । विचारासहत्वात् । तथा हि । किं सत्यपदेन असत्यव्यावृत्ततया यावदुक्तं ब्रह्मज्ञानादिव्यावृत्तया तावदेवोच्यते । ततोऽतिशयितं वा । आद्ये पक्षे सत्य-स्वरूपेणैव ब्रह्मस्वरूपस्यावगतत्वात् । तस्यैव जिज्ञासितत्वाच्च । ज्ञानादिपदवैयर्थ्यं स्यात् । द्वितीये निर्विशेषत्व-भङ्गः स्याद्ब्रह्मणः । अतः सिद्धमदृश्यत्वादिगुणकत्वं विष्णोः ।

२८३ इदानीं क्रमप्राप्तत्वाद्वैश्वानराधिकरणतात्पर्यमाह **बहुलिङ्गेत्यादिना** । यस्तु 'एतमेव प्रादेशमात्रमभिविमान-मात्मानं वैश्वानरमुपास्त' इत्यत्र आत्मशब्दसामानाधिकरण्याद्वैश्वानरशब्दस्य विष्णुरेवार्थः । विगतमानत्वलिङ्गाच्च । को न आत्मा किं ब्रह्मेति तस्यैव जिज्ञास्यत्वेनारम्भात् । न च 'तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य उर एव वेदि-र्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमि'त्यादि-वाक्यशेषेऽग्निलिङ्गश्रवणात् प्रसिद्धाग्निरेवोच्यत इति वाच्यम् । 'यस्माद्यज्जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः । तन्नाम-वाच्यमङ्गं तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखमि'ति नारदीयवचनादाहवनीयादिशब्दानां भगवदङ्गविषयतयोपपन्नत्वात् । किञ्च 'मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मे'त्यादिना हि पुरुषसूक्तोक्तस्य विष्णोः प्रत्यभिज्ञानात् ।

२८४ तस्माद्वैश्वानरशब्दस्याविद्वद्रूढ्यग्निविषयस्यापि बलीयस्याविद्वद्रूढ्या विश्वनराश्रयत्वयोगेन च विष्णुविषय-त्वमेव युक्तम् । एतेनैव न्यायेन शाखान्तरेष्वर्थान्तरविषयत्वेन प्रसिद्धैर्बहुलिङ्गसमायुक्तबहुरूढनामभिर्नारायण एवोच्यत इति सिद्ध्यति । प्रायिकत्वेन हि पादाध्यायसमन्विनार्थव्यवस्था । अतो हि लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयपादे रूढनाम-समन्वयाभिधानं ब्रह्मणि युक्तम् ।

॥ इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यायां
सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीमत्पद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १-२ ॥

* * *

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

२८६ हरौ तदितरत्र चापाततः प्रतीयमानानां द्युभ्वाद्यायतनत्वादिलिङ्गानां भूमादिशब्दानां च हरावेव मुख्य-वर्तनमस्मिन्पादे निधीयत इत्याह **तत्रेति** ।

२८७ एतदेव दर्शयति **विष्णावित्यादिना** ।

२८७ आथर्वणोपनिषदि श्रूयते । 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमि'ति । तत्र तावत् द्युभ्वायतनत्वेनोच्यमानः शिवो भवितुमर्हति । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिमि'ति वाक्यशेषात् । 'प्राणानां ग्रन्थिरसि', 'रुद्रो मा विशान्तकः', 'प्राणेश्वरः कृत्तिवासा' इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । अथवा जीवस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वेनोच्यमानत्वम् । तस्यापि वाक्यशेषे 'स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान' इति प्रतिभासात् । अभिधीयते विष्णुरेव द्युभ्वाद्याश्रयः । 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'त्यात्मशब्दात् तस्य च विष्णोरेव मुख्यत्वोक्तेः । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् । न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवाप्ता गुणपूर्णते'ति ब्रह्मवैवर्ते । 'अमृतस्यैष सेतुरि'ति वाक्यशेषश्च विष्णावेव युज्यते । स हि मुक्ताश्रयः । 'पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिरि'ति भारतवचनाच्च । 'वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्यय' इति भागवत-वचनाच्च । यदुक्तं 'वाक्यशेषादावीशादिशब्दाच्छिवो द्युभ्वाद्याश्रय' इति । तन्न । ईशादिशब्दानां विष्णावेव मुख्य-तयोपपादितत्वात् । 'रुजं द्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वत' इत्यादिना ब्रह्माण्डे । यदुक्तं 'जीवलिङ्गं बहुधा जायमान' इति तद्विष्णोरुपपद्यते । 'अजायमानो बहुधा विजायत' इति श्रुतेः । यद्यत्र द्युभ्वाद्याश्रयो जीवः स्यात्तर्हि ततो भेदेन जीवनिर्देशो न स्यात् । 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक' इति वाक्यशेषे । तस्मात् द्युभ्वाद्याश्रयो विष्णुरेव ।

२८७ इदमाम्नायते । 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति स भूमा प्राणो भवितुमर्हति । प्राणो वा आशाया भूयानि'त्याद्युपक्रमेऽथ यद्यपि 'एनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं व्यतिषऽदहेन्नैवैनं ब्रूयुः पितृहा-ऽसीति न मातृहाऽसी'ति तल्लिङ्गश्रवणात् । अत्रोच्यते । 'विष्णुरेव भूमा । तत्सुखमि'ति सुखात्मकत्वोपदेशात् । सुखं च मुख्यं हरेरेव प्रसिद्धम् । एष ह्येव परमानन्द' इत्यादौ । किञ्च 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टादि'त्यादि-वाक्यशेषे सर्वगतत्वादिव्यपदेशो विष्णावेव युक्तः । यदुक्तं प्राणलिङ्गत्वेनोत्क्रमणं तद्विष्णावप्युपपद्यते । 'तमु-त्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति श्रुतेः । तस्माद्वाङ्नाम्नो भूयसीति आरभ्यैकैकस्मादेकैकमुत्तममुक्त्वा सर्वोत्तमत्वेन उपदेशाद्विष्णुरेव भूमा ।

२८८ इदानीं 'अक्षरमम्बरान्तधृतेरि'त्यत्र यदुदाहरणवाक्यात् 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमि'त्यादि तद्धरौ घटयति **अत इत्यादिना** ।

२८९ 'भगवतोऽवयवबहुत्वस्वकृतजडादिरूपवस्त्वन्तरगतस्थूलत्वादिराहित्यादिविषयैवास्थूलमि'त्यादिश्रुतिः । न तु स्थूलत्वादिधर्ममात्राभावविषयाव्यवहारात् । सर्वधर्मा । 'अणोरणीयान्महतो महीयानि'त्यादिश्रुतिविरोधाच्च । युगपदेवावस्थानमणुत्वमहत्वयोर्विष्णौ युज्यते । 'यस्मिन्विरुद्धगतयोऽप्यनिशं पतन्ति । त्वत्पादयोर्विविधशक्तय आनुपूर्व्यादि'ति वचनात् । दृष्टश्चैवंविधः प्रभावो यशोदया गोविन्दे । तथा हि भागवतवचनम् । 'पीतप्रायस्य जननीसुतस्य रुचिरस्मितम् । मुखं लालयती राजन् जृम्भतो ददृशे इदम् । खं रोदसी' इत्यादि । एकत्र युगपदणुत्वमहत्वविरोधस्तु प्राकृतत्वोपाधिकृतः । अतो भगवति नाशङ्कनीयः । पदार्थानां विचित्रस्वभावत्वाच्च ।

२९२ इदानीं द्युभ्वाद्यायतनमित्यारभ्यापादपरिसमाप्तेः प्रत्यधिकरणं विषयपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिजातं दर्शयति **लिङ्गमित्यादिना**।

२९९ नन्वस्मिन्पादे द्विधा सन्दिह्यमानानां लिङ्गनाम्नां हरावेव समन्वयोऽभिधेयः । तं परित्यज्य कथं 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादि'त्यादिसूत्रसन्दर्भेण देवानां ब्रह्मविद्याधिकारस्तदभावश्च शूद्रस्य विचार्यत इत्यत आह **अधिकार इति** । यतो मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं अतः 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठती'ति कठवल्लीषु पठ्यमाना श्रुतिः सर्वगतस्यापि परमात्मनो मनुष्यहृदयापेक्षयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वं श्रावयतीत्युक्तम् । 'हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वादि'ति गताधिकरणेनैव तावता मनुष्याणामेव ब्रह्मविद्याधिकारः । किं तर्हि देवानामप्यस्ति । अर्थित्वसामर्थ्याद्विद्वत्तासम्भवात् । 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासत' इति श्रुतेश्च ।

३०० कर्मण्यप्यधिकारिणो देवाः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति इन्द्रादिभिर्यज्ञशब्दवाच्यविष्णुयष्टृत्वश्रुतेः । न च रुद्रादीनामिव वैदिकानुष्ठाननिषेधोऽस्ति देवानाम् । असावादित्यो देवमधु स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादौ मधुविद्याया वस्वादिपदं फलत्वेन श्रूयते । तत्र लब्धवस्वादिपदानामनधिकार इति न वाच्यम् । मोक्षे सुखातिशयार्थं तत्राप्यधिकारसम्भवात् । यावत्सेवापरे तत्त्वे तावत्सुखविशेषतेति स्कान्दवचनात् । न च सर्वज्ञत्वेनावगतपरमात्मतत्त्वानां देवानां 'स म आत्मेति विद्यादि'त्यादिविधिवैयर्थ्यम् । सामस्त्येन भगवत्तत्त्वावबोधे प्रमाणाभावात् । अवगतभगवदंशेऽपि कदाचिद्विस्मरणसम्भवात् । 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा' इति श्रुतेः । अतो देवानामप्यनवगतभगवदंशाभिप्रायेण 'आत्मानमेव लोकमुपासीते'त्याद्युपासनाविधिसम्भवः । तदेतदाह **तत्फलायेत्यादिना** ।

'एतेन मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः', 'भावं तु बादरायणोऽस्ति ही'ति सूत्रतात्पर्यं विवृतं भवति । 'यस्माद्विष्णोरेव परिपूर्णज्ञानं ब्रह्माणमारभ्य अन्यदेवानां तु क्रमेण भ्रंशितं ज्ञानमतो युक्तं तेषां भगवच्छ्रवणमननादिकम् । अतः पुरुषेषु ज्ञानतारतम्याद्वेदव्यासजैमिनिमतयोस्तारतम्यव्यवस्थायोगोऽविरोधश्च ।

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १-३ ॥

* * *

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

३०५ 'तत्तु समन्वयादि'ति सकलवेदगतवाक्यपदवर्णसमन्वयः प्रतिज्ञातो ब्रह्मणि । तत्र जगत्कर्तृत्वादिकल्याणगुणविषयवाक्यानामन्यपरत्वं प्रतिषिध्य विष्णुपरत्वं प्रतिपादितमतीतपादैः । पदवर्णादीनां भगवद्विषयत्वायोग्यानामस्मिन्पादे विष्णुपरत्वं प्रदर्श्यते । तत्र तावद्दुःखिबद्धादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं प्रदर्शयति **दुःखीत्यादिना** ।

३०७ यथा भृत्यादीनां राजाधीनत्वात् तेषु पराजितेषु राजा पराजित इत्युच्यते। एवं जीवानां विष्ण्वधीनत्वात् तेषु दुःखितेषु बद्धेषु च विष्णुर्दुःखी बद्ध इत्युच्यते । एतदेव विवृणोति **स्वातन्त्र्यमिति** ।

दुःखित्वादिधर्मापादकत्वं दुःखित्वादिधर्माधिकरणत्वं च दुःख्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्र दुःखित्वादिधर्मापादकत्वेन दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वं विष्णोर्युज्यते। तदुक्तं वैष्णवश्रुतौ। 'स बद्धः स दुःखी स बन्धयति स दुःखयतीति स जीवः स प्रकृतिः स जीवयतीति स प्रकरोतीति सोऽवरः सोऽनित्यः सोऽवरयतीति सोऽनित्ययती'ति। यथा जगदीशापेक्षयाऽल्पस्वामित्वेनापि राजा जयीत्युच्यते, भृत्येषु जयत्स्वपि स च जयिशब्दो राज्ञ्येव मुख्यो बहुशः प्रयुक्तत्वात्। भृत्ये तु न बहुशः प्रयुज्यते। एवं बद्धादिशब्दाश्च विष्णावेव मुख्याः सुतरां परमस्वामिनि।

३०८ ननु यथा भृत्यजयेन राजा जयीत्युच्यते एवं भृत्यमरणादिना राजा बद्धो मृत इत्यादि किमिति न प्रयुज्यत इत्यत आह **भृत्येति**।

३१० किञ्च प्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः । न हि सिंहगुणयोगात्सिंहशब्दे देवदत्ते प्रयुक्त इत्येतावता वृकेऽपि प्रयुज्यतामित्यापादनं सम्भवति । राज्ञीव विष्णावपि बद्धादिशब्दप्रयोगाभावः किं न स्यादित्यत आह **गुणा इत्यादिना**।

न हि बद्धादिशब्दप्रयोगादपि बन्धादिशङ्का स्यात् विष्णौ 'निर्दुःखो निरनिष्टो निरवद्य' इत्यादिश्रुतेः । यथा ब्रह्मशीशब्दो लोके निन्दितविषयोऽपि सर्वान्तरि विष्णौ गुणवाचकः । एवं बन्धादिनियामके तस्मिन्नेव बद्धादिशब्दो मङ्गलात्मकः । 'कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतेजसावि'त्यादौ श्रुतः ।

३१६ इदानीं कर्मतदङ्गवाचकत्वेन प्रसिद्धानां 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादिवाक्यगतपदानां विष्णौ प्रवृत्तिं दर्शयति **जातमित्यादिना**। 'षकारः प्राण आत्मे'ति श्रुतेः षकारनामा हरिः। आसमन्ताद्युक्तेन इतः प्राप्तः।

३१७ यजेतक्रियापदस्यापि कारकपदत्वं दृष्टं पचतेऽधीतमित्यादौ ।

३१९ विशिष्टत्वाद्विष्णुर्विश्वस्मिन् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजोलक्षणषट्कवाचि वौषडिति ।

३२० स्वीयमाहरतीति स्वाहा हरिः । ज्योतिःसमूहस्य स्वामिन् ज्योतिष्टोमेन । इत्थं सहस्रनामवत्प्रतिपदं विष्णुवाचकत्वमवगन्तव्यम् ।

३२२ एवमनेककर्मतदङ्गवाचकत्वेन प्रसिद्धपदैश्चापुनरुक्तगुणवाचकैरुच्यमानत्वादनन्तगुणत्वं विष्णोः श्रुतिसिद्धम्। उक्तबलाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दा मुकुन्दस्य गुणानेव ज्ञापयन्ति। न तु पुनः प्रसिद्धयागादिरूपजडानित्यवस्तुस्वरूपत्वम् । न हि शाखिशब्दाभिधेयत्वमात्रेण पनसस्यापि पिचुमन्दत्वं भवति ।

३२३ इदानीं प्रतिपदं सम्यक् समन्वयमवगन्तुमसमर्थानल्पाधिकारिणो वेदगतवाक्यसमन्वयमाह **अङ्गीकृते-ऽपीति** । **वाक्यसमन्वय इति** । कर्मादेरन्तःकरणशुद्धिद्वारा परमात्मज्ञानं साधयितुं शक्यम् । 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'त्यादिश्रुतेः । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति स्मृतेश्च ।

३२४ ननु सर्ववेदानां प्रतिपदं हरौ समन्वयो निरधिकारित्वेनासम्भावित इत्यत आह **कश्छन्दसामिति** । 'कश्छन्दसां योगमावेद धीर' इति श्रुतेरयमर्थः । छन्दसां वेदानां प्रतिपदं भगवति योगवृत्तिं आ समन्ताद्ब्रह्मा वेद ततोऽन्यः को वेद तद्वदन्तु न कोऽपीति । अत एवान्येषामीषदधिकारोऽस्ति प्रतिपदसमन्वये ।

३२५ ननु सकलपदपदार्थतत्सम्बन्धं ब्रह्मैव जानातीति चेत् । एकस्य प्रतिभानं तु कृतकान्न विशिष्यत इत्यत आह **तस्यापीति** ।

ब्रह्माऽपि पूर्वमहाकल्पसिद्धमेव शब्दार्थसम्बन्धं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन भगवद्दत्तया दृष्ट्या जगदादौ पश्यति । 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इति श्रुतेः । 'तेने ब्रह्म हृदाय आदिकवय' इति स्मृतेश्च । ब्रह्मदृष्टवेदानामेकदेशेषु क्वचिद्विद्वद्वामदेवादिदिव्यदर्शनसंवादश्च प्रतीयते । 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषि-र्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिषु यथा मनुष्यादिज्ञानातिशयितज्ञानम् ऋष्यादिषु प्रतीयते तथा ब्रह्मणोऽपि युक्तमेव । अत एव युक्तं तस्य पूर्वमहाकल्पसिद्धसकलपदपदार्थसम्बन्धज्ञानं जातिस्मृतिवत् । शब्दा-स्तावन्नित्या न प्रत्युच्चारणमुत्पद्यन्ते । एष एवायं गोशब्द इत्यभिज्ञाविरोधात् । उच्चारणविशेषाच्छब्दविशेषा-भिव्यक्तिः । अर्थाश्च कूटस्थतया नित्याः । केचिज्जगत्सृष्टिप्रलयाभ्युपगमेऽपि प्रवाहरूपेण नित्यम् । वसन्तादि-ऋतुलिङ्गवत् । तथा हि श्रुतिः । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्', 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदि'-त्यादिका । अतःशब्दार्थसम्बन्धो निन्यो भवितुमर्हति । तथा च स्मृतिः । 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर' इति । जैमिनिरप्याह 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इति । केनचित्सङ्केतितत्वे शब्दानां तथाविधा प्रसिद्धिः स्यात् । षडित्यादिशब्दवत् । अतः शब्दानामर्थावबोधशक्तिः स्वाभाविकी । यथेन्द्रियाणाम् । अतो युक्तमुक्तं 'नित्य-योगोऽपि शब्दानामर्थैर्नैव निषिध्यत' इति ।

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्यविरचिता

नयचन्द्रिका

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

२५७* पादसङ्गतिं दर्शयति **लिङ्गात्मकानामिति** । ज्ञापयितुं विचार्यत इत्यर्थः ।

२५९ कथं विशेषेणापि कर्मकर्तृत्वसम्भवे आत्मानं परस्मै शंसतीत्यादिकर्मकर्तृत्वव्यपदेशो भेदस्य साधक इत्यत आह **कर्मेति** ।

२६० अहं मां जानामीत्यादौ भेदस्याभावेनापोदितत्वाद्विशेषे सत्यभेदः स्यात् । औत्सर्गिकभेदोऽप्यनपोदितो बली ।

२६० अधिकरणविषयान् विशिनष्टि **हीति** । 'एतस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवती'त्यादिश्रुतिमुदाहृत्य 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि'त्यत्रोक्तं सर्वत्र स्थितिरूपं भावाभिधं लिङ्गम् । 'स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्ती'ति तददितेरदितित्वमित्युदाहृत्य 'अत्ता चराचरग्रहणादि'त्यत्रोक्तम् अत्तृत्वात्मकम् । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके 'गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' इत्युदाहृत्य गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनादि'त्यत्रोक्तं पातृत्वं च क्रियायोगे । 'य एष पुरुषोऽन्तरक्षिणि दृश्यत' इत्युदाहृत्य 'अन्तरि'ति सूत्रोक्तमन्तःस्थित्योपेतं रमणं क्रियाभावाख्यं लिङ्गम् । 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इत्युदाहृत्य 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्' इत्युक्तमन्तःस्थितिसहितं यमनं च क्रियाभावाख्यलिङ्गम् । यत्तदद्रेश्यमित्युदाहृत्य 'वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषादि'ति श्रुतिर्नामित्यर्थः । एतेन नाम-समन्वयेऽपि लिङ्गसमन्वयसिद्धिरस्तीति दर्शयितुं लिङ्गाधिकेत्युक्तम् । ब्रह्मलिङ्गेत्यर्थः ॥ १ ॥

२६३ सविशेषो क्रियात्मकविशेषोऽपि कथं क्रियाख्यविशेषे स्वरूपद्वयाङ्गीकारात् । भेदप्राप्तेरपि नाशित्वमित्यत आह **शक्तितेति** । क्रियाशक्तिता व्यक्तिता चेत्युभयरूपो विशेषः परमेश्वरेण चाभिन्नोऽपि तस्मात्परस्परविशेषवान् व्यवह्रियते । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतिः ।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

२६५ क्रियाज्ञानादिनियतेत्याद्युक्तेः सद्भावस्तत्रैव तदन्यत्रैव त्वनित्यता । यथा भीष्मस्य ब्रह्मवेशाद्दृश्यमाना सर्वक्रिया पुनर्द्युभावे तच्छक्त्यभावादनित्या ॥ २ ॥

२६६ 'ऋतं पिबन्तावि'ति **द्वित्वं च** विशेषादेवोक्तन्यायेन **युज्यते** । 'विशेषणाच्चे'ति सूत्रं व्याख्याति । 'यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परमि'ति विशेषणात् ॥ ३ ॥

२६७ उत्तरंवाक्यम् 'अन्तर उपपत्तेरि'ति सूत्रितस्यान्तरशब्दस्य 'य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत' इत्यन्तर-शब्दश्रवणात् कथं तस्य विषयवाक्यत्वमित्यत आह **आदेयं मातीति** ।

२६८ सुखमनुभवतीति योजनायामात्मशब्दे रमणमुच्यत एव । 'सुखविशिष्टाभिधानादि'ति सूत्रं योजयति **विशिष्टेति** । कं ब्रह्मेति सुखमात्रमेवोक्तं न हि विशिष्टविषयमित्यत आह **ब्रह्मत्वमिति** । 'अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतर' इति सूत्रार्थमाह **अन्योन्येति** । लोकदृष्ट्याऽन्योन्यनियतिरेव । एनं जीवमन्यो जीवो नियच्छेदिति नियतिरेव सम्भवेत् ।

२६९ तारतम्यस्य स्वभावत्वादुत्तमस्याधमनियमसम्भवात् । कुत ईश्वरादेः पक्षत्वादित्यत आह **चेतनाना-मिति** । तस्मादीश्वराङ्गीकारात् जीवस्य जीवान्तरमित्यनवस्थितिः । पारतन्त्र्येण स्वस्यैव नियम्यत्वात् । अनियमे-ऽसम्भवश्च ।

२७० अथास्याप्यन्यो नियन्ता निरीश्वर इत्यत आह **ईश्वर इति** ॥ ४ ॥

२७१ प्रथमागत उपपत्त्यादिभिः प्रथमं नियामकत्वेन प्राप्तो वृथाऽवस्थितिकल्पना । प्रयोजनं प्रमाणं च विनैक-स्यान्यस्मिन्नास्तीति कल्पना । 'अन्तर उपपत्तेरि'त्युक्तम् । रमणं न सम्भवतीत्याशङ्कामुद्भाव्य तत्परिहारार्थम् 'अन्त-र्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशादि'ति सूत्रं योजयति **रमणमिति**।

२७३ स्वाधीनवस्तुशक्तिक्रियादिकं वस्तुगुणेत्यादेराशङ्कावाक्यस्यायमाशयः । यदि भावरूपधर्मा अभेदिनो ब्रह्मणस्तर्हि तद्विरुद्धानां यत्तदद्रेश्यमित्युक्तानामभावधर्माणां कथमभेद इति ॥ ५ ॥

२७३ 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरि'ति सूत्रम् । अभावो भाव इत्यनयोर्धर्मयोः प्रायशो विशेषो न भवेद्धि । अत्र विशेषो वैलक्षण्यं भेद इत्यर्थः । तुशब्दादेकस्मिन्धर्मिणि प्रतीतयोरतद्भावः पटाभावोऽन्यता च घटतेऽनयोश्च कश्चन भेदोऽस्ति । 'गुणास्त्वैष स्मितमुक्तभुक्तं भजन्त आरोग्यमायुः प्रतिभाबलं च । अनाविलं चास्य भवेदपत्यं मातावदन्यूनमिति हि प्रतीति'र्लोकप्रसिद्धिः । कथं विरुद्धयोर्भावाभावयोरभेद इत्यत आह **भावेति** ।

२७७ ननु ब्रह्मणस्तद्गुणानां च द्रव्ययोरिव पृथक्त्वासम्भवेऽपीतरेतराभावाख्यो भेदः स्यात् । तथा सति भाव-धर्माणां साक्षाद्भेदः स्यादित्यत आह **पृथक्त्वेति** । आदिशब्दात् सम्बन्धापेक्षया त्वनवस्थितिः । श्रुत्यादि-

विरोधश्च । यथा समवाय एकस्मिन्नपि कार्यकारणगुणगुण्यादिस्थानेषु विशेषेण बहुरूपोऽङ्गीकार्यः । घटस्य पटाद्भेद इति स्वरूपभूत एव भेदो विशेषेणाङ्गीक्रियते । यथा पटस्य स्वरूपेणाभेद इति ॥ ६ ॥

२८३ पादद्वयार्थं निगमयति **बह्विति** । यथा जनार्दनस्य मुख्यवाचकत्वतस्तानि लिङ्गानि तत्तत्प्रकरणगतानि पुरुषविधत्वादीनि ते शब्दास्तत्प्रकरणगता ब्रह्मादयस्सर्वेऽपि विष्णुलिङ्गा हि ।

२८५ एषामानन्दमयाकाशादिशब्दानां तद्वस्तुषु परिदृश्यमाना लौकिकी रूढिर्बहुलत्वात् कथं भगवति बाधकमित्यत आह **बहुलेति** । तत्तस्माज्जनार्दनस्य मुख्यवाचकत्वात् ॥ ७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीकायां त्रैविक्रमार्यकृतायां नयचन्द्रिकायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १-२ ॥

* * *

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

२८६ **तत्र** इत्यादिना पादसङ्गतिं दर्शयति । उक्तयुक्तिभिर्विष्णावेव प्रसिद्धिरङ्गीकर्तव्या । अन्यत्रप्रसिद्धिबलात् अन्यत्रापि स्यादेव । अन्यथा व्यवहारस्यैवासिद्धेरिति पूर्ववादिमतानुवादेन तत्रान्यत्रेत्याह ।

२८७ 'द्युभ्वाद्यायतनमि'ति सूत्राभिप्रायमाह **विष्णाविति** ॥ १ ॥

२८७ 'भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशादि'ति सूत्राभिप्रायमाह **भूमेति** । **सम्प्रसादः** सुखादिकत्वम् ॥ २ ॥

२८८ 'अन्यभावव्यावृत्तेश्चे'ति सूत्रार्थमाह **अत इति** ॥ ३ ॥

२९३ 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमि'त्यादिवाक्यं विरुद्धवद्भातमपि वेदवाक्यं तत्त्वतो व्याख्याय हरौ योजनीयम् । अतो वेदवाक्यत्वतः । सर्वनामा सर्वकर्मा सर्वधर्मा सर्वलिङ्ग इत्यादिना द्युभ्वाद्यायतनादीन् विषयानाह **बाहुल्यमित्यादिना** । पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीराह **मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति** । मुक्तोपसृप्यताऽमृतस्यैष सेतुरिति तत्रोदाहरणश्रुतिः । **भूमा सम्प्रसादादिति** 'प्राणादाधिक्यमेष वा अतिवदति यः सत्येनातिवदती'ति श्रुतिः । **अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति** । स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यम् 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिश्रुतिः । **ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स इति** प्रेक्षापूर्वक्रिया 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'एकमेवाद्वितीयं', 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'ति 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिश्रुतिः । **गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं चे**त्यत्र अरस्य ण्यस्य चेशत्वम् 'अरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोक' इति श्रुतिः । **अनुकृतेस्तस्य चे**त्यत्र सूर्याद्यनुकृतिः 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि'ति श्रुतिः । **शब्दादेव प्रमित** इत्यत्र

वामनाख्या 'मध्ये वामनमासीनमि'ति श्रुतिः । **कम्पनादिति** 'सर्वकम्पः प्राण एजति निःसृतमि'ति श्रुतिः । **ज्योतिर्दर्शनादि**त्यत्र 'विष्णुरेव ज्योतिरि'त्यादिश्रुतिबलाज्ज्योतिःशब्दस्यानन्यसिद्धता । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरि'त्युदाहरणश्रुतिः । 'आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे'ति श्रुतिः । अत्र भेदस्योप-जीव्यप्रमाणता । उपजीव्यमानज्योतिःश्रुतिः **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने**त्यत्र भेदस्योपजीव्यमागमः । 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ' इति श्रुतिः । **पत्यादिशब्देभ्य** इत्यत्र सर्वैश्वर्यम् । एता युक्तयस्तु विशेषेण प्रकर्षेण दर्शिताः, न तु केवलं सूचिताः । देवानामधिकारः 'शूद्राणां तद्धानिः ॥ ७ ॥

३०० **'मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः', 'भावं तु बादरायणोऽस्ति ही'**त्येतयोर्विरोधो नास्तीत्याह **तत्फलायेति** । तत्फलाय तत्रोक्तवस्तुत्वादिफलार्थमुपासाया विधिर्निराकृतः ।

३०१ सिद्धे ब्रह्मणो गुणजाते चान्यार्थं मोक्षे सुखविशेषार्थमसिद्धेऽर्थे ब्रह्मणो गुणजाते उपासाया विधिः स्यादिति विद्याधिराजस्य मतम् । सर्वगुणजातं सर्वदा न प्रकाशते हि विद्याधिपतिरनन्तविशेषज्ञः ।

३०२ जैमिन्याद्याः सामान्यवेदिनः । अतस्तन्मतयोः सामान्यविशेषरूपत्वान्न विरोध इत्याह **नित्यमिति** । ब्रह्मणस्तथात्वाभावेऽप्यशेषवस्तुगतविषयत्वेन ॥ ८ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीकायां त्रैविक्रमार्यकृतायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १-३ ॥

* * *

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

३०५ श्रुतिलिङ्गादिभिः अन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां ब्रह्मणि वृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्पादे । तदधीनत्वादर्थवदित्य-स्यार्थमाह **दुःखीत्यादिना** ।

३०६ पराजयवतां तदधीनत्वहेतोर्यथा राज्ञि पराजयशब्दः पराजयवान् राजेति । तदेवोपपादयति **स्वातन्त्र्य-मिति** । प्रवृत्तिहेतूनां गुणादीनां स्वातन्त्र्यं तस्य स्वाधीनत्वं विजयस्यान्यगतत्वे सत्यपि स्वातन्त्र्याभासमात्रतो विजयशब्दः प्रयुज्यते हि राज्ञि किमुत परमेश्वरो पूर्णस्वातन्त्र्यादित्याकूतम् ।

३०८ तर्हि भृत्यस्य बन्धच्छेदादौ सति बन्धच्छेदादिपदं किमिति राज्ञि न प्रयुज्यत इत्यत आह **भृत्य-बन्धेति** ।

३१० बन्धादिशब्दानाममङ्गलत्वात् प्रयोगनिवर्तनं स्यात् । अमङ्गलानुपपत्तेरप्रियत्वाच्च अमङ्गलशब्दस्य । एवं सति कुत्राप्यमङ्गलशब्दो न प्रयोक्तव्य इत्यत आह **गुणा इति** । यत्र येषु तादृशदुःखादयः स्वातन्त्र्यापेक्षया गुणास्तेषु तच्छब्दा अखिला अपि प्रयुज्यन्ते ।

३११ एवं तद्गतत्वादपि शब्दप्रवृत्तेः स्वातन्त्र्यं मुख्यं कारणम् ।

३१३ ततो न अमङ्गलशब्दस्यान्यत्रप्रयोगादेव सर्वस्तुतिविषये विष्णावमङ्गलशब्दोक्तितो वक्तुर्दोषः स्यात् ।

३१५ न हि कुत्रचिन्निन्दार्थानां शब्दानां स्तुतिरित्यत आह **नैव दोषा इति** । नैव दोषहेतवः । तस्मात् स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वाद्दोषशब्दास्तत्रैव गुणवाचकाः नान्यत्र ॥ १ ॥

३१६ 'ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके' इत्यत्र प्रतिपादितं 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेते'त्यादौ कर्मादिसमन्वयपदं विशिनष्टि **जातमिति** । जातं जीत्युच्यते । तृतीयोऽतिशय इति न्यायात् । तस्य चेति ज्योतिषेति सम्बध्यते । 'हरिः षकारः प्राण आत्मे'ति श्रुतिः । 'आयष्टार आयज्ञास्तैरित आयजेत । भूतं प्रति जयं वा वयतीति भुक्तरक्षणं चिनोती'ति कवचम् । विशिष्टत्वाद्वौ विष्णौ गताः षड्गुणा वौ षट् ।

३२० स्वभक्तमाह्वयति **स्वीकुरुत इति** । **स्वाहा** स्वरादिभिरित्यादिशब्दाद्बिन्दुनादादयः ।

३२२ वेदपदानामुत्सम्प्रदायं पदविभागदूषणमस्तीत्यत आह **विज्ञानेति** ।

३२३ एवं सति भगवत्यधिकविज्ञानहेतुत्वात् पदसमन्वय एव स्यान्न वाक्यसमन्वय इत्यत आह **अङ्गीकृत इति** । तदर्थत्वेन विज्ञानार्थत्वेन अल्पबुद्धय इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अल्पबुद्धिषु ज्ञानजननार्थमित्यर्थः । धिष्ण्यं चायमाश्वेति धिष्ण्यास्ताः । भगवन्तमुद्दिश्य को वाचं प्रतिपपाद इत्यस्य पदस्य ब्रह्मवाचित्वेन वक्त्राद्याक्षेप-वाचित्वेन चेत्युभयार्थत्वतः ।

३२५ वेदशब्दानां परमेश्वरगुणैकवाचकत्वेन योगो ब्रह्मणः प्रतिपादितश्चेत् तस्य वेदपदनित्यताऽभावान्न विश्वसनीयत्वमित्यत आह **तस्येति** ॥ २ ॥

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता

अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका

॥ अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

२५७ नाम्नां प्राथम्यं तत्समन्वयो दर्शितः । अथानालोचनयार्थान्तरपरत्वेन प्रतीयमानानां लिङ्गाभिधेरुच्यत इति पादसङ्गतिमाह **लिङ्गेति** ।

२५८ विष्णोः सर्वगतत्वविचारः तत्रतत्रस्थितरूपेण तत्र शक्तिप्रेरक इति ज्ञानार्थं न व्योमवत्सर्वगतत्वमात्रज्ञानायेत्यभिप्रायेण सर्वत्रेत्यादि सूत्रं व्याख्याति **तत्र तत्रेति** ।

२५९ जीवेशयोः कर्मकर्तृव्यपदेशात्सर्वगत इत्युक्तमेवं चेद्ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावैदित्यत्रापि भेद एव स्यादित्याशङ्कां नुदति **कर्मेति** ।

२६० विशेषे विशेषप्रमाणे सतीत्यर्थः । अथास्मिन्पादे विचार्य विषयजातमाह **एतदिति** ।

२६२ अस्योद्भवादिहेतुत्वं साक्षादेव .... साधारणमभिन्नं च विष्णोर्विवक्षितमाक्षिप्य समाधत्ते **अनित्यत्वादिति** ।

२६३ उक्तप्रकारेण क्रियादिभिरभिन्न इत्यवधृत्य तत्र प्रमाणमाह **स्वभाव इति** ।

२६६ क्रिया न दृश्य चेदपि (?) सास्ति चेज्जीवस्यापि विश्वनिर्माणक्रिया स्यादित्याशङ्कां ....ति सूत्रितद्विवचनसमन्वयं हेतुतः प्रतिपादयति **द्वित्वमिति** ।

२६७ य एषोऽन्तरित्यादेरग्नौ समन्वयाशङ्कानिरासाय अन्तर इत्यादि सूत्रार्थमाह **अन्तरिति** ।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

२६८ श्रुतावन्तस्थितिरुक्ता न रमणमतः सूत्रगतरेफस्यानादरणीयत्वमित्याशङ्क्य .... विष्णुरन्तरत इति हृदा सुखविशिष्टेत्यादि सूत्रार्थमाह **विशिष्टेति**।

२६८ किमिति सुखमात्रमुक्तम्। किं तत्र सुखस्य विशिष्टत्वमित्यत आह **ब्रह्मत्वमिति**।

२६८ अग्नि जीवस्यान्तरत्वं न सम्भवतीति हृदानवस्थितेरित्यादि सूत्रार्थमाह **अन्योन्येति**।

२६९ यदि यमयति तथापि तत्सामर्थ्यमीश्वरनियतमिति हेतोरीश्वरं विना जीवस्य नियन्तृत्वमनवस्थादि दुष्ट-मित्याह **चेतनानामिति**।

२७१ विष्णो रमणानुपपत्तिमाशङ्क्य निरस्यति **रमणमिति**।

२७३ प्रतीपादेरनर्घ्यरस्य प्रतीपं न सम्भवतीत्याह अदृश्यत्वादिगुणो नाम स्वाभाविकत्वमाशङ्क्य नुदति 'अदृश्य-त्वादि'त्यादिसूत्रव्याख्यानेन **गुणेत्यादिना**।

२७५ भावाभावविशेषं द्योतयति **अतद्भाव इति**।

२७५ वागाद्यभावगुणत्वप्रसिद्धेरपि युक्तमेतदित्याह **दोषेति**।

२७६ भावाभावयोः प्रा.........नो तयोर्घटो न भवति पट इत्यादौ विरोधोऽपि नास्तीत्याह **भावेति**।

२७७ अतो घटो न घट इत्यादावेव विरोध इत्याह **तदभाव इति**।

२७७ अन्योन्याभावो वस्तुसद्भावो विरोधी न भवतीत्येतत्प्रसङ्गे यद्वदन्ति पृथक्त्वं नाम गुणोऽन्यः अन्योन्या-भावोऽन्यः यथार्थानां स्वरूपलक्षणभेदोऽन्य इति। तं दूषयति **पृथक्त्वेति**।

२७८ गुणगुणिकल्पनागौरवमुक्तम्। दृष्टत्यागादिरपि तत्पक्षेऽस्तीति प्रकटयति **पृथक्त्वेति**।

२८० गुणगुणिभेदमतं निरस्तम्। अथ सिद्धान्तमवधारयति **भावाभावेति**।

२८१ वस्त्वभिन्नविशेषाभावे दृष्टान्तमाह **यथेति**।

२८२ वैशेषिकादिवन्मायिनोऽपि विशेषोऽङ्गीकार्य इत्याह **अखण्डेति**।

२८३ अथ शब्दादिभ्यः इत्यादिसूत्रार्थमुक्त्वा विष्णोर्वैश्वानरादिशब्दवाच्यत्वं तन्न्यायसिद्धं निगमयित्वा प्राह। रुढेः प्राबल्याल्लोकरुढेः समन्वयाबाधकत्वमाह **बहुलिङ्गेति**।

२८६ विष्णौ साधितत्वादितरत्र प्रतीतत्वाच्छब्दे प्रतिपाद्यत्वसाम्यनिरासाय पादसङ्गतिमाह **तत्रेति**।

२८७ 'द्युभ्वाद्यायतनमि'त्यादिसूत्रव्याख्याने विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिपादनाय यस्मिन् द्यौरित्येतदर्थमाह **विष्णाविति**।

२८७ भूमेत्यादिसूत्रार्थमाह **अखिलेति** ।

२८८ अखिलेशत्वादन्यभावव्यावृत्तिरिति सूत्रिता स्थूलमित्यादिवाक्यमपि हरौ योजनीयमित्याह **अत इति**।

२९० कथमविरोधेन विष्णावस्थौल्यानणुत्वादियुक्तमित्यत आह **अन्येति**।

२९१ विष्णोः स्वभावोऽस्ति निराकारत्वमित्यत्र मानमाह **सर्वेति**।

२९२ अथास्मिन्पादे विषयान् दर्शयति **लिङ्गमिति**।

२९३ अथ पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीराह **बाहुल्यमिति**।

२९६ कास्ता दृश्यन्त इत्यत आह **मुक्तेति**।

२९९ कुतः समन्वयं विनाधिकारादि चिन्तितमित्यत आह **अधिकार इति**।

३०० बादरायणजैमिनिमतयोर्विरोधादधिकारानधिकारनिर्णयाभाव इत्याशङ्कां नुदति मध्वित्यादिसूत्रव्याख्यानेन **तत्फलायेति**।

३०१ अन्यार्थमसिद्धेऽर्थे विधिरित्युक्तफलविशेषमसिद्धविषयं च स्पष्टयति **मोक्ष इति** ।

३०२ अस्ति हीति सूत्रितं ज्ञानविशेषमाह **नित्यमिति**।

३०४ विशेषफलोपास्त्यधिकारमनुक्तोक्तफलानधिकारमात्रं कुतो जैमिनिरवददित्यत आह **जैमिनीति**।

३०५ अविरोधस्तयोरित्युक्तं मताविरोधं निगमयति **विद्येति**।

३०५ परमात्मनो दुःखाद्यनुभवाभावाद्दुःख्यादिशब्दवाच्यत्वं नास्तीत्याशङ्कां अपनुदति 'आनुमानिकमिं'त्यादि-सूत्रव्याख्यानेन।

३०६ दुःखीति स्वातन्त्र्यं च शब्दवृत्तिकारणत्वेन प्रसिद्धमित्याह **स्वातन्त्र्यमिति**।

३०७ स्वातन्त्र्यं मुख्यकारणमिति द्योतयति **न हीति**।

३०८ स्वातन्त्र्यकारणं चेत् भृत्यवधादिकं किमिति राज्ञि न प्रायुंक्त। त इत्याशङ्कां निरस्यति **भृत्येति**।

३०९ सन्दिग्धविषयमपि गुणवचनं राज्ञि प्रियमेव । शेषवचनं तु सर्वथा प्रियमेव । राज्ञि शेषसम्भवादतस्तं निवृत्तिरित्याह **अमङ्गलत्वादिति** ।

३१० व्यवहारविषये प्रवृत्तस्यैव निमित्तमालोचनीयम् । न पुनर्निमित्तमस्तीति प्रयोगः कार्य इति चाभिप्रायः । राज्ञि वधादिप्रयोगाभावेऽपि महत्समरेषु निगलबन्धाद्ययोग्येषु लोकतो शेषविषया अपि गुणविषयतया शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सर्वो वै रुद्रः नमस्त्वभ्यः इत्यादौ स्वातन्त्र्यात् दोषातिदूरे भगवति स्वातन्त्र्यविवक्षया तादृशवचनं युक्तमिति किं वक्तव्यमित्यभिप्रैति **गुणा इति** ।

३१३ तादृशा गुणाः निश्चिन्तवधायोग्यत्वादि दोषाभावसहिता बन्धस्वातन्त्र्यादयो गुणा इत्यर्थः । अभिमतार्थे श्रुतिमाह **वासुदेवेति** ।

३१४ अन्यत्र मङ्गलं वदेदिति वचनस्य विष्णावमङ्गलवचनं गुणविषयतया न दोषकरमित्यभिप्राय इत्यभिप्रैति **स्वातन्त्र्येति** ।

३१४ दोषपदमपि विष्णौ गुणवाचकमिति सदृष्टान्तमाह **बहुभुक्त्वमिति** ।

३१५ दोषवचनं गुणबुद्ध्या निर्दोषेन दोषेन दोषकरमित्युक्तम् । अथ दोषबुद्ध्या दोषकरमित्याह **तद्गेति** ।

३१६ उक्तार्थं निगमयति **तस्मादिति** ।

३१६ ज्योतिरित्यादिसूत्रव्याख्यानेन विष्णोर्वसन्तादिशब्दवाच्यत्वमप्यस्तीत्याह **जातमिति** ।

३२२ एवं पदच्छेदक्लिष्टतादूषणमित्यत आह **विज्ञानेति** ।

३२३ एवं प्रतिपदसमन्वयवचने शक्तानां वाक्यान्वयोऽङ्गीकरोषि भवतीत्याह अन्यार्थमित्यादिसूत्रपञ्चकाभिप्रायं वदन् **अङ्गीकृतेऽपीति** ।

३२४ प्रत्यक्षादिसमन्वयस्य ग्रहणयोग्याधिकार्यभावाद्वैयर्थ्यमित्याशङ्कापरिहाराय तादृशाधिकसद्भावे श्रुतिमाह **कश्छन्दसामिति** ।

३२५ 'कश्छन्दसां योगमावेदे'ति श्रुतेः ब्रह्मावराधिकारिणां शब्दार्थनित्ययोगस्य चाङ्गीकारो निरूप इत्याह **तस्येति** ।

॥ इति ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ॥ २ ॥

* * *